Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

SCHULTZ

DANMARKS HISTORIE

III

SCHULTZ

DANMARKSHISTORIE

SCHULTZ DANMARKSHISTORIE

VORT FOLKS HISTORIE GENNEM TIDERNE
SKREVET AF DANSKE HISTORIKERE

REDIGERET AF
AAGE FRIIS, AXEL LINVALD
OG M. MACKEPRANG

BIND III

J. H. SCHULTZ FORLAG
KØBENHAVN MCMXLII

A/S J. H. Schultz Bogtrykkeri — København

INDHOLDSFORTEGNELSE

I

C. O. BØGGILD ANDERSEN: CHRISTIAN IV's TIDSALDER

1. Formynderstyrelsen 1588—96 3
2. Stat og Samfund omkring 1600. Tilstande og Udviklingsretninger 15
3. Den indre Historie indtil Krigen mod Kejseren (1596—1625) .. 37
4. Ydrepolitikken indtil Freden i Knærød (1596—1613) 70
5. Fra Knærødfreden til Freden i Lübeck (1613—29) 79
6. Den indre Udvikling mellem Freden i Lübeck og Torstenssonkrigen (1629—43) 97
7. Den ydre Historie mellem Lübeck- og Brømsebrofreden (1629—45). Tabet af »Dominium maris Baltici« 113
8. Fra Brømsebrofreden til Christian IV's Død (1645—48) 133
9. Samfund og Stat ved Christian IV's Død 144
10. Det aandelige Liv i Christian IV's Tid 159

Litteratur 166

II

M. MACKEPRANG: HOVEDLINIER OG HOVEDVÆRKER I KUNSTEN FRA REFORMATIONEN TIL ENEVÆLDEN

Indledning 173

Første Afsnit:

SLOTTE OG HERREGAARDE

1. Christian III's Byggearbejder 178
2. Herreborgene 181
3. Frederik II's Tid. Det ældste Frederiksborg og Kronborg. Renæssancens Gennembrud 185
4. Christian IV og hans Bygninger 194
5. Herregaarde og Købstadhuse 208
6. Boligernes Udstyr 219

Andet Afsnit:

BILLEDKUNST

Billedkunst 224

Litteratur 232

III

KNUD FABRICIUS: ENEVÆLDENS DÆMRING OG DEN ÆLDRE ENEVÆLDE

Første Afsnit:

INDRE TILSTANDE VED MIDTEN AF DET 17. AARHUNDREDE

1. Landet og Næringsvejene 235
2. Bønderne 241
3. Adelen og Præstestanden 248
4. Borgerne 253
5. Danskerne ved det 17. Aarhundredes Midte 258

Andet Afsnit:

ENEVÆLDENS DÆMRING

1. Mellemregeringen og Kongevalget 1648 265
2. Hannibal Sehesteds og Corfitz Ulfeldts Fald 280
3. Rigsraadets Styrelse af Danmark 286
4. Krigen nærmer sig 297
5. Den første Svenskekrig 305
6. Mellem Krigene 314
7. Københavns Belejring og Fyns Generobring 319

Tredie Afsnit:

DANMARK UNDER DE TRE FØRSTE ENEVOLDSKONGER

1. Tilstanden efter Krigene i Sommeren 1660 336
2. Stændermødet og Enevældens Indførelse 341
3. Kollegier og Amter 354
4. Hannibal Sehesteds Finansstyrelse 361
5. Den unge Enevældes Arbejde for Samfundet 368
6. Kongen og Folket 373
7. Peder Schumacher og Kongeloven 378
8. Gabels Magtperiode 386
9. Christian V's første Regeringsaar 393
10. Griffenfelds Magtperiode 404
11. Den skaanske Krig 411
12. Den trediveaarige Fredsperiode 1679—1709 424
13. Den store nordiske Krig 1709—20 444
14. Frederik IV's sidste Tiaar 452
15. De adskilte Folkegrene 462

Fjerde Afsnit:

INDRE TILSTANDE VED DET 17. AARHUNDREDES SLUTNING

1. Næringsvejene 477
2. Jorden og dens Dyrkere 1688 480
3. Storgodsdrift 484
4. Den gamle Adels Godstab 489
5. Godsejerstanden 493
6. Præster og Bønder 499

7. Hovedstaden og Provinsstæderne 506
8. Danskerne ved Aar 1700 515
Litteratur 521

IV

HANS JENSEN: CHRISTIAN VI's OG FREDERIK V's TID

1. Kongerne og Kongehuset 527
2. Kongernes Raadgivere og Regeringsmaade 536
3. Udenrigspolitikken 548
4. Hovedtræk af de indre Forhold: Statsmagten over for Kirke og Aandsliv; den herskende Samfundsopfattelse; de økonomiske Vilkaar for Landet og Folket 560
5. Stavnsbaandet 571
6. Økonomiske Bestræbelser: Toldpolitik, Handelskompagnier, Lavsforordninger, Industribeskyttelse og Bankvæsen 577
7. Det danske Samfund omkring Midten af det 18. Aarhundrede .. 584
8. Nye Tanker og begyndende Fremskridt i Frederik V's Tid .. 594
Litteratur 601

V

TH. A. MÜLLER: AANDSLIVET I DEN FØRSTE HALVDEL AF DET 18. AARHUNDREDE

Indledning 605
1. Den europæiske Baggrund for det nye Livssyn 608
2. Det nye Livssyn i Danmark 617
3. De humane Videnskaber 625
4. Naturvidenskaberne 634
5. Almindelig Oplysning 641
6. Skønlitteratur 646
7. Musik 654
8. Kunsten 656
Litteratur 675

ILLUSTRATIONER

Bind III bringer 275 Tekstillustrationer samt 8 Bilag.

BILLEDBILAG:

1. Fane med Danebrogskorset, Christian IV's og Anna Kathrines Navnetræk. Farvelagt Tegning i Kgl. Bibliotek (Thott 832, 2°). (Farvetavle) ..... 72— 73
2. Rygstykket til Frederik II's Bordhimmel paa Kronborg. Vævet Tapet udført af Hans Knieper 1586. Nu i Nationalmuseet i Stockholm. (Lystrykstavle) ..... 192—193
3. Kampen i Øresund 29. Oktober 1658. Tonet Penneteg-ning af W. van de Velde fra 1661 paa Frederiksborg. (Lystrykstavle) ..... 328—329
4. Side af Kongeloven fra 1665 skreven med Peder Schumachers Haand. Efter Originalen i Rigsarkivet. (Farvetavle) ..... 384—385
5. Kong Frederik IV. Maleri af Benoit Coffre. Frederiksborg. (Lystrykstavle) ..... 448—449
6. Hovedvagten ved Københavns Slot. Efter et koloreret Træsnit fra ca. 1730 i Nationalmuseet. (Farvetavle) ..... 456—457
7. Adelsfamilie fra Frederik V's Tid. Gehejmekonferensraad Baron Fr. Wedel-Jarlsberg med Familie. Maleri fra ca. 1760. (Lystrykstavle) ..... 576—577
8. Det Peltske Familiebillede. Maleri af J. Hörner 1758. Brødrene Petersens Jomfrukloster. (Farvetavle) ..... 656—657

I

C. O. BØGGILD ANDERSEN

CHRISTIAN IV's TIDSALDER

1. Formynderstyrelsen 1588—96.

Da Frederik II 4. April 1588 døde paa Antvorskov, var hans ældste Søn *Christian* (født 12. April 1577) en 11-aarig Dreng. At denne Dreng ved Faderens Død skulde være Danmarks Konge, selv om der ikke herskede Arveret til Tronen, droges ikke i Tvivl af nogen. Han var uden Modsigelse paa Herredagen i Odense 1580 blevet erklæret for Faderens Efterfølger i Kongeværdigheden — samtidig med at Raad og Adel forbeholdt sig sin Valgret — var 1584 blevet hyldet paa Landstingene i Viborg, Odense, Ringsted og Lund og senere, 1591, tillige i Oslo som Norges fremtidige Konge. Bestemte Regler om, hvor gammel en Konge skulde være for som myndig at overtage Regeringen, fandtes ikke i Datidens danske Statsret. Givet var imidlertid, at den unge Kongesøn ikke havde naaet Myndighedsalderen, og at der derfor maatte indsættes en Formynderregering. Det blev Rigens Raad, bag og over de skiftende Konger den blivende Repræsentant for Danmarks Krone, som fastsatte denne Formynderregerings Skikkelse og Myndighed.

Ved Kong Frederiks Dødsleje var af Raaderne kun den kongelige Kansler *Niels Kaas* og Rigens Kansler *Arild Huitfeldt* til Stede. De sammenkaldte straks de øvrige 18 Raader til Antvorskov, og 15. April beskikkede Raadet fire Mænd af sin Midte til at forestaa Riget i Kongens Mindreaarighed. Raadsbeslutningen herom har Karakter af en Slags Haandfæstning fra Raadets Side, hvori dette forpligtede sig til at opretholde den augsburgske Trosbekendelse, haandhæve »vor danske Lov og Ret, som den bruges udi hvert Land (ɔ: Landsdel), Recessen og andre Privilegier og Naader og andre gode gamle Sædvaner«, samt afhjælpe det, »dersom vore Friheder udi nogen Maade her til have eller kan findes os forkortede og forkrænkede at være«. Til at forestaa den daglige Regering i Raadets Navn indsattes »vore kære Medbrødre« Kansler *Niels Kaas*, Rigsadmiral *Peder Munk*, *Jørgen Rosenkrantz* og Rentemester *Christoffer Valkendorf*, som

»bedst videndes ere udaf Rigens Bestillinger, som og ældst ere«. De fire Regeringsraader skulde forblive i København eller, hvor Prinsen ellers var, eller »Regeringen falder«, og fik Myndighed til at handle i inden- og udenrigske Sager paa hele Raadets Vegne, medmindre de var saa vigtige, at der krævedes Samtykke af alle Raader. Raadet som Helhed skulde samles hvert Aar paa Trinitatis Søndag i København til »Danehof« og »Parlament« for at modtage Redegørelse for Regeringens Førelse i det forløbne Aar. Hvor længe Raadet og dets Udvalg paa denne Maade skulde styre Riget, altsaa hvornaar den unge Konge skulde erklæres for fuldmyndig, fastsattes ikke.

Christian IV som Dreng.
Maleri af Hans Knieper. Rosenborg.

Det fremgaar af Raadsbeslutningen af 15. April, at man ved Valget af Formynderregeringen havde lagt Vægt paa Alder og administrativ Erfaring. Ingen af Regeringsraaderne var under 54 Aar; de to havde i længere Tid beklædt høje Rigsembeder, mens Christoffer Valkendorf i en Aarrække havde været Sjælen i Finansforvaltningen. Kun een af Rigsembedsmændene, Rigsmarsken *Peder Gyldenstjerne,* optoges — vist efter eget Ønske — ikke.

Fornemst efter Embedet var Kansler *Niels Kaas.* Og han var sikkert ogsaa den blandt Regeringsraaderne, som ejede den mest alsidige Viden om Rigets Forvaltning og Politik. Uddannet i den store Teolog Niels Hemmingsens Hus og ved Universiteterne i Wittenberg, Frankfurt an der Oder og Louvain knyttedes han allerede 1560 som 26-aarig til Kancelliet som Sekretær og afløste 1570 Johan Friis i Kanslerembedet (til hvilket han dog først 1573 fik formel Udnævnelse). Hovedfelterne for hans Virken blev dels og især Ydrepolitikken, hvor han med fremragende diplomatisk Evne og Indsigt styrede Danmark fri af krigerske Forviklinger, dels Rets-, Kirke- og Skoleforholdene. Som Universitetets »øverste Konservator« var han det højere Lærdomsliv en god Mand, som baade Tyge Brahe og Anders Sørensen Vedel og en Række

andre Lærde havde meget at takke for. Af Byrd og Følelse var han Adelsmand, af Aandspræg repræsenterer han et Højdepunkt inden for det Slægtled af dansk Adel, hvis fornemste Kulturkilder var gammeldansk Tradition, luthersk Protestantisme og klassisk Dannelse. I en anden Henseende var han en mindre gyldig Repræsentant for stærke Tendenser inden for sin Stand. Hans Arvegods (Taarupgaard ved Viborg) var ringe, og den ugifte Mand blev aldrig nogen Godssamler i stor Stil. Forsigtig af Natur og uden Trang til stærk personlig Selvhævdelse, tillige dybt præget af sin Kristendom, følte Niels Kaas sig efterhaanden mere og mere som Rigets Embedsmand, hvem der var betroet et Kald, der fordrede al hans Evne og al hans Pligtfølelse. Statsfølelsen satte hos ham i højere Grad end hos nogen anden dansk samtidig Skranker for Standsfølelsen. Dette blev, i Forbindelse med hans medfødte Konservatisme og støttet paa den rodfæstede Respekt, han nød baade inden og uden for Adelens Kreds, sikkert en Hovedaarsag til, at Formynderstyrelsen i alt væsentligt fortsatte de Linier i dansk indre og ydre Politik, som var fastlagt i Aarene siden Syvaarskrigen. En saadan konservativ Politik fandt ogsaa en Støtte i den aldrende *Jørgen Rosenkrantz* til Rosenholm, gudfrygtig og retsindig, men samtidig noget af en Gnavpot i sit mistrøstige Syn paa den nye Tid og dens Sæder.

Niels Kaas. Maleri paa Rosenborg.

Mindre religiøs af Livssyn, men en langt mere dynamisk Kraft end Kaas og Rosenkrantz var Rentemester *Christoffer Valkendorf* (se Bill. Bd. II S. 665) til Glorup. Hos ham parredes Trangen til fuldtud at udnytte de adelige Privilegier til egen Vinding med Viljen til ogsaa i Kongens Tjeneste at bruge sin store Energi paa de Opgaver og ud fra de Synspunkter, som maatte være Kongemagtens og Statens. I det Arbejde, som siden Peder Okses Død, var udført for at gøre Forvaltningen effektivere og mere indtægtgivende for Kronen, sanere den finansielle Stilling og fremme de borgerlige Erhverv, især i Kø-

benhavn, hvor han fra 1579 beklædte Statholderembedet, var Valkendorf Hovedmanden.

Det var uden Tvivl især Valkendorfs Fortjeneste, at *Statens ordinære Regnskab* ved 1588 var bragt til at balancere med ca. 220 000 Daler i Gennemsnit om Aaret, saaledes at man fra 1588, da der opkrævedes en Dobbeltskat til Prinsessestyr, Medgift for Prinsesse Anna, hvis Formæling med Kong Jakob VI af Skotland fandt Sted Aaret efter, i ti Aar kunde fritage de danske Bønder for de ekstraordinære Paalæg, som havde været Hovedmidlet til at betale af paa den ved Syvaarskrigen skabte store Gæld. Dette Resultat skyldtes især Lensindtægtens Stigning (til 86 000 Rdl. om Aaret) gennem den fra 1570-erne fortsatte *Lensreform*, der mindskede Antallet af Pantelen, øgede Lensafgifterne og Kronens Andel af de uvisse Lensindtægter, ændrede Regnskabslen til Genantlen eller Len paa fast Løn og inddrog de fleste Smaalen under Hovedlenene. Hele denne Lenspolitik kunde kun føres igennem ved visse Indrømmelser til Lensmændene; saaledes var Omfanget af Regnskabslen mindsket (til 82 Herreder), af Tjeneste- og Afgiftslen øget (til henholdsvis 30 og 54 Herreder). Det var den mere velhavende og indflydelsesrige Del af Adelen, hvis Medlemmer stræbte efter Kancelliembeder, Hovedlen og Sæde i Raadet, man vandt ad denne Vej. Den øvrige »menige« Adel, som var henvist til Smaalenene, følte sig naturligt nok krænket i sine Interesser ved disses gradvise Forsvinden.

Jørgen Rosenkrantz.
Maleri paa Rosenborg.

Denne Interessemodsætning mellem Raad og Adel førte straks efter *Frederik II's Begravelse,* som under Udfoldelse af stor Pomp fandt Sted 5. Juni 1588 i Roskilde, til et *politisk Sammenstød.* Der fremkom fra den menige Adels Side en Række Klager over den afdøde Konges Regering. Hovedklagen gjaldt Lenscentralisationen, men hertil føjedes en Protest mod, at Len bortgaves til ikke-danske Adelsmænd, foruden Anker over Krænkelse af de adelige Friheder

Scene fra Frederik II's Ligbegængelse. Kongens Livhest og to Herolder.
Detail fra samtidigt Stik.

paa en Række Punkter (Indskrænkning af Jagtret, Fiskeri og Skovhugst, ulovlig Fængsling af Adelsmænd og deres Bønder m. m.). Svarende til det Nationalitetsprincip, som hævdedes for Lenenes Vedkommende, var Kravet om, at Forstanderen for Tyske Kancelli, den pommerskfødte Adelsmand og Diplomat *Henrik Ramel,* som havde staaet Kongeparret nær og af den afdøde Konge var udnævnt til Hofmester for Sønnen, skulde afløses af en dansk Hofmester.

Klagerne maatte i første Linie ramme Valkendorf, men denne fandt Støtte hos sine Fæller i Raadet. Dettes Svar blev en svævende Anvisning paa fremtidig Afhjælpning, saa vidt det lod sig gøre, ledsaget af en Irettesættelse af Adelen for dens lidet passende Optræden ved denne Lejlighed, da saa mange fremmede Gesandter var til Stede. Svaret sluttede med en Opfordring til at holde »god Enighed og Samdrægtighed« og til at hjælpe Raadet med at forsvare Fædrelandet mod »al Fare, baade indenlandsk og udenlandsk«, »saa vor unge Prins og udvalgte Konge kan der af, naar Hans Maj. kommer til sine fuldmyndige Aar, have des større Aarsage saadant hos dennom alle og hver særdeles at forskylde og bekende«. Vi møder her Tanken om, at Raad og Regering havde et Ansvar over for den umyndige Konge, en Forpligtelse til ikke i hans Mindreaarighed at foretage større Ændringer i den overtagne Stats- og Retspraksis. Denne Tanke, der først og fremmest var Niels Kaas', blev Formynderregeringens ledende.

Nødvendigt skønnedes det i nogen Grad at komme Adelens Flertal i Møde. Nogle jyske Herreder skiltes fra Slotslen, og flere mindre Len skabtes; en Del fremmede Lensmænd afsattes, og norske Len bortgaves paa særligt favorable Vilkaar. Om en adelig Reaktion var der dog ikke Tale. I Lensforvaltningen opretholdtes i det hele den gamle Linie. Da Finanserne blev haardt spændt for ved Udgifterne til Kongens Ligfærd, Prinsessernes Udstyr og Byggearbejderne paa Enkedronningens Livgeding, foretog Raadet 1593 en Omtaksation af Lenene, hvorved Lensmændene dels fik deres Genanter nedsat, dels deres Afgifter forhøjede. Der udgik ogsaa talrige Advarselsskrivelser til Lensmænd, som overbebyrdede Bønderne med Arbejde; og der skredes virksomt ind, naar Lensmænd var i Restance med Afgifter eller ikke aflagde Regnskab i rette Tid. I Norge forbødes det dem at bortforpagte Lenene til Fogeder, hvorved Bønderne udsugedes. Ogsaa Formynderregeringens Udøvelse af Retsplejen synes at kunne holde Stand over for en kritisk Prøvelse; der kendes ingen Eksempler paa, at Folk af uadelig Stand ikke over for Adelsmænd har faaet den Ret, Lovene hjemlede dem. Regeringens Svaghed var dens principielle Afholdenhed fra ethvert større Initiativ. Nogle Forordninger til Afhjælpning af visse mindre Mangler i Retsforholdene er ved Siden af en ny Udgave af Jyske Lov Hovedsummen af Niels Kaas' Lovgivervirksomhed i Formynderregeringens Aar.

Christoffer Valkendorf vedblev at være en Stridens Genstand og skabte sig nye Fjender til de mange, han tidligere havde. En af disse var hans Kollega i Regeringsraadet Rigsadmiral *Peder Munk,* der ikke kunde glemme ham, at han havde faaet Tilsynet med Holmen og Krigsskibene frataget Admiralen, og som paa Herredagen i Kolding August 1590 gav Valkendorf — som allerede 1589 havde fratraadt sin Rentemesterstilling — Skylden for, at den Eskadre, som 1589 skulde have ført Prinsesse Anna til Skotland, for haardt Vejr maatte søge Ly ved Flekkerø i Norge. Det lykkedes dog ikke ad denne Vej at faa Ram paa Valkendorf, bl. a. fordi det viste sig sandsynligt, at Stormen maatte tilskrives nogle Hekse, deriblandt en Borgmesterfrue, i København, som siden endte deres Liv paa Baalet. Hans Fjender fremdrog imidlertid paa samme Herredag en Sag, som havde større Slagkraft. Januar 1589 havde han ladet sin gamle Uven, Færingen *Mogens Heinesøn,* henrette, efter at Borgmestre og Byraad i København havde fældet Dom over ham for Sørøveri, uden Hensyn til, at Mogens Heinesøns Ven, den tidligere Bergenslensmand, nu Landsdommer i Jylland, Hans Lindenov stred for at faa Dommen appelleret. Baade Lindenov og den henrettedes Enke Sofie Gyntersberg indgav nu Stævning mod Statholderen. Selv vilde Rigsraadet ikke af-

sige nogen Dom; det henskød Sagen til Forlig under Enkedronning *Sofies* Mægling. Ved Forliget maatte Valkendorf gaa ind paa, at Raadstuerettens Dom kendtes for død og magtesløs. Sofie Gyntersberg kunde nu lade Mandens Lig opgrave og give det en ærlig Begravelse paa Lindenovs Gaard Ørslevkloster. Til hende gik Valkendorf ind paa at betale 1000, til Lindenov, der klagede over, at han paa Grund af den hastige Henrettelse ikke havde faaet sit Handelsregnskab med Mogens Heinesøn opgjort, 2000 Rdl.

Mogens Heinesøn, som til vor Tid er blevet fejret som Frihedshelt paa Færøerne, fortjente uden Tvivl efter Datidens Straffelov at blive henrettet. Til hans bevislige Forseelser hørte ikke blot gentagne Sørøverier, men ogsaa Voldtægt. Dommen over ham var dog sikkert ikke i Overensstemmelse med gyldig Retspraksis; her havde Valkendorf ladet sit hidsige og selvraadige Sind løbe af med sig. Og han maatte nu tage Følgerne af den baade politiske og personlige Uvilje, der inden for Adelen havde samlet sig om hans Navn. Han udtraadte af Regeringsraadet. Samtidig fik Adelen ogsaa et andet Ønske opfyldt, idet *Henrik Ramel* maatte nedlægge Stillingen som Prinsens Hofmester. Efterfølger i begge de ledige Poster blev Rigsraad *Hak Ulfstand* til Hikkebjerg, en gammel Hugaf fra Syvaarskrigen, uden politisk Indsigt og uden Dannelse og en Ven af et højt Bæger. Trods de Indrømmelser, Raadet her gjorde Adelen, er der dog ikke Tale om noget Systemskifte. Niels Kaas og hans Politik sad stadig ved Roret.

Ogsaa i Forholdet til *Udlandet* bevaredes Ro og Fred, i Fortsættelse af den Politik, der var fulgt siden Stettinfreden med Sverige 1570. Den spanske Armadas Togt mod England 1588 vakte en kort Stund Frygt for de danske Farvandes Sikkerhed, men Faren drev over. I de følgende Aar holdt Danmark sig forsigtigt fra Indgriben i det store Opgør mellem *Spanien* paa den ene og de nyopblomstrende vesteuropæiske Sømagter *England* og *Nederlandene* paa den anden Side. Regeringsraadet lod udruste mindre Eskadrer for at værne Skibsfarten mod spanske, engelske og nederlandske Fribyttere, men indskrænkede sig i øvrigt til diplomatiske Forhandlinger, hvor udenlandske Krav og Klager, bl. a., især fra engelsk Side, over de Hindringer, som den danske Krone i Kraft af sin paastaaede Højhedsret over Nordhavet voldte fremmede Skibes Fiskeri under Nordnorge, Island og Vestmanøerne, sædvanligt tilbagevistes med den Erklæring, at man intet kunde ændre under Kongens Mindreaarighed. Med *Skotland* knyttedes en nærmere Forbindelse, da Kong *Jakob VI* 1589 ægtede Frederik II's Datter *Anna* og i den Anledning selv kom til Norge og København. Men Jakobs Bestræbelser for at bevæge Danmark sammen med tyske Fyrster til Mægling over for og i Nødsfald

Krig mod Spanien fandt døve Øren hos Niels Kaas og hans Kolleger. Ogsaa den optrækkende Strid i Tyskland mellem Katolicisme og Protestantisme, mellem Kejser og Territorialfyrster nøjedes Regering og Raad i Danmark med at iagttage paa Afstand.

Stærkere maatte Forholdet til *Sverige* og de politiske Problemer, som knyttede sig til *Østersøen,* gøre sig gældende. Ogsaa her fulgte dog Niels Kaas' Regering i videst mulig Udstrækning en henholdende Fredspolitik. Den gamle Tvist om Handelen paa *Narva* var faldet bort, da denne By sammen med hele Estland og Ingermanland i 1580erne var erobret af Sverige. Striden om de tre Kroner i det danske Vaaben henskødes gentagne Gange til senere Afgørelse. Da Sverige 1590 paa ny indvikledes i Krig med Rusland, opstod et nyt Stridspunkt, idet man fra svensk Side vilde hindre Handelen paa Rusland over *Archangel.* Hertil kom de stadige Toldtvister, som den ved Stettinfreden fastsatte gensidige Toldfrihed gav Anledning til. Samtidig gav de usikre Grænseforhold i *Finmarken* og *Lapland* og Fjeldlappernes Vandringer Anledning til svenske Klager over, at de norske Fogeder hindrede svensk Skatteopkrævning af Lapper, som hidtil havde været skatskyldige til den svenske Krone. Her var rejst Spørgsmaal, som siden skulde bringe Lidenskaberne til at flamme paa begge Sider, da ære- og magtkære Konger stod bag dem. Paa et Grænsemøde ved Flakkebæk (nær Kungsbacka) enedes 1591 Raader fra begge Sider om en Overenskomst, der vel paa afgørende Punkter ikke bragte nogen klar Løsning, men tillod for en Tid at lade Tvisterne hvile. Den i Sverige kort efter udbrudte Borgerkrig lammede ogsaa dets Initiativ i Forholdet til Danmark.

Naar Billedet af Formynderstyrets otte Aar i eet Forhold ikke er præget af den Fredelighedens og Udjævningens Aand, som paa de vigtigste Omraader giver dets Grundfarve, ligger Skylden hos en Kvinde.

Den unge Konges Moder Dronning *Sofie* af Mecklenburg var ved Mandens Død 30 Aar gammel. Hun synes at have levet i et lykkeligt Ægteskab med den betydeligt ældre Frederik II, med hvem hun havde 7 Børn: Døtrene *Elisabeth, Anna, Augusta* og *Hedvig* og Sønnerne *Christian, Ulrik* og *Hans.* Hun havde i sin Mands Tid ikke blandet sig i Politikken og viste efter hans Død heller ikke nogen Interesse for at gribe ind hverken i Danmarks indre Forhold eller i dets Forhold til de større europæiske Magter. Der spores heller ikke nogen Fortrydelse hos hende over, at hun ikke fik Sæde i Formynderregeringen. Hun følte sig, tysk som hun var af Fødsel, Sprog og Opdragelse, og støttet paa tyske Raadgivere, især Faderen Hertug *Ulrik* og *Henrik Ramel,* i det hele fremmed baade over for den danske Adel

og den danske Politiks Hovedproblemer. Naar hun indvikledes i forbitret Strid med den danske Regering, var hendes Motiver af privat- og familieøkonomisk Natur. Hun vilde have sin Enkeforsørgelse, sit Livgeding, paa de gunstigst mulige Vilkaar og se sine yngre Sønner og sine Døtre forsørgede, som det sømmede sig Kongebørn. Denne Stræben skulde imidlertid faa Konsekvenser af politisk Art.

Enkedronningens Strid med Raadet tog sin Begyndelse, da hun gjorde Krav paa alle de kontante I'enge i Kongens Kasse, men kun fik tilstaaet Halvdelen. Da hun senere fik sit ved Ægteskabskontrakten tilsikrede Livgeding, Krongodset paa Lolland og Falster med Nykøbing Slot, udleveret, var hun utilfreds med dets Tilstand, den hun i øvrigt i sin følgende Levetid, til hun døde 1631, med overordentlig Energi, godsadministratorisk Evne og økonomisk Sans forbedrede i den Grad, at disse Godser blev de maaske mest udbyttegivende i Riget, og hun blev i Stand til at optræde som Laangiver i stor Stil, bl. a. til sin Søn Christian IV. Strid voldte ogsaa Størrelsen af Døtrenes Medgifter. Men mere vidtrækkende Følger fik hendes Stræben efter at faa sine yngre Sønner aflagte med Stykker af de kongelige Dele af *Hertugdømmerne*.

Dronning Sofie.
Miniature paa Frederiksborg.

Hertug *Adolf* af *Gottorp* var død 1586, hans ældste Søn *Frederik* 1587. Den næste af Sønnerne *Filip* var kun 17 Aar og var ved Frederik II's Død endnu ikke hyldet af Stænderne: Hertugdømmernes Ridderskab, Prælater og Stæder. Det samme gjaldt Christian IV for de kongelige Deles Vedkommende. Hertug Adolfs Enke Hertuginde *Christine* (af Hessen) arbejdede paa at faa gennemført Arveret for Sønnen, i Overensstemmelse med den almindelige dynastiske Stræben hos tyske Territorialfyrster, og vilde have Formynderskabet for ham overdraget hende selv eller en tysk Fyrste. Paa begge Punkter mødte hun Modstand hos Ridderskabet og dettes førende Personlighed, Statholderen i Hertugdømmernes kongelige Del *Henrik Rantzau* til Breitenburg, en Søn af Johan Rantzau, europæisk berømt som lærd Humanist, Skønaand, Mæcen og Slotsbygger. Rantzau ønskede Enkedronning Sofie som Formynderske for Sønnen Christian og havde

Tanker om at faa samlet Hertugdømmernes hele Omraade under een Regent. Skønt Sofies egentlige Maal var en Deling af den kongelige Del mellem sine Sønner, nærmede hun sig Rantzau for med hans Støtte at faa Christian gjort til Landenes Eneregent. Ridderskabets Modstand udelukkede dog en saadan Løsning, og September 1588 lod baade Christian og Filip sig vælge til Landsherrer. 1590 overtog derpaa Sofie Regeringen i den kongelige Del som Formynderske for Sønnen. Allerede før var der indtraadt Spænding mellem hende og Rantzau, blandt andet fordi han var mod en Deling af Landene, en Spænding, som Holsteneren *Hans Blome*, der var hendes Amtmand i Hadersleb, fandt sin Interesse i at øge. Samtidig blev hendes Forhold til det danske Regeringsraad paa ny fjendtligt, vistnok især paa Grund af *Henrik Ramels* Fjernelse fra Stillingen som den unge Konges Hofmester, hvilket stod for hende som sigtende til at fjerne Sønnen fra hende og dreje hans Uddannelse i ensidig dansk Retning. Med Frontstilling mod baade den danske Regering, over for hvilken hun genoptog sin Klage over Vanrøgten af Livgedinget, Ridderskabet og Rantzau søgte hun, dog uden Held, at faa sin Fader Mecklenburghertugen til at gribe ind til Fordel for hende. Derpaa knyttede hun, da Hertug Filip af Gottorp 1590 var død, hans Broder og Efterfølger *Johan Adolf* til sig mod Ridderskabet og Regeringsraadet, hvad der havde til Følge, at det sidste, for at faa Sofies Formynderskab bragt til Ophør, udvirkede af Kejser Rudolf II, at han i et Dekret af 16. April 1593 erklærede Christian for fuldmyndig i Holsten. Moderens Modtræk var paa sin Side at fremskaffe en kejserlig Skrivelse, der forbød Kongen at tage Del i Fællesregeringen, før han havde givet sit Minde til, at de kongelige Amter og Landskaber deltes mellem ham og hans to Brødre. Regeringsraadet, der kunde støtte sig paa

Henrik Rantzau.
Maleri fra 1598. Frederiksborg.

Ridderskabets Uvilje mod yderligere Delinger, lod dog, uanset Kejserbrevet, Kongen 1. September 1593 overtage Regeringen og stadfæste Stændernes Privilegier. Regeringsraadet søgte nu, baade af økonomiske og politiske Aarsager, at faa Enkedronningen fjernet fra Hoffet og bosat paa hendes Livgeding, og efter megen Modstand maatte hun i April 1594, fyldt af voldsom Harme mod Rigsraadet, drage til Nykøbing Slot. Ved Kejserhoffet fortsattes Kampen mellem Kongens og hans Moders Gesandter uden at føre til noget endeligt Resultat.

Johan Adolf af Gottorp.
Maleri paa Frederiksborg.

Stridens Afslutning var dog ved at nærme sig, idet Regeringsraadet gik sin Opløsning i Møde. Afgørende var her *Niels Kaas' Død* 29. Juni 1594. Efter Meddelelser, der gaar tilbage til Henrik Rantzau, skal Kansleren paa Dødslejet have formanet sin unge Herre til at drage Omsorg for Flaaden som det bedste Værn for Riget og, idet han mindede om sit Løfte ved Frederik II's Dødsleje om engang at sætte Kronen paa hans Søns Hoved, have overrakt ham Nøglen til det Gemme, hvor Kronregalierne opbevaredes. Heri laa et Fingerpeg om, at han fandt Tiden inde til at afslutte Formynderstyrelsen.

Regeringsraadet svækkedes stærkt ved sin Leders Bortgang baade i Myndighed og Arbejdsevne. Maj 1595 optoges Rigsraad *Jakob Sefeld* i Regeringen, samtidig med at Rigsraad *Manderup Parsberg* som en Slags Vicekansler fik Tilsyn med Kancelliet. Ingen af dem var dog i Stand til at erstatte Niels Kaas. Samtidig spores en stigende Indflydelse fra den unge Konge, som nu var fyldt de 18 Aar. Han ønskede en Udsoning med Moderen, bl. a. under Paavirkning af Morfaderen Hertug Ulrik af Mecklenburg, tog Afstand fra Henrik Rantzau og Ridderskabet og nærmede sig Hertug *Johan Adolf*. September 1595 rejste Kongen med et stort Følge til Gottorp, hvorfra Rejsen over Hamburg gik videre til Lüneburg og Wolfenbüttel, Magdeburg, med hvis Administrator Markgrev Joachim Frederik af Brandenburg han vistnok allerede nu traf Aftale om Ægteskab med Datteren *Anna Kathrina*, Berlin og endelig Mecklenburg, hvor han

i November besøgte sin Bedstefader i Güstrow. Her indledes de Forhandlinger, som Aaret efter førte til et Forlig med Enkedronningen, som for sine to yngre Sønner lod sig nøje med Kongens Løfte om at lade dem faa, hvad der var ret og billigt, naar Delingen efter Faderen skulde finde Sted. Med dette ubestemte Tilsagn afsluttedes en flereaarig Kamp, som ved, at Danmarks Raad og dets Regeringsudvalg optraadte i Tilslutning til Hertugdømmernes Ridderskab mod den danske Enkedronning og Huset Gottorp, fik Karakter af en Konflikt mellem Stænder og Fyrstemagt. Rent privatpersonlige Motivers Indflydelse havde dog ofte udvisket, hvad der kunde være af politiske Linier i denne Modsætning.

Christian IV's Krone udført til Kroningen 1596 af Guldsmedene Dirk Füring og Corvinianus Sauer. Rosenborg.

Hvornaar skulde Kongen erklæres for myndig? 12. April 1595 naaede han de 18 Aar, hvorved Mindreaarigheden efter dansk Ret ophørte. Regeringsraadet viste dog ikke stor Tilbøjelighed til at demissionere. Men den unge Herre og hans Slægt trængte paa, og Juli 1595 bestemtes, at Kroningen skulde ske næste Sommer. Samtidig optraadte atter *Christoffer Valkendorf* paa den politiske Skueplads. Maaske skyldtes det hans Indflydelse hos Kongen, at der 1595 og 1596 gjordes Skridt til atter at lægge de 1588 udskilte jyske Herreder til Slotslenene. Maj 1595 fik han midlertidig Sæde i Regeringen; April 1596, efter *Jørgen Rosenkrantz' Død,* optoges han paa ny i Regeringsraadet. Paa den paafølgende Herredag i Juni blev han Regeringens Chef, idet han udnævntes til Rigens Hofmester, det øverste Rigsembede, som havde staaet ledigt siden Peder Okses Død 1575. Samtidig blev det siden Niels Kaas' Død vakante Kanslerembede besat med *Christian Friis* til Borreby, og 8 nye Medlemmer optoges i Raadet, der ved Dødsfald efterhaanden var svundet ind til 13 Mand. En af dem var Kongens gamle Hofmester *Henrik Ramel,* som 1590 var fjernet efter Adelens Ønske, og som havde været Enkedronningens Raadgiver. Udnævnelsen baade af ham, Valkendorf og Chr.

Friis, der var en Brodersøn af Kansler Johan Friis og ikke synes at have været velset af Formynderregeringen, viser, at Kongen tilsigtede et Systemskifte, som genoptog politiske Traditioner fra Frederik II's Tid.

17. August samme Aar underskrev Kongen og Rigsraaderne paa et Raadsmøde i København en Haandfæstning, som Ord til andet gentog Frederik II's. Den 29. fandt derpaa *Kroningen* Sted under Udfoldelse af et højtideligt Ceremoniel og store Festligheder. Dagen efter fejrede Kongens Søster, Prinsesse *Augusta* sit Bryllup med Hertug *Johan Adolf* af Gottorp.

Efter at Raadet i otte Aar alene havde ført Regeringen i Danmark-Norge og i det hele ført den til Rigernes Gavn, hvilede Regeringen atter hos Konge og Raad i Forening.

2. Stat og Samfund omkring 1600. Tilstande og Udviklingsretninger.

Den danske Stat omfattede ved Christian IV's Tronbestigelse foruden selve *Kongeriget Danmark,* hvortil hørte Skaane, Halland og Bleking og de to Øer i det østlige Østersøbækken Gotland og Øsel, Hertugdømmerne eller »Fyrstendømmerne« *Slesvig* og *Holsten* og Kongeriget *Norge.*

Slesvig eller Sønderjylland var et gammelt dansk Land og Len af den danske Krone, mens det tyske *Holsten* var et Len af det tyske Rige. Men det adskilte sig fra de andre danske Lande ved at være et Hertugdømme, ved at Dele af det var underlagt en fremmed Fyrste, *Hertugen af Gottorp,* medens andre Dele tilhørte Frederik II's Broder Hertug Hans d. Y. af Sønderborg, ved at have fælles Landdag med Holsten, bestaaende af Hertugdømmernes fælles Adelskorpus, det slesvigholstenske Ridderskab, og Repræsentanter for deres Gejstlighed og vigtigste Byer, samt endelig ved den Regeringsmyndighed, som Kongen og Hertugen af Gottorp i Fællesskab udøvede over en Række Anliggender i begge Hertugdømmer. Disse Forhold bidrog til at fremme den Fortyskningsproces, som gradvis fandt Sted paa slesvigsk Grund, og til at udviske Slesvigs Karakter af dansk Kronland, underlagt det danske Rigsraad. Det maatte staa som en naturlig Opgave for de gottorpske Hertuger at vinde den størst mulige Selvstændighed baade i Forhold til Hertugdømmernes Stænder, til deres kongelige Medregent og til den danske Krone, af hvilken Slesvig var Len; en saadan Uafhængighedsstræben var i Pagt med Dynastiernes herskende Tendens i andre tyske Territorialstater og i de europæiske Fyrstestater i Almindelighed. Men vi møder en

tilsvarende Stræben hos den danske Kongemagt. Enkedronning Sofie havde, i Forbund med Gottorperne, gjort Front mod baade Ridderskab og Rigsraad. Og Christian IV hævdede over for det sidste Styrelsen af Slesvig som sit Særomraade, støttet paa de særlige Regeringsorganer for de kongelige Dele af Hertugdømmerne, den kongelige Statholder — *Henrik Rantzau* til hans Død 1598 og efter ham hans Søn *Gert Rantzau* 1600—1627 — og det af Raadet uafhængige, overvejende af tyske Embedsmænd bestaaende Tyske Kancelli i København. Der var Tradition for at anvende Tyske Kancelli ogsaa i Ydrepolitikken, især hvad Forholdet til Tyskland angaar, hvad der øgede Kongens Indflydelse paa denne Side af Rigsstyrelsen paa Bekostning af Rigsraadets. Set fra dettes og i det hele fra et dansk Synspunkt var dette saa meget des mere betænkeligt, som Danmarks Konge i Egenskab af Hertug af Holsten var tysk Rigsfyrste og som saadan havde Interesser, der var Danmarks mere eller mindre fremmede.

En Interessemodsætning af samme Art bestod ikke for *Norges* Vedkommende. Selv om Norge i Modstrid med Christian III's Haandfæstnings Betegnelse af det som en Provins af Danmark vedblev at kaldes et Kongerige og havde egen Retspleje og Lovgivning, en egen Statholder og en egen Kansler, laa dets Regering hos Konge og Raad i Forening, dets vigtigste Len indehavdes af danske Adelsmænd, og det gamle norske Adelsgods var for største Delen havnet i danske Adelsslægters Eje, samtidig med at Regerings-, Kirke- og Skolesproget blev dansk. Forsvaret af Norge og dets gamle Lydlande, især Island og Færøerne, og deres Kystfarvande mod fremmede Overgreb og Udviklingen af dets Næringsveje laa derfor ikke blot i Kongens, men ogsaa i Raadets og den danske Adels Interesse, selv om Christian IV her som paa andre Omraader var ivrigere end Raadets Flertal for at gøre den danske Statsmagt gældende udadtil. Der levede desuden i Kongeslægten en Forestilling om, at Norge i Virkeligheden var et Arverige og derfor Kongens Ejendom.

Hvorledes var nu ved Overgangen fra 16. til 17. Aarhundrede *Kongemagtens* Stilling i *Danmark?*

Den havde vundet i Styrke ved den store Udvidelse af Krongodset, som Kirkeforandringen medførte, ved Reformen i Lensvæsenet og ved Toldindtægternes Vækst som Følge af den stigende Søhandel gennem Sundet. Den største Toldindtægt, den af Sundtolden, gik i Kongens partikulære Kasse. Men ogsaa over de andre ordentlige Indtægter kunde han uden Raadets Indblanding disponere til Rigets ordentlige Udgifter: hans eget og Hoffets Forbrug, Centralforvaltningen, Flaaden, Holmen, Anskaffelse af Vaaben og Ammunition og Soldater-

hold i Fæstningerne. Hertil kom hans Frihed til i saa stort Omfang, som hans Kredit rakte, og han kunde undvære Raadets Kaution, at optage Pengelaan mod Rente, en Laaneform, som med Pengeøkonomiens Vækst vandt Udbredelse og blev foretrukket for Krongodspantsættelse.

Den danske Kongemagts Vinding ved Reformationen havde ikke blot været af rent økonomisk Natur; som Fyrsterne i de tysk-lutherske Lande og Kongen i England var den danske Konge blevet den nationale Kirkes Overhovede paa Jorden, hvis Øvrighedsmagt hvilede paa guddommelig Sanktion, mod hvem Ulydighed og Oprør derfor var en Synd. Haand i Haand hermed gik Tendenser af almen-europæisk Karakter: den politiske Tænknings voksende Tilbøjelighed til at fremhæve den stærke Statsmagt, især i monarkisk Skikkelse, og Fyrsternes Trang til at omgive sig selv og deres Hoffer med Pragt og Glans. Endvidere en Udvidelse af Statsmagtens Indgriben til Omraader, hvor den før var trængt tilbage af Pavekirken eller lokale Myndigheder: Lensherrer, Provinsstænder, Landsting, Købstæder, Gilder, Lav m. m., hvormed fulgte en mere virksom og forgrenet Centralforvaltning og Oprettelsen af nye Organer for Statens Kontrol med Retspleje, Politi, Fattigpleje, Undervisning og en Række Sider af Erhvervslivet. Almentvirkende Faktorer af indgribende Betydning for Stats- og Fyrstemagtens Vækst var endelig de Forskydninger i Verdenshandelen og den Prisstigning, som blev Følgen af Opdagelsen af Amerika og Søvejen til Indien og af den Strøm af Ædelmetaller, som især fra de central- og sydamerikanske Miner bredte sig over Europa. Handelsekspansionen og Prisstigningen medførte overalt en Forøgelse af Staternes Indtægter, hvad enten de skrev sig fra Krongodsdriften eller de øgede Told- og Handelsafgifter og Skatter eller det udvidede Laanemarked. Indtægtsforøgelsen tillod Udrustning af større, med moderne Vaaben udstyrede Hære af professionelle Soldater, Bygning af flere og bedre Krigsskibe, en Udvidelse af Embedsmaskineriet, Opførelse af nye Slotte, Udfoldelse af større Hofpragt.

I de vesteuropæiske Søfartsstater *England* og *Nederlandene* bidrog Handelsopsvinget til at øge de borgerlige Handels- og Pengemænds Position i Samfund og Stat. Tudorernes Diktaturmagt kunde støtte sig paa disse Elementer, men det var senere dem, der gav Parlamentet Styrke til at modstaa den af Stuartkongerne tilstræbte teokratiskfarvede kongelige Enevælde. De forenede nordnederlandske Provinser med Holland i Spidsen blev i Kampen mod det spanske Overherredømme en borgerlig Republik paa føderalistisk Grundlag. I *Frankrig* saa den velstaaende Borgerstand sin Interesse i at støtte den stærke Kongemagt mod den gamle Adel, og den franske Enevælde kom til

at hvile paa en Embedsstab af overvejende borgerlig Herkomst. I Mellem-, Nord- og Østeuropa, som den kommercielle Ekspansion naaede senere, og hvor den foreløbig kun i ringe Grad førte til Udvikling af en Handel ved Landenes egne Borgere, kom Prisstigningen i første Linie dels den godsbesiddende Adel, dels Fyrstemagten til Gode. Det gælder *det tyske Riges Territorialstater,* hvor Fyrsterne efter fransk Forbillede stræbte at opbygge en centraliserende Forvaltning, støttet paa retslærde Raader og borgerligfødte Embedsmænd, men dog stadig stod over for stænderske Landdage, hvor Adelen spillede Hovedrollen. Efterhaanden fik imidlertid Statsformen de fleste Steder en enevældig Karakter, bl. a. fordi Fyrsterne kunde udnytte Modsætningen mellem Adel og Understænder og støtte sig til staaende Hære. Lighedspunkter frembyder Udviklingen i *Sverige,* hvor Gustav Vasa, Karl IX og Gustav Adolf fandt Støtte hos Rigsdagens lavere Stænder mod Rigsraad og Højadel. Kampene mod Danmark, Polen og Rusland og den senere Religions- og Erobringskrig paa polsk og tysk Grund skabte imidlertid en Samvirken og et Interessefællesskab mellem Konge og Adel, som en Tid muliggjorde Dannelsen af et organiseret Centralstyre med Raadet som Kærne.

I *Danmark* vandt, som ved Kirkegodsinddragelsen, baade Kongemagt og Adel ved Prisstigningen, som 1540—60 førte til en Fordobling af Varepriserne, og som, med en Stilstandsperiode fra 1570erne til 1590erne, fortsattes til frem mod Midten af 17. Aarhundrede. Grevefejden kuede for lange Tider den danske Borgerstand politisk, og dens økonomiske Fremgang var ved 17. Aarhundredes Begyndelse endnu ikke saa stærk, at den gav Grundlag for en ny selvstændig politisk Indsats. Endnu mindre ejede Bondestanden Forudsætninger for en saadan. Resultatet blev den Deling af Statsmagten mellem Konge og Adel, repræsenteret af Rigsraadet, som prægede Christian III's og Frederik II's Tid. Statsretligt fandt denne Deling Udtryk i den Kendsgerning, at det danske Kongedømme, i Modsætning til Forholdet i de fleste andre europæiske Monarkier, ikke var arveligt — selv om Kongevalget var blevet noget rent formelt, idet de sidste Konger var udvalgt til Fædrenes Efterfølgere allerede i disses Levetid — og at Betingelsen for Kongens Overtagelse af Regeringsmagten stadig var en *Haandfæstning,* som bandt ham til at styre Riget sammen med Raad og Adel. Uden Raadets Samtykke kunde han ikke begynde Krig, give Privilegier til Udlændinge eller udstede Udførselsforbud. Haandfæstningen forpligtede ham endvidere til at overholde de forskellige Stænders, først og fremmest Adelens Privilegier. Den danske Krones Højhed, dens Suverænitet, hvilede hos Rigsraadet; de skiftende Konger var kun Rigets og Krongodsets Bestyrere. Og saa længe Kongevalget

bestod, kunde Raadet ved Kongeskifte ændre Haandfæstningen, saa Kongemagten yderligere indskrænkedes.

Inden for den *dansk-norske Forvaltning* var Tallet af uadelige Fogeder, Toldere og Skrivere vel stigende, men alle de vigtigere Embeder: de høje Rigsembeder — Rigshofmesterens, Kanslerens, Rigsmarskens og Rigsadmiralens —, Stillingerne som Rigets Kansler (Rettertingskansler), som Statholder og Kansler i Norge, som Sekretærer i Danske Kancelli, som Rentemestre samt næsten alle Lensmandsombudene var forbeholdt *Adelen.* Det adelige Lensmonopol hindrede, at Kronen trods Reformerne i Lensstyrelsen kunde faa saa store Indtægter af Lenene, som hvis den havde staaet frit ved Besættelsen af dem, og at den kunde skabe en højere Embedsstand, som alene skyldte den og egen Duelighed sin Stilling.

En anden Skranke for Kongemagtens fri Udøvelse sattes derved, at dens stigende Udgifter til saadanne Statsformaal som Garnisonshold i Hovedfæstningerne, diplomatiske Sendelser, Hofholdningen og Forrentningen af Statsgælden i Længden ikke kunde dækkes af de ordentlige Indtægter, saaledes at man maatte tage sin Tilflugt til *ekstraordinære Skattepaalæg.* Frit kunde Kongen kun paalægge Kron- og Selvejerbønderne saadanne Skatter; til de »almindelige Landeskatter« paa Adelens Bønder krævede Haandfæstningen Raadets Samtykke, og det var blevet Retssædvane, at overordentlige Byrder ikke kunde paalægges Adel, Borgerstand og Gejstlighed uden disse Stænders Bevilling. Øgede Udgifter paa de nævnte eller andre Omraader vilde altsaa, naar de ordinære Indtægter ikke længere slog til, under den bestaaende Forfatning gøre Kongen mere afhængig af Raad og Stænder.

Blandt Stænderne spillede *Adelen* baade socialt og politisk en Rolle, der stillede de andre ganske i Skygge. Den havde ikke blot Ejendomsret til, men ogsaa en ret omfattende *Regeringsmyndighed* over sine Godser. Fra Frederik I's Tid havde den *Hals-* og *Haandsret* over sine Bønder, d. v. s. det var Herremanden, som lod dem tiltale og fængsle og lod Dommene over dem udføre. Mange Herremænd havde ogsaa, især i Forbindelse med de store Mageskifter under Frederik II og senere, faaet *Birkeret,* Ret til at indsætte Dommere paa Godset, og *Patronatsret,* Ret til at indsætte Hovedgaardssognets Præst, hvormed i Reglen fulgte Retten til Kirketienden. Det var ogsaa Herremanden, som lagde sine Bønder sammen i Læg til fælles Udredning af de af Rigsraadet bevilgede Skatter og lod Skatten opkræve. Mere og mere blev Adelsgodserne saaledes »Stater i Staten«. Umiddelbar Herre var Kongen kun over Krongodset og over Købstæderne.

Det oprindelige Grundlag for Adelsmændenes, Herremændenes, pri-

vilegerede Stilling i Stat og Samfund havde været deres Pligt til at værne Riget til Hest og i Rytterrustning. Den adelige »*Rostjeneste*« opretholdtes ogsaa stadig, saaledes at der skulde stilles en sværtbevæbnet Rytter af hver 312 Tdr. adeligt Hartkorn og i tilsvarende Omfang af Lenene. Krigens Former var imidlertid i de sidste hundrede Aar undergaaet en stærk Ændring. Tjente det adelige Rytteropbud end med Hæder baade i Syvaars- og Kalmarkrigene, spillede det dog en stadig mindre Rolle i Forhold til de hvervede Tropper af professionelt Fodfolk og Rytteri. Adelen var heller ikke den eneste Stand, som havde Pligt til at værne Landet. I Syvaarskrigen var det gamle *Bondeopbud* blevet genoplivet; hver ti af Kronens og de jordegne Bønder skulde stille en velbevæbnet Fodsoldat, naar Riget var i Fare. Ogsaa Byerne havde deres *Borgervæbninger*, i hvilke de velstaaende Borgere tjente paa egen Bekostning, og som i Tiden efter Syvaarskrigen var gaaet frem i Omfang og Vaabenudstyr, selv om det her, som ved Bondeopbudet, kneb stærkt med Organisation og regelmæssig Øvelse. Med god Samvittighed kunde Adelsstanden vanskelig længere begrunde sin Fortrinsstilling med Rostjenestepligten. Færre og færre af dens unge Mænd satte da ogsaa deres Ære i Vaabenuddannelse hjemme eller paa fremmede Krigsskuepladser. Mere lokkende for dem, der raadede over Gods- og Pengemidler og gode Forbindelser, var Tjenesten i Kancelliet som »Kancellijunkere« eller ved Hove som »Hofsinder« som første Trin paa Vejen mod gode Lensmandsombud og, hvis Forbindelserne og Chancerne var tilstrækkeligt gode, Sæde i Rigens Raad og dermed Optagelse i den Kreds af Mænd og Slægter, som med Kongen styrede Land og Rige, den, man kan kalde den danske Højadel, selv om den ikke ved arvelige Titler og Privilegier udskilte sig fra den øvrige, den »menige« Adel.

Men Prisstigningsbevægelsen havde tillige skabt nye økonomiske Opgaver baade for dem, der gik Embedsvejen, men samtidig havde egne Godser at passe, og for den Del af Adelen, som levede den uafhængige Herremands Liv. Med Prisstigningen steg Fæstebøndernes stadig mest i Naturalier ydede Landgilde i Værdi, men fremfor alt gjorde den Driften af Hoved- og Ladegaardenes Jorder mere rentabel end før. Fra Midten af 1550erne begyndte de (i forrige Afsnit Bd. II S. 683 ff. omtalte) store *Mageskifter* mellem Kronen og Adelen og mellem Herremændene indbyrdes. Kun spredtvis føjede Regeringsraadet og Christian IV noget til de under Frederik II skabte Krongodskomplekser. *Den adelige Godssamling* fortsattes imidlertid ned i 17. Aarhundrede. Den førte i en Række Tilfælde til Nedlæggelse af Bøndergaarde i en Landsby eller hele Landsbyer, for at deres Jord kunde drives direkte under Hovedgaarden, samtidig med at Hoved-

gaardsjorden øgedes ved Opdyrkning af Enge og Skove og anden hidtil udyrket Jord. For det nuværende Danmarks Omraade anslaas Tallet af inddragne Bøndergaarde i Tiden 1570—1650 til ca. 700, heraf 200 paa Sjælland. Hvor stærkt Hovedgaardsarealet var vokset ved Aar 1600, kan ikke sikkert bestemmes. Et lille Hundredaar senere repræsenterede det, trods fortsat Vækst, knap 10 pCt. af det samlede Landbrugsareal. Det gennemsnitlige Herregaardsomfang svarede da paa Sjælland til 9,8, paa Lolland-Falster til 10,1, paa Fyn til 6,5, i Jylland til 7,2 Bøndergaarde. I Fællig med Landsbyjorden dreves o. 1680 kun ca. 14 pCt. af Godsjorden; ved 1600 var Hovedgaardsjordens Udskiftning langt fra naaet saa vidt frem.

De anførte Tal viser, at man ikke maa overvurdere den Rolle, som *Hovedgaardsdriften* spillede i dansk Landbrug ved Christian IV's Tronbestigelse. Men dens Udvidelse var Maalet for den energiske Herremands Stræben, en Stræben, som medførte en betydelig Forøgelse af Fæstebøndernes *Hoveri* eller Hovning, som det den Gang i Reglen hed, til Hovedgaarden. Stærkest ramte denne de saakaldte »*Ugedagsbønder*«, de Bønder, som boede nærmest ved Hovedgaarden. Til Gengæld stræbte Adelen gennem 16. Aarhundrede at faa sine hoveripligtige Bønder i størst muligt Omfang befriet fra Skatter til Kronen. Fra 1526 blev de i Hovedgaardssognet boende Bønder skattefri, og 1603 var man naaet saa vidt, at Skattefriheden omfattede ikke blot Ugedagstjenerne i den adelige Sædegaards Sogn, men ogsaa andre, »som have været fri af Arilds Tid«, og der er mange Eksempler paa, at Skattefriheden udstraktes ud over Hovedgaardssognets Grænser ved Erhvervelse af Bøndergods uden for dette, ligesom det blev anerkendt Praksis, at Gaarde blev skattefri ved at lægges til adelige Ladegaarde. Ved Mageskifte med Kronen kunde ogsaa Selvejerbønder paa denne Maade omdannes til Ugedagsbønder. Det er klart, at denne Udvikling medførte et føleligt Indtægtstab for Kronen og bidrog til at øge Skattebyrden for de ikke fritagne Bønder. Talrigst var Ugedagstjenerne, hvor Adelsgodset var mest omfattende og laa stærkest samlet, d. v. s. især paa Fyn, i Skaane, paa Lolland og i Egne af Jylland.

Først ved Aar 1650 kan vi omtrentlig angive henholdsvis Krongodsets og Adelsgodsets Omfang. Det samlede Antal Jordbrug i hele Kongeriget, indbefattet de skaanske Landskaber, beløb sig da til ca. 75 590. Heraf besad Kronen og Gejstligheden 42 200, altsaa ca. 56 pCt., Adelen 33 400, altsaa ca. 44 pCt. Regnes Hoved- og Ladegaardsarealerne med, ejede Krone og Gejstlighed ca. 53 pCt., Adelen ca. 47 pCt. af Landbrugsarealet.

Herregaardslade fra ca. 1600 paa Bangsbo ved Frederikshavn.

Vort Kendskab til *Landbrugets Teknik* i 16. og første Halvdel af 17. Aarhundrede er endnu yderst ringe. I Østdanmark var Trevangsbruget den almindeligste Driftsform, i Jylland raadede Tomarksbrug — saaledes at der paa de bedre Jorder saaedes Korn paa den største Halvdel af Gods- eller Landsbymarkerne, og den mindre laa hen som Græs, mens paa de daarligere Jorder Forholdet var omvendt — eller andre Former; paa de sydlige Øer var Græsarealet ofte kun en Fjerde- eller Femtedel af det dyrkede Omraade. *Kornavlen* gik maaske, især paa de større Gaarde, noget frem, men Foldudbyttet synes at have været ret stærkt skiftende efter Aarets og Egnens Vilkaar og naaede kun paa de gunstigst beliggende og mest veldrevne Gaarde 3—4 Fold i aarligt Gennemsnit; andre Steder var 2 Fold eller mindre ikke noget ualmindeligt. Rug, Byg, Havre og Boghvede var de almindeligste Kornsorter, især Rug og Byg, mens Hvede dyrkedes i ringe Omfang og kun i den sydlige Del af Øernes Omraade. Ret almindelig var Dyrkningen af Hør, Hamp, Humle og Bælgsæd. Nogen Fremgang i Korneksportens Omfang lader sig trods Prisstigningen, Udvidelsen af det dyrkede Areal og de af Adelsmænd som Peder Oxe og andre indførte udenlandske Driftsmetoder (Brakpløjning, mere omfattende Gødskning o. a.) ikke konstatere, og der var adskillige Aar, hvor Indførslen laa over Udførslen. Sandsynligvis havde Vanskeligheden ved at skaffe den nødvendige Arbejdskraft sin store Andel heri. De faste Karle og Daglejerne var faa i Tal paa Herregaardene, og det voksende Hoveri voldte, at Bøndernes Arbejde ikke i tilstrækkelig Grad kom hverken Hoved- og Ladegaardsjorderne eller deres egne Gaarde til Gode og udførtes med ringe Lyst. De store Byggearbejder og de

mange Ægter (Pligtkørsler) stjal ogsaa Arbejdskraft fra selve Landbruget.

Alligevel gav, takket være Prisstigningen, *Korneksporten* gennem en Aarrække det danske Landbrug, baade Kronens og Adelens, gode Gevinster. Fra Aarene 1552—59 til 1581—90 steg Prisen for Rug og Byg i Gennemsnit fra henholdsvis 3,10 og 2,90 til 4,70 og 4,00 Kr. pr. Td. 1600—09 var de tilsvarende Priser 5,05 og 4,03, 1610—19: 4,85 og 4,50, 1620—29: 7,54 og 5,27.

Det var *hollandske Skibe* og *Købmænd,* som var Hovedaftagerne af den danske som af hele Østersøomraadets overskydende Kornproduktion, for hvilken de især fandt et Marked i Sydeuropa. Indtil 1620 viser Priserne en ret regelmæssig Stigning; Genudbruddet af Krigen mellem Spanien og Nederlandene fremkaldte 1621 en Krise med stærkt Prisfald, men derpaa steg Priserne atter for 1629—30, da Sverige havde erobret en Række Østersøhavne og paalagt høje Toldafgifter, at naa deres højeste Punkt (16,41 og 15,41 Kr. pr. Td. Rug). Fra da af var Tendensen nedadgaaende, om end foreløbig ret svagt.

Bød de første 35 Aar af Christian IV's Regeringstid saaledes den danske Kornavl gode Konjunkturer, gjaldt det samme i endnu højere Grad *Eksporten af Kvæg.* Mens Koholdet i Datidens Danmark overalt var ringe i Forhold til vor Tids, var Studeavlen saa meget større. Studene anvendtes overalt som Trækdyr, men samtidig spillede Opfodringen af Øksne til Eksport en stor og stigende Rolle. (Se ogsaa Bd. II S. 711). I Kraft af sit 1536 erhvervede Privilegium paa selv at maatte udføre sine staldfodrede Øksne, stalde dem ind paa sine Bønders og Præsters Foder samt opkøbe Øksne til Eksport fik Adelen en Tid lang næsten Monopol paa denne Danmarks vigtigste Eksportgren. Hovedafsætningsmarkederne laa ved Elben og i Holland, hvor det danske Kvæg ydede et nødvendigt Supplement til det hjemmeavlede. Efterhaanden specialiserede imidlertid de adelige Hovedgaardsejere sig til selve Vinterstaldfodringen af egne og andres Øksne — borgerlige Kvæghandlere fik 1623 Tilladelse til at købe Øksne og indstalde dem paa Adelsgaarde og Kroer, samtidig med at det forbødes nogen »ufri« at købe flere unge »Græsøksne«, end han kunde staldfodre paa sit eget indhøstede Foder — mens de overlod Afsætningen sydpaa, ad Øksnevejene ned gennem den jyske Halvø eller pr. Skib, til hollandske, nordtyske og indenlandske Købmænd. I aarligt Gennemsnit beløb Tallet af udførte danske Øksne sig 1600—1650 til 35—40 000 Stk. Prisen pr. Okse laa ved Slutningen af 16. Aarhundrede omkring 24—25 Kr.; i første Trediedel af 17. Aarhundrede steg den til 37—40 Kr. eller mere. Baade ved Salget af sine egne og

Staldfodringen af andres Øksne kunde Herremanden saaledes paaregne en god og sikker Indtægt.

Mindre betød Udførslen af Heste, Smør, Svin, Flæsk, Skinker, Faar, Lam, Læder, Huder, Voks og Uld.

Kronen fik baade som Storgodsejer og gennem Tolden sin store Andel af Korn- og Øksneeksportens Profitter. Men den adelige Godsejer og Lensmand trivedes ogsaa vel derved. Nævnes bør i denne Forbindelse tillige de norske Len, hvoraf de vigtigste gaves til danske Adelsmænd, og som, takket være Stigningen i den norske Udførsel især af Tømmer og anden Trælast, ogsaa gav større Indtægter end før. Enkelte Adelsmænd anvendte en Del af de indsamlede Kapitaler i Handels- og Industrivirksomhed. Men største Parten af de indtjente Penge medgik dels til Godsudvidelser, dels til at give Livet et *rigere og festligere Præg*. Behovet af kostbare Klæder og rigt Boligudstyr, af god og mere end rigelig Mad og Drikke voksede stadig og bremsedes ikke af de Luksusforbud, som Konge og Raad fra Tid til anden mente at burde udstede. Mest af alt kostede dog de mange ny prægtige Slotte og Herregaarde, som opførtes i denne Tid. Dette vældige *Byggeri* blev en Byrde for Bønderne ved det øgede Hoveri og de mange Ægter, men det kom ogsaa ved de mægtige ikke rentebærende Summer, der medgik til Opførelse og Vedligeholdelse til at tynge mange af de adelige Bygherrer haardt. Det blev vistnok en af Hovedaarsagerne til den økonomiske Trykkethed, som i stigende Grad spores inden for Adelen, efterhaanden som vi kommer ned i 17. Aarhundrede. Da der ikke herskede nogen Førstefødselsret, deltes Godserne mellem Børnene og kunde derved blive stærkt splittede. Og den Arving, der fik den dyre Hovedgaard, maatte give sine Medarvinger Erstatning i Gods eller Penge.

Over Familiens økonomiske Evne var ogsaa i mange Tilfælde Udgifterne til de unge Adelssønners *Udenlandsrejser* (smlg. Bd. II S. 732 ff.). Fra 16. Aarhundredes Slutning traadte mere og mere Almendannelsen i Forgrunden frem for Krigeruddannelsen eller lærde Studier som disse Rejsers Formaal, og Rejserne, der i Reglen lededes af yngre akademisk dannede borgerlige Præceptorer, gjaldt nu overvejende Skoler og Universiteter i Nederlandene, Frankrig, Italien og (dog i mindre Omfang) England. Deres Varighed var forskellig, men Gennemsnittet laa mellem fem og otte Aar. De store Bekostninger ved Udenlandsrejserne nævnes blandt Aarsagerne til Oprettelsen af den hjemlige Uddannelsesskole for unge Adelsmænd Sorø Akademi i 1623. En anden var de Farer, som Rejserne frembød for de unges legemlige og aandelige Sundhed. Adskillige satte Livet til i det fremmede, og en Del har uden Tvivl ogsaa derude slaaet stærkere til Skaglerne, end

de kunde tillade sig hjemme i Danmark. Nogen Andel har disse Følger af Rejserne maaske i den Kendsgerning, at der 1550—1600 *uddøde* 67, 1600—1650 54 *danske Adelsslægter*, selv om ogsaa de økonomiske Vanskeligheder, som forbød mange Adelsmænd at føre Slægten videre paa standsmæssig Vis, og den Hindring for Blodfornyelse, som skabtes ved Forbudet mod, at en Adelsmand maatte ægte en »ufri« Kvinde, maa tages med i Betragtning. Tilbagegangen i Slægter opvejedes kun delvis ved ny Tilgang gennem Naturalisering af tyske adelige. Adling af danske Borgersønner fandt kun Sted i ganske enkelte Tilfælde.

Adelige Børn fra Christian IV's Tid. Maleri paa Nationalmuseet.

Den danske Adels *Selvafgrænsning* hang sammen med en stærkere Følelse af Fornemhed over for de andre Stænder end før. Standsskellet gravedes dybere, og Standsmodsætningen blev skarpere ved den stærkere Hævdelse af Adelsprivilegierne. Den danske Adel havde en Tidsalder bag sig, i hvilken den havde udfoldet Evne til at udnytte de økonomiske Konjunkturer; betydende Mænd inden for dens Rækker havde ydet store Indsatser i Administration og Lovgivning og værnet om og taget Del i det nationale Lærdomsliv. Nu var det adelige Dannelsesideal ved at skifte. Krigersk Idræt paa den ene, Fromhed og teologisk Lærdom og Interesse for Fædrelandets Historie paa den anden Side veg efterhaanden mere og mere Pladsen for andre Interesser: Glæde ved Hoflivets Glans og ved elegant og galant Selskabelighed, ved Kunst og Skønlitteratur. Trods visse Forfaldstegn rummede Standen dog uden Tvivl endnu et betydeligt Fond af Evne og Kraft, som kunde komme til Udfoldelse, naar Opgaverne meldte sig. For Statstjenestens Vedkommende afhang her meget af, i hvilket Omfang den nye Konge vilde tilstræbe et Samarbejde med Adelens bedste Kræfter.

Vi har fulgt Prisstigningens Virkninger for Adelens Vedkommende.

Hvilke Følger havde den for den Stand, som dyrkede Landets Jord, Statens talrigste, *Bønderne?* Billedet viser her ubetinget Tilbagegang, i Danmark som i det meste af det øvrige Europa. Ganske vist havde ogsaa Bønderne Fordel af, at Priserne paa Landbrugsprodukter steg, samtidig med at den aarlige Afgift til Herremand eller Lensmand, Landgilden, efter gammel Retssæd ikke maatte forhøjes, selv om den kunde omlægges inden for en Landsby og øges for en Gaard, der fik tillagt ny Jord. I flere Tilfælde fandt imidlertid alligevel Landgildeforhøjelser Sted. Mere afgørende var det dog, at Hoved- og Ladegaardsdriftens Udvidelse medførte en *Øgning af Bøndernes Hoveri- og Ægtbyrder,* en Bevægelse, som begyndte allerede ved Midten af 16. Aarhundrede (se Bd. II S. 689 ff.), men først fra dets Slutning for Alvor tog Fart. Regeringens Forordninger mod den bar liden Frugt; Kronen var jo selv interesseret i en Udvidelse af Bondehoveriet til dens gamle og nyoprettede Ladegaarde og til de store kongelige Byggeforetagender. Paa Krongodserne kan ved Begyndelsen af 17. Aarhundrede Ugedagsbøndernes Hoveripligt anslaas til mindst 1—2 Dage pr. Uge, i Saa- og Høsttiden 3 Dage, hvortil kom talrige Pligtkørsler. Paa Adelsgaardene var den sikkert i Almindelighed endnu større, ofte 2—3 Dage pr. Uge, og Tendensen gik overalt i Retning af yderligere Stigning baade for Ugedagstjenerne og for de fjernere fra Hoved- og Ladegaardene boende, ikke skattefri Fæstebønder, samtidig med at Hoveribyrden blev mere og mere ubestemt. En Særstilling indtog de *jordegne Bønder.* Helt fri var disse vistnok aldrig, idet de ydede forskellige Afgifter enten til Kronen eller Herremanden, om end navnlig deres Landgilde var mindre end Fæstebondens. Til Gengæld besad de deres Gaarde som Arvefæste, mens for andre Bønder Livsfæste var det almindelige, og der kendes flere Eksempler paa, at en Fæstebonde sattes fra sin Gaard, naar Ejeren selv vilde bruge den. Disse Fordele opvejedes dog stærkt ved, at den jordegne Bonde betalte de almindelige Landeskatter dobbelt mod Fæstebonden. Endvidere førte Mageskifterne mellem Krone og Adel i en Række Tilfælde til, at Herremanden med Kronens Sanktion og Bondens mere eller mindre frivillige Samtykke erhvervede Ejendomsretten over den tidligere jordegne Gaard. Adskillige jordegne Bønder blev paa denne Maade adelige Fæstebønder, ja endog Ugedagstjenere. Der var ved 1600 ca. 5500 jordegne Brug i Danmark, d. v. s. omkring 6—7 pCt. af det samlede Antal Brug. Bedst holdt de sig inden for de jyske Krongodskompleksers Omraade.

For Driftsforbedringer paa Bøndergaardene var der under disse Forhold og navnlig som Følge af det voksende Hoveri ringe Betingelser. Overalt bevaredes de gamle jordudpinende Driftsmaader. Folke-

holdet var i Forhold til Gaardenes Afkastning dyrt og indskrænkedes derfor mest muligt. Dyrebestanden var under de ugunstige Foder- og Pasningsforhold af ringe Kvalitet. Det gjaldt baade Køerne, hvoraf der i Gennemsnit ikke holdtes mere end 2—3 pr. Gaard, Svinene, som mod Afgift (i Reglen hvert tiende Svin) fandt deres Foder af Olden i Kronens og Herregaardenes Skove, Studene, Hestene og de talrige Faar. Hvad der produceredes af Korn, Smør, Ost, Æg, Honning og nytillagte Dyr medgik for en stor Del til Landgilden, den ved Gaardens Besidderskifte skyldige Indfæstning samt Tienden til Præst og Kirkeejer. Gaardens Tilvirkning af Vadmel og Lærred udførtes ogsaa ofte som Pligtarbejde til Herre- eller Lensmand. Det, der herefter blev til overs, naar en Trediedel eller en Fjerdedel af Kornet var lagt til Side som Sædekorn, og Husstandens Egetforbrug var dækket, var ikke meget og slugtes fra Slutningen af 1620erne mere og mere af Statens stedse større og hyppigere Skattepaalæg. Der blev færre og færre Bønder, som havde mere end det nødtørftigste daglige Udkomme.

Jævnsides med Stigningen i Bondens Byrder gik en Nedgang i hans *sociale Stilling.* Kun undtagelsesvis indkaldtes Bønder til Rigsdage og havde ingen Del hverken i Skattebevilling eller Lovgivning. At de bevarede Deltagelsen i Landsbystyrelsen i de gamle Former og i Domsafsigelserne paa Herredstingene, kunde ikke opveje den Kendsgerning, at Hoveriudvidelsen mere og mere virkede til at give Fæsteforholdet Karakter af et Tyendeforhold, en Udvikling, som for Adelsbøndernes Vedkommende støttedes ved Herremandens Hals- og Haands-, Birke- og Skatteopkrævningsret, for Sjællands og Lolland-Falsters Bønder ved det der herskende Vornedskab. Fra 16. Aarhundrede kendes ikke faa Eksempler paa, at Herremændene vilkaarligt underkastede deres Bønder Fængsling og Legemsstraf, og Tallet tager til i 17. Aarhundrede. Ikke længe efter 1600 findes Strafferedskabet »Den spanske Tønde« anvendt paa Krongodserne; 1620 var der en »Træhest« paa Holmen, som Kongen ogsaa lod Bønder ride. Inden længe begyndte Herremænd at følge det kongelige Eksempel. (Se Farvetavlen: Hovedvagten ved Københavns Slot).

I *Hertugdømmerne* var i Nordslesvig og Marskegnene Bøndernes Stilling som Regel bedre og friere end i Kongeriget, mens under tysk Indflydelse Livegenskabet allerede i 16. Aarhundrede bredte sig i Holsten og Egne af Sydslesvig.

I *Norge* modvirkede selve Naturen, der oftest paabød spredt Bebyggelse, en Godssamling med øget Hoveri. Selvejerbønderne holdt i det hele Stillingen, og selv om Fæstebønderne (Lejlændingerne) og-

saa her var de fleste, blev det til Gavn for dem, at Regeringen stræbte at faa det almindeligt udbredte Fæste paa Aaremaal afløst af det danske Livsfæste.

Baade for *Kronen* i Egenskab af Ejer af omkring Halvdelen af Danmarks Bondejord og som Skatteforbruger og for *Adelen* var den jorddyrkende Stands økonomiske Tilbagegang til Skade. Ulykken var her, som andre Steder i Europa, at begge Parter i Reglen søgte at skubbe de nødvendige Ofre over paa den anden Part. Adelen værnede sine Bønder mod de af Kronen fordrede Byrder, men udvidede samtidig de af den selv paalagte. Kronen stræbte at faa det mest mulige i Arbejde, Naturalier og Penge ud af sine egne Bønder og lagde, da de ordinære Indtægter ikke længere slog til, større og større Skattebyrder ogsaa paa Adelens Bønder, samtidig med at den søgte til sin Fordel at mindske Lensmændenes Indtægter. Efterhaanden som dens pekuniære Behov af en Række Aarsager voksede, maatte denne Udvikling øge Spændingsforholdet mellem Kongemagt og Adel.

Naar Landbrugets Folkehold blev dyrere, hvad der bidrog til Hoveriets Udvidelse, skyldtes det bl. a., at mange Bønder, selv inden for Vornedskabets Omraade, søgte til *Købstæderne.* Denne Indvandring fra Landet er et af Vidnesbyrdene om, at *Borgerstanden* nu, efter Grevefejdens Nederlag, atter var inde i en Opgangsperiode, bag hvilken Prisstigningen staar som Hovedfaktor. Det blev ganske vist overvejende fremmede, frem for alt *hollandske* Købmænd, som udnyttede denne for Østersøbækkenets og Nordens Vedkommende og overtog Hovedafsætningen af disse Omraaders Overskudsproduktion af Korn, Kreaturer, Trælast, Jern, Uld, Hør, Hamp, Voks m. m. og det meste af deres Forsyning med Salt og Vin fra Frankrig, Portugal og Spanien og med de fremmede Verdensdeles Produkter, Kolonialvarerne. Hollænderne løftede her Arven efter Hanseaterne, hvis økonomiske Tilbagegang tog Fart efter Grevefejden, og som forgæves af de danske Konger søgte at faa deres Privilegier stadfæstede i det gamle Omfang.

Hvor stærkt Handelsfarten gennem Sundet voksede, og hvor stor Andel Hollænderne havde i den, viser Øresundstoldregnskabernes Skibs- og Vareangivelser. Skibspassagerne gennem Sundet i begge Retninger var i aarligt Gennemsnit 1560—69: 3158, 1570—89: 4300, 1590—99: 5623, 1600—09: 4524, 1610—19: 4779, 1620—24: 4302; heraf udgjorde Gennemfarterne af Skibe, hjemmehørende i De forenede Nederlande, især Provinsen Holland, i det første Tiaar 75 pCt., 1570—1609 50—60 pCt., 1610—19 69 pCt., 1620—24 82 pCt. Modsat Hanseaterne var Hollænderne imidlertid rede til et Samarbejde med de danske Købmænd i den Form, at de benyttede disse som deres

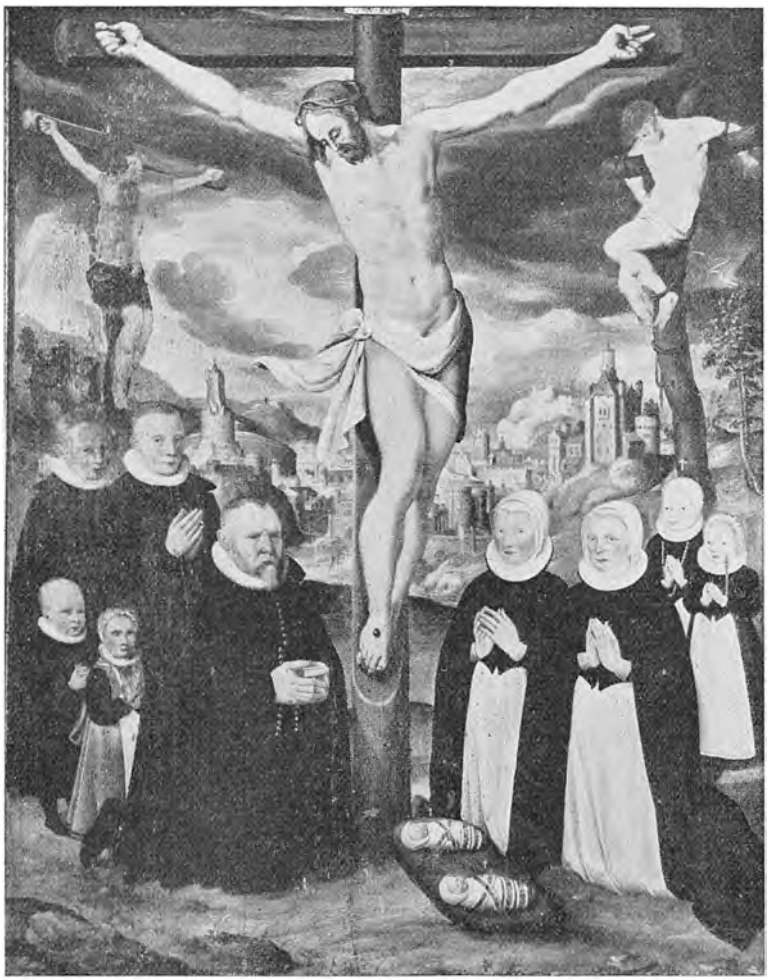

Borgerfamilie fra Christian IV's Tid.
Epitafium fra 1607 over Borgmester Mads Lerche i Nyborg Kirke.

Faktorer eller Opkøbskommissærer og forsynede dem med den dertil nødvendige Kapital.

Dette Samarbejde gav efterhaanden danske Købmænd Kendskab til de overlegne hollandske Handelsformer og -metoder. Men der tilførtes samtidig de danske Byer, især København og Helsingør, nyt Blod ved *Fremmedindvandring* fra Nederlandene, hvor Kampene mod Spanien og Religionsstridighederne, og senere fra Tyskland, hvor Trediveaarskrigen drev mange baade Købmænd og Haandværkere til at udvandre. Paa forskellig Maade, bl. a. ved Skattefrihed i et Antal

Aar og en større eller mindre Religionsfrihed for de fremmede, søgte den danske Regering at opmuntre denne Indvandring, der bragte Landets Handel og Industri ny Arbejds- og Pengekraft. For at skabe Adgang til fri Næringsudøvelse for de indvandrede Haandværkere fortsatte den i skarpere Form sin allerede i 15. Aarhundrede begyndte Kamp med *Haandværkslavenes* Trang til at begrænse deres Medlemsskab ved høje Indgangspenge for ny Mestre, Favorisering af de gamle Mestres Børn, Svigerbørn osv. og andre Tvangsbestemmelser, og stræbte mere og mere at lægge Lavene ind under sin Myndighed og Kontrol. Kampen mod Lavene for at skabe Haandværk og Industri større Udviklingsmuligheder og Bestræbelserne for at øge Indvandringen af kvalificeret udenlandsk Arbejdskraft var Led i den Politik, som man har givet Navnet den *merkantilistiske,* og som mere eller mindre blev Rettesnor for alle europæiske Regeringer fra det 16. Aarhundredes Slutning for at kulminere i de to følgende Aarhundreder. Prisstigningen og Handelens Opsving havde af sig selv skabt større Indtægter baade for enkelte Stænder og Regeringerne. Nu vilde disse sidste sikre en fortsat Udvidelse af Velstanden ved passende Forholdsregler. Staten greb stærkere ind i alle Omraader af Erhvervslivet end før og søgte at skabe ny Industrier og øge Landenes Aktivhandel ved Monopoler, Toldbeskyttelse, Støtte til Industrivirksomheder og Handelskompagnier og Oprettelse af helt for Statens Regning drevne Foretagender. Landets Omsætning med Udlandet skulde overtages af dets egne Købmænd og dets Industri sættes i Stand til at dække det hjemlige Forbrug, eventuelt frembringe et Overskud til Eksport. Herved vilde man gøre sig uafhængig af Udlandet og skabe en »gunstig Handelsbalance«, saaledes at Udførselsværdien oversteg Indførselsværdien og gav Landet et Overskud i Penge. Som det store Forbillede stod den vældige nederlandske Handelsomsætning, som man overalt stræbte at fortrænge til Fordel for Landets Egenhandel og Egenproduktion.

I Danmark spores Kimene til en merkantilistisk Politik allerede under Frederik II: i Regeringens Indskriden mod Lavene, i Oprettelsen af Klæde-, Valke- og Krudt-»Møller«, i Begunstigelse af Fremmedindvandringen og i Forholdsregler til Fremme af danske Borgeres Handel. Den gav saaledes danske Købmænd og Købmandsgrupper Monopol paa Besejlingen af visse *islandske* Havne, uden dog at kunne hindre, at den meste Handel paa Island var i hamburgske Købmænds Besiddelse, og stræbte ogsaa at bringe den vigtige Import af *Salt* og *Vin* fra Sydeuropa paa dansk-norske Hænder. Der var her givet en Optakt, som det maatte blive en naturlig Opgave for en initiativrig dansk Kongemagt at udvikle videre.

De danske Byerhverv kunde ogsaa nok trænge til en stærkere Ud-

vikling. Skønt baade Kronens og Adelens store Byggevirksomhed havde givet Grupper inden for dansk Haandværk nye Opgaver, var dette som Helhed kun i Stand til at tilfredsstille et Forbrug, der holdt sig inden for det jævne, gammeldags Behov. Hvad Hoffet, Adelen og de velhavende Købmænd behøvede af Luksusvarer: fint Klæde, Silke og andre kostbare Tøjer, Guld- og Sølvsmedearbejder m. m., maatte indføres udefra. Og skønt Øresundstoldregnskaberne viser en ikke helt ringe dansk og slesvig-holstensk Deltagelse i Skibsfarten gennem Sundet (se Bd. II S. 708), saa var Tallet af hjemlige Skibes Passager fra 1587, da det naaede et Højdepunkt med 256 i vestlig og 217 i østlig Retning, i de følgende Aar synkende — 1600—1624 laa det mellem 100 og 150 i hver Retning om Aaret — og skønt navnlig København og Flensborg havde en Del Skibsfart paa Danzig, Königsberg, Stettin, Hamburg, Holland, England, Frankrig, Spanien, Norge og Sverige, saa beløb det sig dog altsammen kun til en lille Brøkdel af den nederlandske Østersøhandel. De fleste danske Byer var kun smaa, og selv de mest velhavende indfødte og indvandrede Borgere var langt fra at være kapitalstærke efter hollandsk og engelsk Maalestok.

Siden Grevefejden var de danske Købstæder stærkere end før blevet underlagt *Kronens Myndighed*, hvad der vistnok var til Gavn for det menige Borgerskab, der i Tiden efter 1550 i en Række Byer fik Ret til at vælge Udvalg paa 8—24 Mand til Kontrol med de selvsupplerende Byraads Finansforvaltning og med Deltagelse i Skatteligningen. Underordningen under Kronen medførte ogsaa, at den enkelte By mindre end før stod som et afgrænset Samfund over for de andre Byer. Samtidig med at Adelens Selvafgrænsning gjorde Skellet mellem den og Borgerstanden skarpere — det var nu ikke mere, som før, Skik, at adelige kunde beklæde Borgmester- og Raadmandsstillinger — var der herved skabt et Grundlag for Fremvæksten af en almendansk borgerlig Standsfølelse og Mulighed for, at de retslige og økonomiske Modsætninger mellem de to Stænder kunde komme stærkere til Orde. I særlig Grad maatte det adelige Studefedningsmonopol og Adelens Told- og Accisefrihed for de Varer, som den brugte i sin egen Husholdning, og som den ofte skaffede sig direkte fra Udlandet uden om de danske Købmænd, samt, i Tilfælde af voksende Skattetryk, Adelens og dens Ugedagsbønders Skattefrihed være egnet til at sætte ondt Blod. Endnu var der dog ikke Tegn til, at Modsætningen følтes saa skarpt. Mange Borgere var knyttede til adelige som Kommissionærer, Laangivere og faste Forbindelser i Øksnehandelen. Og der bestod ogsaa inden for Borgerstanden stærke Skel mellem Købmænd og Haandværkere og mellem de større Købmænd og deres ringere Standsfæller. Der var imidlertid, som nævnt, en Mulighed

Købstadgaard fra Christian IV's Tid.
Mads Lerches Gaard i Nyborg. (Jfr. Billedet S. 29).

for, at et mere udpræget Spændingsforhold mellem Adel og Borgerskab kunde udvikle sig; den danske Kongemagt kunde da maaske, som den franske og svenske gjorde, og som i sin Tid Christian II havde gjort, udnytte denne Spænding i sin Favør.

Ogsaa mellem Kongemagten og Landets *Gejstlighed* var visse Forudsætninger for en Samvirken mod Adelen til Stede. Ofte følte den universitetslærde Præst sig krænket af en hoven og udannet Herremand, hvem han dog skyldte Ærbødighed, især hvis det var hans Patronatsherre; ofte kunde det nage ham, at den adelige Hovedgaard var tiendefri, eller at Herremanden havde erhvervet Kirketienden uden at gøre sin Skyldighed mod Kirke og Præst eller forgreb sig paa Dele af Præstegaardsjorden. Følelser af denne Art kunde forbinde sig med Lutheranismens Fremhævelse af Lydighedspligten mod den Fyrste, der var Kirkens Hoved. Forholdet var dog her det samme som for Borgerstandens Vedkommende: nogen dyb eller udtalt Modsætning mellem Gejstlighed og Adel spores ikke. I de fleste Tilfælde fandt Præsten sin Fordel ved at knytte sig til Herskabet. Ofte bandtes ogsaa Præst og Herremand sammen af samme lutherskfarvede Dannelsesideal og stod som den lærde Dannelses Repræsentanter over for baade Bønder og Borgere; mange var ogsaa de Præstemænd, der havde været Præceptorer for unge adelige og derved knyttedes varigt til dem og deres Slægt. Og selv om fra Slutningen af 16. Aarhundrede

Regeringens Henvendelse om ekstraordinære Skatter til de enkelte Stænder havde bidraget til stærkere end i de nærmeste Aartier efter Reformationen at give Gejstligheden Karakter af en Korporation, en Rigsstand, dannede den dog ikke nogen hverken social eller politisk Enhed. De fornemste Dele af »Lærestanden«, Bisperne og Professorerne, havde Skatteprivilegier og besad paa Embeds Vegne Jordegodser med ofte vornede Fæstebønder, som i flere Henseender gav dem Interesser fælles med Adelen og hævede dem op over baade den menige Gejstlighed og Borgerstanden.

Hertil kom, at skulde de sidstnævnte to Grupper uden for deres egen Kreds søge Interesse for Teologien og for de humane og naturvidenskabelige Fag, var det ikke Kongerne, men lærddannede Mænd af Højadelen, som i første Linie stod som *Lærdommens* Beskyttere. Det var Mænd som Johan Friis, Peder Okse, Niels Kaas og Christoffer Valkendorf, det var Ægteparret Herluf Trolle og Birgitte Gjø, som havde Hovedæren for de Gaver, som var skænket Universitet og Skoler og enkelte Lærde i den sidste Menneskealder før 1600, og for Reformerne i det lærde Undervisningsvæsen. Det var ogsaa dem, som havde taget Initiativet til at faa skrevet den sammenfattende Skildring af *Danmarks Historie,* som skulde fortsætte Saxos »Gesta Danorum« og danne et værdigt Sidestykke til fremmede Rigers nationale Historieværker. Hverken for *Hans Svaning* eller hans Efterfølger som kongelig Historiograf fra 1579 *Anders Sørensen Vedel* lykkedes det store Hverv. Da Vedel druknede i Forarbejderne og droges bort fra Hovedopgaven ved sin Virksomhed som Folkevisesamler og -bearbejder, tog Regeringsraadet 1595 Hvervet og hans Samlinger fra ham og overdrog begge Dele til den 1594 udnævnte ny Historiograf *Dr. Niels Krag,* fra 1589 Københavns Universitets første Professor i Faget Historie. Krag fik dog, bl. a. paa Grund af sine mange diplomatiske Sendelser, kun skrevet en latinsk Skildring af Christian III's Historie (der først udgaves 1737 af Hans Gram). Det blev en Mand af Adelens egen Kreds, Rigens Kansler *Arild Huitfeldt* (1546 — 1609), som, skønt »en svag, skrøbelig Mand, udarbejdet til Hove« ved flittig Virken i Retspleje og Forvaltning, endelig fuldførte den længe ventede Danmarkshistorie. Han begyndte med den nærmeste Fortid, udgav først 1595 Christian III's, derpaa 1596 og 1597 Christian II's og Frederik I's, og 1599 Christian I's og Hans' Historie. Saa først tog han fat paa den ældre Tid. 1600, 1601 og 1603 kom i tre Dele en Skildring af Tiden 1182—1448, 1603 »Danmarckis Rigis Krønicke fra Kong Dan oc indtil Kong Knud den Siette«. I alt ni Kvartbind, hvortil 1604 føjedes »Den geistlige Historie offuer alt Danmarckis Rige«, 1650—52 udgivet i samlet ny Udgave i to Foliobind

med Fællestitelen »Danmarckis Rigis Krønicke«. Huitfeldt skrev paa Dansk — andre kunde siden til Udlandets Belæring give en mere fuldkommen Fremstilling paa Latin — jævnt og uden Stilblomster, men fyldigt og klart. Formen er den kronologisk fremskridende Aarbogs. Han har benyttet de fortællende Kilder, som fandtes, og ved hvis Efterspøring han fik Hjælp af en Række lærde Historiesamlere og Aarbogsskrivere, men tillige i stort Omfang Rigets Breve og andre Aktstykker, hvortil hans Embede gav ham Adgang. Hans Embedsvirksomhed havde ogsaa skænket ham den politiske Indsigt og Forstaaelse, hvorom Værket vidner. Standpunktet er naturligvis Adelsmandens, men den for Rigets Tarv og Hæder varmt interesserede Adelsmands. Nyere Kritik har kunnet rette mangt og meget i Huitfeldts Fremstilling; ogsaa den har dog bøjet sig for hans Storværk, som ikke har noget Sidestykke i dansk Historieskrivning mellem Klerken Saxos og Nordmanden Holbergs Danmarkshistorie.

Arild Huitfeldt.
Stik fra 1652 af Haelwegh.

Der spores ogsaa i Slægtleddet efter Huitfeldts adskillig fædrelandshistorisk Interesse inden for den danske Adel, selv om den mest fandt Udtryk i slægtshistoriske Optegnelser og hos de adelige Damer tillige i Indsamling af Folkeviser. Men kort før Huitfeldt endte sin Bog, var den danske Adelsmand, som for første Gang havde givet dansk naturvidenskabelig Tænkning og Forskning Verdensry, død i det fremmede, paa Kant med sin danske Samtid. Regeringsraadet havde i Niels Kaas' Tid opretholdt den gavmilde Støtte, som tidligere fra Regeringens Side var blevet *Tyge Brahe* til Del. Han sad som en Videnskabens Fyrste paa sit Uranienborg, omgivet af Elever fra Ind- og Udland, hyldet af fremmede Fyrster, som kom paa Besøg ved det danske Hof, bl. a. Christian IV's Svoger Kong Jakob af Skotland, som 1590 med levende Interesse beskuede Hvens astronomiske og tekniske Mærkværdigheder. 1592 havde han ogsaa den unge

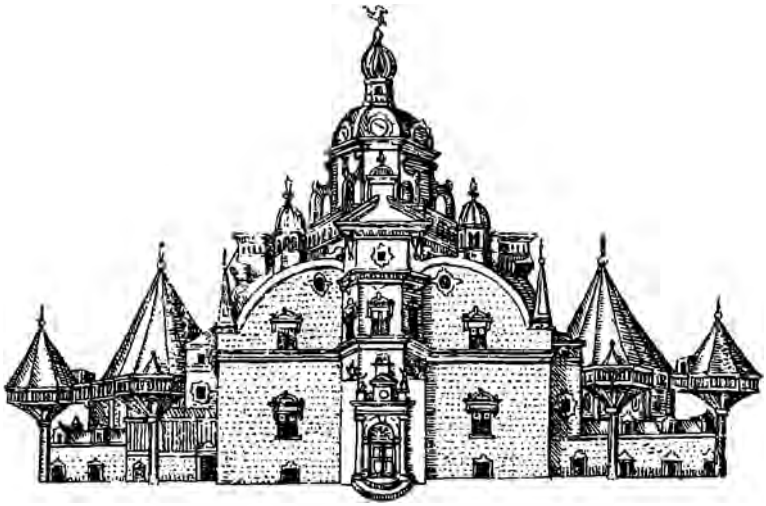

Uranienborg. Efter Braunius, Theatrum urbium.

danske Konge som Gæst. Snart efter begyndte imidlertid Modgangen for ham. Niels Kaas og hans Fæller i Regeringen havde set gennem Fingre med, at den store Forsker i sin egenraadige Hensynsløshed paalagde sine Bønder paa Hven saa store Byrder, at flere maatte gaa fra Gaardene, behandlede jordegne Bønder som Fæstere, lod Bønder og Fogeder fængsle uden Lov og Dom og forsømte sine Lensmandspligter ved at undlade at holde Kullens Fyr brændende og lade Helligtrekongers Kapel ved Roskilde Domkirke, hvor Kongens Forfædre hvilede, helt forfalde. Den unge Konge maatte imidlertid føle en naturlig Forbitrelse navnlig over den sidstnævnte Pligtforsømmelse, og hans ny Kansler fra 1596 Christian Friis til Borreby var ikke Tyge Brahes Ven. Man berøvede ham først nogle Indtægter, hvortil hans Adkomst var mere eller mindre tvivlsom, og sendte derpaa April 1597 en Kommission til Hven for at prøve Klagerne over Bondemishandlinger og over, at Tyge imod Ordinansen havde ladet sin Præst paa calvinsk Maner udelade Eksorcismen, Djævlebesværgelsen, ved Daaben. Ved samme Lejlighed tog man hans Ægteskab med en »ufri« Kvinde uden Kirkens Velsignelse op til Behandling. Krænket i sin Selvfølelse og sin Overbevisning om den store Eners Ret til at leve sit Liv efter sit eget Hoved drog Tyge Brahe faa Dage før Kommissionens Nedsættelse til København, hvorfra han i Juni, efter at Præsten var dømt fra sit Embede og ingen Skridt til Udsoning var sket fra den kongelige Side, med hele sin Husstand rejste til Rostock og siden til Henrik Rantzau paa Wandsbeck. Da Regeringen heller ikke senere ændrede sin Holdning — Kongen fandt et Brev fra Tyge,

som gav Udtryk for dennes Opfattelse af at være den krænkede Part og talte om at søge fremmede Fyrsters Bistand, uforskammet og svarede mindst lige saa uforskammet igen — drog Tyge Brahe sluttelig i 1598 til Böhmen, hvor det ved tyske Fyrsters Mellemkomst var lykkedes at faa den astrologisk interesserede Kejser Rudolf II til at give ham Bolig i Slottet Benátky ved Prag og Løfte om en Aarspension. Hans Liv her blev ikke lykkeligt; det kneb med at faa Pensionen udbetalt, og Tyge kom i Strid med baade Slottets Lensmand og sin gamle Elev, den senere saa berømte Johannes Kepler. Sandsynligvis var han søgt tilbage til Danmark, hvis han ikke allerede 1601 var død af en Blærebetændelse.

I Tyge Brahes tragiske Livsafslutning havde hans egen Karaktermangler sin store Andel. Men baade den unge Konge og hans Kansler havde sat sig ud over de Hensyn, som kunde tilkomme en stor videnskabelig Indsats og et stort Ry. Og der var i deres og den danske Adels Holdning over for dennes navnkundigste Medlem baade Standsfordom, Snæversind og Bigotteri. Vi har set, at den første Egenskab i stigende Grad prægede Adelens Livsindstilling. Men ogsaa de to sidste gjorde sig nu stærkere, end Tilfældet havde været i det foregaaende Slægtled, gældende baade hos Adelen og i det danske Aandsliv som Helhed. Mere og mere stivnede dette i *lutheransk Ortodoksi*, med skarpere Front mod baade Katolicismen og Calvinismen og alle friere Rørelser. En af Aarsagerne hertil var, at Spændingen mellem den gamle Kirkes og de nye Konfessioners Tilhængere baade i religiøs og politisk Henseende tilspidsedes nede i Tyskland, den lutherske Reformations Moderland, for inden længe at føre til en heftig og langvarig Krig. Men det var ogsaa, som om den Livsfriskhed og sjælelige Bevægelighed, som, alle Tidens Baand og Fordomme til Trods, havde fundet Udtryk hos aandeligt interesserede Mænd af baade Adel og Uadel, og som havde skabt noget af en national Renæssance i dansk Aandsliv, var ved at ebbe ud.

I Folkets mindre oplyste Lag, ogsaa hos talrige Adelsmænd og Præster, antog *Overtroen* krassere Former end før. Djævelen drev lyslevende sit Spil mellem Menneskene og maatte bekæmpes med alle Midler, ikke mindst, naar han havde sluttet Kontrakt med Kvinder, som ved hans Hjælp udøvede Trolddom. *Hekseprocesserne* blev en af Tidens Svøber. Ved Siden af Bibelen var Postiller og andre Vækkelses- og Opbyggelsesskrifter den mest udbredte Læsning, rigere paa Ord, men fattigere paa Kærne end i den foregaaende Tidsalder. Reformationsaarhundredets Salmedigtning skød sit sidste kraftige Skud i Præsten *Hans Christensen Sthens* (ca. 1540—1610) af religiøs Inderlighed og Folkevisetonen prægede Salmer. Og de Spirer til

Christian IV's Kroningstog.
Tegning fra 1859 af Heinr. Hansen efter Karel van Manders Tapet, der ødelagdes ved Frederiksborgs Brand samme Aar. Frederiksborg.

en dansk Skuespildigtning, som laa i *Hieronymus Justesen Ranch's* (1539—1607) Skolekomedier (»Karrig Niding« o. fl.), efterfulgtes ikke af nogen Blomstring.

Viser det indre Liv i Datidens danske Samfund saaledes Udtørring og Indsnævring, fandt Kræfterne til Gengæld virksom Udløsning paa mange af Livets ydre Omraader og gjorde Christian IV's Tid til en bevæget og skæbnerig Periode i dansk politisk Udvikling. Dette skyldtes ikke mindst Kongens Personlighed.

3. Den indre Historie indtil Krigen mod Kejseren (1596—1625).

Christian IV's Kroning 29. August 1596 fandt Sted under et vældigt Opbud af Pragt og Fest. Skuespil af denne Art var Tidens Fryd, men den unge Konge og hans Raadgivere har sikkert tillige derved villet vise Verden, at Kongemagten var noget stort og ophøjet, Kongen et Midtpunkt i Stat og Samfund. I højere Grad end de fleste

af sine Forgængere og Efterfølgere blev Christian IV faktisk et saadant Midtpunkt, en Kongeskikkelse, hvis Initiativ spores paa næsten alle Omraader og paa flere satte Spor i Udviklingen.

Den unge Konge, som nu gik i sit tyvende Aar, var vel udrustet i fysisk Henseende. Datidens Mennesker var i Gennemsnit noget lavere end vor Tids; med sine 173 cm ansaas han for en velvoksen Mand. Han var kraftig og gennemsund; og den Sværhed, som mere og mere kom til at præge ham i de noget ældre Aar, tyngede ham ikke, vant som han fra Barndommen var til Legemsøvelser, navnlig Ridning, Jagt og Sejlads. Ansigtet var tiltrækkende ved sin friske Mandighed og de levende brune Øjne under den høje og brede Pande, om end ikke regelmæssigt smukt; dertil var Næsen for kroget og fremstaaende, Mundens Underbid for udtalt.

Fra sit 6. til sit 17. Aar (1583—94) havde han som Lærer haft den ansete Skolemand *Hans Mikkelsen*, tidligere Rektor paa Herlufsholm, nu Slotspræst paa Frederiksborg. Undervisningen foregik mest paa Frederiksborg, forlagdes dog ogsaa nogle Aar (1584—86) til Sorø. En Tid deltog et Par adelige Drenge af Slægterne Friis og Lindenov i den, en Tid ogsaa Kongens yngre Broder *Ulrik*. Oftest opdroges den unge Konge dog for sig selv og omgikkes kun sine Lærere og Hofmestre og Raadets Medlemmer. Den første Hofmester, den tyske *Henrik Ramel*, som baade besad Dannelse og diplomatisk Erfaring og Evne, blev allerede 1590 tvunget bort af den nationale Adelsopposition; hans Efterfølger *Hak Ulfstand* havde de slettest mulige Forudsætninger som Opdrager. Det blev sikkert til Skade for Christian IV, at ingen betydelig Personlighed i de afgørende Overgangsaar fra Dreng til ung Mand fik Lejlighed til ved daglig Kontakt at præge hans aandelige Udvikling. Til Skade ogsaa, at han fik saa liden Adgang til at omgaas og maale sig med jævnaldrende. For meget blev han, den udvalgte Konge, Landets vordende Regent, Eneren, hvorom alting drejede sig; for lidt vænnedes han til at møde og tage Hensyn til stærke Viljer uden for sin egen.

I øvrigt gjorde Hans Mikkelsen, hvad han kunde, for at give sin kongelige Elev baade en kristelig og i kundskabsmæssig Henseende forsvarlig Uddannelse. Morgen og Aften læstes Stykker i Bibelen, af hvilken Christian maatte udplukke Sentenser, der var egnede til at vejlede en Regent. Livet igennem levede han aandeligt paa disse Bibelsprog og paa en naiv ureflekteret luthersk Kristentro, som aldrig ses at være kommet i alvorlig Konflikt hverken med de syndige Drifter i hans Natur eller med intellektuelle Overvejelser. »Regna firmat Pietas«, »Gudsfrygt styrker Rigerne«, var fra 1584 det kongelige Valgsprog. Nogen Bogorm blev Christian IV aldrig; den humani-

Christian IV som Ringrider. Sølvopsats udført til Kroningen 1596.
(Opsatsens forskellige Dele kan adskilles og anvendes som Drikkebægere). Rosenborg.

stiske Dannelse, som prægede adskillige danske Adelsmænd, fik aldrig dybere Greb i ham. Han var i udpræget Grad en udadvendt Natur. Men han ejede et hurtigt Nemme og var, som bevarede Skrive- og Stiløvelser viser, villig til at lære, hvad der foreskreves ham. I Latin fik han gode Kundskaber; i Fransk og Italiensk kunde han klare sig; Tysk talte og skrev han som en indfødt, selv om det kneb med Retskrivningen. Dansk lærte han som den første danske Konge siden Christian II at tale og skrive som sit Modersmaal, klart og fyndigt og med Forkærlighed for dets djærveste Ord og Vendinger. Vi har et Vidnesbyrd herom i hans mange efterladte egenhændige Breve,

hvoraf de fleste er udgivne i 7 Bind. De viser tillige, hvor sikker og smuk hans Haandskrift var. Ogsaa Matematik, Tegning, for hvilken Færdighed han havde naturlige Anlæg, og Musik tilegnede han sig med Iver. Stærk var ogsaa hans Interesse for alle mekaniske Mærkværdigheder, for Skibsbygning og Arkitektur.

Christian IV er blevet Danmarks folkekæreste eller i alt Fald en af dets folkekæreste Konger. Til at skabe denne Nimbus om hans Person bidrog bl. a. hans anselige Ydre; han saa ud, som det danske Folk gerne saa sin Konge. Dernæst hans Mod i Farens Øjeblikke, hans legemlige Kraft og Rørighed, hans fuldstændige Beherskelse af det danske Sprogs folkelige Nuancer, hans Evne til at omgaas Mennesker af alle Stænder, hans friske og djærve Omgangstone, den Godmodighed, som oftest prægede hans Væsen, og det Lune, han var i Stand til at udfolde. Endvidere den rastløse Virksomhed, han udfoldede paa alle Omraader, som Regent, som Overbestyrer af Krongodset, inden for Hær- og Flaadeforvaltningen og som Bygherre. Christian IV's Byggevirksomhed er en Side af hans Gerning, som vil blive skildret for sig. Den udsprang dels af hans Virketrang og Ønske om at give sin Kongemagt Glans. Men den havde ogsaa Kilder i hans medfødte kunstneriske Anlæg. Disse gav sig ogsaa Udslag i hans mange Køb af Malerier, især hollandske — der i øvrigt viser, at hans Smag paa dette Omraade ikke var den finest udviklede — og i hans Kærlighed til Musikken, som førte til Oprettelse af et kongeligt Hofkapel. Størst var dog hans Følelse for Arkitekturens Skønhed og hans Forstaaelse af dennes Elementer. Han overvaagede personligt Tilblivelsen af sine Bygninger i alle Enkeltheder og viste ofte selv ved Udkast, hvorledes han vilde have det. Overalt var Kongen virksom; her saa man Resultater af denne Virksomhed, som blændede og imponerede. Mand og Mand imellem kunde man jo samtidig ikke nægte, at Kongen ikke altid var rar at have med at gøre. Han var haard i sine Krav til Kronens Bønder; ofte flammede hans Vrede op, naar han øjnede en Forsømmelighed hos en Haandværker eller en Forvaltningsembedsmand; ved flere Lejligheder kunde da den guldknappede Stok suse over de syndige Rygstykker og Ordene falde hvasse og med bidende Haan. Dybere Skaar gjorde alt dette dog ikke i den bredere Befolknings Kongetroskab og Kongebeundring; en Konge havde baade Ret og Pligt til at optræde som Herre. Ud fra samme Følelse saa man paa de store Mængder af Vin og stærkt Øl, som sattes til Livs ved Kongens Bord, og paa den ikke let dølgelige Kendsgerning, at Majestæten var glad ved smukke og fyldige Piger og lod dem nedkomme med illegitime Kongebørn i en efterhaanden ganske anselig Mængde. Begge Dele var Udslag af menne-

Christian IV. Maleri fra ca. 1612 af Pieter Isaacsz. Frederiksborg.

skelige Svagheder, som Tiden trods al sin strenge Lutherdom uden alt for stor Vanskelighed tilgav Samfundets store.

De Træk, som her er givne, tegner Christian IV som en primitiv Natur. Han ejede Egenskaber, som kunde have skabt den betydelige Regent, hvis Svagheder i Karakter og Aandspræg ikke havde hemmet

deres harmoniske Udfoldelse. Nævnt er allerede hans utrættelige Virketrang, som omfattede alle Statsstyrelsens og Hofholdningens Grene. Jævnsides hermed gik hans stærke Interesse for baade Kronens og hans private Pengesager, som i hans Bogføring i øvrigt i stort Omfang blandedes sammen. Han havde arvet sin Moders husholderiske Sans. Altid var han ude efter øgede Indtægter. Han udlaante Penge til anselig Rente baade i Ind- og Udland og drog Profit af Møntens Forringelse; stadig kredsede hans Tanker om større Udbytte af Len og Krongodser. I det daglige var han sparsommelig indtil Nærighed — han lod f. Eks. sit eget aflagte Tøj sy om til Børnene —, men lod saa til Gengæld Daleren springe, naar det gjaldt om at kaste Glans over hans Kongemagt ved Fester og Bygværker og Indkøb af Kunstsager og kostbare Klædningsstoffer. En anden og afgørende Svaghed var, at han i sit Hang til at beskæftige sig med alle Forvaltningens og Stats- og Hofhusholdningens Detailler ofte tabte Blikket for Helheden. Den samme Svaghed træder skæbnesvangert frem i hans indre og ydre Politik. Med hans stærke Følelse af den danske Kongemagts Højhed og hans i Natur og Opdragelse bundende Trang til Selvregering stod det som Maal for hans Stræben at gøre denne Kongemagt stærkere gældende indadtil og i Forholdet til fremmede Stater. Han evnede imidlertid ikke at gennemføre en støt og fast Kurs frem mod disse Maal, var tilbøjelig til at gribe efter øjeblikkelige mindre Fordele uden at kunne overskue den samlede Situation og de videre Konsekvenser af egne og andres Handlinger.

Skadelige Virkninger fik ogsaa de Anlæg til Mistænksomhed, til skinsyg Vaagen over egen Magt og Prestige, som forbandtes med Selvraadigheden og den ofte for store Selvtillid. De viste sig i Forholdet til Sverige, i hvis yngre og genialere Konge Gustav Adolf han saa en personlig Medbejler, og i Forholdet til Nederlandene og Hansestæderne, disse Kræmmerrepublikker, som han i sin Kongefølelse saa ned paa. Men de traadte ogsaa — og mere, jo ældre han blev — frem i hans indre Politik og hindrede ham i at etablere et frugtbart Samarbejde med Rigets bedste Kræfter blandt Adel og Uadel. Han ønskede kun Haandlangere, ikke Raadgivere. Der er næppe Tvivl om, at adskillige politiske og administrative Begavelser inden for Adelen ikke fik tilstrækkelig Adgang til Udfoldelse, fordi Kongen selv vilde afgøre og lede alt. De samme Egenskaber i Forbindelse med manglende politisk Skarpsyn hindrede ham i at blive en »Borgerkonge«, i at skabe et politisk Samarbejde med Borgerstanden til Indskrænkning af Adelens Magt, trods hans merkantilistiske Stræben efter at bringe de borgerlige Erhverv i Vejret. De spillede ogsaa ind, naar det, trods Kongens Krigslyst og militære Interesse, ikke lyk-

Dronning Anna Kathrina og hendes Søn, den udvalgte Prins Christian.
Maleri af Jacob van Doort, 1611. Rosenborg.

kedes at skabe en kraftig national Bondehær under duelige indfødte adelige og borgerlige Officerer, og paa den Flaade, der var hans Øjesten, at danne en Admiralstab, som var de Opgaver, der stilledes, fuldt voksen. Ogsaa paa militært Omraade vilde han være Lederen i stort og smaat, skønt han før Kalmarkrigen 1611—13 var ganske uden praktisk Krigserfaring og trods gode militære Anlæg, Udholdenhed, Mod og Beslutsomhed aldrig blev nogen betydelig Feltherre hverken til Lands eller til Søs.

Christian IV ægtede 1597 *Anna Kathrina* af Brandenburg, som han to Aar før havde lært at kende ved hendes Faders Hof. Hun var lidet fremtrædende, men blev Moder til seks Børn, af hvilke *Christian,*

Kirsten Munk og hendes Børn.
Kopi paa Frederiksborg efter Maleri af Jacob van Doort fra 1623 paa Wedellsborg.

Frederik og *Ulrik* naaede voksen Alder. Da hun døde 1612, var Kongen allerede traadt i Forhold til en af hendes Piger *Kirsten Madsdatter,* der 1611 fødte ham Sønnen Christian Ulrik Gyldenløve; 1613 afløstes hun af en ny Frille *Karen Andersdatter,* hvis Fader var Skriver paa Bremerholm; med hende fik han en eller to Døtre og Sønnen Hans Ulrik Gyldenløve. Da denne fødtes, var Kongens Forbindelse med Karen afbrudt og en ny indledet, denne Gang med en Dame af adelig Byrd, den 17-aarige *Kirsten Munk.* Dennes Moder Fru *Ellen Marsvin,* der sad Enke efter Kirstens for længst afdøde Fader Ludvig Munk til Nørlund og Lundsgaard, en Tid Statholder i Norge, og efter endnu en Mand, tillod imidlertid først en Optagelse af Samlivet i December 1615, efter at Kongen havde udstedt en rets-

ligt bindende Erklæring om at ville have Kirsten til »en ægte Staldbroder« og lovet Moderen et Len paa Livstid. At Christian trods den manglende Kirkevielse ansaa Forbindelsen for et gyldigt Ægteskab, fremgaar af, at han kaldte Kirsten »ma treschere femme« og underskrev Breve til hende »dyre kere og troe husbonde«. Bevarede Breve vidner om, hvor dybt forelsket den nu 38-aarige Mand var i sin unge Hustrus lyse, fyldige Skønhed, hendes Livlighed og Smidighed i Dansen. Skønt hun var lunefuld og lidenskabelig, bundegoistisk og helt uden dybere Aandsindhold, bevarede hun i en Aarrække sin Magt over Kongens Sanser og fødte ham 11 eller 12 Børn, af hvilke 8 blev voksne, inden Gemytternes Voldsomhed paa begge Sider og Fru Kirstens Utroskab førte til et ulægeligt Brud. Det var et Ægteskab, som set med luthersk-kirkelige Øjne ikke var indgaaet paa ret Vis, og som næppe var egnet til at forædle nogen af Parterne. Efterhaanden som Børnene voksede til, og Fru Kirsten viste sig som en daarlig Moder, kom hertil Kiv mellem hende og Børnene og mellem disse indbyrdes baade inden for samme og af de forskellige Kuld. Noget roligt og harmonisk Familieliv blev saaledes ikke beskaaret Christian IV. Men han hang ved Børnene og vaagede med Omhu baade over deres Opdragelse og legemlige Fornødenheder. Trods alt blev disse Aar, indtil Nederlagene i den tyske Krig tyngede hans Sind, vistnok hans lykkeligste. Det var ogsaa dem, hvor hans Initiativ paa en Række Felter var størst.

I meget danner baade i Kongens og Rigets Historie Tiden fra hans Tronbestigelse til hans Indgriben i Trediveaarskrigen, altsaa hans Regerings første 29 Aar, en Enhed, som ikke afgørende brødes af den kortvarige Kalmarkrig. Økonomisk nød Rigerne godt af den trods enkelte Svingninger stadig opadgaaende Pristendens; vigtige Reformer igangsattes; ingen mere dybtgaaende Modsætning hverken mellem Stænderne eller mellem Konge og Raad traadte endnu frem. Vil man dele denne Periode i Underafsnit, maa Skellet sættes ved 1615—16, da Kalmarkrigens Følger var overstaaede, da Kongen vandt en ægteskabelig Lykke, han ikke før havde ejet, og følte Kræfterne bruse i sig, og da der fandt Ændringer Sted i Kredsen af Raader og Rigsembedsmænd, som gav ham friere Hænder end før.

Vi ved ganske vist intet sikkert om, hvilke Mænd vi i det første af de nævnte Tidsrum skal pege paa som dem, der ved Siden af Kongen især var med til at give den indre og ydre Politik dens Retning. Af de Mænd, som i Frederik II's og Regeringsraadets Tid havde ydet kraftige Indsatser, var *Christoffer Valkendorf* 1596 blevet Rigens Hofmester. Den gamle Mands Haand lader sig dog i de følgende Aar ikke tydeligt spore, og allerede i Januar 1601 bort-

rev Døden ham. Rigets højeste Embede stod herefter i en Aarrække ubesat, vel fordi Kongen fandt, at hans egen Myndighed kunde virke friere uden et saadant Mellemled mellem ham og Centralforvaltningen. Formodentlig ud fra lignende Aarsager undlod han 1611—16 at besætte Embedet som Rigens Marsk. I de vigtigste Sider af Forvaltningen i Danmark-Norge og i Ydrepolitikken blev hans Hovedraadgiver nu rimeligvis Kansleren, *Christian Friis til Borreby* (1556—1616). Han var en Mand af lærd Dannelse og store Sprogkundskaber, indsamlet paa Rejser ved en Række europæiske Universiteter, havde 1583—89 med megen Kraft styret Trondhjems Len, hvor han navnlig tog sig nidkært af Kirkens Tarv, og var 1596 blevet Rigsraad og Kansler, vistnok efter Christian IV's personlige Ønske. Skønt Chr. Friis fremtræder som en myndig og selvsikker Mand, synes Samarbejdet med Kongen ogsaa i det hele at have formet sig uden større Gnidninger. Christian IV var jo i de første Aar uden megen politisk og administrativ Erfaring og derfor henvist til at støtte sig paa Valkendorf og Friis. Hertil kom, at den sidste i Forholdet til Sverige hældede til en Kurs, som stemte med Kongens Ønsker, og at Christian IV delte den Iver for Opretholdelsen af den rettroende Gudsfrygt og strenge Kirketugt og for haard Fremfærd mod Lovbrydere og Løsgængere, hvori hans Kansler synes at have set sin Hovedopgave. Chr. Friis kunde paa disse Felter støtte sig til Teologen *Hans Poulsen Resen* (1561—1638), der efter Studier ved tyske Universiteter og Rejser i Sydeuropa som Hovmester for Adelsmanden Frederik Rosenkrantz blev Professor ved Universitetet, først i Dialektik 1591, derpaa i Teologi 1597, og endelig 1615 udnævntes til Sjællands Biskop. Resen, som 1604—08 besørgede den første danske Bibeloversættelse efter Grundteksten, var den ortodokse Lutheranismes Hovedforkæmper i Datidens Danmark og en arg Fjende af alle kryptocalvinistiske Rørelser, en haard og dogmatisk Natur, helt i Kanslerens Aand.

Hans Poulsen Resen.
Samtidigt Stik.

Skønt Christian IV ogsaa i høj Grad havde Del i denne Aand, har han dog vist alligevel følt det som en Lettelse, da hans Ungdomsaars myndige Kansler i Juli 1616 døde paa sit Skib i Oslo Fjord, hvortil han havde fulgt Kongen for at holde norsk Herredag. Han

greb Lejligheden, da en ny Kansler skulde udnævnes, til ogsaa at supplere Raadet, som nu var svundet ind til 9 Medlemmer, »efterdi en ganske Stab af Rigens Raad ved Døden er henkaldt og et Par af dem, som leve, ere gamle og uformugsomme.«

Blandt de 1616—17 nyudnævnte 8 Raader var den nye Kansler *Christen Friis* til *Kragerup*, den nye Rigsmarsk *Jørgen Lunge*, den nye Rigsadmiral *Albert Skeel* og den lærde og berømte Teolog *Holger Rosenkrantz* til Rosenholm, en Søn af Regeringsraaden fra 1588—96. De var Mænd af Kongens eget Slægtled og fremgik helt af hans eget Valg.

Christen Friis til Kragerup.
Maleri paa Frederiksborg.

Særligt prægfulde Personligheder var ingen af dem. Heller ikke Kansler *Christen Friis* (1581—1639). Han tilhørte ved sin Fødsel den danske Adels fornemste og rigeste Kreds, havde studeret ved flere fremmede Universiteter, længst i Padova, og berømmedes for sine Sprogkundskaber; 1607—11 var han knyttet til Christian IV som dennes Hofjunker, 1614—16 Lensmand paa Københavns Slot. Chr. Friis, som havde staaet sin Navne og Forgænger i Kanslerembedet ret nær, men ikke selv tidligere havde gjort Tjeneste i Kancelliet, var aabenbart en Mand efter Kongens Hjerte. Ved sin Omsorg for Universitets- og Skolevæsenet og sin omfattende Støtte til en Række Lærde og Forfattere var han en værdig Arvtager af Traditionerne fra Johan Friis' og Niels Kaas' Tid; hvad Kirketugten angaar, virkede han med Resens Støtte i Forgængerens Aand. Men han var dog, trods sin store Arbejdskraft, en mindre myndig Personlighed end denne og stod næppe heller intellektuelt særligt højt. Han var med andre Ord et mere bøjeligt Redskab for Kongens egen Politik. Han var næppe Foregangsmanden i den kongelige Merkantil- og Bypolitik, der tog sin Begyndelse, før han blev Kansler. Den, man med større Ret tør udpege som Christian IV's Raadgiver paa dette Omraade,

var den borgerligfødte Sekretær i Kongens tyske Kancelli Dr. *Jonas Charisius*, der paa diplomatiske Sendefærder til Nederlandene og England havde lært disse Landes Erhvervsforhold at kende, og hvis efterladte Skrivelser vidner om, med hvor stor Interesse han omfattede baade Handelspolitikken og Handelens og Industriens Udvikling. Chr. Friis havde imidlertid fra tidligere Tid Tilknytning til Charisius og har sikkert omfattet den nye Politik med Sympati og Interesse.

Det er, som sagt, ikke let at bestemme, hvor det personlige Initiativ skal findes til hver enkelt af de Regeringshandlinger, som præger Christian IV's første Aar. Forholdet har vist været det, at den unge livs- og festglade Konge til at begynde med ivrigst er gaaet op i den nye storstilede *Byggevirksomhed:* Ombygningen af Koldinghus (begyndt 1598), Anlægget af Tøjhuset og Provianthuset i København (begyndt 1598 og 1603), Nedrivningen af det gamle og Opførelsen af et nyt Frederiksborg (planlagt 1597, begyndt 1601—02) osv. (smlg. Afsnittet: Christian IV og hans Bygninger S. 171 ff.). Først efterhaanden er han modnedes til mere aktiv Deltagelse i de øvrige Sider af den kongelige Regering. Allerede fra første Færd har han dog sikkert været med til at angive en Grundtendens, som træder stadig mere frem, den nemlig, at Kongen og hans Regering skulde gøre sig langt stærkere gældende i Stats- og Samfundsliv, end Tilfældet havde været i Regeringsraadets Tid, baade som ordnende og som nyskabende. Han var her i Pagt med en almeneuropæisk Strømning, med Fyrstemagtens Vækst og den fyrstelige Administrations Udbygning rundt om i Landene. Over for denne Stræben stod Tilstande og Magter fra Fortiden, som gjorde Modstand mod for radikale Omdannelser i Retning af stærkere Statsmagt og større Enhed i Styrelsen og af Statens Indgriben i og Kontakt med Erhvervslivet for at øge dets Omfang og Udbytte og derved Statens Indtægter: gamle Stænder- og Korporationsprivilegier, gamle Former for Retspleje og Næringsudøvelse, gamle Forskelle fra Landsdel til Landsdel, fra Købstad til Købstad. I Almindelighed var Rigsraadet her mere konservativt end Kongen og hans nærmeste Raadgivere og holdt paa mange Punkter igen. En anden Hindring for en effektiv Gennemførelse af det ny skabte Kongens Rastløshed og urolige Initiativ, som førte til, at man ofte standsede paa Halvvejen, ogsaa hvor Modstanden havde kunnet overvindes ved en mere konsekvent Kraftindsats.

Inden for *Retslivet* havde Rigens Kansler *Arild Huitfeldt* i 1599 udtalt Ønsket om, at Middelalderens Deling af Danmark i et jysk, et sjællandsk og et skaansk Retsomraade, hver med sin Lovbog, afløstes af en fælles Lovbog for hele Riget med Jyske Lov som Grundlag, ligesom der var een Konge og een Religion. Kongen og hans

Kanslere kunde ikke gennemføre denne store Reform, som vilde kræve aarelange Forarbejder. Man nøjedes med at samle enkelte Sider af den Rigslovgivning, som havde fundet Udtryk i Forordninger og Recesser. 1615 tryktes en Samling af de vigtigste Rigslove fra 1590, suppleret med 6 nye Artikler, en Samling, som siden fik Navnet Christian IV's »*Lille Reces*«. Det var et ret uordentligt Hastværksarbejde, men gjorde dog sin Nytte ved at give en Række spredte Paabud i samlet Skikkelse. Regeringens Stræben efter Ensartethed fik deri Udtryk i Gentagelsen af ældre Paabud om *ens Maal* og *Vægt:* Sjællands Alen skulde ophænges i alle Raadhuse og bruges over hele Landet; hele Landet skulde ogsaa anvende Københavns Vægt, hvorefter 1 Skippund holdt 20 Lispund og 320 Skaalpund, og den ved Forordning af 1602 indførte Tønde. Fremkaldt ved Ønsket om at hindre Kapitalflugt var Bestemmelsen om, at Borgerne, som forlod Landet, skulde give en Sjettedel af deres Formue til Deling mellem Kronen og Byen. Det næste større Lovarbejde var Forordningen om *Rigens Ret* og *Dele,* udgaaet fra Chr. Friis til Kragerups Kancelli 1621. Den samlede de Retsregler, hvorefter Stridigheder om Jordejendom skulde forfølges for Rigskanslerens Domstol, og fastsatte Takster for Udfærdigelse af Rigens Breve. 1623 udkom derpaa *Birkeretten,* som fastslog ensartede Regler for Retsplejen i de adelige Birker og paa Bytingene, altsaa lagde Herremandens Retshaandhævelse ind under de almindelige Retsformer og Kronens Kontrol. For Danmarks Vedkommende kom man saaledes kun paa enkelte Omraader ud over den bestaaende Retsuensartethed. I *Norge* havde man Magnus Lagabøters fællesnorske Landslov at bygge paa og kunde derfor 1604 udstede og trykke en almindelig *norsk Lovbog,* bestaaende af den gamle Landslov i dansk Oversættelse, forøget med de senere Forordninger (Retterbøder), til stor Lettelse i Arbejdet for Landets danskfødte Embedsmænd og for de danske Raader, som dømte paa de norske Herredage. 1607 kom ogsaa en *norsk Kirkeordinans,* i Hovedsagen enslydende med den danske af 1539.

Ogsaa paa at sikre *Retsplejens Udøvelse* i Praksis anvendte Kongen og hans Kanslere megen Energi. I *Norge,* som Christian IV 1596—1625 aflagde hele 17 Besøg, under hvilke han ofte personlig holdt Herredage, skredes der nu ind mod Lensmænds og Fogeders Overgreb med langt større Kraft end før. At dette var nødvendigt, hvis den norske Almues Loyalitet skulde bevares, og Kronens Indtægter af Landet ikke formindskes, havde ogsaa Rigsraadet Forstaaelse af. I *Danmark* viste baade de i den lille Reces samlede og senere Forordninger Stræben efter at sikre Børns og mindreaariges Midler mod Overgreb og at gennemføre en fastere Retsorden med Hensyn til

Gældsforhold. Men tillige søgtes Retssikkerheden og den i Lutherdommen forankrede Moral haandhævet ved Midler, som maaske undertiden var paakrævede, hvis man skulde haabe at komme gammel Uorden og Slendrian til Livs, men som ofte virker stødende paa vor Tids Humanitet og Retsfølelse.

Alle Samfund, hvor Regeringsmagt og Underøvrigheder gjorde sig kraftigere gældende, tog den Gang med haard Haand paa dem, der ikke havde fast Bopæl og fast Erhverv. Men Christian IV's Regering var her unægtelig haardere end Niels Kaas'. Mens denne 1587 kun havde paabudt Straf for Tiggere, som kom uden for de Sogne, hvor de havde Tilladelse til Tiggeri, paabød man fra 1599, at alle arbejdsføre Løsgængere og Tiggere skulde sendes til Arbejde paa Københavns Slot. Da der 1605 efter nederlandsk Mønster oprettedes et *Tugthus* ved Helliggejsthuset, lededes Strømmen hertil eller til Bremerholm, hvor ikke blot Forbrydere, men arbejdsføre Lediggængere arbejdede i Jernlænker for Kronen. Under Merkantilismens Indflydelse blev Parolen: Befolkningens Arbejdskraft skal udnyttes til det yderste ogsaa bragt til Anvendelse paa hjemløse Børn i Alderen 12—14 Aar, som et Kongebrev af 1620 beordrede sendt til Tugthuset. Det var et Forsøg paa at etablere en Fattigordning paa Tidens haardhændede Maade, men ofte blev andre end de hjemløse, f. Eks. Personer, som havde forset sig mod Forældre, Ægtefæller eller Arbejdsgivere, uden Lov og Dom med Kongens Billigelse indsat i Tugthuset eller ført til Bremerholm.

Vi har set, hvorledes den *merkantilistiske* Tankegang og Praksis allerede før Christian IV's Overtagelse af Regeringen havde gjort sig saa smaat gældende i Danmark. Men først under ham søgtes den gennemført med større Konsekvens, forbundet med en anden Retning, der mere og mere blev herskende blandt Europas Fyrster og Statsmænd, den saakaldte *Regalisme*. Denne tilstræbte en øget Indtægt af Statens Højhedsrettigheder, dens Regaler, ved øgede Toldafgifter, Salg af Privilegier og Monopoler og Oprettelse af statsdrevne Handels- og Industrivirksomheder.

Skulde i Overensstemmelse med Merkantilismens Ideer Handel og Industri drives i Vejret, maatte der gives begge Erhvervsgrene større Udviklingsmuligheder. Dette kunde ikke ske, uden at en Række af de Skranker for en friere Næringsdrift, som sattes af gamle Lavsordninger og Købstadsprivilegier, ryddedes af Vejen. Oprindelig var det den kongelige Regerings Tanke at tage *Landets Borgere* med paa Raad om de Forholdsregler, som i dette Øjemed skulde træffes. Herom vidner bl. a., at Kongen i Februar 1604 fra Haderslev befalede de

jyske og fynske Købstæder hver at udvælge og sende en Borgmester og en forstandig og forfaren Købmand til Møder i henholdsvis Horsens og Bogense, hvor de med den handelskyndige Sekretær Dr. *Jonas Charisius* skulde »overveje og betænke, ved hvad Middel forskrevne vore Købstæder og deres Indbyggere deres Handtering og Købmandskab her i Riget som andetsteds efter denne Dag kunde tiltage, vokse og formere, og forskrevne vore Undersaatter Borgerne deraf kunde blive forbedret«. Der vides imidlertid intet om, at disse Møder virkelig fandt Sted, og det blev i den følgende Tid Regeringen, som uden at høre Borgernes forstandige og forfarne Mening satte de Reformer i Værk, som den ansaa for hensigtsmæssige.

Nogle af disse gik ud paa at skabe lettere *Samfærdsel,* saaledes Udvidelsen og Ombygningen af *Havnene* i København, Helsingør og andre Byer, og Oprettelsen af det første danske *Postvæsen* 1624: ad faste Ruter skulde under Ledelse af Københavns fornemste Købmænd kørende Bude fragte Breve og Pakker til Hamburg, gaaende Postbude bringe den indenlandske Post omkring. Inden for Toldlovgivningen traadte Regeringens Stræben efter større Centralisation og Ensartethed frem derved, at mens Toldsatserne før var forskellige paa de forskellige Toldsteder, gennemførtes nu en *fælles Toldrulle* for hver af Rigets Hoveddele, Danmark, Norge og Hertugdømmerne. En nok saa radikal Indgriben fra Statsmagtens Side betød det imidlertid, at den *nedlagde en Række Købstæder* for at skaffe andre, bestaaende eller nyanlagte, øget Opland. Til Fordel for Malmø nedlagdes saaledes 1619 Trelleborg; i Stedet for to smaa Byer i Bleking, der nedlagdes 1600, byggedes *Kristianopel,* i Stedet for det i Kalmarkrigen nedbrændte Væ 1614 *Kristianstad* — begge anlagt ogsaa som Grænsefæstninger mod Sverige. Ud fra tilsvarende Motiver grundlagdes, da det gamle Oslo i August 1625 var delvis nedbrændt, uden for Akershus en ny af Volde og Grave hegnet By, som ogsaa døbtes efter den kongelige Grundlægger med Navnet Christiania. Til Udvidelse af København og Værn for Orlogsflaaden anlagdes 1618 *Christianshavn,* mens Kongen 1616 nede i den sydligste Kant af sit Rige, hvor Aaen Rhin løber ud i Elben, begyndte at bygge en Fæstning som Værn for en Handelsby, der skulde tage Konkurrencen op med Hamburg, og som han, fuld af store Forventninger, gav Navnet *Glückstadt.* Mislykkede blev derimod hans Anstrengelser for ved store Inddigningsarbejder at faa skabt en vestslesvigsk Havneby og Fæstning ud for Bredsted. Bedre Held havde hans Søstersøn Frederik III af Gottorp med sin 1619 grundlagte Eiderby *Friedrichstadt.*

Før eller senere maatte en maalbevidst Merkantilpolitik genoptage Regeringens Kamp mod *Lavene* i radikalere Former, saafremt der

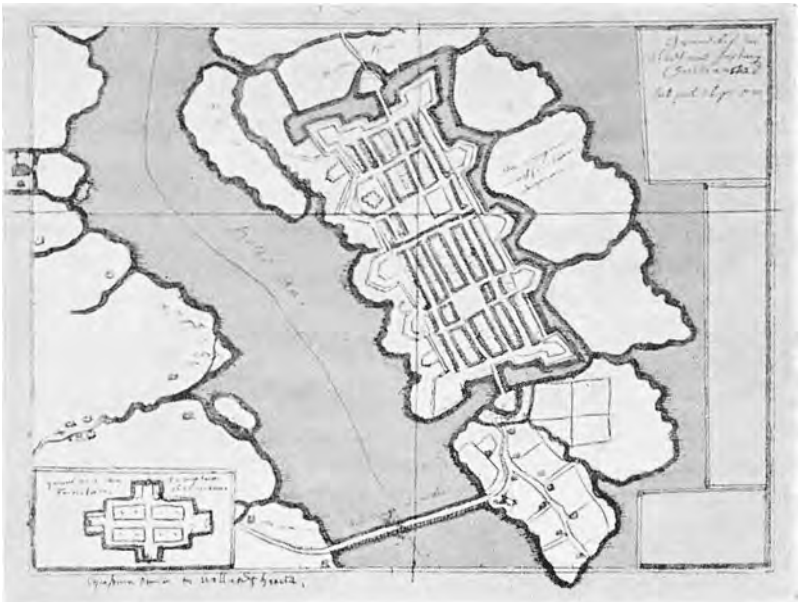

Byplan af Kristianstad omkr. 1650. Efter V. Lorenzen, Christian IV's Byanlæg.

skulde gives Haandværket Ekspansionsmuligheder og skabes Frihed til Udvikling af nye Industrier. Til at begynde med fulgte Christian IV's Regering her en mere forsigtig Kurs, udstedte bl. a. en Række »Frimesterskaber«, men imødekom paa flere Punkter Lavenes Fordringer. 1613 fandt imidlertid et afgørende Omslag Sted: alle Lavsskraaer og -rettigheder ophævedes under Paaberaabelse af den store »Uskikkelighed og Modvillighed«, som herskede blandt Haandværkerne. Enhver maatte nu frit udøve sit Haandværk. Kun forbeholdt Kongen sig Ret til at træffe andre Bestemmelser, hvis det skulde vise sig nyttigt for hans Undersaatter.

Forordningen af 1613, som 1615 efterfulgtes af en lignende Lov for Hertugdømmerne, er Optakten til de følgende Aars *Manufakturpolitik*, som var et Udtryk for Regeringens Stræben efter at gøre Danmarks Forsyning med Industrivarer uafhængig af Udlandet og saaledes bidrage til at sikre en gunstig Handelsbalance. Et Middel hertil var Indkaldelse af fremmede Haandværkere, og Kongen lod baade Charisius og andre hverve saadanne, med Løfter om store Privilegier, baade i Nederlandene og Nordtyskland. Det viste sig imidlertid, at det havde sin Fare at opløse de gamle Lavsrammer. Der klages i den følgende Tid over Uro og Ulydighed hos Svende og Lærlinge og over, at de nye Mestre ofte ikke duede stort. Kongen og hans Raadgivere havde ikke haft tilstrækkeligt Blik for, hvor nøje Lavsordningen var

vokset sammen baade med Byernes Struktur og de datidige Haandværksformer. Magistraterne kunde ikke undvære Lavenes Kontrol med Haandværkerbefolkningen. 1621 maatte man da genoplive de gamle Lavsbestemmelser, om end i stærkt begrænset Skikkelse, saaledes at Adgangen til Lavene blev langt lettere end før, og Prisaftaler hindredes; den nærmere Ordning overlodes til Bestemmelser, som Mestrene traf i Forbindelse med Borgmestre og Byraad. Aaret efter gav to nye Forordninger en Række Friheder for fremmede Haandværkere, som vilde bosætte sig i de danske Byer.

Kampen mod Lavene gik Side om Side med et Forsøg paa at bryde den Magt, som en snæver Magistratsklike havde over *Købstædernes Styrelse.* April 1619 udstedtes en ny Købstadlov, i hvis Indledning det hedder: »Vi haver Tid efter anden noksom erfaret, at Købstædernes Fremgang i Næring, Handel og Trafik er blevet forhindret af den Aarsag, at nogle enkelte faa udi hver Købstad betjenendes Øvrighedsbestilling tilegner sig den ganske Næring, som sammesteds falder, og den gemene Mand ved adskillige Praktiker derfra afholder og Almuen fast efter deres eget Tykke regerer og under sig haver«. Det var altsaa ogsaa her et Hovedformaal at skabe Byerhvervene friere Rammer. Man kunde have ventet, at de Borgerudvalg, som fra anden Halvdel af 16. Aarhundrede var vokset frem i en Række Købstæder, var blevet nævnt og stadfæstede i den nye Lov. Naar det ikke skete, tør det vistnok ses som Udtryk for, at Regeringen ikke ønskede Borgerskabet som Helhed tillagt nogen bypolitisk Indflydelse gennem saadanne større Udvalg. Hvad Byraadet angaar, vedblev det at være selvsupplerende, men de nyindvalgte skulde have Kongens eller hans Lensmands Udnævnelse, og ogsaa Haandværkere skulde fremtidig kunne indvælges. I øvrigt var den eneste nye Ret, det samlede Borgerskab fik, at det hvert Aar i Januar skulde vælge fire eller fem *Takserborgere* blandt Byens gode og forstandige Borgere, som sammen med de afgaaede Kæmnere skulde ligne Byskatten. Den Vej, ad hvilken den gamle Magistratsenevælde indskrænkedes, var især Oprettelsen af nye Myndigheder. To »fine og fornemme Borgere, som temmelig er tilalders og vel ved Formue«, skulde fremtidig i Stedet for Magistraten som *Overformyndere* forvalte umyndiges Midler. To af Raadet hvert Aar i Januar udnævnte *Kæmnere* skulde have Byens Finansvæsen under sig. Endelig overdroges Byraadets Domsret i Handelssager til en af Købmændene hver 1. Marts udnævnt *Overkøbmand* og to af Parterne udvalgte Bisiddere.

Da Lavene var fejet til Side og Købstadsstyrelsen bragt i ny Form, var efter Christian IV's, Jonas Charisius' og Kansler Chr. Friis-Kragerups Mening Tiden inde til at skabe større Industrivirksomheder i

Danmark. Man kaldte saadanne større Virksomheder, hvor Arbejdet fordeltes paa flere Hænder, »*Manufakturer*«. Forbilleder fandt man i Frankrig, England og frem for alt i Nederlandene, som baade Charisius og Chr. Friis kendte fra deres Rejser og diplomatiske Sendelser. Gennem Manufakturerne skulde Danmark fremtidig selv producere, hvad det behøvede først og fremmest af Silke og Klæde. I og for sig var dette ikke store Mængder. Største Delen af Befolkningen gik i hjemmegjort Vadmel og Lærred. Kun Hoffet, Adelen og de fornemste Borgere brugte de fine fremmede Tekstilstoffer, og regner man Adelen til ca. 3000 Personer i alt, Borgerne til ca. 90 000, ligger Tallet paa Forbrugerne af Fremmedvarerne sikkert adskilligt under 50 000. 1642 indførtes der Silkevarer for 1159 Rdl., Klæde (vel omkring 100 000 Alen) for 73 043 Rdl., derudover kun lidt af »Manufakturvarer«. Skulde ikke den samlede Befolkning klædes i fint Klæde og Silke, kunde en dansk Industri altsaa kun regne med et meget begrænset hjemligt Afsætningsmarked. Kongen og Rigsraadet var dog enige om, at det vilde være nyttigt at faa en saadan Industri i Stand.

Raadet var dog, da Manufakturpolitikken i Marts 1620 drøftedes mellem det og Kongen, betænkeligt ved at forbyde Indførsel af fremmede Varer, før der var et tilstrækkeligt Forraad af de hjemmefabrikerede, og mente ogsaa, at de sidstes Pris burde fastsættes af forfarne Købmænd, saaledes at de solgtes billigere end de fremmede, hvad Raadet ikke tvivlede om, at de kunde. Endelig fandt det betimeligt at minde om, »at endog vi noksom eragte og formærke, saadanne adskillige velbetænkte Anordninger Hans K. Majts. Riger og Lande til mærkelig Befordring, Fordel og Velstand at betænkes og angives, synes det dog efter dette Riges og dets Indbyggeres Vilkaar, Art og Tilstand fast raadeligt, at der ikke for hasteligen med adskillige Forandringer efter hver andre bliver ilet, før end at hvis allerede lovligen begyndt er, kan komme til nogen rolig Velstand og Undersaatterne derover des bedre og villigere have sig der efter at bekvemme«.

Her, som paa andre Omraader, saa Rigsraadet ædrueligere paa Danmarks »Vilkaar, Art og Tilstand« end Kongen. Slag i Slag indførtes paa Regeringens Initiativ og med dens Støtte i Penge og Privilegier Manufakturværk efter Manufakturværk, især i København, men dog ogsaa i andre Købstæder. Omkring 1621 stiftedes *Silkekompagniet*, der fik sine Værksteder paa det senere Silkegades Grund, og som i stort Omfang anvendte indkaldte tyske og nederlandske Arbejdere, samtidig med at en Forordning tillod Borgere at gaa i Silketøj af dansk Fabrikat. Det dreves først for kongelig Regning, men gik 1624 over til et Privatkonsortium af i København bosatte Hollændere, som

Hyndebetræk med det danske Vaaben, udført paa den af Christian IV grundlagte Silkemanufaktur i København 1623. Rosenborg.

fik Toldfrihed mod at lade Garnet spinde i Landet. 1620 grundlagdes ved Sammenslutning af de københavnske Silke- og Klædekræmmere *Klædekompagniet*, der overtog Kongens Farveri og Valkemølle i København og fik Eneret til Handel med Silkefabrikkens, Tugthusets og Farveriets Varer. Senere gaves Privilegier, mest til fremmede, paa Oprettelse af Sukkerraffinaderier, Oliemøller, Sæbesyderier m. m. Skønt Manufakturerne støttedes ved mere eller mindre omfattende Forbud mod Import af deres Varespecialiteter udefra, hel eller delvis Toldfrihed for indførte nødvendige Raastoffer og et Utal af Monopoler og andre Privilegier, blev de dog en ubetinget Fiasco. 1626 maatte Silke-, 1628 Klædekompagniet ophøre, og de fleste andre Foretagender havde ingen bedre Skæbne. Bedst klarede Tugthuset og det dermed 1621 forbundne »*Børnehus*«, hvor hjemløse Børn uddannedes i Tekstilfabrikation, sig, vel fordi Arbejdskraften her var billigst, og fordi Bønderne paa de sjællandske og fynske Krongodser havde Pligt til at sende bestemte Mængder af Garn dertil. Almindeligt gav man de daarlige Tider, som satte ind under og efter Kon-

gens tyske Krig, Skylden for Uheldene. Det afgørende var dog, at de danske Virksomheder ikke besad Vesteuropas tekniske Erfaring og desuden led af baade Kapitalmangel og ugunstige Afsætningsvilkaar. Baade Adel og Borgere klagede over, at de danske Varer var baade daarligere og dyrere end de fremmede. Efterhaanden opgav Regeringen Importforbudene, men indførte ved Toldrullerne 1625 og 1629 Beskyttelsestold og var stadig gavmild med Privilegier og Monopoler.

Norsk Speciedaler fra 1630, slaaet af Sølv fra Kongsberg. Møntsamlingen.

Christian IV's Interesse for *Norge* fandt industripolitisk Udtryk i hans Iver for at bringe dets *Bjergværksdrift* i Vejret. Tyske Bjergmestre og Bjergarbejdere indkaldtes, og nye Jern-, Bly- og Kobberværker anlagdes. Til at begynde med forsøgtes Statsdrift, men denne viste sig lidet rentabel og afløstes efterhaanden af Drift ved Kompagnier, der ydede Kronen Afgifter. Dette gjaldt ogsaa det 1624 anlagte *Kongsberg Sølvværk* ved Sandsvær i Numedalen, hvor et Jordskælv havde bragt rige Sølvlejer for Dagen til stor Glæde for Kongen, som derved bestyrkedes i sine Forhaabninger om ogsaa at finde Guld heroppe, Forhaabninger, som dog ikke opfyldtes.

Industripolitikkens Maal var at holde de Penge i Landet, som anvendtes til Indkøb af fremmede Industrivarer. Merkantilismens *Handelspolitik* stræbte at forsyne Landet med de Fremmedvarer, som dets Forbrug ikke kunde undvære, ved danske Købmænd og paa danske Skibe. Man vilde frigøre den danske Handel for Hollændernes og andre fremmedes Formynderskab og Konkurrence, og man vilde aabne den nye Veje.

Fra 1570erne havde den danske Regering, sikkert især paa *Christoffer Valkendorfs* Initiativ, søgt at hævde *Nordhavet* mellem Norge og Island som dansk Søterritorium, undergivet den danske Krones Dominium, hvor Fiskeri, Hvalfangst og Handel burde være Kongens Undersaatter forbeholdt. En Traktat med England 1583 havde mod en Afgift frigivet Sejladsen Nord om Norge til Archangel for det

engelske Ruslandskompagnis Skibe og indrømmet Englænderne en begrænset Ret til Handel i norske og islandske Havne. Tvisterne var dog ikke dermed endt, og hverken Valkendorf eller Christian IV var til Sinds at taale engelsk Handel og Fiskeri i Nordhavet. For selv at lære de nordligste Egne af sit Rige at kende foretog den unge Konge under Navnet Kaptajn *Christian Frederiksen* April—Juli 1599 med otte Skibe et Togt Norden om Nordkap til Øen Oleni. Det friske Togt, under hvilket Kongen og hans Rejsefæller slog Gækken løs og ikke sparede paa Mosten, førte, da man under Vejs erobrede engelske og hollandske Skibe med Kurs mod Archangel, til diplomatiske Forviklinger. Fra dansk Side indskrænkede man dog nu Maalet til at modvirke Englændernes Fiskeri ved og Handel paa Island og helt bringe *Islandshandelen* paa danske Hænder. Da de Handelstilladelser, som var givne Købmænd fra Hamburg, Bremen og Lübeck, nærmede sig deres Udløb, fik 1602 København, Malmø og Helsingør mod en aarlig Afgift til Kongen Eneret paa Handelen paa de islandske Havne. For de vigtigste islandske Varer: Klipfisk, Tran, Svovl, Edderdun, Vadmel og strikkede Genstande var Hovedafsætningsmarkedet imidlertid stadig Tyskland, saaledes at de fleste af dem maatte føres til Hamburg. De tre privilegerede Byer, i hver af hvilke et Antal Købmænd sluttede sig sammen om at befare en islandsk Havn, kunde heller ikke undvære hamburgsk Tonnage, Kapital og Handelserfaring. Særlig gjaldt dette Malmø, som derfor ved Monopolets Fornyelse 1614 kun fik 2 islandske Handelspladser overladt, mens København fik 11 og Helsingør 8. Først da det 1616 anlagte *Glückstadt* 1623 gjordes til Stabelplads for islandske Varer, blev det imidlertid muligt at gennemføre Bestemmelsen om, at kun danske Skibe og Varer maatte bruges i Handelen. 1619 omdannedes efter hollandsk Forbillede det islandske Kompagni til et *Aktieselskab*, ledet af en Forvalter og to »Bevindthebbere«, med Eneret til Handelen ikke alene paa Island, men ogsaa paa Færøerne og den norske Nordlandskyst. Der var 36 Deltagere, hvoraf 33 i København, 2 i Helsingør og een i Malmø. Aktiekapitalen fastsattes til 66 000 Rdl., hvoraf dog kun $^2/_3$ virkelig indbetaltes. De fleste Deltagere tilhørte Københavns Magistrat og fornemste Borgerskab, som i Islands- og Nordlandshandelen fandt en af sine vigtigste Indtægtskilder. Indtil 1630erne havde Kompagniet, som ogsaa drev Hval- og Sælfangst, gode Fortjenester, der tillod det at bygge et pragtfuldt Kompagnihus i København og anlægge Rebslagerier i Glückstadt, takket være den Omstændighed, at det uden nogen fremmed Konkurrence kunde hjemføre salgbare islandske Produkter i Bytte mod Varer, hvis Kvalitet og Pris stadig fremkaldte Klager fra den islandske Befolkning, trods

kongelige Pristakster og andre Bestemmelser til Afhjælpning af Klagerne. Kompagniets Tonnage og Kapital var heller ikke stor nok til at tilfredsstille Øens Behov af Fremmedvarer.

Ulige vanskeligere blev det at skabe en gevinstrig dansk Søhandel paa Omraader, hvor der maatte kæmpes mod en overmægtig udenlandsk Konkurrence. Efter at *Cornelis Houtman* 1595 havde sejlet det første hollandske Skib til *Indien* ad den Søvej Syd om Kap Det gode Haab, som hidtil Portugal og Spanien havde monopoliseret, tog inden længe Englands »East India Company«, stiftet 1600, og Hollands »Oostindische Compagnie«, stiftet 1602 som det første virkelige Aktieselskab, Hovedparten af den europæiske Handelsomsætning med Indien og Østasien. Danske Søfolk i hollandsk Tjeneste og hollandske Købmænd, bosatte i Danmark, som *Jan de Willem* og *Herman Rosencrans,* kunde fortælle *Jonas Charisius* og andre herhjemme om de store Rigdomme, som denne Handel hjemførte til Amsterdam. Tanken om et *dansk ostindisk Kompagni,* som kunde bringe Kolonialvarerne til Kongens Lande uden om Hollænderne, begyndte at røre sig i København, og i Marts 1616 stiftedes det første danske Aktieselskab med Eneret for 12 Aar paa Handel med Ostindien, Kina og Japan. Det mindste Indskud sattes til 150 Rdl., men Danmark og Norge var saa fattige paa Kapitaler, at det kneb med at skaffe en antagelig Aktiekapital, skønt Kongen, der var Fyr og Flamme for det nye Foretagende, pressede baade adelige, Embedsmænd og Borgere til at tegne sig. Han maatte selv indskyde store Summer; andre skaffedes i Holland og Hamburg; 1618 naaede Aktiekapitalen endelig 188 000 Rdl. Kongen tog, som den engelske Konge og Generalstaterne havde gjort med deres oversøiske Handelsselskaber, Kompagniet i sin Beskyttelse og gav det Ret til med Vaabenmagt at forsvare sine Interesser og til at beholde de Erobringer, det gjorde, mod Afgifter

Ove Gjedde. Stik af Haelwegh.

Trankebar. Maleri fra ca. 1650 paa Skokloster.

til Kronen. Af første Rejses Udbytte skulde han have 8000 Rdl., af de følgende Told efter hollandsk Tarif af de ind- og udførte Varer.

Før den første danske Ostindieflaade var sejlklar, kom Kejseren af Ceylons Gehejmeraad, Hollænderen *Marchelis de Boshouwer,* til København. Han var af sin Herre sendt til Europa for at skaffe Hjælp mod Portugiserne, fandt ringe Interesse i sit Hjemland, men søgte nu sin Chance i Danmark, lokket af Rygterne om de dansk-ostindiske Planer. Mod store Anvisninger paa det kejserlige Skatkammer fik han Marts 1618 afsluttet en Alliance- og Handelstraktat mellem Danmark og Ceylon, senere ogsaa en Overenskomst mellem det danske Kompagni og et ceylonsk Handelsselskab. August 1618 afsejlede Hollænderen *Roland Crappé* med en Jagt til Koromandelkysten og Ceylon, i November fulgte to Orlogsskibe og to Kompagniskibe efter, alle under Kommando af den hidtidige Kancellisekretær *Ove Gjedde.* Maj 1620 kastede Gjedde Anker ved Ceylon. Boshouwer var død under Vejs, og Kejseren erklærede nu hans i København fremviste Fuldmagt for et Falsum og nægtede at anerkende de Forpligtelser, Traktaten paalagde ham, til Betaling af Penge og Varer. Da Gjedde 1623 atter naaede hjem til København, var Ekspeditionens Hovedudbytte, at det var lykkedes Crappé at erhverve *Trankebar* (Trangabari) paa Koromandelkysten, hvor Gjedde anlagde Fæstningen *Dansborg,* som dansk Handelsplads. Kompagniet udsendte i de følgende Aar flere Skibe hertil, men Gevinsten laa langt under Forventningerne. Kongens Udgifter til det ostindiske Foretagende stod ham 1624 i 300 000 Rdl. Ikke stort bedre gik det med det *vestindiske Kompagni,* der oprettedes 1625 med Eneret for Jan de Willem og hans Medparthavere.

Ogsaa i de vesteuropæiske Søfartsnationers Bestræbelser for at

finde en Genvej til Indien Nord om Amerika, den saakaldte »*Nordvestpassage*«, tog Christian IV Del. Efter at danske Ekspeditioner 1605—07 havde søgt at genoptage den siden o. 1500 afbrudte Forbindelse med *Grønland*, sendtes 1619 den norske Kaptajn *Jens Munk* ud med to Orlogsskibe for at opdage Nordvestpassagen. Næste Aar kom han tilbage til Norge med kun det ene Skib og to Mands Besætning; Resten af Mandskabet var omkommet af Kulde og Skørbug under Vinteropholdet i Hudsonbugten, hvor man var naaet frem til 63° nordl. Bredde. Praktiske Resultater fik hverken Jens Munks Sømandsdaad eller Grønlandsekspeditionerne.

Hvor faa Kapitaler og Skibe de danske Byer raadede over, viste sig, da Christian IV i December 1621 forordnede, at der skulde oprettes *Kompagnier* overalt i Landets Købstæder med Eneret paa Handelen med spansk og fransk *Salt* og *Vin* for de af Kompagnierne stillede Skibe, som skulde være »monterede« med Kanoner og i Krigstilfælde anvendes sammen med Orlogsflaaden som »Defensionsskibe«. I Jylland havde kun een By, Aalborg, en Havn, der kunde rumme Skibe af den foreskrevne Størrelse (100 Læster), og det var yderst faa Skibe og Pengemidler, som de enkelte Byer kunde stille i Saltfartens Tjeneste. Det viste sig ganske umuligt at undvære Hollændernes Salttilførsel, og 1626 maatte Saltmonopolet ophæves.

Hverken paa Industriens eller Handelens Omraade var Datidens Danmark modent til Stordrift i Kompagniernes Form. Dette udelukkede dog ikke, at enkelte Købmænd kunde erhverve Velstand ved at udnytte de Handelsmuligheder, der var. De i Islandsk Kompagni sammensluttede københavnske Købmænd havde i Kompagniets Handel længe en solid Indtægtskilde, som bidrog til at gøre Hovedandelshaverne, bl. a. Borgmestrene *Simon Surbeck*, Fader og Søn, og *Mikkel Vibe*, til holdne Mænd. Endnu større Formuer samlede dog enkelte uden for det danske Magistratsaristokrati staaende udenlandske Købmænd, som tog Bopæl i Hovedstaden: Mænd som Hamburgeren *Johan Braëm*, Lübeckeren *Steffen Rode* og Brandenburgeren *Cort Heinrich Mercker*. Disse tog Del i Kompagnihandelen, men havde især deres Fortjeneste som Kommissionærer for hollandske og hamburgske Firmaer, som Leverandører og Laangivere til Kronen og Adelen og som Studeopkøbere i stor Stil. Braëm drev ogsaa Hvalfangst paa Spitsbergen og Grønland i større Omfang end nogen anden Købmand i Danmark. Han endte som kongelig Admiralitetskommissær, Rode, der flere Aar udførte over 5 pCt. af samtlige danske Eksportøksne, og hvis samlede Forretninger kunde beløbe sig til omkring 100 000 Rdl. — over 1 Mill. Kr. i vor Tids Penge — om Aaret, som kongelig Faktor. Først gennem Handelsforbindelse, senere ved Ægte-

skaber smeltede disse fremmedfødte Storkøbmænd efterhaanden sammen med Kredsen af Magistratsmedlemmer til et københavnsk Borgerpatriciat, som dog først fra Aarhundredets Midte fik en stærkere Standsfølelse og større Dannelsesambitioner. Betydeligt under dette i Rigdom laa selv de mere fremtrædende Provinskøbmænd, selv om ogsaa Mænd blandt disse efter Landets og Tidens Forhold blev formuende ved Øksne- og Kornhandel og Pengeforretninger med Herremændene.

Johan Braëm.
Maleri paa Frederiksborg.

København blev i højere Grad end før Rigets kommercielle Centrum. Hertil bidrog ogsaa, at Kongen, til Dels mod Raadets Ønske, begunstigede Hovedstaden frem for Provinsbyerne, hvad der bl. a. gik ud over *Flensborg,* hvis Handel og Skibsfart tog af i disse Aar. I København fik de fleste nye Kompagnier Sæde, og Kongen viste i det hele sin Hovedstad en Interesse som ingen anden dansk Konge. Han udvidede dens Omraade, anlagde Søsterstaden *Christianshavn,* udstyret med hollandske Kanaler, gav den en ny Havn og nye Befæstningsanlæg og rejste en Række af sine skønneste og monumentaleste Bygværker her: Tøjhuset, Provianthuset, Børsen, Holmens Kirke, Rosenborg, Regensen, Nyboder o. s. v.

I sin merkantilistiske Stræben efter at skrue Rigets Industri og Handel i Vejret søgte Christian IV at paatvinge Udviklingen et Tempo, som stred mod dens naturlige Gang. Mindre revolutionær var hans Indgriben i *Landbrugets og Bøndernes Forhold.* Han arbejdede her, i Pagt med de allerede for længst af Prisstigningen fremkaldte Tendenser, i Lighed med de adelige Godsejere, paa at øge Avlen under sine Slotte og Ladegaarde, hvad der, i Forbindelse med hans store Byggeforetagender, i en Række Tilfælde førte til, at Kronbøndernes Hoveri og Ægtbyrder blev større, samtidig med at Bøndergaarde nedlagdes og de jordegne Bønders Tal stadig svandt ind. Ganske vist kunde han ved Lejlighed skride ind mod Lensmænd, som paalagde Bønderne usædvanligt haarde Byrder, havde ogsaa i sine første

København 1611.

Aar Planer om i det hele at faa Ægterne indskrænket og afskaffede Fredløshedsstraffen for bortvegne vornede Bønder. 1623—25 forsøgte han ogsaa mere vidtgaaende Reformer. I flere sjællandske Len fik Bønderne Ejendomsret til Gaardbygningerne, og Kongen søgte at faa en Del af Hoveriet og Ægterne paa Krongodserne afløst af Arbejdspenge. Den sidste Reform skyldtes dog sikkert mere Kongens Ønske om at skaffe Kronen større Pengeindtægter end Omsorg for Bøndernes Vel og gennemførtes, da baade Rigsraadet og de Bønder, hvis Mening 1623 blev afhørt paa Herredstingene af adelige Kommissærer, som almindeligt fandt, at de fleste Bønder allerede stod for »saa høj Afgift, som de allermest kan taale«, var imod den, kun for visse Kronbønders Vedkommende. Det blev i Længden næppe til Fordel for disse; 1626 fremholdt Rigsraadet, at de trods Arbejdspengene alligevel maatte udføre Arbejde i samme Omfang som før. Det var i det hele dels Penge-, dels Godsherresynspunktet, som var afgørende for Christian IV's Bondepolitik. Vidnesbyrd herom er ogsaa Bestemmelserne mod Bøndernes Øksnehandel, hvor Krongodsernes Interesser faldt sammen med Herremændenes, den strenge Gennemførelse af Jagtlovene og den haardhændede Behandling af Bønder, som havde forset sig, og som uden Lov og Dom sendtes til Strafarbejde eller maatte bære »den spanske Tønde« eller ride Træhesten. Da i den følgende Periode Krigens Ulykker hærgede Landet, mens Skattetrykket steg og Priserne viste nedadgaaende Tendens, fremskyndedes

Efter Stik af Jan v. Wick. Nationalmuseet.

en Nedgang i de danske Bondekaar, som var begyndt før Christian IV's Tid, men som ikke standsedes i hans gode Aar.

Christian IV's Merkantilpolitik kostede Kronen betydelige Summer. Andre store Udgifter skabte Hofholdningen, saa relativt sparsommelig Kongen her til daglig var, og de kongelige Byggeforetagender. Men Nordhavs- og Østersøpolitikken og Nødvendigheden af at værne den danske Skibsfart krævede ogsaa en stærk *Flaademagt*. Her kunde Kongen bygge paa det Grundlag, som hans Bedstefaders og hans Faders Regering havde skabt, paa Bremerholms Skibsbyggeri, paa det 1576 oprettede Rigsadmiralsembede, paa den regelmæssige Baadsmandsudskrivning fra Rigets Byer. Men han bragte i disse Aar, hjulpet af *Breide Rantzau*, som 1601—18 var Statholder i København, Flaaden stærkt i Vejret. Ved Nybygning eller Køb steg Antallet af Orlogsskibe fra 22 i 1596 til 50—60 i 1611. Og de nye Skibe var baade større, mere effektive og mere ensartede af Type end de gamle. Kongen havde dygtige Skibsbyggere som Englænderen *David Balfour*, men gav ogsaa ofte selv Tegninger til Skibsdele. Bremerholms Værft udbedredes, ny »Skipperboder« byggedes, og en ny Krigshavn fuldendtes 1614. Til Værn af de norske Kyster tjente Skærgaardsbaade, der efter Kalmarkrigen erstattedes af Galejer, til Supplering af Orlogsskibene i Krigstid de 1621 indførte »Defensionsskibe«.

Mindre tilfredsstillende blev *Landsforsvarets* Ordning. Der anlagdes vel, som nævnt, en Del nye Fæstninger, og flere af de ældre, som

Hallen i Christian IV's Tøjhus, færdigbygget 1604. Hallen er 163 m lang, 24 m bred.

København, Helsingborg, Varberg, Bahus, Akershus og Krempe i Holsten gjordes mere tidssvarende ved efter nederlandsk Forbillede at forsynes med fremspringende Bastioner og Mellemvolde (Kurtiner). Nævnes maa i denne Forbindelse ogsaa det nye Arsenal *Tøjhuset,* det nyopførte Provianthus til Forvaring af Flaadens og Hærens Proviantforsyninger, de flere Steder anlagte Salpeterkogerier, og det 1601 oprettede Kanonstøberi i Helsingør. Men det lykkedes ikke at skabe en *Hærordning,* som svarede til Udviklingens og de ydrepolitiske Forholds Krav. I Frederik II's sidste Aar og under Formynderstyrelsen var det danske landmilitære Forsvarsvæsen slumret ind. Hverken den adelige Rostjeneste eller Borgervæbningerne fik nogen regelmæssig Eksercits, og Bøndernes Vaabenpligt faldt helt hen. Det store Spørgsmaal var, om man skulde søge at skabe en kraftig national Hær paa Grundlag af en Udskrivning af Landets egne Undersaatter, eller lægge Hovedvægten paa professionelle hvervede Tropper. I Retning af det sidste gik Tendensen de fleste Steder i Europa, og i denne Retning gik ogsaa mere og mere Christian IV's egne Ønsker, især da han i Kalmarkrigen havde gjort den Erfaring, at de udskrevne Bondesoldater var »værre end Bæster«. Hvad der før Krigen var gjort for at gøre den nationale Væbning mere effektiv, var nu heller ikke meget. Mønstringer var holdt over Købstædernes Borgervæbninger, i hvilke Antallet af Bøsseskytter øgedes, over Bønderne, navnlig paa Sjælland og i de skaanske Provinser, hvor 1610 udskrevne Bønderkarle indkaldtes til nogle Maaneders Fæstningstjeneste, og over Adelens og Lenenes Rostjeneste. Men selv om den sidste, der talte

1130 indfødte hvervede Ryttere, i Kalmarkrigen endnu en Gang ydede en ikke ringe militær Indsats, var dens Betydning dog svindende i Forhold til de fremmede Lejetropper, og de ca. 1000 skaanske Bønderkarle, som dels i Felthæren, dels som Fæstningsgarnison deltog i Krigen, besad kun ringe Øvelse. Det har sandsynligvis mere været Raadets Modstand mod en staaende hvervet Hær, som vilde øge Skattebyrden og give Kongen et Magtmiddel i Hænde, som man fra adelig Side maatte være betænkelig ved, end Kongens egne Ønsker, som 1614 førte til, at man skabte en national Milits, overvejende af Rigets jordegne Bønder i Jylland og de skaanske Provinser. 3500 af disse og 500 Fæstere fra Krongodset skulde mod Fritagelse for andre Afgifter holde hver en Soldat, til sammen 4000 Mand, der deltes i 18 Kompagnier. Der blev ikke givet bestemte Regler om Eksercitsens Omfang, og den gennemførtes meget skødesløst. Soldaterne anvendtes mest til Fæstningsarbejder, Vejanlæg, Arbejder paa Kongens Ladegaarde og andet civilt offentligt Arbejde. Kongen var lidet tilfreds med denne Hær; 1619 søgte han at faa Soldaterholdspligten afløst med Penge, 1620 ved Proviantydelser af alle Kronens og Gejstlighedens Bønder at faa Midler til at oprette en staaende hvervet Hær paa 4000 Mand. Raadet afviste imidlertid disse Planer og gjorde sig til Talsmand for en Nyordning, der 1621 i Hovedsagen gennemførtes. Alle Kronens og Gejstlighedens Bønder — Adelens var nu som før fritagne — lagdes i Læg, saaledes at ni Gaarde skulde underholde en Soldat i tre Aar, i hvilken Tid han skulde tjene en af de ni for almindelig Karleløn, mens de i Fællesskab skulde betale hans Forplejning, naar han var indkaldt til Øvelse. Til hvert Kompagni skulde til Mønster for det unge Mandskab føjes ti ældre og prøvede Soldater som »Adelburser« eller »Friknægte«. Officererne, hvoraf en Del var adelige, de fleste dog uadelige, og Underofficererne lønnedes med Indtægterne af dertil udlagte Bøndergaarde. Den saaledes skabte Hær, der i alt talte ca. 5000 Mand, var mindre byrdefuld for Bønderne end den gamle, men kom for en stor Del til at lide af de samme Skavanker som denne. Kongen ansaa det da ogsaa for nødvendigt at hverve et ret betydeligt Antal Fodsoldater, mest blandt de udtjente Militsfolk, til Tjeneste i Grænsefæstningerne og i Holsten. Raadet, som havde foreslaaet en Fordobling af Krongodsets Soldaterhold, maatte modstræbende bevilge Midler hertil.

Naar Danmark, da dets Konge 1625 indviklede det i Krig med den tyske Kejser, savnede en velorganiseret og talstærk national Hær, laa Skylden for en Del hos Adelen, som ikke vilde ofre sine Bønderkarle til Soldatertjenesten. Men ogsaa Kongen havde sin Del af Ansvaret ved den ringe Interesse, han viste Udformningen og den mili-

tære Indøvelse af denne Hær. En betydelig Militærorganisator vilde her have kunnet opnaa større Resultater. Det viste i Sverige Gustav Adolfs Organisation af den svenske Almuehær.

At de direkte Udgifter til Hæren gennem det meste af denne Periode var saa relativt smaa, var sikkert en Hovedaarsag til, at Kongen som oftest kunde klare Statsudgifterne med de ordentlige *Indtægter*. Disse bragtes paa forskellig Maade til at stige. *Lensreformen* fortsattes i de gamle Spor. 1596 var endnu 8 Hovedlen overladt Indehaverne uden Regnskab eller Afgift og 3 store Len pantsatte. 1625 var de sidste indløst, og af de 48 Hovedlen var intet frit Tjenestelen, heller ikke de tre paa Lolland-Falster, som til Enkedronning Sofies Død 1631 var hendes Livgeding. Af Kronens resterende 160 Herreder var 53 bortforlenet paa Afgift, 82 paa Genant og 25 paa fast Løn. Kronen forbeholdt sig efterhaanden en større Del af de »uvisse Indtægter« for de sidstnævnte Gruppers Vedkommende, mens Afgiftslenenes Ydelser øgedes. Samtidig var talrige bortpantede eller frie Smaalen inddragne og, især i Norge, adskillige mindre Len henlagte under større. Herved bragtes de aarlige Lensindtægter op paa omkring 160—170 000 Rdl. Ogsaa *Toldindtægterne* øgedes ved Forhøjelse af Satserne, især ved Toldrullen 1615 og den 1621 indførte 30 pCt. Værditold af alle Importvarer med Undtagelse af Raastoffer til Industrien, hvortil kom gentagne Paalæg af Accise paa indført Øl og Vin. De almindelige Landeskatter, som Rigsraadet i Almindelighed kun modstræbende bevilgede, var, naar undtages Krigsskatterne til Kalmarkrigen 1611—14, indtil 1617, da bl. a. nye Befæstningsarbejder og andre militære Formaal krævede større Udgifter, hverken talrige eller tyngende. Finanstilstanden maa altsaa betegnes som god, og Kongen kunde foruden de allerede nævnte Udgifter tillade sig ret omfattende Godskøb og optræde som Laangiver til danske Adelsmænd og fremmede Fyrster. Han opgav 1620, at han havde over 1 Mill. Rdl. staaende paa Rente hos forskellige Kreditorer. Samtidig optog han dog selv betydelige Laan, bl. a. hos sin Moder. Endelig udnyttede han det kongelige Møntregale til at gøre den mindre Mønt stadig slettere, saaledes at Antallet af Skillinger pr. Daler steg fra 64 i 1596 til 100 i 1624. Denne Møntforringelsespolitik lærte Christian IV af sin Samtids tyske Fyrster, som oftere i endnu højere Grad end han nedsatte deres Mønters Sølvgehalt, og hvis daarlige Mønter strømmede ind over Danmarks Grænser. Man har beregnet, at Kongen paa denne Maade 1612—25 omsmeltede 1,2 Mill. gode Speciedaler til daarlige Mark- og andre Møntsorter. Sundtoldens aarlige Gennemsnitsprovenu var 1601—25 136 000 Speciedalere, mens der i Rentekammeret indgik ca. 320 000 Daler p. a., hvoraf næppe over Halv-

delen i Daler Specie. De nævnte Omsmeltninger svarer da til over 4 Aars Speciedalerindtægt, og Kongen har sikkert tjent flere Hundrede Tusind Daler herved. For det danske Samfund virkede Møntforringelsen paa samme Maade som en Inflation i vore Dage.

Kronens gunstige finansielle Stilling, der tillod Kongen at undvære større Bevillinger af Rigsraadet, er en vigtig Baggrund for hans paa en Række Omraader af dette ret uafhængige *Selvregering*. Det var i disse Aar som oftest Kongen og hans nærmeste Raadgivere, som var de ledende baade i den indre og, som vi skal se, ogsaa i den ydre Politik. Hans Trang til et kongeligt Selvstyre viste sig ogsaa ved, at han vedblivende lod Rigshofmesterembedet, efter *Breide Rantzaus* Død 1618 og *Jørgen Lunges* Død 1619 ogsaa Stillingen som Statholder i København og Rigsmarskembedet staa ubesat, ligesom *Albert Skeel* efter et Sammenstød med Kongen 1623 maatte gaa af som Rigsadmiral. Kun sjældent udnævntes nye Raader, saaledes at Rigsraadet 1624 kun talte 10 Medlemmer, indbefattet de tre høje Embedsmænd Kansler *Chr. Friis*, Rigskansler *Jakob Ulfeldt* og Norges Statholder *Jens Juel*. At Fyrstemagten saaledes gjorde sig stærkere gældende i Politik og Forvaltning, var i Overensstemmelse med den almindelige Udvikling i Europa. Nogen konsekvent Stræben efter at omdanne det danske Valgrige, hvor Kronens Overhøjhed laa hos Konge og Raad i Forening, i Retning af Arverige og statsretslig underbygget kongelig Enevælde spores dog ikke hos Christian IV. Han omdannede ikke den danske Centralforvaltning ved Fremdragelse af dygtige borgerligfødte Embedsmænd, som de franske Konger gjorde. *Jonas Charisius* er det eneste Eksempel paa en borgerlig Raadgiver af Betydning, og han var knyttet til Tyske Kancelli. Ej heller søgte Christian IV at udnytte Modsætningen mellem Stænderne i Kongemagtens Favør. Har han i sine første Regeringsaar — som da han 1603 over for Raadets Modstand mod Krig med Sverige advarede det mod at svigte Borgerskabets Handelsinteresser, hvad der kunde medføre, at »imellem Stænderne i Riget sligt udi Fremtiden Uvilje foraarsager«, 1604 udskrev Borgermøder til Drøftelse af Byerhvervenes Opkomst og 1608 lod ogsaa Befuldmægtigede af Gejstlighed og Borgerstand være med til at vælge hans ældste Søn Prins *Christian* til Tronfølger — haft Planer om et politisk Samarbejde med Borgerstanden, opgav han siden disse. Da Rigsraadet 1615 henviste en af ham ønsket Ordning af hans yngre Sønners Stilling og Forsørgelse til Bevilling af alle Stænder, blev han kun vred over, hvad han opfattede som en Udflugt fra Raadets Side. Hverken da eller senere, da den finansielle Nød tvang ham dertil, ønskede han Rigets Spørgsmaal drøftede paa Stændermøder. Før denne Periode

udløb, bevirkede imidlertid det øgede Pengebehov, som den ydre- og militærpolitiske Situation fremkaldte, at han blev nødt til at gøre *Rigsraadet* en betydningsfuld Indrømmelse. Da det 1625 til de forøgede hvervede Garnisoner i Fæstningerne bevilgede den saakaldte »Smaatold« — alle Toldafgifter undtagen af Heste og Øksne — og Accisen af Øl og Vin, maatte han gaa ind paa, at Smaatoldens Forvaltning overdroges de nuværende og fremtidige skaanske Raader. Det blev det første, men ikke det sidste Skaar i den selvstændige kongelige Regeringsmagt, han havde bygget op.

Samtidig med at Fyrstemagten i Europa i Praksis udvidede sit Raaderum, var der lærde Statsteoretikere af borgerlig Herkomst, som i den stærke Statsmagt saa Midlet til at komme den religiøse og politiske Uro i Samfundene og de gamle feudale Magter til Livs og gennemføre større Lighed mellem Adelens og andre Stænders, først og fremmest Borgerstandens Rettigheder. Franskmanden *Jean Bodin* havde 1576 i sin Bog om Staten (La République) hævdet, at Suveræniteten i en Stat, hvad enten den laa hos Stænderne eller hos Fyrsten, maatte være een, udelelig og ubegrænset. Andre Forfattere talte mere ubetinget den stærke Fyrstemagts Sag, og der var under gejstlig Indflydelse en stadig stærkere Tendens til at udlede Fyrstemagten af selve Guds Indstiftelse. Dette gjorde f. Eks. Christian IV's Svoger, Kongen af Skotland, fra 1603 *Kong Jakob I* af England. Selv stod Christian IV, uden Sans for lærde Studier og statsretslige Spekulationer som han var, hele denne teoretiske Diskussion meget fjern. Og det samme gjaldt hans Folks store Flertal. Og selv om Kendskab til de nye Tanker kan spores hos enkelte akademisk dannede Mænd, vovede ingen hverken inden for Universitetets eller Gejstlighedens Kreds at angribe den bestaaende Raadsforfatning og de adelige Privilegier. Der er dog to Undtagelser: Professor *Jørgen Dybvad* og hans Søn *Christoffer Dybvad*. Den første, der fra 1589 var Professor i Teologi ved Universitetet, rettede sin Kritik mod Sjællands Biskops stærke Indflydelse i Universitetsstyrelsen, mod Herremændenes Myndighed i Forhold til Præsterne og flere af deres Privilegier, men ogsaa mod Regeringsforanstaltninger som Indførelsen af det fælles Tøndemaal, hvori han saa et Middel til at øge Bondens Naturalieafgifter. Meget af denne Kritik udsprang af Dybvads stejle og trættekære Sind, men der var ogsaa en mod de herskende i Samfundet rettet demokratisk Drift i den. Han fandt ingen Anklang, hverken hos sine Kolleger eller hos Kongen, og blev 1607 af Konsistorium dømt til at have sit Embede forbrudt. *Christoffer Dybvad* (1577—1622) bar Præg baade af Faderens Sind og Skæbne, men havde paa Rejser i Vest- og Sydeuropa, hvor hans Hovedstudier var

Matematik og Medicin, stiftet Bekendtskab med Bodins og andre Statsteoretikeres Skrifter. Efter Hjemkomsten, da Kansler Chr. Friis til Borreby i mange Aar havde holdt ham ude fra Universitetsansættelse, rettede han i et politisk Skrift til Kongen 1614 en skarp Kritik mod Rigsraadet og dets Politik, hvad Kongen aabenbart ikke tog ham ilde op. 1618 udnævntes han til kongelig Mathematicus og Kannik i Lund. Da han imidlertid i de følgende Aar baade i Tale og utrykte Optegnelser rettede nye voldsomme Angreb mod Raadet og Adelen, der burde miste en stor Del af sine Privilegier, samtidig med at Kongen burde være Arvekonge — thi Danmark havde fra Arilds Tid været et Arverige — og styre Landet med et Rigsraad, hvori ogsaa de uadelige Stænder var repræsenteret, anklagedes han for Højforræderi og dømtes 1620 af Rigsraadet i Kongens Naade og Unaade. Christian IV lod ham 1621 sætte som Statsfange paa Kalundborg Slot, hvor han Aaret efter døde.

At Kongen paa anden Maade, end det skete, skulde have holdt sin Haand over Christoffer Dybvad, var, som Forholdene laa, udelukket. Den politiske Kontakt mellem Konge og Understænder, som maatte være Forudsætningen herfor, manglede; og der er intet Tegn til, at Dybvad fandt nogen Tilslutning i sin Stand. Først senere skulde Tanker af lignende Art vinde større Udbredelse.

Det danske Samfund var heller ikke inden for *Aandslivet* rigt paa nye Tanker i disse Aar. Tungt hvilede den lutherske Ortodoksis Aag med *Resen* som Vogter over Kongens Lande, og Christian IV, som paa Livets praktiske Omraader ikke manglede Initiativ, lod sig paa det religiøse helt lede af denne stærke, men snævre Personlighed, som fortsatte Chr. Friis til Borrebys aandelige Retning. Kryptocalvinismen fejedes helt ud, og Modstanden mod Eksorcismen blev bragt til Ophør. Med Strenghed forfulgtes anderledes tænkende Teologer og ramtes af Embedsfortabelse, som Tilfældet var med Professor *Iver Stub*, Sognepræsten ved Nikolaj Kirke *Oluf Kock* og Sognepræsten i Helsingør *Niels Mikkelsen Aalborg*. Med Haardhed holdtes ogsaa al *katolsk* Indflydelse borte fra Riget ved Forbud mod, at danske og norske, der havde studeret ved Jesuitskoler i Udlandet, fik Præste- eller Skoleansættelse i Hjemlandet (1604), og ved at der nægtedes Katolikker Arveret og Tilladelse til at bo i Riget (1613) og fastsattes Dødsstraf for papistiske Præster og Munke (1624).

Da Reformationen 1617 fejrede sit første Hundredaarsjubilæum, kunde Resen i tryg Bevidsthed om Rettroenhedens Sejr udsende sin »Lutherus triumphans«, »den sejrende Luther«.

Resens ortodokse Aand præger ogsaa Latinskolereformen i 1604, hvis Undervisningskrav er bestemte ved den Hovedopgave at uddanne

vordende Præster. Friere i deres Syn og varmere i deres Religiøsitet var de to Adelsmænd Kansleren *Christian Friis* til Kragerup og Rigsraaden *Holger Rosenkrantz*, Tidens lærdeste og mest selvstændige danske teologiske Tænker, som efter Friis-Borrebys Død sammen med Resen fik Hovedindflydelsen paa det danske Undervisningsvæsens Ordning. Dem mere end Kongen skyldes Oprettelsen af *Stiftsskoler* ved flere af Domkirkerne (1621), Forøgelsen af Kommunitetsstipendiet og Opførelsen af *Regensen* (1618—23) og den ny Universitetsforfatning (1621). En særlig Andel har Rosenkrantz i Oprettelsen af *Akademiet i Sorø* (1623), som skulde give unge Adelsmænd en Uddannelse paa hjemlig Grund i baade lærde og statsretslige Fag og ridderlige Færdigheder og saaledes hemme de Udenlandsrejser, hvis Følger man ansaa for saa skadelige.

4. Ydrepolitikken indtil Freden i Knærød (1596—1613).

Danmark havde baade i Frederik II's senere Aar og under Regeringsraadets Styre holdt sig uden for den store baade religiøst og merkantilt bestemte Konflikt mellem Spanien paa den ene og England og De forenede Nederlande paa den anden Side. Ej heller havde det taget aktiv Stilling mod den katolske Reaktion i Tyskland, der forbandt sig med de habsburgske Kejseres Stræben efter øget Magt inden for Riget. Trods Kongeslægtens tyske Oprindelse og Slægtsforbindelser havde den danske Regerings Ydrepolitik først og fremmest været dikteret af Danmarks Karakter af *nordisk Magt*. Og den voksende navnlig nederlandske Skibsfart og Handel paa Østersøen, som fulgte i Prisrevolutionens Kølvand, og de engelske, nederlandske og andre fremmede Fiskeri- og Handelsekspeditioner til Nordhavet og dets Kyster, til Nordnorge og forbi Nordkap til Archangel, til Island, Vestmanøerne og Færøerne gav ny Retningslinier for Danmarks nordiske Politik. Stærkere end før søgte den danske Regering at hævde Herredømmet over de Have, som beskyllede Rigets Kyster. Den gamle Sundtold, der fra 1567 opkrævedes som Lastetold, mens den før overvejende var en Skibstold, fik ved den voksende Østersøhandel langt større finansiel Betydning for Kronen end før, blev et Klenodium, som vel kunde fortjene et Værn som det stærke og skønne Kronborg Slot. Men Østersøhandelens Vækst og Sundtoldens Stigning gav ogsaa den danske Krone større Interesse i at hævde sin Magt paa Østersøen, sit »*Dominium maris Baltici*«. Sverige havde ved sine baltiske Erobringer styrket sin Position i det østlige Østersøbækken, men endnu havde Danmark som Forposter østerude Born-

holm, Gotland og Øsel, og »Østersøens Nøgler«, Vejene gennem Sund og Bælt var i dansk Eje. Frederik II havde følt sig som »Herre til Østersøen«; hans Flaade skulde være dette Havs mægtigste og sikre Freden og Sikkerheden for alle søfarende. Den magtkære og ærelystne Christian IV maatte med endnu større Kraft stræbe at opretholde Østersødominiet.

Hvorledes han over for *England* genoptog Christoffer Valkendorfs Nordhavspolitik, har vi allerede set. Selv om Tvisterne om Fiskeri- og Handelsret og om Sundtolden stilnede noget af, efter at Jakob I 1603 var blevet Englands Konge, var mange Spørgsmaal stadig uløste. Ogsaa med *Nederlandene* var der gentagne Stridigheder, især paa Grund af Sundtoldens Forhøjelse.

Mere følgesvangert blev dog Forholdet til Nabomagten mod Øst, Medbejleren til Østersøherredømmet, *Sverige.* Efter Johan III's Død 1592 var dette Rige en Tid svækket af Borgerkrig. Mod Johans Søn og Efterfølger *Sigismund,* der i Forvejen var Konge af Polen og ivrig Katolik, rejste sig det svenske Folks protestantiske Flertal under Ledelse af Gustav Vasas yngste, kraftigste og statsklogeste Søn Hertug *Karl af Södermanland.* 1598 besejrede han ved *Stångebro* Sigismunds Hær. Rigsdagen afsatte Sigismund og valgte Karl til Rigsforstander. 1604 blev han Sveriges Konge som *Karl IX.*

Regeringsraadet og Christian IV havde opretholdt Danmarks Neutralitet over for den svenske Borgerkrig. Skønt den unge Konge hældede til Sigismunds Side, kunde man vanskeligt yde den katolske Magt Polen aktiv Hjælp. Da Karl IX blev Sveriges Regent, fik imidlertid snart de gensidige Klager øget Skarphed. Han saa som sin Opgave ikke blot Sveriges indre Reorganisation, men ogsaa dets Magtudvidelse udadtil, baade politisk og merkantilt. Og han var ikke til Sinds at bøje af over for Danmark. Hos den unge Christian IV mødte han et Sind og en Stræben af lignende Støbning. De gamle Tvistepunkter gravedes op igen, og ny kom til. Spørgsmaalet om *de tre Kroner* i det danske Vaaben, hvori de svenske saa et Krav om Sveriges Krone, stod stadig uløst. Sverige bestred Danmarks Ret til den ene Halvdel af Øsel. Bitrere blev dog den genopblussende Strid om Retten til at kræve Skat af *Lapperne i Finmarken,* især efter at Rusland ved Teusinafreden 1595 havde afstaaet Sverige Retten over Lapperne fra Österbotten til Varangerfjord, mens man fra dansk Side fastholdt Landet mellem Kola-Bugten og Titisfjord (Tysfjord) som gammelt norsk Skatteomraade. Paa sin Nordkaprejse 1599 undersøgte Christian IV selv Lapforholdene og lod siden anstille skrappere Tilsyn med svenske Overgreb. Ogsaa Spørgsmaalet om Herredømmet paa Østersøen vakte Strid. Rusland afstod ved Teusinafreden

Estland og Narva endeligt til Sverige, og Karl søgte nu at hindre Sejladsen paa Narva for at drage hele Farten paa disse Egne til Reval som Estlands Hovedhavn. Naturligvis maatte ogsaa den gensidige Toldfrihed for de to Rigers Undersaatter, der var fastsat ved Stettinfreden, give Anledning til stadig nye Tvister. Den svenske Regering omgik Toldfrihedsbestemmelserne ved at paalægge de Varer, der i Sverige købtes af eller solgtes til danske Købmænd, særlige Afgifter, og forsvarede det med Kronens Højhedsret over svensk Omraade. Private Gældsstridigheder mellem danske og svenske Købmænd kom til.

Efter gammel Skik blev der 1601—03 holdt flere Grænsemøder af Raader fra begge Sider, uden at der naaedes Enighed om de vigtigste Spørgsmaal: Lapperne, Toldsagen og de tre Kroner. Raaderne, baade danske og svenske, var gennemgaaende for Fredens Bevarelse; det var Kongerne, der gennemtvang den aggressive Politik. 1603 og 1604 forlangte Christian IV Rigsraadets Samtykke til Krig; 1604 lagde han Hovedvægten paa den Trusel, som Svenskekongens tyranniske Adfærd rettede mod dansk Handel paa Østersøen og i Sverige, men fremhævede samtidig, at Sigismund, hvis Danmark ikke skred ind, atter kunde blive svensk Konge og angribe Protestantismen. Raadet var dog mod Krigen og opbød alle mulige Argumenter til Støtte for sit Standpunkt: Danmarks Fattigdom og Sveriges militære og forsvarsgeografiske Overlegenhed, Kong Karls usikre Stilling i indre og ydrepolitisk Henseende m. m. Stettinfreden og dens Bestemmelser om fredelig Løsning af Konflikter mellem de to Riger burde »nøjere og mere at anses og haves udi Agt, som og hvad Ulykke, Blodstyrtning, Landenes Skade og Fordærvelse af Krig vil efterfølge, end den Skade bør at agtes og anses, som af nogle tagne Koffardiskibe kan være sket ... besynderligen, efterdi det er uvist, hvad Udgang en Krig kan bekomme«.

Foreløbig afskaaret fra Fejde med Sverige fandt Christian IV 1605—06 Afløb for sin Krigslyst ved at yde sin Svoger Hertugen af *Braunschweig-Wolfenbüttel* Hjælp mod Byen Braunschweig. Snart efter trak det i Tyskland op til det store Brud mellem Protestanternes og Katolikkernes Lejre. 1608 dannedes *den protestantiske Union* med Kurfyrst *Frederik af Pfalz* som Direktor, 1609 *den katolske Liga* under Kurfyrst *Maximilian af Bayerns* Førerskab. Unionen ønskede den danske Konges Tiltræden. Han afslog dog. Krigen mod Sverige var mere tiltrækkende, og den svenske Konge blev mere og mere udfordrende. Ved sin Kroning 1607 antog han Titlen »Konge over de Lapper i Nordland og de Cajaner«. 1608 gav han Borgerne i den By *Göteborg*, han 1603 havde grundet paa Hisingen ved Göta-

Fane med Danebrogskorset, Christian IV's og Dronning Anna Kathrines Navnetræk.

Farvelagt Tegning i Kgl. Bibliotek. (Thott 832, 2°).

elvens Munding, og hvortil han ved store Privilegier søgte at drage hollandske Købmænd og hollandsk Handel til Skade for Skibsfarten gennem Sundet, Ret til Sejlads paa Nordlandene. 1609 forbød han al Handel paa det under polsk Overhøjhed staaende Riga. Under Indtryk heraf blev Rigsraadets Modstand mod en Aktivistpolitik svagere og svagere, saa meget mere som Kongen fandt Støtte hos sin Kansler *Friis-Borreby* og sine to holstenske Raadgivere Statholderne *Breide* og *Gert Rantzau.* Det tillod ham i 1609 at lade danske og nederlandske Handelsskibe konvojere til Riga. Og da han, efter at ny Grænsemøder var afholdt uden Resultat, sikkert i Strid med sin Haandfæstning erklærede, at han, hvis Rigsraadet ikke gav sit Samtykke til Krigen, vilde begynde den som Hertug i Slesvig og Holsten, maatte det endelig bøje sig og bevilge en overordentlig Skat og en Toldforhøjelse til Krigens Førelse. 4. April 1611 udstedte Kongen sit Fejdebrev. *Kalmarkrigen* begyndte.

I denne viste den danske Flaade sig den svenske overlegen, mens Sverige havde en større og fastere organiseret national Hær, bygget paa det saakaldte »indelningsverk«. Af indfødte Tropper kunde Christian IV kun opbyde det adelige Rytteri, »Hoffanen« og Rostjenesten, i alt 1300 Mand, og 1000 udskrevne skaanske Bondesoldater. Hertil kom hvervede tyske Tropper i et Antal af 5—6000 Mand, adskilligt færre, end Kongen havde haabet paa at faa samlet; ogsaa største Delen af det fra Norge ventede Mandskab udeblev, mens Hertugdømmernes Hjælp mest ydedes i Penge.

Christian IV rykkede selv 1. Maj 1611 med en Hær paa knap 6000 Mand fra Kristianopel frem mod *Kalmar,* den svenske Hovedfæstning. Planen var, at samtidig en Hærstyrke under Rigsmarsk *Sten Maltesen* (Sehested) fra Halmstad skulde gaa mod Jönköping; efter Smaalands Erobring skulde de to Hære forenede angribe Stockholm, mens en norsk Hær under Statholder *Enevold Kruse* gjorde Indfald i Västergötland. Flaadens Hovedstyrke skulde blokere Elfsborg og Göteborg og derved afskære Tilførsler udefra. Kongens Maal var Sveriges Erobring, og det var hans Haab, at Landets Befolkning vilde modtage ham som en Befrier fra Karl IX's Tyranni. Dette Haab blev skuffet; han mødte i alle Stænder i Sverige kun Fjender.

Erobringen af Kalmar blev derfor en Nødvendighed, saaledes at Hæren samlet kunde rykke videre uden at efterlade en Belejringsstyrke. Opgaven blev sværere end ventet. Kalmar havde en efter Tidens Forhold moderne Befæstning, en Forsvarsstyrke paa et Par Tusind Mand og et stort Forraad af Ammunition og Proviant, støttedes desuden af det paa en Ø liggende stærke Kalmar Slot. Og Erobringen maatte fremskyndes, inden Karl IX, som havde samlet

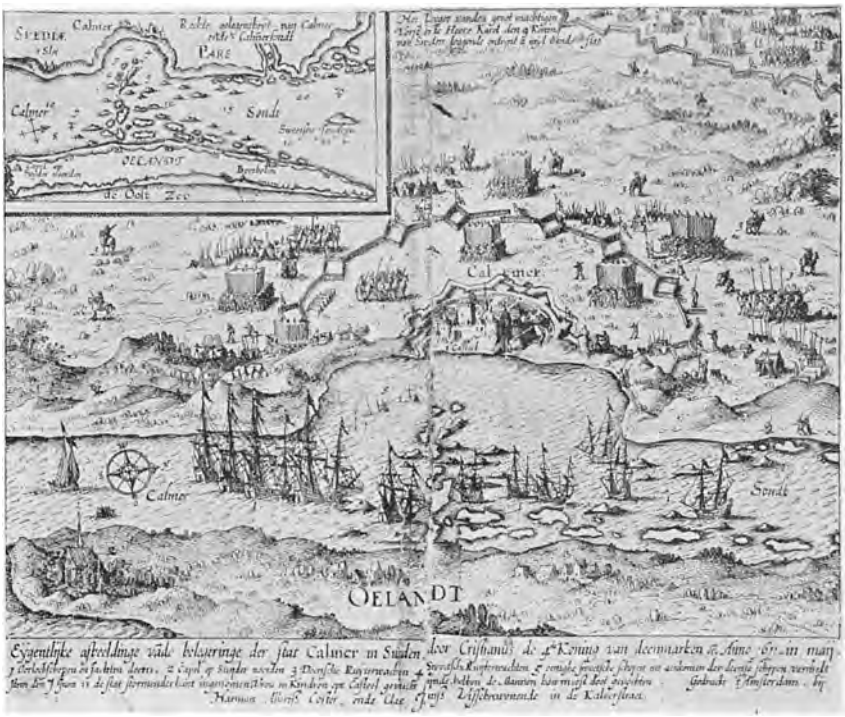

Kalmars Belejring.
Kobberstik paa Kgl. Bibliotek. (Thotts Saml. 1848, 4°).

sin Hovedhær ved *Örebro,* for derfra at rykke mod Jönköping og Göteborg, men 6. Maj fik Melding om Angrebet paa Kalmar, kom denne By til Undsætning. Efter at der var bygget Skanser og rettet Angreb mod Fæstningens Volde og Grave, skød de danske Kanoner 26. Maj Breche i Volden, og den følgende Nat fandt Stormen Sted, som ud paa Morgenen førte til Byens Erobring og Plyndring.

Tilbage stod Erobringen af Slottet. Den danske Hær havde hverken Krudt eller Mandskab nok hertil. Og den svenske Hjælpehær under Karl IX og den 16-aarige Tronarving *Gustav Adolf* var nu under Fremrykning fra Örebro over Jönköping. 11. Juni stod Karl IX for Kalmar med ca. 12 000 Mand og spærrede den langt mindre danske Styrke inde mellem sig og Slottets Kanoner. Det kneb med Proviant, og Sygdom bredte sig. Christian IV blev selv syg og rejste til Sølvitsborg i Bleking, hvorfra han beordrede Rigsmarskens Hær, som slet forsynet, ikke havde vovet det paatænkte Tog mod Jönköping, men indskrænket sig til mindre Grænseindfald, til ilsomt at komme Østhæren til Hjælp.

Ikke længe efter kom det Ulykkesbudskab til Kongen, at den unge Gustav Adolf med 300 Mand var brudt op fra Kalmarhæren og Natten mellem 25. og 26. Juni havde erobret *Kristianopel,* hvis Besætning var drukken, og plyndret Byens rige Forraad, som førtes til Kalmar. Da Christian IV 7. Juli kom hertil igen med en Del af Tropperne fra Halland under *Gert Rantzau,* laa Karl IX stadig og ventede Forstærkninger. Den danske Hær naaede efterhaanden op paa 7—8000 Mand, men dens Stilling vanskeliggjordes ved, at en svensk Flaade under *Hans Bielkenstierna* fordrev de i Kalmarsund liggende to danske Eskadrer, hvad der tillod Karl IX at sende Slottet Proviant. 17. Juli gav den svenske Konge, hvis Hær nu talte ca. 20 000 Mand, endelig Signal til Angreb baade fra Lejren og Slottet. Kampen, under hvilken Kalmar By blev taget af Svenskerne og de danske Magasiner brændte, blev voldsom og langvarig. Den endte med, at de danske, blandt hvilke Kongen havde vist baade Mod og Konduite, afslog Angrebet paa Voldene, og næste Dags Aften erobrede de, forstærkede med Rigsmarskens nysankomne Fodfolk, Byen tilbage. 21. Juli fordrev den danske Hovedflaade under *Mogens Ulfeldt* Bielkenstiernas Flaade fra Kalmarsund og beherskede herefter Søen. Karl IX trak sig tilbage til *Ryssby,* og 2. August overgav Høvedsmanden fra Kalmar Slot *Krister Abrahamson Some,* efter Aftale og mod at faa et Gods, et Skib og en Sum Penge til Løn, dette til Christian IV. Kort efter gav ogsaa *Öland* sig frivilligt ind under denne. Et Angreb fra Ryssbylejren mislykkedes imidlertid; Tropperne gik, medtagne af Sygdom (»Kalmar«- eller »Jutesygen«) — der bl. a. bortrev Rigsmarsk Sten Maltesen — i Vinterlejr, og 11. September rejste Christian IV til København. 26. September kunde Gustav Adolf, støttet til den svenske Flaade, erobre Öland tilbage. I Norge erobredes *Jämtland* og *Härjedalen* af de svenske.

Da Karl IX 30. Oktober afgik ved Døden og *Gustav Adolf* i December var anerkendt som Konge, tilbød han Fred mod Tilbagegivelse af Kalmar. Christian IV vilde dog have mere ud af Krigen, og der fandt i Vinterens Løb en Række mindre Indfald Sted. Bl. a. plyndrede Gustav Adolf i Februar en Del af *Skaane,* mens Christian IV fra Varberg efter et forgæves Forsøg paa at erobre Gullberg ved Götaelven foretog et lignende Plyndringstogt i *Västergötland,* til Hævn for hvilket Svenskerne brændte *Varberg.* Den danske Konge satte efter dem og angreb dem 21. Februar paa *Skällinge* Hede Nordøst for Varberg, hvor han trods sin større Hærstyrke led et stort Nederlag.

Til det paafølgende Sommerfelttog forberedte Christian IV sig ved omfattende Hvervninger i Tyskland og England. Planen var at erobre

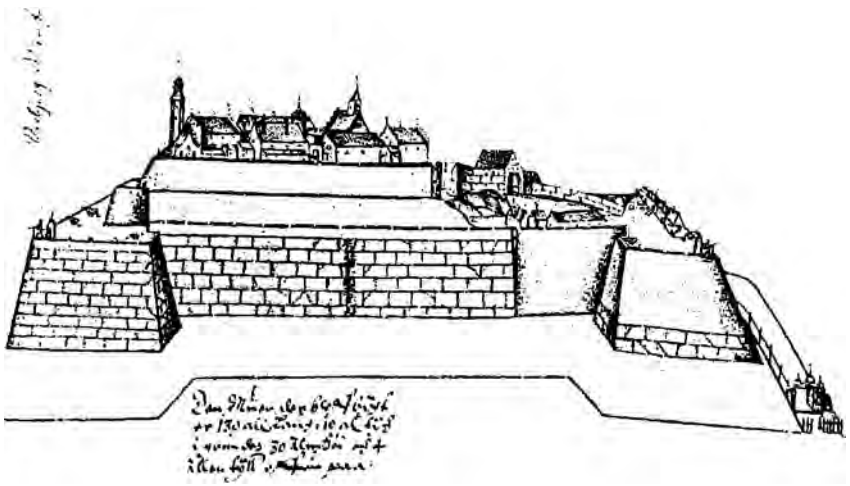

Varberg Fæstning. Tegning i Rigsarkivet fra ca. 1610.
Efter Vilh. Lorenzen, Christian IV's Byanlæg.

Götaelvsfæstningerne og Öland, hvorefter Vesthæren skulde gaa mod Jönköping, Østhæren fra Kalmar mod Nord for derpaa at gøre et samlet Fremstød. Kongen overtog selv sammen med den senere Rigsmarsk *Jørgen Lunge* med ca. 10 000 Mand Belejringen af *Elfsborg*, der faldt 23. Maj, og *Gullberg*, der faldt 1. Juni. En Uge efter erobrede Flaaden *Öland*. Situationen syntes truende for Sverige, men de danske Hære evnede heller ikke nu at gennemføre den lagte Plan. Christian IV maatte, bl. a. paa Grund af Proviantmangel, afbryde sin Fremrykning langs Götaelven, og da han endelig i Slutningen af Juli naaede Jönköping, manglede han Belejringsskyts og maatte vende om, truet af Gustav Adolfs fremrykkende Hær. Kalmarhæren under *Gert Rantzau* maatte ogsaa gaa tilbage efter 6. Juli at være naaet til Wimmerby i Østsmaaland.

Heller ikke Christian IV's sidste Forsøg paa at ramme Sverige i Hjertet lykkedes. Han løb 13. August ud fra København med 36 Skibe, krydsede en Tid i Østersøen efter den svenske Flaade og fulgte den til *Stockholms* Skærgaard, men kunde her af Mangel paa Landgangstropper intet udrette og kom 17. September atter til København.

Fra *Norges* Side var der under Krigen udrettet lidet. Mange opbudte Bønder var vendt tilbage til deres Bygder under Trusler mod Fogederne, og Jämtlands Erobring fandt Sted næsten uden Modstand. Kun een større Bedrift udførtes af norske Bønder. Ca. 300 Lejesol-

Landgangen paa Öland 1612.
Tegning af F. C. Lund efter Karel van Manders Tapet paa Frederiksborg, der gik til Grunde ved Slottets Brand 1859. Frederiksborg.

dater, som Sverige havde hvervet i Skotland, under Ledelse af Kaptajn *Alexander Ramsay,* blandt hvis Underbefalingsmænd *George Sinclair* siden levede i den folkelige Overlevering som Skotternes egentlige Anfører, kom i August 1612 til Romsdalen og trængte herfra ind i *Gudbrandsdalen.* Her blev de imidlertid 26. August i et snævert Pas over *Kringenfjeldet* mødt af Bønderne fra de nærmeste Sogne, der var samlet af to Fogeder. Omtrent Halvdelen dræbtes i Kampen, Resten toges til Fange og blev næste Dag skudt med Undtagelse af 18, der sendtes til København.

Efter halvandet Aars Krigsførelse begyndte det at staa Christian IV klart, hvad Rigsraadet havde forudsagt: at Danmark-Norges militære Kraft ikke tillod en Erobring af det Sverige, som Gustav Vasa og Karl IX havde bygget op, og som nu i Gustav Adolf fik en Konge, som allerede nu viste de Anlæg, der skulde gøre ham til sin Tids største Feltherre. Christian IV havde lagt Operationsplaner, som i sig selv var forstandige nok, men havde ikke kunnet gennemføre dem; han havde undervurderet Sveriges Modstandsevne og nationale Sammenhold og overvurderet sin egen militære Styrke, havde ogsaa flere Gange vist, at han trods Mod og Udholdenhed manglede taktisk Evne og Erfaring. Stærkt hævnede det sig, at der var anvendt for

lidt Energi paa at skabe en kraftigere national dansk Hær. Talrige danske Adelsmænd havde kæmpet med stor Tapperhed, men Standen som Helhed viste ikke stor Offervilje, og de udskrevne Bønderknægte var ofte tilbøjelige til at fraternisere med deres svenske Standsfæller.

Paa begge Sider var Befolkningen nu træt af Krigen, ikke mindst i Sverige, som direkte havde lidt haardest. Men ogsaa de fremmede Handelsmagter længtes efter Fred. *Lübeck,* som længe havde staaet i spændt Forhold til Christian IV, fordi han ikke vilde stadfæste Hansestædernes Handelsprivilegier og 1604 havde ophævet Byens Toldfrihed, ramtes nu føleligt af Kongens Forbud mod al Handel med Sverige, et Forbud, som han gennemtvang ved i November 1612 at sende en Eskadre til Travemünde. Farligere end Hansestadens Forbitrelse var dog *Nederlandenes* Harme over Forhøjelsen af Sundtoldsatserne og den ved Krigen skabte Usikkerhed for Handel og Søfart. 1611 kom et Gesandtskab fra Generalstaterne til Norden for at mægle Fred, men mødte Afvisning hos Christian IV, der bl. a. paa Paastanden om, at Sundtoldforhøjelsen stred mod Speyerfreden 1544, udfordrende svarede, at denne Fred var sluttet med Habsburgerne, ikke med de senere fra disse løsrevne nederlandske Provinser. Mere Held fik de Mæglingsambassader, som Kong *Jakob* af England og Skotland, der baade af Hensyn til Protestantismens fælles Sag og sine Undersaatters Handel ønskede Fred i Norden, i Sommeren 1612 sendte til de fejdende Konger. I Oktober enedes man om under engelsk Mægling at indlede Fredsforhandlinger ved Raader fra begge Sider; de danske skulde møde i *Knærød* (Knäred) i Halland, de svenske i det nærliggende *Ulfsbäck* i Smaaland. Forhandlingerne begyndte 29. November; den danske Delegation lededes af Kansler *Chr. Friis* til Borreby, den svenske af den store Statsmand *Axel Oxenstierna,* fra Januar 1612 Sveriges Rigskansler. 20. Januar 1613 undertegnedes *Freden* i Knærød. Sverige opgav sine Krav med Hensyn til Øsel, de tre Kroner, Lappeskatten mellem Varanger- og Titisfjord og Rigafarten; i øvrigt stadfæstedes Stettinfreden. Den gensidige Toldfrihed anerkendtes, og svenske Undersaatters Frihed for Sundtold fastsloges for første Gang traktatligt. Alle Erobringer tilbagegaves, saaledes at dog Danmark skulde beholde Elfsborg med syv Herreder og Byerne Göteborg, Gullberg og Ny- og Gammel-Lödöse, indtil Sverige havde betalt den Krigsskadeserstatning paa 1 Million Speciedaler, hvorpaa det maatte gaa ind. Der fastsattes fire Betalingsterminer, den sidste 20. Januar 1619.

Til Christian IV's Skuffelse lykkedes det Gustav Adolfs Regering med store Anstrengelser og med nederlandsk Hjælp at skaffe »Elfsborgs Løsen« til Veje inden for dette Tidsrum. Nogen varig Erobring

paa svensk Grund vandt han da ikke ved Krigen. Han stod vel som Sejrherre, men langt laa Resultatet under de store Forventninger. Kalmarkrigens betydningsfuldeste Følge var, at den avlede et Nag mod Danmark i det svenske Folk, som blev desto skæbnesvangrere, fordi Gustav Adolf snart efter begyndte den Krigerbane Øst og Syd for Østersøen, som skulde gøre Sverige til en Stormagt, hvis Ekspansionstrang kom til at true ikke blot den danske Konges Østersødominium, men ogsaa de danske Landskaber hinsides Sundet og Kattegat.

5. Fra Knærødfreden til Freden i Lübeck (1613—29).

Efter som før Kalmarkrigen saa Christian IV i *Sverige* sin og sine Rigers Hovedmodstander. Mere og mere fremtraadte det som Medbejler til Østersøherredømmet. Ved Freden med Rusland i Stolbova 1617 erhvervede det Keksholm Len og Ingermanland; samme Aar begyndte Gustav Adolf igen Krigen mod Polen og erobrede Pernau i Livland; senere fulgte andre Erobringer paa livlandsk Omraade. Efterhaanden tegnede sig for ham og Axel Oxenstierna klarere det store Fremtidsmaal: Sveriges Beherskelse af de sydlige Østersøkyster og deres Flodmundinger, som Middel til at danne en Forsvarsmur mod Rusland og Polen, men ogsaa som Middel til at styrke Sverige finansielt gennem Toldindtægterne fra de nyvundne Søfartsbyer, og kommercielt ved at frigøre Handelen mellem Gammelsverige og de besatte Omraader og den svenske Udenrigshandel som Helhed fra den hollandske Overvægt. Storslaaede merkantile Planer forbandt sig saaledes med strategisk-politiske til en Stræben mod et svensk Østersøimperium, hvis Virkeliggørelse maatte bringe den danske Konges Aspirationer i Retning af et dansk »Dominium maris Baltici« til Fald og begrænse hans Indtægter af Sundtolden.

En Udvikling af denne Art kunde Christian IV paa Knærødfredens Tid endnu næppe ane. De følgende Aar viste ham, hvorledes den Konge, som, halvt Dreng endnu, havde været hans Modstander i Kalmarkrigen, med genialt Statsmandsblik og sikker Haand formaaede at samle sit Riges Stænder fra Raadsadelen til Bønderne om de Opgaver, som Sveriges nationale Genfødelse, dets Sikkerhed og dets Udfoldelse krævede, og at gøre den svenske Hær med Landets egne Tropper som Kærne til et militært Redskab af højeste Kvalitet, samtidig med at han udviklede sig til en Feltherre, som vandt Europas Beundring. For selv at yde noget lignende manglede den danske Konge baade de ydre og de indre Forudsætninger. Hans Rigsraad og hele

den danske Adel vilde en Fred, der ikke forstyrrede det danske Landbrugs Afsætningsvilkaar, og i Overensstemmelse hermed en Hærordning, som alene skulde tjene Forsvaret og tynge Landet, først og fremmest de adelige Godser, mindst muligt. Dette var i Overensstemmelse med den adelige Tradition, som havde fæstnet sig gennem det 16. Aarhundrede, og den Fare for det danske Østersøimperium, som den nye svenske Ekspansion skabte, bragte ingen Ændring heri, saa ønskeligt det end maatte være ogsaa for Adelen, at Imperiet opretholdtes. Havde Danmark som Sverige gennem lange Tider maattet kæmpe for sine Grænser, ja sin Eksistens som selvstændigt Rige, vilde den dansk-adelige Følelse og Tankegang vel have faaet et mere aktivt militær-politisk Præg. Nu havde Forholdene formet sig anderledes, og Christian IV evnede ikke at bryde deres Magt. Hverken Syvaarseller Kalmarkrigen havde kastet større Glans over Danmark som Militærstat; Raad og Adel frygtede, at en stærkere Hærmagt i Kongens Haand kunde udnyttes til Styrkelse af Kongemagten og Indskrænkning af Adelsprivilegierne; desuden vilde den øge Byrden ogsaa for Adelens Bønder. Over for tilsvarende Stemninger hos den svenske Adel kunde Karl IX og Gustav Adolf finde Støtte hos de andre Stænder paa den svenske Rigsdag. Danmark ejede ikke en Stænderrigsdag, og dets Konge var ikke politisk fremsynet nok og for hildet i Fordomme til at søge at bygge en saadan op ved Samvirken med Borgerstanden.

Det var Manglen paa tilstrækkelige militære Magtmidler, som tvang Christian IV tilbage fra det Opgør med den nordiske Medbejler, som stadig var hans inderste Higen. Men samtidig gjorde Manglen paa politisk Overblik i Forbindelse med en personlig Forfængelighed, som ogsaa tilfredsstilledes ved smaa Sejre over for ikke jævnbyrdige Modstandere, hans Ydrepolitik urolig og usikker, ofte selvmodsigende.

En Freds- og Forsvarspolitik som Raadets maatte naturligt støtte sig til Alliancer med de Stater, som havde den største Interesse i Opretholdelsen af Østersøhandelens Sikkerhed og Modarbejdelsen af den svenske Ekspansion, altsaa især Hansestæderne, Nederlandene og England. Atter og atter tilraadede ogsaa Rigsraadet Kongen at indgaa saadanne Alliancer. Christian IV var dog ikke til Sinds at opgive sin gamle Politik mod Lübeck og de andre Hansestæder, som han i sin monarkiske Selvfølelse saa ned paa. Farligere var det, at han ogsaa gjorde den store Handelsrepublik ved Zuidersøen til sin Modstander.

Sundtolden blev vel efter Knærødfreden atter nedsat, men *Generalstaterne* vilde sikre sig mod lignende Handelshindringer i Fremtiden. 1613 sluttede de med *Lübeck* et Forsvarsforbund til Værn for Handelsfriheden i Øster- og Nordsøen, som snart tiltraadtes af de fleste

andre Hansestæder. April 1614 indtraadte ogsaa *Sverige* i Forbundet, hvis Brod var tydeligt rettet mod Danmark, idet det ikke skulde være til Skade for den svenske Krones Højhed, Regalier og Herredømme i Østersøen. Sverige stod for de hollandske Statsmænd som den naturlige Modvægt mod et dansk Østersøimperium og havde endnu ikke vist sine egne Aspirationer i deres fulde Omfang.

Rigsraadets Alliancepolitik vilde have ført til en Indkredsning af Sverige. I Stedet for truedes nu Danmark med at blive indkredset. Christian IV undlod i de nærmest følgende Aar at binde sig til nogen Side, hverken til de protestantiske Stater eller de katolske Magter, selv om han 1617 udnyttede en spansk Ambassade med Forbundstilbud til at skræmme Nederlandene og Sverige og gav Sigismund af Polen, der søgte hans Hjælp til Sveriges Generobring, Titel af Konge over Sverige, samtidig med at han viste en kold Skulder til svenske Ønsker om Hjælp mod Polen i fælles protestantisk Interesse og klagede over, at man stadig i Sverige paalagde den svensk-danske Samhandel Afgifter og indskrænkede danske Købmænds Ret til at besøge svenske Markeder og handle i de svenske Indlandsbyer, og at svenske misbrugte deres Toldfrihed i Sundet ved at udgive Købmandsvarer, der tilhørte fremmede, for svensk Ejendom. 1618 var Spændingen til Sverige blevet saa stærk, at Kongen gav efter for Raadets Ønske om en Tilnærmelse til Generalstaterne og sendte Dr. *Jonas Charisius* til Haag.

Her havde imidlertid Christian IV's *nordtyske* Politik, som nu traadte stærkere frem, skabt nye Aarsager til Modsætning. Allerede tidligere havde han søgt at hævde sin Overhøjhed over *Hamburg* som Hertug af Holsten og bestridt Gyldigheden af det Privilegium som fri Rigsstad, som den opblomstrende Elbstad havde udvirket af Kejseren. Nu anlagde han *Glückstadt* og satte som sit Maal at vinde Herredømmet over *Elbens* og *Wesers* Mundinger som et Sidestykke til sit Østersø- og Nordsødominium. Et Middel hertil og tillige til at fremme sit Dynastis Interesser var hans Stræben efter at faa sine yngre Sønner valgt til Administratorer i flere af de *gejstlige Stifter* Syd for Elben, som efter Reformationen havde valgt Medlemmer af Nabofyrsteslægterne til deres Styrere. Allerede fra 1603 var hans Broder *Ulrik* Biskop i *Schwerin*. Han søgte nu at skaffe sin næstældste Søn *Frederik* Ærkestiftet *Bremen* og Bispedømmet *Verden*. Hele denne Politik vakte Modstand i Hansestæderne, især Hamburg og Bremen, og Nederlandene, som frygtede Indskrænkning i Handelsfriheden paa de to Floder, hos de nordtyske Fyrsteslægter, som selv var interesserede i Stifterne, og i den katolske Verden, som haabede at vinde dem tilbage. Endelig hos Sverige, som nødigt saa Medbejlerens Magt udvidet mod Syd.

For Nederlandenes Vedkommende kom ogsaa Uvilje mod Oprettelsen af det dansk-ostindiske Kompagni til. Hovedproblemet for Generalstaternes Politik var imidlertid den nye Krig mod Spanien, som vilde udbryde ved Udløbet af den 12-aarige Vaabenstilstand (1609—21). I denne Krig ønskede de gerne dansk Hjælp. 1618 udbrød ogsaa det *böhmiske Oprør* mod Habsburgerne; Aaret efter valgte de böhmiske Protestanter den evangeliske Unions Leder Kurfyrst *Frederik af Pfalz*, gift med *Jakob I*'s Datter, Christian IV's Søsterdatter, *Elisabeth*, til Konge. Den katolske Ligas Hær under *Johan Tserklaes*, Friherre af *Tilly*, og en kejserlig Hær rykkede mod Böhmen; en spansk Hær truede Rhinpfalz. *Trediveaarskrigen* var udbrudt.

Over for den store katolske Overmagt undlod de fleste protestantiske Fyrster i Tyskland at yde Frederik Hjælp. Det samme gjaldt Christian IV, der hverken savnede protestantisk Følelse eller var ligegyldig for sine pfalziske Slægtninges Skæbne, men som baade Rigsraadets Forestillinger og Ønsket om at vinde Kejseren for Sønnens Kandidatur i Bremen holdt tilbage. Efter Frederiks Nederlag paa *det hvide Bjerg* ved Prag i Oktober 1620, Böhmens Underkastelse og den kejserlige Konfiskation af Pfalz rejste sig imidlertid for Europas protestantiske Verden det store Spørgsmaal, om hele det tyske Rige skulde blive tvunget til at underkaste sig Huset Habsburg og Ligaen. Baade England og Nederlandene optog nu Arbejdet for Dannelsen af en almenprotestantisk Alliance, og de sidste sendte i December 1620 Diplomaten *Caspar van Vosbergen* til Christian IV for at opfordre ham til at indtræde.

Kongen viste sig nu ikke utilbøjelig til en krigersk Indgriben i Tyskland. Ved at opkaste sig til Protestantismens Forkæmper her kunde han distancere Gustav Adolf, sprænge det nederlandsk-hanseatisk-svenske Forbund, vinde England og fremme sin Stiftspolitik. Alt dette gjorde ogsaa Indtryk paa Raadet, som dog vilde begynde med en Fredsmægling og først skride til Aktion, naar man var sikker paa Hjælp fra de nordtyske Fyrster og Vestmagterne. Da Christian IV i Februar 1621 sammenkaldte et Møde af den nedersachsiske Kreds' Fyrster i *Segeberg*, fandt han imidlertid her kun ringe Stemning for Hjælp; Vosbergen kunde ikke give bestemte Løfter, Unionen opløste sig i April, og Kong Jakob var ikke til at lide paa og indledede snart efter Forhandlinger med Spanien. Tanken om en tysk Krig maatte foreløbig skrinlægges. Kongen havde dog vundet den Fordel, at han kunde anvende de Tropper, som Rigsraadet havde bevilget ham Midler til at hverve, til Støtte for sin nordtyske Politik. Juli 1621 maatte *Hamburg* ved Forliget i Steinburg anerkende Holstens Overhøjhed, og i November 1621 valgtes Hertug Frederik til Koadjutor (Efter-

følger for Ærkebispen eller Bispen) i *Bremen* og *Verden*. Hertil kom en *Forsvarsalliance med England* i April og en *Traktat med Generalstaterne* i Maj.

Paa den tyske Krigsskueplads dominerede nu de katolske Hære; kun enkelte Friskarehøvdinge som Grev *Ernst af Mansfeld* og Christian IV's Søstersøn Hertug *Christian af Braunschweig* drog, støttede af nederlandske Penge, under Protestantismens Faner plyndrende og brændende omkring i Nordvesttyskland. Christian IV søgte at holde disse Herrer paa Afstand og arbejdede for Mægling. Da Kejserens og Katolicismens Magt voksede og truede Kongens tyske Nabofyrster, fik han imidlertid Juli 1623 Raadet til at give Bevillinger til Hvervning af 3000 Fodfolk og 600 Ryttere til Hjælp for den nedersachsiske Kreds, dog kun hvis de tyske Fyrster selv samlede en Hær, og Kampen blev en ren Religionskrig. Nogen tysk protestantisk Samling var dog ikke i Sigte, mens Forholdet til *Sverige* blev mere og mere spændt. Gustav Adolf søgte at modvirke Christian i Tyskland; den danske Konge saa med Uro paa de svenske Vaabens Fremgang i Polen, der bl. a. September 1621 førte til Rigas Erobring; Toldstridighederne blev bitrere; til sidst ophævede Christian IV April 1623 den svenske Sundtoldfrihed til Gengæld for de svenske Toldpaalæg. Begge Konger rustede til Krig, men det lykkedes dog Rigsraadet at afværge denne paa et *Grænsemøde* i *Knærød* Maj—Juni 1624, hvor Danmark endelig anerkendte Sveriges Ret til at lægge Told paa svenske Undersaatter, som handlede med danske, og genindførte den svenske Toldfrihed i Sundet.

Naar Christian IV gik med hertil, var en af Aarsagerne, at der nu syntes at være større Udsigt til Vesteuropas Indgriben i den tyske Konflikt. Det engelske Parlament vilde Krig med Spanien og tvang Kongen og hans Yndling *Hertugen af Buckingham* til at nærme sig Frankrig, hvis ny politiske Leder Kardinal *Richelieu* gjorde Kampen mod Habsburg til Kærnen i sin Ydrepolitik. Juni—Juli 1624 sendte den engelske Regering *Robert Anstruther* til Holland, Danmark og Nordtyskland, *James Spens* til Sverige med Allianceforslag. Skønt Anstruthers Instrukser, der som Hovedmaal for Alliancen talte om den pfalziske Kurfyrstes Genindsættelse og Sikringen af Tysklands Frihed, var ret vage, søgte Christian IV gennem Kansler *Friis-Kragerup* Raadets Samtykke til hans Forslag. Hans Hovedargument var, at hvis Sverige antog disse, mens Danmark holdt sig tilbage, vilde det sættes i Stand til, støttet paa en almindelig protestantisk Alliance, at høste Fordele, der vilde gøre det Danmark overmægtigt. Dette indlod Raadet sig ikke paa at benægte. Men det pegede paa den uomtvistelige Sandhed, at Danmark, der var landfast med Tyskland, udsatte sig for

langt større Fare ved at føre Krig dér end England og Sverige, især naar det ikke havde Sikkerhed for Pengehjælp og Støtte fra kraftige Forbundsfæller. Højst kunde man, hvis der udbrød Krig, støtte England med Penge.

Det officielle Svar til Anstruther var efter Raadets Ønske. Personlig kom Kongen dog Gesandten mere i Møde, og da denne vendte tilbage efter en Rejse i Nordtyskland og nu tilbød militær Indgriben af England, gav Christian IV i Januar 1625 Tilsagn om at stille 4000 Mand til Fods og 1000 til Hest, hvis England direkte eller gennem Generalstaterne vilde yde Hjælp med henholdsvis 6000 og 1000 Mand af de to Vaabenarter. Med nordtyske Fyrsters Tilskud mente han at kunne regne med en Hær paa i alt 30 000 Mand, der skulde samles i Bispedømmet Münster. Straks efter begyndte han at hverve og sammenkaldte de nedersachsiske Fyrster til en Kredsdag. Først i Februar forelagde han Raadet sin Beslutning. Det bønfaldt ham om at bevare Neutraliteten og holde sig fra en Krig mod Kejseren og hans Tilhængere, »efter at vi det ikke vide for Gud, hans kongelige Mt. og vores fæderne Land at forsvare«. Han ænsede det ikke.

Et Maal for, hvor letsindigt Christian IV kalkulerede, har man i de Forhandlinger, som Gustav Adolf samtidig førte med Spens og den brandenburgske Diplomat Bellin. Ogsaa Svenskekongen var villig til at blive Fører for den protestantiske Krig, i Polen eller Tyskland. Han tilbød at stille 12 000 Mand til Fods og 2000 Ryttere, men forlangte saa til Gengæld i Forbundshjælp 24 000 og 6000 Mand af de to Vaabenarter, foruden to nordtyske Havne (Wismar og Bremen) til at sikre Forbindelsen med Hjemlandet. Gustav Adolf var en genial Feltherre med mangeaarig Erfaring i Krig og Krigens Vilkaar, og han havde en veløvet svensk Hær med prøvede Officerer og sit Folks Flertal bag sig. Christian IV manglede alle disse Forudsætninger. Naar Jakob I mod Spens' Ønske valgte ham, var det, fordi hans Tilbud var billigere. Naar han selv trods Raadets Advarsler greb til, var Hovedmotivet den Frygt for Sveriges Førerskab i den tyske Krig og dermed i Norden og Nordtyskland og i Østersøen, som han i Juli 1624 havde givet Udtryk over for Raadet, og som hans mere eller mindre paalidelige Kendskab til de svensk-engelske Forhandlinger øgede, forbundet med hans gamle Ønske om at sprænge det svensk-nederlandske Forbund. Set paa Baggrund af den ydrepolitiske Stræben, som altid havde været hans, og som i væsentlige Henseender faldt sammen med den danske Kongemagts Traditioner, kan man ikke fralkende disse Motiver Vægt.

Da Sverige siden optog Kampen i Tyskland og høstede dens Gevinster, blev Følgen for Danmark, at det blev baade mindre og sva-

Skandinavien, Nordtyskland og Østersølandene ca. 1630—1660.

Omraader afstaaet ved Freden i Brømsebro 1645.

Omraader afstaaet ved Freden i Roskilde 1658.

Omraader afstaaet ved Freden i Roskilde, genvundet ved Freden i København 1660.

gere. Om denne Udvikling kunde være modvirket eller modificeret, hvis den danske Konge have ført den af Raadet ønskede Neutralitetspolitik, er svært at afgøre, men det er næppe usandsynligt. For den tredie Mulighed, en Samvirken mellem de to nordiske Konger i den tyske Krig, frembød det Medbejlerforhold mellem dem, som Rigernes Historie og Kongernes Personligheder havde ladet vokse frem, Hindringer, som syntes næsten uoverstigelige. De Forhandlinger om en saadan Samvirken, som førtes i Foraaret 1625, var næppe heller fra nogen af Siderne ærligt mente.

Men det var unægteligt paa et spinkelt Grundlag, at Christian IV vovede det store Kast. Den engelske Troppehjælp udeblev foreløbig, og den Reces, som i Marts 1625 afsluttedes paa et Møde i *Lauenburg* mellem Kongen og en Del nedersachsiske Fyrster, hvor han overtog Embedet som Kredsoberst, talte kun om Forsvaret af selve Kredsen, hvortil der stilledes ham et Troppekontingent i Udsigt. Dette Kontingent, beregnet til 10 000 Mand Fodfolk og 3000 Ryttere, opfordrede en Kredsdag i *Braunschweig* i Maj 1625 Kongen til selv at opstille og yde Forskud til. Og dette skete endda med knebent Flertal. Kurfyrsten af *Brandenburg* holdt sig tilbage, og Kongens Søstersøn og Lensmand for Slesvig Hertug *Frederik III af Gottorp* tog det Forbehold, at det hele ikke skulde være ment mod Kejseren eller de Kurfyrster, der fulgte ham.

I alt beløb den Hær, som Christian IV i Maj 1625 kunde mønstre ved Steinburg i Holsten, sig til 16—18 000 Mand med 46 Kanoner, overvejende hvervede tyske Tropper under fremmede Officerer. Hverveomkostningerne, som Kongen foreløbig selv maatte afholde, var beregnet til ca. 180 000 Rdl., Maanedssolden til over 300 000 Rdl. Da Krigen skulde føres af Kongen som tysk Fyrste, fandt ingen Udskrivning Sted i Danmark, og kun faa danske Adelsmænd meldte sig til Tjeneste. Overbefalingen førte Kongen selv med Hertug *Johan Ernst af Sachsen-Weimar* som Fører for Rytteriet og General *Johan Filip Fuchs* som Fører for Fodfolket og Artilleriet.

Kongen havde som Kredsoberst faaet tildelt den Opgave at forsvare den nedersachsiske Kreds, hvis Hovedstater var Braunschweig, Holsten, Mecklenburg og Hansestæderne, mod Ligaens Feltherre *Tilly*, der havde Kvarter i Bielefeld og beherskede den venstre Weserbred. I Juni gik Christian over Elben til Stade og derfra gennem Bremen og Verden til Windheim Øst for Weser. Uden at vove et Angreb med sin uensartede Hær holdt han sig inden for Weserlinien og besatte Fæstningerne langs Floden til Hameln. 50 km Syd herfor gik Tilly, efter Kurfyrst Maximilians Ordre til Fremrykning, 18. Juli over Floden ved *Höxter* og spærrede den kongelige Hærs Fremryk-

ning mod Syd. To Dage efter faldt Kongen, da han om Aftenen, vist beruset, red paa *Hamelns* Vold, i en brædddedækket Grav og maatte uden Bevidsthed bæres bort. Først hen i August var han atter i Stand til at overtage Kommandoen, men hans Aandsevner synes i længere Tid at have været svækkede. Imens rykkede hans Hær tilbage, efterfulgt af Tillys, der, plyndrende uden Grænser, 25. August naaede Nienburg, hvorfra det dog i September lykkedes Christian IV at drive den tilbage til Minden. Den nedersachsiske Kreds' Sydvestomraade var dog stadig behersket af Ligatropperne.

Wallenstein.
Maleri af van Dyck. München.

Og nu optraadte en ny Modstander. Allerede i Marts havde Kejseren overdraget den böhmiske Adelsmand *Albert Eusebius Wenzel v. Wallenstein* (Waldstein), Hertug af Friedland og Fyrste af Sagan, at hverve en Hær for sig. Wallenstein vil altid vedblive at høre til Historiens Gaader. Indesluttet, fantastisk, overtroisk, men samtidig beregnende og viljefast higede han efter Rigdom og Herskermagt og efter at spille en politisk Rolle i Riget. Han var ikke nyskabende som Strateg eller Taktiker, men han havde en genial Evne til at samle Officerer og Lejeknægte om sig i langt større Hære end hidtil kendt og at tvinge dem til Lydighed mod sin Vilje; Hærenes Underhold skaffede han ved brutale Udpresninger af de besatte Egne. I September 1625 drog han med 20 000 Mand ind i Nedersachsen og besatte Stifterne Magdeburg og Halberstadt. Skønt Ernst af Mansfeld og Christian af Brauschweig nu sluttede sig til Christian IV, var dennes Stilling stærkt truet og reddedes foreløbig kun ved de to fjendtlige Feltherrers Uenighed og Jalousi. En af Generalstaterne sammenkaldt Kongres i *Haag* førte i November til en Traktat mellem Danmark, England og Nederlandene, hvorved de to Sømagter lovede 350 000 Gylden i Maanedssubsidier, mod at Christian stillede en Hær paa 35—38 000 Mand til Frederik af Pfalz' Genindsættelse. Men England efterkom ikke sine Betalingsforpligtelser, samtidig med, at Forstaaelsen mellem det og Frankrig løsnedes ved Richelieus Krig mod Hugue-

Slaget ved Lutter am Barenberge. Samtidigt Stik.

notterne, og Tysklands protestantiske Fyrster holdt sig for største Delen tilbage; den Kongen nærstaaende Hertug *Georg af Braunschweig-Lüneburg* sluttede sig endog til Kejseren. Fredsunderhandlinger med de kejserlige under sachsisk Mægling afbrødes Marts 1626 uden Resultat. Kongen maatte fortsætte Krigen hovedsagelig ved egen Hjælp. Han foretog Hvervninger og drog nu ogsaa i større Omfang danske Tropper til Tyskland, baade jyske og skaanske Bondesoldater og Dele af Lensrytteriet. I alt skal der indtil November 1627 være ført 12—14 000 danske Bondesoldater til Tyskland, som næsten alle i Tidens Løb omkom, lemlæstedes eller toges til Fange. Rigsraad og Adel maatte bevilge store overordentlige Skatter. Hæren bragtes ved Foraarsfelttogets Begyndelse op paa mellem 30 000 og 40 000 Mand.

Fra Wolfenbüttel i Braunschweig, som han havde besat i Februar, og som blev hans Standkvarter, skred Christian IV nu til Angreb. Til at slaa enten Tilly eller Wallenstein, der skiltes ved Harzbjergene, følte han sig ikke stærk nok. Men han sendte Hertugen af Weimar til Stiftet *Osnabrück*, hvor han fik sin Søn Frederik valgt til Koadjutor, og Fuchs og Mansfeld til *Schlesien*, hvor de skulde forene sig med den protestantiske Fyrste af Siebenbürgen *Bethlen Gabor* mod Kejseren. Wallenstein slog i April Mansfeld afgørende ved Rosslau (i Anhalt), men forfulgte ikke sin Sejr, og de kongelige Tropper under Mansfeld og Weimarhertugen kunde i Juli overskride Oder. Langsomt

rykkede Wallenstein efter. Nu satte imidlertid Tilly sig i Bevægelse ind i Braunschweig og drev, støttet af et af Wallenstein efterladt Hjælpekorps, Kongen til Tilbagetog. I Dalstrøget ved *Lutter am Barenberge* Syd for Wolfenbüttel besluttede Christian IV sig, mod Fuchs' bestemte Raad, til at gøre et Forsøg paa at standse Fjendens Fremmarch. Hans Hær var paa 12 000 Mand Fodfolk og 6000 Ryttere med 20 Kanoner, mens de tilsvarende Tal paa Tillys Side var 15 000, 5000 og 18. De kongelige Tropper var udmattede af Marchen og Fjendens underlegne i Disciplin, Sammenhold og Kampkraft, Stillingen daarligt valgt og Tillys Slagledelse Kongens overlegen. Trods Christian IV's personlige Mod og Energi endte Slaget 17. August med et knusende dansk Nederlag. 2000 Fanger, hele Artilleriet og det meste Tros og Munition blev Fjendens Bytte; Tallet af faldne kendes ikke sikkert.

Resterne af Hæren førte Kongen, der gav den faldne General Fuchs Skylden for Nederlaget, 25. August over Elben. Største Delen af Nedersachsen var i Tillys Vold og Kongens egne Lande truede. Mere end nogen Sinde blev en Samling af Rigets Kræfter nødvendig. Christian IV havde ved sin Afrejse til Tyskland i Maj 1625 overdraget Styrelsen til Prins *Christian* (Bill. se S. 105), Kansler *Chr. Friis* og de to kort forinden udnævnte Raader *Claus Daa* og *Christian Thomesen* (Sehested), supplerede med et skaansk Rigsraadsmedlem »efter Lejligheden«, og med to af de andre Raader efter Turnus. Den ødsle og forlystelsessyge Prins var lidet egnet til Rigsforstander og vakte almindelig Forargelse ved sit Levned og sit Forhold til den gifte Fru *Anne Lykke*; der var Uenighed mellem ham og Raaderne, og der indtraadte Uorden i Forvaltningen og Leverancerne. Christian IV maatte nu endelig bekvemme sig til efter Raadets Ønske at indkalde befuldmægtigede for Adelen, Gejstligheden og Købstæderne til et Møde i *Odense* i Januar 1627, hvor de gik ind paa betydelige overordentlige Afgifter ud over den af Rigsraadet bevilgede dobbelte Skat. Til Gengæld opfyldte han Adelens Ønske om at faa det saa længe ledige Rigsmarskembede besat, endog ved dens eget Valg. Dette faldt paa *Jørgen Skeel.* I Forvejen havde Kongen indsat fire yngre Mænd i Raadet: *Otto Skeel, Just Høg, Hans Lindenov* (d. æ.) og *Frans Rantzau,* af hvilke den sidste trolovedes med hans og Fru Kirstens ældste Datter *Anna Kathrina* og udnævntes til Statholder i København. Statholderen i Hertugdømmerne *Gert Rantzau* fik kort før sin Død (Januar 1627) Ridderskabet til at bevilge, at Rostjenesten og i Nødsfald Folkevæbningen opbødes. Store Laan optoges hos Adelsmænd mod Pantsættelse af Krongods og hos Kongens gamle Moder. Fra udenlandsk Side ydedes Hovedhjælpen af Neder-

Bønnebog med rigt emailleret Guldbind, der har tilhørt Christian IV's Datter Anna Kathrina. Rosenborg.

landene i Form af betydelige Subsidier; Karl I af England indskrænkede sig til et mindre Hjælpekorps, Frankrig til en ringe Pengehjælp.

April—Maj 1627 gjordes der mindre Fremstød mod Syd, bl. a. forsøgte Kongen uden Held at fordrive Tilly fra hans Stilling ved Elben Syd for Lauenburg. Snart efter begyndte Wallenstein, som i Sommerens Løb oprev Resterne af den kongelige Hær i Schlesien, sin Fremrykning mod Nord. Og 25. Juli gik Tilly over Elben og erobrede Lauenburg, hvorfra han i August rykkede ind i *Holsten*. Ilsomt samlede Kongen Raadet i *Kolding* og forestillede det »den Ruin, som nu skinbarligen er for Øjnene«. Det vedtoges at udskrive 12 000 Mand blandt Bønderne, ogsaa Adelsgodsernes, og væbne alle vaabenføre Mænd fra 18 til 55 Aar. Ogsaa i Hertugdømmerne opbødes Landstormen. Men Ledelse og Organisation manglede, og Rædselen bredte sig, da Wallenstein med 30 000 Mand i Slutningen af August forenede sig med Tillys Hær ved Büchen Øst for Hamburg. Hertugen af *Gottorp* forsøgte Fredsforhandlinger, men mødte saa store Fordringer, bl. a. om Afstaaelse af Holsten og Kongens Sønners tyske Stifter, at han ikke vovede at meddele Christian IV dem. Et Forsøg paa at sætte Marsken under Vand slog Fejl, og Wallenstein, der overtog Enekommandoen, da Tilly var blevet saaret, erobrede i September-Oktober Breitenburg og Rendsburg. 14. September maatte des-

uden den sidste kongelige Hær paa tysk Grund, som under Ledelse af Markgrev Georg Frederik af Baden i Skibe var ført over fra Poel til Heiligenhafen i Holsten, overgive sig til en af Wallensteins Generaler. Resterne af de kongelige Tropper flygtede i vild Uorden nordpaa; forgæves søgte Kongen at samle Rytteri og Landstorm til Modstand ved Flensborg. Under Plyndringer og Brandstiftelser fortsattes Flugten videre over Aabenraa og Haderslev til Koldingegnen. Hverken Kongen eller nogen anden saa nogen Udvej til Jyllands Forsvar; raadvild og modløs opslog han sit Kvarter paa Dalum Kloster ved Odense, der var forlenet til hans Svigermoder.

Efter de kongelige Ryttere og Knægte fulgte Wallensteins, bestaaende af Tyskere, Italienere, Kroater, Kosakker og andre fremmede Folkeslag. 27. September naaede de Haderslev, 6. Oktober Viborg; 10. Oktober maatte 3000 Mand af det kongelige Rytteri overgive sig ved Nørretranders Nordøst for Aalborg; senere rømmedes efter nogle Smaakampe ogsaa Vendsyssel. Hele Jylland blev Genstand for de hjemløse professionelle Lejesoldaters Plyndringer, der hverken skaanede Mand, Kvinde eller Barn, Herregaarde eller Bønderhuse, det nyindhøstede Korn eller Kvæget i Stald eller paa Mark. Flere Steder sluttede Bønderne sig sammen og angreb enkelte Strejfbander; men Ulykken og Fortvivlelsen førte ogsaa i mange Tilfælde til Opsætsighed mod Herremændene, af hvilke en Del søgte over til Øerne og Norge, hvad i øvrigt ogsaa mange Præster og Borgere gjorde, og mod Godsernes Fogeder og til, at man nægtede at udføre det vante Hovarbejde. Den sociale Spænding i det danske Samfund fandt for første Gang i lang Tid stærkere Udtryk. Ogsaa Fyn led under Plyndringer af de kongelige Tropperester, som var flygtet herover.

Ulykkerne og Krigstrykket gav ogsaa Spændingsforholdet mellem Konge, Raad og Adel en langt skarpere Karakter end før. Raadet havde altid fraraadet Krigen og fra Sommeren 1626 manet til Fred; for det og Adelens Flertal stod nu Indledning af Fredsforhandlinger som en uafviselig Nødvendighed. Kun blandt de yngre Raader og Adelsmænd sluttede enkelte sig sammen om Kongen. Den almindelige Stemning gik strid imod ham og hans Politik og hans Passivitet over for Plyndringerne i Jylland, mod Prinsen og mod Kirstine Munk, som man beskyldte for at have en ond Indflydelse paa sin Ægteherre. Man skal endog i adelige Kredse have drøftet Kongens Afsættelse. I Kongens Skrivelser spores til Gengæld hans heftige Vrede mod Raadet. Trods al Uenighed og Splid var man imidlertid i samme Baad. Raadsmødet i *Slagelse* i Oktober—November 1627 endte efter en skarp Meningsudveksling med, at Kongen optog den nye Rigsmarsk *Jørgen Skeel* i Raadet, hvad han før havde nægtet, og gav sit

Minde til et *Møde i København* i December af befuldmægtigede fra *alle Stænder*, ogsaa Bønderne. Her bevilgedes store Skatter og Ydelser af de enkelte Stænder, og paa Raadets Forslag fandt en *Nyordning af Forsvaret* Sted. Hver 5. Mand skulde udskrives af alle Bønder med Undtagelse af de adelige Ugedagstjenere. Paa dette Grundlag dannedes fire nationale mobile Regimenter paa i alt 6000 Mand, et indøvet og bevæbnet Landeværn, inddelt i Kompagnier og underlagt de mobile Regimenter, paa 12—14 000 Mand og en delvis bevæbnet Landstorm af alt vaabenført Mandskab mellem 18 og 50 Aar. Samtidig maatte Kongen love at faa Fredsforhandlinger i Gang snarest muligt. Paa et senere Møde i Maj maatte han endvidere gøre den betydningsfulde Indrømmelse, at de af Raadet bevilgede Toldforhøjelser og Stændernes Bevillinger skulde opkræves af en særlig Generalkrigskommissær, og at Bestemmelsen over Anvendelsen skulde ligge hos denne og Rigens Marsk. Det sidste, af Kongen saa længe tilsidesatte adelige Rigsembede, fik herved en afgørende Myndighedsforøgelse.

Den ydre Stilling viste ingen Lysning. Tillys Hær erobrede efterhaanden næsten hele den nedersachsiske Kreds; ogsaa Wismar og Warnemünde besattes af de kejserlige. Hjælpen fra England og Frankrig standsede helt, da disse Lande kom i Krig med hinanden; England skyldte da ca. 600 000 Lstr., Frankrig ca. 1 350 000 Frcs. af de 1625 lovede Subsidier. Kort efter begyndte de nederlandske Subsidier at flyde sparsommere, da Christian IV havde afvist et Forslag om en nederlandsk Besættelse af Kronborg og Helsingborg. Det farligste Moment i Situationen var dog de store Planer, som *Ferdinand II's kejserlige Regering* i Wien, nu da den i Wallensteins sejrrige Hær havde et Redskab for en af de tyske Fyrster, baade Protestanter og Katolikker, uafhængig Politik og havde faaet fast Fod i Nordtyskland og paa den jyske Halvø, fattede om at gøre Huset *Habsburg* til en *Østersø- og Nordsømagt*. Alle de nordtyske Stifter skulde have katolske Fyrstebiskopper, Kejseren have de vigtigste Fæstninger i Holsten, og Slesvig være et Len af Riget; endog et Salg af Jylland til Spanien paatænktes. En kejserlig Østersøflaade under Ledelse af Wallenstein, som Januar 1628 udnævntes til »*Det oceaniske og baltiske Havs General*«, samtidig med at han forlenedes med Mecklenburg som dettes Hertug, skulde kue baade Danmark og Sverige. Og Nederlandene skulde bringes til Underkastelse under Spanien derved, at spansk-hanseatiske Handelsselskaber overtog Handelen mellem Østersøen og Nordsøen og Sydeuropa. Wallenstein forhandlede med *Gottorp* om at gøre Friedrichsstadt til Flaadestation for spanske Skibe og Sæde for et Handelskompagni.

Alt dette militært-merkantilistiske Fantasteri rummede den reelle Kærne, at Wallensteins Hær var en Magt i Nordtyskland, havde den jyske Halvø inde og truede de danske Øer. Der laa heri en Trusel ogsaa mod *Sverige* og dets Østersøpolitik, som fik Gustav Adolf og Oxenstierna til at se paa Danmark som en »Bastion« mod Kejseren, samtidig med at de havde Planer om, hvis det skulde bukke under, at besætte Skaane. Da Kansler *Chr. Friis* og Rigsraad *Tage Thott* sendtes til Stockholm for at søge Hjælp i Penge og Skibe, kom det derfor i Januar 1628 til Afslutning af en *dansk-svensk Alliancetraktat,* hvorefter Sverige i 3 Aar fra Maj til Oktober skulde lade 8 Krigskibe krydse i Østersøen til Hjælp for Danmark, mod at dette til Gengæld spærrede Sundet for Sveriges Fjender. Vel især den Kendsgerning, at den danske Flaade selv viste sig i Stand til at værne Landets Øer og endog erobre Fehmarn, voldte, at Forbundets Bestemmelser aldrig kom til Udførelse. Gustav Adolf fik ogsaa selv Brug for sine Skibe, da Wallenstein efter forgæves at have søgt at vinde Hansestæderne for Handelsplanen og som Flaadebasis i Februar 1628 rettede et Angreb mod *Stralsund.* Baade Sverige og Danmark sendte Byen Troppehjælp og gav den derved en Modstandskraft, som i Juli tvang Wallenstein til at hæve Belejringen. Christian IV var i Mellemtiden sejlet ud med Flaaden og havde besat Usedom og Wolgast i Pommern, men sloges i August tilbage af Wallenstein.

Henrik Holck der ledede den danske Undsætning af Stralsund 1628. Senere kejserlig Feltmarskal.
Maleri af Pieter Isaacsz, ca. 1625.
Steensgaard paa Langeland.

I November erobrede Tillys Ryttergeneral *Pappenheim* Fæstningen *Krempe* i Holsten. Med Undtagelse af *Glückstadt,* der til Krigens Ende holdtes af sin tapre Kommandant *Markvard Rantzau,* beherskedes Jylland og Hertugdømmerne af de kejserlige og ligistiske Tropper, i alt henved 50 000 Mand, under Kommando af den italienske Felt-

Sølvkande og Bægre fra ca. 1600, fundne i en Dam i Holtum ved Vejle og antagelig nedlagte under Kejserkrigen. Nationalmuseet.

herre *Torquato Conti.* Han og hans Officerer og Soldater og det Tros af Kuske, Soldaterhustruer, Skøger o. s. v., som fulgte med Hæren, udsugede Halvøen ved Kontributioner og Plyndringer i et Omfang, som virker forfærdende. Først ramtes de nærmest Hovedvejene liggende Sogne; da de var udpinte, ogsaa de fjernere. Det er beregnet, at i alt ca. 130 Mill. Kr. i vor Tids Penge under Besættelsen maatte afgives til de fremmede af Bønder og Borgere. Bønder- og Købstadgaarde lagdes øde; Folk og Besætninger fordreves; Kornlader plyndredes eller gik op i Luer; Skovene udtyndedes ved hensynsløs Fældning. Fra Slutningen af 1628 begyndte man at kræve Hyldingsed til Kejseren og paalagde Told og Accise. Man var øjensynlig ved at betragte Erobringen som varig.

Fra det danske Rigsraads Side maatte Bestræbelserne mere og mere rette sig mod at opnaa en Fred, som befriede Jylland, selv om der maatte bringes Ofre paa andre Kanter. Christian IV's Stilling var ikke en saadan, at han kunde gøre aktiv Modstand herimod. Skønt han tog Hertugen af Gottorp hans halvneutrale Holdning meget ilde op, maatte han ogsaa finde sig i, at denne stadig benyttedes som Mellemmand. Men der var ogsaa for Kejseren og Wallenstein meget, der kunde tale for en Fred. Man havde stadig ikke en Flaade til at erobre de danske Øer med. Hansestædernes Holdning var fjendtlig,

og nye Forsøg paa at underlægge sig Østersøkysten i dens Helhed vilde atter bringe Sverige, der havde taget Stralsund i sit Værn og stadig holdt en Troppestyrke dèr, til at gribe ind. Ligaen frygtede Wallensteins Magt og arbejdede i Wien mod ham og for Freden. Under gottorpsk og sachsisk Mægling aabnedes der da 6. Januar 1629 *Fredsforhandlinger* i *Lübeck* mellem Kansler *Chr. Friis* og Rigsraaderne *Jacob Ulfeldt* og *Albert Skeel*, Kongens tyske Kansler og to holstenske Raader paa dansk, Wallenstein og Tilly, der dog førte Forhandlingerne ved Kommissærer, paa Kejserens og Ligaens Side.

Gustav Adolf.
Maleri i München, tilskrives van Dyck.

Kongens Instruks kræved ikke blot Tilbagegivelse af hans Lande, men Skadeserstatning samt Amnesti og Løfte om Frihed for den evangeliske Religion i den nedersachsiske Kreds; om hans Sønners nordtyske Stifter skulde der forhandles med alle interesserede Parter. Først 2. Marts kunde de kejserlige efter at have indhentet Instrukser hjemmefra afgive deres Svar. Før Christian IV modtog dette, havde den svenske Konge foreslaaet ham en nordisk Samvirken til Krigens Fortsættelse.

Forbundet i 1628 havde vist Gustav Adolf og hans Raadgiveres Erkendelse af, at Sverige og Danmark havde fælles Interesser imod Kejserens Magtudvidelse i Nordtyskland. Sluttede Danmark nu Fred, stod Sverige ene over for de kejserlige Hære, som kunde støtte Polen og modvirke den svenske Indgriben i Tyskland, hvis Nødvendighed, saafremt et svensk Østersøimperium skulde skabes, stod Kongen mere og mere klart. Han havde søgt at blive repræsenteret ved Lübeckforhandlingerne, men var afvist af Wallenstein. Christian IV havde tidligere ønsket en Sammenkomst; nu indbød Gustav Adolf ham til en saadan, som fandt Sted 22.—25. Februar i *Ulfsbäck* Præstegaard mellem Kongerne og nogle Raader fra begge Sider. Den svenske Konge talte her først om fælles Fredsbetingelser, derpaa foreslog han et Angrebs- og Forsvarsforbund til Sikring af Protestantismen og de

nordiske Rigers Selvstændighed, som ikke kunde opretholdes, saafremt Kejseren ved en Fred fik Lov at beholde Østersøkysten. Fuld af Tillid til sin svenske Hær, maalt med Tillys og Wallensteins, kritiserede han Christian IV's Krigsførelse og udmalede en sejrrig fælles Krig, hvor han vilde stille tre Fjerdedele af de militære Styrker, hvis Danmark paatog sig Resten og ydede 600 000 Rdl. Han vendte sig nu til de danske Raader og manede dem til dansk-svensk Samvirken for Nordens Frihed og Tro. Denne Henvendelse til *hans* Undersaatter blev Christian IV for meget: »Hvad haver Eders Kærlighed at gøre i Tyskland, eller hvormed har Kejseren forbrudt sig mod Eder?« Det var det samme Spørgsmaal, som hans Raader i al Beskedenhed atter og atter havde rettet til ham selv. Svenskekongen blev ham ikke Svar skyldig: »Ist das fragenswerth?« Han henviste til de tyske Trosbrødres Skæbne, til Stralsund, til Kejserens Hjælp til Polen. »Och der skall Eder Kärlek vara försäkrad uppå, att vare hvem det vill, som oss detta gör, det må nu vara kejsare eller kung, förste eller republik eller hvem tusen knefla det vill, vi skola så taga hvarandra vid öron, att sylstron[1]) skall ryka dervid.« Christian IV tav. Havde den snart 52-aarige slagne Mand psykologisk Overblik nok til at mindes sin egen Ungdoms dristige Vovemod og højtstræbende Ærgerrighed? Han skrev senere, at »Sammenkomsten gik ret vel af, saa vi skiltes som gode Venner». Men Gustav Adolf fik ikke spændt den danske Konge for sin storsvenske Imperialismes Stridsvogn. »Herren til Østersøen« saa i Svenskekongen en farligere Medbejler end i Kejseren. Og Danmarks Raad og Folk vilde Freden.

Gustav Adolf udtalte senere, at den danske Konge kun havde villet Sammenkomsten for at vise Kejseren det dansk-svenske Venskab og derved opnaa bedre Fredsbetingelser. At Mødet virkede i denne Retning, synes i alt Fald sikkert. De tyske Fredsbetingelser af 2. Marts krævede Afstaaelse af Hertugdømmerne, Overdragelse af Jylland til Kurfyrsten af Sachsen som Pant for Kejserens Gæld til ham, Afkald paa Stifterne og Spærring af Sundet for Kejserens Fjender. Allerede de katolske Kurfyrster fandt imidlertid disse Krav for haarde, og Wallenstein lod straks ved deres Overlevering de danske Forhandlere vide, at de ikke alle vilde blive fastholdt. Selv ønskede han ivrigt Freden med Danmark for at faa frie Hænder mod Sverige, ikke mindst til Forsvar af hans Hertugdømme Mecklenburg. De fortsatte Forhandlinger, efter at de oprindelige Betingelser var afvist af de danske, resulterede i Opsættelsen af nogle foreløbige Artikler, hvis Hovedtræk Chr. Friis og Albert Skeel ved et Møde med Christian IV i Nakskov i April næppe uden Kamp fik Kongen til at

[1]) ɔ: Haarene.

antage. 8. Maj sluttedes *Freden i Lübeck.* De erobrede Lande tilbagegaves uden Erstatning, og Christian opgav fremtidig Indblanding i det tyske Riges Forhold og gav Afkald paa Stifterne for sig og sine Sønner. Rigsraadet maatte betale Freden med at gaa i Borgen for hans Pengefordringer i Tyskland, idet det bevilgede ham 1 Million Daler i fremtidige Skatter, som skulde indgaa i hans private Chatolkasse.

6. Den indre Udvikling mellem Freden i Lübeck og Torstenssonkrigen (1629—43).

Det danske Folk kunde kun glæde sig over, at der atter var Fred i Landet. At Kongen maatte renoncere paa at gribe ind i tyske Anliggender, var nærmest til dets Fordel; Tabet af de tyske Stifter ramte Kongehuset, ikke Danmarks Lande og Folk. Men dyrt havde Krigen kostet. Allerede 1621—23 var der overvejende til de nye Rustninger udskrevet Pengeskatter til et samlet indkommet Beløb af ca. 215 000 Rdl. Under Krigen var *Skattebyrden* stadig stigende. 1625 var der udskrevet 2½ Rdl. pr. Fæstebonde — det dobbelte pr. jordegen Bonde — 1626 først 2 og derpaa 3, 1627 to Gange 2, Februar 1628 over 6 og i September 1628 endnu 5 Rdl., hvortil kom store Naturalafgifter. Og Fredsslutningen standsede ikke Skatterne. Kongen havde ved Laan mod Pantsættelse af Krongods og Raadets Kaution og ved ubetalte Leverancer øget Statsgælden til henved ½ Million Rdl. foruden de over 1 Million Rdl., han skyldte sin Moder. Den sidste Gæld slettedes vel, da han ved Enkedronningens Død i Oktober 1631 arvede Hovedparten af hendes efterladte Formue paa over 2 Millioner. Men det herved fremkomne Overskud inddroges i Kongens egen Kasse. Det samme gjaldt den ved Fredsslutningen af Rigsraadet bevilgede Million, som maatte indbringes i Form af Skatter. Samtidig med det øgede Skattetryk var Skatteevnen mindsket ved Indkvarteringer og ved de fremmede Hæres *Udpresninger* og *Plyndringer* i Jylland og Hertugdømmerne. Her var Tallet af øde — ubesatte og udyrkede — Gaarde mange Steder forfærdende højt. Oftest var det umuligt for Bonden at udrede den sædvanlige Landgilde, endsige Skatterne til Kronen. I det særligt haardt ramte Haderslev Østeramt var i Følge en Kommissionsberetning efter Freden kun 11 Bønder (0,6 pCt. af det samlede Tal) fuldt skattedygtige, 89 (4,8 pCt.) kunde betale ²/₃ eller ¾ af Skatten, 239 (12,8 pCt.) Halvdelen, 928 (50 pCt.) var forarmede, 423 (23 pCt.) ved at gaa fra Hus og Hjem, 153 (8,4 pCt.) rømte. Men Billedet var andre Steder ikke væsentligt lysere. Hvor-

ledes Krigen ramte en Herregaard i Nørrejylland, er bl. a. belyst for det rantzauske Gods Gessingholm i Randersegnen. Her leverede Bønderne ikke Landgilde i 1627 og vist heller ikke i 1628, og 1629 maatte den nedsættes til en Trediedel; ca. 1/8 af Gaardene blev øde. Ogsaa Herregaardenes Bygninger, Besætninger og Jorder var haardt medtagne. I Købstæderne var talrige Huse brændte eller nedrevne, og Handelsomsætningen laa nede.

Nu synes det vel i Løbet af nogle Aar at være lykkedes at overvinde de værste Følger af Krigens Hærgninger paa Land og i By. Men samtidig hermed begyndte man at spore Virkningerne af en almindelig *Depression,* som hang sammen med Ændringer i Afsætningsforholdene. Den tidligere omtalte stærke Prisstigning paa Korn i 1620erne fremkaldte en øget Kornproduktion i Sydeuropa, som begrænsede det hollandske Afsætningsmarked her, samtidig med at Hollænderne fandt en ny Kornleverandør i Rusland. Det danske Korn blev mindre efterspurgt end før med den Følge, at Prisstigningen fra 1631 standsede og afløstes af et lavere Prisniveau, der ganske vist laa ret stabilt — Kapitelstaksten for henholdsvis Rug og Byg var 1630—39 6,88 og 5,41, 1640—49 6,52 og 5,03 Kr. pr. Td. — men dog viste dalende Tendens. Hertil kom, at Trediveaarskrigens Uro paavirkede det tyske og nederlandske Afsætningsmarked for de danske Øksne i ugunstig Retning. 1638—47 sank Salgsprisen for et Par Øksne paa Elbmarkedet fra 36 Rdl., 2 Ort og 4 Skilling til 31. Rdl., 3 Ort og 9 Skilling. Det danske Landbrug fik altsaa vanskeligere Konjunkturer at arbejde under end før. Den lange Opgangstid var til Ende, selv om Nedgangen først fra 1640ernes Slutning sætter ind med større Kraft.

Krigsfølgerne og Depressionen medførte, at der blev større *Knaphed paa Penge.* Allerede 1627 klagedes der over, at der var for faa Speciedaler i Riget som Følge af Handelens Stagnation. Udbyttet af den norske Specieudmøntning — henved 600 000 Rdl. 1628—40 — var ikke i Stand til at opveje Virkningerne af den ugunstigere Handelsbalance, saa meget mindre, som i Mønttilførslen udefra de gode Speciedalere tog af i Forhold til daarligere tyske Smaamønter. 1629—30 gennemførte Rigsraadet en Nyordning af Møntvæsenet, hvorved det indtil 1641 satte en Stopper for Kongens Møntforringelsespolitik og fastholdt Speciedaleren i 96 Sk. Dansk. Kongen mistede derved sin Gevinst af Udmøntningen, som i en Aarrække helt standsede, men de Inflationsvirkninger, som hans tidligere Møntforringelser havde fremkaldt, ophørte nu ogsaa. Levekaarene i Danmark blev fattigere inden for alle Stænder.

Først Krigsvirkningerne, derefter Depression, Pengeknaphed og

voksende Skattetryk — alt dette maatte bidrage til at give den Modsætning mellem Adel og Understænder, som var traadt frem under Krigens Ulykker, en varig Karakter. Hvor skarp Misstemningen mod Adelen i Borgerkredse i det haardtramte Jylland var i Tiden nærmest efter Fredsslutningen, fik Udtryk, da der gik Rygter om, at Adelen havde krævet Straf af Kongen over dem, der havde vist sig opsætsige. August 1629 samledes befuldmægtigede fra de jyske Købstæder i *Viborg* og opsatte et Bønskrift til Kongen, som de i hans Fraværelse overleverede Kansler *Chr. Friis*. De henviste her til Krigens Ødelæggelser i Jylland og bad Kongen »betænke nogle tjenlige Midler, hvormed Købstæderne og Bonden, som hidindtil har baaret en stor Part af Rigets Tynge, kunde igen opbygges«, afskaffe de ulidelige Skatter samt med Raadets gode Betænkning tillade enhver Borger og Købstad at forebringe ham »sin Brøst og Privilegiers Forsvækkelse«. To Borgere, Borgmestrene *Hans Sørensen* fra Aalborg, der synes at have spillet en ikke ringe Rolle i Bevægelsen, og *Peder Sørensen* fra Viborg, sendtes, da man mod Forventning ikke traf Kongen paa det samtidig afholdte Raadsmøde i Odense, til Krempe i Holsten, hvor de i September overgav ham en Genpart af Bønskriftet og samtidig imødegik Beskyldningerne for, at den »gemene Mand« i Jylland ikke vilde adlyde Øvrigheden, og bad Kongen med Raadets Betænkning oprette »en lidelig Krigsdefension og Ordinans ved Væbning af vaabenføre Borgere og Bønder uden Persons Anseelse eller Privilegiers Paaskud«, d. v. s. uden at Adelens Bønder fritoges. Et vistnok ved samme Lejlighed overrakt videregaaende Andragende gjorde i det jyske Borgerskabs Navn nærmere Rede for Indretningen af det ønskede Landeværn, saaledes at Kongen »ikke alene paa Rigens store Bekostning behøvede i en Il at rette en Armé af fremmede Nationer, som søger alene at samle til sig Rigens og Undersaatternes Formue og Gods og det i fremmede Lande udføre« — hvad Kongen i en Paategning gav sit Samtykke til, dog paa Betingelse af, »at Kronen det ikke alene bekoster, som hidindtil sket er.« Man bad tillige om nogle Aars Skattefrihed for Købstæderne, »paa det Kommersen og Købmandskabet igen kunde bruges nogenledes«, og om Forbud mod, at Adel, Gejstlighed, Bønder, Haandværkere, Bissekræmmere og »Pebersvende« indgreb i den borgerlige Næring med »ulovlig Landprang og Udskibning«, om Afskaffelse af Kompagniers og Enkeltmænds Privilegier, om Ophævelse af de gængse Forbud mod Kornudførsel i Misvækstaar og det nylig udstedte Importforbud mod Rug og Mel samt af Accisen paa Malt og dansk Øl, endelig om, at Adelsgæld til Borgere skulde betales i rede Penge eller Løsøre, ikke i adeligt Gods, medmindre dette kom i Kreditors uindskrænkede

Besiddelse og ikke, som gældende Lov og Praksis var, skulde opbydes igen inden Aar og Dag for, hvad der kunde faas derfor.

Christian IV havde endnu i Juli talt om »at bringe de Jyder paa den gamle Tone igen«. Nu tillod han, at Købstædernes Repræsentanter samledes til et nyt Møde og dér nøjere formulerede deres Besværinger og Ønsker. Paa det jyske Købstadmøde, der afholdtes i *Ry* i Oktober, gentoges de tidligere Krav, supplerede med enkelte ny, bl. a. om Frigivelse af Øksnehandelen og om Valgret for »de bedste Borgere« til Magistratsembederne. De begrundedes her med, at Riget især holdtes oppe af Kronens Bønder og Købstæder. Samtidig pegede Borgerne paa den Skade, som Kronen led ved Mageskifterne, og udtalte Beklagelse over, at den af Kongen paatænkte Afløsning af Hoveriet mod Penge ikke var blevet udført. »Disse Eders Majestæts og Kronens Undersaatters Besværinger med mere, hvorved Kronen forringes og aftager, og Adelstanden vokser og tiltager, Eders Maj. til Forklejning og Landet til endelig Fordærvelse, forstaar mange fattige Folk, som mener Eders Maj. og deres Fædreland med Tro og offentlig det vil bekende og udsige, men man er saa haardt bundet med autoritetiske Linjer og Strikker, at man sig ikke kan eller tør rømme«.

For første Gang i næsten hundrede Aar havde Mænd af den danske Borgerstand vovet at rejse en offentlig Protest mod den af adelige Interesser beherskede danske Privilegiestat. Det var ganske vist i første Linie de borgerlige Købmandsinteresser, som Hans Sørensen og hans Medbrødre ønskede fremmet. Men der var ogsaa peget paa Veje til at skabe en national Hær, omfattende ogsaa Adelens Bønder, og selv om Ønsket om Hoveriafløsningens Genoptagelse vel navnlig fremgik af Ønsket om at se Købstadskatterne mindskede, laa der i Henvisningen til, at Riget især opretholdtes af Kronbønder og Købstæder, i Ønsket om, at ogsaa Bønderne maatte blive bragt paa Fode, og i den hele fjendtlige Indstilling mod Adelen, saavel som i Slutningsordene et Tilbud til Kongen om Samvirken til vigtige Reformer — for en stor Del netop de Reformer, som var nødvendige, hvis Riget skulde overvinde Krigens Følger nogenlunde og staa de kommende Aars Tilskikkelser igennem.

Christian IV modtog ikke Tilbudet. Han havde ikke i sine yngre Dage alvorligt tilstræbt et politisk Samarbejde med Borgerstanden; han veg ogsaa nu som ældre tilbage derfor. Borgernes Ønsker om en lempelig Beskatning og om en national, alene paa Forsvar beregnet Hær stemte heller ikke med hans, var tværtimod i Overensstemmelse med Rigsraadets traditionelle Politik. Ej heller Raadet indlod sig imidlertid, naar undtages dets Holdning i de to sidstnævnte Spørgsmaal, paa Afhjælpning af de jyske Borgeres Klager; dertil var

Egenhændigt Brev fra Christian IV til Rigsraadet dat. 7. Januar 1631. Rigsarkivet.

Brevet i bogstavret Gengivelse: At Mandaterne ynted (ikke) holliss, menss (men) leggiss hen, Naar dy erre lest, ded er huer man bekendt.
At Befahlingerne ynted Eptherkommiss, ded erfahrer man dageligens. Huorfor der uil tenckis paa middel at Sliigdt kan remedieris.

det i for høj Grad Repræsentant for Adelen og dens Interesser. Naar Spændingen mellem Stænderne i Aarene efter 1629 ikke afdæmpedes, har baade det og Kongen sin Del af Skylden.

Nu som før Krigen manglede Rigsraadet ogsaa i sin Midte Mænd, som evnede større selvstændige og kraftige Indsatser. En af dem, som stod Kongen nærmest, var *Christian Thomesen* (Sehested) (1599—1657), fra 1630 Rigens Kansler efter Jakob Ulfeldt, fra Maj 1640 den afdøde Chr. Friis' Efterfølger som Kongens Kansler. Han besad betydelig Arbejdskraft og var en lærd dannet Mand, hvis Initiativ spores baade i Rets- og Undervisningsvæsenet, tillige, stærkt paavirket af sin Svigerfader *Holger Rosenkrantz*, som 1627 havde nedlagt sit Raadsembede i Mismod over Udviklingen og Lede ved det offentlige Liv, en dybt religiøs Natur. Men han bundede saa stærkt i den politiske og kulturelle Adelstradition fra Niels Kaas' Tid, at en Reformvirksomhed, som gik ud over den gamle Forfatnings og Stænderdelings Rammer, ikke var hans Sag. Noget lignende gælder den fintdannede *Just Høg*, fra 1640 Rigskansler, mens baade Rigsmarsk *Jørgen Skeel* og *Claus Daa*, som 1630 blev Rigens Admiral, mere eller mindre følte sig som Talsmænd for Adelsstandens Særinteresser. Intimest knyttet til Kongen var dennes Svigersøn, Statholderen i København, den unge *Frans Rantzau*. 1632 udnævnte Christian IV ham til Rigens Hofmester. Denne Anbringelse af en Svigersøn af

den holstenske, Kongehuset gennem tre Slægtled nærstaaende Rantzauslægt i det højeste Rigsembede, som havde staaet ledigt siden Christoffer Valkendorfs Død i 1601, er et Vidnesbyrd om, at Kongen ikke opgav sin Stræben efter at hævde sin Kongemagt over for Raadet. 1631 havde han gjort et Skridt i samme Retning ved et Forsøg paa at ændre *Raadets Afstemningsmaade.* Fremtidig skulde ikke som hidtil Rigsraadet som Helhed, men hver enkelt Raad afgive sin skriftlige Betænkning om de kongelige Propositioner. At Kongen herved tilsigtede en Splittelse af Raadet, kunde naturligvis ikke staa dette uklart, og det afviste Forslaget. Faa Maaneder efter sin Udnævnelse døde ogsaa Rantzau ved at falde i Rosenborg Slotsgrav, og der gik nogle Aar, før Kongen inden for Raadets og Rigsembedsmændenes Kreds kunde genoptage den indledede Svigersønnepolitik. I sin Ydrepolitik støttede han sig samtidig i højere Grad end før paa Mænd uden for Raadet. Ved den Tilnærmelse til Kejseren, som mere og mere blev hans Stræben, anvendte han overvejende tyske Raadgivere og Redskaber, dels Embedsmænd i hans *Tyske Kancelli,* især dets Kansler fra 1632 Mecklenburgeren *Ditlev Reventlow,* og dets øverste Sekretær *Frederik Günther,* dels juridisk uddannede »Hof«- eller »Gehejmeraader« som *Dr. Christoffer v. d. Lippe,* dels endelig Raader af Ridderskabets Kreds. Størst Indflydelse blandt de sidste fik *Christian Pentz,* Guvernør i Glückstadt og fra 1634 gift med Kongens og Fru Kirstens Datter *Sofie Elisabeth.* Selv om denne tyske Embedsstab, modsat, hvad Tilfældet blev under Christian IV's Søn og Efterfølger, endnu ikke gjorde sig gældende uden for Udenrigspolitikken, vakte dens Indflydelse stærk Uvilje hos Raad og Adel i Danmark, saa meget mere som man fulgte den kongelige Ydrepolitik med den største Mistillid. 1641 krævede Adelen, at to Raader altid

Frederik Günther.
Maleri af Abr. Wuchters. Frederiksborg.

skulde følge Kongen til Glückstadt »og andensteds uden Riget, hannem at raadføre i de Sager, som Riget vedkommer, paa det ikke ved andre derude, som os ikke er vel affektionerede, skulde prakticeres det, som kunde geraade vores kære Fæderneland til Skade«, samt at Kongens danske Kansler »maatte have nogen Inspektion med det tyske Kancelli, paa det ingen Breve deraf uden hans Vidskab skulde udkomme, dette lovlige Rige til Præjudits«.

Hertug Ulrik, Christian IV's Søn. Maleri af D. Bailly fra 1627. Frederiksborg.

Naar Christian IV, skønt hans Trang til Selvregering ikke var mindre end før, dog i den indre Styrelse fandt det vanskeligere at sætte sin Vilje igennem, var en af Aarsagerne, at Aarene, Skuffelserne, Krigslivets Strabadser — ikke mindst det ulykkelige Fald i Hameln — og hans voksende Hang til Vinens Glæder og Trøst ikke var gaaet sporløst hen over ham. Den engelske Gesandt Sir Thomas Roe fandt ham 1629 i Holsten skiftevis melankolsk og urolig, ordknap og tilbøjelig til voldsomme Vredesudbrud. Hans Stædighed og Lunefuldhed tog til, hans Tankegang blev uklarere, hans Initiativ uroligere og nervøsere. Huslige Sorger bidrog til denne Sindsudvikling. Bittert følte den aldrende Mand det, da *Kirsten Munk* 1627—28 traadte i Forhold til en af hans tyske Officerer, Rhingrev *Otto Ludvig* af Salm. November 1628 afbrød han den ægteskabelige Forbindelse med Hustruen; hendes September 1629 fødte Datter ansaa han — med tvivlsom Ret — ikke for sit Barn, kaldte hende »den kasserte Frøken« og lod hende opfostre i Hamburg og senere sætte i Kloster i Köln. Januar 1630 fandt en reel Skilsmisse Sted; Fru Kirsten rejste med Kongens Tilladelse til sin Moder og fik snart efter anvist Gaardene Boller og Rosenvold i Jylland til Opholdssted. At han i Foraaret 1629 havde indledet et Forhold til en af Fru Kirstens Piger *Vibeke Kruse*, der fødte ham Sønnen *Ulrik Christian Gyldenløve* og en Datter, tog ikke Brodden af hans Ægteskabs Fallit. 1631 mistede han sin gamle

Moder, Enkedronning *Sofie,* 1633 sin yngste Søn med den afdøde Dronning, den vindende og begavede Hertug *Ulrik,* der faldt i sachsisk Krigstjeneste for en Snigmorders Kugle. Ulykker, der ramte baade ham og Landet, var *Kronborgs* Brand September 1629, *Epidemien* i 1637, der i København skal have bortrevet over 5000 Mennesker, og den vældige *Stormflod,* som Natten 11.—12. Oktober 1634 opslugte det meste af den gottorpske Ø Nordstrand og foraarsagede store Tab af Menneskeliv og materielle Værdier langs hele Kysten fra Ribe til Elben.

Den mest afgørende Aarsag til, at Christian IV efter 1629 i det indre Rigsstyre udfoldede mindre Kraft og Initiativ end før den tyske Krig, var dog *Finanstilstanden.*

Denne havde, som nævnt, lidt stærkt under Krigen. Men den blev ikke bedre i de fjorten Fredsaar, som fulgte.

Kronens *Udgifter* var af en Række Aarsager stigende.

Skønt Kongen og Raadet 1631 udstedte en Forordning mod Luksussen ved adelige Begravelser og Bryllupper, der forbød »al Fylderi og unødig Drikken« ved de første og »de store Brudesenge«, der »til Pragt mere end til Brug ere optænkte«, ved de sidste, og samme Aar, i Anledning af »den Guds Fortørnelse, som af adskillige ny hoffærdige Klædedragt desværre foraarsages«, lod de jyske Raader med »nogle fine, fornemme Fruer af Jylland og Fyn samt og nogle Adelsmænd derfra« overveje »en vis Skik og Maade paa Klædedragt«, satte den kongelige *Hofholdning* i saa Henseende ikke Kongens adelige og andre Undersaatter noget godt Eksempel. Hans Trang til prægtige Fester kunde selv de gennemlidte Sorger ikke i Længden holde nede. Og Børnene skulde jo ogsaa opfostres og udstyres standsmæssigt, baade de tre Prinser, Kirsten Munks mange Døtre og hendes Søn Grev *Valdemar Christians* og Vibeke Kruses Søn og Datter, hvis Moder aflokkede Kongen store Gaver i Penge og Gods. Hoflivet blev rigere, efterhaanden som Børnene voksede til; unge Hofjunkere kredsede om Døtrene; gallisk og spansk Galanteri og Modepragt vandt Indpas. Et Højdepunkt naaede Glansen og Pragten ved »det store Bilager« i København i Oktober 1634, da den drikfældige og udskejende, i Virkeligheden allerede udlevede, udvalgte Prins *Christian* fejrede sit Bryllup med den sachsiske Kurfyrstedatter *Magdalena Sibylla* i en Hvirvel af Tafler, Baller, Ringridninger, mytologisk-allegoriske Skuespil, Musikopførelser, Fyrværkerier osv., hvor unge Adelsmænd kappedes med Kongefamiliens Medlemmer i Pragtudfoldelse. Bilageret kostede Kongens Kasse flere hundrede Tusinde Rdl.

Ogsaa den kongelige *Byggevirksomhed* kostede betydelige Summer, selv om den var adskilligt mere begrænset end i Førkrigsaarene (Tre-

Den udvalgte Prins Christian og hans Gemalinde Magdalena Sibylla.
Maleri af Karel van Mander, 1641—42. Frederiksborg.

foldighedskirken med Rundetaarn og den ufuldendte Kirke St. Anna Rotunda i København). Det samme gælder *Merkantilpolitikkens* Fortsættelse, som senere skal skildres, de mange og ofte pragtfuldt udstyrede *Ambassader* til fremmede Hoffer og andre med Ydrepolitikken forbundne Udgifter.

Hovedparten af Udgifterne gik dog til *militære Formaal.* Hovedpunktet paa Rigsraadets Forsvarsprogram havde hidtil været en *national udskrevet Hær,* og dette Program fastholdtes ogsaa efter Freden, i god Overensstemmelse med de borgerlige Ønsker. Kongens Maal var nu som før en hvervet Hær af professionelle Tropper. De 1628 nydannede Regimenter opløstes efter Fredsslutningen, og kun

i Skaane og Halland opretholdt Kongen Krigsforfatningen af 1621, samtidig med at han øgede de hvervede Kompagnier i Fæstningerne. 1631 skal han have søgt Raadets Samtykke til Hvervning af fire Fodregimenter, eet for hver Provins, men Raadet foreslog i Stedet Genoprettelse af 1621-Ordningen. Kongen maatte samtykke, og i de følgende Aar dannedes et jysk, et sjællandsk og et skaansk Regiment paa i alt ca. 7000 Mand. 1638 bevilgede desuden Adelen Udskrivning paa sine Godser af to Karle for hver 300 Tdr. Hartkorn; 1640 øgedes denne Styrke til 4 Mand pr. 300 Tdr. Htk., i alt ca. 4000 Mand, samtidig med at Udskrivningen paa Krongodserne fordobledes. Det udskrevne Fodfolk bragtes herved op paa 17—18 000 Mand, hvortil kom Lens- og Adelsrytteriet (1200 Mand) og Borgervæbningerne. Det kneb imidlertid stadig med at skaffe det udskrevne Folk tilstrækkelig Eksercits. Kongen ofrede det ringe Interesse, og Adelen viste ikke megen Lyst til Officerstjenesten ved disse Tropper. Trods al Nidkærhed fra enkelte Raaders og Adelsmænds Side besad Danmarks nationale Værn ikke paa langt nær den Slagkraft som Sveriges. Kongen vilde da heller ikke, under Henvisning til den stadige Fare for en ny Krig, give Afkald paa hvervede Tropper, især til Forsvar af Hertugdømmerne, med hvilke den gamle Forsvarsunion 1634 og 1637 fornyedes og udvidedes. Fra 1636 sendtes først Dele af Rostjenesten og Landmilitsen, senere i voksende Tal hvervede Tropper til Holsten. 1642 var Antallet af hvervede Fodsoldater 5400, af hvervede Ryttere 600 Mand. Udgiften hertil, hvoraf over to Trediedele afholdtes ved de saakaldte »Unionsskatter«, Resten ved »Kommissarietolden«, beløb sig til 3—400 000 Speciedaler om Aaret. Danmarks første *staaende hvervede Hær* blev den største Udgiftspost paa Statsbudgettet og tillige gennem Indkvarteringen en haard Byrde for Befolkningen. Forgæves forlangte Rigsraadet gentagne Gange en Reduktion. Hertil kom Udgifterne til Anlægget af Fæstningen *Christianspris* ved Kielerfjord, der bekostedes af Riget gennem Midler, bevilgede af Stænderne.

Flaaden øgedes med en Række nybyggede Skibe, samtidig med at der 1636 gaves private Koffardiskibe Toldlettelser mod i Krigstid at træde i Statens Tjeneste som »Defensionsskibe«. Ved et særligt Toldpaalæg skaffedes der Midler til Opførelsen af *Nyboder* som Bolig for over 1000 af Flaadens og Holmens faste Funktionærer ved Siden af de gamle »Skipperboder«. Det øvrige Mandskab skaffedes nu som tidligere ved Udskrivning i Kystdistrikterne, for en stor Del i Norge. Af Flaadeofficererne var tre Femtedele borgerlige, to Femtedele adelige; en Trediedel var af udenlandsk, overvejende nederlandsk Herkomst. At svejse disse uensartede Bestanddele sammen

Nyboderlænge fra Christian IV's Tid.

til en Enhed lykkedes ikke Christian IV, ej heller at opdrage indfødte Flaadechefer, som kunde føre de store Traditioner fra Peder Skrams og Herluf Trolles Dage videre.

Det laa nær for Kongen at dække en Del af det voksende Udgiftsbehov ved større Indtægter af *Krongodset,* navnlig en Forhøjelse af Lenenes Afgifter. Men her satte Raadet sig imod enhver mere gennemgribende Reform og kunde nu i Modsætning til tidligere i Reglen tvinge sin Vilje igennem. En Indtægtsforøgelse vandtes ganske vist ved yderligere Indskrænkning i Tallet af mindre Len, men Kronens samlede Nettoindtægt af Lenene beløb sig dog efter den af Kongen 1642 anstillede Beregning kun til ca. 195 000 Rdl. i visse, 65 200 Rdl. i uvisse Indtægter. Over en Fjerdedel af Lenenes visse og uvisse Indtægter tilfaldt Lensmændene, som maatte holde desto fastere paa deres Andel, jo mere baade Udbyttet af Len og Adelsgodser mindskedes gennem Krigsvirkningerne og Konjunktursænkningen. Heller ikke Kongens fornyede Forsøg paa at faa Kronbøndernes Hoveri afløst med *Arbejdspenge,* der nu som tidligere især skyldtes finansielle Motiver, førte til større Resultater. Hans 1633—34 fremsatte Plan om Ophævelse af *Vornedskabet* paa Krongodserne, saafremt Adelen gik med til det samme paa sine Godser, hvilket strandede paa Modstand fra Adelens Flertal, havde vel ogsaa i første Linie sin Rod i hans Interesse for Bonden som Skatte- og Afgiftsobjekt.

Friere stod Kongen over for en Forhøjelse af *Toldindtægterne.* De betragtedes fra gammel Tid som et kongeligt Regale, og det var ikke blevet fast Statsskik, at Rigsraadets Samtykke skulde indhentes til ny Toldpaalæg og Forhøjelse af ældre Satser, selv om dette i Reglen skete. Nu indførtes en Række Toldændringer dels med, dels

uden Raadets Samtykke. Det sidste gjaldt vistnok den nye store Toldrulle af April 1643, der brød med de merkantilistisk-protektionistiske Principper, som ved Siden af de fiskale havde præget Toldrullerne af 1625 og 1629. Den forhøjede stærkt de bestaaende Satser og lagde Told ogsaa paa Importen af Næringsmidler og Raastoffer til Industrien, ligesom den ophævede den gældende Toldfrihed for indfødte Borgere i Omsætningen mellem de enkelte Rigsdele. I direkte Modstrid med Raadet, der fremhævede den Fare, hvori Forholdet til Sømagterne, især Nederlandene, bragtes derved, gennemførte Christian IV desuden stadig voksende Forhøjelser af den *Øresundstold*, som begrundedes med hans maritime Højhedsret, og som fra gammel Tid gik i hans egen Kasse. 1629—39 forhøjedes Sundtolden i alt otte Gange, stærkest 1638 og 1639. Skønt Tallet af Skibsgennemfarter, bl. a. som Følge af de svenske Toldpaalæg i de af Sverige besatte Østersøhavne, var synkende — fra 3726 i aarligt Gennemsnit 1620—29 til 3383 i 1630—39, steg Toldindtægten her fra 226 000 og 229 000 Rdl. i 1636 og 1637 til 482 000 og 616 000 i 1638 og 1639. Ogsaa den norske *Trælasttold* var Genstand for store Forhøjelser. Ydrepolitisk blev denne fiskalt dikterede Toldpolitik skæbnesvanger.

Toldforhøjelserne forslog dog ikke til Dækning af det voksende aarlige Deficit. Trods den af Rigsraadet 1629 bevilgede Million og trods Arven efter Enkedronningen maatte Kongen til store Renter og med Pantsættelse af Krongods og Amtsindtægter i Hertugdømmerne optage store *Laan* dels hos danske Adelsmænd og Borgere, dels og især hos holstenske adelige, med den Følge, at hans og Kronens *Gæld* paa Kieler Omslag, det holstenske Pengemarked, 1629—43 voksede fra ca. 400 000 til ca. 950 000 Rdl.

Der blev da ingen anden Udvej tilbage for Christian IV, saafremt han vilde opretholde det Udgiftsbudget, som han mente at skylde sig selv, sin Familie, sin Kongelighed og sit Rige, end atter og atter at henvende sig til Rigets Raad om Bevilling af nye *Skatter*. De herved foranledigede Forhandlinger mellem de to Parter er lidet opbyggelige, ikke mindst ved Kongens stadige Fremhævelse af, hvad han af sine »private« Indtægter, blandt hvilke Sundtolden spillede Hovedrollen, havde ydet Riget i Forskud. Han beregnede 1645 dette Forskud for de sidste 25 Aar til 3½ Mill. Rdl.

Raadets eneste effektive Kontrol med Styrelsen laa i dets Bevillingsmagt. Da dets Mistillid til Kongens Udenrigs- og Militær- og Toldpolitik var voksende, og det desuden maatte se det som sin Opgave at værne navnlig Adelsgodsernes Bønder mod Skattetrykket, maatte Kongen som Regel bestaa en Kamp med det, før Bevillingerne ydedes. Skønt de oftest laa under, hvad han ønskede, blev dog

for Befolkningen og især Bonden Skatterne en ulidelig Byrde, saa meget tungere at bære, som Indtægterne samtidig efterhaanden blev mindre end før. Man har beregnet — ved at omsætte de almindelige Landeskatter, som svaredes snart halvt, snart enkelt, snart dobbelt eller flerdobbelt til Enheden enkelt Skat — at der 1600—1614 ydedes 14 Enkeltskatter til et samlet Beløb af ca. 1,9 Mill. Rdl., 1629—43, altsaa i samme Antal Aar, 35 Enkeltskatter til et samlet Beløb af 3,9 Mill. Rdl. Heraf androg »Unionsskatterne«, der gik til den hvervede Hær, omtrent 2,5 Mill. Rdl. Til Pengeskatterne kom Proviantskatter og flere overordentlige »Kontributioner«. Af den samlede Skattebyrde bar Danmark to Trediedele, Norge en Trediedel, af Danmarks Part Bønderne nærved tre Fjerdedele, Gejstligheden og Købstæderne Resten. Den enkelte Skats Størrelse var for hver 10 jordegne Bønder 20 Rdl., for hver 10 Fæstebønder 10 Rdl.; en Haandværker med Landbrug gav 1 Rdl., uden Landbrug ½, Tjenestekarle for fuld Løn ½, for halv Løn ¼ Rdl. Før den tyske Krig var dobbelte Skatter kun opkrævet enkelte Aar; efter den var en Dobbeltskat pr. Aar Minimum og opkrævedes kun 1629, 1631, 1633 og 1635; 1636 betaltes 2½-dobbelt, 1637 og 1638 3-dobbelt, 1630, 1632, 1634, 1642 og 1643 4-dobbelt, 1639 5-dobbelt, 1640 — som i 1628 — 6-dobbelt Skat.

Selv disse vældige Skatteudskrivninger forslog dog ikke til de Udgifter, som Kongen mente at behøve til Rigets Forsvar og til at give sin Ydrepolitik et væbnet Grundlag. Han maatte, da Raadet ikke turde paatage sig Ansvaret for større Bevillinger, saa nødigt han end vilde, i Juni 1638 indkalde Adelen og Repræsentanter for Købstæderne og Gejstligheden til et *Stændermøde i Odense* for at anmode dem om Hjælp, nu »da Faren er for Haanden og som i Døren«. Adelen anmodedes om Forhøjelse af Rostjenesten og Udskrivning af sine Bønder, saa længe Situationen gjorde det nødvendigt, samtlige Stænder om Laan og Bidrag ud over de ydede Skatter til Krigsfolkets Underhold. Borgerne benyttede denne Anledning til at forny deres Angreb paa Adelen fra 1629, forøgede med Klager over Rostjenestens Slethed, Adelens Misbrug af Accisefriheden m. m. Denne Agitation viste, at Stændermodsætningen ikke var taget af i de forløbne ni Aar, men fik ingen politiske Følger. Heller ikke nu greb Kongen til at udnytte Modsætningen. For ham var Hovedsagen Bevillingerne, som ydedes af alle de tre Stænder i anseligt Omfang og for Adelens Vedkommende øgedes paa Adelsmøder i de følgende Aar. Nu endelig gik, som allerede omtalt, Adelen ind paa at lade ogsaa sine Bønder udskrive til Soldater. Men dens Pengebevillinger, som dels skulde anvendes til Landmilitsen, dels opsamles til et Reservefond med en

kommende Krig for Øje, unddroges Kongens Forvaltning, idet de efter slesvig-holstensk og nordtysk Forbillede henlagdes i provinsielle »*Landekister*« under Bestyrelse af *Landkommissærer,* valgte af Adelen. Kongemagten, som 1625 med Hensyn til »Kommissarietoldens« Forvaltning havde maattet gøre Rigsraadet en Indrømmelse, maatte her gøre Adelen som Helhed en tilsvarende. Adelen havde faaet Del i Rigets Finansforvaltning, en Begyndelse var skabt til en Udvikling, som gjorde Adelsmøder, senere Møder af alle de tre Stænder uden for Bondestanden, til et Led i Landets Forfatning.

Tiden mellem 1629 og 1643 faar sit Hovedpræg ved Kongens Stræben efter at skaffe Midler til Hær og Ydrepolitik og den derved og ved den almindelige voksende Pengeknaphed øgede Modsætning mellem Konge og Raad, Konge og Adel, Adel og Borgerstand, ledsaget af en begyndende Svækkelse af Kongemagten indadtil. Under disse Forhold blev Regeringens Reformvirksomhed mindre kraftig indgribende end før, selv om den ikke standsede.

I *Erhvervspolitikken* fastholdtes de merkantilistiske Synspunkter, men deres Udførelse i Praksis hemmedes ved Pengenøden, saaledes som vi har set det i Toldpolitikken, prægedes ogsaa af en vis Resignation, fremkaldt ved de uheldige Erfaringer. Efterhaanden lod man *Haandværkslavene* vinde en stor Del af deres gamle Magt tilbage; kun i Privilegierne for de ny Byer *Glückstadt* (1629) og *Christianshavn* (1639) indskærpedes Forbudet mod Lavstvang som et blandt flere Midler til at øge Fremmedindvandringen. I Glückstadt fik i samme Øjemed Jøder og nederlandske Calvinister en ret udstrakt Religionsfrihed. Talrige Handels- og andre Monopoler gaves til Enkeltpersoner, skønt Regeringen principielt sluttede sig til de jyske og Landets øvrige Borgere i den Opfattelse, at Monopoler i Almindelighed var til Skade. Med store Anstrengelser søgte Kongen at holde Liv i det *Ostindiske Kompagni,* som 1634 skyldte ham 156 000 Rdl., men dets Handel var ringe og ophørte i 1640erne helt. Bedre gik det ikke det 1636 til Handel paa Rusland privilegerede *Østersøkompagni,* som især skulde overtage Rigets Forsyning med Krigs- og Flaadematerialier (Salpeter, Tovværk osv.), eller med det nyoprettede *Guineakompagni.* Af nye Byer anlagdes kun en i denne Tid, *Christiansand* i Norge (1641).

Inden for *Retsvæsenet* var Hovedindflydelsen vistnok *Christian Thomesens,* især efter at han 1640 var fulgt efter Chr. Friis som Kansler. Den lille Reces af 1615 fik 1643 en Afløser i den for baade Danmark og Norge gældende *store Reces,* der samlede de siden 1596 udstedte Forordninger, som endnu havde Lovkraft. Det var den mest omfattende Lovsamling, som endnu var udgivet i Danmark, men

ikke den almindelige Lovbog for Rigerne, som Arild Huitfeldt havde drømt om. Efter Drøftelse mellem udvalgte Raader og Borgerfuldmægtige paa provinsielle Købstadmøder udarbejdedes 1636—37 i Kancelliet et Udkast til en fælles *Stadsret*, som gav nogle af Borgerne i hver By Medbestemmelsesret i Skole-, Udskrivnings- og Byggesager, men i øvrigt udvidede Byembedsmændenes og Lensmændenes Myndighed. Det blev dog aldrig Lov, maaske især fordi Chr. Thomesen saa med Skepsis paa en Række af dets Bestemmelser, navnlig dem, som vilde hævde et skarpt Skel mellem de forskellige Næringer, som uigennemførlige i de fleste danske Byer, hvor der, som han udtalte, var »ringe Borgerskab, snarere Fattigdom end Formue til Købmandsskab og flere Avlsfolk (Landbrugere) eller Bønder derudi end Købmænd og Haandværksfolk«. Christian IV's Forsøg paa Reformer i de danske *Bønders* Stilling er omtalt. I *Norge* udstedtes, bl. a. paa den norske Kansler *Jens Bielkes* Initiativ, 1632—34 flere Forordninger, som paabød Lensmændene at føre strengere Tilsyn med Fogedernes Behandling af Bønderne og omordnede Skatte- og Fæsteforhold; det viste sig imidlertid svært at faa dem gennemført. Norge skulde imidlertid i 1640erne opleve en mere energisk Reformvirksomhed end nogen anden Del af Riget, takket være en af de unge danske Adelsmænd, som Christian IV knyttede til sig som Svigersønner og i Aarene omkring 1640 gav Sæde i Rigsraadet.

Leonora Christina.
Maleri af Karel van Mander. Rosenholm.

Det var lykkedes Christian IV at faa sin og Fru Kirstens ældste Datter trolovet med en Mand af Holstens anseteste Adelsslægt, den næstældste med sin indflydelsesrigeste Raadgiver i Hertugdømmerne. De øvrige maatte afsættes til unge Hofjunkere af danske Raadsætter. Men, som Tilfældet var med Frans Rantzau og Chr. Pentz, har Kongen uden Tvivl bevidst stræbt i disse nye kongelige *Svigersønner* at vinde Støtte for sin Kongemagt mod Raadets Flertal og den øvrige Adel. Den tredie Datter *Leonora Christina* ægtede 1636 *Corfitz Ulfeldt*, *Elisabeth Augusta* 1639 *Hans Lindenov* (d. y.), *Christiane* og *Hedvig* 1642 henholdsvis *Hannibal Sehested* og *Ebbe Ulfeldt*. Tre af disse Mænd optoges i Raadet: Corfitz Ulfeldt 1636, Sehested og Lindenov 1640.

Corfitz Ulfeldt.
Udsnit af Maleri paa Frederiksborg.

Hverken Hans Lindenov, der blev Lensmand paa Kalundborg Slot, eller Ebbe Ulfeldt, som forlenedes med Kristianstad, viste større Evner eller vandt nogen politisk Indflydelse. Anderledes med de to andre Svigersønner. Den, der tidligst vandt Kongens Gunst og gjorde Karriere, var den ældste, *Corfitz Ulfeldt* (f. 1606). Efter Studier og lidt Krigstjeneste i Udlandet blev han o. 1630 trolovet med sin senere Hustru, 1636 Rigsraad, 1637 Statholder i København, 1643 Rigens Hofmester. Han gennemløb denne Stige til Rigets højeste Embede i Kraft af sin elegante Apparition, aandelige Vivacitet og sin alsidige, om end ikke dybtgaaende Dannelse, der var mere kosmopolitisk, mindre dansk i Indhold og Indstilling end det ældre adelige Slægtleds, parret med en brændende Ærgerrighed og stor Evne til at vinde Mennesker. Til sin kongelige Svigerfader sluttede han sig i disse Aar nøje og fulgte ham baade i den ydre og indre Politik. Tiden skulde vise, at hans politiske Blik savnede baade Klarhed og Dybde, og at han, støttet paa sin højtbegavede Hustru, hvis Kærlighed til Ægtefællen var lige saa stor som hendes Selvfølelse som Kongedatter, over alt

Hannibal Sehested og hans Hustru Christiane. Maleri paa Gavnø.

andet søgte sin egen Ære, Magt og Rigdom. Ære-, Magt- og Rigdomsattraaen brændte ogsaa i hans yngre Svogers Sind. Men *Hannibal Sehested* (f. 1609), en Fætter til Kansler Chr. Thomesen, som ydede den tidligt faderløse Dreng sin Støtte baade i Opvæksten og senere, forbandt med en Dannelse og et Kendskab til Europas Lande og Forhold, erhvervet paa store Rejsefærder, der ikke var mindre end Ulfeldts, et langt større Fond af ægte politisk Begavelse, Realitetssans, Ildhu for de Opgaver, han tog op, og utrættelig Virketrang. Ingen anden samtidig dansk Adelsmand havde hans Forudsætninger for at blive en Statsmand, der svarede til Tidens Fordringer. Da de danske Rigsembeder var besatte, tog han 1642 Posten som norsk Statholder, et hidtil ikke særligt anset eller indflydelsesrigt Embede. I hans Haand blev det til adskilligt mere.

7. Den ydre Historie mellem Lübeck- og Brømsebrofreden (1629—45). Tabet af »Dominium maris Baltici«.

Christian IV's Virksomhedstrang fandt, som vi har set, i Aarene efter Lübeckfreden frem for alt Udløsning i de Opgaver, som skab-

tes ved Forholdet til Udlandet. Han havde her lidt Nederlag, som hans Sjæl brændte efter at oprette, saa her Farer, som det gjaldt at afvende. Derfor de store Udgifter, som ofredes paa de hvervede Tropper, Fæstningerne og Flaaden, derfor den rastløse diplomatiske Virken.

Hovedmaalet for Kongens Ydrepolitik var nu som før Krigen at hindre, at Sverige vandt det Herredømme i Østersøen og Nordtyskland, som vilde gøre det Danmark overmægtigt, trykke »Herren til Østersøen« ned til en Magtfaktor af anden Rang i nordeuropæisk og europæisk Politik og berøve ham Eneraadigheden over Sund- og Bæltpassagerne, Nøglerne til Østersøen og dens Handel. Gustav Adolf havde ved Ulfsbäckmødet vist sin Vilje til at tage den Opgave op, som Christian var blevet tvunget til at lade falde, at blive Føreren i den tyske Protestantismes Frihedskamp mod det katolske Habsburgs Magtstræben, samtidig med at han udvidede det svenske Herredømme Syd for Østersøen. Forslaget om, at Sverige og Danmark i Fællesskab skulde føre denne Kamp, havde Christian IV afvist, ikke blot paa Grund af hans Landes Krigstræthed, men fordi han ikke vilde være med til at give den gamle Medbejler i Norden øget Magt. Rigsraadet, som havde det store Flertal inden for alle Stænder bag sig, vilde nu som tidligere gøre det mest mulige for at undgaa en Krig. Dets Politik gik som før ud paa at faa Alliancer i Stand med Vestmagterne og Hansestæderne, som kunde beskytte Riget mod svenske Overgreb og Angreb. Dets Mistillid til Sverige, hvor man faktisk overvejede at slaa Danmark ned, før man skred til det tyske Foretagende, var ikke stort mindre end Kongens. Men det vilde forsigtigt undgaa enhver Politik, som kunde støde Sverige ved at modvirke dets tyske Planer eller paa anden Maade. Flere af dets ældre Medlemmer, som Kansler Chr. Friis, saa ogsaa i højere Grad end Kongen Gustav Adolfs Indgriben i Tyskland under en fælles-protestantisk Synsvinkel, ligesom Raadets Flertal med større Resignation end han saa den Kendsgerning i Øjnene, at Sverige under en stor Herskers Ledelse var et Rige i stærk politisk, militær og økonomisk Opgang. Kongen, som langt stærkere end Raad og Folk følte Kald og Pligt til at værne det danske Østersødominium, og som ikke havde skrinlagt sine Forhaabninger om at lægge nordtyske Omraader under sin eller sin Slægts Herredømme, kunde umuligt bekvemme sig til en saadan rent passiv Forsvarspolitik. Sverige skulde modarbejdes, saa vidt som hans Kræfter og Indflydelse rakte. En Politik med dette Maal maatte være forberedt paa svenske Modaktioner, i værste Fald et svensk Angreb. Dens nødvendige Forudsætninger blev derfor dels den stærkest mulige Udbygning af Rigets Forsvarsmagt, dels solide udenlandske Forbunds-

fæller. Vi har set, at den første af disse Forudsætninger trods det stigende Militærbudget ikke fuldt opfyldtes, en Mangel, for hvilken Kongen maa bære sin store Del af Skylden. Men ogsaa den anden glippede, og her har Christian IV, som, støttet paa tyske Raadgivere, der kendte det danske Riges Forhold og Kræfter for lidt, senere ogsaa paa Svigersønnen Corfitz Ulfeldt, i det hele uafhængigt af Raadet ledede Udenrigspolitikken, Eneansvaret. Den kongelige Ydrepolitik blev urolig, »rig paa Tilløb, men uden Resignation og uden sikkert Kompas« (J. A. Fridericia), og den stødte Forbundsfæller bort, som kunde være vundet.

De første ydrepolitiske Opgaver, som Christian IV efter Lübeckfreden og i Modstrid med denne vendte sig imod, var Generhvervelsen af Stifterne *Bremen og Verden* for Hertug Frederik og Hævdelsen af Højhedsretten over *Elben*. Det kejserlige Restitutionsedikt af Marts 1629, hvorefter de Stifter, som var kommet i protestantiske Herrers Besiddelse, skulde tilbagegives den katolske Kirke, hindrede foreløbig den første Plan. Kongen samlede sig da om den anden. Trods Steinburgforliget 1621 havde *Hamburg* i den tyske Krig nærmet sig til Kejseren og af denne, der jo stræbte at vinde Hansestæderne for sin baltiske Politik, 1628 udvirket et Privilegium, der forbød nogen at bygge Fæstninger, holde Krigsskibe eller kræve Told paa Elben mellem Hamburg og Havet. Da Kongen for at faa Midler til Udvidelse af *Glückstadts* Befæstning indførte en *Told* af alle Skibe, der passerede denne By, lod Hamburgerne April 1630 en Eskadre blokere Glückstadt. Christian førte trods Raadets Modstand personlig en Flaade paa 20 Skibe derned og tvang i September efter fire Dages Kanonade Hamburgerskibene til at ophæve Blokaden. Han hævdede sin Elbtold, men fjernede Kejseren yderligere fra sig og vakte Harme hos Sømagterne England og Nederlandene over Tolden, mens Sverige tilbød Hamburg Venskab.

Samtidig voksede Faren for et svensk Østersøherredømme. Ved Vaabenstilstanden i *Altmark* 1629 afstod Polen til Sverige Livland paa seks Aar og en Strækning af Preussens Kyst med fortsat Ret til at kræve Told i de preussiske Havne. Gustav Adolf havde Tropper i Stralsund, blokerede Rostock og Wismar og rejste Krav paa Højhedsretten over det baltiske Hav. Marts 1630 besatte han Rügen, som Christian IV havde forhandlet med Hertugen af Pommern om at afstaa til Danmark. Den danske Konge var stærkt stemt for en Krig, men Rigsraadet udtalte sig saa bestemt herimod, at han maatte indskrænke sig til et Forsøg paa ved Mægling at faa bragt en Fred mellem Kejseren og Sverige i Stand. Det mislykkedes. I Juni 1630 lan-

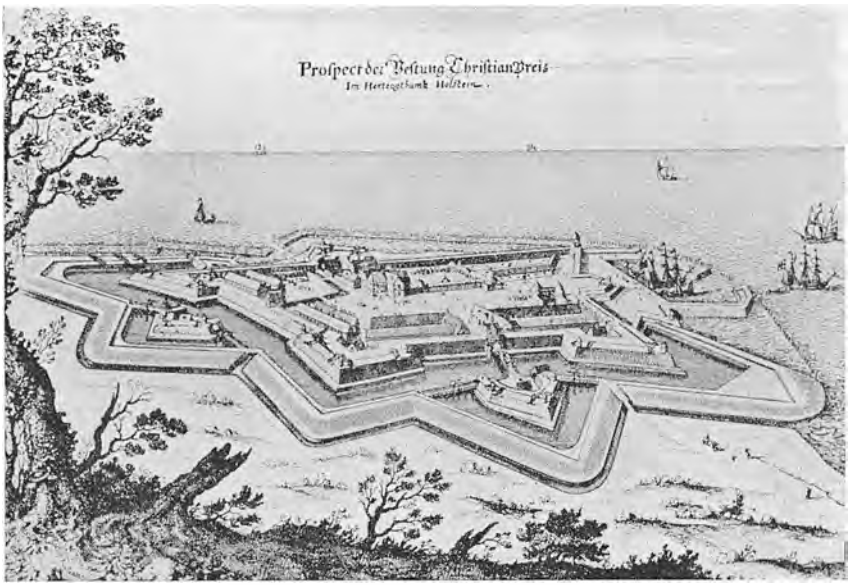

Fæstningen Christianspris ved Kieler Fjord.
Samtidigt Stik af Merian. Efter V. Lorenzen, Christian IV's Byanlæg.

dede Gustav Adolf med sin Hær paa Øen Usedom ved Pommern og begyndte den Krig, der skulde gøre Sverige til en Stormagt. Christian IV's Forsøg paa at vinde Kurfyrsterne af Brandenburg og Sachsen for en ny evangelisk Union som Modvægt mod baade Sverige og Kejseren og som Middel til at genvinde Stifterne for hans Sønner førte til intet. De to Kurfyrster sluttede sig til Svenskekongen, som Januar 1631 havde vundet Frankrigs Alliancehjælp; i September besejrede de forbundne Tillys Hær ved *Breitenfeld;* den paafølgende Vinter samlede hele den nedersachsiske Kreds, indbefattet Hansestæderne, sig om Gustav Adolf og stillede Kredsens Tropper under hans Kommando.

Christian IV havde da begyndt en Tilnærmelse til Kejseren, støttet af *Wallenstein,* som 1630 var blevet afskediget som Generalissimus, men paa ny var ved at vinde Indflydelse i Wien. *Chr. Pentz* indlod sig i Forhandlinger med kejserlige Officerer om en delvis Besættelse af Bremen Stift ved danske Tropper. Kort efter besattes det af en svensk Hærafdeling. Gustav Adolf, som allerede i Efteraaret 1631 havde overvejet et Indfald i Holsten, indtog en truende Holdning mod Danmark. Det var nu, Beslutningen toges om Anlægget af Fæstningen *Christianspris.* Men Krigsfaren drev dog over. Christian IV manglede baade Tropper og Forbundsfæller til en Krig.

I Stedet for slog han ind paa en ny Politik. Han gjorde *Fredsmægling* i Tyskland til sit Maal: Gennem sin Indflydelse ved denne haabede han at hindre Sverige i at faa *Pommern* og Protektoratet over Tysklands evangeliske Stænder og selv at opnaa de nordtyske Stifter og Elbtoldens Anerkendelse. Gustav Adolf stillede sig foreløbig afvisende over for en Fred, men hans Fald ved *Lützen* 6. November 1632 — som vakte Sorg hos mange i Danmark og skal have faaet selv Christian IV til at fælde Taarer — skulde synes at øge Chancerne for Mæglingspolitikken. Sveriges Styre kom, da den afdøde Konges Datter *Christina* kun var et Barn paa seks Aar, til at ligge hos en Formynderregering af Rigets fem høje Embedsmænd med Kansleren *Axel Oxenstierna* i Spidsen. Oxenstierna var en stor Statsmand, men han ejede hverken i Sverige eller blandt de tyske Protestanter en Autoritet som Gustav Adolf, der i sin lysende Personlighed havde forenet den svenske Kongemagts, det svenske Folks og den europæiske Protestantismes Forhaabninger. At Oxenstiernas Planer var mindre religiøst og universelt, mere nordisk bestemte end hans afdøde Herres, sigtede stærkere mod at tvinge Danmark i Knæ og gøre Sverige til »Herre over hele Norden«, skulde først Fremtiden gøre den danske Konge fuldt klart.

Christian IV's Mæglingsbestræbelser 1632—33, som i øvrigt gik Haand i Haand med et af Raadet forhindret Forsøg paa at hævde hans Østersømagt ved en Flaadeudsendelse og et af det støttet Forslag om Ægteskab mellem Christina og hans Søn *Ulrik*, som det svenske Raad bestemt afviste som »den formidableste af alle Ulykker«, havde ringe Fremgang. Han vandt dog den Fordel, at Kejseren 1633 gav ham Ret til *Elbtolden* for fire Aar, og kunde efter det store svenske Nederlag ved *Nördlingen* August 1634 gennemføre Valget af sin Søn *Frederik* til Ærkebiskop af *Bremen*. 1635 indrømmede Sverige Stiftet Neutralitet. At Kurfyrst *Johan Georg af Sachsen* i Maj samme Aar sluttede Fred med Kejseren i Prag, betød baade i sig selv og ved sine Følger for andre af de tyske protestantiske Fyrsters Holdning en Svækkelse af Sveriges Position. Dels opvejedes denne imidlertid i nogen Grad ved den svensk-polske Stilstand i *Stuhmsdorf*, der fornyede Altmarkforliget for 20 Aar, ved en intimere Sammenslutning mellem Sverige og Frankrig og ved *Johan Banérs* Sejr ved *Wittstock* 1636, dels forbeholdt Kejseren i Pragfreden sin Søn Leopold Vilhelm Bremen Stift og nægtede at anerkende Frederik.

Frygt for de svenske Vaabens ny Fremgang, der truede Pommern og dermed det, som Christian IV forstod ved sit Østersøherredømme, Haab om at overvinde Kejserens Modstand i Spørgsmaalet Bremen

drev nu Christian IV til paa ny under Indflydelse af Pentz og med denne som Hovedforhandler at banke paa i Wien. Der førtes her 1636—37 en Række Forhandlinger, under hvilke Kongen og Pentz for at sikre Bremen og Elbtolden og hindre, at Sverige fik Pommern, hvis Hertugslægt uddøde 1637, gav Kejseren, fra 1637 *Ferdinand III*, Løfte om Vaabenhjælp mod Opfyldelse af de kongelige Ønsker, saafremt Sverige stillede Krav om Pommern. Dette vovelige Spil, som Rigsraadet med bange Anelser fralagde sig alt Ansvar for, førte dog ikke til noget. Kurfyrsterne tvang Kejseren til at nægte Elbtoldens Fornyelse, og 1638 besatte en kejserlig Hær Bremen Stift.

Alligevel tvang Christian IV's antisvenske Politik og den Modsætning, hvori han af toldpolitiske Aarsager kom til Nederlandene, ham til stadig nye Tilnærmelser til Kejseren, ogsaa efter at der under hans Mægling fra Foraaret 1638 var begyndt *Forhandlinger om Fredspræliminærerne* i Hamburg. Nogen Styrkelse af den danske Konges Position medførte hans Ledelse af disse Forhandlinger ikke; dertil var hans Magtmidler trods den Opstilling af Tropper i Holsten, som fandt Sted, for ringe. Kejseren søgte vel til Tider at vinde Danmark, men samtidig vilde han gerne skille Sverige fra Frankrig, forbød af Hensyn til Hamburg, som Februar 1638 havde sluttet et nyt Forbund med Sverige, Elbtoldens fortsatte Opkrævning og vægrede sig af samme Aarsag ved at stadfæste Kongens og Hertugen af Gottorps Erhvervelse af *Pinneberg* efter den sidste Schaumburggreves Død 1640, da Altona derved kom i Christians Besiddelse. Et dansk-engelsk Forsvarsforbund, der sluttedes 1639, modvirkede ogsaa Forhandlingerne med Kejseren uden at yde Danmark nogen Støtte, da Karl I ved Kampen med Parlamentet snart blev ude af Stand til at opfylde sine Forpligtelser.

Da der efter utallige formelle og reelle Tvistigheder endelig December 1641 blev undertegnet Fredspræliminærer om Aabning af en endelig Fredskongres i Münster og Osnabrück i Marts 1642, indledes der samtidig svensk-kejserlige Forhandlinger om *Pommern*, som Sverige ønskede at sikre sig inden Kongressen. Ophidset herved oprullede Christian IV i April 1642 hele Faren ved et svensk Østersødominium for sit Rigsraad. »Hvor farligt og præjudicerligt sligt nu disse Riger og Lande i Fremtid vil falde, gøres ufornødent at deducere. Sverige har givet Danmark nok at skaffe, førend dets Grænser enten i Rusland eller Livland blev extenderede; skulde nu Pommern eller en Del deraf desforuden komplificere saadan deres Magt og helst paa de Steder i Østersøen, hvor Danmarks Krone aldrig nogen tilforn nogen Ret eller Højhed har været gestændig, og Danmark saaledes fast fra Narven til Lübeck med svenske Besæt-

Christian IV til Hest.
Maleri fra ca. 1643 af Karel van Mander. Frederiksborg.

ninger fast blive indelukt og beængstet, da kunde i Længden intet andet end vort kære Fædrelands største Præjudice deraf foraarsages«. Rigsraadet nægtede ikke, at en saadan Fare var for Haanden, men saa, som Situationen var, ingen Mulighed for aktiv Indskriden mod Sverige; en saadan vilde blot medføre, at dette udsonede sig med Kejseren og vendte sig alene mod Danmark, støttet af Frankrig og Nederlandene, der ikke ønskede en Standsning af den svenske Krig i Tyskland. »Formuen er udi disse Lande ogsaa ringe, og ingen Fortroende hos alle omliggende Naboer at formode«. Raadet var her i Overensstemmelse med Adelen, som paa et samtidigt Adelsmøde i

København paa ny gav sin Mistillid til Kongens tyske Raadgivere Udtryk og raadede til baade at vinde Kejseren ved Indrømmelser over for Hamburg og at slutte Forbund med Sverige, Nederlandene og Hansestæderne.

Selv Christian IV kunde indse, at Forholdene ikke tillod et Opgør med Sverige. *Hamburg* var derimod lettere at kue. Allerede 1637 havde han forbudt alle sine Undersaatter at handle med Hamburgere og var skredet til Beslaglæggelse af disses Varer i sine Havne. April 1643 lod han en Flaade og Tropper blokere Byen og tvang den til at anerkende hans Overhøjhed, til Rigskammerretten havde afgjort Striden mellem ham og den. Kejseren blev dog ikke derved villigere til at stadfæste Elbtolden. For at opnaa denne Stadfæstelse og hindre, at Sverige fik Pommern, gjorde Kongen, efter at *Fredskongressen* endelig ud paa Sommeren 1643 var aabnet i *Münster* og *Osnabrück*, paa ny mere vidtgaaende Tilnærmelser til Kejseren. Det maa være efter kongelig Instruks, naar Rigskansler *Just Høg* og især *Dr. Christopher v. d. Lippe* lod de kejserlige Diplomater forstaa, at Christian IV kunde tænke sig et Forbund med Kejseren og et Angreb paa Sverige, hvis dette ikke opgav Pommern, og hvis den danske Konge til Gengæld fik Elbtolden og Pinneberg og Kejserens tyske Modstandere en almindelig Amnesti.

Kejserens Svar var afvisende, bl. a. fordi hans egen Stilling nu var lettet ved, at den svenske Hær under Feltmarskal *Lennart Torstensson,* der havde truet hans østrigske Arvelande, havde sat sig i Bevægelse mod Nord. Uden for Sverige vidste endnu ingen dens Maal. Men Maalet var Danmark. Christian IV's mod Sverige rettede Mæglingspolitik havde i Forbindelse med en Skærpelse af Toldstridighederne og hele Sundfartsproblemet bragt den Tanke til Sejr i det svenske Rigsraad, for hvilken Axel Oxenstierna var Hovedforkæmperen, den Tanke, at Danmark skulde slaas ned. Det fra Unionstiden stammende Nationalhad, genvakt ved Kalmarkrigen og Elfsborgs Løsen, gik her sammen med Viljen til endeligt at sikre Sverige Overherredømmet i Norden og med Overbevisningen om, at dette kun lod sig vinde ved en sejrrig Krig med Naboen og Medbejleren.

Hverken Christian IV eller det danske Rigsraad manglede Forstaaelse af, at Stemningen inden for den svenske Regering gik i denne Retning. Raadet vilde afvende Faren ved en Politik, som afholdt sig fra udæskende Skridt mod Sverige, samtidig med at der skabtes Danmark et Forsvar i en udskrevet Nationalhær og sluttedes Alliancer med Sømagterne, Frankrig og Hansestæderne. Christian IV's Politik havde en tydelig antisvensk Karakter, og han undlod ikke selv paa mindre Punkter at vise dette, som da han 1640 hjalp

Gustav Adolfs Enke *Maria Eleonora,* der laa i Strid med sin Datters Formynderregering, til at flygte om Bord paa et dansk Krigsskib. Til Støtte for denne Politik og til Værn mod et svensk Angreb øgede han, især fra 1639, Tallet af hvervede Tropper ved Sydgrænsen. I Raadet støttede kun *Corfitz Ulfeldt* denne Hærforøgelse; Raadets Flertal var imod den af baade finansielle og politiske Grunde; blandt de sidste var Frygten for at udfordre Sverige. Ud fra denne Frygt og af konfessionelle Motiver var Raadsflertallet ogsaa en Modstander af Kongens Tilnærmelser til Kejseren og af de Forhandlinger, der gentagne Gange førtes med *Polen,* Tilnærmelser og Forhandlinger, hvis eneste varige Resultat var at skærpe den svenske Mistillid. Det samme gjaldt Kongens Forsøg 1631 og 1641—43 paa at knytte en Forbindelse med *Rusland,* ved sidste Lejlighed fremkaldt ved Zar *Michael Fedorovitsj'* Forslag om et Ægteskab mellem hans Datter og Kongens Søn Grev *Valdemar Christian;* denne rejste September 1643 med et stort Følge til Moskva, men maatte Aaret efter vende hjem med uforrettet Sag. Over for alle disse mislykkede Skridt fra det kongelige Diplomatis Side betød den 1639 med England sluttede Alliance lidet. Mest afgørende blev dog, at man ikke fik det Forbund i Stand med *Nederlandene,* som Rigsraadet fra først til sidst betonede Nødvendigheden af.

Tydeligere end noget andet Sted træder i Forholdet til Generalstaterne de ofte indbyrdes modstridende Tendenser i Christian IV's Politik frem. Da Forbundet mellem Staterne og Sverige sluttedes 1614, var Danmark den Magt, som især truede den fri Handel paa Østersøen. Da det udløb uden at fornyes i 1629, havde Sveriges baltiske Erobringer og de store svenske Toldpaalæg, de saakaldte »Licenter«, i preussiske og livlandske Havne, som snart efterfulgtes af andre i de pommerske og mecklenburgske, vist Sverige som en maaske endnu farligere Hindring for denne Frihed. Naar Følgen ikke blev en dansk-nederlandsk Tilnærmelse, var Aarsagen især den kongelige *Toldpolitik* i *Sundet* og *Elben* og i *Norge.*

Baggrunden for denne Politik var det Herredømme, som Christian IV gjorde Krav paa over Rigets Have, Sunde og Kyster, og som han i Overensstemmelse med »Regalismens« Principper stræbte at udnytte til Fordel for Statens eller sin egen Kasse. Han kunde her støtte sig dels paa gammel Praksis, dels paa samtidige udenlandske Forbilleder, som Karl I's Hævdelse af Herredømmet over Nordsøen og Kanalen, der underbyggedes teoretisk af Englænderen *Seldens* Bog »Mare clausum« (»Det lukkede Hav«) fra 1636, et Modskrift mod Hollænderen *Grotius'* »Mare Liberum« (»Det fri Hav«) fra 1609, paa den nederlandske Transittold af Skibsfarten ad Landets

Floder og ikke mindst paa de svenske Licentpaalæg i Østersøhavnene. Han havde en stærk Trang til paa dette Omraade at hævde sin kongelige Ret mod enhver Modstand, ikke mindst over for Nederlænderne, hvem han saa ned paa som et Kræmmerfolk og hadede som Republikanere og Calvinister, Modstandere af Kongemagten. Det afgørende Motiv til de store Toldforhøjelser var dog Kongens voksende Pengebehov. *Sundtolden* gav som Følge af Østersøhandelens Omfang de største Indtægter, og disse flød fra gammel Tid i Kongens egen Kasse. Derfor fandt de største og mest følelige Forhøjelser Sted her. Allerede i 1629 og 1631—32 var Sundtolden forhøjet betydeligt, men nederlandsk og engelsk Modstand tvang Kongen til et Tilbagetog. Fra 1635 begyndte imidlertid trods Rigsraadets Protester — kun *Corfitz Ulfeldt* støttede her sin kongelige Svigerfader — nye Paalæg at sætte ind, og 1638 og 1639 naaede de Højdepunktet. Skibstolden, »Rosenobeltolden«, forhøjedes med ca. en Fjerdedel, Lastetolden for mange Varer til det dobbelte eller tredobbelte, for enkelte endog til det firdobbelte. 1639 kom hertil et Tillæg af 1 pCt. af alle Varers Værdi; for en enkelt i Krudtfabrikationen vigtig Vare, Salpeter, hvoraf der aarlig førtes store Mængder gennem Sundet vestværts, forhøjedes samtidig Tolden fra ½ til 14 Rdl. pr. Centner, d. v. s. 78 pCt. af Værdien. Denne Told toges almindeligt i den Form, at Kongen, i Kraft af sin Ret til at forbyde Gennemfarten af Krigsammunition, sendte Salpeterskibene til København for at udlosse og dér udtog den nævnte Procentmængde af selve Varen til sit eget Behov; i et enkelt Tilfælde vides han at have beslaglagt ikke blot en Ladning Salpeter, der ikke var opgivet til Tolderne, men ogsaa Skibet og den øvrige Ladning, ud fra Sætningen: ufrit Skib gør ufrit Gods. Ogsaa den norske *Trælasttold* forhøjedes betydeligt.

At Christian IV ad denne Vej endnu stærkere end gennem *Elbtolden* i de *hollandske* Handels- og Skibsfartsbyer, som beherskede det meste af Østersøfarten, vakte Følelser, der steg til Forbitrelse, kan ikke undre. Hollænderne følte hele deres Østersøhandel truet, deres Trælasteksport fra Norge stærkt hemmet. Den politiske Følge blev, at Generalstaterne efter resultatløse Forhandlinger med Christian IV i Glückstadt paa ny nærmede sig *Sverige* og i September 1640 sluttede et *nyt Forbund* med dette paa 15 Aar til Hævdelse af Skibsfartens og Handelens Frihed i Østersøen og Nordsøen og Forsvar af de to Staters Lande og Rettigheder. Nye Forhandlinger med Christian IV i Stade 1641 endte vel efter skarpe Sammenstød med, at han indrømmede Nederlænderne en Tilbagevenden til 1637-Satserne for fem Aar. Men denne Indrømmelse opfyldte ikke deres Krav og ændrede intet ved den Kendsgerning, at Kongen ved sin hensynsløse

Toldpolitik havde drevet den eneste Magt, som kunde være vundet for effektiv Hjælp mod et svensk Angreb, i Sveriges Arme. At *Hannibal Sehested* sendtes paa Ambassade til Madrid 1640—41 for at stoppe og faa Erstatning for Duinkerkenkapernes Overgreb mod dansk-norske Skibe og udvirke Privilegier som Grundlag for en direkte dansk-spansk Handelsforbindelse med Glückstadt som Centrum, var ikke egnet til at bedre Forholdet til Handelsrepublikken, selv om det var urigtigt, naar man i Haag og Amsterdam troede, at det drejede sig om en dansk Alliance med Spanien.

Ogsaa *svenske* Interesser og svensk Følelse krænkedes ved Christian IV's Sundpolitik. Han undlod vel i Almindelighed at røre ved den Toldfrihed, som ved Knærødfreden var sikret svenske Undersaatter i Sundet. Men han vilde ikke, hvad man fra svensk Side krævede, lade den gælde for de nye svenske Østersøprovinser og for Pommern og Mecklenburg, hvis Eksport spillede en meget stor Rolle i den samlede svenske Udenrigsomsætning. Hertil kom, at Toldfriheden kun gjaldt Skibe og Varer, som ved saakaldte »Certifikater« godtgjordes at tilhøre svenske Undersaatter, mens endnu ca. 30 pCt. af det egentlige Sveriges Ud- og Indførsel gennem Sundet fandt Sted paa hollandske Skibe og en betydelig Del deraf for hollandsk Regning, et Forhold, som uden Tvivl i stort Omfang gav Anledning til Udstedelse af falske Certifikater. Der er Vidnesbyrd om, at den svenske Regering selv kunde give sine Residenter Ordre til at udstede saadanne for Hollænderne, og Christian IV havde et godt Øje til den svenske Helsingørresidents Virksomhed i denne Retning. At Kongen havde Ret til at hindre denne Trafik, kunde ingen bestride; men hans skrappe Undersøgelsesmetoder vakte voldsom Irritation baade i Sverige og Holland, især efter at den brutale Købmand og Skipper *Nikkel Helmer Kock* 1643 var blevet Generalvisitør for Danmark og Norge. Selve Toldforhøjelserne bidrog ogsaa, hvor ingen Certifikatsvig fandt Sted, til at fordyre Varer, der for fremmed Regning indførtes i Sverige ad Sundvejen, ligesom svenske Eksportvarer, udførte af fremmede, paa det hollandske Afsætningsmarked fordyredes med Toldens Beløb. Dette maatte føles saa meget stærkere, som den svenske Industri var i stærk Fremgang, især Jern- og Kobberproduktionen og Fabrikationen af Kanoner, Bly, Salpeter, Krudt, Musketter osv. For de sidstnævnte Varers Vedkommende kom tillige Christian IV's Udøvelse af sin paastaaede Ret til som Herre over Sundet at tillade eller forbyde Passagen af Soldater og Krigsmateriel til at volde stærk Gnidning. Navnlig kom det flere Gange til Sammenstød mellem de kongelige Visitører og Toldembeds-

mænd og den nederlandske, i Sverige bosatte Industrikonge *Louis de Geer*, Grundlæggeren af den store Vaabenfabrik i Finspång.

Axel Oxenstierna var, som Christian IV, grebet af Merkantilismens Evangelium. Det svenske Østersøimperium, som han i Gustav Adolfs Spor vilde bygge op, skulde give Sverige ikke blot politisk og militært, men ogsaa kommercielt Herredømmet i Norden. Den danske Konges egenmægtige Raaden over Sveriges og de svensk-baltiske Landes vigtigste Udførselsvej nagede ham lige saa stærkt som Modarbejdelsen af hans Politik i Tyskland. Længe sigtede han mod Krigen. Efterhaanden voksede Stemningen for den baade i Regeringens og Handelens Kredse; i Folket ulmede det gamle Nationalhad. Sveriges Erobringer i Tyskland og dets Hære dér tillod et Angreb sydfra mod Holsten, samtidig med at de skaanske Provinser angrebes østfra. Den nederlandske Alliance kunde maaske skaffe Sverige Hjælp til Søs; Fredskongressen var ved at begynde; det gjaldt om at lamme Christian IV's svenskfjendtlige Mæglingspolitik. Maj 1643 stillede Oxenstierna det svenske Raad over for Spørgsmaalet om Krig eller Fred. Længe forhandledes der, men Flertallet sluttede sig til Rigskansleren. Beslutningen blev, at man gennem det danske Rigsraad skulde paavirke Christian IV til en ændret Politik; lykkedes det ikke, skulde Krigen begyndes. Men samtidig fik Torstensson, der stod i Mähren, Ordre til om Efteraaret at rykke frem med sin Hær mod Østersøen og gennem Holsten trænge ind i Jylland og derfra helst ogsaa over paa Fyn, mens et af hans Troppekorps fra Mecklenburg-Pommern sattes over til Sjælland for sammen med en fra Sverige afsendt Hær at erobre København og Kronborg. Juni—Oktober forhandlede de to Rigsraad skriftligt med hinanden uden Resultat, men ogsaa uden at man i Danmark fik Færten af, hvad der var i Gære. Da den danske Resident i Stockholm *Peder Vibe* rapporterede i advarende Tone, skrev

Axel Oxenstierna.
Stik af J. Falck, 1652. Stockholm.

Christian IV: »Peder Vibe reder formeligt til Barsel med Krig«. *Corfitz Ulfeldt* tillod sig i November at true den svenske Gesandt med et dansk Angreb. Tre Dage efter vedtog den svenske Rigsdag Krigen. Torstensson maatte afgøre, om Angrebet skulde føres nu eller til Foraaret. Først i September havde han faaet Ordren fra Maj. Saa hurtigt han kunde, rykkede han nordpaa. 12. December overskred han Holstens Grænse.

Anders Bille.
Stik fra 1704 efter forsvundet Maleri.

Paa dette Tidspunkt var Hertugdømmerne næsten blottede for Forsvarstropper, da de to hvervede Fodfolkregimenter og de fire hvervede Rytterregimenter tidligere paa Aaret var ført til Kongerigets Byer for at lette Hertugdømmerne for den langvarige Indkvarteringsbyrde. Der fandtes af kongelige Tropper hernede kun et halvt Hundrede Mand af jyske Regiment i Christianspris og nogle hvervede Kompagnier i andre Fæstninger. Efter en Uge havde Torstensson besat Holsten med Undtagelse af Fæstningerne Krempe og Glückstadt, før Udgangen af December ogsaa Slesvig, hvor han tog Hovedkvarter i Hadersslev. Hertug *Frederik III af Gottorp* laa i Strid med Christian IV om Toldspørgsmaal og andet og følte Vasalforholdet til den danske Konge, i hvis Ydrepolitik han ikke havde nogen Del, som et stærkt Skaar i sin Uafhængighed. Allerede tidligere havde han sonderet Sverige om Muligheden for hans Neutralitet i en Krig mod Danmark; over for Torstenssons Overmagt havde han intet Valg. Der sluttedes en Overenskomst, som overlod den svenske Hær Trittau, Kiel og Eckernförde og fritog Gottorp for Kontribution og Indkvartering mod Betaling af 100 000 Rdl.

I Jylland førtes Overkommandoen af den i 1642 udnævnte Rigsmarsk *Anders Bille*, der havde gjort Tjeneste i Kejserkrigen. Saa snart Christian IV i København fik det uventede Budskab om Fjen-

dens Indfald, befalede han 18. December Marsken at samle alt mobilt Fodfolk og Rytteri i Jylland, ogsaa Rostjenesten, i og ved den befæstede Lejr »Snoghøj« (»Jyllandsby«). Om større Modstand blev der dog ikke Tale. 9. Januar oprev Torstensson en dansk Rytterhær ved Eltang nær Kolding, og den 14. overgaves Snoghøjforskansningerne, efter at den største Del af Mandskabet, over 4000 Mand, paa Kongens Befaling var ført over til Fyn. Efter en Kamp 18. Januar mod Bønder fra Vendsyssel, som under adelig Ledelse havde samlet sig ved Nørresundby, var *hele Jylland* i Fjendehaand.

Det øvrige Danmark søgte den 66-aarige Konge, som 27. December tog over til Fyn, støttet paa Rigsmarskens organisatoriske Dygtighed, med stor Energi og Beslutsomhed at redde. Kongen overtog selv Overledelsen af Forsvaret; paa Fyn fik *Anders Bille,* i Skaane *Ebbe Ulfeldt,* i Hertugdømmerne Kongens næstældste Søn Hertug *Frederik* Kommandoen. Milits og Rostjeneste indkaldtes i de forskellige Landsdele, Kystvagten organiseredes, Flaaden udrustedes, Laan optoges til Nyhvervninger. I alt lykkedes det paa denne Maade under Krigen at bringe omtrent 20 000 Fodfolk og 6000 Ryttere paa Benene, bortset fra den norske Hær, som *Hannibal Sehested,* der fik Overkommandoen i Norge, samlede og organiserede. Torstenssons krigsøvede og disciplinerede Hær var disse Tropper dog ikke voksne. Og især i Jylland, hvor Mindet om Kejserkrigens Ulykker endnu var levende, men ogsaa paa Øerne bredte Modløsheden og Panikken sig. Adelsmænd og Borgere flygtede fra deres Gaarde og Byer. Nu som den Gang fik Klassemodsætningen skarpe Udtryk; »et almindeligt Ry og Raab« rejste sig mod Adelen. Paa et *Stændermøde* i *København* 19. Maj gav vel Adel, Gejstlighed og Købstæder med betydelig Offervilje Løfter om Laan i Penge og Levnedsmidler, om Udrustning af Skibe og Underhold af Soldater, og bevilgede en Afgift af rentebærende Kapitaler. Men nu viste Følgerne af de store Skatteudskrivninger og de nedadgaaende Konjunkturer sig i en almindelig Pengemangel. Det var næsten umuligt at faa de nødvendige Midler til Rustninger og Hvervninger.

Heldigt var det, at den svenske Østhær paa 8000 Mand, som 9. Februar under Feltmarskal *Gustav Horn* rykkede ind i *Skaane* med Københavns Erobring som Endemaal, viste sig mindre slagfærdig end Torstenssons. Den erobrede Helsingborg, Lund, Landskrone og Laholm, men maatte standse foran Malmø, mens Ebbe Ulfeldt fra Kristianstad med Støtte af Bondeskarer, »Snaphanerne«, plagede Fjenden med Strejftog. Langsomt gik det ogsaa med de svenske Skibsrustninger i Ystad og i Limfjorden; Torstensson forsøgte forgæves at gaa over til Fyn og angrebes flere Gange i Flanken af Anders

Bille, som generobrede og sløjfede Snoghøjskanserne. I Norge vandtes det af Fjenden erobrede Jämtland tilbage.

Udsigterne til varig og heldig Modstand var dog smaa. Blandt de udenlandske Magter viste kun *Kejseren,* for at modarbejde en svensk Magtforøgelse, sig rede til Hjælp; de i København førte Forbundsforhandlinger stødte ganske vist paa Vanskeligheder, men den kejserlige Feltmarskal *Gallas* fik Ordre til at angribe Torstensson i Holsten. I *Nederlandene* var især Amsterdams Reder- og Købmandskredse for en Indgriben til Sveriges Fordel, men Arvestatholderen *Frederik Henrik* og hans Parti holdt igen, navnlig fordi man atter ønskede den svenske Militærmagt sat ind mod Kejseren i Tyskland. I April sendtes Mæglingsambassader til begge de nordiske Stater. Instruksen for den til Sverige indeholdt imidlertid, at Sveriges Hjælp skulde søges til at faa Speyerfreden af 1544 fornyet og dermed Øresundstolden stærkt reduceret. Og samtidig lykkedes det *Louis de Geer* med Generalstaternes Støtte for svensk Regning at udruste en Flaade paa over 30 Skibe, som i April under Befaling af Admiral *Maarten Thijssen* afsejlede fra Zuidersøen. Lidet betød i Forhold hertil de Hvervninger af Officerer og Søfolk og Køb af Ammunition, som Christian IV's Agenter, især hans Faktor i Amsterdam *Gabriel Marselis,* fik i Stand.

Imidlertid havde Christian IV besluttet sig til en *Flaadeaktion* mod Göteborg, ledsaget af et Indfald i Västergötland af Hannibal Sehesteds norske Hær. I April kom Kongen med 12 Skibe herop, og Göteborg indesluttedes fra to Sider. Han tumlede med Planer om et Fremstød mod Stockholm fra Norge eller gennem Østersøen, da han 1. Maj fik Bud om Thijssens Flaadeekspedition. Med ni Skibe satte han sydpaa og kunde 16. Maj tilbageslaa den mest af smaa Skibe bestaaende hollandske Flaades Forsøg paa at trænge ud af *Lister Dyb* mellem Sild og Rømø; 24. Maj tilføjede derpaa hans Admiraler *Ove Gjedde* og *Pros Mund* den et føleligt Nederlag, og efter et nyt forgæves Gennembrudsforsøg 5. Juni maatte Thijssen vende tilbage til Holland.

Snart stod den danske Flaade dog over for en farligere Modstander. Med omtrent 40 Skibe sejlede den svenske Admiral *Klas Fleming* 1. Juni ud fra Dalarö ved Stockholm. Hans Opgave blev at føre de svenske Hære over til Sjælland, men da han fandt, at Torstenssons Forberedelser ikke var til Ende, maatte hans Flaade foreløbig nøjes med 28. Juni at erobre Fehmarn. Christian IV besluttede nu at vove sin samlede Flaade i et Hovedslag. Den 29. afgik han fra København med ca. 40 Skibe. 1. Juli mødtes de to Flaader, hvoraf den danske havde lidt flere Skibe, mens den svenske var bedre udrustet med

Slaget paa Kolberger Heide 1644.
Samtidigt Stik.

Kanoner, paa *Kolberger Heide* mellem Kieler Fjord og Fehmarn. Efter en langvarig, men uafgjort Kamp under skiftende Vindretninger, i hvilken Kongen om Bord paa »Trefoldigheden« ramtes af Splinterne fra Sammenstødet mellem en svensk Kugle og en dansk Kanon og for stedse mistede Synet paa højre Øje, skiltes Flaaderne ud paa Natten uden større Mandetab og uden Skibserobringer paa nogen af Siderne. Fleming trak sig tilbage i Kieler Fjord, hvor den danske Flaade fra 7. Juli holdt den svenske indespærret. Ikke længe efter rykkede *Gallas* ind i Holsten, hvor han ved Neumünster forenede sig med kongelige Tropper fra Glückstadt. Torstenssons Stilling var truet, men nogen effektiv Samvirken mellem Kongens og Gallas' Styrker kom ikke i Stand. Den af Christian IV 24.—25. Juli anlagte Skanse ved Labø nær Christianspris erobredes faa Dage efter af de svenske, og Gallas' Angreb paa Kiel mislykkedes. 2. August lykkedes det ogsaa den svenske Flaade, nu under Befaling af den unge og energiske tidligere Generalmajor *Karl Gustav Wrangel,* da Fleming 26. Juli var dræbt af en dansk Kugle fra Labø, at slippe ud af Fjorden forbi den danske Flaade og naa Stockholms Skærgaard i god Behold. Kongen lod den gamle Admiral *Peder Galt* bøde haardt for, at Svenskeflaaden ikke var angrebet i Tide. Rigsraadets Domstol fandt vel, at han havde forbrudt sit Liv, men indstillede ham enstemmigt til Be-

naadning. Alligevel lod Christian IV ham henrette foran Københavns Slot i sit eget Paasyn.

Efter at den svenske Flaade var i Sikkerhed, og Planerne om en Overgang til Fyn maatte opgives, samlede Torstensson sine Tropper ved Rendsburg og drog atter til den tyske Krigsskueplads. Gallas, som havde udrettet lidet, og hvis Krav om Troppeunderhold m. m. mødte stærk Modstand hos Glückstadtguvernøren Pentz, fulgte efter ham. Torstensson havde dog efterladt Garnisoner i de vigtigste Købstæder og Fæstninger i Jylland og Hertugdømmerne, og i September besatte en svensk Hærafdeling under Oberst *Helmuth Wrangel* Halvøen. Nogen Fare for et Angreb paa Øerne fra Jylland bestod dog ikke længere, og Christian IV kunde derfor i September vende sig mod *Skaane*. Skønt hans Hær var Horns overlegen, indskrænkede han sig imidlertid kun til mindre Angreb, indtil han i Oktober kaldtes til København af et Smertens Budskab. Paa ny var det lykkedes *de Geer* at udruste en Flaade i Holland under Thijssens Befaling, og 9. August stod dens 22 Skibe Sundet ind forbi Kronborg, som til almindelig dansk Bestyrtelse ikke med sine Kanoner havde kunnet hindre Gennemsejlingen, passerede 10. August København og naaede, trods Forsøg fra danske Skibe paa at standse dem, Kalmar. 28. September stødte Wrangels Flaade til den hollandske. 13. Oktober mødte den forenede Flaade, 44 Skibe stærk, mellem Fehmarn og Lolland den af Christian IV udsendte danske Eskadre paa 17 Skibe under Admiral *Pros Mund*. Efter en haard Kamp reddede kun tre Fregatter sig tilbage til København; Admiralen var blandt de faldne. Skønt Wrangel ikke vovede at angribe Sjælland eller Fyn eller efter Ordre at opkræve Sundtold, følte Nederlaget, som med et Slag gav Sverige ogsaa den maritime Overmagt, dybt baade af Kongen og af alle danske. Allerede før aandeligt svækket kom Christian IV nu endnu stærkere ud

Fløjlstrøje fra ca. 1635 med blodplettet Kniplingskrave, baaret af Christian IV i Slaget paa Kolberger Heide 1644. Rosenborg.

af Ligevægt. Hans Handlekraft lammedes yderligere, samtidig med at Pirreligheden og Mistænksomheden tog Overhaand. Ulykkerne fik ogsaa Stænderspliden til at vokse, men Flertallet i Folket kunde dog mødes i et stadig stærkere Ønske om Fred.

For Fred i Norden arbejdede nu ogsaa den franske Statsleder Kardinal *Mazarin,* som ønskede de svenske Hære frigjorte til Krigen i Tyskland, men samtidig ikke gerne saa Frankrigs allierede Sverige blive altfor mægtigt og uafhængigt. Han sendte i Sommeren 1644 *Gaspar Cognet de la Thuillerie* til Norden for at mægle. Samtidig var de nederlandske Ambassader endelig naaet frem om Bord paa den Generalstats-Flaade, 42 Krigsskibe stærk, under Admiral *Witte Corneliszoon de With,* som konvojerede 700 nederlandske Handelsskibe til Sundet. Christian IV saa med Harme paa denne Flaadedemonstration, men han maatte bøje sig for Overmagten og antog 31. August baade den nederlandske og den franske Mægling. Efter det store Flaadenederlag i Oktober enedes man paa begge Sider om Afholdelse af et Fredsmøde ved *Brømsebro,* en Holm i Aaen Brømsebæk paa Grænsen mellem Bleking og Smaaland. Det var først fastsat til December, men udsattes, da Sverige forinden vilde sondere, om det kunde vente Vaabenhjælp af Generalstaterne, hvis Danmark ikke gik ind paa dets Fordringer, til Februar 1645.

I Mellemtiden var et Forsøg paa ved Samvirken mellem Hertug *Frederiks* Hær i Hertugdømmerne og *Anders Billes* paa Fyn at fordrive Wrangels Tropper fra den jyske Halvø mislykkedes, fordi Hertugen ikke vilde fjerne sig for langt fra Marskegnene og sit gamle Ærkestift Bremen. Han erobrede 30. December Ribe, der dog snart tabtes igen, og umuliggjorde derefter ved sin March mod Elben, som Kongen gav sin Sanktion, Rigsmarskens Plan om et samlet Fremstød mod Wrangel, der stod ved Randers. Anders Bille ansaa sig med en Del Grund for daarligt behandlet og havde mange danske adelige paa sin Side. I Holsten var kun Glückstadt, Krempe og Rendsburg i danske Hænder. Den svenske Flaade beherskede Østersøen. At *Hannibal Sehested* i November havde hærget en stor Del af Värmland og brændte af Iver efter nye Fremstød fra Norge, ændrede ikke den Kendsgerning, at de militære Muligheder for Danmarks Vedkommende syntes udtømte, og at kun faa troede paa, at noget kunde vindes ved en fortsat Krig.

Under disse Forhold begyndte 8. Februar 1645 under de nederlandske og franske Gesandters Mægling *Fredsforhandlingerne ved Brømsebro.* Paa dansk Side lededes de af Rigshofmester *Corfitz Ulfeldt* og Kansler *Christian Thomesen,* som tog Ophold i Kristianopel, paa svensk af *Axel Oxenstierna.* Den svenske Rigskansler fremdrog,

med foreløbig Tilbageholdelse af de store Landafstaaelseskrav, som han havde faaet indsat i sin Instruks, til at begynde med kun de svenske Fordringer vedrørende Sundet: fuld Frihed for Told og Undersøgelse for alle Skibe og Varer, der tilhørte svenske Undersaatter i selve Sverige og dets Østersøbesiddelser, uhindret Ret til Passage for Krigsammunition og svenske Krigsskibe. Den danske Konges Forbitrelse over disse Krav var saa stor, at kun de la Thuilleries Mellemkomst hindrede en Afbrydelse af Forhandlingerne. De danske Forhandlere og deres Raadsfæller i København manede imidlertid Kongen til Indrømmelser, og i samme Retning virkede en Forværring af den militære Stilling. *Sehesteds* Indfald i Västergötland havde ikke svaret til hans Forhaabninger, og næsten hele *Bremen* Stift besattes af de svenske. Hertil kom Pengemanglen, Indkvarteringsbyrden og Fjendens Brandskatning af Jylland og Hertugdømmerne. 23. Marts tillod Christian IV, at Freden sluttedes paa de bedste Vilkaar, som var at opnaa. Snart naaedes ogsaa i Hovedsagen Enighed om Sundspørgsmaalene. Men nu fremkom de øvrige svenske Krav: Afstaaelse af de skaanske Provinser og Bremen Stift og Opgivelse af den danske Konges Højhedsret over Sundet samt af Elbtolden. Disse Fordringer gik ikke blot Kongen meget nær, den første maatte føles som uoverkommelig ogsaa af de danske Raader.

Det var da ogsaa i den svenske Instruks forudsat, at den, om nødvendigt, kunde lempes. Men foreløbig opretholdtes den, til Sverige var klar over *Generalstaternes Holdning.* Det viste sig nu, at trods danske Bestræbelser siden Sommeren 1644, ikke mindst fra *Corfitz Ulfeldts* Side, paa at vinde disse ved Indrømmelser, var den mere aktivistiske Politik i Holland gaaet af med Sejren. Marts 1645 vedtoges det at sende en stor Flaade til Sundet, og i April fik Gesandterne i Norden en ny Instruks, der paabød dem at faa de nederlandske Krav med Hensyn til Told- og andre Spørgsmaal opfyldt af Danmark; lykkedes det ikke, skulde den nederlandske Flaade samvirke med de svenske Stridskræfter i Overensstemmelse med 1640-Traktaten. Mens Forhandlingerne stod paa, skulde nederlandske Skibe ingen Sundtold betale. Det danske Rigsraad søgte ogsaa her at faa Kongen til at give efter, for at skille de nederlandske og svenske Interesser. Og da en af Hannibal Sehested ønsket Flaadeekspedition til Norge var mislykket paa Grund af Storm, bøjede han sig, saaledes at der ved de la Thuilleries Hjælp indledtes Særforhandlinger med Nederlænderne i Kristianopel. Men haardt var det for ham, allerhaardest dog at se 37 nederlandske Krigsskibe under de With i Spidsen for en Konvoj paa 300 Handelsskibe 5. Juni passere Kronborgs

tavse Kanoner uden Toldbetaling for derpaa at ankre op Nord for Middelgrunden.

12. Juni enedes man i *Kristianopel* om en Overenskomst for Sundtoldens og den norske Trælasttolds Vedkommende. Satserne for den første sattes for de næste 40 Aar noget lavere end 1628, før Forhøjelserne var sat ind, for den sidste til 1628-Foden. Denne Overenskomst fastholdtes, ogsaa efter at Gesandterne fra Haag havde modtaget en ny Instruks, der tillod dem eventuelt at samvirke med Sverige til en fuldstændig Lemlæstelse af Danmark.

Over for *Sverige* gjorde de danske Forhandlere ved samme Tid paa egen Haand Tilbud om Afstaaelse af *Øsel, Gotland* og *Jämtland* og Pantsættelse af *Halland* paa 25 Aar, eventuelt for stedse, hvis man ikke enedes om nogen Erstatning. Rigsraadet gav dette sit Samtykke, og Christian IV lod det ske. Paa et *Stændermøde* i *København* forelagde Raadet i Slutningen af Juni den sjællandske Adels Befuldmægtigede de svenske Fordringer og Spørgsmaalet om Fred eller fortsat Krig. Adelen svarede først, at det maatte Kongen og Raadet afgøre, men opstillede senere en Række Forudsætninger, som var nødvendige, hvis Krigen skulde fortsættes, bl. a.: Forpagtning af alle Rigets Toldindtægter til Generalstaterne for en bestemt Tid, Forbund med dem og Hansestæderne mod Sverige, Indkaldelse af udenlandske højere Officerer, som skulde lokkes med danske Adelsprivilegier, fremfor alt dog Skabelsen af »en oprigtig Kærlighed« mellem Stænderne og Afhjælpning af den ene Stands Klager over den anden. Til den Kritik af den kongelige ydre og indre Politik og deres Følger, som laa heri, svarede Raadet, at Forslagene næppe lod sig iværksætte. Adelen lagde da paa ny Afgørelsen hos Konge og Raad; den havde ikke givet Aarsag til »denne Ulejlighed og der efter optændte Krig«. En tilsvarende Holdning indtog Flertallet inden for de andre Stænder. Bestræbelserne fortsattes da for at faa de danske Tilbud antagne af Sverige. Fredspartiets Sejr i Stockholm, bl. a. under Indflydelse af et nyt af den utrættelige *Hannibal Sehested* iværksat Indfald i Västergötland, lettede Vejen, og de la Thuilleries Diplomati gjorde Resten. 13. August 1645 undertegnedes *Freden i Brømsebro* med Sverige, samme Dag som en Traktat i *Kristianopel* stadfæstede Overenskomsten med Generalstaterne. Danmark afstod de nævnte Landsdele samt *Härjedalen;* Halland pantsattes paa 30 Aar. Til Gengæld opgav Sverige sit Krav med Hensyn til Højhedsretten i Sundet og indrømmede Anmeldelsespligt ved Gennemfart og Transport af over 5 Krigsskibe og 1200 Soldater. Bremen Stift forblev i svensk Besiddelse, til den svenske Dronning havde taget endelig Bestemmelse om dets Skæbne. Elbtolden ophævedes for Svenskere og Nederlændere.

8. Fra Brømsebrofreden til Christian IV's Død (1645—48).

Freden ved Brømsebro gjorde en Ende paa den danske Konges »*Dominium maris Baltici*«, paa den Tidsalder, da han kunde kalde sig Herre til Østersøen. Efter Gotlands og Øsels Tab betegnede Bleking og Bornholm Grænserne for Rigets Omraade mod Øst; hinsides disse Grænser havde den danske Flaade ikke mere noget Støttepunkt. Fra Brømseaaen til Preussen beherskede Sverige alle Østersøens Kyster og Øer; det havde besat Pommern og Wismar, hvorfra dets Flaade kunde true Danmark. Det beholdt desuden Ærkestiftet Bremen og fik derved den Position ved Elben og Weser, som Christian IV havde søgt at skaffe sit Dynasti, og Muligheden for, naar det ønskede, at angribe Hertugdømmerne sydfra, en Fare, som blev saa meget større, som *Gottorp* mere og mere fandt sin Interesse i Tilslutning til Sverige. Finansielt fik Østersødominiets Tab sit Udtryk i, at Kongen for Sundtoldens Vedkommende først over for Nederlandene, snart ogsaa over for Frankrig og England bandtes til faste Maksimumssatser. Allerede 1645 maatte han ogsaa ved en Overenskomst med Hamburg ophæve Elbtolden helt. Hertil kom Pantsættelsen af den ældgamle danske Landsdel *Halland*, Forbindelsesvejen mellem de andre østdanske Lande og Norge, hvorom Freden bestemte, at det om 30 Aar enten skulde vedblive at være i Sveriges Besiddelse eller udveksles med et »andet lige godt« Pant. Tiden skulde vise, at dette blev det første Skridt til hele Østdanmarks Tab og til en stadig fortsat Indskrænkning af det danske Statsomraade.

Men ogsaa de bevarede Lande havde lidt haardt under Krigen. Mest naturligvis den jyske Halvø, men ogsaa Skaane og de Landskaber, som ikke havde været Genstand for fjendtlige Plyndringer og Udpresninger, men baaret haarde Skatter, Soldaterudskrivning paa Landet og Indkvarteringer i Købstæderne. Tallet af øde Gaarde steg langt stærkere end under Kejserkrigen og vedblev ogsaa efter Krigen at ligge højt, ogsaa uden for de direkte krigsramte Provinser. Paa et nørrejysk Gods (Gessingholm) androg øde Gaarde, Bol, Huse og Møller 1629 og 1630, efter Kejserkrigen, 78 og 94 Tdr. Htk., 1642 10 Tdr., 1643, 1644, 1645 og 1646 henholdsvis 136, 130, 136 og 128 Tdr., ogsaa i de følgende Fredsaar laa Gennemsnitstallet pr. Aar mange Gange højere end i Normalaarene siden 1620. 1643—46 sank Godsets Overskud til ca. en Trediedel, samtidig med at Kontributionerne til de svenske Tropper, Plyndringer og andre Udgifter under Krigen kostede det ca. 1800 Rdl., næsten det dobbelte af Nettoudbyttet for 1643. Syv sjællandske og et falstersk Len (Nykøbing) viser 1610—48 en Stigning fra henholdsvis 12, 2, 15, 7, 8, 3, 11 og 22 til 83, 128,

115, 183, 38, 58, 145 og 568 Gaarde, der som øde eller forarmede maatte fritages for Skatter. Hvor stærkt Skatteevnen aftog, kan ses deraf, at mens en enkelt Skat af Lenene paa Sjælland og Møn indbragte 13 725 Rdl. i 1638 og 12 664 Rdl. i 1641, gav en 3½ dobbelt Skat af samme Landsdel 1647 kun ca. 26 000 Rdl.

Christian IV var dog ikke til Sinds at skaane Rigets Almue i Henseende til *Skatter*. Han beregnede, som før nævnt, sine private Forskud til Staten for Aarene 1620—45 til 3,4 Mill. Rdl. — hvoraf ½ Mill. stammede fra den sidste Krig — som han vilde have tilbage til at dække sin og Kronens Gæld med. Toldindtægterne var stærkt synkende som Følge af Fredsbestemmelserne. Sundtolden, der 1642 havde givet ca. 400 000 Rdl., gav 1646 og 1647 kun ca. 140 000 Rdl. i aarligt Gennemsnit. En større Nedsættelse af *Udgifterne* vilde han trods Raadets Forestillinger ikke gaa med til. Han ansaa det for nødvendigt stadig at holde en hvervet »Unionshjælp« paa 3000 Mand til Fods og 600 Ryttere. Til Flaadens Istandsættelse og Underhold anslog han 1647 300 000 Rdl. om Aaret for utilstrækkeligt; til Hoffets Udgifter krævede han en tilsvarende Sum, suppleret med Sundtoldindtægten. Store Summer medgik stadig til Gaver og Forleninger til de kongelige Børn og Svigerbørn, ikke mindst Prins Christian, der altid gjorde ny Gæld trods sine store Indtægter af Nykøbing Len, til Gesandtskaber og Fester. Skønt det i Maj 1646, vistnok især ved Svigersønnen Hannibal Sehesteds Hjælp, lykkedes Kongen at faa gennemført en *Lensreform*, der forandrede talrige Len paa Genant til Afgiftslen og satte Afgifterne op for en Række af de sidste, hvad der forøgede Kronens Lensindtægt med over 70 000 Rdl. om Aaret, og skønt han fra Torstenssonkrigens Udbrud igen var begyndt at slaa Mønt til Profit for Kronen, sattes Skatteskruen paa ny i Gang. 1646 bevilgedes en 3½-, 1647 en 7-dobbelt Skat, noget hidtil uhørt, foruden Proviantskatter.

Det var Kongens Ydrepolitik, som havde Hovedansvaret for Krigens Udbrud; den Nød, som den bragte over Landet, øgede hans finansielle Afhængighed af Raad og Stænder. Men stærkere end før sporedes der Splittelse inden for *Raadets* Rækker. Rigsmarsk *Anders Billes* Forsvarsprogram anslog større Pengemidler til militære Formaal, end de fleste af hans Raadsfæller kunde gaa med til. Især virkede dog Tilstedeværelsen af en Gruppe af kongelige Svigersønner i Raadet som en Splittelsesfaktor. *Corfitz Ulfeldt* havde støttet Kongens Sundtolds- og Udenrigspolitik i Aarene før Krigen; *Hannibal Sehested* havde faaet sat Flaadeekspeditionen til Norge i Maj 1645 igennem mod de fleste Raaders Ønske og skulde snart møde Modstand hos disse mod vigtige Sider af sin norske Statholderstyrelse.

Denne indre Uenighed maatte svække Raadet over for Kongen, men samtidig traadte det mere og mere frem, at der var en voksende Mangel paa Tillid til det hos den Stand, som det i første Linie repræsenterede, og hvorfra det var udgaaet, *Adelen*. Rigsraadet havde altid haft et eksklusivt Præg. Kun Mænd af de anseteste og rigeste Adelsætter fandt Vej til Sæde i det. Og den Omstændighed, at det sammen med Kongen repræsenterede Riget og Regeringen, gav det en Følelse af at staa over de øvrige Medlemmer af Adelen, en Følelse, som voksede, efterhaanden som Regeringens Opgaver øgedes, og Udviklingen overalt i Europa gik i Retning af et mere centraliseret og mere bureaukratisk Styre. Dette fremkaldte Skinsyge og Uvilje hos den menige Adel, samtidig med at den gav Rigsraadet Del i Ansvaret for Regeringens Politik og for de Ulykker, den havde bragt over Landet. Som vi har set, var dette kun delvis berettiget. Rigsraadets Flertal havde ydet Modstand saa vel mod Kongens Ydrepolitik som mod hans Finanspolitik. Og naar det ikke var lykkedes, som i Sverige, at skabe en effektivere Centralforvaltning med Raadet som Kærne og en kraftig Forsvarsorganisation, laa Skylden nok saa meget hos Kongen som hos Raadet. Dettes Hovedrolle havde været, langt fra altid med Held, at holde igen, altsaa at virke som en Bremse paa Udviklingen. Nu var denne imidlertid naaet til et Stadium, hvor en blot konservativ Politik ikke slog til. Forvaltning og Statshusholdning, de økonomiske og sociale Forhold raabte paa Reformer. Krigens Ødelæggelser, Skattetrykket, de ugunstige Konjunkturer og Pengeknapheden mærkedes inden for alle Stænder. De drev de uadelige Stænder til Klager over og Angreb paa Adelen som den Stand, i hvis Særrettigheder man saa Ulykkernes Hovedkilde. Stadig saa mange inden for disse Stænder hen til Kongen som Rigets Herre, som Hjælperen i Nøden. En Politik i Samarbejde med de uprivilegerede Stænder havde dog aldrig været Christian IV's Sag og var det allermindst nu, da han ældet og svækket næsten alene gik op i den Opgave at fylde Tomrummene i sin Pengekasse. Nu forsøgte imidlertid Adelen, som ikke med Ligegyldighed kunde paahøre de mod den rettede Angreb, en saadan Politik, vendt mod baade Konge og Raad.

1638 havde Adelen ved Landkommissærinstitutionen faaet Andel i Finansstyrelsen og en fast Repræsentation, som kunde danne en Kærne for den adelige Opposition paa Stændermøderne. Under Krigen havde Regeringen flere Gange sammenkaldt alle tre Stænder til Møder i Bevillingsøjemed, og Bevillingerne ledsagedes her ofte af Kritik og Forslag til Reformer, som vi saa det paa Københavnmødet i Maj 1645. I August 1645 indkaldtes et nyt almindeligt *Stændermøde i København* for at overveje, hvorledes man skulde faa Midler til Beta-

ling af de hvervede Tropper, og hvorledes »vort kære fælles Fædreland igen (kunde) bringes paa Fode og i nogen Posture«. Paa adeligt Initiativ kom her et vist Samarbejde mellem de tre Stænder i Stand, idet de meddelte hinanden, hvad de besluttede, før Svarene paa de kongelige Propositioner afgaves. Men, naar undtages det almindelige Ønske om at faa Skatte- og Hærbyrden mindsket, var Enigheden ikke stor. Baade fra borgerlig og gejstlig Side fremkom Klager over de adelige Særrettigheder og deres Udøvelse, i Øksnehandelen og paa andre Omraader, og Borgerstanden udtalte: »Deraf kommer det, at Landet undergaar, at de, der bedst og størst Formue haver og bedst kunde udstaa Tyngen, synes det paa den svage og moksen forarmede Mestendelen at ville indvende, og derudover ikke Riget den udvortes Fjende haver kunnet gjort den Modstand, som Nødtørften og Fornødenhed udkrævet«. Et af de borgerlige Ønsker gik ud paa Ret til at afholde aarlige Købstadmøder i hver Provins for at drøfte Byernes Tarv, hvad Kongen tilstod paa Betingelse af, at en Repræsentant for ham kom til Stede. Større Betydning fik dog Adelens Krav om en Udbygning af *Landkommissærinstitutionen.* Den opnaaede nu og paa Adelsmøder 1646—47, at Adelen fik Ret til i Jylland at vælge 4, paa Fyn og Sjælland 2 og 2, paa Lolland-Falster 1 og i Skaane, Halland og Bleking 3 Landkommissærer, som i hver Landsdel skulde mødes aarlig med dennes Raader for at forhandle om Ordningen af Forsvarsvæsenet og modtage Klager fra gejstlige og verdslige; ved Lejlighed skulde Kommissærerne fra hele Riget kaldes til Forhandling med det samlede Raad. De i Landekisterne samlede Forsvarsskatter (Unionsskatter) og Toldafgifter overdroges til Landkommissærernes Varetægt, ogsaa den »Kommissarietold«, som det 1625 var overdraget de skaanske Raader at forvalte. Den nye Ordning, der lagde Forsvarsfinanserne i Adelens Haand, betød en Sejr for den adelige Opposition ikke blot over Kongen, men ogsaa over Rigsraadet. Adelen rejste ogsaa paa Københavnmødet Krav om at være med til at bestemme dettes Sammensætning. Det skulde bestaa af et vist Antal Medlemmer fra hver Provins, i alt 22; blev en Stilling ledig, skulde Provinsens Raader og Landkommissærer foreslaa tre Kandidater, hvorimellem Kongen skulde vælge. Ogsaa her bøjede Kongen sig, idet han dog forhøjede Tallet af Forslagskandidater til 6—8 og fandt, at 22 Raader var mere, end Kronen med sine svækkede Midler kunde lønne.

Paa de aarlige Møder af Raader og Landkommissærer og de Møder af Adelens Befuldmægtigede provinsvis eller fra hele Landet, som afholdtes i de følgende Aar, kom adelige Klager og Krav fortsat til Orde. Et almindeligt Stændermøde, hvor alle Landets Købstæder var repræsenterede, indkaldtes ikke i Tiden fra August 1645 til Christian

IV's Død, men i Overensstemmelse med et paa Københavnmødet fremsat adeligt Ønske fik gejstlige og borgerlige Ret til ved de førstnævnte Møder at andrage deres Besværinger, som Raader og Kommissærer skulde være forpligtede til »uden nogen Persons Anseelse« at give Kongen til Kende. April 1646 fremsatte Landkommissærerne da ogsaa nogle Begæringer paa Købstædernes Vegne: Erstatning for deres Indkvarteringsudgifter til de hvervede Tropper før og efter Krigen, Afskaffelse af Monopoler, »Landprang« og Bissekræmmere og af Tolden mellem Provinserne, Skattefrihed for tre Aar m. m. Større Resultater kom dog ikke ud heraf, og de adelige Bestræbelser for at skabe »en oprigtig Kærlighed« mellem Stænderne led af den store Mangel, at Herrestanden ikke var rede til at ofre nogen af sine egne Privilegier. Var dette sket, havde Borgerne, som de 1645 udtalte Ønske om, faaet ogsaa deres Repræsentanter blandt Landkommissærerne, og var regelmæssige Møder af alle Stænder blevet afholdt, da kunde maaske Grundlaget være lagt til en dansk Stænderforfatning. Om denne havde haft stor Livskraft, er en anden Sag. Den Decentralisering af Finansstyrelsen, som Landkommissærinstitutionen gav Udtryk for, gik paa tværs af den almindelige europæiske Udvikling, og Danmark ejede hverken en selvstændig Bondestand som den, der sendte Repræsentanter til den svenske Rigsdag, eller en velstaaende og kraftig Borgerstand som den, der gjorde sig gældende ved Godsejernes Side i det engelske Underhus. Og hverken Kongen eller Rigsraadet havde Forudsætninger for at knytte en saadan Stænderforfatning sammen med en reformeret Centralforvaltning.

Nu blev Resultatet af de mange Forhandlinger mellem Konge, Raad og Adelsrepræsentanter, som fylder Christian IV's sidste Aar, kun, at Statsmagten svækkedes. Et Hovedpunkt ved Forhandlingerne var Ordningen af *Forsvaret.* Kongen holdt nu som før paa de hvervede Tropper og ønskede Lenenes Rostjeneste afløst med en Pengeafgift. Adelen, som her i det hele fik Tilslutning fra borgerlig Side, ønskede Landmilitsen afskaffet, mod at de gamle Læg i Stedet indbetalte en Afløsningssum til Landekisterne. Herimod kæmpede Rigsmarsk *Anders Bille* for Militsens Bevarelse og bedre Indøvelse og for Oprettelsen af et indfødt Rytteri, der især skulde stilles af Selvejerbønderne. Den endelige Ordning blev et Kompromis, hvorved Udskrivningen af Fodfolk paa Krongodserne øgedes ved Forhøjelse af Soldaterlæggenes Antal, samtidig med at der her udskreves en Rytter for hver 400 Tdr. Hartkorn, mens Adelen bevilgede Udskrivning paa sine Godser i samme Omfang som 1638 og gik med til en Forøgelse af sin Rostjeneste. Gradvis aftakkedes derefter en Del af det hvervede Fodfolk, mens Resten indlagdes i Fæstningerne, især Øst for Sundet, for at

lette Byernes Indkvarteringsbyrde. Ogsaa her maatte Christian IV bøje sig uden ved sin Modstand at opnaa andet, end at der stadig fattedes en organiseret og kraftig national Hær.

Forsvarsforhandlingerne fremmedes ikke ved den Uvilje, som Kongen viste Rigsmarsken personlig, og som dels stammede fra Uenigheden om Operationerne i Jylland i Vinteren 1644—45, dels fra, at Anders Bille i Maj 1645 havde meddelt Raadet den fynske Adels Modstand mod at yde Pengehjælp i Form af den Hovedskat, som Kongen ønskede udredet af alle Stænder. Christian IV var overhovedet i disse sine sidste Aar vanskeligere at omgaas end nogen Sinde, opfarende, holdende stejlt paa sin formentlige Ret, overdreven i sine Klager og Fordringer. Det fik ogsaa *Corfitz Ulfeldt* og andre at føle. Over for Ulfeldt var Kongens Vrede dog sikkert i meget berettiget. Ulfeldt havde længe indrettet sin personlige og politiske Holdning efter sin kongelige Svigerfaders Ønsker. Efter at han 1643 havde opnaaet Rigshofmesterstillingen, fandt en Ændring Sted. Han vilde give denne Stilling en Magt, der svarede til hans umættelige Ærgerrighed, og drage de videst mulige personlige Fordele af den. Harme vakte det hos Kongen, at Rigshofmesteren — samtidig med at han selv bag om Kongen udstedte Anvisninger paa Øresundstolden — forbød Rentekammeret at foretage Udbetalinger efter kongelige Anvisninger, der ikke bar hans Paategning. Og det kunde ikke forblive skjult for Kongen, at Ulfeldts Styrelse af Holmen var Genstand for ilde Rygter. Senere Undersøgelser har vist, at Leverandørerne til Flaaden i 1640-erne, Mænd som Tolderen *Henrik Müller,* den københavnske Købmand *Rasmus Jensen Helkand* o. a., har beregnet sig vældige Avancer paa Varer, som i en Række Tilfælde slet ikke synes at være leverede, og da Ulfeldt selv i disse Aar blev en meget rig Mand, tør det ikke anses for udelukket, at en Del af Profitten er gaaet i hans egne Lommer. Det første Sammenstød mellem Kongen og Rigshofmesteren synes ogsaa at have fundet Sted efter Flaadenederlaget i Oktober 1644. Saa fulgte Fredsforhandlingerne, under hvilke Ulfeldt kom under Indflydelse af de la Thuillerie og Nederlænderne og virkede for større Indrømmelser over for disse og Sverige, end Kongen kunde bekvemme sig til. Da Traktaterne skulde ratificeres, nægtede Christian IV først at underskrive og gjorde det først efter heftige Ordskifter med Rigshofmesteren. Ulfeldt fandt sig foranlediget til at forlange sin Afsked, som Kongen dog ikke indvilgede i. I den følgende Tid tog Rigshofmesteren, under Foregivende af at være syg, kun ringe Del i Raadets Forhandlinger. Med Spændingen mellem Kongen og Ulfeldt forbandt sig Striden mellem *Kirsten Munks* Børn og Svigerbørn paa den ene og *Vibeke Kruses* paa den anden Side. De første

følte det som en haard Krænkelse, da Kongen i Vinteren 1645—46 forbød dem at besøge Fru Kirsten paa Boller og samtidig lod »den kasserte Frøken« indsætte i et Karmeliterkloster i Köln. Først i Foraaret 1646 lykkedes det *Hannibal Sehested,* som efterhaanden blev den Mand i Riget, der stod højest i Kongens Gunst, støttet af sin Fætter Kansler *Christian Thomesen,* at faa et Forlig i Stand, som ophævede Forbudene mod baade Moderens og Døtrenes Bevægelsesfrihed. Kongen fik til Gengæld ved Sehestedernes og Ulfeldts Hjælp gennemdrevet den før omtalte Lensreform. Sehested og Rigskansler *Just Høg,* en Uven af Ulfeldt, fik Rang blandt Rigsembedsmændene. Men ogsaa Ulfeldt fik et længe næret Ønske opfyldt.

Under Indtrykket af Krigen og dens Følger var Rigshofmesteren kommet til den Opfattelse, at Danmark burde ændre sin *ydrepolitiske Orientering.* Forhandlingerne med Kejseren havde ikke tilført det nogen Hjælp af Betydning, mens Modsætningen til Nederlandene havde haft skæbnesvangre Følger. Det Forbund med Generalstaterne, som Rigsraadsflertallet altid havde tilraadet, blev derfor nu Ulfeldts Politik. Et Hovedformaal herved var at skille Handelsrepublikken fra Sverige. Men ogsaa Frankrig, Sveriges og Nederlandenes allierede, ønskede han at vinde og fandt Tilslutning til denne Plan hos de la Thuillerie. Skønt baade Christian IV, hvis udenrigspolitiske Hovedtanke nu var Generhvervelsen af Bremen Ærkestift, om muligt ogsaa af Bispedømmerne Verden og Halberstadt, for Sønnen Frederik, og som derfor og af Hensyn til sin Rolle ved Fredsmæglingen i Tyskland nødig vilde støde Kejseren fra sig, og flere blandt Raaderne var betænkelige ved Forbindelsen med Frankrig, kom der dog i November 1645 en dansk-fransk Handels- og Venskabstraktat i Stand i København. Den gav Frankrig de samme Toldsatser som Nederlandene, men indeholdt ingen politiske Bestemmelser af Betydning. Det blev imidlertid aftalt, at Frankrig skulde yde Christian IV diplomatisk Hjælp med Hensyn til Bremen, og at Kongen snarest muligt vilde sende et Gesandtskab til Frankrig for at takke for Mæglingen og slutte en nærmere Alliance.

Ulfeldt ønskede at overtage dette Gesandtskab for en Tid at komme bort fra Danmark og sine Fjenders Angreb og derpaa vende tilbage i Glansen af diplomatiske Sejre. Han udtalte til Kongen, at han kunde kombinere den diplomatiske Sendelse med en paatænkt Rejse til Frankrig for at søge Kur for et daarligt Ben. Men han foreslog tillige at lægge Vejen over Holland for at faa ordnet forskellige Tvister, især angaaende den nye norske Toldrulle. Selv ansaa han uden Tvivl Forhandlingerne med de nederlandske Statsmænd for Hovedsagen. Han vidste, at der nu i Holland herskede en voksende Frygt for

Sveriges Merkantil- og Toldpolitik i Østersøen, og at Sverige klagede over, at man i Nederlandene for at dække Udgifterne til den 1645 til Sundet sendte Flaade opkrævede en Afgift, »Veilgelt«, af alle Skibe, som fra nederlandsk Havn afgik til Østersøen og Norge. Her var Muligheden for en nærmere Forbindelse med Danmark, mens Frankrig, for hvilket Handelen i Norden spillede en ringere Rolle, vanskeligt kunde skilles fra sin svenske allierede, dets Hovedstøtte mod Habsburg. Skønt Christian IV var stærkt fortørnet over den nederlandske Holdning under Krigen og nødigt vilde paalægges ny Indskrænkninger i sin Toldhøjhed, fik Ulfeldt dog Rigsraadets Flertal med sig, og der udfærdigedes en Instruks, der gav ham Fuldmagt til at ordne Tvistepunkterne med Generalstaterne og indlede Forhandlinger om en Udvidelse af Kristianopeltraktaten; til Benefice for Kongen indsattes ogsaa en Bestemmelse om, at han skulde søge at vinde deres Støtte for Hertug Frederiks Krav paa Bremen Stift. Juni 1646 afrejste han, ledsaget af Leonora Christina og et stort Følge, til Amsterdam og Haag. Han fandt her en Modtagelse, der tilfredsstillede hans og hans Hustrus Forfængelighed, og fik efter langvarige Forhandlinger afsluttet en Traktat, som gav den danske Konge 120 000 Rdl. i Erstatning for den Sundtold, som ikke var betalt 1645, og ordnede Toldbetalingen i Norge saaledes, at der skulde gives 1 Rdl. for hver Skibslæst, efter at Skibenes Lasterum var fastslaaet ved Maalinger i nederlandske Havne, en Ordning, som senere viste sig ikke at være til den danske Statskasses Fordel og tillod omfattende Besvigelser. Et vistnok fra nederlandsk Side fremsat Forslag, som Ulfeldt gjorde til sit, om at den nederlandske Sundtold skulde afløses med en fast aarlig Pengesum, førte foreløbig ikke til noget, da Christian IV forbitret modsatte sig det. Heller ikke de indledede Allianceforhandlinger gav noget Resultat, blandt andet fordi indflydelsesrige Kredse i Generalstaterne ikke vilde støde Sverige, og i den bremenske Sag opnaaedes kun et almindeligt Løfte om Støtte paa Fredskonferencen i Osnabrück og Münster. Et lignende Løfte gav den franske Regering, men det var ogsaa alt, hvad Ulfeldt fik ud af sit Ophold i Frankrig fra Marts til Juni 1647 — udover, at han ved sin Sprogfærdighed og sit Konversationstalent, hans Hustru ved sin karakterfulde Skønhed gjorde en god Figur ved Enkedronning Anna af Østrigs Hof i Louvre.

Med Rette kunde Kongen mene, at Færdens Udbytte ikke stod i Forhold til de store Summer, den havde kostet Kronen. Især var han utilfreds over det lange Ophold i Nederlandene og hævdede, at Instruksen til Generalstaterne var affattet uden hans Vidende, en Paastand, han dog senere maatte ændre derhen, at han ikke havde gidet

læse den. Ulfeldt fandt ikke ved sin Hjemkomst i Juli 1647 en Modtagelse, som var egnet til at smigre hans Forfængelighed; og samtidig havde Kongen ladet sit onde Lune gaa ud over sin fraskilte Hustru, som havde dristet sig til at besøge sin Datter, Grevinde Pentz i Glückstadt. December 1646 lod han hende indespærre under Bevogtning paa Boller.

Endnu dybere fandt Rigshofmesteren dog sine Interesser krænkede paa et andet Punkt, nemlig ved den Position, hans Svoger *Hannibal Sehested* havde formaaet at skabe sig i *Norge* og i Kongens Gunst.

Hannibal Sehested gik som norsk Statholder ind i Rækken af de mange danske Indvandrere, især Sønderjyder, som i denne Tid søgte at udnytte Norges store Erhvervsmuligheder, især paa Trælasthandelens og Bjergværksdriftens Omraade. Med Udgangspunkt i sine store Indtægter af Akershus Len, som han 1647 fik »kvit og frit«, og nogle Skibsladninger Salt, som den spanske Konge 1641 havde foræret ham i Ambassadørgratiale, udfoldede han efterhaanden en stor selvstændig Erhvervsvirksomhed, og da han ved Forstrækninger under Torstenssonkrigen fik store Pengefordringer paa Kronen, lod han sig betale i norsk Krongods, som afrundedes ved Mageskifter, og blev ad denne Vej Landets største Jordegodsejer, samtidig med at han fik Andele i flere Bjergværker. At han udnyttede sin Statholderstilling til egen Fordel er uomtvisteligt, men han søgte — modsat Ulfeldt, som anbragte store Kapitaler i Udlandet — at frugtbargøre sine Midler i Landet selv, som et Led i sine vidtgaaende Planer om en Udvikling af det norske Erhvervsliv. Hovedideen i sin økonomiske Reformvirksomhed udtrykte han i Ordene, at det gjaldt at skabe »Kapital, Videnskab og Aftræk«, altsaa Kapital, praktisk-økonomisk Erfaring og Afsætningsmuligheder. Han stræbte at knytte pengestærke fremmede Indvandrere, som Hollænderen *Selio Marselis*, til Norge ved Privilegier og Gudstjenestefrihed, samlede de mest velstaaende Borgere i Kompagnier til Udredning af privilegerede »Defensionsskibe«, egnede til Handel paa Spanien, Portugal og Frankrig, virkede for en udvidet og forbedret Bjergværksdrift, foreslog flere Gange Toldnedsættelser til Gavn for Omsætningen og organiserede det første norske Postvæsen.

Naar den norske Statholderstilling og den norske Forvaltning nu fik en langt større Selvstændighed i Forhold til de danske Rigsembedsmænd og Raadet end før, skyldtes det ikke blot Sehesteds Magtlyst og Ærgerrighed, men ogsaa hans Blik for, at en saadan Udvikling var nødvendig, hvis Norge skulde bevares for Riget og dets økonomiske Fremgang sikres. Under Torstenssonkrigen gennemførte han, samtidig med at han med vældig Energi søgte at sætte alle Landets

og sine egne Midler ind i Krigen mod Sverige, en Omdannelse af det norske Skattesystem og Finansforvaltningen og fik Juli 1646, da Christian IV aflagde sit sidste Besøg i Norge, Kongens Samtykke til, at denne blev varig, saaledes at først Halvdelen af, derpaa, fra Juni 1647, alle de norske Skatteindtægter, som hidtil var gaaet til Rentekammeret i København, forblev i Norge til Underhold af den af ham organiserede norske Milits og Betaling af Landets Gæld og forvaltedes dér af et af ham oprettet »Generalkommissariat« paa Akershus, hvor ogsaa de norske Told- og Lensindtægter skulde samles, før de indsendtes til Danmark — det første kollegialt indrettede Embedsværk i det danske Monarki. Her, som paa andre Omraader, synes Sehested at have taget den overlegnere svenske Forvaltning til Forbillede. Det var uundgaaeligt, at Sehesteds Selvstændighedsstræben maatte møde Modstand hos hans Raadsfæller i Danmark, især Svogeren *Corfitz Ulfeldt*, Rentekammerets Chef, og Rigsmarsken *Anders Bille*, som med Harme saa en Række norske Indtægter unddragne det danske Forsvarsbudget. Ogsaa Adelen knurrede paa sine Møder mod ham. Sehested søgte sin Støtte over for denne Modstand dels hos de norske Stænder, som han sammenkaldte til hyppige Møder, dels hos sin kongelige Svigerfader.

Den af Sehested skabte større administrative og finansielle Selvstændighed for Norge faldt godt i Traad med Christian IV's Opfattelse af dette Rige som sit Arverige. Men Sehested, hvis Statssyn, blandt andet under Indflydelse af Indtryk fra hans Udenlandsrejser, var stærkere monarkisk præget end Flertallet af hans Standsfællers, ydede ogsaa i indre dansk Politik Kongen sin Støtte. Han gjorde, samtidig med at Christian IV i Danmark arbejdede for en Forøgelse af Kronens Indtægter af Lenene, Forsøg paa at gennemføre en saadan for de norske Lens Vedkommende. Og det er sandsynligt, at han havde Del i Kongens Forsøg paa i Maj 1645 at faa den danske Adel til at bevilge en Hovedskat og i hans senere Forslag om en Konsumtionsskat, hvorom Sehested tidligere havde udkastet Tanken for Norges Vedkommende. Paa Herredagen i April 1647 skal han ogsaa have bearbejdet den danske Adel for at faa den til i tre Aar at opgive sin Accisefrihed.

Naar Ulfeldt besluttede sig til at tage Kampen op baade mod Kongen og sin omsiggribende Svoger, kunde han støtte sig paa Flertallet blandt sine Raadsfæller og inden for den danske Adel. Denne saa med Uro Statholderens Bestræbelser for en norsk Lensreform til Skade for de danske Indehavere af norske Len, delte Rigsmarskens og Rigshofmesterens Harme over, at de norske Skatteindtægter ikke mere kom Danmark til Gode, og ymtede Mand og Mand imellem om,

Christian IV paa Dødslejet.
Maleri af Bernt Hilwaerts. Rosenborg.

at Sehested var en farlig »Monarkist«, som maaske vilde berøve Rigsraadet dets Myndighed i Norge. I Kongens Adfærd mod Fru Kirsten og i hans Forlening af Kalvø til sin og Vibekes holstenske Svigersøn Claus Ahlefeldt saa Adelen Krænkelser af henholdsvis Haandfæstningsforbudet mod adeliges Fængsling og sin hævdvundne Eneret til de større Len. Mest afgørende var dog Christian IV's Planer om en yderligere *Lensreform*, der gik ud paa at samle alle Smaalen under Hovedlenene og forpagte disse bort til dem, der bød den største Afgift, og om at afløse Lenenes Rostjeneste med Penge, som skulde anvendes til et hvervet kongeligt Rytterkorps.

Det er et Spørgsmaal, om den alderssvækkede Konge med Sehested ved sin Side havde været denne sluttede Opposition fra den danske Adels og Raadets Flertal voksen, selv om han ikke havde mistet sin ældste Søn, den udvalgte Tronfølger, som døde 2. Juni 1647 paa en Kurrejse til Sachsen. Nu stod et nyt Kongevalg for Døren, og Rigsraadet lod Kongen forstaa, at det vilde falde vanskeligt at faa hans næstældste Søn Hertug Frederik, som ikke var yndet i Adelskredse,

valgt, saafremt han ikke opgav sin Lenspolitik. Ved Prinsens Begravelse i København i November gav han endelig, om end først efter heftig Modstand, efter paa alle Punkter. Han lovede at lade Rostjenesten bestaa paa den gamle Maade og lette Lensafgifterne, hvor de fandtes for høje, stadfæstede Landkommissærernes Styrelse af Landekisterne og lovede at opfylde de af Adelen fremsatte Ønsker om Indledelse af Forbundsforhandlinger med Generalstaterne. Kirsten Munk frigaves. Rigshofmesteren fik Generalkvittering for hele sin hidtidige Embedsførelse og Hørsholm Len afgiftsfrit for sin og sin Hustrus Levetid. Sehested, som i Fru Kirstens Sag var optraadt paa Linie med de andre Svigersønner og under den nye Situations Pres havde nærmet sig Ulfeldt, slap med den Indrømmelse, at de norske Lens- og Toldindtægter, som før 1646, skulde sendes direkte til Rentekammeret, Skatterne derimod fortsat blive i Landet.

Træt og syg var den gamle Konge, da han led det sidste af sit Livs mange Nederlag. De snart 71 Aar, han havde levet uden at spare sit Helbred hverken i Felten eller ved Bordet, kunde nu stærkt kendes paa ham. Aldrig forvandt han Saarene fra Kolberger Heide; nu kom en Mavelidelse til. Fra December 1647 holdt han Sengen paa Frederiksborg. 21. Februar førtes han efter Ønske i Bærestol til Rosenborg, ad den Vej, hvor han fra Barneaarene saa ofte havde færdedes højt til Hest. En Uge senere, 28. Februar, sov han stille hen, beredt af Hofpræsten Laurids Jakobsen Hindsholm til at stedes for sin Dommer.

9. Samfund og Stat ved Christian IV's Død.

Christian IV's Kongetid, som i afgørende Henseender prægedes af Kongens personlige Indgriben og Styre, var ikke gaaet sporløst hen over de af ham regerede Lande. Udadtil var Udviklingen endt med Nederlag for den danske Konges Stræben efter Overherredømmet i Norden og paa Østersøen, og Begyndelsen var sket til Rigets Sønderlemmelse. Indadtil havde den Kongemagt, hvis Styrke og Selvstændighed var Christian IV's Maal, især som Følge af den kongelige Ydrepolitik, de Ulykker, den førte over Riget, og det voksende Skattebehov, den skabte, maattet gøre Indrømmelser først over for Rigsraadet, senere over for Adelen. Mindre i Kraft af Kongens Indgriben end gennem Forholdenes egen Udvikling ud fra Landenes økonomiske Forudsætninger og sociale Opbygning og de to sidste Kriges Virkninger havde der ogsaa fundet Omdannelser Sted paa Samfundslivets Omraade. I visse Henseender var de Udviklingsretninger, som sporedes i Aarhundredets Begyndelse, blevet fortsat, i andre var de

blevet hemmede. Men det samlede Udviklingsresultat er, naar vi ser paa selve Kongeriget Danmark, overvejende præget af Nedgang, Nedgang i Velstand, i Virkelyst og Virkekraft og i Forudsætningerne for et harmonisk Samliv mellem de enkelte Samfundsklasser.

Hvis det havde været en Mand med skarp Iagttagelsesevne beskaaret at gøre en Rejse gennem *det danske Land* Aar 1596 og med Iagttagelsesevnen og Hukommelsen i Behold at gentage Rejsen i 1648, vilde han uden Tvivl i første Linie blive slaaet af de Forandringer, for hvilke Kejser- og Torstenssonkrigene havde en Hovedskyld. Vejene var, med Undtagelse af enkelte »Kongeveje«, som den mellem København og Frederiksborg, nogenlunde lige saa slette i 1648 som 50 Aar tidligere. Der var kommet nogle Snese flere Herregaarde og et Par kønne Kongeslotte, og Herre- og Ladegaardsjorderne var mange Steder kendeligt udvidede paa Landsbyjordernes Bekostning. Men Hovedindtrykket af Forandringerne maatte være, at Landet var blevet fattigere. Gaard efter Gaard, som var i Drift 1596, laa nu øde hen. Skovene, hvor Egen maatte kæmpe en til Nederlag dømt Kamp mod Bøgen som Hovedtræsort, var svært udtyndede ved ilde Skøtsel og Forhugninger, især i Krigenes onde Aar. Hede- og Kratstrækningerne var til Gengæld, navnlig paa den jyske Halvø, taget til i Omfang. Kvæget paa Markerne og Engene var vistnok gaaet tilbage baade i Tal og Kvalitet; de dyrkede Landsbyagre var færre og ofte mere tilgroet med Ukrudt. Mange jyske Herregaarde og Bønderboliger bar endnu Spor af sidste Krigs Ødelæggelser, og det samme gjaldt adskillige Købstadbygninger.

Helt sikkert kan det ikke siges, hvor mange Mennesker der dengang boede i Danmark; en *Befolkningsstatistik* var endnu ikke opfundet. Men højere end 8—900 000 bliver Tallet næppe. Deraf faldt 25—30 000 paa København, 60—70 000 paa de øvrige 74 Købstæder. Størst blandt disse var Malmø, Helsingborg, Odense, Aalborg, Aarhus og Ribe, med maaske 3—4000 Indbyggere i Gennemsnit; af de øvrige havde kun en mindre Del over 1000 Indbyggere. Med Undtagelse af Hovedstaden var sandsynligvis baade Købstad- og Landbefolkningen som Helhed mindre end i Aarhundredets Begyndelse, en Følge af baade Krigene, Epidemierne og de dalende Konjunkturer. Fødselshyppigheden var større end nu, men dette opvejedes dels ved de nævnte Aarsager, dels og især ved den forfærdende store Børnedødelighed. Undersøgelser for Københavns og andre Købstæders Vedkommende har vist, at Dødsfaldene normalt laa adskilligt over Fødslerne i Tal. Hvor en By viste Vækst, skyldtes dette alene Indvandringer fra Landet eller Udlandet, der, som nævnt, begge havde et betydeligt Omfang. Mest flyttelystne blandt Landets egne Børn var Jyderne,

mens den sjællandske og lolland-falsterske Bondestands Bevægelsesfrihed hemmedes af Vornedskabet. De fremmede Indvandrere kom nu mest fra Tyskland, hvorfra Trediveaarskrigen fordrev talrige baade Købmænd og Haandværkere til Danmark, hvor de slog sig ned i Byer som Helsingør, Køge, Odense, Aarhus, Horsens, men frem for alt i København, i hvis tyske St. Petri Kirke omtrent 10 pCt. af Byens samtlige Barnedaab fandt Sted.

Som vi har set, udgjorde Landbefolkningen 80—90 pCt. af det samlede Folketal. Paa *Landbruget,* dets Afkastning og Afsætning beroede frem for alt Landets Velstand. Det er allerede omtalt, at det danske Landbrugs Afsætningsmuligheder fra ca. 1630 begyndte at blive ugunstigere end før. Det gjaldt Kornet, som 1647 maatte beskyttes ved en 10—12½ pCt. Værditold paa indført Korn, som det gjaldt Øksnene, hvis Pris pr. Par 1642—47 paa Elbmarkedet sank fra 35 Rdl., 1 Sk. til 31 Rdl., 3 Ort, 9 Sk., fordi, som Landkommissærerne 1647 rigtigt bemærkede i et Indlæg til Rigsraadet, Tilbudet »for disse onde Tiders Skyld« var større end Efterspørgselen, trods det, at der vistnok fandt en Tilbagegang i den danske Kvægbestand Sted. Uden Tvivl er ogsaa Kornproduktionen — der skønsvis er anslaaet til 2—2½ Mill. Tdr. p. a., hvoraf i gode Aar 300—350 000 Tdr. udførtes — gaaet tilbage som Følge af, at saa mange Gaarde laa øde, og af Bøndernes stadig øgede Hoveribyrder, hvortil kom flere haarde Misvækstaar. Større Driftsforbedringer fandt ikke Sted, heller ikke paa Hovedgaardene eller Kronens Ladegaarde. Christian IV's Bestræbelser for ved Oprettelse af Stutterier og Indførsel af fremmede Heste- og Kvægracer at forbedre Kvaliteten af disse Dyr og hans Forsøg med Mejeridrift efter hollandsk og holstensk Mønster, der efterlignedes paa en Del Adelsgaarde, gav ikke store Resultater.

Den Udvikling i Retning af en Forringelse af *Bondestandens* økonomiske og sociale Stilling, som er skildret ved Aarhundredets Begyndelse, fortsattes i Tiden ned imod dets Midte, forstærket ved Krigens Ødelæggelser og det lammende Skattetryk. Tallet af jordegne Bønderbrug sank 1600—1650 med over 10 pCt. til ca. 4800, d. v. s. 6 pCt. af samtlige Bønderbrug. Samtidig voksede Tallet af Adelens Ugedagsbønder saa stærkt, at det ved 1650 beløb sig til ca. 14 000, d. v. s. 18 pCt. af samtlige Bønderbrug, 42 pCt. af Adelens egne, hvortil maa lægges Ugedagsbønderne under Kronens Slotte og Ladegaarde. Hoveriet var i Vækst, den lønnede Arbejdskraft aftagende. Ofte kom, især efter Krigene, Bonden i et trykkende Gældsforhold til Herremanden ved at maatte laane Sædekorn. Andre Byrder var Mølletvangen til en landgildepligtig Mølle, som Herremanden stræbte at opretholde, og Herre- eller Lensmandens Forkøbsret til Bøndernes

Staldøksne. Vornedskabet hævdedes, efterhaanden som de øde Gaarde tog til, med større Strenghed. Christian IV's Forsøg i 1646 paa at faa Bønderne paa Krongodserne til at frikøbe sig for det mod en Pengeafgift førte kun for ganske faas Vedkommende til et saadant Frikøb. Mere og mere omdannedes Hovbøndernes Stilling til et Tyendeforhold, karakteriseret ved vilkaarlige Revselser og Fængslinger. »Hvis en Ladefoged ikke maa have den Myndighed at straffe deres Modvillighed med en Kæp eller Træ, dog uden Skade paa Liv og Lemmer, da kunde Avlen eller Bygningen ikke fremdrives, eftersom det er et meget haardnakket og genstridigt Folkefærd«, skrev 1633 Lensmand Mogens Kaas paa Dueholm (Mors) til Kongen. Nedgangslinien i de danske Bønders Kaar havde trods alt dog endnu ikke naaet sit Lavpunkt. 1638—39 nævnes endnu i flere Len Bønder, som havde Penge paa Rente, og det gennemsnitlige Husdyrhold laa adskilligt over, hvad Tilfældet var i Midten af 18. Aarhundrede. Modstandsviljen var heller ikke helt brudt, hverken mod Fjenderne ude fra, som flere Eksempler fra de sidste Krige viste, eller mod Godsejere og Lensmænd og deres Fogeder. Saa omfattende en Bevægelse i denne Retning som den jyske 1627—29 rejstes vel ikke senere, men der kendes flere Tilfælde, hvor Bønder førte Proces eller sluttede sig sammen til Modstand mod Herskabs og Fogeders Overgreb. Nogen Magt i Staten repræsenterede Bønderne, som kun een Gang (1627) i Christian IV's Tid var indkaldt til Stændermøde, dog kun paa den Maade, at Adelen ikke hos dem kunde finde nogen Støtte mod Kongen. Han stod stadig for dem som deres Værn mod Herremænd og Lensmænd; den Skyld, som han havde i, at deres Kaar blev ringere, vidste de intet om.

Vi har tidligere set, hvor omfattende de adelige Særrettigheder var, og i hvor høj Grad *Adelen* var Herre paa sit Jordegods, der nu udgjorde omtrent Halvdelen af Kongerigets Areal — paa Fyn 60, i Skaane 56, i Jylland 51 pCt. — med ca. 750 Hovedgaarde og ca. 33 000 Bønderjordbrug. Men vi har ogsaa allerede ved Aarhundredets Begyndelse sporet Tegn til en økonomisk Tilbagegang hos Adelen, og disse Tegn bliver flere, efterhaanden som vi nærmer os dets Midte. Allerede 1625 var der kun 81 adelige, som ejede over 1000 Tdr. Htk. Jordegods, mens 237 ikke havde over 150 Tdr.; i den følgende Tid undergravede Pengeinvesteringen i de dyre nyopførte Herregaarde, Godssplittelsen mellem Børnene, de store Udgifter til Sønnernes Udenlandsrejser, den kostbare Levefod, de ugunstigere Afsætningsmuligheder for Landbrugsprodukterne, Væksten i Ødegaardenes Tal og Bøndernes Landgilderestancer, Krigenes Ødelæggelser paa Hovedgaardsjorderne, Kronens store Skatteudskrivninger af de ikke ugedags-

pligtige Adelsbønder og de Ydelser i Pengekontributioner og Laan til Kronen, som Tidens Tryk aftvang ogsaa Adelen, yderligere mange Adelsfamiliers økonomiske Stilling. Det er beregnet, at den forhenværende Rigsraad Holger Rosenkrantz til Rosenholm 1631—40 havde en samlet Godsindtægt paa 44 700 Rdl., hvoraf ca. 43 000 Rdl. medgik til Husholdnings- og andre ordinære Udgifter. Men samtidig kostede Børnene, især deres Udenlandsrejser, 27 900 Rdl. Holger Rosenkrantz maatte i det nævnte Tidsrum optage Laan til et Beløb af i alt 83 100 Rdl., som kostede ham 31 800 Rdl. i Rente. Dette er kun et Eksempel blandt mange paa, i hvilket Omfang danske Adelsmænd i denne Tid maatte søge Laan — hos hinanden, hos Købmænd, men især hos holstenske adelige — som langt oversteg, hvad Indtægterne kunde bære, og tvang mange til at gaa fra Gaard og Gods. Ved en Forordning af April 1632, som for første Gang i Danmark gav Regler for Hypoteklaan, tillodes det i Gældsbreve med Underpant at betinge sig 6 pCt. i Rente, mens Christian III's Reces 1557 havde fastsat 5 pCt. som Maksimum ved Pengelaan. I Praksis gik man dog ofte højere. Det blev, efterhaanden som Landbrugets Afkastning dalede, mere og mere fordelagtigt at have Penge anbragt paa Rente frem for at eje Jord, en Udvikling, som gav de borgerlige, som havde Kapitaler at laane ud, en stærkere Stilling over for den forgældede Adel.

Den økonomiske Elendighed har, som før nævnt, sikkert sin Andel i, at mange Adelsslægter i denne Tid uddøde. Ved Aarhundredets Midte var der ca. 150 Slægter tilbage, fordelt paa ca. 400 Husstande og ca. 3000 Medlemmer. Af de ca. 30 Slægter, som var optagne i dansk Adel siden Aarhundredskiftet, stammede det overvejende Tal fra indvandrede tyske Adelsmænd og dannede for Flertallets Vedkommende en særlig Gruppe, knyttet til Hoffet eller Militærtjenesten. Kun et Par borgerligfødte danske, som *Peder Vibe,* der i 1640erne var Resident i Stockholm, var blevet adlede. Den danske Adels tidligere fremtraadte Selvafgrænsning betonedes stadig skarpere, samtidig med at Modsætningsforholdet til Rigets andre Stænder uddybedes. Hertil kom, som vi har set, at heller ikke de danske Adelsslægter dannede en Enhed. Over de andre hævede sig de 30—40 Ætter, hvis Medlemmer kunde gøre sig Haab om større Len og Sæde i Rigsraadet. Og til den herved skabte sociale Modsætning kom den politiske, den Mistillid til Raadet og enkelte af dets Medlemmer fra den menige Adels Side, som var traadt saa stærkt frem i Christian IV's sidste Aar.

En Stand med forringet Eksistensgrundlag, i talmæssig Tilbagegang og lidende af indre Splittelse var den danske Adel ved 1648.

Var den ogsaa gaaet tilbage i almindelig Kultur? Det kan næppe siges, men Kulturidealerne og Livsfølelsen var i Færd med at ændres. Over Adelen fra det 16. Aarhundredes Slutning hviler en egen tryg Ro, præget af den økonomiske Opgangstid og af en fast luthersk Kirketro. Hos mange inden for Standen forenedes hermed teologisk og humanistisk Lærdom og Sans for de nationale Minder. Der er Mænd inden for de senere Slægtled, som Holger Rosenkrantz og Chr. Thomesen, hvor Dannelsesgrundlaget og Gudsfrygten var den samme, men Livsfølelsen, under Indflydelse af de Ulykker, der havde ramt Landet, og Standens økonomiske Nedgang, mindre tryg. Det sidste gjaldt ogsaa flere af de efter Aarhundredskiftet fødte, hvis Dannelse, erhvervet paa Udenlandsrejser i Vest- og Sydeuropa, har et mindre luthersk-dansk, et mere kosmopolitisk Præg, kendetegnet ved Kendskab til Fransk og Italiensk og andre moderne Sprog, til fremmede Landes Statsskik og Levevis, ved gallisk Hoftone og aandrig Konversation. Typiske er i saa Henseende Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested. Der var ogsaa Adelsmænd, der vendte hjem fra de dyre Udenlandsrejser uden synderligt Aandsudbytte og svækkede af Udskejelser. Og der er ikke faa Vidnesbyrd om Raahed og Drikfældighed ogsaa inden for Adelens fornemmere Del.

Ung Adelsmand fra Christian IV's Tid (Tyge Kruse til Stenalt 1649).
Maleri paa Frederiksborg.

Det var stadig Adelen, som gennem Raadet, Rigsembedsmændene, Kancelliet og Rentekammeret samt Lensmandsembederne, i de sidste Aar ogsaa Landkommissærerne, sammen med Kongen styrede Landet. Naar man har talt om en Nedgang i Standens politiske og administrative Evne, maa det ikke glemmes, at Raadet ofte havde set ædrueligere paa baade ydre- og indrepolitiske Spørgsmaal end Kongen, og at flere af Rigsembedsmændene havde ydet anerkendelsesværdigt Arbejde. Over for den Kendsgerning, at ingen dansk Adels-

mand, naar undtages Hannibal Sehesteds Statholderstyre i Norge, i Christian IV's Tid har øvet nogen Indsats i Forvaltning og Politik af det store Format, kan der ogsaa være Grund til at minde om, at Kongen maalbevidst havde søgt at holde større Begavelser og stærkere Viljer ude fra Raadet og Rigsembederne og over alt selv havde villet være den ledende. Alligevel blev det Adelens Skæbne, at de andre Stænder gav den Hovedskylden for de Ulykker, der havde ramt Riget. Den havde sin Andel af Skylden derved, at Raadet ikke med tilstrækkelig Fasthed var traadt op imod de skæbnesvangre Fejl i Kongens Ydrepolitik, men især maatte det vække Uvilje, at den — trods den Offervilje, som mange Adelsmænd havde vist under og efter Krigene, og det Mod, som mange havde lagt for Dagen i disse — vaagede saa nidkært over sine Særrettigheder — sin Eneret til Lenene, sin Skattefrihed for sine egne Personer og sit voksende Antal Ugedagsbønder, sine Privilegier i Øksnehandelen og med Hensyn til Told og Accise m. m. — i en Tid, da Kronen spændte de andre Stænder saa haardt for, og disses Kaar blev vanskeligere. Derfor var det, at Borgerstandens Angreb fra 1629 stadig gentoges, trods de adelige Forsøg paa at dæmpe dem ved at lade Landkommissærerne gøre sig til Talsmænd for de Borgerkrav, som ikke gik Adelens Interesser for nær.

De jyske Borgere havde ogsaa talt Bøndernes Sag, og de havde ønsket en Samvirken med Kongen til en Omdannelse af Privilegiestaten. Men havde *Borgerstanden* Forudsætninger for at blive en politisk Faktor af Betydning? Vi har set, at de danske Købstæder ikke havde noget stort Folketal, og at Kansleren i 1636 havde udtalt sig mistrøstigt om deres Erhvervsforhold. Dette var ikke uden Grund. Christian IV's Merkantil- og Industripolitik var endt med et Nederlag; Krigene og de daarlige Konjunkturer, Skatte- og Indkvarteringsbyrderne og de stadig voksende Toldsatser havde lammet en stor Del af det danske Omsætningsliv. Baade Korn- og Studehandelen var, som vist, i Tilbagegang. Københavns Handelsflaade, der langt oversteg de andre Byers, bestod 1635 kun af 88 Skibe paa tilsammen 2370 Læster*); 1647 var Tallet gaaet ned til 63, 1652 til 21. Ved 1642 besørgedes Omsætningen til Søs med Udlandet af 1515 Skibe, hvoraf kun 71 var paa over 30 Læster; deraf var det langt overvejende Tal nederlandske. Ogsaa Haandværkets Kaar var i det hele kummerlige; selv i København havde faa Mestre to eller flere Svende; bedst klarede Ølbryggerne sig. Selv om Nedgangen stærkest ramte Provinsbyerne, mærkedes den dog ogsaa føleligt i *København,* hvor

*) 1 Læst = 2½ Tons.

Københavns tredie Raadhus, opført paa Gammeltorv under Christian IV.
Efter Resen.

endog det islandske Kompagni fra 1630erne havde stadig synkende Indtægter. Der fandtes imidlertid her, modsat andetsteds, en Kreds af efter Forholdene velstaaende Borgere af danske og indvandrede Slægter, som forstod at udnytte de forhaandenværende Gevinstmuligheder ved Egen- og Kommissionshandel og ikke mindst ved Leverancer og Laan til Kronen og Adelen. At de store Statsleverandører, især i Ulfeldts Rigshofmestertid, ved mere eller mindre oplagt Svig kunde tjene store Summer paa Kronens Bekostning, er tidligere omtalt. Idet det danske Magistratsborgerskab, for hvilket Flensborgeren *Hans Nansen*, den ledende i Islandske Kompagni og fra 1644 Borgmester, snart skulde staa som Føreren, efterhaanden groede sammen med de nye Storkøbmænd af tysk og nederlandsk Herkomst, modtog det fra disse Impulser, som bidrog til at udvide baade dets merkantile og politiske Horisont og skabe en mere udpræget borgerlig Stands- og Selvfølelse. Denne maatte vende sig mod de adelige Privilegier, som var baade Borgerne og Kronen til Skade. De borgerlige, som havde ydet Laan til Kronen, fik ogsaa en øget Interesse i en Finansforvaltning, som gav Sikkerhed for, at de fik deres Renter og Af-

drag, samtidig med at de maatte ønske deres Kreditorkrav paa adelige bedre betryggede, end den gældende Ret tillod.

Alt dette skabte Forudsætninger for et Samarbejde mellem Borgerstand og Kongemagt. Der bestod ganske vist et Modsætningsforhold mellem den egentlige Borgerstand og de saakaldte »kongelige Tjenere«: borgerlige Hof-, Kancelli-, Rentekammer- og Toldfunktionærer, Officerer og Haandværkere og Arbejdere i Kongens Tjeneste, der i København udgjorde nær ved 40 pCt. af hele Befolkningen, og som var skattefri, naar de ikke drev borgerlig Næring. Men der var en Mulighed for, at dette direkte til Kongen og Hoffet knyttede Folkeelement under en Vækst i den adelsfjendtlige Indstilling kunde blive et Bindeled mellem Kongemagt og Borgerskab. At Christian IV til sin Død havde været folkekær i sin Hovedstad, som han havde ofret saa meget paa at gøre større, rigere og skønnere, gav Kongedømmet et Aktiv, som ikke var af ringe Værd.

Jesper Rasmussen Brochmand.
Maleri fra 1648. Frederiksborg.

Ved Slægtskab var mange københavnske Borgerfamilier knyttet til *Universitetslærerne* og Byens *Gejstlighed*. De første stod ganske vist i Kraft af deres Privilegier politisk nærmest ved Adelen, og Gejstligheden, saavel i Hovedstaden som ude i Landet, vovede i Almindelighed ikke at lade de tidligere omtalte Aarsager, som de kunde have til Klage mod denne, komme til Orde. Men selve det lutherske Kirke- og Statssyn havde en Tendens til at fremhæve Fyrstemagten, om end ganske vist Professor *Jesper Brochmand*, fra 1639 Resens Efterfølger som Sjællands Biskop, i sin Dogmatik fra 1633 gjorde sin skyldige Reverens for det danske Valgrige. Mens *Niels Pedersen* i sin 1625 i Strassburg trykte »Haandbog i Politik« havde gjort det samme, dristede imidlertid en anden ung borgerlig dansk Lærd, den

senere Professor i Retsvidenskab, *Rasmus Vinding*, sig 1640 til under et Ophold ved et fransk Jesuiterkollegium at holde og trykke en Tale, der fremhævede Arverigets Fordele og søgte at vise, at den danske Kongemagt faktisk var arvelig. Den voksende Stemning for den monarkiske Statsform rundt om i Europa var da ogsaa ved at faa Tag i danske Akademikere. Ja, selv unge Adelsmænd paa Sorø Akademi søgte, vist under Indflydelse af den der ansatte tyske Statsretslærer *Heinrich Ernst*, teoretisk at vise Fordelene ved en Enevælde af Guds Naade.

Der var altsaa inden for det danske Samfund, i dets Struktur og dets Standsmodsætninger og i de aandelige Tendenser, Momenter til Stede, som kunde komme til at virke til Fordel for en stærkere Kongemagt. Baade i *Hertugdømmerne* og i *Norge* pegede Udviklingen i samme Retning.

Hertugdømmerne havde lidt haardt under de to sidste Krige, baade hvad angaar Landdistrikterne og Byerne, hvis Handel, ikke mindst Flensborgs, var i stærk Tilbagegang. Nationalt vandt det højtyske Sprog stærkt frem baade i Kirke-, Skole- og Retsvæsen, ogsaa paa slesvigsk Omraade; Regeringsskrivelserne udgik paa Højtysk, og næsten alle slesvigske Studenter gik til tyske Universiteter. Politisk var Fyrstemagten voksende paa Ridderskabets Bekostning, stærkest dog inden for det gottorpske Omraade, hvis Kancellistyre var bedre organiseret end den mellem Tyske Kancelli i København og det 1648 organiserede statholderlige Kancelli i Glückstadt delte kongelige Forvaltning. 1608 indførte Hertugen af Gottorp Førstefødselsret for sine Lande. Stænderne maatte gaa ind paa store Skattebevillinger, og nye Toldafgifter paalagdes uden deres Samtykke af Konge og Hertug.

Norge, hvis Indbyggertal ved 1645 anslaas til omtrent ½ Million, var i hele Christian IV's Tid, modsat hans andre Lande, i stærk økonomisk Fremgang, især takket være den voldsomt øgede Efterspørgsel efter Landets Trærigdom, men ogsaa Bjergværksdriften og Nordhavsfiskeriet udvidedes og gav større Indtægter end før. Største Parten af Trælasteksporten, der ved Aarhundredets Midte naaede op mod ¼ Mill. Læster, var dog i Hænderne paa udenlandske, mest nederlandske Skippere; men en Stand af norske Skibsredere og Savværksejere, blandt hvilke sønderjyske og andre danske Indvandrere spillede en stor Rolle, var dog ved at vokse frem. Størst Egenskibsfart havde Bergen, som især udførte Fisk og andre Nordlandsvarer til de nordtyske, hollandske og engelske Byer. Til de tidligere Bjergværker, der, som nævnt, dreves af private Konsortier, hvori flere danske var Deltagere, mod Afgifter til Kronen, kom 1645 det nyanlagte Røros

Kobberværk. Mindst Fordel af Fremgangen havde Bønderne. Deres Afgifter og Arbejdspligter øgedes, og 1646 fik den norske Adel Hals- og Haandsret over sine Bønder og Skattefrihed for Ugedagstjenerne. Selvejerbønderne, »Odelsbønderne«, udgjorde dog ved 1650 endnu ca. ¼ af samtlige norske Bønder.

Vi har tidligere fulgt *Hannibal Sehesteds* Bestræbelser for at udvikle det norske Erhvervsliv og Norges administrative, finansielle og militære Selvstændighed. Han fandt hertil Støtte paa de norske Stændermøder, han indkaldte, og bidrog ved disse til at fremme Væksten baade af en fælles-norsk Borger- og Adelsfølelse og en almen-norsk Fædrelandsfølelse hos de tre øverste Stænder. Denne fandt Udtryk i Krigen mod Sverige 1643—45, men førte tillige til Ønsket om en større norsk Selvstændighed i Forholdet til den danske Regering. Idet den gik sammen med den Folkeyndest, som Christian IV havde vundet ogsaa i Norge, og med den i Landet ikke uddøde Opfattelse, at Norge var Kongeslægtens Arverige, en Opfattelse, som ogsaa Kongen selv betonede stærkere i sine sidste Aar, var den egnet til at styrke Kongemagten over for Rigsraadet.

Tilbage staar at kaste et Blik paa Forholdet mellem disse to Hovedfaktorer inden for den danske Statsmagt, at opgøre deres Styrke ved Christian IV's Død indbyrdes og over for Rigets Stænder, og at undersøge, hvorledes Udviklingen siden 1596 havde formet det danske Statsstyre.

For det sidstes Vedkommende var Forandringerne ikke store. *Raadet* var ved Siden af Kongen Regeringens Hoved, men det greb ikke ind i dennes daglige Gang. Kongens øverste Hjælpere i Forvaltningen var *Rigsembedsmændene,* der alle var Medlemmer af Raadet, men ikke dannede noget samlet Ministerium. Christian IV havde, som vi har set, en Tilbøjelighed til at lade enkelte Rigsembeder, især det højeste, Rigshofmesterens, staa ledige i lange Tider, et af de mest iøjnefaldende Udtryk for hans Trang til Selvregering. En *Kansler* kunde han dog ikke undvære, thi der maatte være en Leder af *Danske Kancelli,* der var Ekspeditionskontor for Kongen og Rigsraadet og hele den dansk-norske indre Centralforvaltning, gjorde Udkast til Love og Forordninger, havde Lenenes Styrelse under sig og besørgede den udenrigske Brevveksling med Sverige og de andre Østersølande. Bedre lod det sig gøre med *Rigshofmesterembedet,* da dettes Udfærdigelser gik gennem Kancelliet. Rigshofmesteren var en Slags Førsteminister og Repræsentant for Kongen i dennes Fraværelse, men fremfor alt var han som Rentekammerets Leder Rigets Finansminister, som havde baade Hof- og Flaadeudgifterne under sig. Rentekammeret opstillede Regnskabet over Rigets Indtægter og Udgifter, reviderede Regnskaber

fra Lensmænd, Toldere og andre Tjenestemænd og fungerede som Finanshovedkasse. Hvilken Magtfylde der i alle disse Henseender kunde gives Rigshofmesterstillingen, har Corfitz Ulfeldt vist os. Det daglige Arbejde i Kancelli og Rentekammer besørgedes af henholdsvis 10—15 Sekretærer, ogsaa kaldt Kancellijunkere eller Kancelliherremænd, med en Oversekretær i Spidsen og tre Rentemestre, alle Adelsmænd, samt en Række borgerlige Skrivere. Der herskede en ikke ringe Slendrian i begge de to Embedsværker, hvad der for Kancelliets Vedkommende for en Del kan skyldes, at de unge adelige Sekretærer kun gjorde Tjeneste for en kort Tid, før de gik over i anden Virksomhed. Men i øvrigt var Forholdet ikke bedre i *Tyske Kancelli,* som foruden Hertugdømmernes indre Styrelse i det meste af Christian IV's Tid besørgede Korrespondancen med det ikke-nordiske Udland ved en Række borgerlige tyske Sekretærer. Over Tyske Kancelli havde hverken Rigsraadet eller Rigsembedsmændene noget at sige, en Omstændighed, som Christian IV havde udnyttet til Bedste for sin egenmægtige Ledelse af Ydrepolitikken, og det samme gjaldt »*Kongens eget Kammer*«, hvori Øresundstolden, Glückstadttolden og flere andre Toldafgifter indgik, undertiden ogsaa Skatter til de hvervede Troppers Underhold. Som vi har set, var der ingen skarp Grænse mellem denne kongelige Chatolkasses og Rentekammerets Indtægter og Udgifter, et ejendommeligt Middelalderlevn, som har et Sidestykke i Rentekammerets og Rigsembedernes Forhold til Kancelliet som fælles Ekspeditionskontor og Manglen paa skarpe Grænser for de højere Embedsmænds Myndighedsomraader indbyrdes og i Forhold til Kongen.

Den sidste Mangel traadte stærkt frem med Hensyn til Rigshofmesteren, men gjaldt ogsaa *Rigsmarsken,* hvis Forvaltning i Hovedsagen kun omfattede Rostjenesten og den nationale Hær, ikke de hvervede Tropper, som sorterede under en Generalkrigskommissær, og *Rigsadmiralen.* Rigsmarsken havde desuden en mærkelig Dobbeltstilling derved, at han ved Siden af at være Kongens Embedsmand fra gammel Tid betragtedes som Adelens »Patron« og Talsmand over for Kongen. Uden for de egentlige Rigsembedsmænds Kreds stod *Rigskansleren,* der ledede de Retterting, som besørgede den Del af den øverste Retspleje, Kongen og Raadet ikke overtog paa Herredagene.

Den danske *Centralforvaltning* var uden Enhed og fast Organisation; det skortede paa Sagkundskab og Effektivitet, og der var Modsætninger til Stede mellem dens adelige og borgerlige, dens danske og tyske Elementer. Christian IV havde udnyttet de Muligheder, som denne Forvaltnings overleverede og forældede Skikkelse bød ham, til at gøre sin personlige Myndighed gældende. Han havde ikke villet og kunnet skabe noget nyt og bedre enten i Lighed med den franske

Herredag under Christian IV's Forsæde.
Stik i Chr. Osterssøn Weylle, Glossarium juridicum Danicum. 1641.

borgerlige Ministerstyrelse eller efter Mønster af det Kollegiestyre, som havde udviklet sig i en Række tyske Stater, og som i Sverige af Gustav Adolf og Axel Oxenstierna var udformet med Rigsembedsmændene og et Antal Raader i Spidsen. Det sidste havde været en efter Danmarks sociale og politiske Forudsætninger naturlig Løsning. Men Christian IV ønskede intet dagligt Samarbejde med sine Raader — saa lidt som med sagkyndige borgerlige Ministre med fast omskrevne Embedsomraader.

Den *lokale Forvaltning* var overvejende i Hænderne paa de adelige *Lensmænd* og deres Fogeder. Dens Virksomhed var splittet derved, at de fleste baade bestyrede Dele af Kronens Gods og forvaltede et Antal Herreder, hvor de opkrævede Told og Skatter, indsatte Herreds- og Byfogeder, Borgmestre og Raadmænd og havde Opsyn med Retsplejen paa Herredstingene, Købstadstyrelsen, Vej- og Brovæsen m. m. En Del af Krongodset var dog bortforlenet uafhængigt af de omgivende Herreder og de Lensmænd, der bestyrede dem. Og selv i Herredslenene, Hovedlenene, hvis Tal nu var 54, faldt Krongodsets og Herredernes Grænser ikke altid sammen. Til den herved skabte Forvirring kom, at Lensmændenes Herredsstyre begrænsedes stærkt ved de adelige Godsrettigheder og de i retslig Henseende selvstændige Birker, hvoraf de fleste, ca. 50, laa under Herremænds Jurisdiktion. Direkte i Statskassen indgik af *Lensindtægterne* Skatterne og Toldafgifterne. Af Krongodsets »uvisse Indtægter«: Sagefald, Oldengæld og andet fik Lensmanden en vis ringe Andel. De »visse Indtægter«: Landgilde og Kongetiende kunde han have »paa Regnskab«, saaledes at han fik en bestemt »Genant« i Penge eller Varer eller begge Dele, efter at han havde gjort Regnskab for Resten, eller han kunde oppebære dem alle mod en fastsat Afgift til Kronen eller helt uden Ydelser til denne, altsaa »kvit og frit«. Det havde i et Aarhundrede været

den kongelige Forvaltnings Maal at udvide Regnskabslenenes Omraade, og 1642 var man naaet saa vidt, at 32 Hovedlen og mindre Len var paa Regnskab, 16 Hovedlen og 8 mindre Len paa Afgift, 3 Hovedlen og 5 mindre Len fri; de 3 Hovedlen paa Lolland-Falster var overdraget Prins Christian, 1 mindre Len tillagt Sorø Akademi. I alt gik af de visse Indtægter 59 pCt. i Kronens, 41 pCt. i Lensmandens Kasse. Regnes Indtægten af »det uvisse« og Kronens Ladegaardsavl med, oppebar ved 1642 Indehaverne af 58 danske og 29 norske Len, naar deres Udgifter til Lenenes Rostjenesteheste — for Danmarks Vedkommende i alt 307 — er fraregnede, omkring 100 000 Rdl. aarligt, mens den tilsvarende Indtægt for Kronen var ca. 260 000 Rdl.

Landsting.
Stik i Chr. Osterssøn Weylle Glossarium juridicum Danicum. 1641.

Da baade Raader og Rigsembedsmænd, Oversekretær og Rentemestre lønnedes med Len, udgør de 100 000 Rdl. Hovedparten af, hvad den civile Forvaltning kostede Kronen. Christian IV ansaa det for for meget, fik, som nævnt, ved en Lensreform 1646 Lensmændenes Afgifter til Kronen stærkt forøgede og omgikkes med Planer om en almindelig Bortforpagtning af Lenene paa de for Kronen gunstigst mulige Vilkaar, Planer, som hans politiske Nederlag i 1647 bragte til Fald. Det afgørende er imidlertid mindre Beløbets Størrelse — den ældre Enevældes dansk-norske Forvaltning kostede ikke mindre —, end Forvaltningens ringe Effektivitet, som for Lensmændenes Vedkommende fik Udtryk i langsom Regnskabsaflæggelse og Afgiftsbetaling og ufuldkommen Gennemførelse af de kongelige Forordninger.

Herredsting.
Stik i Chr. Osterssøn Weylle, Glossarium juridicum Danicum. 1641.

Skulde den danske Stat vinde ny Styrke og Sluttethed, maatte dens Administration og Statshusholdning radikalt omstøbes. Dette kunde ikke ske uden en Styrkelse af Kongemagten og en Begrænsning af de adelige Privilegier, ikke mindst Lens-

og Skatteprivilegierne. Og der manglede ikke Forudsætninger herfor. *Adelen* var, som vi har set, ved at undergraves økonomisk; den led af indre Splittelse og var i voksende Grad Genstand for de andre Stænders Angreb og Modvilje. Den Indflydelse paa Finansstyrelsen og i det politiske Liv, som den havde vundet gennem Landkommissærerne og Adelsmøderne, stod ikke i Forhold til dens indre Styrke og havde ikke fundet Tilslutning hos Borgerstanden, var desuden i Modstrid med den Samling af Statsmagten, som i de fleste af Europas Lande var Tidens Løsen, og som den ydrepolitiske Situation, først og fremmest det langt fra endeligt afgjorte Forhold til Sverige, krævede.

Hvad *Raadet* angaar, stod det vel ved Christian IV's Død sammen med Adelen som Sejrherre over for Kongen. Men det manglede Tillid i Folket, endog i den Stand, hvorfra det udgik, men hvis Interesser det kun delvis repræsenterede, og svækkedes ved Svigersønnegruppens Modsætningsforhold til dets øvrige Medlemmer, ved Jalousien mellem Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested og ved de politiske Indrømmelser, som det havde maattet gøre den menige Adel. Det samledes kun, naar Kongen indkaldte det, og havde ikke formaaet at skabe faste Regler for sin Deltagelse i Rigsstyret og for Rigsembedsmændenes Myndighed i Forhold til Kongen og til det selv.

Den danske *Kongemagt,* som Christian IV efterlod ved sin Død, var rent statsretsligt set mindre end den, hvormed han begyndte sin Regering. Kongen havde beholdt sin Ret til at udnævne Rigsraader og besætte Rigs-, Lens- og Hofembeder med Mænd af Adelen; han ledede Ydrepolitikken ret uafhængigt, idet han kun behøvede Raadets Samtykke til at slutte Forbund og erklære Krig; han førte Forsædet paa Herredagen, gav vel i Almindelighed Love sammen med Rigsraadet, men kunde ogsaa udstede Forordninger uden om dette, ligesom hans selvstændige Myndighed i den civile Forvaltning var betydelig; han havde stadig en omfattende Dispositionsret over de ordinære Indtægter og var Herre over de Toldindtægter, der indgik i hans eget Kammer; endelig var han øverste Krigsherre. Heroverfor stod som Tab den Landkommissærerne tillagte Myndighed og deres og Raadernes Indstillingsret ved Raadsudnævnelser. Hvad der her var mistet, opvejedes dog ved en Række Kendsgerninger. Baade Raad og Adel stod svagere inden for det danske Samfund end i 1596. Der var skabt en voksende Stand af »kongelige Tjenere« af borgerlig Oprindelse, hvis Interesser faldt sammen med en stærkere Kongemagts. Baade Hertugdømmernes og Norges Udvikling frembød Støttepunkter for en saadan. Bønder og Borgere havde, efterhaanden som deres Kaar forringedes, og Trykket af de adelige Særrettigheder føltes haardere, endnu stærkere end før vænnet sig til at se hen til Kongen som Beskyt-

teren og som Rigets egentlige Husbond. Skylden for Ulykkerne lagdes Rigsraad og Adel, ikke ham til Last; Kongens Folkelighed, hans kraftige og impulsive Personlighed, hans prægfulde og mandige Ydre, hans Mod i Krigen til Lands og til Søs, til Slut hans tyngede Alderdom vandt Hjerterne for ham og for Kongedømmet som Institution. Hertil kom, at baade den politiske og ideologiske Udvikling i Europa gik i monarkisk Retning.

Trods alle Christian IV's politiske Fejlgreb, trods Nederlagene og Tabene udadtil skabtes der saaledes i hans Kongetid Forudsætninger for den Statsomvæltning, som tolv Aar efter hans Død sønderbrød den gamle Rigsraadsforfatning, og som hans Søn og Efterfølger udnyttede til at indføre en kongelig Enevælde.

Det aandelige Liv i Christian IV's Tid.

Vi har set, hvor fast Christian IV personlig holdt ved den lutherske Dogmatik, og hvor nidkært han og hans Raadgivere vaagede over, at Rigernes Befolkning gjorde det samme og i sin Livsvandel strengt efterfulgte de luthersk-kristelige Moralbud. Universitetets og Latinskolernes Hovedopgave var at opklække rettroende Præster i den lutherske Folkekirke, Præsternes at vaage over, at Befolkningen i Adfærd og Tale ikke forsyndede sig mod den *rene Troslære* og dens Etik. Naar Bondeforældre lærte deres Børn at læse eller sluttede sig sammen om at holde Friskoler for dem, var det fremfor alt for at sætte dem i Stand til at læse i den hellige Skrift, i Katekismen, Salmebogen og de Postiller og andre Opbyggelsesskrifter, som fandt Vej til Almuehjem. Det var ogsaa det Synspunkt for Folkeoplysningen, som Regeringen anlagde. Da der 1631 inden for dens Kreds ytredes et Ønske om, at det maatte paalægges Bønderne i de større Landsbyer at holde en Skolemester og »et lidet Skolehus«, motiveredes det med, at »det er deres Børns Lyksaligheds Forfremmelses Anliggende«. Stor Læse- og Skrivefærdighed opnaaede i øvrigt ikke den danske Landalmue ad denne Vej; Tallet af de mandlige Bønder, som kunde skrive deres Navn, udgjorde næppe stort over en Trediedel af det samlede Antal. I Byerne, hvor Undervisningen for dem, der ikke gik Latinskolevejen, ydedes i private danske eller tyske Regne- og Skriveskoler, er de Mænd, som i 17. Aarhundrede besad den nævnte Færdighed, anslaaet til ca. tre Femtedele. Ogsaa her spillede Katekismustilegnelsen en afgørende Rolle, og den gik ikke sporløst hen over Hovederne. De Optegnelser, som den helsingørske Slagter *Tue Jensen* nedskrev om sit Livs Tilskikkelser fra sit Bryllup i 1610 til sin Død i 1639, viser, i

hvor høj Grad han saa dem alle i Lyset af Guds Førelse. Da f. Eks. en Skrædder fra Engelholm i Januar 1628 kom til Byen og fortalte om et sælsomt Luftsyn, han lige havde oplevet — et helt Søslag mellem flere Skibe — skrev Tue Slagter stærkt grebet i sin Bog: »Gud hjælpe os alle naadeligen og forbarme sig over os arme elendige, syndige Mennesker alle for Jesu Christi hellige Navns Skyld. Amen. I Jesu Navn. Amen. Amen. Amen.« Hans Livsmotto: »Vogt dig vel til Liv og Sjæl. Lever du kristelig, saa dør du vel«, var det, som Kirken stadig indprentede Landets Børn, og som de efter Evne stræbte at følge — ikke mindst, naar Krigene viste Guds Vrede og fik Sjælene til at skælve.

Evnen var imidlertid ofte skrøbelig, den gamle Adam stærk. Og Djævelen sad evindelig paa Lur efter Menneskenes Hjerter. Haardt maatte der kæmpes mod Synden og de Ulykker, der var dens Følger, og haardt maatte der skrides ind mod de skrøbelige i Aanden. Saaledes saa baade Kirken og Kongen paa det; i den Aand udøvede Autoriteterne deres Doms- og Straffemyndighed fra Kongens og Rigsraadets Herredag til Byernes Domstole og private Familiefædre. Svært maatte de, der gjorde sig skyldige i Lejermaal, og de Kvinder, som fødte i Dølgsmaal, bøde. Og, nærede af en passende Blanding af kristelig Nidkærhed og en Overtro, som de færreste i Riget var fri for, flammede Heksebaalene i By efter By. Christian IV's Tid er Hekseprocessernes Stortid i Danmark. Ofte troede i øvrigt de stakkels Kvinder selv, at de var, som en Forordning af 1617 siger, »rette Troldfolk, som med Djævlen sig bebundet haver eller med ham omgaas«. De trange Rammer, som Kirke og Stat satte for en friere Livs- og Aandsudfoldelse, havde sin store Andel i dette Hysteri, som Krigens Rædsler bidrog til at øge, ligesom Tilfældet var med den ved 1630 optrædende Bevægelse, da Bønderkvinder modtog Aabenbaringer og profeterede, grebne af Rædsel for Guds Vrede over de nye Moder i Klædedragt, toppede Luer, Hosebaand, Halsklæder og blaa Stivelse — en Følelse, som i øvrigt, saaledes som vi har set, heller ikke Konge og Raad var fri for.

Ogsaa Laster og Forseelser, som ikke faldt ind under den almindelige Rettergang: Forsømmelse af Kirke- eller Altergang, Misbrug af Helligdage, Sværgen og Banden, »ond Forligelse« mellem Ægtefæller, Splid mellem Forældre og Børn, »idelig Drukkenskab«, letfærdig Tale, ubillig Fordel i Køb og Salg, Aager og Gerrighed, skulde revses af Myndighederne. 1629, da Krigens Ulykker havde aabenbaret Guds Vrede, udstedtes en længe paatænkt Forordning *»om Kirkens Embede og Tugt mod Ubodfærdige«*, som overdrog velansete Mænd paa Land og i By, udnævnte af Lensmænd og Magistrater, at hjælpe Præsterne

Præsten Søren Kjeldsen til Aalsø med Familie. 1646.
Epitafium i Aalsø Kirke ved Grenaa.

ved Indskriden mod saadanne Forseelser. Stadierne i denne Indskriden var: Formaning, Nægtelse af Altergang, Udelukkelse af Menigheden, Stævning for Landemodet, som kunde dømme forstokkede Syndere til Landsforvisning. 1641 føjedes hertil, naar det fandtes paakrævet, mindst et Aars Fængsel paa Bremerholm.

Det er med nogen Ret udtalt om Christian IV's Tid, at det, skønt Kongen selv hverken manglede Lune eller Livslyst, er »en Tidsalder, hvor *Smilet*, det varme Lune og Livsglæden saa lidt træder frem, helt forskellig fra, hvad der havde præget Frederik II's maaske noget let-

sindige Tidsalder« (Johs. Steenstrup). Den strenge Ortodoksis Sejr havde sin Andel heri; siden kom Krigenes, Skatternes og de slette Tiders Tryk og den voksende Disharmoni mellem Adel og Understænder. Trangen til Livsglæde antog med Tiden mere krampagtige Former, men alle Forordninger mod Luksus og Skørlevned kunde ikke hindre den i at give sig Udtryk under de drøje Former, som var Tidens, i Æde- og Drikkegilder, i Dans og Dobbel og andre mere grove Overtrædelser af Katekismen. Det gjaldt Adelen, som det gjaldt de andre Stænder. Og Christian IV og Livet ved hans Hof gav ikke noget godt Eksempel og blev ikke bedre, fordi Kongen tillod Mester *Ole Vind* at revse de onde Hofsæder. Hindres kunde det heller ikke, at *nye Moder* og *Interesser* indførtes af de fra Udlandet hjemvendte unge Adelsmænd og andre. Brændevinen kom mere i Brug, og mange lagde sig efter den af Sømænd og Soldater først anvendte Tobaksrygning. Klædedragten fik hos Adel og højere Borgerskab efter vesteuropæisk Mønster et elegantere og flottere Snit, som Tidens mange malede Portrætter viser. Man lærte sig at fægte og spille Bold og øvede sig i at føre en let og aandrig Konversation og vise større Galanteri mod Damerne. Livet i den fornemme Verden fik i det hele et mere forfinet Præg, under hvilket dog megen medfødt Raahed kunde trives. Flere af Kongens Døtre med Fru Kirsten og deres Ægtefæller og Sønnen Valdemar Christian afgiver Eksempler herpaa og paa en Løshed i Sæder, som ikke i samme Grad kan konstateres i det 16. Aarhundrede. Derimod er det næppe rigtigt, naar man har villet finde Vidnesbyrd om en almindelig, af Renæssanceidealerne præget Emancipationsbevægelse blandt *Adelens Kvinder* i Retning af Opdragelse til større boglig Dannelse og Sprogfærdighed. Enkelte lærde Adelsdamer forekommer allerede i det 16. Aarhundrede, og lærde eller litterært dannede Kvinder som *Sofie Brahe,* Astronomens til Broderen nært knyttede Søster, Seneca-Oversætterinden *Birgitte Thott* og Kongedatteren *Leonora Christina,* hvis geniale »Jammersminde« blev til langt senere, er ogsaa i 17. Aarhundrede Undtagelser. Mange adelige Fruer og Jomfruer optegnede Folkeviser og lavede Slægtstavler, men Idealet var stadig først og fremmest den gode Husmoder. I retslig Henseende stilledes Kvinden, i god Overensstemmelse med Bibelen, paa flere Punkter ugunstigere end før.

Mange af Tidens danske Adelsmænd viste stærk Interesse for Udlandets *Litteratur* inden for forskellige Genrer og samlede righoldige Biblioteker, mens det brede Folk ved Siden af Opbyggelsesskrifterne mest holdt sig til de mange Oversættelser og Bearbejdelser af tyske romantiske Folkebøger og Viser, som saa Lyset her hjemme. Den fremmede Litteraturpaavirkning satte Spor i Optagelsen af mange

udenlandske Vendinger i Sproget og i dettes Omdannelse i Retning af større Kunstlethed. Folkevisens, Anders Sørensen Vedels og Arild Huitfeldts enkle, men marvfulde danske Sprogtone forsvandt mere og mere.

I den *hjemlige Bogavl* var *teologiske* og *opbyggelige* Værker mest fremtrædende. Hovedrepræsentanten for den ortodokse lutherske Teologi efter Resen var dennes Afløser som Sjællands Biskop *Jesper Rasmussen Brochmand* (1585—1652), hvis førnævnte Dogmatik (1633) længe var den danske Kirkes Rettesnor for, hvad der var ret Lutherdom. Udbredelse i alle Kredse fandt til helt ind i 19. Aarhundrede hans trohjertige Huspostil (1635—38). Betydeligere som Tænker end Brochmand var den oftere nævnte adelige Teolog, Rigsraad *Holger Rosenkrantz* (1574—1642), som gennem en stærk aandelig Krise og Paavirkning fra en tysk inderliggørende Trosretning traadte i et mere personligt Forhold til den Kristendom, som selve Bibelen gav Udtryk for. Han nedlagde sine Synspunkter i flere utrykte latinske Afhandlinger, som sendtes til Lærde i Ind- og Udland og gav ham et stort Navn. Den danske Ortodoksi saa skævt til ham, men turde dog ikke ligefrem forfølge ham, skønt han ved sin Udtræden af Raadet 1627 forargede baade Kongen og sine Raadsfæller. En lignende religiøs Retning som Rosenkrantz tilhørte *Jens Dinesen Jersin* (1588—1634), fra 1629 Biskop i Ribe, der dog navnlig har faaet Ry som Talsmand for en paa Iagttagelse og Modersmaalet grundet Børneuddannelsesmetode.

Holger Rosenkrantz (den lærde) og hans Hustru Sofie Axelsdatter Brahe. Maleri af Karel van Mander i Hornslet Kirke.

Tyge Brahe havde ved sin astronomiske Indsats kastet Glans over den danske *Naturvidenskab*. I Christian IV's Tid holdt denne sig mere paa det jævne, selv om der var mange flittige Arbejdere paa dens forskellige Omraader. Paa et ret gammeldags Stade staar endnu Sønderjyden *Niels Heldvad* (1564—1634), fra 1616 Christian IV's Hofastrolog, den jyske Bondesøn *Christen Sørensen Longomontanus* (1562—1642), der indrettede Observatoriet paa Rundetaarn, syslede med Cirklens Kvadratur og forarget forsvarede sin Lærer Tyge Bra-

hes geocentriske System mod Keplers kopernikanske Opfattelse, og *Thomas Fincke* (1561—1656), der har større Betydning ved den Nepotisme, han udfoldede som Universitetspolitiker, end ved sine lidet selvstændige medicinske og matematiske Arbejder. Paavirket af den ny empiriske Retning, som grundlagdes af Italieneren Galilei og Englænderen Bacon, var derimod Finckes Svigersøn *Caspar Bartholin* (1585—1656), der skrev en meget anvendt Haandbog i Anatomi, men 1624, under Paavirkning af Holger Rosenkrantz og en overstaaet haard Sygdom, ombyttede sit medicinske Professorat med et teologisk, den især som Oldgransker kendte *Ole Worm* (1588—1654), der efterfulgte sin Svoger Bartholin som Professor i Medicin, og *Simon Paulli* (1603—80), der 1644 indrettede et anatomisk Teater i København og udgav »Flora Danica, dansk Urtebog« (1648). Det blev imidlertid først i næste Slægtled, at dansk Naturforskning naaede Resultater, som hører blandt Tidens største.

Simon Paulli.
Miniature af Paul Prieur. 1675.
Frederiksborg.

Nogen naturvidenskabelig Interesse inden for Adelen spores ikke efter Tyge Brahes Død. Flere af dens Mænd havde *nationalhistoriske* Interesser og samlede Haandskrifter, men ingen traadte i Arild Huitfeldts Fodspor som historisk Forfatter. Det gjorde derimod den skaanskfødte Præst *Claus Christoffersen Lyschander* (1558—1624), der fortsatte Huitfeldt med »Kong Frederichs den Andens Krønicke«, som dog først udgaves 1680 af Peder Resen under dennes Forfatternavn, og anlagde store Samlinger til en Skildring af den danske Stats og det danske Samfunds Historie. Udgivet i hans egen Tid blev flere nationalhistoriske Digte i Rimkrønikestil, blandt andet om Kalmars Erobring, og »De danske Kongers Slectebog« (1622), der fører Christian IV's Slægt op til Adam. *Johan Isaksen Pontanus* (1571—1639) og den til Sorø Akademi indkaldte Hollænder *Johannes Meursius* (1579—1639) skrev efter kongelig Ordre hver sin Danmarkshistorie paa Latin, begge paa Grundlag af danske Forgængeres Arbejder. Større Interesse har Sorølæreren *Stephan Hansen Stephanius'* (1599—1650) Udgaver af Sven Aggesøns og Saxos Værker. Men Tidens mest betydningsfulde Indsats i Studiet af vort Folks Historie er *Ole Worms* blandt andet paa Præsteindberetninger byggede Beskrivelse af de

danske Runemindesmærker »Monumenta Danica« (1643), der sammen med hans Bog om Runeskriftens Oprindelse (1636) og hans Skrift om det 1639 ved Møgeltønder fundne Guldhorn, trods alle Fejl og Mangler kan siges at have grundlagt Runestudiet og den nordiske Arkæologi. Berømt i Samtiden var Worms Samling af naturhistoriske og andre Mærkværdigheder, som senere indlemmedes i det kongelige Kunstkammer, og hvoraf Dele nu findes paa Nationalmuseet.

Ole Worm.
Maleri af Karel van Mander.
Aarhus Katedralskole.

Kansler *Christen Friis* til Kragerup og andre fædrelandssindede Mænd i Rigsraadet havde fra 1620erne virket for at fremkalde en dansk *Digtning,* som kunde staa Maal med Udlandets. Det Mønster, som opstilledes til Efterfølgelse, var, i Overensstemmelse med Senrenæssancens Retning i europæisk Litteratur, den klassisk-romerske Poesis Verseformer og mytologiske Billeder — altsaa en Kunstdigtning i bevidst Modsætning til Folkevisens og den gammelluthers-ke Salmes Enkelhed og Enfold. Der var flere villige Aander, men ikke megen ægte Digteraand, og Tidens Kaar var ikke egnede til at skabe stor Løftelse i Sindene. Højst naaede Ærøboen *Anders Christensen Arrebo* (1587—1637), en Tid Biskop i Trondhjem, men afskediget for sin ubispelige Optræden i Selskabslivet, senere Præst i Vordingborg, mindre dog i sit først 1661 udgivne større Værk, det opstyltede Alexandrinerdigt »Hexaëmeron« om Skabelsens seks Dage, der tilmed var bygget over et fransk Epos (af du Bartas) om samme Emne, end i sine ældre Digte, hvor hans oprindelige Digteraare og Folkevisetonen bryder stærkere igennem. Arrebo er den nye Kunstdigtnings Gennembrudsmand i Danmark; samtidigt med ham eller lidt senere og mere eller mindre under hans Indflydelse gav Metrikere som *Hans Mikkelsen Ravn,* Forfatter bl. a. til en Bog om »Den danske Tonekunst«, og *Søren Poulsen Judichær (Gotlænder)* i Teori og Praksis

Regler for Sprogets Behandling og lagde derved et Grundlag for de følgende Slægtleds større digteriske Begavelser, *Anders Bording* og fremfor alle *Thomas Kingo*. 1645 omplantede Tolderen *Søren Terkelsen* ved sin Oversættelse af Franskmanden d'Urfée's Roman »Astrée« den sentimentale, efter antikke Forbilleder udformede *Hyrdepoesi* til dansk Grund; 1648 udsendte han »Astrée Sjungekor«, en Samling fra Tysk oversatte Viser i samme Smag. Han gav herved ogsaa den Ungdom, der ikke læste Hyrdedigtningens Værker paa Fransk eller Tysk, Mønstre, hvorefter de kunde udtrykke deres erotiske Følelser paa en tidssvarende, det vil sige mere kunstlet og smægtende Manér. Til en anden Smag talte den i Rostock fødte Matematikprofessor i Sorø *Hans Lauremberg* (1590—1658), som i sine paa Plattysk skrevne, men til Dansk oversatte Skæmtedigte satiriserede over Borgerskabets Efterligning af fremmede Moder, dets Luksus og ringe aandelige Interesse.

Det er sagt om dansk Digtning i Christian IV's Tid, at »der var intet Geni til at bygge Broen mellem Fortid og Nutid eller til selvstændigt at danne det ny« (J. A. Fridericia). Der er da her en Lighed med den politiske Udvikling. Først i de Aartier, som fulgte, skulde, efter svære Rystelser af Stat og Samfund, noget nyt fødes paa begge Omraader af dansk Liv.

LITTERATUR

Det ældre Hovedværk om Christian IV's Historie er: *N. Slange:* »Den Stormægtigste Konges Christian den Fierdes Historie. Igiennemseet og af Archiv-Documenter forbedret af *Hans Gram*« (1749) (af ofte tvivlsom Paalidelighed. Tysk Bearbejdelse med Tilføjelser og Anmærkninger ved *J. H. Schlegel*, I—II, 1757—71). De bedste nyere sammenfattende Fremstillinger er: *J. A. Fridericias* i »*Danmarks Riges Historie*«, IV (1896—1900, S. 1—344), *D. Schäfers* i »Geschichte von Dänemark«, V (1902) (Allg. Staatengeschichte. 1. Abt. Gesch. der europäischen Staaten. 13. Werk. 5. Bd.; Smlg. J. A. Fridericia i Hist. Tidsskr. 7. R. IV, S. 127—35) og *E. Arups* i »Danmarks Historie« II (1932, S. 595—682) (til 1625). Populære Skildringer af ringere Værdi er givet af *H. C. Bering Liisberg* (med A. Larsen 1890—91, ny Udg. 1929) og (paa Engelsk) af *J. A. Gade* (1928).

Formynderstyrets Tid er, hvad de førende Personligheder og deres Samspil angaar, skildret i *Troels-Lund:* »Christian IV's Skib paa Skanderborg Sø« I—II (1893) (omarbejdet u. Tit. »Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed«, I—II, i »Historiske Fortællinger. Tider og Tanker«, III, 1911; i samme Værks Bd. I (1910) findes Skildringer fra Kongens Barndoms- og Ungdomstid og af Mogens Heinesøn), Stat og Samfund i Kongens sidste Aar (1645—48) i *J. A. Fridericia:* »Adelsvældens sidste Dage« (1894).

Vigtige *Kildesamlinger* er: Uddrag af Kongens *Skrivekalendere*, trykt

i *J. H. Schlegel:* »Samml. zur Dänischen Geschichte II«, 1, 1774, S. 26—74; II, 3, 1775, S. 13—92; Suhms nye Saml. II, 3.—4. H., 1793, S. 91—114; Mag. f. Reiseiagttagelser IV, 1825, S. 401—577; Nyt hist. Tidsskr. IV, 1843, S. 213—368; Danske Saml. V, 1869—70, S. 49—88, 2. R. III, 1873—74, S. 365—91; Kirkehist. Saml. 3. R. IV, 1882—84, S. 649—56. — *C. Molbech:* »Kong Christian IV's egenhændige Breve, Befalinger og Statsskrivelser til Rigsraadet«, I—II (1848—61) (ufuldendt). — *C. F. Bricka* og *J. A. Fridericia:* »Kong Christian IV's egenhændige Breve«, I—VII (1887—91) (Tilføjelser til denne Udg. er givet i Danske Mag. 5. R. V, 1904, S. 8—17 (Breve til C. Ulfeldt 1637—38) og i Gads Danske Mag. 1908—09, S. 203—07 (Breve til K. Munk og Ellen Marsvin)). — *Kr. Erslev:* »Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid«, I—III (1883—90). — *Samme:* »Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660 (1881). — *L. Laursen* og *E. Marquard:* »Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1588—1634« (1908—36). — *L. Laursen:* »Danmark-Norges Traktater 1523—1750«, III—IV (1589—1649) (1916—17; med udførlige Oplysninger om de enkelte Traktaters Forhistorie). — *Samme:* »Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark«, I (1892) (1535—1648). — *Nina Bang:* »Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1660«, I—II (A—B) (1906—23; smlg. Astrid Friis i Hist. Tidsskr. 9. R. IV, 1925—26, S. 109—82; Scandia VII, 1935, S. 129—46 og Aksel E. Christensen i Hansische Geschichtsblätter LIX, 1934, S. 28—142). — *O. Nielsen:* »Kjøbenhavns Diplomatarium«, I—VIII (1872—87). — *J. Grundtvig:* »Meddelelser fra Rentekammerarchivet« (1872, 1873—76). — *Sv. Thomsen:* »Frederik d. II's Enke Dronning Sophies Kopibøger 1588—1617« (1938).

Den indre Historie: *C. Molbech:* Historiske Bidrag til Kundskab om Kong Christian IV's Opdragelse og Ungdoms-Undervisning« (Nyt hist. Tidsskr. III, 1849—50, S. 245—306). — »Rejseskildringer fra Danmark 1590« (M. Franck, Danske Mag. 5. R. I, 1888, S. 264—76), 1591 (Suhms Saml. II, 2, 1782, S. 113—19), 1593 (F. Moryson, Fra Arkiv og Museum, V, 1912, S. 45—58), 1594 (J. van Doornik, Kronijk van het hist. Genootschap te Utrecht, XXIV, 1868, S. 135—43), 1628—29 (T. Recchia, Danske Mag. 6. R. I, 1913, S. 358—68), 1634 (Charles Ogier, se: Memoirer og Breve, udg. af J. Clausen og P. F. Rist, XX, Det store Bilager i København 1634, 1914). — *K. Fabricius:* »Kongeloven« (1920) (Statsretslig Tænkning). — *Samme* i »Den danske Centraladministration« (1921). — *H. D. Lind:* »Kong Kristian IV og hans Mænd paa Bremerholm« (1889), — *Samme:* »Underslæb paa Bremerholm under Korfitz Ulfeldts Finansstyrelse« (Hist. Tidsskr. 6. R. V, 1894, S. 367—410). — *K. C. Rockstroh:* »Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i 17. og 18. Aarh.«, I (1909) (1614—70). — *Samme:* »Christian IV's hvervede Hær i Aarene 1638—43« (Hist. Tidsskr. 8. R. II, 1910, S. 325—64). — *J. Wilcke:* »Christian IV's Møntpolitik 1588—1625« (1919). — *Samme:* »Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III« (1924). — *H. Lehmann:* »Die deutsche Kanzlei zu Kopenhagen als Vorkämpferin für den Absolutismus in Dänemark und als Verwaltungszweig innerhalb des dänischen Verwaltungssystems bis 1676« (1936; smlg. C. O. Bøggild Andersen i Hist. Tidsskr. 10. R. III, 1934, S. 474—77 og J. Skovgaard, smst. 10. R. IV, 1937—38, S. 475). —

M. Mackeprang: »Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV« (1900). — *Samme:* »De danske Købstæders Skattevæsen indtil Begyndelsen af 17. Aarh.« (Hist. Tidsskr. 7. R. III, 1907, S. 150—89). — *P. Munch:* »Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør« (1619—1848) I (1900). — *J. A. Fridericia:* »Remarques sur la conduite de Christian IV en économie politique et sur ses relations avec la bourgeoisie jusqu' en 1625« (Overs. ov. Vidensk. Selsk.s Forhandl. 1896, S. 287—325). — *O. H. Larsen* og *Alb. Olsen* i *Ax. Nielsen:* »Dänische Wirtschaftsgeschichte« (Handb. der Wirtschaftsgeschichte) (1933). — *Alb. Olsen:* »Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid« (Acta Jutlandica, 1932). — *J. A. Fridericia:* »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede« (Hist. Tidsskr. 6. R. II, 1889—90, S. 469—622). — *H. Pedersen:* »Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardsbedriften i sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede« (Hist. Tidsskr. 8. R. VI, 1915—17, S. 1—82). — *Samme:* »De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel« (1928). — *C. Christensen:* »Agrarhistoriske Studier« I (1886). — *N. Bang:* »Dansk Studehandel i 2den Halvdel af det 16de Aarhundrede« (Hist. Tidsskr. 7. R. I, 1897—99, S. 328—45). — *Alb. Olsen:* »Steffen Rodes Regnskabsbog over Studehandel 1637—1650« (Hist. Tidsskr., 9. R. I, 1918—20, S. 255—81). — *Th. O. Achelis:* »Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels« (Zeitschr. f. Schlesw.-Holst. Geschichte, LX, 1931, S. 173—212). — *M. Mackeprang:* »Dronning Sofie og Livgedinget« (Hist. Tidsskr. 7. R. III, 1902, S. 183—210). — *H. H. Fussing:* »Gessingholm 1609—1663« (Hist. Tidsskr. 10. R. III, 1934, S. 59—101, 193—241). — *G. Bang.* »Den gamle Adels Forfald« (1897; smlg. M. Rubin, A. Thiset og G. Bang i Hist. Tidsskr. 7. R. I, 1897—99, S. 26—28, 519—62, 581—602; 7. R. II, 1899—1900, S. 76—105, 399—406). — *Samme:* »Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarh.« (1906). — *H. Glarbo:* »Studier over danske Adelsmænds Udenlandsrejser i Tiden 1560—1660« (Hist. Tidsskr. 9. R. IV, 1925—26, S. 221—74). — *Johs. Steenstrup:* »Christian den Fjerde og Vornedskabet« (Hist. Tidsskr. 5. R. IV, 1883—84, S. 521—27). — *H. Knudsen:* »Danske Lovs Bestemmelser om Selvejerbønders Hoveri« (Festskr. til Kr. Erslev, 1927, S. 371—92). — *Alb. Olsen:* »Staten og Lavene« (Hist. Medd. om København, 2. R. III, 1927, S. 81—136). — »Memoriën van Ridder Theodorus Rodenberg betreffende het verplaatsen van verschillende industriën uit Nederland naar Denemarken« (Bijdr. en Mededeelingen van het hist. Genootschap, Amsterdam 1902, S. 189—257). — »Danmarks Søfart og Søhandel fra de ældste Tider til vore Dage«, I—II (1919). — *J. Aðils:* »Den danske Monopolhandel paa Island 1602—1787« (1926—27).

Aandsliv og Musik: *Johs. Steenstrup:* »Nogle Strejflys over Christian IV.s Tidsalder, særligt med Hensyn til Kvindernes Stilling« (Hist. Tidsskr. 10. R. I, 1930, S. 1—49). — *B. Kornerup:* »Biskop Hans Poulsen Resen. Studier over Kirke- og Skolehistorie i det 16. og 17. Aarhundrede, I (1561—1615)« (1928). — *J. Oskar Andersen:* »Holger Rosenkrantz den lærde« (1896). — *Joak. Larsen:* »Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1536—1784« (1916). — »Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet gennem Tiderne«, I (1924). — *Carl S. Petersen* og *Vilh. Andersen:* »Illustreret dansk Litteraturhistorie« I, 1—2 (1929) (med udførlig Litteraturfortegn.).

— *A. Hammerich:* »Musiken ved Christian den Fjerdes Hof« (1892). — Tyge Brahes Fald: *E. Nystrøm* i Festskr. til Kr. Erslev, 1927, S. 291—320.

Inden for den righoldige lokalhistoriske Litteratur kan nævnes: *O. Nielsen:* »Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse«, II—IV (1879—85). — *C. Bruun:* »Kjøbenhavn«, I (1887). — *J. Werner:* »Børsen 1619—1915« (1915). — *L. Pedersen:* »Helsingør i Sundtoldtiden 1426—1857«, I—II (1926). — *H. Hjelholt:* »Falsters Historie«, I, 1934. — *C. Klitgaard:* »Aalborg Købmænd gennem 500 Aar« (1431—1931) (1931). — *J. Clausen* m. fl.: »Aarhus gennem Tiderne«, I (1939). — *J. Kinch:* »Ribe Bys Historie og Beskrivelse (1536—1660)« (1884).

Norge: »Norges historie fremstillet for det norske folk«, IV, 2. Del (1588—1660) ved *Y. Nielsen* (1911). — »Det norske folks liv og historie gjennem tiderne«, IV—V (1500—1640, 1640—1720), af *Sv. Steen* (1935, 1930). — *O. A. Johnsen:* »Norwegische Wirtschaftsgeschichte« (1939) (med udførlig Litteraturfortegnelse). — *Samme:* »Hannibal Sehesteds Statholderskab 1642—1651« (1909).

Hertugdømmerne: *P. v. Hedemann-Heespen:* »Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit« (1926; smlg. C. O. Bøggild Andersen i Hist. Tidsskr. 10. R. I, 1931, S. 217—325). — *Samme:* »Die landständische Verfassung Schleswig-Holsteins. Ein Grundriss« (Festgabe für R. Haupt, 1922, S. 24—40). — *J. Skovgaard* i »Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske Folk«, II, 1937—39, S. 343—508. — *L. Andresen* u. *W. Stephan:* »Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1344—1659«, I—II (1928) (Quellen u. Forschungen z. Gesch. Schleswig-Holsteins, XIV—XV). — *L. Andresen:* »Die Entwicklung des deutschen Volkstums in Schleswig in der Zeit von 1544 bis 1721« (Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, I, 1937, S. 71—94). — *J. Skovgaard:* »Tyske Arbejder vedrørende Slesvigs og Holstens økonomiske Historie med særligt Henblik paa Slesvigs Besiddelsesforhold i 16. til 18. Aarh.« (Hist. Tidsskr. 10. R. I, 1930—31, S. 326—37).

Ydrepolitikken og Krigene: *Ch. E. Hill:* »The Danish Sound dues and the command of the Baltic« (1927). — *P. A. Hammerström:* »Om tullförhållandena mellan de skandinaviska rikena från äldsta tider till 1645« (Lunds Univ.s årsskr., XII, No. 3, 1876). — »Sveriges historia till våra dagar«, V (1560—1611) af *E. Hildebrand,* VI (1611—32) af *G. Wittrock,* VII (1632—60) af *E. Hildebrand* og *G. Jacobson* (1920—25). — »Svenska folkets historia« av *H. Schück, H. Almqvist, A. Stille* och *C. Hallendorff,* II, *H. Almqvist:* »Reformationstidens och stormaktstidens förra skede« (1922). — *N. Ahnlund:* »Gustav Adolf den store« (1932). — *F. H. Jahn:* »Grundtræk til Christian IV's Krigshistorie«, I—II (til 1629) (1820—22). — *V. Schweitzer:* »Christian IV von Dänemark und sein Verhältnis zu den niederdeutschen Städten bis zum Jahre 1618« (1899). — *F. Grautoff:* »Die Beziehungen Lübecks zu Christian IV bis zum 30-jährigen Kriege« (1899). — *Karl Pira:* »Svensk-danska förhandlingar 1593—1600« (1895). — *A. Larsen:* »Kalmarkrigen« (1889). — »Sveriges krig 1611—1632«, I, »Danska och ryska krigen«; II, »Tyska kriget intill mitten av januari 1631« (1936). — *I. Wadén:* »Berättande källor till Calmarkrigets historia (1936). — *O. Olafsen:* »Skottetoget efter Folkesagnet og Historien« (1877). — *Th. Christiansen:* »Die Stellung König Christians IV von Dänemark zu den Kriegsereignissen im Deutschen Reich und zu den Plänen einer evan-

gelischen Allianz 1618—1625« (1937). — *M. Weibull:* »Gustaf II. Adolf och Christian IV 1624—25« (1894). — *J. O. Opel:* »Der niedersächsisch-dänische Krieg, I—III (1872—94). —*A. Larsen (Liljefalk):* »Kejserkrigen« (1901). — »Verbaal van de ambassade van Gaspar van Vosbergen bij den koning van Denemarken, den nedersaxischen kreis en den koning van Zweden 1625« (Werken uitg. door het Hist. Genootschap, N. R., No. 9, 1867). — *N. Ahnlund:* »Gustaf Adolf inför tyska kriget (1918). — *H. Voges:* »Die Schlacht bei Lutter am Barenberge am 27. August 1626« (1922). — Skildringer af Jyllands Tilstand under og efter de kejserliges Indfald er bl. a. givet af *P. Lauridsen* (Haderslev Amt; Sønderjydske Aarbøger 1891, S. 264—304), *C. Klitgaard* (Vendsyssel og Thy i Vendsyssel Tidende 1911 og Saml. til jydsk Hist. og Topografi, 3. R. VI, 1908—10, S. 88—94), *Villads Christensen* (Vendsyssel; smst. 4. R. II, 1916, S. 209—51) og *Chr. Christensen* (Vendsyssel; Fra Himmerland og Kjær Herred I, 1912—14, S. 55—140). — *J. Krebs:* »Aus dem Leben des Kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Melchior v. Hatzfeldt« (1910). — *D. Schäfer:* »Die Zusammenkunft Gustav Adolfs mit Christian IV von Dänemark zu Ulfsbäck 1629« (Preuss. Jahrbücher, CV, 1901, S. 39—62). — *E. Wilmanns:* »Der Lübecker Friede 1629« (1904). — *J. A. Fridericia:* »Danmarks ydre politiske Historie i Tiden fra Freden i Lybek til Freden i Kjøbenhavn (1629—1660)«, I—II (1876—81) (til 1645; en Fortsættelse gives i samme Forf.s »Adelsvældens sidste Dage« (1894) (se ovenf.)). — *U. Voges:* Der Kampf um das Dominium Maris Baltici 1629 bis 1645. Schweden und Dänemark vom Frieden zu Lübeck bis zum Frieden von Brömsebro (1938). — *L. Tingsten:* »Gustav II Adolfs politik och krigföring i Tyskland 1630—1632« (1927). — *A. Liljefalk:* »Torstenssons Indfald paa den jyske Halvø 1643—45« (Milit. Tidsskr. XL, 1911). — *Samme* i Tidsskr. f. Søvæsen, LXXXI—LXXXII, 1910—11 (Flaadebegivenheder 1643—44). — *C. O. Munthe:* »Hannibalsfejden 1644—45« (1901). — *A. Stille:* »Öfversikt af fälttåget i Skåne år 1644« (K. Krigsvetenskaps Akad.s T. 1910, S. 43—72). — *A. Munthe:* »Klas Fleming, Karl Gustaf Wrangel, Martin Thijsen Anckarhielm, danska kriget 1643—1645«, I—II (1905—10). — *G. W. Kernkamp:* »De sleutels van de Sont« (1890) (Generalstaternes Politik 1644—45). — *C. Christensen:* »Nogle Efterretninger om Slaget ved Nørresundby og Helm. Wrangels Indfald i Nordjylland 1644« (Saml. til jydsk Hist. og Topografi, 4. R. I, 1911—14, S. 43—72). — *Chr. Bruun:* »Slaget paa Kolberger Heide d. 1. Juli 1644 og de derefter følgende Begivenheder« (1879). — *Troels-Lund:* »Christian IV paa Kolberger-Heide (i Hist. Fortællinger, VIII, 1912, S. 114—29). — *C. Nyrop:* »Nogle Oplysninger om Grev Valdemar Kristians Ruslandsfærd 1643—1645« (Hist. Tidsskr. 6. R. III, 1891—92, S. 237—338, 734—39. — *Y. Lorents:* »Efter Brömsebrofreden. Svenska och danska förbindelser med Frankrike och Holland 1645—1649« (1916).

Biografier af Tidens betydende Personligheder er givet i »Dansk biografisk Leksikon«, grundlagt af *C. F. Bricka,* redigeret af *P. Engelstoft,* I—XX (1933—41) (ikke afsluttet). Blandt de større Levnedsskildringer kan, foruden de ovenfor anførte af H. P. Resen og H. Rosenkrantz, nævnes: *A. G. Hassø:* »Rigshofmester Kristoffer Valkendorf til Glorup, 1525—1601« (1933). — *S. Birket-Smith:* »Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie«, I—II (1879—81). — *Th. Sehested:* »Cantsler Christen Thomesen Sehested« (1894). — *Samme:* »Hannibal Sehested«, I—II (1886).

II

M. MACKEPRANG

HOVEDLINIER OG HOVEDVÆRKER I KUNSTEN FRA REFORMATIONEN TIL ENEVÆLDEN

INDLEDNING

Katolicismens sidste Menneskealdre havde været en Blomstringstid for Kunsten i Danmark.

En Byggevirksomhed, der endnu langt fra er vurderet efter Fortjeneste, havde rejst nye Gudshuse, Klostre og fromme Stiftelser og først og fremmest omskabt Valdemarstidens romanske Kirker og hyllet dem i Gotikkens Klædebon. I snart sagt hver eneste Kirke havde Malerens Pensel haft travlt og smykket Hvælvingerne med Kalkmalerier, og fra Hovedalteret og de mangfoldige Sidealtre, hvis Antal i de store Kirker kunde tælles i Snesevis, straalede de udskaarne, forgyldte og malede Altertavler, medens Sakristierne i Hobetal gemte kosteligt Guldsmedearbejde: Kalke, Monstranser og Relikviebeholdere og tunge Messeklæder af Guldbrokade og Fløjl.

Paa al denne Herlighed, der netop i Katolicismens sidste Dage havde udfoldet sig allerrigest, — man tænke paa *Hans Brüggemanns* Altertavle i Slesvigs Domkirke og *Claus Bergs* i Odense St. Knud (se Tavle Bd. II S. 424—425) —, gjorde Kirkebruddet en brat Ende. For nye Kirker havde man saa vist ikke Brug. Landsognene var alle kirkeforsynede, og Købstæderne, særlig da Stiftsstæderne, endog til Overmaal. Da tilmed Kirkerne blev fattige, ikke mindst fordi den rige Indtægtskilde, de havde haft i Sjælemessegaverne, holdt op at rinde, er det intet Under, at man i Stedet for at bygge op rev ned. Navnlig gik det ud over Købstædernes Overflod. Af Roskildes 18 Sogne- og Klosterkirker overlevede kun Domkirken, Vor Frue og St. Ib Reformationen, og af Ribes 11 staar nu foruden Domkirken alene Sortebrødrenes St. Cathrine Kirke. De nye Kirker, der rejstes i de næste 100 Aar, kan snart sagt tælles paa 10 Fingre, og nogen Nyindsats gjorde Tiden ikke paa dette Felt; man levede her i Virkeligheden videre paa Gotikkens Traditioner. Dette gælder ikke blot det saa iøjnefaldende, men i og for sig ret underordnede Træk, at man holdt

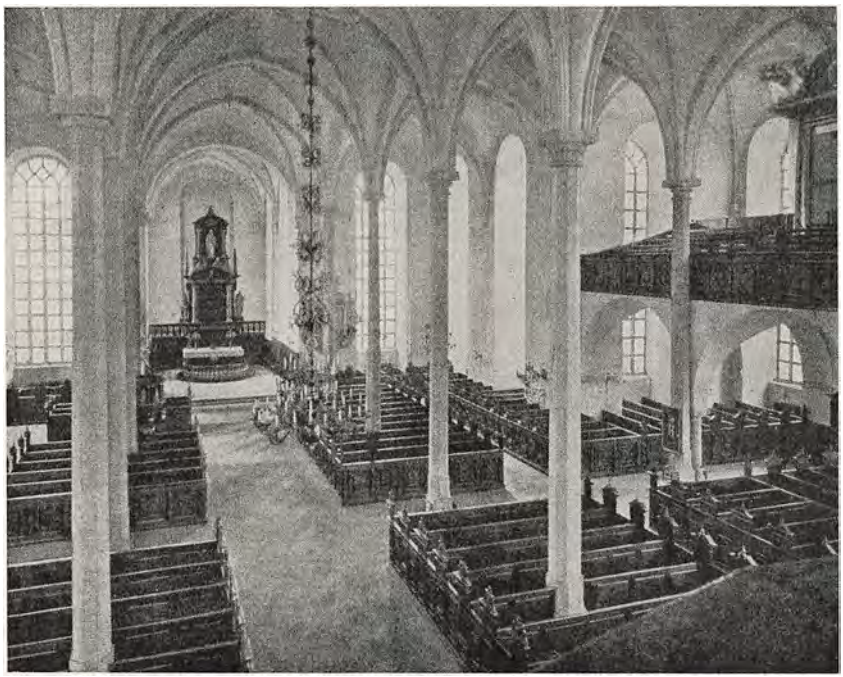

Kristianstad Kirkes Indre.
Efter Beckett, Frederiksborg.

fast ved Senmiddelalderens store, spidsbuede Vinduer, endog naar man derved gjorde Brud paa Bygningens Helhedsvirkning som f. Eks. paa Kronborg og Frederiksborg, hvor de spidsbuede Vinduer i Slotskirkerne stikker kendeligt af mod de øvrige firkantede Renæssancevinduer med deres Trekantsgavle. Men det gælder ogsaa langt vigtigere Ting som Planen og Hvælvingskonstruktionerne med deres Stræbepillesystem. Mer eller mindre gotiske er saaledes ikke alene den af *Christoffer Valkendorf* opførte nye Sognekirke i Svindinge ved hans Gaard Glorup paa Fyn (1577) og Bykirkerne i Slangerup (fuldendt 1588) og Tønder (1591—92), men ogsaa den 1637 paabegyndte og først 1657 fuldendte *Trinitatis* Kirke i København. Ja, som gotisk maa man i Virkeligheden ogsaa karakterisere den af Christian IV 1618 ff. byggede Kirke i Kristianstad, hvor Hvælvingerne bæres af dumdristig smækre, delvis af een Sten hugne Granitpiller. Det er kun i det ydre, man møder Kongens sædvanlige Stil med de svungne, sandstensprydede Gavle. Alene i Christian IV's mærkelige, aldrig fuldførte Nyboderkirke, *St. Anna rotunda,* der i Planen er i Slægt med italiensk Renæssancearkitektur, og i Slotskirkerne med deres søjlebaarne, omløbende Gallerier, som vi endnu

kender dem fra Frederiksborg (jfr. S. 202), fra Sønderborg og i ødelagt Stand fra Koldinghus, kommer virkelig nye Tanker til Orde, der i 18. Aarh. fører til de ejendommelige, pulpiturbehængte Salskirker, paa hvilke Christianskirken paa Christianshavn er et typisk Eksempel.

Og som det gik med selve Bygningerne, gik det med deres *Udstyr*. Ogsaa her var der nok at tage af, saa meget mere som Reformationstidens Førere gennemgaaende gik ret varsomt frem (jfr. Bd. II, S. 748 ff.).

Sønderborg Slotskapel.

En noget skarpere Vind begyndte dog at blæse i Slutningen af det 16. Aarh., hvad der staar i Forbindelse med, at ikke faa af Kirkens ledende Mænd under Indflydelse af *Niels Hemmingsen* tilhørte den mod de Reformerte hældende Retning, Kryptocalvinismen. Oplysende er saaledes den Krig, Fyns nidkære Superintendent *Jacob Madsen* førte mod de katolske Tavler, hvorom hans Visitatsbog bevarer mange pudsige Træk, der tillige giver et levende Vidnesbyrd om, hvor tolerante hans Forgængere havde været. I 1589 noterer han saaledes om Ellinge ved Nyborg: »En Skarns Tavle med store Bisper og St. Antonii Gris«; i Nabokirken Refsvindinge var der »en forgiftig Tavle«, og mangfoldige Steder udtaler han sin Harme over de fæle »Judutter«, der findes paa Altertavlerne. Men hvad Kryptocalvinismen ønskede at sætte i Stedet, var saare magert og skulde saa vist ej fremme Kunsten. Malede Indskrifter med Daabs- og Nadverordene, Trosartiklerne og de 10 Bud, »Cathecismi Ord«, som det hedder i Samtidens Sprog, stod for den som Idealet af en Alterprydelse. Det er da i Virkeligheden først noget ind i det 17. Aarhundrede, at man i denne Forbindelse kan tale om en kirkelig Kunst af Betydning.

Det følger af sig selv, at under disse Forhold skiftede *Kunsten* Karakter. Fra at være udpræget kirkelig eller i hvert Fald i Kirkens Tjeneste blev den nu verdslig. Thi selve Kunsttrangen, Lysten til i Boligen og dennes Udstyr at gaa ud over det strengt nødvendige og efter Evne omgive sig med skønne Ting, var saa vist ingenlunde gaaet til Grunde med Katolicismen, men var tværtimod i rig Vækst. Den fik ny Næring gennem den mægtige Kulturbevægelse, der i Løbet af 14.—15. Aarhundrede var vokset op paa italiensk Grund i *Renæssancen,* hvis Dønninger ogsaa mærkedes paa vore Kyster. Selvom de Traade, der rent kunstnerisk forbinder den nordiske Renæssance med den italienske, unægtelig er saare spinkle, og Bevægelsen kun naaede os ad Omveje, sivede dog noget af dens inderste Væsen ogsaa ind i nordiske Sind, saa meget mere som det var dybt almenmenneskeligt: Menneskets Trang til at mindes efter Døden. »Gud til Ære, Kirken til Beprydelse, sig selv til Amindelse«, staar der paa de Hundreder af Epitafier, velstaaende Købmænd og Præster ophængte paa Kirkernes Vægge, og den samme Tanke ligger bag Opførelsen af mangen en Herregaard. Kun sjældent kom Modsætningen frem, som naar Daniel Rantzaus Broder Peter over Indgangsporten til sin prægtige, 1580 opførte, Gaard *Trøjborg* i Vestslesvig, der var rejst »Kronen og hans Slægt til Ære«, satte den vemodig-bitre Indskrift:

Alt er Forfængelighed.

Borge du bygger, og sanker i Hob uden Tanke paa Døden.
Imorgen Du dør, og ikke Du ved, hvem Dit Gods skal besidde.

Men var Trangen der, var Evnen der ogsaa. Amerikas Opdagelse havde ladet en Sølvflod skylle ud over Europa, der langt oversteg den, der kom fra de gammelkendte Sølvminer. Følgen maatte blive, at Sølvets Købeevne sank, d. v. s. Priserne steg. Det var Opgangstider for Landbruget, ikke mindst da for det store Landbrug, der samtidig efter Evne søgte at øge sine Indtægter ved at forbedre Ladegaardenes Drift. Ogsaa den mere end 50-aarige Fredsperiode fra Syvaarskrigens Slutning til Kejserkrigens Begyndelse (1570—1625), der kun blev afbrudt af den kortvarige Kalmarkrig, bidrog til at skabe den almindelige Velstand, der dannede den nødvendige Forudsætning for den *Kunstens Storhedstid, der skulde komme.* Thi en Storhedstid blev det for den Kunst, der endnu dengang samlede de andre Kunstarter under sine Vinger og stod som den førende og fornemste: *Arkitekturen.* Ligesom Valdemarernes Dage havde været vor kirkelige Bygningskunsts Guldalder, staar Hundredaaret 1550—1650 med Rette som Slots- og Herregaardsarkitekturens Blomstrings-

tid, da vort Land, for at bruge Poul Møllers Ord, blev »fuldt af taarnede, røde Paladser«. Det var, som et sandt Byggeraseri havde grebet Tiden. Alt det gamle fejedes til Side og afløstes af nyt ofte med en ganske suveræn Foragt for Penge. Ikke helt med Urette skrev en tysk Forfatter i 17. Aarh., »at mangen stadselig Bygning er gjort saaledes, at man ser, der ikke er sparet Penge, men kun Fornuft«. Og da de daarlige Tider kom ved Midten af 17. Aarh., maatte mangen Adelsmand sande en holstensk Herremands Ord: »Et Hus er en daarlig Kapital«.

Thi gik Kongerne i Spidsen, fulgte Adelen troligt i deres Fodspor.

FØRSTE AFSNIT

SLOTTE OG HERREGAARDE

1. Christian III's Byggearbejder.

De meget betydelige Byggeforetagender, der sattes i Værk under *Christian III*, havde overvejende et *praktisk-militært* Formaal. Under Indtryk af Erfaringerne fra Grevefejden vilde man skabe en Række faste Støttepunkter og samtidig sikre Forbindelsen mellem de enkelte Landsdele. Begyndelsen skete allerede i Vinteren 1536—37 i Malmø, hvor Borgerne saa nogenlunde havde jævnet det gamle Slot med Jorden. I Stedet for rejstes det ny *Malmøhus*, der omgaves med et Voldanlæg med fire lave, svære, runde Hjørnetaarne, »Runddeler«, som

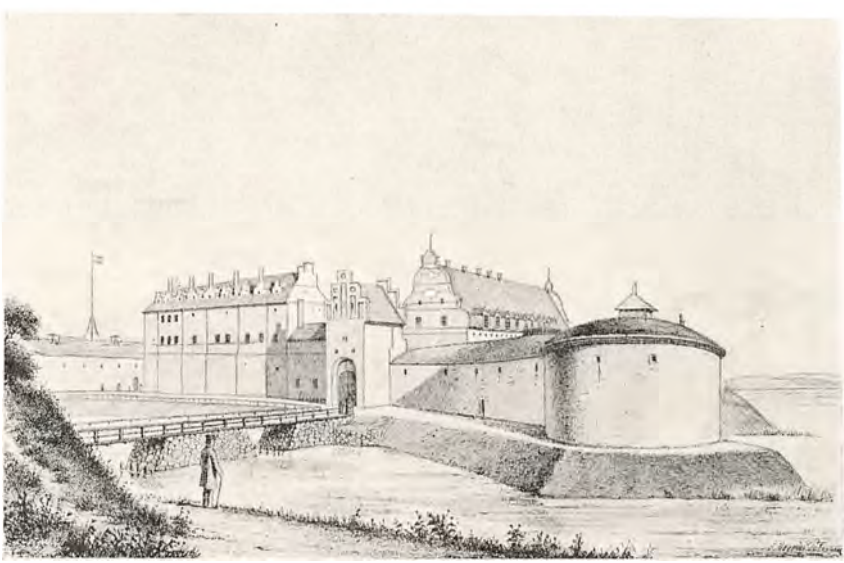

Malmøhus. Efter Tegning af Magnus-Petersen fra 1860. Nationalmuseet.

Gaardsiden af Aalborghus, ca. 1540—50, med Portlænge fra 1633.

Datiden kaldte dem, af hvilke endnu de to er bevarede. Ogsaa *Landskrone,* der hidtil havde været uden Befæstning, omgaves nu med en Vold, og i 1550erne opførtes her det endnu staaende Slot. Forbindelsen mellem Sjælland og Fyn sikredes fra gammel Tid af de to Borge i *Korsør* og *Nyborg,* hvis ældste Partier kan føres tilbage til det 13. Aarhundrede. Slottet i Nyborg blev betydelig udvidet og forstærket. Det udbyggedes til et firfløjet Anlæg med det gamle Hovedtaarn, »Donjonen«, hvoraf »Krudttaarnet« er en afkappet Rest, som Porttaarn, medens den endnu staaende Hovedfløj (Bd. II S. 21) blev forlænget og styrket ved en Vægtergang ud mod Angrebssiden. Ogsaa den gamle Grænseborg mod »Fyrstendømmet«, *Koldinghus,* fik under Christian III en ganske ny Skikkelse. Efter Tidens Forhold har den middelalderlige Borg — den nuværende Vestfløj og den vestlige Del af Nordfløjen — været et saare anseligt og stærkt Hus, men i 1549 meddelte Kongen, at han vilde lade opføre »nogen mærkelig Bygning«. Det var Syd- og Østfløjen, der rejste sig i Løbet af 1550erne, hvorved Slottet i sine Hovedtræk fik det Udseende, den mægtige Ruin endnu den Dag i Dag viser. Endelig sikredes Overgangen over Limfjorden ved *Aalborghus,* i det nuværende Danmark det eneste af Christian III's Slotte, der har holdt sig til vore Dage og giver et udmærket Billede om end ikke af et Kongeslot — thi som saadant har det ikke været tænkt — saa dog af en Lensmandsresidens. Det

var et trefløjet Anlæg, der ud mod Fjorden lukkedes af en svær Spærremur, op mod hvilken Christian IV senere rejste den nuværende Nordfløj. Mod Gaarden var Husene af Bindingsværk, to Stokværk høje, mod Yderverdenen derimod af Grundmur og indbyggede i Volden, saaledes at kun det øverste Stokværk var synligt.

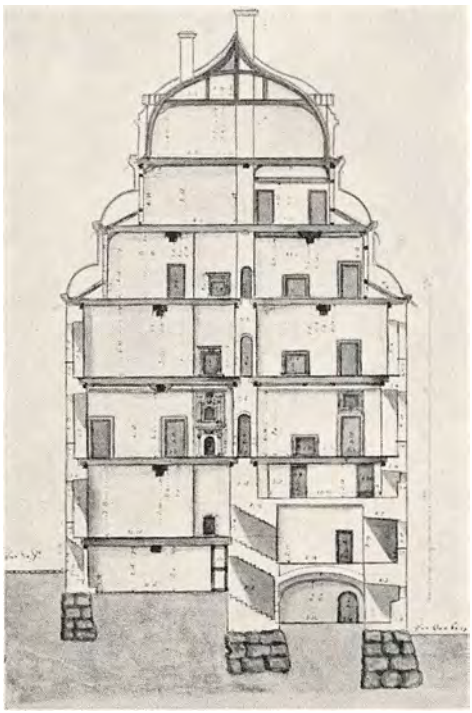

Tværsnit af den af Christian III opførte Kongefløj paa Københavns Slot.
Efter Opmaaling fra 1707 i C. C. Andersen, Københavns Slot.

Endelig maa det nævnes, at det middelalderlige Slot i Sønderborg 1568—70 udbyggedes til et firfløjet Anlæg af Enkedronning Dorothea, til hvis Livgeding det hørte. Ikke mindre end 7 Taarne prydede dengang Bygningen (jfr. Bd. II S. 570), der først fik sit nuværende nøgterne Udseende ved en Regulering i Begyndelsen af 18. Aarh., som dog heldigvis ikke berørte det skønne, lille Slotskapel.

En ganske anden Karakter havde de Arbejder, Christian III foretog paa sin Hovedresidens, *Slottet i København.* Det gamle Slot, som det kendes fra samtidige Billeder og først og fremmest fra en Række Opmaalinger, Frederik IV lod udføre, førend han i 1720erne regulerede og totalt ombyggede sine Fædres Rede, frembød et højst malerisk Skue. Det var saa at sige et Spejlbillede af den gamle Statsstyrelse, hvis Hovedsæde det fra nu af blev. Selvgroet ligesom denne var det vokset frem uden Orden og Plan. En uregelmæssig Mangekant, hvor Husene efter god middelalderlig Skik lænede sig op mod den svære Ringmur, og hvor det mægtige, antagelig efter Lübeckernes Ødelæggelse 1368 opførte Blaataarn og den af Christian I opførte Riddersalsfløj var de mest fremtrædende Bygninger. »Gammelt og skummelt« karakteriseredes det af Samtiden, og det var saavist ingen værdig Residens for den ny, stærke Kongemagt. Som et Symbol paa denne byggede Christian

III i Aarene 1553 ff. den egentlige Kongefløj, et stort og mærkeligt Hus, der i otte Stokværk skød op af Slotsgraven og som en Kæmpe ragede op over den lave middelalderlige Bebyggelse. Fra Vandspejlet til Rygningen af det besynderlige, baadformede Tag var dets Højde 35½ m, oversteg saaledes Rundetaarns med 1 m. Indtil Gesimsen var det af Grundmur, men noget over denne var der endnu tre tilbagespringende Etager af Bindingsværk. I Modsætning til Riddersalshusets blændingssmykkede, aftrappede Kirkegavl fulgte Gavlenes Kontur her i svungne Linier Tagetagernes Tilbagespring, saaledes at Virkningen saa nogenlunde maa have svaret til de kendte Gavle paa Hesselagergaard (jfr. Bd. II S. 692). Saavel mod Graven som mod Gaarden havde det diagonalt stillede Hjørnetaarne med lave, hætteformede Spir og mod Gaarden tillige en Karnap, prydet med i Træ udskaarne, malede og forgyldte Billeder af Syslerne i Aarets 12 Maaneder. Medens Christian III's øvrige Bygninger at dømme efter Billeder og bevarede Monumenter ellers har et nogenlunde middelalderligt Præg, var det den ny Tid, Renæssancens Kunst, der her holdt sit Indtog. Helt skulde den dog først komme til Udfoldelse under hans Søn.

Forinden vi gaar over til at skildre Renæssancens Gennembrud, vil det dog være rimeligt at dvæle noget ved Herregaardene fra den første Menneskealder efter Reformationen, saa meget mere som det væsentlig er gennem dem, vi er i Stand til at danne os et Billede af Arkitekturens Udvikling i denne Overgang, hvor Nyt og Gammelt brødes. Thi mod Christian III's Bygninger er Tiden faret haardt frem.

2. Herreborgene.

Som Højadelen skred frem i Kultur og Velstand, blev det den for trangt i den snævre Stenstue, og efter at Kong Hans i sin Haandfæstning havde ophævet det fra Dronning Margrethes Tid eksisterende Forbud og tilladt Herremændene at »befæste og bygge« deres Gaarde »dem og Riget til Nytte og Gavn«, rejste der sig rundt om i Landet det ene stærke, befæstede Hus efter det andet, uden at det just altid er saa lige at sige, om de er opført før eller efter det Aarstal (1536), der nu engang efter vedtagen Skik og Brug er fastslaaet som Middelalderens officielle Afslutning. Stoltest af dem alle er Jens Holgersøn Ulfstands berømte *Glimmingehus* i det sydlige Skaane (jfr. Bind II S. 372—73), der har en Slægtning i det nærliggende *Ørup*. Men ogsaa i det nuværende Danmark findes ikke saa ganske lidt bevaret. Alt i alt er der en ca. 30 Gaarde, der enten er helt middel-

Det store Stenhus paa Rygaard.

alderlige eller rummer større eller mindre middelalderlige Bestanddele. Velkendt er Viborgbispernes berømte Borg *Spøttrup* i Salling (jfr. Bd. II S. 374), der nu er restaureret i den Skikkelse, den havde ved 16. Aarh.s Slutning; men ogsaa den lille *Østergaard* i Salling er sengotisk ligesom store Dele af Skeelernes *Gammel-Estrup* ved Randers. Paa Sjælland er der Rudernes *Vedbygaard* ved Rudsvedby, og i Østfyn endelig *Rygaard* for blot at nævne nogle af de mere kendte. Selve Bygningen kan i Lighed med de skaanske Gaarde være et enfløjet, flere Stokværk højt Stenhus, som det ældste — nordre — Hus paa Rygaard, tofløjet med Spærremur (Vedbygaard), trefløjet med Spærremur (Spøttrup) eller firfløjet udbygget (Østergaard og — senere hen — Rygaard). Fælles for dem alle er deres udprægede Borgkarakter. Det viser sig i Byggemaaden, og det fremhæves yderligere af selve Anlægsstedet. Man har først og fremmest ønsket at bo sikkert og har derfor uden Undtagelse valgt at lægge Gaarden saaledes, at den var vanskelig tilgængelig paa sidt og sumpet Terræn, allerhelst paa en Holm i en Sø. I hvert Fald sørgede man for at omgive den med dybe og brede Grave, og antagelig har der jævnlig uden for dem været en Vold, saaledes som det endnu ses paa Nørre Vosborg og Spøttrup, hvor der uden for Volden er en Ydergrav.

Den sengotiske Linie i vor Bygningskunst fortsættes en Menneskealder eller saa efter Grevefejden, ja lever paa en Maade videre i den følgende Stilperiode, der med Rette kan betegnes som »gotisk Renæssance«. En mægtig Byggelyst havde da grebet Adelen delvis maaske af den simple Grund, at mangen en Herregaard under Fejden var gaaet op i Luer. »Disse efterskrevne Stenhuse haver Hr. Magnus Gøye ladet opmure af Grund foruden den anden Bygning, han haver ladet bygge paa sine Hovedgaarde, Købstadgaarde og Kronens Slotte« hedder det med Stolthed i en Jordebog, Rigshofmesterens Datter, Fru Eline Gjø har ladet forfatte over sit Gods. Listen omfatter ikke mindre end 9 Gaarde, der indledes med de tre anseligste: Krenkerup (Hardenberg), Gunderslevholm og Clausholm. Hans Dattersøn Peder Okse byggede 1547 ff. *Gisselfeld*, i Skaane opførte Tyge Brahes Fader Otto Brahe 1551 *Knudstrup* og en anden Brahe 1553 *Vidskøfle*, et mægtigt firfløjet Anlæg, ligesom det af Juelerne 1538—42 byggede *Villestrup* i Himmerland, men i Modsætning til det forsynet med to svære, diagonaltstillede Hjørnetaarne. Med Ære bør ogsaa mellem Tidens adelige Bygherrer nævnes Christian III's og Frederik II's højtkultiverede Kansler *Johan Friis*. Paa alle sine tre Hovedgaarde rejste han nye Huse, og mens hans Nybygning paa *Hagestedgaard* praktisk talt er forsvundet, staar endnu baade *Hesselager* (1538) og *Borreby* (1556) i det hele urørte og vidner højt om den gamle Kanslers Slægtsstolthed og Skønhedsglæde. De danner sammen med de fynske Gaarde *Egeskov* (1554) og *Nakkebølle* (1560erne) samt *Ørbæklunde* en særlig lille Gruppe inden for vor Herregaardsarkitektur, der hører til de skønneste og stolteste af vore gamle Adelsgaarde. »Herreborge« har man kaldt dem til Forskel fra de senere Herresæder, og saa vist med Rette som Forsvarshensynet er stærkt understreget, ikke blot ved Beliggenheden —, hele Renæssancen igennem bevarede man sin Forkærlighed for Sø og Sump —, men ogsaa i selve Bygningens Konstruktion. Deres Forgænger og paa en vis Maade Forbillede er det store Stenhus paa Hesselagers Nabo Rygaard, Nordfløjen i det firlængede Anlæg, hvortil denne maleriske Gaard snart udbyggedes. Her som der er Hovedbygningen et enlænget Hus, der dog paa den største og anseligste af dem, Egeskov, er fordoblet, idet det bestaar af to efter Langsiden sammenbyggede Huse med hver sit Tag, en Byggemaade, der ikke er ualmindelig i Holsten. Over den hvælvede Kælder er der to Beboelsesstokværk, af hvilke det øverste hviler paa en Buefrise, saaledes at det krager lidt ud over det nederste, og over dem et endnu stærkere udkragende Halvstokværk, et Slags Forsvarsloft, langs hvis Mure løber en smal Gang, Vægtergangen, der ind mod Loftet begrænses af Stolpevægge,

som i Virkeligheden danner Skelettet til et helt Bindingsværkshus. Murene har her i Stedet for Vinduer Skytteglugger, i hvilke man har anbragt de Smaakanoner eller Hagebøsser, der nævnes i flere Herregaardsinventarer, og skraat nedadgaaende Huller, »Skoldehuller«, hvorfra Fjenden kunde hilses med et Styrtebad af kogende Vand, Kalkvælling eller lignende ubehagelige Sager. Men medens Rygaards store, runde Trappetaarn er senere tilbygget, hører Taarnene paa de øvrige Gaarde med til det oprindelige Anlæg. Som noget ganske nyt inden for dansk Bygningskunst har de nemlig alle ikke blot et anseligt Trappetaarn ind mod Borggaarden, men tillige i den mod Yderverdenen vendende Side to stærkt fremspringende Hjørnetaarne, mellem hvilke der paa Borreby og Ørbæklunde endog er indskudt et tredie Taarn. Disse Taarne, der kunde være firkantede, mangesidede eller sjældnere runde som paa Egeskov, gav ikke blot Gaarden et mere malerisk og anseligt Præg, men var tillige af stor Betydning for Forsvaret, idet de tillod en Flankebestrygning af Angriberen. Ikke blot Taarnene, der er et Laan fra fransk Borgarkitektur, betegner en Nyvinding for dansk Bygningskunst, ogsaa i den arkitektoniske Dekoration og i Udformningen af Enkeltheder møder vi nye Træk jævnsides med gammelkendte. Stærkest viser dette sig i Bygningernes Gavle. Gavlene paa Rygaard svarer ganske til Omegnens senmiddelalderlige Kirkegavle, og Egeskovs oprindelige, nu atter rekonstruerede Gavle maa nærmest karakteriseres som udvandet Sengotik. Paa Hesselagergaard træffer vi derimod en hel anden Type. Vel har selve Murfladen ogsaa her en Art sengotisk Blændingsdekoration, der paa god gammeldags Vis staar hvidpudset mod den røde Mur; men de vanlige Trappegavle er, som Billedet (Bd. II S. 692) viser, afløst af store, halvrunde Afslutninger, der som en Pragtskærm skyder sig op over

Borreby.

Taget og gentages paa Trappetaarnet. Mere end noget andet er det disse Gavle, der giver Hesselager dens Karakter. Deres Stamtræ maa søges i Norditalien; til Danmark er de antagelig kommet fra Nordvesttyskland, Bremen og Egnene deromkring. Hvor glad Kansleren end har været for dem —, han gentager dem f. Eks. paa Gaardens Sognekirke, som han moderniserede —, er det dog næppe ham, der har Æren for at have indført dem her i Landet. Ganske lignende Gavle har der som alt berørt været paa Københavns Slot, og i Hesselagers Nærhed paa det nu nedrevne saakaldte »Stranges Taarn« paa Nyborg Slot. Antagelig er det da fra disse Kongeslotte, Ideen er laant, saa meget mere som Hesselagergavlene rimeligvis er tilkomne nogen Tid efter Gaardens Opførelse 1538. Dette Aarstal afslutter det pompøse latinske Vers, Johan Friis sammen med sit Vaaben lod hugge paa den Indskriftssten, det efter saare prisværdig Skik fra nu af bliver meget almindelig at anbringe over Husets Indgang. Den er i en ren og skøn Renæssancestil, og paa en anden af Gruppens Gaarde, Nakkebølle, møder vi det første Eksempel baade paa den følgende Tids Sandstenskaminer og statelige Sandstensportaler, begge dog unægtelig i en grumme hjemmegjort Udgave.

Egeskov.

3. Frederik II's Tid. Det ældste Frederiksborg og Kronborg. Renæssancens Gennembrud.

Frederik II fulgte ikke Hovedlinien fra den foregaaende Tids Byggevirksomhed. Det militære træder afgjort i Baggrunden, og hvor vi møder det som ved Kronborg, er det mere lagt hen til Udenværkerne.

Badstuen ved Frederiksborg.

Ikke Borgen, men Slottet bliver nu det store Maal for Fyrsternes Byggevirksomhed. Det er dog ikke Frederik II, men hans Farbroder og gode Ven Hertug *Hans d. Ældre,* »gamle Hans«, som Kongen fortrolig kalder ham i sine Breve, der har Æren af at have rejst det første Fyrsteslot paa dansk Grund, *Hansborg* eller Haderslevhus. Efter et gammelt Billede, — Slottet selv ødelagdes under Svenskekrigen 1644 —, var det en firfløjet, tre Stokværk høj Bygning med to svære, diagonalt stillede Hjørnetaarne. Grundstenen blev lagt 1557, men det fuldførtes først af Frederik II, efter at han ved Onkelens Død 1580 var blevet Herre i Haderslev. Ogsaa længere mod Nord var Kongen virksom. Han ombyggede fuldstændig det gamle *Skanderborg Slot,* af hvilket nu kun Slotskirken er i Behold, og dvælede ofte i denne Egn, hvis Skove vrimlede med Vildt. Det har sikkert ogsaa været Jagtens Glæder, der fik ham til i 1560 ved Mageskifte med Herluf Trolle at erhverve det Sted, hvortil hans Navn er knyttet: *Frederiksborg.*

Selve Frederik II's Frederiksborg har som bekendt maattet vige Pladsen for Sønnens pragtfulde Slot. Det var en Udvidelse og Forskønnelse af den Borg, Herluf Trolle havde bygget i 1550erne paa

en Holm i Søen. Efter de bevarede Afbildninger har Slottet i Lighed med Egeskov bestaaet af to sammenbyggede Huse. Det har aabenbart behaget Datiden. En tysk rejsende erklærede, at det havde et »i Sandhed kongeligt og prægtigt Udseende«, og en engelsk Gesandt, der om Slottet i København bruger den forsigtige Vending, at »det var mere gammelt end straalende«, karakteriserer Frederiksborg som »ikke stort, men pynteligt«. Hvad der endnu er tilbage af Udenværkerne til det gamle Frederiksborg, bekræfter til fulde denne Dom. Ikke saa meget Bygningerne paa den forreste Slotsholm, »Gaden«, de lange lave Længer, der beherskes af det lille to Etages, endnu helt middelalderlige Hus, som gaar under Navn af »Herluf Trolles Taarn«, og afsluttes med de morsomme, undersætsige og tykmavede, runde Taarne med det pikkelhuelignende Tag og Murankrene med Kongens Valgsprog og Byggeaaret 1562. Fuldt ud har Karakteristikken derimod Gyldighed for den lille Juvel *Badstuen* eller Badstuehuset, Kongen noget senere (1580) byggede i Skoven Nord for Slottet. Den lille toetages Bygning af røde Mursten med talrige Sandstensbaand og sandstensindfattede Hjørner og Vinduer har mod Øst tre fremspringende Udbygninger, der ligesom Hovedhuset har aftrappede Gavle. Virker denne Side noget gammeldags, er Vestsiden med det store, spirkronede Trappetaarn, den rigt skulpterede Indgangsdør og Vinduernes Trekantafslutning helt i den ny Tids Stil. Forbillederne saavel til det gamle som det ny maa søges i Belgien, det Land, der overhovedet blev vor Læremester i Renæssancens Gennembrudstid.

Vakte den tinforede Badstue, der fandtes i Huset, Opsigt i Datiden, er der sikkert gaaet ikke mindre Ry af de »Collatzer«, der holdtes under dets Tag, naar Kongen sammen med en lille, udsøgt Kreds drak »den sødeste Vin som Landsens Herre og Fader«. Badstuen var nemlig ikke alene til for Hygiejnens Skyld. Det var tillige et Sted, hvor Kongen kunde ty hen, naar han vilde have det lidt for sig selv og hygge sig med gode Venner fri for den stive Hofetikette, et »Lysthus«, som det kaldtes i Tidens Sprog. Overalt ser vi disse intime Smaaslotte skyde frem, indtil de kulminerer med det største og mest berømte af dem alle: Rosenborg. Ligesom Frederiksborg fik ogsaa Haderslevhus sit »Sparepenge«; ved Kronborg opførtes »Kgl. Majestæts Lysthus i Lundehaven« — Kærnen i det nuværende Marienlyst —, og som Badstuen og »Sparepenge« ikke var nok, byggede Frederik II noget længere ude i Skoven endnu et Lilleputslot, med det betegnende Navn »Frydenborg«. Sammen med den voksende Interesse for Havebrug er det et Vidnesbyrd om Tidens stærke og levende Naturglæde, der genspejler sig i den noget senere Digter

»Mørkeport« paa Kronborg.

Lyschanders sommerglade Vers, hvori han priser Frederiksborgegnens Skønhed:

Den Sted han ligger saa lystelig,
Baade Himmel og Jord der fryder sig,
At Hjertet sig ved maa glæde.
De Skove de ligger hen rundt omkring,
De Søer de løber hen i den Ring,
Den Fisk spiller inden fore.
Baade Hjort og Hind de springer saa rist,
Og Fuglen synger paa grønneste Kvist,
Den ringeste med den store.

Er Badstuen mellem de brede Bøge en ægte sjællandsk Idyl, har *Kronborg* noget af Stemningen fra vor anden Nationalsang, som det ligger frit og stormomsuset ud mod Havet. Paa den Odde, der Øst for Helsingør skyder sig ud mellem Sundet og Kattegat, havde Erik af Pommern bygget en Borg, *Krogen* (Bd. II S. 212), hvis kvadratiske Ringmur endnu danner Kærnen i Kronborgs Ydermure, ligesom den nu afsluttede Istandsættelse har vist, at store Partier af dets middelalderlige Stenhuse med de mægtige, spidsbuede Vinduer skjuler sig i Slottets Fløje. Kort efter sin Regeringstiltrædelse har Kongen aabenbart haft i Sinde helt at ombygge Krogen, men det blev ved Tanken, og først i 1574, da Rigets Finanser var kommen saa nogenlunde paa Fode, tog man fat paa Arbejdet. I de følgende Aar nedbrød eller ombyggede man de ældre Huse, og 1577 maa Slottet have været under Tag og delvis beboeligt, om end adskilligt endnu stod tilbage. Det er

Kronborg Slotsgaard set fra Syd.

dette Aarstal, man læser paa den ydre Fæstningsport, »Mørkeporten«, hvor Kongen lod indhugge en rimet tysk Bygningsindskrift, der munder ud i de stolte og forhaabningsfulde Linier, at Slottet

til Danmarks Riges Lykke og Ære
saa længe skal uforstyrret staa,
som Sol og Maane paa Himlen gaa.

Og som Tegn paa, at Værket nu var færdigt, fik Slottet samtidig Navneforandring. Under 24. Januar udstedte Kongen nemlig et aabent Brev, hvori han under Straf af »en god Okse« paabød, at det ikke maatte kaldes med sit gamle Navn Krogen, men skulde hedde »Kroneborg«. Baade dets Udseende og Anlæg var overmaade forskellige fra det, vi kender. Ud mod Sundet havde man endnu bevaret den gamle Ringmur, der som en vældig Skærm lukkede Slotsgaarden mod Øst, og modsat nu stod selve Slottets Mure i store, røde Tegl med Sandstensbaand og sandstensindfattede Vinduer. Dets Virkning maa altsaa have svaret saa nogenlunde til Badstuens, blot at Formatet unægtelig har været noget større. Det varede dog ikke længe, inden Slottet fik et fuldstændigt nyt Klædebon, der gav det et ganske andet Udseende, ligesom man foretog en gennemgribende Ændring i selve Anlægget. Allerede 1580 gav Kongen nemlig Ordre til, at Murstensfaçaderne skulde beklædes med Sandsten, der hentedes fra Helsingborgegnen, og i Stedet for det tidligere røde Tegltag tækkedes det

nu med Kobber, en ubetinget Vinding, saa vist som Samspillet mellem de gulgraa Murflader og de vidunderlige, grønne Tage ikke er den ringeste Faktor i hele den betagende Virkning, Slottet i vore Dage gør paa Beskueren. Samtidig opførtes Østfløjen, hvor Forskellen mellem Stueetagens kraftige, djærve Former med de svære, facetterede Kvadre og de øvre Stokværks glatte Flader uvilkaarlig faar en til at tro, at Fløjen oprindelig kun har været planlagt som et lavt Galleri, saaledes som det kendes fra Tidens franske Slotsarkitektur. Man maa dog i saa Fald hurtig have forladt denne Tanke, thi de nye Undersøgelser har vist, at Ringmuren danner Ydermuren i de to nederste Stokværk, hvad der jo ikke kan forenes med et lavt Galleri. Antagelig har Ønsket om at skaffe Læ for de bidske Østenvinde og en bedre Forbindelse mellem de enkelte Fløje været det afgørende. I 1585 standser denne anden Byggeperiode, og Slottet havde da faaet den Skikkelse, det endnu i Hovedsagen har bevaret.

Stolt og betagende var det Storværk, Frederik II havde skabt. Op over de svære Murmasser, der øverst kronedes med en rigt forsiret Vægtergang, hævede sig de fire Hjørnetaarne, mellem hvilke Kæmpen var det store, mod Byen vendende Taarn, der ikke som nu om Stunder var kullet, men efter en kort Overgang at have haft en lav, statueprydet Overbygning, ligesom de øvrige fik et gennembrudt Etagespir. Ind mod Gaarden rejste sig talrige Trappetaarne, og baade her og paa Ydersiderne brødes Tagfladerne af en Række Kviste, medens Fløjene ud mod Sundet afsluttedes af Pragtgavle. Og gik man fra Helheden over til Enkelthederne, var der de skønne Portaler, først og fremmest den egentlige, søjlesmykkede Slotsport og den rige Kirkeportal med sine Statuer af Moses, Aron og David samt en Vrimmel af morsomme, karakterfulde Hoveder og Vrængemasker, der stirrede Beskueren i Møde fra Vandspyerne og Vinduernes Trekantsgavle. Midt i Slotsgaarden rejste sig som et Underværk den store, malmstøbte *Fontæne,* forfærdiget af Nürnbergeren *Georg Labenwolf.* Paa dens sekskantede Kumme beskød Skytter af alle mulige Nationer fra Tyskere til Tyrker og Moskovitter hinanden med Vandstraaler fra Hagebøsser og Buer, medens Vandet vældede ud af Brysterne paa de talrige Gudinder og mytologiske Væsener paa den i Bassinet staaende Søjle, der øverst kronedes af Havets Gud Neptun i en af Havheste trukken Karm.

Til det ydre svarede det indre, af hvilket Tidens Inventarlister og Datidens Rejsebeskrivelser giver os et Billede. I Nordfløjen var Kongefamiliens Dagligværelser, der ved lange Korridorer, som helt optog Østfløjens øvre Etage, stod i Forbindelse med Sydfløjen. Som de høje, spidsbuede Vinduer viste, laa her den skønne, lille Slotskirke —

Kronborg set fra Søen.

det eneste Rum, der saa nogenlunde har bevaret sit gamle Udstyr. Hele Fløjens 2. Stokværk optoges af den mægtige, 62 m lange Riddersal. »Dens Lige har jeg ikke set i noget Palads, og man benægter, at den findes«, siger en engelsk Diplomat, der 1588 gæstede Kronborg. Det var ikke blot ved sin Størrelse, Salen imponerede. Her fandtes nemlig et andet Storværk, der ligesom Fontænen vakte alles Beundring: den statelige Række af i alt 42 *vævede Tapeter* med Billeder af de 112 danske Konger, af hvilke flere er gengivet andetsteds i Værket (jfr. Bd. II S. 327, 513, 601). De begyndte med Dan, der »omtrent skal have regeret paa Kong Davids Tider«, og afsluttedes med Frederik II og hans unge Søn Prins Christian (IV), fremstillede staaende foran Kongens to Yndlingsslotte Frederiksborg og Kronborg. Mesteren for dem var den kgl. Hofmaler, Nederlænderen *Hans Knieper,* der fuldendte dette Kæmpeværk i Aarene 1581—84. Efter hans Udkast forfærdigedes ligeledes den pragtfulde, af Guld, Sølv og Silke vævede Bordhimmel, der hævede sig over Kongens og Dronningens Bord, og om hvis vidunderlig fine Tegning og straalende Farveskønhed, Lystrykstavlen kun giver en svag Forestilling. Som Krigsbytte fra Karl Gustavs Dage opbevares den nu i det svenske Nationalmuseum, Kongetapeterne fra Valdemarerne til Frederik II dels i vort eget dels paa Kronborg selv, medens den ældre, mer eller mindre sagnhistoriske Part gik til Grunde ved Frederiksborgs Brand 1859.

Emnevalget — de 112 Konger — viser, at Formaalet med disse

Tapeter ikke alene var at give »Dansesalen« en skøn og festlig Vægbeklædning. Til dette Brug kunde man godt have nøjedes med de Tapeter af Kong Nebukadnezar, der »blev til et Best, gik i Vildnis«, af den skønne Susanna og de »tvende gamle Skalke« og af Profeten Daniel, der — ligeledes paa Grundlag af Hans Kniepers »Patroner« — vævedes til forskellige andre Sale. Nej, bag Kongetapeterne ligger den bevidste Tanke, at de skulde være et for alle forstaaeligt Vidnesbyrd om Landets glorværdige Historie. Lige saa fuldt som Vedels Saxo-Oversættelse og Arild Huitfeldts Krønike er de et Udslag af Tidens stærke og friske Nationalfølelse, af dens Trang til at bevare Mindet om Forfædrenes Bedrifter, og intet vidner mere om den levende Interesse, de vakte i hjemlige Kredse, end at selve Tyge Brahe syslede med Tanken om at gøre denne første »illustrerede Danmarkshistorie« kendt for Verden gennem et stort Billedværk.

Kronborg var imidlertid ikke blot et Slot, men tillige en Fæstning og paa sin Vis Rigets vigtigste, saa vist som det samtidig skulde vogte Indgangen til Østersøen, som hvis Herre Frederik II opfattede sig, og det ypperste kgl. Regale, Sundtolden. Af Sundtolden var den til det anselige Beløb af ca. 200 000 Rdl. anslaaede Byggesum afholdt, saaledes at Kongen med nogen Ret kunde sige, at Opførelsen »ikke havde lagt nogen Tynge paa hans fattige Undersaatter«. Det var da ogsaa befæstet med Grave og en høj, kvaderstensklædt Vold med fire Hjørnebastioner, der endnu danner Kærnen i Slottets Hovedvold, ligesom de i Volden indbyggede Kassematter vist for største Delen gaar tilbage til det 16. Aarh. Rigt forsynet som det var med Skyts, ansaas det for en uindtagelig Fæstning. Det er ved sin Beliggenhed og sin vidunderlige Kunst saa stærkt, »at det kun kan angribes af den, der ikke bryder sig om sit eget Liv«, hedder det i en samtidig Beskrivelse, der med mild Overdrivelse erklærer, at næppe nogen anden Borg i det ganske Europa kan kaldes dets Lige i Styrke.

Eftertiden skulde snart gøre disse Ord til Skamme. Men selvom Kronborg aldrig har kunnet hævde sin militære Opgave, kunstnerisk set staar det dog som Nordens stolteste og skønneste Renæssanceslot. Tak og Ære derfor til Christian IV, der efter Slottets Brand 1629 i en mer end pengeknap Tid og paa Trods af Rigsraadets Betænkeligheder gennemførte Istandsættelsen af dette Hus, der »udi lang Tid haver været Danmark til Berømmelse og Zirat«.

Kronborg betegner Renæssancens endelige Gennembrud i Danmark, men vel at mærke, en Renæssance, der er vidt forskellig fra den, der møder os i sin klassiske Form i Italien, en gotisk Renæssance, som den ofte er bleven kaldt.

Rygstykket til Frederik II's Bordhimmel paa Kronborg.
Vævet Tapet udført af Hans Knieper 1586. Nu i Nationalmuseet i Stockholm.

»De fremmede beundrer Bygningens italiske Symmetri og Harmoni«, paastaar den nysnævnte Beskrivelse. En kunstforstandig Italiener vilde dog utvivlsomt ikke have godkendt disse Ord, snarere i sit stille Sind have mumlet noget om »gotisk Barbari«. Han vilde i »Mørkeporten« have mindedes sin Hjemstavns Fæstningsporte, og han vilde have nikket genkendende til mange ornamentale Enkeltheder. Men netop de to Egenskaber, Beskrivelsen med Rette fremhæver som karakteristiske for den italienske Renæssance, vilde han unægtelig ikke have fundet meget af. Alene Slotskirkens spidsbuede Vinduer havde maattet forekomme ham som et groft Brud paa de mest elementære Regler, og han vilde have rystet uforstaaende paa Hovedet, naar han fra Østfløjen med dens tungt virkende nederste Stokværk lod Blikket løbe rundt langs Slotsgaardens andre Sider. Og endelig denne Vrimmel af tilsyneladende planløst anbragte Taarne med de høje, gennembrudte Spir. Selvom Datiden pyntede dem med Navnet »vælske Huer og Hjælme«, var de dog ganske ukendte Syd for Alperne.

Det gælder da ogsaa for Kronborg som for al nordisk eller snart sagt al nordalpinsk Renæssance, at man mere optog den italienske Renæssances ydre Tilbehør, dens fra Oldtidens Kunst stammende arkitektoniske og ornamentale Dekoration, end dens egentlige, grundlæggende Principper, den strengt gennemførte Harmoni og Symmetri i Bygningens Anlæg og Udformning. Her levede man i mangt og meget videre paa de senmiddelalderlige Traditioner, og strengt taget vandt den italienske Renæssances Aand først Sejr, efter at den Stilperiode, der her i Norden bærer dens Navn, var afsluttet. Charlottenborg og Frederiksberg Slot har i Virkeligheden adskilligt mere med Italien at skaffe end Kronborg og Frederiksborg. Der kendes kun een Undtagelse paa dansk Grund, Tyge Brahes mærkelige lille Eventyrslot paa Hven, *Uranienborg* (jfr. Billedet S. 35), der er en direkte Omplantning af norditaliensk Villaarkitektur.

Enkelte italienske Bygningshaandværkere forvildede sig vel herop, som den Domenicus Baëtiaz, der blandt andet har arbejdet i Østfyn (Holckenhavn), men de har sikkert været uden større Betydning. Det var over Vesttyskland og først og fremmest over *Nederlandene,* at den ny Stil naaede til Danmark, medens under Christian III Paavirkningen synes at være kommen fra Sachsen. Fra Nederlandene stammede Kronborgs første Arkitekt *Hans van Paeschen* eller *Hans Paaske,* som han selvfølgelig kom til at hedde paa Dansk. Sammesteds fra var ikke blot hans Efterfølger *Anthonis van Opbergen,* men ogsaa talrige af de Kunstnere og Haandværkere, der var beskæftigede paa Slottet, den ledende Billedhugger, »kgl. Majestæts Stenhugger« Mester *Gert van Groeningen* ligesaa fuldt som de 20 Tapetvæversvende, der

arbejdede under Hans Knieper, og de 31 »Murmestre« og Stenhuggere, der indforskreves 1578. Største Parten af dem var fra Antwerpen, og overhovedet var det i den ældre Tid væsentlig fra denne rige og kunstglade By, vi fik vore Impulser. Senere hen skifter Billedet, hvad der sikkert staar i nøje Forbindelse med Spaniernes Erobring af Antwerpen 1585 og hele den politiske Udvikling i Nederlandene. Amsterdam blev nu den førende By, og her hos selve Stadsbygmesteren, den berømte *Henrik de Keyser,* fik de to Arkitekter deres Uddannelse, hvis Navn er saa nøje knyttet til Christian IV's Tid, Brødrene *Hans* og *Lorens Stenwinkel.* Begge var født her i Landet som Sønner af den fra Antwerpen stammende Hans Stenwinkel den Ældre, der efter en Tid lang at have været beskæftiget i den rige, østfrisiske By Emden, fra 1578 til sin Død 1601 var i Kongens Tjeneste og tillige arbejdede for Tyge Brahe. Fra Nederlandene stammer da ogsaa alle de Træk, der giver vore Renæssancebygninger deres særlige Præg: den rige Benyttelse af den hvidgraa Sandsten paa de røde Murstensfaçader, Prydkunsten, de svungne Gavle, og de høje, etagedelte Spir, der er en videre Udvikling af Gotikkens Kirkespir. Ligesom vi i Senmiddelalderen kunstnerisk set var en Provins af Nordtyskland, blev vi nu et hollandsk »Lydland«. Men vel at mærke, et Lydland, der bød de nederlandske Bygmestre andre og større Opgaver, end der forelaa i deres Hjemland. Der drejede det sig om Raadhuse og Hjem for velhavende Købmænd, her om Slotte og Herregaarde, hvis Bygherrer ganske naturlig lod Arkitekterne omsætte de udefra stammende Tanker i et hjemligt Sprog. Trods alt føles derfor netop denne Tids Bygninger som vore egne og er for Bevidstheden gaaet ind som et ligesaa nationalt Element i vort Kulturbillede som Middelalderens Kirker. Det gælder vore Herregaarde, og det gælder de Bygninger, der rejstes af Christian IV, efter hvem hele det følgende Tidsrum i vor Arkitekturhistorie populært har faaet Navn. Med Urette, for saa vidt »Christian IV's Stil« allerede havde faaet fast Fod her i Landet, før Kongen havde traadt sine Børnesko, med Rette, saa vist som dens skønneste og folkekæreste Monumenter er blevet til paa hans Bud.

4. Christian IV og hans Bygninger.

Hvor stolt et Minde Frederik II end havde sat sig i Kronborg, skulde hans Søn dog stille ham i Skygge, om ikke ved sine Værkers Ædelhed, saa ved deres overvældende Mængde. En fuldstændig Fortegnelse over de *Byggearbejder,* der skyldtes Christian IV's Initiativ, vilde fylde Sider. Her skal blot de vigtigste nævnes og i første Række

Christian IV i Samtale med sin Ingeniør. I Baggrunden Rosenborg.
Maleri paa Rosenborg.

de, der knytter sig til København, som under ham ændredes fra en halvt middelalderlig til en moderne Stad. 1596: Ombygning af Blaataarn, 1598—1606: Opførelsen af Tøjhuset og Proviantgaarden, 1601: Universitetets nye, 1728 afbrændte Kollegium, 1609 f: Rosenborg, 1619: Holmens Kirke (ombygget 1641), 1619—40: Børsen, 1623: Regensen, 1637 f: Trinitatis Kirke med Rundetaarn (1643), 1640: St. Anna rotunda som Kirke for det 1631 anlagte Nyboder. Uden for Hovedstaden er der først og fremmest hans Hovedværk Frederiksborg (1602—ca. 1620) og 1609: Ibstrup (Jægersborg), 1613 f: Kapellet ved Roskilde Domkirke, 1618 f: Kirken i Kristianstad og de to for hans Sønner opførte og efter dem opkaldte Herregaarde: Ulriksholm (1636) og Valdemarsslot (1639—43). Mellem hans talrige Arbejder paa de ældre Slotte er der Grund til at nævne Slotskirken og Kæmpetaarnet paa Koldinghus (1598 f), der fik Navn efter de paa dets flade Tag anbragte Statuer af de 4 Oldtidshelte: Hercules og Hector, Scipio og Hannibal. Føj hertil, at han med Iver fortsatte og udvidede de af Regeringsraadet paabegyndte Befæstningsarbejder paa de hallandske og sydnorske Grænsefæstninger Halmstad og Varberg, Bahus og Aggershus, og at han anlagde eller i det mindste planlagde ikke færre

end 15 Byer, og man maa ubestridt indrømme ham Navn af Nordens største Bygherre. Her skal ikke det Spørgsmaal drøftes, om Kongens brændende Kærlighed til Arkitekturens ædle Kunst just altid har været til Gavn og Baade for hans Lande og Undersaatter, og lige saa lidt skal der gøres Rede for alle de opregnede Arbejder. Alene Hovedværkerne skal gennemgaas, og selv det i al Knaphed.

Et vist Kendskab til Bygnings- og Befæstningskunst indgik i Datidens fyrstelige og adelige Opdragelse. Paa Ridderakademiet i Sorø skulde »Ridsemesteren« (Tegnelæreren) saaledes ikke blot undervise Eleverne i »Ridsen og Malen«, men ogsaa i »Fundamentis architectonicis«, og i Ligprædikenen over Kongen roses han for sin Forfarenhed i de »mekaniske Kunster«. Kan det nu formodes, at han selv saa at sige har været sin egen Arkitekt, at de Bygninger, der med Rette bærer hans Navn, skyldes hans personlige Indsats? Efter al Sandsynlighed ikke, men det skal indrømmes, at Spørgsmaalet er omstridt og maa være omstridt, ikke mindst fordi Kildernes Udtryk oftest er holdt i saa almindelig en Form, at de lader sig tolke paa forskellig Vis. Naar det saaledes i en samtidig Beskrivelse af Frederiksborg fortælles, at Kongen har givet Bygmesteren Husets »Orden« og været »den fornemste Opfinder og Befordrer af den ganske Bygning«, turde det være lovlig dristigt heraf at slutte, at Kongen selv har tegnet Slottet. Men givet er det, at han har været en levende interesseret Bygherre, der ikke var bange for at give sit Besyv med i smaat og stort — ikke mindst i det første, — og som sikkert ikke altid har været lige nem at have med at gøre. En Gang imellem hændte det endog, at hans Arkitekter og Haandværkere fik sig en lille Tur i Blaataarn! Mellem hans Hjælpere bør i første Række nævnes de talrige Medlemmer af den tidligere omtalte Familie Stenwinkel, der efterhaanden blev fuldstændig nationaliseret og Generation efter Generation forsynede Kongerne med Kunstnere af forskellig Art. Dens Stamfader her i Landet *Hans Stenwinkel den Ældre* havde i Kongens første Aar fast Ansættelse som »Rigens Bygmester« ved de hallandske Fæstninger, af hvilke navnlig Varberg har bevaret adskilligt fra hans Tid. Uden at det direkte kan bevises, taler overmaade meget for, at det ogsaa er denne talentfulde og videnskabeligt uddannede Kunstner, der har projekteret Frederiksborg. Efter hans Død i 1601 havde Kongen en Tid lang ingen ledende Arkitekt af større Betydning, men o. 1612 møder vi Stenwinkels to Sønner *Lorens* og *Hans,* af hvilke den første snart fik overdraget saa betydelige Arbejder som Kapellet i Roskilde og Børsen. Han døde dog allerede 1619, og Broderen Hans Stenwinkel den Yngre traadte i hans Sted, efter at han samme Aar havde faaet Ansættelse som kgl. Bygmester og Tilsynsmand over alle Kongens Bygninger, til

Københavns Slot. Detail fra Jan v. Wicks Stik fra 1611.
Nationalmuseet.

hvilke han skulde forfærdige »Ridsninger og Anordninger«. I denne Stilling virkede han til sin Død 1639 som Kongens højtbetroede Mand, hans »General Architect«, som han kaldes i sin Gravskrift. Men desuden var der Broderen Morten, der døde som den udvalgte Prins' »Architect og Skildrer«, medens Willum Stenwinkel navnlig synes at have været Fæstningsingeniør. Ingeniør, men vistnok et Slægtled yngre, var ligeledes den fra sin Deltagelse i det ulykkelige Forsøg paa Kronborgs Generobring 1659 kendte Oluf Stenwinkel.

Listen over Christian IV's Bygværker indledes med den i selve Kroningsaaret 1596 paabegyndte Ombygning af *Blaataarn,* der forhøjedes og fik et pragtfuldt, etagedelt Spir prydet med de tre Kroner. Ikke blot gav det Rigets Hovedslot et mere festligt Udseende, hvad der sikkert nok kunde tiltrænges, men bag det laa en politisk Demonstration, en Fortsættelse af den gamle Strid med Sverige om de tre Kroner, her tilmed dobbelt udæskende, da Hovedtaarnet paa Stockholms Slot bar Navnet »Tre Kronor«. Og som for at vise, at der laa Magt bag, tog Kong Christian et Par Aar senere fat paa et storslaaet Anlæg, der skulde danne Basis for Hærens og Flaadens Udrustning.

Umiddelbart Syd for Slottet, hvor nu Biblioteksha ven ligger, udgravedes i det flakke Vand et Havnebassin, der først tilkastedes i 1860erne. Det var paa hver Side flankeret af to mægtige, 163 m lange, endnu staaende, Bygninger *Tøjhuset* (1598—1604) og *Proviantgaarden* (1602—06; jfr. Billedet af København S. 62). Ud mod Løbet mellem Slotsholmen og Amager lukkedes det ved en lav Bygning, et Skjul for Kongens Galejer, der er indgaaet i den nuværende Biblioteksbygning, men ved en Kanal stod Tøjhushavnen i Forbindelse med det dybe Løb, saaledes at Krigsskibene her uset og uforstyrret kunde ekviperes og udrustes. Som Værn for Angreb fra Kalvebodssiden anlagdes der en Bastion, der 1618 omdannedes til »Christian IV's Bryghus«, hvis vældige Tag endnu behersker hele det maleriske Bybillede ved Frederiksholms Kanal. En yderligere Beskyttelse fra Søsiden skabtes endelig ved Anlægget af *Christianshavn* 1618. Det siger sig selv, at der paa rene Nyttebygninger som Tøjhuset og Proviantgaarden ikke kunde blive Plads til nogen større arkitektonisk Udsmykning. Men Bygningerne virker med deres svære Masse, og over Tøjhusets mægtige Underrum med dets 2 × 17, af Midtpiller baarne Hvælvinger, er der en ikke ringe Skønhed (jfr. Billedet S. 64).

»I Fredens Tid at have tænkt paa Krigen, fortryder ingen; paatvungen Krig er en retfærdig Sag«, læste man paa den latinske Indskrift, Kongen lod sætte over Tøjhusporten. Med Rette kan det da ogsaa siges, at Anlægget paa Slotsholmen var til lige Gavn for Konge og Rige. Dette gælder derimod ikke om en Række af de Byggeforetagender, Kongen samtidig planlagde og med en af Kalmarkrigen foranlediget kortere Afbrydelse gennemførte i den første lykkelige og, maa man tilføje, nogenlunde pengerigelige Tid af sin Regering indtil o. 1620. Kronborg havde været en Fæstning, ligesaa fuldt som et Slot, men naar *Frederiksborg* ogsaa fik, om end ikke Volde saa dog Mure og Bastioner, af hvilke den morsomme lille »Dronningeø« Nord for Slottet er den bedst bevarede Rest, var det mere, fordi sligt nu engang hørte til ved et Slot, end af virkelige Forsvarshensyn. Ogsaa Rosenborg havde jo Bastioner og Grave, selv efter at det var kommen inden for Voldlinien. Vi staar her over for de første egentlige Kongeslotte og er inde paa den Linie, der kulminerede i 18. Aarhundredes Enevælde.

Allerede i 1599 havde Christian IV ombygget sin Faders Lysthus »Sparepenge« ved Frederiksborg. Men større Planer gærede i den unge, pragtlystne og livsglade Konges Sind. I 1602 sluttedes der Kontrakt om Nedbrydning af det gamle Frederiksborg med de paa den mellemste og forreste Slotsholm liggende Huse, og Aaret efter paabegyndtes Opførelsen af den nordre Fløj af det ny Slot, »Konge-

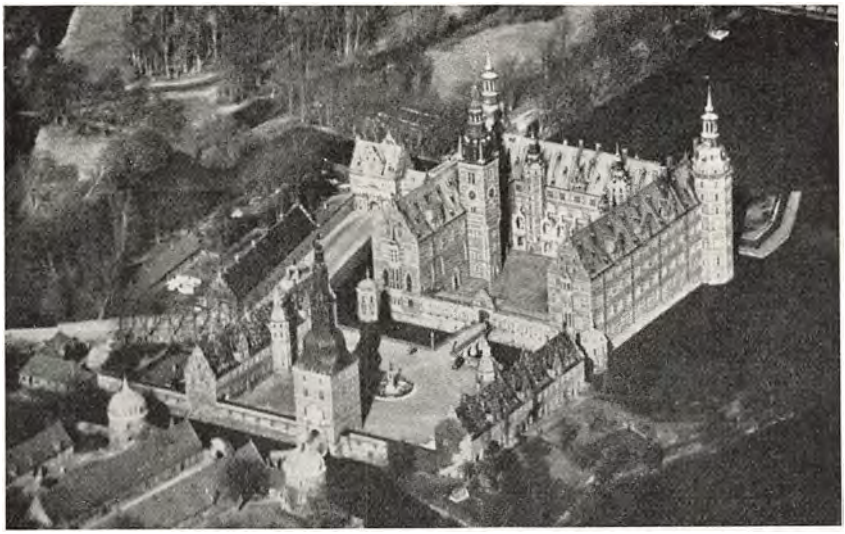

Frederiksborg. Flyveroptagelse.

fløjen«, der antagelig stod under Tag 1604. I 1606 ff. rejstes »Kirkefløjen« mod Vest, 1608 dens Genbo »Prinsessefløjen« og 1609 Porthuset. I 1613 stod Kongefløjen fuldt færdig til Beboelse, hvorimod det trak ud til 1620, inden Slotskirken kunde indvies. I Mellemtiden havde man opført de to Huse paa den mellemste Holm, det over den nuværende Fredensborg Landevej staaende Audienshus eller Mønthus, der var forbundet med Hovedslottet ved en Løngang i to Stokværk (1612—16), samt Porttaarnet (1618—20). Men dermed standsede man; de gamle Huse paa den forreste Holm fik Lov til at blive staaende. Derved kom »Gaden«, den egentlige Hovedadgang til Slottet, imidlertid til at ligge skævt for dette, men denne Ulempe overvandt man paa en meget sindrig Maade ved at give Broen mellem de to Holme ∼-Form. Havde man passeret denne og var kommen over paa den mellemste Holm gennem det mægtige Porttaarn, der med sit høje, stolte Spir er Frederiksborgs mest helstøbte og kraftigste Bygning, udfoldede Slottet sig i al sin storladne Rigdom frit og aabent for Beskueren. Bortset fra det skønne, lille Porthus »Audienshuset« med dets Pragtportal og den fint udformede Løngang over til Hovedslottet, der uvist hvorfor er byggede af Sandsten, er hele Slottet ligesom alle Christian IV's øvrige Bygninger af store, røde Mursten med rig Anvendelse af Sandsten til Indfatning om Vinduerne, til Afdækning af de dristig svungne Gavle og til vandrette Baand mellem de enkelte Stokværk. Nu virker dette hjemligt, nationalt rødt og hvidt, men oprindelig har Udseendet været et andet og mere straalende, idet Sand-

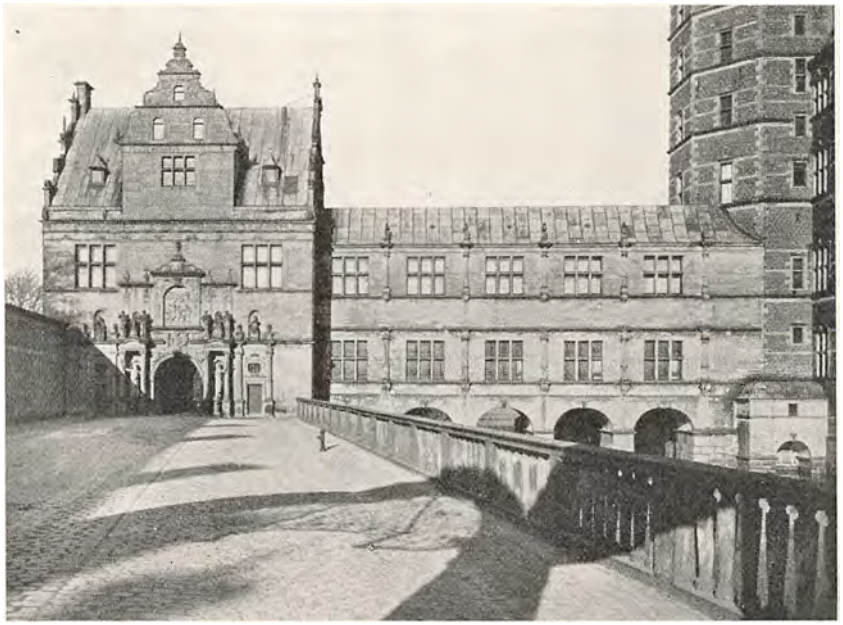

Audienshuset og Løngangen paa Frederiksborg.

stenen i stor Udstrækning har været malet og forgyldt, saaledes som det endnu flere Steder kan iagttages.

Selve Slottet minder i sit Anlæg med den forreste, lave Forbindelsesfløj meget om Kronborg i dets første Skikkelse. Ligesom der kan Planen føres tilbage til fransk Slotsarkitektur, hvis Principper her fuldt ud kunde komme til deres Ret, idet Forgaarden paa den mellemste Holm med de to smukke, herregaardslignende Bygninger, Kancelliet og Slotsherrens Hus (den nuværende Amtmandsbolig), blev draget med ind i det strengt aksefaste Anlæg. Ogsaa selve Slottet var mere konsekvent og regulært udformet. De to Hjørnetaarne i Sammenstødet mellem Side- og Hovedfløje skiller sig frit ud fra Bygningen, og de fire Trappetaarne i Slotsgaarden var anbragte symmetrisk, ikke som paa Kronborg efter praktiske Hensyn. Helt er Symmetrien dog ikke gennemført, Klokketaarnet paa Kirkefløjen virker som en Kæmpe mellem Dværge, bringer Bygningen ud af Balance og knuser med sin Masse sin langt spinklere Genbo. Trods dette og trods aabenbare Ubehjælpsomheder, der navnlig kommer til Syne paa Kirkefløjens Vestside, er Helhedsvirkningen dog mægtig og betagende, ikke mindst naar man ser Slottet fra den anden Side af Søen, hvor Taarnene rigtig kommer til deres Ret. Uagtet det i Virkeligheden er ikke saa lidt mindre end Kronborg, — Slotsgaarden maaler kun 40 × 44 m mod 50 ×

56, — virker det dog takket være sin Højde mere sluttet og anseligt. I ikke ringe Grad skyldes dette naturligvis det Forhold, at medens Kronborgs nederste Stokværk er helt skjult af Volden, hæver Frederiksborg sig direkte op af Søen, idet de uden for Bygningen liggende Dele af Holmen er afgravede.

Gaar man fra Helheden over til Enkelthederne, lader det sig imidlertid ikke nægte, at Kronborg bærer Prisen. Navnlig over den lave Terrassemur, der forbinder Kirken med Prinsessefløjen, og Kongefløjens Galleri er der noget ubehersket, som det ældre Slot har holdt sig fri for. I nogen Grad hænger dette sammen med, at de er lidt yngre Omdannelser og Tilføjelser. Forbindelsesfløjen var oprindelig ganske enkel, men fik 1619—21 sin nuværende Pragtfaçade, et Galleri af Nicher, der synes at sprænges af de deri opstillede, grumme tarvelige Statuer af den klassiske Oldtids Gude- og Heltepar. Sidstnævnte Aar opsattes ogsaa Kongefløjens nu helt fornyede Pragtgalleri. Det er i to Stokværk med Piller af flammet Marmor og rigt prydet med Sandstensrelieffer og -statuer, der endog er anbragte over de Buer, der afslutter Galleriet. Ligesom dets stærkt barokke Arkitektur ikke harmonerer med den ældre, strenge Stil i de talrige, fint formede Sandstensportaler, virker det i sin Helhed noget paaklistret. Men rigt og festligt maa det have set ud, medens det nu i sit delvis uægte Materiale gør et noget banalt Indtryk.

I 1859 fortærede Luerne, hvad de skiftende Moder og Svenskernes Indkvartering 1658—60 havde levnet af Slottets Udstyr. Heldigvis skaanede Branden i det hele og store *Slotskirken,* der giver os et udmærket Billede af *Højrenæssancens* frodige Prunk og Farveglæde. Medens den paa Kronborg næppe strækker sig over Halvdelen af sin Fløj, optager den her fuldstændig de to nederste Stokværk af Vestfløjen. Den tvedeles i Højde med 2. Stokværk af et omløbende, hvælvet Galleri, hvis Brystning danner et rigt Ornamentbaand, og hvis bærende Piller smykkes med Alabaststatuer, flankeret af Marmorsøjler med forskelligt farvede Skafter og hvide Kapitæler. Midtskibet dækkes af seks Fag Stjernehvælvinger, hvis Ribber er et sandt Prøvekort paa Tidens bugnende ornamentale Dekoration, medens Kapperne udfyldes med — nu fornyede — Stukkaturer. Inventaret kappes med selve Rummet i overdaadig Pragt. Stolestaderne, der er forfærdigede af Hofsnedkeren *Hans Barchmann,* pranger med den rigeste Indlægning i flerfarvet Træ, og Altertavle og Prædikestol er Pragtværker af Ibentræ og drevet Sølv, vistnok begge udgaaede fra det over hele Nordeuropa kendte *Mores*'ske Guldsmedeværksted i Hamburg, der var Kongens Hofleverandør. For vor nøgterne Tid er dette Orgie af Farver og Forgyldning unægtelig lidt for meget af det gode; det tager

Frederiksborg Slotskirke.

uvilkaarlig Pusten fra os. Men for Datiden har Kirken utvivlsomt staaet som en Aabenbaring af Skønhed og Pragt.

Endnu mere broget og farvestraalende har dog den store Sal eller Dansesalen været, der ligesom paa Kronborg laa oven over Kirken; under denne fandtes kuriøst nok Vinkælderen. En fyrstelig Besøgende, der saa den 1623 i al sin nymalede Herlighed, karakteriserer den da ogsaa som det allerskønneste paa Slottet. Gulvet var lagt med sorte og hvide, grønne og brune Marmorfliser. Paa det rigt udskaarne malede og forgyldte Træloft var der i Fyldingerne blandt andet Billeder af de mekaniske Kunster, og Væggene var dækkede af 18 store

Tapeter, vævede 1616—19 af den hollandske Kunstner *Karel v. Mander* (se ogsaa S. 227) og forestillende dels Kongens Kroning, dels og navnlig Sejrene fra den nys afsluttede Kalmarkrig (jfr. Bill. S. 37 og 77). De var altsaa en direkte Udæskning mod Sverige, og en af Roskildefredens Paragraffer paabød da ogsaa, at de skulde overmales! Ligesom Loftet brændte de 1859, og kun enkelte af dem kendes gennem Tegninger, der ligger til Grund for de Efterligninger, som nu er ophængt i Salen. Utvivlsomt har de været bragt i Sikkerhed under Svenskekrigen, — desværre, fristes man næsten til at sige, da de ellers nok havde delt Skæbne med en anden af Frederiksborgs Herligheder, det af den nederlandske Billedhugger *Adrian de Vries* 1615 ff. udførte Neptunspringvand i den ydre Slotsgaard. Dets skønne Bronzefigurer symboliserede Kongen som Hersker over de tre Strømme og »priste Rigdommen i hans Rige, dets Vindskibelighed, Berømmelse og fredelige Tilstand«. De findes nu paa Slottet Drottningholm ved Stockholm, der er opført af Karl Gustavs Dronning Hedvig Eleonora, som under Svenskekrigen havde sin Residens paa Frederiksborg. Hvad man nu ser paa Frederiksborg, er derfor kun Afstøbninger og en lidet heldig Gendigtning af selve Fontænen.

Springvandsfigur fra Frederiksborg. Nu paa Drottningholm i Sverige.
Efter Böttiger, Bronsarbeten af Adrian de Fries i Sverige.

I den Have, der hørte til Københavns Slot, og om hvilken Mindet endnu er bevaret i Gadenavnet Vingaardsstræde, laa der fra ældre Tid et »lystigt Sommerhus«. Dette tilfredsstillede dog ikke Christian IV, og paa de Grunde, han 1606 indkøbte med Byens og Forsvarsværkernes Udvidelse for Øje, paabegyndte han straks Opførelsen af et Sommerhus, »Det ny store Lysthus«, der fra 1624 kaldes med sit nu-

værende Navn: *Rosenborg.* Ligesom saa mange andre af Tidens Bygninger er Rosenborg opført i adskillige Tempi. Oprindelig bestod det nemlig kun af Slottets sydlige Del og var paa to Stokværk. Men næppe var dette Hus færdigt, før Kongen fandt det for lille, og allerede 1609 forberedte han en Udvidelse. Ganske naturligt standsedes Arbejdet af Kalmarkrigen, men da denne var afsluttet, tog man fat paany, og 1616 var Slottet i beboelig Stand, Men ogsaa i den følgende Tid undergik det forskellige Ændringer. Det store Taarn paa Vestsiden hører saaledes ikke med til den oprindelige Plan, men har afløst et ældre ottesidet, og Trappetaarnet paa Østsiden kom først til 1634.

Rosenborg, set fra Nord. I Forgrunden Portbygningen, hvis Midtparti er fra ca. 1610.

Medens Anlægsplanen paa Frederiksborg med den lave fjerde Fløj er et Laan fra fransk Herregaardsarkitektur, fortsætter Rosenborg de hjemlige Traditioner fra Middelalderens og Herreborgenes store enlængede Hus. Mellem de noget ældre Herregaarde staar det Lystrup nær, men nærmest er Planen en videre Udvikling af Badstuens, dog med den Forskel, at dennes lave, fremspringende Sidefløje her er bleven omdannede til kraftige, firkantede Taarne, der flankerer det ottekantede Trappetaarn.

Bortset fra Planen minder hele Rosenborgs Arkitektur derimod overmaade meget om Frederiksborgs, ikke mindst Gavlene med deres gennem flere Stokværk gaaende Karnapper. De er dog mere ubehjælpsomt komponerede, og ogsaa andre Enkeltheder vidner om, at Slottets ukendte Arkitekt ikke har været helt stiv i Papirerne. Og dog, trods disse Forsyndelser mod Arkitekturens strenge Regler overgiver man

Panelstue (»Vinterstuen«) fra 1615 paa Rosenborg.

sig uvilkaarlig paa Naade og Unaade over for dette henrivende lille Eventyrslot, lader al smaalig Kritik fare og giver sig helt Stemningen og Skønhedsglæden i Vold.

Rosenborg er det eneste af vore Renæssanceslotte og Herregaarde, der i nogen Grad har bevaret sit gamle Værelsesudstyr. Navnlig gælder dette en Række af Rummene i Stueetagen: Stengangen med dens smukke Stukloft, »Vinterstuen« med sin rige Lofts- og Vægpanelering med de indfældede hollandske Smaabilleder, det tilstødende Taarnkammer og det bag Vinterstuen liggende Værelse, hvor Væggene er dekorerede med kinesiske Motiver. Ændret er derimod Slottets Pragtrum, den i øverste Stokværk liggende Dansesal, der først under Frederik IV fik sit nuværende Stukloft. Tidligere var det prydet med 30 store allegoriske Malerier af »det ganske menneskelige Liv« i rige Stukrammer.

I Frederiksborg og Rosenborg havde Christian IV skabt sig to Kongeboliger, der hver paa sin Vis kunde tage det op med samtlige Slotte i Nordeuropa. Men som den forsynlige Mand, han var, tænkte han ogsaa i Tide paa at skaffe sig et værdigt Hvilested efter Døden. De to Pragtsarkofager over Christian III og Frederik II umuliggjorde Opstillingen af flere Monumenter i det af Christian I grundede Gravkapel, Helligtrekongers Kapel ved Roskilde Domkirke, og

Børsen.

1613 sluttede Kongen derfor Kontrakt med Lorens Stenwinkel om Opførelsen af et helt nyt *Gravkapel* ved Kirkens Nordside. Dets storladne Indre dækkes af en fuldstændig gotisk udformet Stjernehvælving, og ogsaa de stavdelte, spidsbuede Vinduer er en middelalderlig Arv, som det ikke rigtig er lykkedes Arkitekten at komponere sammen med deres rige Renæssanceindfatning med Trekantgavle og Søjlestillinger. Helt i den ny Tids Stil er derimod den dygtigt komponerede Gavl med dens Nicher, fremspringende Søjler og fritstaaende Statuer. Ogsaa paa anden Maade har Kongen knyttet sit Navn til Landets Hovedkirke. Paa hans Bud fik Taarnene nemlig 1635 de to landskendte, naalespidse Spir.

Lige over for Københavns Slot, paa en Dæmning, der førte over mod den Aaret forud paabegyndte ny Bydel Christianshavn, lagde Christian IV 1619 Grunden til *Børsen*. Baade kunstnerisk og efter sin Bestemmelse indtager den en Særstilling mellem hans Bygninger. Den er ikke rejst for ham selv, men som Indskriften paa Vestgavlen lyder »til indbringende Brug for Købere og Sælgere«. Og kunstnerisk set er den et Vidnesbyrd om, hvilken Frodighed og Idérigdom, der var over Tidens Bygmestre. Medens hele Eftertrykket ellers lagdes paa Gavlene, og Façadernes Murflader holdtes glatte og ubrudte, var de her over den høje Kvaderstensfod i begge Stokværk fagdelte af de fra Tidens Billedskærerarbejder saa velkendte Hermer, Mands- og Kvinde-

overkroppe paa udsirede Fodstykker. Trods Façadernes Pragt maa Børsen dog have virket ret nøgternt, da den 1623 stod under Tag. Den manglede nemlig alt det, der nu sætter Prikken over I'et: De to Pragtgavle, Kvistene, der grupperer sig saa smukt om den større Midtkvist, og først og fremmest Dragespiret, der, som Ændringer i Tagværket viser, er senere indbygget. Kongen maa selv ikke have været helt tilfreds; thi efter at Kvistene mod Havnen var kommet til, byggedes Vestgavlen 1624, Spiret 1625 og endelig 1640 Østgavlen. Kvistene mod Slotsholmsgade tilføjedes derimod først ved den 1879 ff. foretagne Restauration, ved hvilken man desværre skjulte Bygningens gamle Murværk af store, gulflammede Sten med de nuværende glatte, karakterløse »Forblændsten«. Det var »Poussereren« Ludvig Heideritter, der havde gjort de fire sammenslyngede Dragerne, som danner Spiret, og det skal villig indrømmes, at de nok er de 600 Rdl. værd, han fik for sit Arbejde. Men det er sikkert at tillægge Mester Ludvig for megen Ære at tro, at han selv skulde have udtænkt denne vidunderlig fantasifulde Komposition, der er uden Sidestykke i europæisk Bygningskunst, og uvilkaarligt leder ens Tanke mod det Østen, fra hvis Eventyrriger Ove Gjeddes Ekspedition til Trankebar nys havde bragt Bud. I hvert Fald har Dragerne sikkert intet at skaffe med »den nordiske Mythologi«, som vor Arkitekturs Førstemand Harsdorff mente, da han 1771 indlagde sig udødelig Ære ved at hindre en Kollegas vandalske Forslag om at erstatte Spiret med en Kuppel!

Rundetaarn.

Børsen var fra første Færd kun »et Handelshus med Lagre og Butiker«. I Stueetagen var der Lagerrum for grove Varer, der kunde udlosses lige fra Skibene saavel fra Havnen som fra den først 1866 tilkastede Kanal, Børsgraven, paa Slotsholmsiden. Paa 1. Sal fandtes derimod en Række Kramboder, der holdt sig lige til 1855, og om

hvilke Mindet endnu er bevaret i det gamle Børnerim: »Jeg har faaet Lov af Far og Mor til at gaa paa Børsen«. Først 1681—82 indrettedes der en Forsamlingssal for Stadens Købmænd.

Som den sidste af Kongens Bygninger skal endelig nævnes det til Observatorium 1637—43 opførte *Rundetaarn*, ved Trinitatis Kirke, hvis officielle Navn »Stjerneborg« uvilkaarlig genkalder Mindet om Tyge Brahes berømte Observatorium. Medens Rundetaarns arkitektoniske Dekoration med de spidsbuede Stavværksvinduer og de fagdelte, foroven med Rundbuer afsluttede Mure er helt senmiddelalderlig, kan dets ejendommelige Konstruktion: to koncentriske Cylindre med mellemliggende Snegletrappe føres tilbage til et fransk Arkitekturværk, der ogsaa har haft Betydning for Frederiksborg. Da en ganske lignende konstrueret Trappe findes i de af Kongen byggede Fæstningsværker i Varberg, og da Taarnets Arkitekt Hans Stenwinkel den Yngre har arbejdet her som ung, ligger det nær at tro, at denne har tjent til Forbillede.

Men Christian IV nøjedes ikke med at opføre Bygninger; han anlagde ogsaa *Byer:* Kristianopel (1599), Kongself (1613), Kristianstad (1614), Glückstadt (1616), Christianshavn (1618), Sorø (1622), Christiania og Kongsberg (1624), Christianssand (1641) og Røraas (1644). Desuden planlagde han i Slutningen af sin Regering et stort Havneanlæg ved Ballum i Vestslesvig, en jysk Flankefæstning paa Bersode — det senere Fredericias Plads — og en Fæstning i Hals ved Indløbet til Limfjorden, Arbejder, der dog ikke blev gennemført i hans Tid eller som Ballumhavnen blev helt opgivne.

I Modsætning til de ældre, selvgroede Byer foregik disse Byanlæg efter en nøje udarbejdet Plan, og det viser sig, at Kongen og hans Ingeniører var fuldt fortrolige med Renæssancens Byplansteorier, saavel det polygonale Anlæg med radialt udstraalende Gader, der ligger til Grund for det første Projekt til Christianshavn og kom til Udførelse i Glückstadt, som til »Skakbrætanlægget« med snorlige Gader, der skærer hinanden under rette Vinkler, efter hvilket System de to skaanske Grænsefæstninger Kristianopel og Kristianstad (se Byplan S. 52) udbyggedes.

5. Herregaarde og Købstadhuse.

Selvom Rigens gode Mænd fra Christian III's Dage havde været byggelystne nok, stilles de dog ganske i Skygge af Sønnerne. Halvhundredaaret fra Syvaarskrigens Ophør til Kejserkrigens Begyndelse (1570—1625) er Herregaardsbyggeriets Guldalder. »Vi ser daglig hvorlunde mange store Herrer vover meget paa unyttig Bygning og

Berritsgaard paa Lolland, opf. 1586.
Tegning af J. Kornerup fra 1859 i Nationalmuseet.

Befæstning at opsætte,« skriver Anders Sørensen Vedel, og at hans Ord staar til Troende, fremgaar af, at af de Herregaarde i det nuværende Danmark og Skaane, hvis Opførelsestid kan fastslaas gennem Indskrifter eller ad anden historisk Vej, tilhører mindst 80 Aarene 1575—1660. Byggelysten naar sit Højdepunkt i Tiden 1575—1600. Af de 80 Gaarde falder nemlig nøjagtig Halvdelen paa dette Kvartsekel. Endnu i 17. Aarhundrede staar Byggeriet dog i fuldt Flor, omend de to Krige 1625—29 og 1643—45 tydelig afspejler sig i dets geografiske Fordeling. Af de 25 Gaarde fra Tiden efter 1625 ligger de 11 paa Øerne og de 9 i Skaane, medens der i det af Fjenden gentagne Gange hærgede Jylland kun nybygges tre og udbygges to (Kaas, Rysensten og Trudsholm — Løvenholm og Holbækgaard).

Medtages ogsaa de Gaarde, der af stilhistoriske Grunde maa henføres til Renæssancen, naar man i det nuværende Danmark opover de 100, hvortil yderligere maa lægges en 30 Gaarde i Skaane, der sammen med Fyn og Østjylland var den gamle danske Adels Hovedland. Paa den Plads, der her staar til Raadighed, vil det være ganske udelukket at give Enkeltskildringer selv af de ypperste. Kun Hovedlinierne kan optrækkes, hvilket kan være vanskeligt nok, da Bygningerne trods alle Fællestræk er overmaade individuelle og særprægede.

Paa Faarevejle paa Langeland berettede en Indskrifttavle fra 1580, at dette Hus havde Ejler Hardenberg »omgivet med Vold og Grav, for at han selv og hans Efterkommere her kan være i Sikkerhed«. Og endnu saa sent som 1604 mindede Rigsraadet Kongen om, at »en

Vallø før Branden.

forarmet Almue, som Besværing paakommer, kan lettelig lade sig bevæge«, som det var sket »i Grevens og Skipper Clements Fejde«. De to Citater viser, at Adelen ikke følte sig helt tryg, og at den tog sine Forholdsregler. Men i det hele og store gaar Udviklingen dog i den Retning, at de befæstede Herreborge mere og mere gaar over til at blive fredelige Herresæder. Det øverste Halvstokværk, Skyttegangen, med dets fremludende Vægtergang skrumper ind til at blive »fredelige Karnapudbygninger med hyggelige Smaakamre«. Tilbage bliver der af Forsvarsforanstaltninger egentlig kun Graven, der var et lige saa fast Tilbehør til Gaarden, som det »ærlig og velbyrdig« dens adelige Ejer havde Eneret til at knytte til sit Navn. Den var oftest stensat og langt ned i Tiden forsynet med Vindebro.

At Herregaardene efterhaanden opgav deres særlige Forsvarsforanstaltninger, var dog ingenlunde ensbetydende med, at de ogsaa

Engelsholm.

havde mistet deres militære Betydning. Det var vel nok alene mod omstrejfende Marodører, at Manden paa Kragerup i Vestsjælland i Svenskekrigen 1658—60 værgede sig »ved at opdrage Vindebroen og holde god Vagt af Spiret«. Men paa Clausholm optog Ejeren samtidig et regulært svensk Angreb i Tillid til Gaardens dybe og brede Grave og 3½ Al. tykke Mure, »saa jeg uden Stykker (Skyts) nok kunde værge mig«. Navnlig i Skaane, hvor de ældre Herregaarde gennemgaaende synes at have været større og kraftigere end Vesten for Sundet, — man havde jo der baade Bonden og Svensken at frygte — spillede de en ikke ringe militær Rolle. Paa Hofdal (Hovdala), der to Gange forgæves blev angrebet 1612, lod Christian IV's gode Ven, den litterært dannede Sivert Grubbe, til Minde herom opsætte en Indskrift, der i klingende latinske Vers stolt forkyndte, hvorledes Gaardens svære Stentaarn havde »forfærdet Fjenden, da Svensken ilde hærgede vore Agre«, og tvunget ham til at vende Ryggen og fly. Og endnu under den skaanske Krig lod Karl XI 1676 foretage en Besigtigelse af Skaanes Herregaarde for at undersøge deres Anvendelse til Forsvar mod Landets gamle Herrer.

Med Hensyn til selve Bygningerne er den mest udbredte Type *Enkelthuset* med det mod Borggaarden vendende Trappetaarn og to mod Graven vendende Hjørnetaarne. Kun undtagelsesvis som paa det af Tyge Brahes Broder Knud Brahe 1592 opførte *Engelsholm* ved Vejle kan deres Tal stige til fire. Hvor mægtigt slige Taarne kan virke, ses bedst af Billedet af *Vallø,* hvor de flankerer den over Graven førende Bro. Ogsaa *trefløjede Anlæg* er almindelige, hvorimod

Løvenborg.

Senmiddelalderens, af Klosterbygningerne inspirerede Ideal, den af *fire lige høje Huse* bestaaende Gaard er overmaade sjælden. I det nuværende Danmark er den egentlig kun repræsenteret af Holsteinborg, medens man paa Benzon i Djursland bogstavelig talt er standset paa Halvvejen. Overhovedet er det ved de større Gaarde meget ofte Tilfældet, at de enten aldrig er blevet helt fuldendte, eller at de skiftende Slægtled fortsætter hinandens Arbejde. Holsteinborg stod saaledes under Bygning i 50 Aar fra 1598 til 1649, og det var ikke altfor hyppigt, at Arbejdet gik saa rask fra Haanden som paa Malte Juels smukke Gaard Maltesholm i Skaane, der blev paabegyndt 1635 og var »forfærdiget« 1638.

De nævnte Anlægstyper havde Renæssancen taget i Arv fra Senmiddelalderen, omend den ny Stils strengere Krav til Orden og Symmetri mere og mere gjorde sig gældende. En Nyvinding inden for Herregaardsarkitekturen er derimod den fra Frederiksborg kendte Plan med en *lavere Portfløj*. Efter denne blev en af vort Lands skønneste Gaarde, *Ulstrup* ved Langaa, opført, men ganske vist aldrig færdigbygget, og helt gennemført træffer vi den kun paa *Løvenborg* ved Holbæk og *Holckenhavn* ved Nyborg. Derimod blev det overmaade almindeligt at inddrage Ladegaarden i det arkitektonisk udformede Helhedsanlæg, saaledes at dette blev fuldstændig aksefast. Ladegaardens Bygninger, hedder det i Arent Berntsens indholdsrige

Holsteinborg.

Værk »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed« fra 1650erne, »ere stedse saa funderede, at fra Borgegaarden og Husbondens daglige Losemente eller Fruerstuen kan haves uhindret Syn til alt, hvis (hvad) der neder passerer«. Det er sikkert denne Sammenfalden af arkitektoniske Teorier og husfaderlig Praksis, der har ført Systemet til Sejr, saaledes som det endnu kan ses paa adskillige Gaarde. Mest konsekvent er det gennemført paa den ovenfor nævnte Maltesholm i Skaane, hvor man ikke blot har en Ladegaard, men tillige som paa Frederiksborg en Forgaard eller Forborg, men ogsaa Ulstrup er et godt Eksempel paa slige aksefaste Anlæg.

Söfde i Skaane.
Efter »Svenska Slott och Herresäten«.

Voergaard, opført ca. 1590.

Som alt tidligere bemærket, er det dog først og fremmest i Bygningernes Enkeltformer, at Renæssancen slaar igennem. Selv om man endnu paa de Fløje af Gl. Estrup og Støvringgaard, der er opført i 1620erne, kan træffe helt gotiske Gavle, var allerede en Menneskealder tidligere de svungne »vælske« Gavle blevet Reglen. I vekslende Former med vandrette murede Baand eller med Sandstensafdækninger, der fortsætter sig ornamentalt ind paa Murfladen, anvendes de baade paa selve Hovedgavlene og paa de talrige Tagkviste, der sammen med de karnapagtig fremspringende »Hemmeligheder« bidrager til at give Bygningerne deres Karakter. Ogsaa Vinduerne faar et nyt Præg. Sengotikkens fladbuede Vinduer, der havde hersket i den foregaaende Periode, bliver højere og afsluttes med en Bue, der efter dens Form kaldes Kurvehanksbuen, eller de omdannes til firkantede Vinduer med smaa, murede Trekantsgavle, der paa rigere Monumenter kan være udførte i Sandsten og prydede med Hoveder, ligesom selve Vinduskrydset kan hugges af Sandsten. Paa de mere anselige Gaarde træffer man ogsaa skønt udførte Sandstensportaler, hvor selve Aabningen flankeres af Søjler som paa Voergaards Pragtportal eller af Krigerfigurer som paa Portalen paa Ulstrup.

Bregninggaard ved Ringkøbing og Voergaard i Vendsyssel, vel nok den rigest smykkede af alle vore Herregaarde, har en lignende lodret Fagdeling af Façaderne, som vi ovenfor lærte at kende paa Børsen,

Lynderupgaard.

og paa flere fynske Gaarde som Holckenhavn og Juelskov ved Nyborg er Murfladerne inddelte i Kvadere, adskilte ved brede, dybtliggende »Fuger«. Paa den førstnævnte af disse fynske Gaarde kan det endnu ses, at Kvaderne har staaet rødmalede med hvidkalkede Fuger, og i det hele er der næppe Tvivl om, at det — mærkværdigt nok — har været overmaade almindeligt, at de af store røde Sten opførte Mure har været rødkalkede. Enkelte Spor tyder paa, at i saa Fald har der paa Gesimserne og omkring Vinduer og Døre været en rigere malet Udsmykning, saaledes som det kendes fra flere af Vasakongernes Borge i Sverige og Finland (Gripsholm, Åbo Slot). I denne Sammenhæng maa ogsaa nævnes den ejendommelige Maade, hvorpaa Juelerne smykkede flere af deres skaanske Gaarde. Paa Façaderne anbragtes i flere Rækker Slægtens Vaabenmærke, den syvoddede Stjerne, udført i Puds eller Sandsten, saaledes som det endnu er bevaret paa Krapperup.

De Gaarde, der her i grove Træk er skildret, danner dog kun Aristokratiet mellem de 6—700 adelige Sædegaarde, der ved Midten af 17. Aarhundrede fandtes i Danmark. Navnlig i den noget ældre Tid viser bevarede Synsforretninger, at mangen en *Smaa-Adelsmands* Gaard i Virkeligheden ikke har hævet sig synderligt op over de almindelige Bøndergaarde. De har været af Bindingsværk, »muret mellem Stænger«, som det hedder, og stundom endog straatækte og med lerslagne Vægge. Dog opførtes der hele Perioden igennem ogsaa anseligere Gaarde af Bindingsværk i to Stokværk, saaledes Skelernes

Jens Bangs Stenhus i Aalborg.
Fotografi fra 1870erne.

Rygaard ved Roskilde og Hjuleröd i Skaane, der nu begge er nedrevne, den her gengivne Lynderupgaard ved Viborg, hvis ældste Del gaar tilbage til Reformationstiden, Fraugdegaard paa Fyn, ligesom Egeskov bestaaende af to sammenbyggede Huse, Rudbjerggaard paa Lolland med et højt, 1605 opført Taarn og den maleriske Holmegaard ved Næstved fra 1635. Men Bindingsværksgaardenes egentlige Hjemsted er dog Købstæderne.

Det af Storkøbmanden *Jens Bang* i Aalborg 1623—24 opførte stolte *Stenhus* overgaar med sine fire Stokværk og sin overdaadige rige Sandstensudsmykning de fleste Herregaarde i Størrelse og Pragt, og ogsaa i andre af Landets Købstæder findes eller fandtes der ikke faa

Vestergade 16 i Køge.

grundmurede Renæssancebygninger. Saaledes i Helsingør, hvor det tydelig ses, at Stenhuggerne fra Kronborg har virket, i Ribe (Porsborg) og navnlig i København. Her flokkede de sig især omkring Højbroplads og Amagertorv, hvor den af Borgmester Mathias Hansen 1616 opførte skønne Gaard med sine to, smukt komponerede Gavle nu staar tilbage som den eneste Efterlevende fra Branden 1795, der netop særlig hærgede denne Bydel.

Men ligesom den grundmurede Herregaard er Adelsboligen, er *Bindingsværksgaarden* det karakteristiske Købmandshjem, og trods de talrige Ildebrande og senere Tiders Ombygninger har dog flere af vore Købstæder bevaret adskilligt af den gamle Bindingsværksbebyggelse. Først og fremmest Ribe, hvor den endnu sætter sit Præg paa Byen, men ogsaa Randers og Køge samt nu i ringere Grad Aalborg, Odense, Næstved og Helsingør.

Bindingsværket formede sig forskelligt fra By til By, men visse Hovedtræk er dog fælles. Det typiske danske Bindingsværkshus, som det udviklede sig i Løbet af 16. Aarhundrede, har Langsiden til Gaden og er paa to, en sjælden Gang paa tre Stokværk. Tømmerskelettet er af Eg, og mod Gaden er Tavlene udmurede med Sten, der kan være lagte i sirlige Mønstre. Mod Gaarden er de oftest lerklinede, og »Stolperne«, det lodrette Tømmer, er gennemgaaende, medens Façaden derimod er »knægtbygget«, saaledes at det øvre Stok-

værk luder frem over det nedre og støttes af »Knægte«, der forbinder Etagens fremspringende Bjælkehoveder med Stolperne. Ogsaa under selve Tagskægget og paa Gavlene anbragte man disse malerisk virkende Knægte. Noget ind i 17. Aarhundrede, da Bagsidens Konstruktion ændredes — antagelig fordi det blev vanskeligere at skaffe de lange Stolper —, tømredes her hyppigt Svaler, der dækkede over Trappen og dannede Forbindelsen mellem de enkelte Værelser. En Type, der navnlig har hjemme i Lillebæltsbyerne (Middelfart, Assens, Kolding), er det sydfra stammende *Gavlhus,* der vender Gavlen mod Gaden. Ligesom Langhusene var ogsaa disse knægtbyggede, og vi træffer mellem dem nogle af vore rigest udsmykkede Bindingsværkshuse, saaledes den her afbildede »Borchske Gaard« i Kolding fra 1595. Thi hvad enten Bygningen tilhørte den ene eller den anden Type, var det overmaade almindeligt, at visse Dele af Tømmeret smykkedes med Udskæringer. Ligesom paa Herregaardene var Façaderne ofte rødkalkede med hvide Fuger, medens Udskæringerne straalede i Renæssancens kraftige Farvepragt. Med deres talrige Vinduer virkede de besynderlig paa Sydlændinge. En Italiener, der deltog i Wallensteins Besættelse af Jylland 1628—29, finder, at »Husene ligner Atelierer og Teatre, da de bruger Glas i Stedet for Murværk i Façaden baade foran og bagved, fra øverst til nederst«!

Den Borchske Gaard i Kolding.

6. Boligernes Udstyr.

Ikke blot Bygningernes Ydre var i Renæssancen blevet et andet. Ogsaa *det indre* undergik Forandringer, der bidrog til at gøre Husene mere bekvemme og egnede til Beboelse. De langt større Vinduer gjorde Stuerne lysere og venligere, og i Stedet for Gotikkens faa, men meget store Rum, der indtog Husets hele Bredde, faar man en mere praktisk Ruminddeling. Fra Indgangen, der ved de enlængede Huse næsten altid var lagt i det midt for Façaden staaende Trappetaarn, kom man ind i en kortere eller længere Gang, Stengangen, der forbandt to større Stuer, en ved hver Gavl i Husets fulde Bredde, og bag hvilken laa nogle mindre Rum. Senere Tiders Ombygning har selvfølgelig her bragt megen Forstyrrelse til Veje, men endnu møder vi denne smukke og overskuelige Plan paa enkelte Herregaarde, f. Eks. *Hollufgaard* ved Odense, ligesom vi har den paa Rosenborg. Det øverste Stokværk indtoges ligesom paa Slottene regelmæssig af en stor Sal, for hvilken Tiden havde mange Navne, Riddersalen, Dansesalen eller simpelthen den store øverste Sal. Den staar endnu bevaret paa adskillige Gaarde, anseligst med sit gamle Bjælkeloft og sin murede Kamin paa *Holckenhavn* ved Nyborg, hvor den har den antagelige Længde af ca. 39 m. Et Fremskridt var det, at Køkkenet, der tidligere jævnlig havde ligget i en selvstændig Bygning, nu fik sin Plads i Hovedbygningens Kælder. Saare ubekvem var derimod stadig Forbindelsen mellem de enkelte Etager. Bortset fra ganske smalle Løntrapper i Murene, foregik den udelukkende ad de ofte smalle og stejle Vindeltrapper, der var anbragt i de uden for Bygningen liggende Trappetaarne. Selv paa et Pragtslot som Frederiksborg tog man til Takke med slige umagelige Anlæg, og da der ikke fandtes Forbindelse mellem Konge- og Kirkefløjen, maatte Kongen og hans Gæster gaa over Slotsgaarden for at komme op i den over Kirken liggende Riddersal!

De skiftende Moders ubønhørlige Lov har fejet det meste af det gamle ud, men af det lidet, der tilfældigvis er levnet, og af Samtidens Synsforretninger kan man saa nogenlunde sammenflikke et Billede. De smaa hyggelige Taarnrum var altid hvælvede, og ogsaa Stueetagen i sin Helhed har ikke sjældent været hvælvet. Ellers var der Bjælkelofter, der efter Analogier fra Købstadhuse og efter de faa bevarede Tilfælde har været malede, snart rent ornamentalt, snart rigere med virkelige figurlige Fremstillinger, som et Loft paa det af Tyge Brahes Broder Sten 1585 opførte *Næsbyholm* ved Sorø. Loftet havde i fire store cirkelrunde Felter Billeder af Aarstiderne, skildrede ganske natu-

Portal paa Voergaard.

ralistisk gennem deres Hovedsysler og Fornøjelser: Vinteren med Slagtning og Jagt, Kanekørsel og Sneboldkamp, Foraaret med Mark- og Urtegaardsarbejde og Vaaddragning etc. Jævnere, men af ikke ringere dekorativ Virkning er malede Lofter, der fra noget yngre Borgerhjem i København og Køge er gaaet over i Nationalmuseets Eje, hvor ogsaa den ene Halvdel af Næsbyholmloftet findes (jfr. Vignetten S. 223). Helt panelerede Lofter er bevarede paa Rosenborg og paa Söfde, nu Söfdeborg i Skaane.

Ogsaa en Kunsthaandværker, der i den følgende Tid skulde fejre saa store Triumfer, begynder at gøre sig gældende. Det er *Stukkatøren* eller, som han dengang hed, *Dønnikemesteren* eller *Kalksnideren.* Stukdekorationer fra denne Tid kendes væsentlig fra Fyrsteslottene, hvor navnlig Gottorp kan opvise en Række hvælvede Rum med rig Stukudsmykning. Enkelte Stuklofter fra Tiden før 1660 er dog i Behold paa Herregaardene, saaledes paa *Tjele* og navnlig paa det nysnævnte *Söfde,* hvor der findes et prægtigt Loft fra ca. 1640 med Scener fra den klassiske Historie. At de dog ogsaa er naaet til Kredse længere nede paa Rangstigen, viser et for længst nedrevet Borgerhus paa Christianshavn, hvor i et Par nu paa Nationalmuseet genopstillede Stuer ikke blot Loftet, men ogsaa Væggene er smykket med Stukarbejder fra 1640erne.

Stukloft fra et christianshavnsk Borgerhus fra 1640erne, nu i Nationalmuseet.

Endnu har »Brevkamret« paa Rosenholm bevaret sit gamle Egetræspanelværk, og utvivlsomt har denne Art Vægbeklædning, der kendes saavel fra Rosenborg (se S. 205) som fra et Par nu flyttede Panelstuer i Aalborg, været ret almindelig. Hyppigst var Væggene vel kalkede, men de Rester af Kalkmalerier, der hist og her er bevarede eller er kommet for Lyset i vore Dage, tyder paa, at disse ikke har været saa helt sjældne. Paa Nyborg Slot er Væggene saaledes malede med et fra østfynske Kirker velkendt rent geometrisk Mønster dannet af perspektivisk sete Tærninger med vekselvis sortgraa og hvide Sideflader, et lidet oplivende Skue, der i trættende Ensformighed gentages fra Rum til Rum og ogsaa møder os andetsteds i Landet (Tjele). Rigere var Udsmykningen paa Johan Friis' to Gaarde *Hesselager* og *Borreby*. Paa den første har man i vore Dage afdækket Rester af rent figurlige Billeder: store Heste under en Frise af sejlende Skibe, medens paa Borreby en Række Stuer i en noget senere Tid havde faaet vekslende ornamentale Dekorationer. Helt nede fra Tiden 1630—40 stammer Udsmykningen af et hvælvet Rum paa den af Ellen Marsvin byggede Nordfløj paa Holckenhavn. Paa Væggene var der Krigere, Drabanter og Jagtscener, medens Hvælvingen dækkedes af graablaa, kraftig malede Barokslyng paa brunrød Bund med talrige Smaafigurer. Ogsaa den store Sal har endnu bevaret sin ligeledes fra Ellen Marsvins Dage stammende, men adskilligt mere grovkornede og haandværksmæssige

Dekoration. Den samler sig væsentlig om Loftsbjælkerne og Kaminerne. Ellers var Væggene her som vistnok vanlig i disse mægtige Rum simpelthen hvidkalkede, men blev, naar der bødes til Fest, dragne med vævede Tapeter, *Gobeliner;* et noget yngre Inventar nævner saaledes i Riddersalen 15 Stykker »Flamsk«. Ogsaa andre af Gaardens Værelser har været beklædte med Gobeliner (»flamsk Jagt«), medens et har haft *Gyldenlæders Tapeter,* en Nyhed, der peger fremad, og som paa den Tid sikkert kun var naaet til Samfundets øverste Top; et enkelt rigt smykket med Figurer og Landskaber er bevaret paa den skaanske Herregaard Torup.

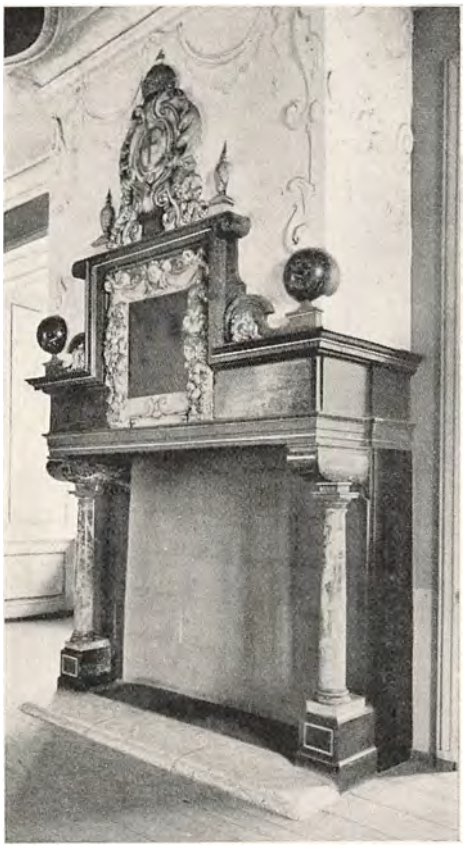

Kamin paa Kronborg.

Naar *Gulvene* ikke simpelthen var Bræddegulve, kunde de være lagt med *Stenfliser,* tavlede i forskellige Farver, eller med Fliser af brændt og glasseret Ler (Astrag), sjældent mønstrede, hyppigst i gule, brune og grønne Farver.

Hvad *Opvarmningen* angaar, besørgedes den af de aabne Kaminer, murede eller huggede i Sandsten og udformede som hele smaa Portaler, hvis ornament- eller vaabenprydede Overliggere bares af Søjler, Hermer eller de ligeledes fra Antikken laante Karyatider: Kvinde- eller Krigerfigurer. De mindre Værelser har de vel nok kunnet lune, men bitterlig koldt maa der have været i Dansesalen, hvis mægtige Rum maatte nøjes med en enkelt, højt regnet med een ved hver Gavlende. Jævnsides dem træffer man ogsaa »Kakelovne« opbyggede af Kakler, tynde, hule Lerfliser, der var prydede med allehaande Billeder eller Ornamenter, og fra Midten af 17. Aarhundrede bliver de støbte Jernovne mere og mere almindelige. Hidtil havde de været en

forholdsvis sjælden, fra Tyskland indført Vare, men i Christian IV's senere Tid grundlægges den norske Ovnindustri, der i et Par Aarhundreder helt dækkede vort Forbrug.

Den Skitse, der her er tegnet, holder sig væsentlig til Herregaardene. Paa Slottene saa det naturligvis langt pragtfuldere ud. Et levende Billede af det overdaadig rige Udstyr paa Frederiksborg i dets Storhedstid faar man saaledes gennem den officielle »Baedecker«, Slotsforvalteren Adam Berg med kgl. Privilegium udgav 1646 »til Efterretning saavel for fremmede som for indenlandske Folk«, i sig selv et talende Vidnesbyrd om det Ry, der stod af Christian IV's stolte Kongeborg.

Detail (Foraaret) af Næsbyholmloftet.

ANDET AFSNIT

BILLEDKUNST

Renæssancens egentlige Indsats paa *Malerkunstens* Omraade var *Portrættet.* Ganske vist gjorde Reformationen ikke brat Ende paa det kirkelige Monumentmaleri, der i Middelalderen havde fundet et rigt Virkefelt paa Kirkernes Hvælvinger og Vægge. Det lever videre endnu en Stund, snart kun rent dekorativt med stærk Fremhævelse af heraldiske Motiver (Skjoldefriser i Bedsted, Sønderholm og Vinderslev i Jylland), snart ogsaa med figurlige Fremstillinger som nogle i Grinderslev afdækkede, kunstnerisk værdifulde Billeder af Daniels, Jonas' og Elias' Historie. Ja saa sent som 1581 smykkes Koret i Broager Kirke med Kalkmalerier af Kristus og Evangelisterne. Men fra Aarhundredets Slutning sygner Bevægelsen hen, og de Loftsmalerier fra 17.—18. Aarhundrede, der ikke er ualmindelige i sønderjyske Kirker, hæver sig ikke over det rent haandværksmæssige.

Allerede i den senere Middelalder begynder Portrættet at vise sig i vor Kunst (jfr. saaledes Billederne af Iver Akselsøn Thott og Biskop Jens Iversøn Lange i Bd. II S. 312 og 335), men vistnok altid i Forbindelse med rent kirkelige Fremstillinger og underordnet disse. Det ældste Portræt af en Dansk, der saa at sige er malet for dets egen Skyld, er det i Bd. II S. 463 gengivne, velkendte Billede fra 1515 af Christian II, der skyldes en nederlandsk Kunstner. Først under Christian III kan man dog for Alvor begynde at tale om en virkelig Portrætkunst i Danmark, men vel at mærke var alle de vigtigste Mestre nu og langt frem i Tiden Udlændinge. Som Kongens »Kontrafejer« virkede i den første halve Snes Aar af hans Regering *Jacob Binck;* han malede ikke blot nøgterne og trofast gengivne Billeder af Kongefamilien, men ogsaa forskellige Adelsfolk, uden at det dog altid er saa let at afgøre, hvilke Portrætter der skal henføres til ham. Som saa

mange andre af sine Renæssancekolleger var han desuden lidt af en Tusindkunstner: Kobberstikker, Medaillør og Arkitekt. Foruden ham var i Christian III's Tid blandt andet ogsaa Jost Maler (Jost Verheiden) knyttet til Hoffet; mulig skyldes det Bd. II S. 627 gengivne Billede af Christian III hans Pensel. Binck var fra Köln, og tysk var ogsaa Maleren *Tobias Gemperlin,* der var nøje knyttet til Tyge Brahe, og hvem vi foruden de første borgerlige Portrætter f. Eks. af Niels Hemmingsen (Bd. II S. 754) skylder en Række Billeder af Herremænd og ikke mindst af Adelsfruer, karakteristisk opfattede som Birgitte Gjø i sin Enkestand (Bd. II S. 736), men ofte fremstillede saa stive og ubehjælpsomme, »som holdtes deres Hoveder fast af en Gaffel i Nakken«. Indkaldt fra Tyskland var ligeledes Antonius Samflet, der synes at være Mester for en Række af Tidens Adelsportrætter, bl. a. det i Bd. II S. 632 gengivne Billede af Anna Hardenberg, Frederik II's Ungdomselskede. Senere hen var Malerne ligesom Arkitekterne mest fra Nederlandene. Nederlænder var saaledes *Gerrit Cornelisz van Haarlem,* fra hvis Pensel er bevaret en Række Adelsportrætter, og den under Kronborgs Historie omtalte *Hans Knieper* (d. 1587), der ikke blot med megen Dygtighed malede Kartonerne til de berømte Kongetapeter, men fra hvis Haand der ogsaa er bevaret flere Portrætter som et Barnebillede af Christian IV paa Rosenborg (S. 4) og det statelige Billede af Frederik II (Bd. II S. 666). Nederlænder, omend født i Helsingør, var ligeledes *Pieter Isaacsz* (1569—1625), med hvem vi naar ned til Christian IV's Tid,

Evangelisten Matthæus.
Kalkmaleri i Broager Kirke fra 1581.

hvor Malerkunsten efter vore hjemlige Forhold staar i fuldt Flor. Han har malet flere Billeder af Kongen (jfr. saaledes S. 41), men ikke mindst var han ham behjælpelig ved Indkøb af de uheldigvis ikke altid lige fremragende Malerier, hvormed Kongen smykkede sine Slotte. Ligesom sin Fader blev han Generalstaternes Agent i Helsingør, men misbrugte forøvrigt sin Stilling og Kongens Tillid ved samtidig at lade sig engagere som svensk Spion. Christian IV nøjedes dog ikke blot med at gøre Indkøb af færdige Billeder i Holland. For at det efter Branden genistandsatte Kronborg kunde fremtræde i sin fulde Glans, lod han hos en Række nederlandske Kunstnere bestille ikke mindre end 80 store Malerier af de vigtigste Begivenheder i Danmarks Historie, der ligesom i sin Tid Kongetapeterne skulde gøres bekendt for Verden gennem et større kobberstukket Værk af den dygtige nederlandske Kobberstikker Simon de Pas, der længe virkede her i Landet. Et enkelt af disse Billeder, Dronning Margrethe og den fangne Kong Albrecht, findes endnu paa Frederiksborg, flere andre er havnede i Sverige. Fremragende er de just ikke, men som det er sagt, »det officielle Historiemaleri har jo i det hele taget kun sjældent bragt Verden de mest udsøgte kunstneriske Nydelser«!

Højt over alle de talrige nederlandske Kunstnere, der under Christian IV arbejdede her i Landet, staar to Mænd, Karel van Mander og Abraham Wuchters.

Karel van Mander (d. 1670) var Søn af den Maler af samme Navn, der havde udført de tidligere omtalte Tapeter til Dansesalen paa Frederiksborg. Kort efter Faderens Død 1623 kom han med sin Moder som Dreng til København; begge slog Rod heroppe, og Karel blev en anset og velhavende Mand, der i sin Gaard paa Østergade drev et af Stadens fineste Herberger. Som hans Selvportræt viser, var han en glad og gemytlig Herre, der vel forstod at underholde sine fornemme Gæster, og som tilmed raadede over en lille poetisk Aare. Han har saaledes skrevet et Skæmtedigt til Snustobakkens Pris. Jævnsides med sin egentlige Virksomhed drev han en Kunsthandel, der talte Hoffet og Højadelen mellem sine Kunder, og han underviste Leonora Christina i Tegning.

Som Kunstner var van Mander ret alsidig, men alene som Portrætmaler »er han altid værdifuld, ofte udmærket«. Det store, flere Gange gentagne Rytterbillede af Kong Christian (S. 119) og det samtidig saa statelige og yndefulde Billede af Leonora Christina (S. 111) er gode Prøver paa hans Kunst, der langtfra var indskrænket til Hoffet alene. Mellem sine Klienter talte han baade Adelen og velhavende Borgerfolk, saaledes Vintapperen Gamborg, hvis Familiebillede vil blive gengivet nedenfor.

Medens van Mander ikke synes at have haft nogen officiel Stilling

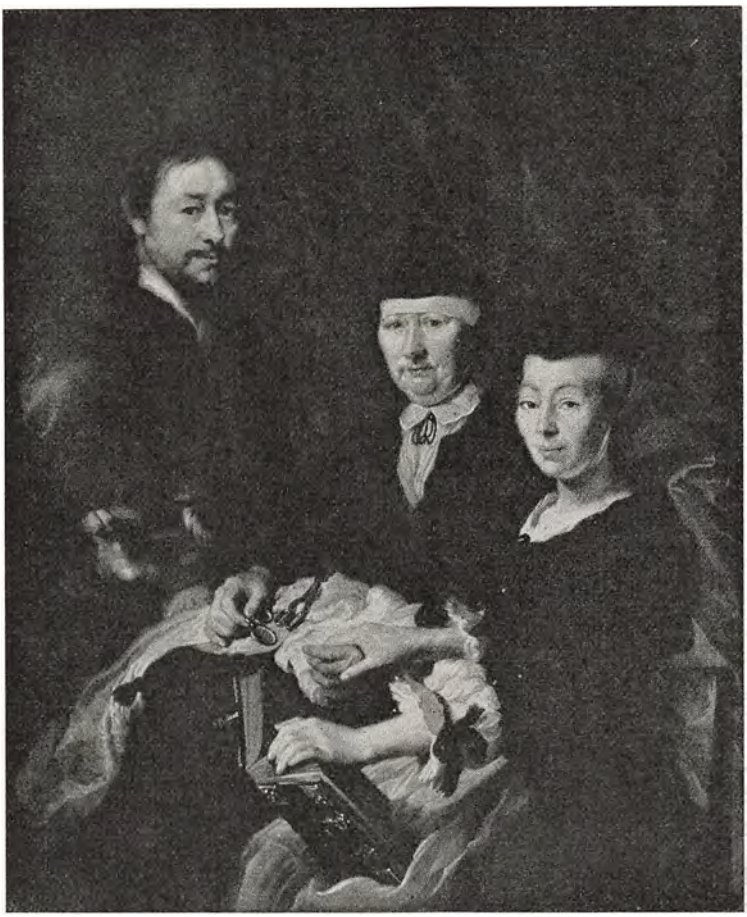

Karel van Mander: Kunstneren, hans Hustru og Svigermoder.
Statens Museum for Kunst.

bortset fra, at han i Slutningen af sit Liv var Inspektør ved Frederik III's Kunstkammer, blev hans Landsmand *Abraham Wuchters* (ca. 1613—82) umiddelbart efter sin Ankomst til Landet 1639 ansat som »Ridsemester« (Tegnelærer) ved det ridderlige Akademi i Sorø. Han beholdt Embedet til Akademiets Hendøen i 1660erne, men synes at have taget sig det grumme let og opholdt sig i lange Tider dels i Hovedstaden, dels i Sverige, hvor han direkte blev udlaant til Dronning Christina. Til Sorø Kirke malede han 1655—56 det storladne Alterbillede af Nadveren, hvis Komposition dog gaar tilbage til et Stik af Rubens, men ellers var han i første Række Portrætmaler. Som saadan maatte hans Embedsstilling i Sorø sikre ham et godt Klientel

baade inden for Højadelen og Kongeslægten, der var repræsenteret paa Akademiet ved en skiftende Række af Christian IV's Sønner. Ligesom han gentagne Gange har portrætteret Kongen selv, er det sandsynligt, at hans ypperste Værk, Kunstmuseets skønne Billede af Christian IV's Yndlingssøn, Københavns tapre Forsvarer Ulrik Christian Gyldenløve (S. 304) netop er bleven til i Sorø. Men desuden har han samarbejdet med sin Svoger, den antagelig ogsaa fra Holland stammende, dygtige Kobberstikker *Albert Haelwegh,* hvem han har leveret Forarbejder til de Stik, der har bevaret Billedet af en Række af Tidens kendte Navne.

Wuchters' Forgænger i Sorø var den danskfødte *Reinholdt Thim,* der foruden allegoriske Billeder til Riddersalsloftet paa Rosenborg (jfr. ovenf.) har malet Altertavler og Epitafieportrætter i Køge og andre Kirker samt Portrætter blandt andet af en anden af Kongens Sønner, Valdemar Christian. At han samtidig under Sorøopholdet paatog sig rene Haandværksarbejder som at forgylde Kirkens Vejrfløj, kan ikke undre. Det bekræfter blot, at for Datiden var der intet skarpt Skel mellem Kunst og Haandværk.

Thim er den eneste danskfødte Maler, der hidtil har beskæftiget Kunsthistorien. Men foruden ham maa der have været talrige andre. Det viser Tidens Adelsportrætter, af hvilke Frederiksborgmuseet efterhaanden besidder en overmaade smuk Samling, og det viser de utallige Epitafiebilleder af kgl. Bestillingsmænd, velstaaende og velagtede Købmænd og oftest saare børnerige Præstefamilier, der findes i vore Kirker. Naar de end langtfra til Tinderne, findes der dog mellem dem megen god og ærlig Kunst og ypperlige Karakterskildringer.

Udelukkende knyttet til Hertugdømmerne er *Jürgen (Jurian) Ovens* (1623—78), der ikke helt med Rette opnaaede saa stort et europæisk Ry, at han endog sammenstilledes med Rembrandt! Født i Eidersted og bosat i det halvt nederlandske Frederiksstad arbejdede han for sine Landsherrer, de kunstelskende gottorpske Hertuger dels som Portrætmaler, hvor han til Tider kan naa meget højt, dels som Skildrer af deres ældre og nyere Historie.

Det gælder om *Billedhuggerkunsten* som om Maleriet, at dens ypperste Værker her i Landet alle skyldes fremmede. Dette er saaledes Tilfældet med tre Kongebuster, saa noget nær de eneste Portrætbuster af danske fra Renæssancens Dage, nemlig Frederik II's ypperlige Brændtlersbuste paa Frederiksborg, hvis ubarmhjertige Karakteristik bekræfter Sandheden af Vedels bekendte Ord om Aarsagerne til Kongens Død, og de to glimrende modellerede Bronzebuster af Christian IV paa Rosenborg og Frederik III over Kastelsporten. Den første skyldes

Frederik I's Sarkofag i Slesvig Domkirke.
Tegning af Heinrich Hansen i Nationalmuseet.

Nederlænderen v. d. Schardt, de to sidste Franskmanden Dieussart, der opholdt sig her i Landet 1643 f. og endnu senere. Han modtog det nævnte Aar et ikke ringe Beløb for »en Metal Hest«, sikkert en Rytterstatue af Kongen. Desværre blev denne aldrig udført. Den vilde have været ulige morsommere at eje end den en Snes Aar ældre, ret tarvelige Gruppe af Hesten og Løven i Kongens Have.

Ellers var Billedhuggerkunsten i denne Tid knyttet saa nøje til Arkitekturen, at den samme Mand jævnlig omtales baade som »Stenhugger« og som »Bygmester«, og Statuer af klassiske Guder og kristelige Dyder samt Ideal- eller Karakterhoveder i Vinduernes Trekantsgavle er et fast Tilbehør til Frederik II's og Christian IV's Bygninger. Paa eet Omraade virkede den dog selvstændig og fører paa sin Vis den middelalderlige Tradition videre.

Medens Kong Hans havde kunnet nøjes med en Gravsten (se Lystrykstavle Bd. II, S. 336—37), rejstes der over hans Efterfølgere i det

16. Aarhundrede en Række pragtfulde *Gravmæler* af flerfarvet Marmor og Alabast. Skønnest og ædlest er Frederik I's Monument i Slesvig Domkirke (Afstøbning paa Frederiksborg), der i Begyndelsen af 1550erne udførtes af Billedhuggeren Cornelis Floris i Antwerpen. Seks klassisk formede Dyder forestillende Tro, Haab og Kærlighed, Klogskab, Styrke og Retfærdighed bærer Sarkofagens Dækflade, paa hvilken den i Rustning klædte Konge hviler. Pompøsere, men ikke smukkere, virker vel nok det ligeledes fra Floris' Værksted i Aarene 1569—75 udgaaede, fra franske Kongegravmæler paavirkede Gravmæle over Christian III i Helligtrekongers Kapel i Roskilde Domkirke, der baade viser Kongen hvilende og knælende i Bøn paa Dækfladen af det Hus, der hæver sig over Sarkofagen. Nøje beslægtet med Christian III's Monument, men ringere i kunstnerisk Henseende er dets Nabo i Kapellet, det af den i Helsingør bosatte nederlandske Billedhugger Geert v. Egen 1594—98 udførte Gravmæle over Frederik II.

Fra Floris' Værksted stammer ligeledes blandt andet den smukke Sarkofag over Herluf Trolle og Birgitte Gjø i Herlufsholms Kirke (se Bd. II, S. 721). Adelens Forsøg paa ogsaa her at træde i Kongens Fodspor blev dog bremset ved den kalundborgske Reces af 1576, der rent ud forbød at lade gøre »nogen Begravelse oven Jorden forhøjet, med Alabaster eller slige mærkelige Bekostninger«. Dette synes virkelig at være bleven overholdt, hvorimod man kom ud over Forbudet mod »nogen store Alabasterbilleder eller andet sligt at lade formure udi Kirkevæggene« ved i Stedet for at anvende Sandsten! Fra Aarhundredets Slutning stammer saaledes det store og statelige Epitafium, Fru Ingeborg Skeel til Voergaard lod opsætte i Voer Kirke over sig og sin 1585 afdøde Husbond, ubetinget det prægtigste af de ikke faa Sandstensepitafier over Adelsmænd, der endnu er bevarede.

Derimod tillod Recessen hver »god Mand, Frue eller Jomfru« at lægge »en ærlig Ligsten« over deres Grave, og ligesom fra Middelalderens senere Aarhundreder findes der da ogsaa bevaret utallige *Ligsten* saavel over Købstadmænd og Præster som først og fremmest over Adelsfolk, af hvilke flere Prøver er gengivne andetsteds i dette Værk (se f. Eks. Bd. II, S. 589, 735). En Menneskealder ind i 17. Aarhundrede sker der dog den Ændring i Adelens Gravskik, at Ligstenene mere og mere forsvinder, medens de lavere Stænder helt hen til Slutningen af 18. Aarhundrede trolig holder fast ved dem, der dog bliver mere og mere enkle. I en ældre Tid er derimod Flertallet af Adelsstenene og ogsaa talrige borgerlige smykkede med Billeder af de afdøde, der viser Herremanden i Panser og Plade og Fruen i sin stiveste Prunk; hyppigst er det vel kun Typer, men stundom staar man dog utvivlsomt over for virkelige Portrætfremstillinger. I Modsætning

til de store Gravmæler har vi her at gøre med hjemligt Arbejde, om det end ligger i Sagens Natur, at Mestrene ofte maa søges mellem de fremmede Stenhuggere, Byggeriet i saa stort Tal drog til Landet.

Det vilde være ubilligt i Tavshed at forbigaa Tidens dygtige *Billedskærere,* der i saa høj Grad har præget vore Kirkers Indre. Arbejder af større Betydning forekommer dog først noget ind i det 17. Aarhundrede. Til at begynde med er det nærmest Prædikestole, mellem hvilke med Ros skal nævnes de talrige, Mester Brix i Roskilde har leveret til Omegnens Kirker. Men da Barokken fra o. 1630 havde omformet Altertavlernes strengt arkitektoniske Opbygning og efterhaanden næsten helt opløst dem i Ornamentik, bød de ganske naturligt større Opgaver, tilmed da det nu atter som i Middelalderen blev almindeligt at smykke deres Felter med udskaarne Fremstillinger af den hellige Historie. Sandheden i Ære maa det dog indrømmes, at vore Billedsnidere langtfra magtede disse saa godt som Ornamentikken, i hvis viltre Krøller og Sving de fejrer sande Triumfer. Højest naar man i Hertugdømmerne, hvor Hovedstykket er den af Hans Gudewerth 1641 skaarne Altertavle i Kappel. Men ogsaa her i Landet var der flinke Folk. I Jylland virkede Peder Jensen Kolding, en Elev af den førnævnte Mester Brix, paa Falster Jørgen Ringnis, paa Lolland og i Sorø Henrik Werner, medens Sjælland ellers saa at sige var delt mellem de to Mestre, der baade i Dygtighed og Værkernes Mængde betegner Højdepunktet af vor barokke Træskærerkunst: *Abel Schrøder* i Næstved og *Lorens Jørgensen* i Holbæk. Deres to pompøse Hovedværker, Abel Schrøders Altertavle og Prædikestol i Holmens Kirke og Lorens Jørgensens Tavle i St. Olai i Helsingør, falder begge i Aarene 1661—62, og endnu til deres Død henholdsvis i Midten og Slutningen af Halvfjerdserne har de været i Virksomhed. Men da

Altertavle af Lorens Jørgensen i Skibbinge Kirke fra 1669.

havde Smagen alt skiftet inden for de førende Kredse, og en ny og strengere Stil sad i Højsædet. Ligesom i Frederik II's og Christian IV's Dage kom ogsaa den til os fra Holland.

LITTERATUR

En samlet Skildring af Kunstens Historie fra Middelalderens Slutning til ca. 1600 er givet af *Fr. Beckett* i »Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark« (1897). Sammenstillinger af Kilder til Enkeltskildring af talrige Bygninger og Kunstnere hos *F. R. Friis* i »Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie« (1872—78) og »Bidrag til Dansk Kunsthistorie« (1890—1901).

De vigtigste Værker til Bygningshistorien er *R. Mejborg:* »Gamle danske Hjem« (1888). — *Vilh. Lorenzen:* »Det danske Hus« (1920) og »Studier i dansk Herregaardsarkitektur« (1921). — *Fr. Beckett:* »Danske Herreborge« (1904). — »Skånska Borgar.« Utg. af *A. Hahr* (Stockholm 1922). — *Pär Axel Olsson:* »Skånska Herreborgar« (Lund 1922). — *F. Slothouwer:* »Bouwkunst der nederlandsche Renaissance in Denemark« (Amsterdam 1924). — *V. Wanscher:* »Christian 4.s Bygninger« (1938). — *Fr. Weilbach:* »Kronborg« (Særtryk af »Helsingør i Sundtoldstiden« 1926). — *V. Wanscher:* »Kronborgs Historie« (1939). — *Fr. Beckett:* »Frederiksborg II« (1914) (1. Bd. af dette Hovedværk til Chr. IV's Bygningshistorie indeholder Opmaalinger). — *Bering Liisberg:* »Rosenborg« (1914). — *V. Wanscher:* »Rosenborg« (1930). — *J. Werner:* »Børsen« (1915). — *Vilh. Lorenzen:* »Rosenholms Bygmestre« (1937). — Byplananlæg: *Vilh. Lorenzen:* »En Renæssancestad« (Festskr. t. Kristian Erslev. 1927). — *Samme:* »Christian IV's Byanlæg og andre Bygningsarbejder« (1937). — Oversigter over Herregaardene i »Danske Herregaarde ved 1920« I—III (1922—23) og for Skaanes Vedkommende i »Svenska Slott och Herresäten«. Skåne (Stockholm 1909). — Købstæderne: *Chr. Axel Jensen:* »Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden« (1933). — *Hugo Matthiessen:* »Gamle Huse i Ribe« (1937).

Malerkunsten behandles af *Fr. Beckett* og *Karl Madsen* i »Kunstens Historie i Danmark« (1901—07) og af *O. Andrup* i *E. Zahle:* »Danmarks Malerkunst« (1937). — Jfr. desuden *Fr. Beckett:* »Renæssancens Portrætmaleri« (1932). — *Karl Madsen:* »Et og andet om Abraham Wuchters« (Kunstmuseets Aarsskr. 1915). — *O. Andrup:* »Noter vedr. Karel v. Manders Biografi« (smst. 1932, 33—34, 36). — *Samme:* »Kunstnere ved den udvalgte Prins Christians Hof« (smst. 1920). — *J. Sthyr:* »Kobberstikkeren Albert Haelwegh« (smst. 1938).

Om Billedhuggere og Billedsnidere kan henvises til *Gregor Paulsson:* »Skånes dekorativa konst« (Stockholm 1915). — *V. Thorlacius-Ussing:* »Arbejder af Fr. Dieussart o. a.« (Kunstmuseets Aarsskr. 1921—23). — *Chr. Axel Jensens* grundlæggende»Danmarks Snedkere og Billedsnidere 1536—1660« (Tidsskr. f. Industri 1911) og »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark« 1928 (om Brix Snedker). — *O. Rydbeck:* »Två märkliga Konstnärer« (Stockholm 1918).

III

KNUD FABRICIUS

ENEVÆLDENS DÆMRING OG DEN ÆLDRE ENEVÆLDE

FØRSTE AFSNIT

INDRE TILSTANDE VED MIDTEN AF DET 17. AARHUNDREDE

1. Landet og Næringsvejene.

Det danske Folks Historie i Tiden 1648—1660 danner et afsluttet Hele. Først vil det være naturligt at undersøge, under hvilke sociale og økonomiske Forhold Folket levede paa denne Tid, og om det er muligt at paapege nogen Forskel mellem den folkelige Karakter dengang og senere.

En berømt engelsk Historieskriver har fremsat den Tanke, at hvis man ved en eller anden magisk Proces kunde faa England i det 17. Aarhundrede stillet sig for Øje, vilde man ikke kende eet Landskab af 100, og ikke een Bygning af 10 000. Landadelsmanden vilde ikke genkende sine egne Marker, Byboeren ikke sin egen Gade. Alt er bleven forandret, undtagen Naturen i dens store Træk og saa nogle faa varige menneskelige Værker. Disse Ord har sikkert lige saa fuld Gyldighed for Danmark ved 1648. Det fremgaar af Kort og Billeder fra Datiden, af fremmedes Rejsebeskrivelser over vort Land og endelig af det mærkelige Værk, der i visse Henseender kan betragtes som en Forløber for vor »Trap«: *Arent Berntsens* Bog »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed« fra 1656. Han gennemgaar heri Danmark Provins for Provins og begynder med sin Hjemstad *København,* men her ved han ikke andre Bygninger at fremhæve end Universitetet med Regenskirken og Rundetaarn, Slottet, Børsen, Bremerholm (hvor »Slaverne« gik i Jern og Flaaden udrustedes), Tugt- og Børnehuset, Bygningerne om Tøjhuset paa Slotsholmen, Ny Vartov paa Østerbro og Rosenborg i Kongens Have. Af denne halve Snes Bygninger staar i vore Dage højst 5—6 tilbage. Om Hovedstaden indskrænker han sig i øvrigt til at bemærke, at den er velbefæstet, hvilket som bekendt er

en Overdrivelse, og slutter fyndigt med: »Saa er og den indvortes fuld af herlige, anselige Bygninger og besiddes af et stort formuende Borgerskab, som med egne Skibe ikke alene alle fornemme Stater og Lande i ganske Europa, men endogsaa i andre Verdens Parter besøge. Til hvilken igen, baade af dette Riges Indbyggere, saa vel som af andre Nationer sker en stor Søgning, saa her drives et saare stort Købmandsskab paa alle Slags Varer, som mellem Købmænd noget Steds veksles. Hvor til dem meget bekvemmer den dybe og belejlige Indsejling, saa vel som den gode og sikre Havn, de have.«

Skildringen er karakteristisk for Forfatterens Hang til at se vel lyst paa Forholdene; København havde dengang maaske 25—30 000 Indbyggere, altsaa en Femtedel af Europas vigtigste Handelsby Amsterdam, mens den i vore Dage overgaar denne Stad i Indbyggertal. Men naar man i øvrigt ser, hvad Arent Berntsen fremhæver i de danske *Købstæder,* er det ikke meget, som er Fælleseje for det 17. og det 20. Aarhundrede. Naturligvis havde Roskilde, Ringsted, Sorø o. a. da som nu deres berømte Kirker, og Frederiksborg og Kronborg var ogsaa den Gang Genstand for Folkets Stolthed. Men herudover var der paa disse Steder kun lidet, som minder om vor Tid. Et karakteristisk Træk var de noget forfaldne middelalderlige Kongeborge, der den Gang endnu var i Brug, som Kalundborg, Vordingborg og Antvorskov paa Sjælland. Paa tilsvarende Maade knejste endnu i Jylland Skanderborgs, Riberhus' og Koldinghus' Taarne. Alle disse Slotte led forøvrigt saa stærkt ved den paafølgende Krigs Mishandlinger, at de for største Delen gik deres Undergang i Møde. I øvrigt frembød Gadebillederne med de fremherskende Bindingsværksbygninger, der tit prydedes af udskaarne »Knægte«, udkragede Stokværk og Bislag, med de ufuldstændigt brolagte Gader, hvor Kreaturer færdedes ved Siden af Mennesker, og Handelen ofte foregik uden for Husene, med de talrige Brønde og i Enden af Gaderne de fra Middelalderen bevarede Byporte, et i det store og hele forskelligt Præg fra vore Dage. Skønt de fleste Byer var aabne, fandtes der ogsaa dem derimellem, som Malmø, Kristianstad, Nakskov, Nyborg og Frederiksodde, der var blevet udbyggede til Rigsfæstninger og omgaves af Bastioner, Kurtiner og Raveliner efter nederlandsk System. Under deres Besættelse af Danmark befæstede Svenskerne endda en Række andre, som Køge, Korsør og Rudkøbing. Alle disse Provinsbyer var ret smaa; størst næst efter København var dets gamle Søsterby Malmø, saa fulgte paa Øerne Helsingør og Odense, der begge var i Tilbagegang, mens i Jylland det stærkt opblomstrende Aalborg var i Færd med at tage Luven fra Ribe, og ogsaa Aarhus havde en vis lokal Betydning. Ingen af Byerne Vest for Sundet oversteg dog et Indbyggerantal paa 4000. Den samlede

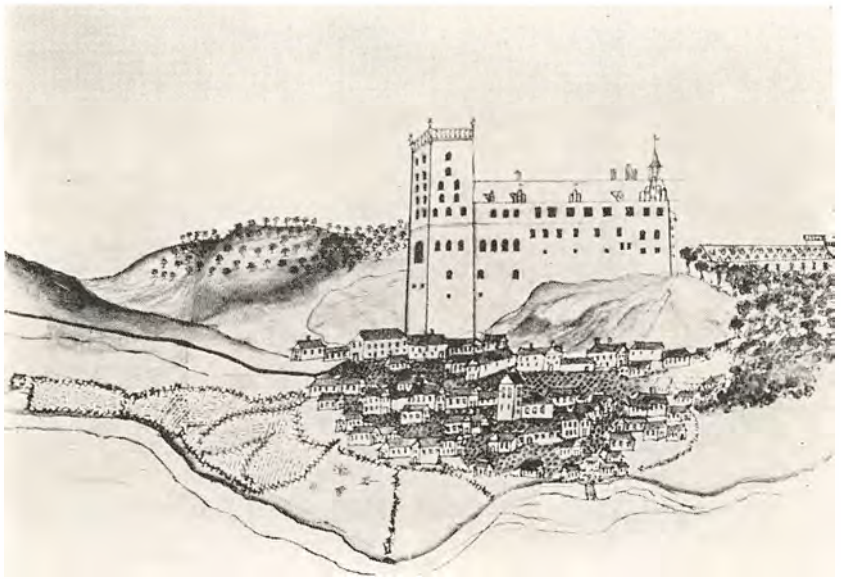

Kolding med Koldinghus. Tegning fra Slutningen af det 17. Aarh., formentlig udført af Kong Christian V. Rosenborg.

Købstadbefolkning i Danmark kan maaske anslaas til ca. 100 000 Mennesker.

Endnu mere forskelligt var dog det Billede, som *det danske Landskab* frembød. Vel var Kystlinien næsten den samme som nu; de Forandringer, som Vesterhavets Angreb har voldt paa Jyllands Strand, eller som Menneskets Haand har fremkaldt paa Lolland-Falsters Sydkyst, er, set fra Helhedens Synspunkt, af ringe Omfang. Man kunde dengang sejle til og fra Ringkøbing og Rødby. Det bør bemærkes, at Vendsyssel og Thy endnu paa denne Tid var landfaste med det øvrige Jylland, da Aggertangen efter et Gennembrud af Havet i Christian IV's Dage atter var sandet til. Men for den, der ad de daarlige, bugtede og kun et Par Meter brede Veje, helst til Hest, bevægede sig frem gennem Landet, frembød der sig et helt andet Skue. Skovenes Udstrækning var langt videre end nu, eller rettere sagt, man traf uden for den egentlige Højskov store Arealer sumpet Kratmark, som Kulturen endnu ikke havde forstaaet at mestre. Overhovedet var Danmark den Gang et langt fugtigere Land, Vandløb og Moser lagde mange Hindringer i Vejen for Trafikken, og under Krigsforhold kunde Befolkningen søge sin Tilflugt til saadanne utilgængelige Steder og herfra med Held forurolige Fjendens Skarer. Men Hovedforskellen mellem det danske Landskab dengang og nu laa navnlig paa

to Punkter: Et langt mindre Omraade var under Dyrkning, da Oredrevene dannede Ødemarker mellem Byernes Tilliggender, og Bebyggelsen samlede sig som Regel — bortset fra de enligtliggende Herregaarde, Vandmøllerne og Husene paa Fællederne — klumpvis i Landsbyer om de gamle Kampestenskirker.

Et svagtbefolket Land med højt regnet en Million Indbyggere fra Blaavandshuk til Kalmarsund. Et fattigt Land, saa vist som Erhvervene var faa og primitive. Af langt overvejende Betydning var Agerbrug og Kvægavl; Fiskeri og Handel spillede nogen Rolle; Industri kom næsten ikke i Betragtning. Endelig var »Tiderne« daarlige, Konjunkturerne nedadgaaende fra Tiaar til Tiaar. Fra 1621 til 1660 sank Kornpriserne med en Snes Procent, og Bevægelsen fortsattes herefter i samme Retning, indtil det endelig henimod Aarhundredskiftet begyndte at bedre sig noget. Det var svære Tider at leve i. Godt, at man ikke kendte dem bedre.

Hvor meget Danmark dengang frembragte af *Korn* om Aaret, kan ikke oplyses, men en Toldopgørelse fra 1642 viser en Udførsel af 9—10 000 Læster*), overvejende Byg. Det er kun smaa Tal i Sammenligning med Nutidens. Men man maa ikke glemme, at Forholdene i alle Datidens Lande var saa meget mindre end nu, og det kan til Sammenligning anføres, at hele Danzigs Eksport af Rug fra dets meget frugtbare Bagland samtidig kun var 19—20 000 Læster, at Nederlandenes Kornindførsel i 1630 kun var 40 000 Lstr., og at Amsterdams Konsumtion i 1697 beregnedes til ca. 10 000. Danmarks Kornudførsel, der overvejende kom fra Øerne og gik til Holland, strakte altsaa til til at bespise dettes Hovedstad. Det var ikke meget, men dog altid noget.

Det *Pengeudbytte,* som denne Kornudførsel bragte Landet, var ikke ubetydeligt. Beregner man dens Værdi efter Kapitelstaksterne (Hveden, som ikke optages her, er sat til 1½ Gange Rugens Pris), naar man et samlet Tal paa 675 000 Rdl. Vanskeligere er det at beregne Værdien af *Smørudførslen;* da den imidlertid i 1642 kun beløb sig til 223½ Læster, altsaa omtrent 300 000 kg, naar man næppe til en højere Sum end henimod 30 000 Rdl. Meget større Betydning havde derimod *Eksporten af levende Dyr,* navnlig Stude og Heste. Af Øksne udførtes der i 1642**) 37 646 Stkr., af Heste 12 368. Øksneeksporten laa væsentlig i Adelens Hænder, da denne havde Privilegium paa at staldfodre Stude paa sine egne og sine Bønders Gaarde, mens Borgerne kun maatte opfodre dem paa det Hø, de selv havde

*) 1 Læst = 40 Tdr. Rug, 48 Tdr. Byg eller 80 Tdr. Havre.

**) Eller rettere i 1643, thi Finansaaret regnedes dengang fra 1. Maj til 30. April, og Studeudførslen fandt som Regel Sted i Marts og Begyndelsen af April.

indhøstet, og det overhovedet var Bønderne forbudt at give sig af med denne Handel. Arent Berntsen oplyser, at de skaanske Stude var de største og fineste i Kødet; den ringeste Kvalitet frembød Fyn, men det største Antal og en rigtig god Race kom fra Jylland. Det var ret store Mængder, som de enkelte Adelsmænd kunde raade over; 1643 udgik der saaledes gennem Kolding Toldsted fra Jørgen Arenfeld til Voergaard 350 Stkr., fra Fru Sofie Brahe til Odden 269 og fra Fru Elisabeth Rantzau til Vraa og Hundslund 230, mens der fra en Række Herregaarde i Himmerland kom 100—200 Stkr. For Jyllands Vedkommende var Hovedudførselsstederne Ribe og Kolding, hvortil i anden Række kom Varde og Ringkøbing, fra det første Sted udførtes gennemsnitlig 5—6000 Øksne om Aaret, i enkelte Aar endog over 9000; i Kolding var Antallet 1643 12 980, i de følgende Aar maaske lidt mindre. Over Halvdelen af Studene kom altsaa fra Jylland; paa Fyn var Hovedudførselsstedet Assens, som i Aarene 1640—55 regelmæssigt afsendte over 6000 Stkr. aarligt (1640: 6176; 1655: 6024). Fra den sjællandske Øgruppe skete Udførselen navnlig over Rødby, men har næppe oversteget nogle Hundrede aarligt, derimod viser de fem skaanske Stæder Malmø, Landskrone, Helsingborg, Ystad og Kristianstad i 1655, der synes at have været et godt Aar, et samlet Tal paa 4097.

Selv om Øksnehandelen synes at være gaaet noget tilbage siden det foregaaende Aarhundredes Slutning, da den i gode Aar var kommet op over 50 000 Stkr., var den dog stadig meget fordelagtig for Landet. En stor Del af Udførselen skete søværts til Holland, der i det hele var Hovedaftageren af denne Kvalitetsvare. Medens denne Udførsel fandt Sted fra Ribe i nederlandske Oksesmakker, delte i de skaanske Søstæder danske og fremmede Skippere Fortjenesten ved Transporten mellem sig. Opkøberne var dels Prangere fra Amsterdam, Bremen og Hamburg, dels hjemlige Købmænd, blandt hvilke man lægger særlig Mærke til Københavnsborgerne Steffen Rode, Albert Itzen og Cort Heinrich Mercker. Af den førstes Regnskaber kan man se, at Salgsprisen for Parret af Øksne svingede omkring 35 Rdl. Beregnes herefter Værdien af hele Landets Studeeksport i 1643, faar man altsaa ca. 660 000 Rdl., næsten det samme Tal som for Kornet. Hvad de 12 368 Heste har indbragt, er det vanskeligere at sige, maaske kan man sætte dem til 360 000 Rdl. (30 Rdl. Stk.). Til de mere betydelige Udførselsgenstande maa endnu regnes Svin (ca. 3000), Faar (1665 Stkr.) samt Fisk, især Sild (22 Læster) og Flyndere (407 000 Stkr.). Beregner man disse sidste Poster til en Værdi af i alt 250 000 Rdl., kan altsaa hele Danmarks Udførsel i Christian IV's senere Aar sættes til henimod 2 Mill. Rdl. Vejer man herimod Ind-

førselen, maa Billedet blive ret lyst; thi den bestod væsentlig kun af Salt, Vin, Øl, Tobak, Klæde og Silke samt Kolonialvarer. Mens det for Drikkevarerne, som beløb sit til 4000 Ammer, og for Tobakken ikke er let at opgive Værdien, er den samlede Sum for de øvrige Artikler ca. 300 000 Rdl., saa at der altsaa bliver et betydeligt Overskud paa Handelsbalancen. Man klædte sig nemlig væsentlig i Vadmel og hjemmegjort Lærred. Glemmes maa det dog ikke, at man har at gøre med en Bruttoindtægt, hvilket bl. a. fremgaar af, at de Stude, som Steffen Rode solgte for 35 Rdl. Parret, havde kostet ham selv i Indkøb ca. 30. Og hvad Importen angaar, bestod den i Modsætning til vor Tid væsentlig af Luksusvarer; i hvert Fald var det kun en Del af Saltet, der i Form af saltet Fisk og Kød vendte tilbage paa et følgende Aars Udførselskonto. Men alt taget i Betragtning kan det dog ikke siges andet, end at det Land var ganske heldigt stillet, hvis Udførsel fremviste et Beløb, der var flere Gange saa stort som Indførslen. Man maa endda tillægge, at Monarkiet bestod af endnu et Rige, Norge, hvor Forholdene i denne Henseende var endnu gunstigere end i Danmark.

Cort Mercker. Stik af Alb. Haelwegh.

Man har gættet paa et aarligt *Kornudbytte* af hele det daværende danske Landbrug paa et Par Mill. Tdr. Tallet skal her hverken bestrides eller bekræftes; er det rigtigt, repræsenterer det en Værdi i Datidsmønt af 3—4 Mill. Rdl. Dette var i Sammenligning med Nutiden ikke noget stort Resultat og finder sin Forklaring i Landsbyernes Fællesskab med de dertil knyttede Driftsmaader, navnlig Trevangsbruget, som i det lange Løb maatte udpine Jorden. Desuden var der paa Grund af det lille Kreaturhold ikke Adgang til at gøde Jorden tilstrækkeligt. Formodentlig var det aarlige Foldudbytte et lignende paa Adels- og Bøndergaardene som paa Kronens Slotte, hvorfra vi har mange Oplysninger. Det viser sig her, at det kun var i visse Aar og paa de frugtbareste Strækninger som Østjylland, Midtsjælland og de øvrige Øer, at man kunde høste tre Gange Udsæden af Rug

og Byg. Men i Stedet for at drage Sammenligninger med Nutiden er det nok saa lærerigt at se paa Tidsrummets enkelte Afsnit, og det synes da, at der snarere er Fremgang end det modsatte. I Slutningen af Trediverne og i Fyrrerne viser Tallene en tydelig Opgang, saa at man f. Eks. 1636 paa Aalborg vestre Ladegaard høstede 4 Fold Rug og det følgende Aar 5½ Fold, 1639 ved Horsens 5 Fold, 1641 paa Ladegaarden ved København det samme, og endelig 1645 paa Stevns og Vestfyn ligeledes 5, ja ved Skivehus endog 5—6 Fold Rug og 6—8 Fold Byg. Det er ikke usandsynligt, at dette Resultat, der viser omtrent Halvdelen af, hvad man i vore Dage er naaet til, skyldes Christian IV's personlige Anstrengelser; man ved nemlig, at han eksperimenterede med udenlandsk Sæderug og ny Plovtyper, ja at han paa Frederiksborg forsøgte at lade Børn luge Byggen, »naar det er en Spand lang opløbet. De skal forrette sligt med bare Fødder og have en Kurv paa Armen, hvorudi de skal kaste Klinten«, skriver den omtænksomme Konge.

Christian IV var ogsaa i andre Henseender en Foregangsmand i Landbruget. Han oprettede *Stutterier* rundt om paa Slottene og et *Schæferi* med engelske Faar paa Esrom, men navnlig viste han Interesse for at skabe en *Mejeridrift* efter nederlandsk Mønster. Han indforskrev Køer fra Frisland og Mejerister fra Nederlandene, saa at Ordet »Hollænder« ligefrem blev Fællesnavnet for en Befolkningsklasse. Hans Forsøg efterlignedes paa en Række Herregaarde, derimod maa det i høj Grad betvivles, at de skulde have faaet nogen Betydning for Massen af Landbrugerne, Bønderne.

2. Bønderne.

Bondestanden dannede det langt overvejende Flertal af Folket. Dens Liv i Landsbyerne foregik i de gennem Aarhundreder hævdvundne Former, og det 17. Aarhundrede frembyder kun faa ny Træk. Den delte sig i en Række Klasser, tit forskellige af Betydning og Benævnelse i de forskellige Dele af Riget. Mere end paa noget andet Omraade føler man her bevaret det Særpræg, som Udviklingen fra Middelalderen af havde i de forskellige Landskaber. Et Fællestræk er det dog, at Fæstebønderne overalt dannede det store Flertal, hvad enten deres Gaarde ejedes af Kronen, Adelen, Universitetet eller andre. Selvejerne eller »de jordegne Bønder« var, som tidligere anført, forholdsvis faa. Man kan ud fra vor Tids Synspunkt beklage denne Kendsgerning, men ser man paa de økonomiske Kaar, som Datidens Selvejere og Fæstere levede under, var der her ikke nogen synderlig

Forskel. Den laa væsentlig i, at de jordegne Bønder havde Arveret til deres Gaarde og derfor var fri for at betale Fæstebøndernes »Indfæstning« ved ny Ejers Tiltrædelse, en Sum, der for hele Landets Vedkommende laa mellem 40 og 80 Rdl. pr. Gaard, som i de gode Egne kunde stige endnu højere, men som til Gengæld paa den sjællandske Øgruppe, hvor Vornedskabet herskede, sank helt ned til nogle faa Rdl. Selvejerbønderne havde ganske vist en lavere aarlig Afgift at yde end Kronens og Adelens Fæstere, men til Gengæld betalte de dobbelt saa høj ekstraordinær Skat, og hvad Arbejdspligten angaar, var den nogenlunde ens for begge Parter. Selvejerbønderne var talrigst i Kolding-, Aarhus- og Skanderborgegnen samt paa Bornholm og i Bleking, mens der paa Sjælland, Møn og Falster saa godt som ingen fandtes. Et for Jylland ejendommeligt Træk er det, at Antallet i flere Len var stigende gennem Aarhundredets første Halvdel.

Men Hovedtypen blandt de danske Bønder var altsaa *Fæsteren*, og det er ham, vi skal beskæftige os med, naar vi vil trænge til Bunds i Bondestandens Kaar ved det 17. Aarhundredes Midte. Naturligst er det foreløbig at se bort fra de Fæstebønder, som var »Ugedagsbønder« til Kronens Slotte og Adelens Herregaarde, d. v. s. besørgede Driften af den Jord, som laa under disse Storgodser, med Pløjning, Saaning, Høst o. s. v. Adelens Ugedagsbønder var knapt 14 000; Kronens Ugedagsbønder er det vanskeligere at optælle; til 50 Slotte og Ladegaarde var de 5370; det samlede Antal tør maaske sættes til 7000. Som man ser, var af Danmarks 75 000 Bønder 45—50 000 Fæstere uden Ugedagsarbejde, d. v. s. omtrent 64 pCt. af det samlede Tal.

Det siges i Samtiden, at Fæstebondens *Landgilde* som Regel var en Trediedel af Udsæden, og vi har tidligere hørt, at Udbyttet af Høsten var to til tre Fold. Dette betyder, at den aarlige Landgilde varierede fra 16 ned mod 11 pCt. af Udbyttet, og at Procenten sank i samme Forhold, som Foldudbyttet steg. Ingen vil kunne kalde dette en urimelig Byrde. En Helgaard (ɔ: en Ejendom med 16 Tdr. Udsæd) paa Sjælland kom saaledes med en Høst paa 48 Tdr. Korn til at aflevere godt 5 Tdr. til Ejeren. Ganske vist var dette ikke Fæsterens eneste Byrde. De fleste Aar maatte han af med 1 Rdl. (ɔ: ½ Td. Korn) i *Pengeskat* og undertiden ogsaa med en *Kornskat* paa mellem ¼ og 1 Td. Værre var *Tienden* til Kirken, der, som Navnet viser, betød en Tiendedel af Afgrøden. Alt i alt beholdt den nævnte sjællandske Fæstebonde saaledes af sine indhøstede 48 Tdr. Korn, naar han havde lagt Udsæd for det følgende Aar til Side, godt en Snes Tdr. Korn tilbage. Gennemsnitsudbyttet for hele Landet har dog vel ligget noget lavere.

For at bedømme Fæstebondens Stilling maa man dog ikke glemme, at Kornudbyttet kun var en Del af, hvad hans Gaard kastede af sig. Hertil kom som nu Høhøsten og Kreaturerne, men desuden en Række Indtægtskilder, som spiller en langt ringere Rolle i vore Dage. Faareavlen var betydningsfuld i Jylland, Skaane og paa Fyn. Skovene var af Betydning ikke blot ved at levere Tømmer og Brændsel til Bindingsværksgaardene, men ogsaa, fordi man her kunde drive Svin paa Olden. Paa sine Steder, som i Limfjordsegnene, kunde Bønderne ogsaa regne med Udbyttet af Fiskeriet. Paa den anden Side maatte Bonden ogsaa betale Afgifter af disse Ekstraindtægter, f. Eks. Kvægtiende o. l.

Ingen vil kalde den danske Bondes Stilling for god, men det maa samtidig erindres, at Ulemperne mere skyldtes den primitive Landbrugsteknik og de daarlige Tider end det sociale Tryk. I Tyskland var Forholdene snarest værre end her i Landet, og selv i Nederlandene, hvor Landbruget stod højest i Europa, og hvor man hører om Bønder med Ejendomme paa op til 200 000 Kroners Værdi, ansaas det for ufordelagtigt at sætte Penge i Landejendomme, da de kun gav 2 pCt. i Udbytte. Et Aarsudbytte af et dansk Jordbrug paa 50—100 Rdl. maa desuden sammenlignes med andre Indtægter; nævnes kan det saaledes, at Centraladministrationens Kancellister og Renteskrivere kun oppebar 150—200 Rdl. om Aaret.

Fæstebondens Vilkaar er dog ikke udtømt med en Skildring af hans økonomiske Stilling. Selv om han ikke havde Ugedagshoveri, paalaa der ogsaa ham Kørsler og Arbejder for Ejeren. Særlig ved Slottes og Herregaardes Opførelse, — der ganske vist af sig selv bortfaldt i de sidste Tiaar før 1660, — maatte han hjælpe med. I 1623 vurderedes dette Arbejde for større Bondegaarde paa Fyn til 1—3 Rdl. aarlig. Her blev det en følelig Ulempe, at det for hvert Aar blev vanskeligere og vanskeligere at skaffe Arbejdskraft. Tjenestekarlene følte sig ligesom nu tiltrukne af Købstæderne, især København, og som Følge heraf maatte Aarslønnen stadigt stige. 1655 paabød derfor Regeringen en Maksimumsløn, der paa Sjælland og i Skaane var 15 Daler (à $^2/_3$ Rdl.), paa Fyn og i Jylland 12 Daler. I Skatteregnskaberne fra alle Len ser man Karlenes Antal synke, i hvert Fald fra 1610 til ca. 1640, og hvorledes Bønderne i Stedet maa nøjes med Drenge. Arbejderspørgsmaalet bliver af stigende Vanskelighed for Bonden.

Det lidet rentable Landbrug med de synkende Kornpriser maatte tage Modet fra en hel Del Bønder. Dette kunde vise sig ved, at de — til Trods for, at Livsfæstet var retsligt sikret dem fra Frederik I's Tid — opsagde det og fraflyttede deres Gaarde, men ogsaa derved, at det efter en Fæsters Død viste sig umuligt at faa en anden

til at overtage Gaarden. Paa Sjælland, Lolland-Falster og Møn havde man som bekendt søgt at komme over Vanskelighederne ved *Vornedskabet*, hvorefter Bøndersønnerne var forpligtede til at blive i deres Hjemstavn og overtage Gaarde her. Men heller ikke herved kunde man undgaa »*Ødegaarde*«. Dette uhyggelige Navn dækker dog over meget forskellige Begreber; thi en Ødegaard kan være beboet, men ude af Drift, eller ubeboet og dog i Drift, idet dens Jord dyrkes under en anden Gaard. Hovedsagen er, at den er saa forarmet, at der ikke kan ydes fuld Landgilde og Skat deraf. Det er sikkert, at saadanne Ødegaarde tager voldsomt til i Tal efter en Krig, f. Eks. i Jylland efter 1627—29 og 1643—45, men som Regel plejede deres Tal ogsaa hurtigt at synke i de efterfølgende Fredsaar, da det var i Ejerens egen Interesse at holde Bonden ved Gaarden, bl. a. ved at forstrække ham med Sædekorn. Nogle Eksempler vil vise dette:

Ødegaarde	1610	1624	1632	1642	1648	1655
Helsingborg Len	86	13	81	46	288	23
Nyborg og Odense Len	8	11	28	49	255	183
Lundenæs Len	79	43	419	260	561	384

Men det fremgaar ogsaa af disse faa Tal, at Ødegaardsproblemet fandtes til alle Tider, og at det blev værre med Aarene. Værst var det sikkert paa Sjælland, hvor en Angivelse fra Aarhundredets Midte sætter ca. 1300 øde og halvt øde Jordbrug over for godt 11 000 »bevarede«, d. v. s. næsten 12 pCt.

Et lignende Indtryk, som af »Ødegaardenes« stigende Tal, kan man faa af de Beløb, som Skatterne indbragte, men ogsaa her viser de forskellige Landskaber et meget forskelligt Billede. Thi medens en enkelt Skat i Jylland 1643 gav 18 000 Rdl. og i 1651 24 000 Rdl., var den i Skaane mellem 1643 og 1648 sunket fra 19 000 til 16 500 Rdl. og paa Sjælland 1643—51 endog fra 29 000 til 17 400. Hvilken Betydning Karl Gustavskrigene fik for Tallet paa Ødegaarde, vil blive omtalt i et følgende Afsnit; her er det Meningen at dvæle ved Forholdene, som de var i de sidste Fredsaar før 1660. Erindres maa det endelig, naar man betragter Ødegaardenes stigende og Skattesummernes synkende Tal, at man ikke kan tillægge dem absolut Værdi; der var i Datiden i nok saa høj Grad som nu en Tendens til at unddrage sig offentlige Byrder, og da Kontrollen hermed udelukkende laa i Landboernes egne Hænder, er der al Grund til at antage, at den ofte har været lidet effektiv.

Sjælland er i det hele det mørke Punkt i Datidens Danmark. Fremmede, som havde set dets Landboforhold og fejlagtigt sluttede, at de

var typiske for Riget, fik et alt for mørkt Billede af dette. Det er karakteristisk, at Sjælland ikke var Adelens forjættede Land, saaledes som Skaane og Fyn. Det var derimod her, i Hovedstadens Nærhed, at Kongerne stræbte at koncentrere deres Jordbesiddelse, og Følgerne blev ikke gunstige for Bondestanden. En Virkning af Vornedskabet var, at de vornede, som blev tvungne til at overtage Gaarde, ofte bortlejede disse for en ringe Afgift, hvorpaa Lejeren drev Rovdrift med Jorden, ødelagde den med Havre og anden »jordskærpende« Sæd og efter faa Aars Forløb flyttede andet Steds hen. Disse Indflyttere synes for en stor Del at have været jyske Bønderkarle, især fra Vendsyssel og Thy; thi Jyderne var allerede den Gang kendte for deres Initiativ og Vandrelyst, og der fandt stærk Indvandring Sted til de sjællandske Landsogne. Dette er et ejendommeligt Vidnesbyrd om, hvor lidt Vornedskabet skræmmede de andre Landsdeles Befolkning, og hvorledes denne Indretning kom til at virke mod sin egentlige Hensigt.

Betydeligt bedre end paa Sjælland var Fæstebondens Forhold paa *Fyn*, hvis Beboere af Arent Berntsen roses som »skikkelige, flittige, renlige og forstandige«. Ogsaa om *Lollikerne* hedder det, at de var »duelige og for største Delen formuende Folk«. Om *Jyderne* siger den samme Forfatter, at de var »et stærkt, omhyggeligt og flittigt Folk, som intet til Formues Formerelse underlade«. Navnlig slog det den fremmede, at de altid havde været et frit Folk, hvad der ogsaa bidrog til deres økonomiske Uafhængighed. Der findes i det hele ikke faa Vidnesbyrd fra Jylland, Fyn og Skaane paa Fæstebønders Uafhængighedsfølelse, saa at de hverken lod sig gaa for nær af Adels- eller Embedsmænd. Ogsaa i denne Henseende giver Sjælland det mørkeste Billede, den sjællandske Bonde var aabenbart kommet meget langt bort fra Valdemarstidens store Vækkelse.

Men tilbage staar det at se paa den Snes Tusinde, i alt 30 pCt. af samtlige Bønder, som dannede Standens Pariaer, Kronens og Adelens *Ugedagsbønder*. Deres Tal var i denne Tid i Stigning, der gik stadig Skattebønder over til dem, vel netop fordi Ugedagsbønderne var skattefri, naar de tilhørte Adelen. Da der paa den anden Side stadig nedlagdes en Del Bøndergaarde, saaledes at deres Jord opsugedes af Herregaardsarealerne, var det sikkert ogsaa denne Klasse Bønder, som maatte bære Tabet, da deres Jorder laa Herregaardenes nærmest. Der løb altsaa en stadig Strøm af Mennesker ind i denne Klasse, og omvendt en anden Strøm ud deraf, men den sidste var den svageste; thi da den løse Arbejdskraft ogsaa svigtede for Adelsmændene, maatte de stræbe efter at erstatte den med afhængige Gaardbrugere.

Det er denne Fjerdedel af Danmarks Jordbrugere — den egentlige

Husmandsklasse er her ikke medregnet, — som man hidtil navnlig har haft for Øje, naar man talte om Bøndernes usle Tilstand i d. 17. Aarh., og det maa indrømmes, at for disses Vedkommende er det ikke uden Grund. Hvad der var ejendommeligt for dem fremfor de øvrige Fæstebønder, var Pligten til *Avlingshoveri* paa Kronens Ladegaarde og Adelens Sædegaarde, hvortil endda kom en Række andre Arbejdspligter. Dette Hoveri var fra o. Aar 1600 ikke længer bestemt, saaledes at det maatte lægge Beslag paa en betydelig og stadig stigende Del af Bøndernes Tid og Arbejde. Ensartede Forhold fandtes dog ikke, og det er derfor umuligt at give noget almengyldigt Billede*). Hyppigt var det vist paa Krongodset, at de 50—150 nærmest Slottet boende Bønder foruden Vaar- og Høstarbejde maatte yde 1—3 Dagsværk ugentlig, f. Eks. med at sætte Stendiger om Vangene, grøfte og udgrave Damme. Hertil kom de korte Rejser, d. v. s. paa 1—4 Mil, som hver Bonde tit maatte køre med Brænde og lignende en à to Gange om Ugen. Paa Hindsgavl Slot regnedes Vaar- og Høstarbejdet 1648 til 29 Dage om Aaret. Her kunde altsaa det samlede Hoveri anslaas til at lægge Beslag paa en Arbejdsenhed i det halve af Aarets Dage. Paa saadanne Steder maatte Ugedagsbonden naturligvis holde Tjenestekarle eller sætte sine Sønner i Arbejde. Om Forholdene paa Adelsgodset har vi ingen Oplysninger; der er dog ingen Grund til at antage, at det som Regel skulde have været bedre for Bonden.

Billedet af Bondebefolkningen vilde dog ikke være fuldstændigt, hvis man udelukkede den Klasse, som havde liden eller ingen Jord, altsaa hvad i Nutiden betegnes som *Husmændene*. Den omfattede tillige Møllere, »Embedsmænd«, d. v. s. Landsbyhaandværkere, — blandt hvilke Smedene nød særlig Anseelse og havde den bedst betryggede Stilling, — Inderster, Fiskere m. m. »Gadehusmænd« hed de, der boede i Huse ved Landsbygaden, og foruden af en Stump Jord med Ret til Græsning paa Fælleden for en Ko levede de af Sæsonarbejde paa Herregaarden eller ved Bøndergaardene. Andre holdt til i »Jordhuse« paa Fælleder og Oredrev, og der klages ofte over, at der her herskede et uskikkeligt Liv med Øludskænkning for Landsbyens Beboere. Gadehusmændene synes i mange Egne at tage til i Aarhundredets Løb, formodentlig fordi man i dem har fundet Erstatning for de manglende Tjenestekarle; i Koldinghus Len var der saaledes i 1655 ved Siden af 983 Fæstebønder 319 Gadehusmænd, i Aalborghus' Len samtidig 1730 Fæstebønder mod 1113 Gadehusmænd. De rekruteredes desuden fra Gaardmandsklassen, idet gamle eller forarmede Fæstere maatte nøjes med at tilbringe deres sidste Dage som »Inderster«. Men i det hele

*) I det følgende Aarhundrede er Hoveriet beregnet til at udgøre 20 pCt. af Ugedagsbondens samlede Arbejdsydelse.

synes Stillingen som Husmand at have haft en vis, relativ Tillokkelse, thi det er hyppigere, at Gaardmænd bliver til Husmænd, end at det omvendte finder Sted.

Bondestandens Kaar var saaledes saare forskellige inden for dens forskellige Klasser og ikke mindre inden for de forskellige Landsdele. *Boligerne* var som Regel beskedne Bindingsværksbygninger; — paa Fyn saa man dog ofte teglhængte Stuehuse, murede af røde Mursten og prydede med Karnapper; i Vestjylland var de paa Grund af Træmangel opførte af smaa Kampesten og Ler. *Kosten* var alle Vegne kraftig og saa rigelig, at den vakte de fremmedes Opmærksomhed. Det danske »Saltmadsfad«, der bestod af Flæsk-, Okse-, Faare- og Lammekød og nødes koldt, var en Hovedbestanddel deri; Udlændinge havde dog svært ved at forsone sig med Blodpølserne, da det efter deres Mening »var Hundenes Mad«. »Ja, selv naar de tærsker, sætter de (d. v. s. Bønderne) sig, omtrent hver Gang de har udtærsket et Neg, ned i Halmen, tager Brød og Smør frem, smører og spiser.« Ved Recessen af 1643 forbødes det paa ny Bønderne at holde Gilder, paa nær tre om Sommeren, og at holde Bryllupper ud over tre Dage. Navnlig i Jylland og paa Fyn var Velstand saare almindelig før de store Krige; de mange Fund, som i vore Dage er gjort her af Sølvskeer og andre Sølvgenstande, vidner herom. Dog kan det maaske antages, at Befolkningen hyppigt levede over Evne; den havde ikke formaaet at indstille sig efter de nedadgaaende økonomiske Tider.

Om den aandelige Kraft, som endnu fandtes hos den danske Bonde, taler de sydlige Øers Forsvarskamp under Svenskekrigen, og fra Jylland og Skaane har vi mange Vidnesbyrd af lignende Art fra de forskellige fjendtlige Indfald. Men ogsaa i saa Henseende dannede Sjælland en trist Undtagelse, og om Riget i dets Helhed gælder det, at Respekten og Sympatien for Bondestanden var synkende. Selv en saa fremragende Adelsmand som Niels og Jens Juels Fader Erik Juel, Landkommissær og Lensmand paa Aalborghus, kunde 1655 skrive: »Mig sker efter gammelt Ordsprog: Hvem Bonden klapper, den napper han, og hvem hannem napper, den klapper han«. Udtalelsen er i Virkeligheden karakteristisk for Bøndernes Forhold til de øvrige Stænder; ud over en vis vag Sympati hos Borgerne kunde de ikke glæde sig ved Forstaaelse. Det er da ogsaa i denne Tid, at Ridefogdernes Haardhed begynder at gøre sig gældende, navnlig over for de hoveripligtige Bønder. Dog er der ikke Tvivl om, at jo længere bort fra Hovedstaden man kom, des oftere mødte man et patriarkalsk Forhold fra Herremandens Side over for hans Fæstebønder.

3. Adelen og Præstestanden.

Landbefolkningens øverste Spids var *Adelen*. Den var saa faatallig, at den 1660 kun omfattede 131 Slægter med omtrent 500 Familier, der beboede de ca. 740 Sæde- og Ladegaarde, som laa spredte over hele Landet, særlig dog i Skaane og paa Fyn. Højt regnet et Par Tusinde Mennesker tilhørte denne Stand; der gik altsaa 300 Bønder eller 30 Købstadborgere paa en Adelsmand. Og dog var den overvejende politiske Magt og de største sociale og økonomiske Friheder samlede i denne lille Skare. Forholdet blev endnu grellere ved, at der inden for Standen fandtes en faktisk, om end ikke retslig begrundet Overklasse. Den bestod af de Slægter, som traditionsmæssigt havde Eneret til Rigsembedsmands-, Rigsraads- og Lensmandsstillingerne. Dette var i den første Halvdel af det 17. Aarhundrede højst 40 Slægter, der saa godt som alle kunde rose sig af høj Ælde og berømte Navne. Inden for denne faatallige Højadel var der en ejendommelig Bevægelse, idet nogle Slægter som Bille, Brahe, Gyldenstjerne, Lykke og Rosenkrantz snarest maatte siges at være i Tilbagegang, mens andre som Bjelke, Holck, Juel, Juul, Krag, Reedtz, Sehested, Skeel, Thott og Vind stadig vandt fremad. Kun meget langsomt naaede nyadlede Slægter at blive repræsenterede i Rigsraadet eller at faa de store Len. Højadelens politiske Magt var grundet paa en tilsvarende økonomisk Uafhængighed; af hele Standens Ejendom besad den ca. 85 pCt. Den stræbte ved Ægteskaber inden for sin egen Kreds at forøge sine Besiddelser og holde sit Blod blaat. Det var navnlig denne Del af Adelen, som følte sig fornemt hævet op over de øvrige Stænder og derved bidrog til at skabe en Modsætningsfølelse. Men det maa ogsaa indrømmes, at det var Højadelen, som sad inde med den højere Kultur, som — saa længe den evnede det — smykkede Landet og sig selv med de stolte Herregaardsbygninger, og som gjorde en personlig Indsats paa Historieskrivningens, det juridiske Studiums og den religiøse Tænknings og Digtnings Omraader.

Hvis Tiden mellem 1648 og 1660 med nogen Grund kan betegnes som »Adelsvældens sidste Dage«, er det givet, at den politiske Magt i Danmark laa i Hænderne paa et *Oligarki*. Den almindelige Adel trøstede sig med at have *Standsrettighederne* fælles med Rigsraadsadelen, og dette viste sig da ogsaa at være et stærkt forbindende Kit. Skattefrihed for sig og sine Ugedagsbønder, Ret til at bevilge og opkræve Skatterne af sine øvrige Fæstebønder, Tiendefrihed, Toldfrihed for Varer, der indførtes til eget Brug, Ret til Øksnestalding, Hals- og Haandsret over sine egne Bønder, Jagt og Fiskeri; disse Rettigheder var kun de vigtigste af dem, som var hjemlede Adelen ved

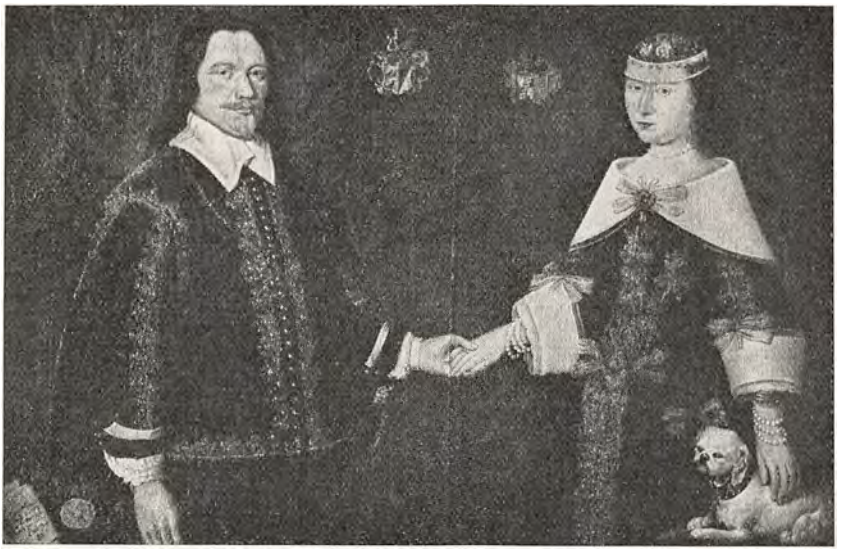

Rigsraad Otte Krag og hans Hustru Fru Anna Rosenkrantz.
Maleri fra 1649. Frederiksborg.

Haandfæstningerne. Den eneste Forpligtelse, som til Gengæld herfor paahvilede den, var Rostjenesten, Skyldigheden til at stille 1 Rytter for hver 312 Tdr. Htk.

Og dog, hvad hjalp det altsammen, naar det *økonomiske Grundlag* for en saadan Godsejerstilling vaklede? Hvor mangen Herremand maatte ikke sukke, naar han saa paa sin skønne Hovedbygning, bygget af velstaaende Fædre med tre-fire Længer for at give Plads til Gæsterne ved de store Familiefester, men nu paa Grund af sin Størrelse næsten umulig at vedligeholde? Eller paa Forbruget af Klæder, Smykker og Vin, der var blevet sat i Vejret i de gode Tider, og som det nu var saa vanskeligt at reducere? Eller tænkte paa, hvad Sønnernes Udenlandsrejser og Familiens eget Vinterophold i Købstæderne, navnlig København, kostede? Især for den almindelige Adel, der ikke havde Lensindtægterne i Ryggen, maatte Udsigterne té sig bistre; Hovedhjørnestenen i dens Økonomi, Øksnehandelen, var jo risikabel og bragte hyppigt Underskud. Tjenestefolk var svære at faa, og de, der fandtes, var dyre. Fristende var det under disse Forhold at spænde Hoveriet til det yderste, skønt det til syvende og sidst gik ud over Herremændene selv, naar deres Ugedagstjenere forarmedes. Adelens og Bøndernes Interesser faldt paa saa mange Punkter sammen, at det paa en Tid, da Modsætningen mellem Land og Købstad, navnlig Hovedstaden, blev skarpere, vilde have været god Politik at samle alle

Landbokredse til een Hær. Hvad var de til syvende og sidst andet end store og smaa Bønder? Herfor savnede Adelsstanden imidlertid fuldstændigt Blik, og ligesom den havde afspærret Tilgangen til sig fra Købstædernes Patriciere, havde den for længst afbrudt den naturlige Bro mellem sig og den øvrige Landbefolkning og straffet en Adelsmands Ægteskab med en »ufri« Kvinde med Tabet af de adelige Rettigheder. Derfor manglede Adelen den naturlige Tilgang, som kunde have hindret den i at gaa tilbage i Tal, og i de godt og vel hundrede Aar mellem 1536 og 1660 uddøde ikke mindre end 100 Slægter, altsaa op imod Halvdelen. Den sparsomme Erstatning bestod væsentlig i tyske Hofmænd og Officerer, der paa Grund af Kongegunst naturaliseredes i Danmark, men deres Tal var fra 1596 til 1660 kun 24, endda betydeligt lavere, end det havde været før Christian IV's Tronbestigelse. Ret enestaaende var det, da den fremragende Embedsmand Peder Charisius adledes 1658.

Hvilken Modsætning til Lande som Sverige eller England, hvor Optagelse i Adelen hørte til det let opnaaelige Maal for fremragende borgerlige! Uden at man behøver at søge Aarsagen i fysisk eller aandelig Degeneration, maatte den danske Adel langsomt dø ud, og det er heller ikke underligt, at den i denne Tilbagegangsperiode faar et bedrøveligt Præg af Stagnation. Helt blottet for Friskhed og Fremdrift var den vel ikke; saaledes søgte den at bryde ny Veje og kaste sig ind i en rationel Udbytning af Landets naturlige Hjælpekilder. I Skaane grundlagde Joachim Beck et Alunværk, og Iver Krabbe begyndte med Kulbrydning ved Kullen, ligesom Jernværker anlagdes paa forskellige Steder. Paa Fyn grundede Marsken Anders Bille endog en Fabrik, Brobyværk, for Tilvirkning af Vaaben og andre Metalgenstande. Andre adelige tegnede i Christian IV's Tid Aktier i de nye Handelskompagnier, f. Eks. det østindiske. Men Gang paa Gang gik det galt med disse nye Foretagender, fordi man manglede Kapital; de i gode Aar fortjente Penge var jo bundne i Herregaardsbygningerne eller forbrugte paa Udenlandsrejser og Luksus. Man maatte da laane, enten i Udlandet eller hos den hjemlige Borgerstand, men da det var forbudt »ufri« at erhverve adeligt Jordegods, var Sikkerheden for Laanene ringe, og Renten maatte blive høj. Eksempelvis kan det anføres, at da der 1665 i Dødsboet efter den berømte Lærde Ole Worm viste sig at ligge Gældsbeviser paa 40 000 Rdl., stammede de saa godt som alle fra adelige Debitorer.

I de sidste Decennier før 1660 var der ikke mange rige Mænd inden for Adelen, men enkelte kunde ganske vist opnaa en forbavsende Velstand. Det gælder om Tage Thott, »Kongen af Skaane«, der ejede syv Herregaarde med 3—400 Bønderjordbrug og deraf havde en Aarsind-

tægt paa 16—20 000 Rdl., og om Jørgen Brahe, »Kongen paa Fyn«, der endog besad ni Herregaarde. For de skaanske Herregaardes Vedkommende haves en Række Værdiangivelser fra omtrent denne Tid; de sættes herefter gennemgaaende (med tilhørende Bøndergods) til 30—40 000 Rdl., enkelte endog til 65 000. Bygningerne regnes ofte til ca. 3000 Rdl. Men dette betegner vist ogsaa Toppen. I Jylland, navnlig i Vendsyssel, var Forholdene langt mere beskedne; af 269 jyske Herregaarde havde Halvdelen under 100 Tdr. Korn i Udsæd. Naar Arent Berntsen siger, at Herregaardsbygningerne ofte var anlagt saaledes, at man fra Herrens Kammer eller Fruerstuen kunde følge Begivenhederne i Ladegaarden, skønner man, at der nu mer end nogen Sinde kunde være Brug for et skarpt Tilsyn fra Ejerens Side.

Jørgen Seefeld. Stik af Alb. Haelwegh.

Og dog hviler der et eget Lys over den danske Adel endnu i denne Tid, ikke mindst fordi man føler, at den i Modsætning til Enevældens Adel var *national*. Vist er det, at selv om der fandtes Vankundighed og Drikkeri i den lavere Adel, møder man hos Højadelen adskillige tiltalende Træk som Holger Rosenkrantz' teologiske Studiekreds paa Rosenholm, Tage Thotts litterære Hof paa Skabersø med Digterne Anders Bording og Vitus Bering, Joachim Gersdorfs og Jørgen Seefelds Biblioteker, der kan minde om det 16. Aarhundredes Stortid. Forøvrigt er den danske Højadels Aandspræg i denne Tid paavirket af Frondens Frankrig; her kræves ny Egenskaber for at reussere; det er ikke længer nok at være tapper, mægtig, storladen og rundhaandet, man maa ogsaa vise Intelligens, navnlig i Konversationens Kunst. Det gælder ikke alene om at lægge Kundskaber for Dagen, men ogsaa om at kunne udtrykke sig klart og smukt, at behage og more. Corfitz Ulfeldt var den Kavaler herhjemme, som kom Idealet nærmest, men talrige var de, som stræbte derefter. Ogsaa i Forholdet mellem ham og hans højhjertede Hustru er der Træk, som minder om franske Idealer; thi i det 17. Aarhundredes højere Kredse betragtedes Kær-

ligheden som en Forstandssag, grundet paa Beundring for den elskede Genstand. Hvad man hos ham saa op til, var den ubundne Personligheds energiske Handling, drevet frem af Stolthedsfølelse, og man »skyldte sin Fødsel« ikke at lade sine Følelser falde paa en uværdig Genstand, d. v. s. en Helt af lavere Byrd end én selv. »Personligheden frem for Samfundet« er i det hele Løsenet endnu i den første Halvdel af det 17. Aarhundrede. Sit kraftigste Udtryk fik denne Synsmaade maaske i Oluv Daas bekendte Ord 1638: »Adelstanden her i Danmark er et frit Folk og haver højere Privilegier, *med mindre enhver sligt havde samtykket«,* thi heri laa i Virkeligheden det »liberum veto« gemt, der samtidig i Polen førte Landet til Afgrundens Rand, ja derudover.

Men eet er Idealet, et andet Virkeligheden. Naar man fra Ægteparret Ulfeldt vender sig til den højadelige Kreds, der omgav dem, faar man nødvendigvis en ram Smag i Munden. »Svigersønnerne«s Kreds frembyder mange sørgelige Eksempler paa Raahed og Fordærvelse; sørgeligst er maaske Forholdet mellem Hannibal Sehested, hans Hustru Christiane og hans Svigerinde Elisabeth Augusta. »Kartago« og »Skælm« var de bedste Benævnelser, han fik af dem; som en Kainsskikkelse var han i Virkeligheden forhadt af alle. Han truer med at tage sit eget Liv eller tror at være forgivet af Svigerinden; hun paa sin Side fortæller ham rent ud, at hun ikke behøver at skaffe ham af Vejen, da det vilde være at gaa Bøddelen i Næringen. Ebbe Ulfeldt beskyldtes for at slaa sin Hustru Hedvig og for at øde sin Formue paa Boldhus og Kortleg. Hun kaldte ham »det forbandet Kreatur«; han svarede med at benævne hende »en Hundemoder og ikke Menneske« samt erklærede, at hun slog Aarerne paa sine Fødder (for at abortere), og at hun endog nægtede ham et Par grove Lagener. Elisabeth Augusta havde efter sin Ægtefælle Hans Lindenovs Mening mest Lyst »til Galskab og Skarn«, og hun beskyldtes ligesom Hedvig for ægteskabelig Utroskab; selv indrømmede hun 1652: »Jeg har været meget letsindig tilforn«. Hendes Broder Valdemar Christian nedværdigede sig endog til at tilbyde Kongen at overlade ham kompromitterende Papirer om sin egen Moder, hvis han derved kunde opnaa at komme i Gunst ved Hove. Det gør ikke noget meget overbevisende Indtryk, naar en af disse Damer efter sit stormfulde Liv ytrer Trang til »at have Rolighed og tænke mere paa Gud, end jeg nu gør.« Selv den bedste af dem, Leonora Christina, kaldes i Brevene af Hedvig: »Hovmesterinden« og af Hannibal: »den forbandeste Kvind«, mens Christiane skriver: »Min Forstand er ikke saa stor som hendes, at jeg kan give saa subtilige Streger«. Og denne Aand var ikke indskrænket til Svigersønnernes Kreds; et Eksempel uden for den er Kaj Lykke,

der for at berolige sin Elskerinde for Folkesnakken antydede, at Dronningen selv stod i Forhold til sine Lakajer. At de unge Adelsmænds kostbare Udenlandsrejser i moralsk Henseende ofte efterlod sørgelige Virkninger, turde desuden være almindelig anerkendt. Der var øjensynligt noget raaddent i visse Kredse af den danske Adel, og Billedet af den vilde ikke være fuldstændigt, hvis man glemte det Træk, at den stod i Forfaldets Tegn.

Den højere stillede Landbefolkning omfattede endnu Elementer, som her kun skal nævnes, særlig *Landsbypræsterne,* hvis Kaar væsentlig svarede til de velstaaende Bønders, af hvilken Stand de ofte var udgaaede, naar da ikke Stillingen gik i Arv fra Fader til Søn, som det saa ofte var Tilfældet. Præstestandens Stilling var efter Reformationen en meget beskeden; ofte kaldedes Præsterne af Herremændene, nemlig naar disse havde Patronatsret. Forholdet mellem Patronen og hans Sjælesørger har sikkert som Regel været godt, men det var et Forhold mellem en overordnet og en underordnet, og Præsten maatte kende sin Plads, som var i Skyggen. Da nu hertil kom, at Tænkningen inden for den lærde Verden ingenlunde gik i adelsvenlig Retning, men at man overførte gammeltestamentlige Forhold til Nutiden og mente, at Skildringen i Kongernes Bog om Jahves Indstiftelse af det enevældige Kongedømme i Israel ogsaa maatte gælde for Danmark i det 17. Aarhundrede, kunde Præsterne ikke ventes at komme til at staa som Forsvarere af den bestaaende Magtfordeling. Saa meget mindre, som Adelens Tiendefrihed og øvrige Friheder paa mange Punkter beskar, hvad de maatte anse som deres retmæssige Indtægter.

4. Borgerne.

Under det optrækkende Modsætningsforhold mellem Land og By stod Landet saaledes splittet. Hverken Præsterne eller Bønderne stod bag ved Adelen, og selv denne var delt. Men hvorledes var Forholdet i Byerne, til hvis Side Vægtskaalen syntes at synke?

Byerne, det betød København; thi Hovedstadens Betydning var voksende og allerede saa stor, at Borgerstanden kun var noget, hvis Københavns Borgere stillede sig i første Række. I Virkeligheden maatte det være en betydelig Opmuntring for den, der efter en Studierejse gennem de danske Landskaber vendte tilbage til København. Thi her var der, i hvert Fald indtil Christian IV's senere Tid, ubestridelig Fremgang; det voksende Indbyggertal (i 1658 ca. 29 000) var Vidnesbyrd nok. Et karakteristisk Træk er det, at der findes Eks-

Prospekt af København ca. 1660. Samtidigt Stik.

empler paa, at driftige Handelsmænd, der havde grundlagt en Formue i en Provinsby, paa et givet Tidspunkt brød op herfra for at fortsætte i Hovedstaden; derimod næppe det modsatte. Indvandringen fra Provinserne til København var i det hele meget stærk, men ogsaa fra Tyskland kom der mange, især da Trediveaarskrigen gjorde Forholdene dernede saa usikre. Den tyske Koloni samlede sig om Petri Kirke og var i Stigning, 1658 var af Københavns fjorten Lavsoldermænd de syv Tyskere eller Hollændere, og Fortegnelsen over Kræmmersvendene førtes paa Tysk.

København var allerede den Gang »Byen med de skønne Taarne«; op over den lave grønne Vold rejste Kirkespirene sig i aarligt stigende Antal for de tilrejsendes Øjne. Disse Taarne vidnede tillige om en Opgang i Forretningslivet, der lagde sig for Dagen i mange andre Nybygninger, naar man først stod inden for Volden. Smukke grundmurede Gaarde i nederlandsk Stil var ved at fortrænge Bindingsværksbygningerne og laa især paa Højbroplads, Amagertorv, Østergade, Gammeltorv og Nørregade. I Havnen kunde Staden mønstre en Flaade, der vel ikke var stor (1635 ejede København, som tidligere nævnt, 88 Skibe med i alt 2370 Læster), men den synes at være i Fremgang, thi 1654 omfatter den, foruden 25 Skibe paa over 70 Læster, omtrent en halv Snes »Defensionsskibe« paa over 100 Læster, og da den næste Gang, 1671, tælles i sin Helhed, er den 141 Fartøjer med 3328 Læster. Det kan ved samme Lejlighed bemærkes, at de svenske Stabelstæders

samlede Tonnage 1651 var 8680 Læster, og at dette Tal 1656 var gaaet ned til 7560 (fordelte paa 48 Fartøjer).

Der er dog noget, som tyder paa, at der i 1640erne og 1650erne er indtraadt en foreløbig Stagnation i Byens Handel; i hvert Fald fristes man til at slutte dette af Toldindtægternes synkende Beløb og Rigsraadets Overvejelser. Erindres maa det desuden ved Hovedstaden, som overalt, hvor beskedne de absolutte Tal er. Da der 1653 opkrævedes en Grundskat paa 1 pCt. af Værdien, indbragte den 7571 Rdl., hvilket altsaa vil sige, at den samlede Grundværdi kun var tre kvart Million. Omtrent samtidig maatte de københavnske Borgere betale en anden Skat af de Penge, som de havde staaende ude paa Rente; den viser, at hele dette Beløb kun var 28 450 Rdl., heraf en enkelt Person 7500. Og da Tjenestefolkene maatte yde Fjerdeparten af deres Løn i Skat, indbragte dette den beskedne Sum af 678 Rdl.

Biskop Hans Svanes Spyd. Forfærdiget 1651 paa Brobyværk. Nationalmuseet.

Det var altsaa ikke nogen velstaaende Befolkning, som boede inden for Københavns Volde. Hvad der ogsaa hindrede dens politiske Vækst, var, at den var stærkt delt. Ikke blot havde Adelen en Række af de bedste Gaarde inde, hvor den plejede at slaa sig ned for at tilbringe Vinteren; men i Kvarteret omkring Frue Kirke boede »Universitetets højlærde«, der af Overklasseføelse følte sig i politisk Forstaaelse med Adelen. Dette kan derimod ikke gælde om den egentlige Gejstlighed, fra Sjællands Biskop foroven og nedefter. Biskop Hans Svane var ikke en mild Kirkehyrde, men en Prælat med en imponerende Fremtræden og et Ansigt, som talte om Livfuldhed, Kraft og Egensindighed (se Bill. S. 341). Han viste personligt Mod under Belejringen 1658—59, og han besad en medfødt Veltalenhed, der rev hans Omgivelser med sig. Ved sin Uvilje mod Adelen kunde han slutte sig til Borgerstanden, og ved sin Iver for Tidens monarkiske Ideer kunde han paa den anden Side lede disse Forbundsfæller til et andet Maal, end de fra Begyndelsen havde tilsigtet.

Et andet og langt omfangsrigere Element end Præstestanden dannede de saakaldte »*kongelige Tjenere*«, om hvem det hed, at de »ikke svarer under Byens Ret«. Den ubehagelige Følge heraf var, at de heller ikke var pligtige at betale Byskat, naar de da ikke drev borger-

Borgerfamilie fra ca. 1660. Vinhandler i København Frederik Knudsen Gamborg, en af Byens »32 Mænd« med Hustru og Børn.
Maleri af Karel van Mander. Frederiksborg.

lig Næring, og at de offentlige Byrder derfor kom til at hvile dobbelt tungt paa den øvrige Bybefolkning. De kongelige Tjenere var nemlig en stor og broget Skare, der omfattede alle, som var knyttede til Kongen og Staten ved Tjeneste, lige fra borgerlige Embedsmænd som Renteskrivere, Skibskaptajner og Enspændere (ɔ: kongelige Bude) til Apotekere, Parykmagere, Kobberstikkere, Kornmaalere, Drabanter, Bødkere, Smede, ja Arbejds- og Pladskarle, naar de paa en eller anden Maade kunde faa anbragt et »kgl.« foran deres Stilling. De fandtes ogsaa i andre Stæder end København, men her var de saa talrige, at de udgjorde to Femtedele af Befolkningen. De kongelige Tjenere var i Levevis og dermed forbundet aandeligt Syn indstillet som Borgerne og delte disses Følelser over for den herskende Klasse, men de maatte have det ene Øje rettet mod Hoffet, der var deres Arbejdsgiver. Om politisk Uafhængighed hos dem kunde der derfor ikke være Tale. Det maatte nødvendigvis faa sin Betydning under kritiske Forhold.

Alligevel var det Borgerne, som var Kærnen af Københavns Befolkning, og den, hvorom Opmærksomheden samler sig. I Spidsen stod *Købmændene,* som besatte de fire Borgmesterstillinger og de fleste Raadmandspladser. Da »de 32 Mænd«s Raad oprettedes under Belejringen, tilfaldt mange af Pladserne her Haandværkerne, et Vidnesbyrd om disses stigende Betydning og om Institutionens demokratiske

Karakter. Københavns rigeste Mand var Kræmmeren Albert Itzen paa Østergade, hvis Navn vi har mødt ved Studehandelen i Forbindelse med Cort Heinrich Merckers og Steffen Rodes. Til Belysning af Ejendomsforholdene kan det nævnes, at Steffen Rode havde en aarlig Omsætning paa ca. 100 000 Rdl. Men ingen af disse Mænd indehavde Borgmesterstillinger; de foretrak aabenbart at samle al deres Kraft om Forretningerne. Den øverste Magt, Borgmesterstillingen, var derimod omkring 1660 i Hænderne paa Flensborgeren *Hans Nansen* og Skaaningen *Christoffer Hansen,* der tillige var Formand for det islandske Handelskompagni, en mindre betydelig Mand, men lige saa djærv som sin Kollega; tredie Borgmester var Hans Nansens Svigersøn, Ripenseren *Find Nielsen* (Trellund), »en af Byens første Handelsmænd«; endelig var Horsensboen *Peder Pedersen,* Direktør for Saltkompagniet og tidligere »kgl. Tjener«, fjerde Borgmester. Ingen af disse fire Mænd var saaledes født Københavner, de forbandtes indbyrdes ved Svogerskab eller Arbejde inden for de store Kompagnier. Formand for »de 32 Mænd« den »Borgerrepræsentation«, Hovedstaden opnaaede 1659, blev Odenseaneren *Hans Pedersen Klein,* der paa Grund af sin Velstand kunde yde Kronen Forstærkninger under Belejringen og udruste Kapere, hvorfor han betaltes med Udlæg i Krongods. »Stadshauptmanden« var dengang *Frederik Thuresen,* der stammede fra Aalborg. Han var politisk orienteret som de øvrige, og han var ligesom de en velhavende Mand, der forstrakte Statskassen af sine private Midler.

Ved Siden af Købmændene stod *Haandværkere* og *Industridrivende.* De var stadig, til Trods for Christian IV's Forbud af 1613, organiserede i Lav med Oldermænd i Spidsen; mange af Lavsmestrene var dog som nævnt udenlandske Haandværkere, der havde søgt Husly herinde for Trediveaarskrigens Storme, og som, da disse havde raset ud, atter forlod Landet. Men ved Siden af Lavene havde der fra det 16. Aarhundrede dannet sig en Klasse af »Frimestre«, der takket være en kongelig Bevilling var unddraget Lavenes Vedtægter. Det maa dog antages, at Lavenes Betydning i Christian IV's senere Aar var stigende, da Kongen ikke længer havde Interesse af at hemme dem, efter at hans Forsøg paa at skabe konkurrerende »Manufakturer« var strandede. Hele den snævre middelalderlige Aand, der gav sig Udtryk i Kravene om ægte Fødsel og Mesterstykke for at begrænse Adgangen til Lavene, og om Prisaftaler for at sikre Medlemmernes Fortjeneste, sad derfor stadig i Højsædet.

Haandværkerstandens Kaar var betydeligt ringere end Købmændenes; dette fremgaar allerede af, at de ofte boede til Leje i »Boder«

eller »Vaaninger« paa Købmandsgaardenes Grund, og at de sjældent havde Raad til at holde mere end en enkelt Tjenestepige, medens Købmændene ofte havde flere, foruden Tjenere og Kuske. Men de var til Gengæld langt talrigere end Kræmmerne, og det Antal Svende, som var beskæftiget hos en Haandværker, oversteg naturligt nok dem, som Købmændene havde i deres Brød.

Ogsaa i *Svendenes* og *Tjenestefolkenes* Livsvilkaar er det muligt at faa et lille Indblik. Mens Apoteker Esajas Fleischer paa Amagertorv (det nuværende Løveapotek) 1652 lønnede sine Tjenere med 45 Sletdalere (= 30 Rdl.) om Aaret, og Købmand Albr. Dysseldorff betalte 36 Sldl. til sin Kældersvend, laa Lønnen for almindelige Haandværkssvende mellem 12 og 26 Sldl. Tjenestepiger fik sædvanlig 4 Sldl.; i »bedre« Familier 6—8. Men til Gengæld ser man en Pige i Lille Kirkestræde tjene »for et Par Sko«, og en anden i en Kælder ved Stranden alene »for Kost«.

En Vandring gennem Datidens København vil vise Ligheder og Forskelligheder mellem Datidens og Nutidens Forhold. Som nu var Østergade, Amagertorv, Ved Stranden (hvor Christoffer Hansens, Find Nielsens, Peder Pedersens og Frederik Thuresens Gaarde laa) samt Slotsholmen fine Kvarterer; men i Modsætning til nu var de tillige beboede af Overklassen. Ogsaa Købmagergade, Gammeltorv og Nørregade maatte regnes til de velstaaende Bydele. Dette gjaldt derimod ikke om Vimmelskaftet, af den simple Grund, at al videre Færdsel var hindret; thi hverken Nygade eller Frederiksberggade eksisterede. Omvendt forholdt det sig med Snarensgade, hvor Hans Nansen, Hans Pedersen Klein og Raadmand Peder Pedersen havde deres Gaarde. Saadanne Købmandsgaarde vurderedes til 1—2000 Rdl. eller mere.

Af Haandværkerne var *Bryggerne* de mest velhavende; de boede hovedsageligt paa Nørregade og i Kompagnistræde med omliggende Gyder. Et middelalderligt Træk var det, at Lavene ofte endnu var koncentrerede i bestemte Gader; af Skomagerne boede der saaledes syv i Badstuestræde, fjorten i Klosterstræde. Søfolkene holdt ofte til i Smaagaderne om Nikolaj Kirke, og i de nu forsvundne »Gange« mellem Gaderne havde de fleste »fattige« til Huse.

5. Danskerne ved det 17. Aarhundredes Midte.

En Landbefolkning, der strækker sig fra den rige Tage Thott til den fattige Husmand paa Fælleden, og en Bybefolkning, der omfatter saadanne Modsætninger som Kræmmeren Albert Itzen og Pigen, som tjener for Kosten alene, altsaa fuldt saa stærke Kontraster som dem,

Nutidens Samfund frembyder! Var der et aandeligt Fællesskab, som slog Bro over saadanne Afgrunde, og som gør det muligt at tale om Tidens Fysiognomi?

En Analyse heraf maa bygge paa Breve, Dagbøger og — til en vis Grad — Samtidens Digtning. Et karakteristisk Træk i hele denne Litteratur er den voksende Modsætning mellem Samfundsklasserne, Opløsningen af den gamle Stænderstat. Satirikerne (fra Søren Tvilling i 1630erne til Hans Lauremberg i 1650erne) er enige om, at ingen længer vil agte sin Stand, men at alle stræber højere. Købmændene lever efter disse Forfatteres Mening over Evne, de ruinerer sig ved at købe prægtige, grundmurede Gaarde. Tolderne og Skriverne er vel ikke længer fattige, men heller ikke ærlige; sidstnævnte har lært i Regnskaberne »for L (ɔ: 50) at skrive C (ɔ: 100), for V (5) at sætte X (10)«. Om Haandværkerne mener nogle, at de vel er ærlige, men

»de paa hverandre klager
og slemt skamferer ud og sjældent sig fordrager«.

Andre stiller sig mere tvivlende over for Haandværkernes Moral og antyder blandt andet det naturlige i Bryggerens Velstand:

»Han har jo Brønd i Gaarden;
hvi skuld' han ej vær' rig?

og de stikler paa Spækhøkerens falske Maal.

Ulykken er hos alle Klasser den fordærvelige Trang til Luksus, der sammen med fransk Mode og franske Vaner trænger ind i Landet. Fra Frankrig kommer nemlig al Fordærvelse, og

»Saa snart at Adlen gæv en Mode ny mon have,
straks maa hver Borgerske sig og derefter abe«.

Foruden Fløjlsdragterne har man det nylig opkomne »Frantzøske Dansk« stærkt i Kikkerten, og Tilstandene synes virkelig at minde om Jean de Frances, naar man hører en Kavaller sige til sin Kok:

»*Escoute, cuisinier,* af mine Cameraden
har jeg tu eller tre til *desieuner* indbaden« o.s.v.

Hvordan man nu end vil bedømme alle disse Fænomener, maa det indrømmes, at de kun stemte slet med de samtidige Stilstands- eller Nedgangstider, og naar Krybben er tom ...

Denne Leven over Evne med dertil knyttet Utilfredshed og Uro synes at være et for Midten af det 17. Aarhundrede ejendommeligt

Træk. Et andet fremtræder, naar man beskæftiger sig med de enkelte, f. Eks. Leonora Christina, Dr. Sperling, den unge Peder Schumacher og Bispesønnen Johan Monrad, nemlig, at de alle i høj Grad interesserer sig for *Personligheden,* d. v. s. deres egen Personlighed og dens Anerkendelse i Verden. Krassest fremtræder dette hos Monrad, der begynder sin Selvbiografi med at prise Gud, fordi »Han gav mig saa fuldkommen dejligt et Legeme med saa fuldkomne Sanser, at alle, det jeg siger Gud til Ære og Tak, fra mit Barnsben ansaa mig som af en sær dejlig Skabning og saa fuldkommen dejlig en Sjæl, at jeg kunde sige . . ., fra det første jeg begyndte at skønne paa noget i dette Liv, befandt jeg, Gud havde indlagt i min Sjæl en sær Kærlighed til Gud, til Dyd, til alt det, som dydigt og smukt var, og saa fornøjet et Sind.« Kort sagt, han fandt i sit Indre og Ydre »de ufejlbare, visse Tegn paa et prædestineret og udvalgt Guds Barn.« Med en saadan Optakt maa naturligvis Livet gaa som en Dans; han blev dygtigere end alle de andre Studenter, turde »staa op at disputere mod de lærdeste af Professorerne, som alle de andre var rædde for«, saa at »alle forundrede sig over mig«, og »var dog alle de andre [Studenter], som endog vare store og gamle Karle, rædde for mig; den vivacité og courage havde den gode Gud givet mig.« For Bispesønnen ligesom for den unge Schumacher aabnede alle Døre sig, de velstaaende Borgersønner omgikkes paa lige Fod med Ungdommen i de adelige Familier. Men helst søgte han dog Ensomhed, thi »al Verdens Selskab havde ikke kunnet fournere mig saadan fornøjelig Omgængelse som min egen enlige Person og Tanker, naar jeg vidste, der var ingen nær.«

Denne *Selvtilfredshed,* som Monrad giver saa taabelige Udtryk, findes imidlertid ogsaa hos Leonora Christina, blot klogere afdæmpet. Allerede i Barnealderen har hun en Trang til at tage sig ud paa sine Søstres Bekostning. Det er derfor snarere for hende selv karakteristiske end historisk sikre Træk, som hun beretter: *Hun* var mere lærenem end de; *de* var altid skinsyge paa hende, *hun* derimod fornemt tilbageholdende; *hun* var mere yndet af Statholderen i Frisland end de andre; *hun* reddede Læreren, naar han var i Knibe o. s. v., o. s. v. Selvkoncentrationen kommer ogsaa frem i Schumachers Ungdomsbreve og Sperlings Selvbiografi; Trangen til at brillere viser sig i de mange Fortællinger om Overlegenhed i Dygtighed over Standsfæller. Naive og usammensatte som alle disse Mennesker er, griber de aldrig i deres egen Barm for her at søge Skylden for den Modgang, de har lidt.

Saadanne Mennesker har mest Sans for Omverdenen, for saa vidt som den kan tjene som Trappetrin; Livet er en Kamp, og de gaar glade ind i den. Deres Følelsesliv er begrænset. *Natursans* kan findes,

f. Eks. hos Johan Monrad, der skildrer Høtiden ved Ribe, naar de fik Maden bragt ud i »de dejlige Marskenge« og legede Tranedans. Ogsaa Skoven ved Andst, Sønderborgs Haver, Kettings Lunde, Nyborgs Omgivelser og — sidst, men ikke mindst — Københavns Forstadshaver med deres Traktørsteder omtaler han med virkelig Naturfølelse. Det samme gælder Schumacher, der med rigere Talent lader den fremtræde i Slutningen af sin Studenterdrikkevise:

»Denne Sang, hvor du først hørte, nok véd.
Vær dog saa from,
og tænk dig om,
om du ej allerførst hørte den lyde
paa Nørrejyllands den yderste Kant,
paa Skagerrevet, som (ɔ: hvor) Bølgerne bryde,
og aldrig førre, det ved du jo grant!«

Over for Medmenneskene banker Hjertet mindre stærkt, altruistiske Følelser kan næppe spores hos nogen i Datiden, og selv naar det gælder *Fædrelandet,* møder man hos mange Kølighed. Anders Bording føler vel for Fædrelandets Ulykke, naar han ved Tage Thotts Død kort efter Roskildefreden skriver:

»Nu som jeg arme sad med Angest ombefangen,
begræd den haarde Straf, mit Folk var overgangen,
og havde mer end nok af Sorg i alle Vraaer,
da fik jeg dette Saar, ja dybe Saar i Saar«.

Johan Monrad erklærer om sig selv, at han var en af de allerførste Studenter, som tilbød sin Tjeneste under Belejringen, og at han holdt ud gennem hele »den forfærdelige Tid«. Men Niels Stensen, som ogsaa havde meldt sig, udeblev, da Studenterne anden Gang kaldtes sammen i Januar 1659, og Schumacher, som da var paa Udenlandsrejse, lægger i sine Breve en blasert Kosmopolitisme for Dagen og trøster sig med, at »Cato vil snappe sig et Bræt, og hvor han da svømmer i Land i Verden, skabe sig Lykken selv.« En Undtagelse er dog Leonora Christina, naar hun ligefrem hoverer over Danmarks Ulykke ved Roskildefreden og udtaler: »Kongen (ɔ: Karl Gustav) er selv draget til Skaane; ... det er en smuk Tur, han haver gjort.«

I denne Opløsningstid, da den ubundne Individualisme sidder i Højsædet i alle Befolkningsklasser, er der dog *Lyspunkter,* som peger mod en bedre Fremtid. Afgørende er her de sunde Forhold inden for *Familierne,* som er Reglen; thi den moralske Dekadence i visse Kredse af Højadelen er ikke typisk for Landet i dets Helhed. Dette gælder heller ikke om det Virago-Ideal, den emanciperede Kvinde, som en Leo-

Sognepræst Christen Lauridsen Glob med Familie.
Epitafiemaleri fra ca. 1633 i Køge Kirke.

nora Christina efter fransk Forbillede forfulgte. Saa er Johan Monrads »catilinariske Sammensværgelse« et mere tiltalende Fænomen. Det var en Forening af unge velstaaende adelige og borgerlige, hvor de, der forsaa sig med »udydig Tale«, maatte betale Bøder til en fælles Kasse, og hvor man for at højne Tone og Aand »havde tillagt enhver sin Jomfru, som han skulde tragte efter og der ved afholdes fra al Udyd, ligesom i Romanerne forestilles«. Men endnu sundere end dette romantiske Sværmeri er det Ideal, som skildres i den *Bording—Beringske Digtning;* det er her den ærbare, smukke, barnefødende Hustru, som prises. At dette stemmer med Virkeligheden, ses t. Eks. af Sperlings Skildring af hans egen Kærlighedshistorie. Hans vordende Hustru gør ved deres første Møde i Bergen Indtryk paa ham ved sit »modeste Udseende« og sin »modeste Tale«; han beder til Gud, at hun maa være udset til hans Medhjælp i Livet, og ser en Guds Førelse i, at han havde sat sin Fod paa Norges Land, samme Dag hendes første Mand døde. Og da han endelig vinder hende, tilstaar hun for ham, at hvad der navnlig havde gjort Indtryk paa hende, var, at han som Bejler havde omgaaedes hende »saa fiinlig og omhyggelig«, at ingen i Byen

mærkede hans »Ærinde og Tilgenegenhed«, og at han altid som Fæstemand før Ægteskabet havde forholdt sig tugtigt mod hende.

At den borgerlige Moral i Ægteskaberne i det store og hele har været i Orden, turde ogsaa fremgaa af statistiske Undersøgelser, hvorefter Børnefødsler før Brylluppet var sjældnere end i vor Tid, og til Gengæld Fødslerne inden for Ægteskab dengang nok saa talrige i Overklassen som i Underklassen. Ægteskab var overhovedet den normale Tilstand, og almindeligvis ser man efter den ene Ægtefælles Død den overlevende Part gifte sig paa ny efter kort Tids Forløb.

Men at normale og sunde Forhold ogsaa paa andre Omraader var Idealet, er der mange Vidnesbyrd om. Det lyder ikke som tomme Ord, naar *Anders Bording* ved Aarhusborgmesteren Hans Pedersens Død 1650 siger:

»En trofast Ven, som teer sig huld
i Fagter, Ord og Tale,
med hviden Sølv og røden Guld
er aldrig at betale«.

Naar gammel dansk Ærlighed og Tarvelighed prises hos Satirikerne, har dette maaske ikke saa meget at sige, men det er ikke nogen Tilfældighed, at Christian IV's sidste og Frederik III's første Aar er den Tid, da dansk Sprog og dansk Tone klinger igennem Digtningen, og Oldforskningen grundlægges, knyttet til Ole Worms udødelige Navn. Kærlighed til Landet og dets Fortid lyser gennem Johan Monrads Optegnelser, han glæder sig ved at sidde og høre paa de gamle Kæmpeviser, naar de synges under de grønne Træer i den lille Have ved Nørreport af Johan Brunchardus, »en gammel Karl af den gyldne Tids Levninger«. Som Romantiker sværmer Monrad i det hele altid for denne »gyldne Tid«, hvad enten han nu dermed tænker paa sin egen Ungdom eller Fortiden overhovedet.

Den »Gudsfrygts daglige Øvelse«, som Ribebispens Søn lærte i sit Hjem og siden mødte i de borgerlige og adelige Huse, hvor han opholdt sig, er sikkert heller ikke noget enestaaende; tværtimod kan man gaa ud fra, at den har været Hovedreglen i alle Hjem. Hos visse indvandrede tyske Familier, som Vinhandleren Joachim Schumachers, ser man i den religiøse Tro en Inderlighed, der viser Paavirkning af den ny Bevægelse *Pietismen*. Han »ofrer« Bønner paa sin »Frelser og Saliggører Jesu Kristi Alter« og »fremsender dem gennem hans blodryppende fem Vunders Huler og Brønde«; han »kæmper« ogsaa med Gud, inden han tager sine Beslutninger i afgørende Spørgsmaal. Men skønt alle Børnene oplærtes i en saadan Tro, var der ikke gaaet mange Aar, før Sønnen, den senere saa berømte Peder Griffenfeld, var havnet

i en rolig Skæbnetro, hvor Skæbnen dog endnu opfattedes som et gunstigt Forsyn. Det er umuligt for os at afgøre, om denne Udvikling var almindelig; rimeligst er det dog vistnok, at Troen for de fleste ubevidst var en Reserve, som man tyede til i farefulde Øjeblikke, men som til daglig nærmest var en Vanesag. Den religiøse Følelse ved Midten af det 17. Aarhundrede har ikke noget kraftigt Stempel, og dette forklares let ved det udadvendte Præg, Personlighederne bærer. Man er som allerede nævnt, tilbøjelig til at dømme sig selv mildt og betragte sig som »Simplicisten« i Modsætning til de andre »Rænkenister«.

Tiden er saaledes med eet Ord *individualistisk,* paa mange Steder utøjlet individualistisk med Mangel paa Lyst til at indordne sig under Helheden. Men Udviklingen uden for Danmark gik i modsat Retning. Paa det 17. Aarhundredes romantiske Periode fulgte den realistiske, der ofte blev til den materialistiske. Den stærke Vækst, der var i Naturvidenskaberne i Modsætning til Studiet af Menneskets aandelige Side, bidrog hertil. Den logiske og forstandsmæssige Retning i Tiden virkede til det samme. Det var logisk, at een Vilje herskede. Det var formaalstjenligt, at hele Magten samledes paa een Haand, da Staternes løse Sammentømring viste sig at rumme alvorlige ydre Farer for Indbyggerne. Kongen var Symbolet paa Staten, han blev for Datidens Mennesker selve Staten.

ANDET AFSNIT

ENEVÆLDENS DÆMRING

1. Mellemregeringen og Kongevalget 1648.

Den gamle Konge var død. Det var en Februaraften 1648, at Rygtet derom bredte sig i Hovedstaden. Indtrykket paa alle Klasser af Befolkningen var stærkt. Naar en Leder efter et mere end halvhundredaarigt Styre slipper Tøjlerne af sin Haand, vil det oftest i den nærmeste Kreds føles som en Lettelse. Ogsaa i dette Tilfælde var det saaledes. *Christian IV* havde været en Selvherskernatur, der havde villet være med i alt, stort som smaat. Han havde ikke lagt Vægt paa, muligvis ikke engang forstaaet Betydningen af at opdrage en Skare Elever, der kunde tage Opgavernes Løsning op efter ham. Han havde heller ikke — hvad der for saa vidt var til hans Ære — støttet sig paa nogen enkelt Klasse, som herigennem var naaet frem til Indflydelse og skyldte ham Tak derfor. Han havde med al sin Vennesælhed været en ensom Mand. Derfor havde han heller ikke i sine senere Aar, da Ulykken brød ind over hans Politik og hans huslige Lykke, fundet varm Støtte i Samfundets Overklasse, Adel og Rigsraad, eller hos sine nærmeste, de kongelige Svigersønner. Det var ikke alene Corfitz Ulfeldt, som med tørre Taarer begræd sin Svigerfaders Bortgang. Banen var jo nu fri.

Anderledes uden for Rosenborg, hvor han laa Lig. Hvor Lysene nu tændtes i Bindingsværkshusene i Københavns Smaagader eller i de lave »nye Boder« uden for den gamle Voldgrænse, dèr følтes oprigtig Sorg. Christian IV havde ganske vist aldrig som Christian II været Borgernes og Bøndernes Konge. Men alle sandede, at en Konge var gaaet bort. Det var ham, som havde gjort et større Arbejde for Hovedstadens og Rigets Udvikling end nogen anden. Alle kendte hans Kæmpeskikkelse, som rastløs og virksom havde færdedes i Vrimlen. Alle

havde deltaget i hans personlige Sorger, Hustruens Utroskab og den ældste Søns Død. Og over denne Skikkelse laa Lyset af sælsomme Oplevelser og Heltegerninger, Faldet fra Hamelns Vold og Slaget ved Lutter, men først og sidst Begivenheden paa »Trefoldigheden«s Dæk, hvor han »stod ved højen Mast«. Fantasien bemægtigede sig denne Skikkelse, Sagnene myldrede frem om den Konge, som pløjede for Præsten paa Samsø, som klatrede op paa Frue Kirkespir for at fæstne Murankrene, som siddende paa Stenen ved Frederiksborg Slot udbetalte Dagløn, og som lærte Bonden sammesteds, at »Kongen kan gøre baade ondt og godt«. Ikke mindst efter sin Død blev Christian IV en af Danmarks mest folkekære Konger.

Frederik III. Maleri af Abr. Wuchters fra ca. 1640erne. Ryegaard.

Det er bekendt, at Sønner ofte slægter deres Moder mere paa end deres Fader. Dette kan til en vis Grad siges at gælde om vore tre første Enevoldskonger. Havde Kongens ældste, nys afdøde Søn været en Karikatur af Faderen, var den næstældste, Hertug *Frederik,* som stod tilbage, en fuldkommen Modsætning til ham. Hans indesluttede og tilbageholdne Væsen var vist en Arv fra Moderen, den i øvrigt ret ubekendte Dronning *Anna Kathrina.* Andre Træk, som Drømmerens og Fantastens, peger snarere hen paa Bedstefaderen, Frederik II, selv om han i andre Henseender skilte sig meget fra denne udadvendte og kampglade Konge. Offentlig Optræden var efter hans Natur Hertug Frederik imod. Han talte ikke gerne, gav endnu nødigere noget skriftligt fra sig, saa at Breve fra ham hører til de største Sjældenheder. Mest tilfreds var han, naar han prunkløs og stille kunde færdes i sit Drejekammer eller i sin Bogsamling, hvor Læsning krydredes ved Samtaler med Lærde. Thi han havde en langt dybere og fyldigere aandelig Dannelse end sin nu afdøde Fader, men han forstod til Gengæld i langt ringere Grad end denne at anvende sin Viden praktisk. Og skønt han var kølig og reflekterende, gjorde Fantasien i ham, at han ikke alene lod sig hilde i ufrugtbare Sysler som Guld-

mageri, men at han ogsaa i afgørende Øjeblikke greb fejl i sin Statsstyrelse ved at miskende, hvor de tungest vejende Kræfter laa. Krigen med Sverige 1657 er et Eksempel paa hans Spillernatur, hans Handlemaade over for Hollænderne 1665 et andet. En anden Ejendommelighed hos ham, der ofte mødes hos teoretiske Naturer, er hans Paavirkelighed over for sine nærmeste Omgivelser, hans Ægtefælle og hans tyske Raadgivere. Nogen stærk Karakter var Frederik III saaledes ikke, endnu mindre den dæmoniske Skikkelse med Planer paa langt Sigt, som man ofte har ment. Men han var et vel afbalanceret Menneske, som alvorlig, værdig og rolig, samtidig velvillig, blid og overbærende gik sin Gang gennem Livet med en Skepsis, der lod ham møde Ulykkerne med Fasthed.

For at forstaa Hertug Frederik maa man endnu erindre, at han først faa Maaneder før sin Faders Død havde set Mulighederne for Kongedømmet dukke op. I sin Ungdom havde han som yngre Søn staaet i Skyggen ved det danske Hof, senere havde han som Fyrstbiskop af Bremen set sig i Besiddelse af ringe Magt. Selv denne Stilling havde han mistet, da Svenskerne erobrede Bremen, og han glemte dem det aldrig. Han havde herefter maattet nøjes med at bestride Pladsen som sin Faders Statholder i Slesvig og Holsten. Nu stod han som en moden Mand, 39 Aar gammel, med en Fortid, der var knyttet til Tyskland. I højere Grad end Christian IV var han paavirket af tysk Kultur; han talte nok saa gerne dette Sprog som Dansk, især naar han derved kunde faa en af sine kære Samtaler med tyske Teologer. Hans Omgivelser var Tyskere som Kansleren *Dietrich Reinkingk*, Kammersekretæren *Theodor Lente* og Kammerskriveren *Christoffer Gabel*. Men først og fremmest gjaldt det om den, der havde den største Indflydelse paa ham, hans unge, skønne og majestætiske Gemalinde *Sofie Amalie* af Braunschweig-Lüneburg.

Han havde maattet vente hele sit Liv igennem; ogsaa nu maatte han vente. Danmark var et Valgrige, Valgretten laa efter Lovens Bogstav i Stændernes Hænder, i Virkeligheden i Rigsraadets. Dette sad ogsaa inde med den foreløbige Magt, eller som det udtryktes i Datidens Sprog: *Slotslovene* (d. v. s. Befalingen over Lenenes Slotte) skulde efter Kongens Død holdes til Rigsraadets Haand. Selv om dette i Tidens Løb var blevet tomme Ord, da de gamle Borge nu militært betød langt mindre end de af Christian IV anlagte ny By-Fæstninger, hvor tyske Officerer kommanderede Besætningerne, var det dog en Kendsgerning, at Rigsraadet under Kongeløset havde Magten over hele det administrative Net, der med Kancellibygningen som Centrum var udspændt over Riget. Her vilde »ties og bies« af den Prins, der kunde trøste sig med, at han var det eneste Kongs-

emne, som for Alvor kunde komme paa Tale. Han kunde jo forslaa Tiden med at staa ved Vinduerne i det gamle Københavns Slot og lade Blikket gaa over til de velstaaende Borgeres Huse »Ved Stranden« og paa Højbroplads, hvor han vidste, at der sad Venner af ham, ikke saa meget, fordi han som Prins havde lagt Borgersind for Dagen, som fordi det var vel kendt, at han ligesom de saa skævt til den herskende Adelskaste.

Med ringe Glæde maatte Hertug Frederik tænke paa denne Stand, i hvis Hænder hans Skæbne laa. Med dens naturlige Fører Marsken *Anders Bille* havde han haft saa mange Rivninger under Torstenssonkrigen faa Aar tidligere, at en Samvirken mellem dem mod Svenskerne havde maattet opgives. Anders Bille var ikke uden Initiativ og Dygtighed og ansaas inden for Adelens egne Rækker for dens bedste Militær. Men dette betød i hvert Fald ikke nok over for Sverige, hvad man fik at se baade før og efter 1648. Desuden var han skarpkantet og tørnede sammen med sine egne Standsfæller; ja, kan man stole paa hans Uvenner, havde han oven i Købet noget af det Bramarbaseri, som Holberg senere hudflettede i sin »Jacob von Thyboe«. Synderlig blidere var ikke de Følelser, som Hertugen nærede, naar han lod Tanken gaa videre til den øvrige Højadel. Allermindst naar den dvælede ved den Kreds, der dog stod ham nær ved Blodets Baand, den, som man hidtil havde kaldt »Svigersønnernes Parti«, og som vel nu maatte benævnes »Svogrene«. Den dannedes af Døtrene af den afdøde Konge og Kirsten Munk, Hertugens egne Halvsøstre med deres Mænd. I første Række stod her Rigens Hofmester, Hr. *Corfitz Ulfeldt* til Saltø, Bavelse og Torup, Lensmand over Møn og Hørsholm.

Han var naaet frem under Christian IV ved at vise sig føjelig, alt for føjelig over for Kongens Selvherskerlyster, men kun saa længe, indtil det gik tilbage for den gamle Konge. Saa havde han søgt sig et nyt Rygstød i den øvrige Adel og fjernet sig fra den, der havde skabt hans Lykke. Ulfeldt kunde gøre dette ustraffet, fordi han vidste, at Kong Christian aldrig vilde vende sig mod den, der var gift med hans højest elskede Barn, Leonora Christina. Derfor havde han altid endt med at tilgive, og ved hans Død sad Corfitz Ulfeldt inde med den øverste Embedsstilling i Rigerne.

I sin ydre Fremtræden var Corfitz Ulfeldt en Mand, der vel kunde synes at fortjene en Kongedatters Haand. (Se Bill. S. 112). Høj og kraftig, værdig og myndig kunde han paa samme Tid blænde ved sin elegante Konversation og ramme med sit Vid. Han var inde i sit Embedes forskellige Grene, arbejdsom og erfaren. Han var en trofast Ven over for sine Venner, tro mod sin Hustru, der gengældte dette

med en inderlig Kærlighed. For den, der saa skarpere til, maatte dog adskillige Brøst træde frem hos ham; Brist i Intelligensen, der viste sig ved hans Mangel paa nye politiske Tanker og paa Nyskabninger inden for Administrationen; Brist i Karakteren, som man skimtede i hans Glimrelyst og Begærlighed, der bragte ham til i Løbet af faa Aar at skaffe sig en betydelig Formue, men ved uredelige Midler. Corfitz Ulfeldt var i Virkeligheden ingen tillidvækkende Personlighed, og han fik derfor aldrig noget fast Parti bag sig; han var en svag Mand, der let gav op over for Modstand og fornærmet trak sig tilbage til sit Telt, og som i Modgang knækkede sammen. Det bedste Forsvar for ham skal maaske føres ud fra den Betragtning, at han bar paa en snigende Sygdom, der endte med at omtaage hans Aand og til sidst gjorde ham til et Vrængbillede af sig selv.

Leonora Christina.
Maleri af Gerh. Honthorst, 1647. Frederiksborg.

Der havde egentlig aldrig været Brydninger mellem Hertug Frederik og hans jævnaldrende Svoger, saaledes som med Marsken Anders Bille. Over for sin Halvsøster Leonora Christina havde han hidtil snarest næret venlige Følelser. Men det samme gjaldt ikke om hans Hustru Sofie Amalie. Leonora Christina havde stærkt følt ved sig selv, at hun var sin Faders Yndling. Hun lignede ham i det ydre: en særpræget kraftig Skønhed med store, rolige Linier; hun kunde vel ogsaa minde om ham i det indre ved sin Retliniethed, sin Selvfølelse, sin Kundskabstørst og sit djærve Lune. Han drog hende frem, og hun lod det gerne ske. Ved det københavnske Hof satte den fuldtudviklede, kultiverede Kongedatter den purunge tyske Fyrstinde i Skygge, tilmed da denne først faa Maaneder før Christian IV's Død fik Udsigt til en Gang at blive Danmarks Dronning. Sligt glemtes ikke, og en Bitterhed som den, der kun opstaar mellem Kvinder, maatte før eller senere komme til at indvirke paa Forholdet mellem deres Ægtemænd.

Nærmest bag Corfitz Ulfeldt tonede hans Svoger *Hannibal Sehested* frem, gift med Kongedatteren *Christiane* (se Bill. S. 113). Han var og blev en Gaade for sin Samtid, og er det til en vis Grad den Dag i Dag. Ogsaa han var i Besiddelse af en myndig Fremtræden, men med noget af Posørens Væsen: det flakkende Blik røbede ham og forklarede, at han i endnu højere Grad end Ulfeldt mødtes med Mistillid selv i sin nærmeste Kreds. I moralsk Hensende stod han sikkert under sin Svoger. Han manglede dennes aandelige Kultur. Hans Ægteskab var ikke lykkeligt, og dette var for en stor Del hans egen Skyld. Hans Privatliv bar flere Pletter end denne ene. Endelig var hans økonomiske Forhold aldrig stabiliserede. Paa den anden Side ejede Hannibal Sehested i høj Grad den sunde Sans, som Ulfeldt savnede. Han besad Menneskekundskab og Evne til at overvinde Vanskeligheder. Han havde Forstaaelse af, hvor de politisk betydningsfulde Faktorer fandtes, og Evne til at indrette sig derefter. Derfor nærmede han sig som Statholder i Norge til den opblomstrende Borgerstand, og han anede, at den Tid laa nær, da Kongemagten vilde begynde at stige. Men frem for alt havde han, ene af alle danske Adelsmænd paa den Tid, noget af det store Præg over sig; det myldrede i ham med friske og nye Tanker, saa at man knap kan forstaa, at han tilhører en gammel og konservativ Kaste; i den Grad bærer han Parvenuens Stempel. Navnlig hans Styrelse af Norge i Christian IV's sidste Aar havde ladet disse Evner træde ret frem; derfor nævner Nordmændene ham den Dag i Dag i Række med Kongen og den senere Ulrik Frederik Gyldenløve som en af dem, der i det 17. Aarhundrede hævede Landet op fra dets nedværdigende Stilling som Lydrige under Danmark. Hans Fejl var for en stor Del hans Tidsalders. Hans Fortrin var hans egne.

Ved Siden af Corfitz Ulfeldt og Hannibal Sehested maatte de øvrige »Svigersønner« afgjort træde tilbage, selv om hverken den holstenske Adelsmand og Guvernør i Glückstadt, Grev *Chr. Pentz,* der havde ægtet *Sofie Elisabeth,* eller *Ebbe Ulfeldt* til Ovesholm, Lensmand paa Bornholm og gift med *Hedvig,* kunde kaldes Ubetydeligheder. Dette Ord er derimod ikke for stærkt om *Hans Lindenov* til Gaunø og Iversnæs, som havde faaet den femte Søster *Elisabeth Augusta.* Derimod gjaldt det om alle de tre sidste Ægteskaber uden Forskel, at de var lige saa ulykkelige som Hannibal Sehesteds. Det var en ond Arv, som Døtrene havde modtaget fra deres Moder, og enhver, som mindedes Fru Kirstens Handel med Rhingreven, maatte sande, at Æblet i alle Tilfælde var faldet ganske nær ved Stammen. Ogsaa hendes eneste Søn, Døgenigten *Valdemar Christian,* mindede i

sit Aandsanlæg alt for vel om Moderen. Leonora Christina dannede den eneste, men straalende Undtagelse.

Livet gik nu sin Gang, mens den afdøde Konge laa Lig, hvad der — karakteristisk nok for Tidsalderen — varede det meste af Aaret; thi først i November fandt Begravelsen Sted i Roskilde Domkirke. Corfitz Ulfeldt og hans Svogre var i de første Uger mest ivrige for at sikre deres og deres Hustruers Stilling ved at faa Kirsten Munks Forbindelse med den afdøde Konge anerkendt som *et fuldgyldigt Ægteskab*. Herimod kunde Højadelen, repræsenteret af Rigsraadet, fornuftigvis ikke have noget at indvende; mere ængstelig var den for de Følger, »Svigersønnernes« Parti kunde drage heraf, at de skulde skaffe sig økonomiske og politiske Fordele og blive til en virkelig Overklasse. Fru Kirsten og hendes Børn havde allerede erhvervet Grevetitlerne; skulde dette nu føre til, at man fik en ligefrem Greveklasse her i Landet? Ulfeldt personlig havde siden 1641 Titel af tysk Rigsgreve. Der indtraadte i denne korte Tid en Kølighed mellem Ulfeldts Gruppe og Rigsraadet, der skulde blive skæbnesvanger for den første. Men ogsaa nedefra, fra den øvrige Adel og de ufri Stænder, skulde Rigsraadet snart føle en kold Luftning mod sig.

Man rustede sig nu til de forestaaende store Begivenheder: Haandfæstningens Affattelse, Kongens Hylding og hans Kroning. Den afdøde Konge havde allerede det foregaaende Efteraar udstedt Indkaldelsesbrevet til en *Valgrigsdag* den 27. April, hvor hans Efterfølger skulde udvælges. Allerede før den bestemte Dag indfandt Stændernes Deputerede sig i København, det var 33 Repræsentanter for Adelen, 51 for Gejstligheden og 120 for Borgerstanden. Om Bøndernes Mening var der ingen, der spurgte. Men heller ikke inden for de tre andre Stænder kendte man den Gang moderne demokratiske Synspunkter; Kirkens Repræsentanter havde ingen lavere Titel end Provst, Byernes bestod udelukkende af Borgmestre og Raadmænd. Hver Stand samledes for sig og stemte for sig.

Stændermøderne var i deres daværende Skikkelse et nyt Led i Danmarks Forfatning; det var kun ti Aar siden, de var begyndt at samles mere regelmæssigt. Endnu fandtes der ingen Mødepligt for Medlemmerne, og da der ikke af det offentlige gaves Vederlag for Udgifterne, var det almindeligt, at man søgte at indskrænke Opholdet i Hovedstaden til det mindst mulige. Stænderne havde heller ikke Initiativ til selv at stille Lovforslag; ja de foretrak ligefrem, at Regeringen forelagde dem et Forhandlingsgrundlag. De veg tit endog tilbage fra at tage Ansvaret for at give Raad, som da det sjællandske Borgerskab i 1645 ikke vovede at udtale sig om, hvorvidt man skulde fortsætte Krigen, »som egentlig hører til det højeste Regimentes Be-

tænkning, hvilket os som private Folk er altfor højt og ej raadeligt at deliberere eller Forslag at gøre«. Stænderne var saaledes ikke blot et nyt Led, men ogsaa et svagt Led i Forfatningen. Karakteristisk for dem er det endelig, at de i højere Grad end Rigsraadet følte sig pietetsfuldt knyttede til Kongen, »vort kære Fædrelands Fader«, »efterdi Kgl. Majestæt er næst Gud vores og alle Rigets Indbyggeres øverste Hoved, som vi bør at høre og lyde«.

Stændermødet 1648 er det sidste af Betydning før det afgørende i 1660. Her forelaa den sidste Mulighed for en fredelig Overenskomst mellem de forskellige Befolkningsklasser, for en Brobygning mellem »de frie« og »de ufrie«, hvad der i de store Træk faldt sammen med Landbefolkningen, der repræsenteredes af Adelsmænd, og Købstadsbefolkningen. Thi om, hvem der skulde være Konge, var der ingen Tvivl. Det var derfor nærmest et formelt Spørgsmaal, om han skulde erklæres valgt af Rigsraadet alene, eller af dette i Forening med Stænderne. Det var heller ikke af afgørende Betydning, om han skulde opfattes som valgt til Riget Danmark eller til Rigerne Danmark og Norge. At den Misfornøjelse, som havde hersket hos Adelen i Christian IV's senere Aar, vilde give sig Udtryk i Haandfæstningsbestemmelser, som skulde hindre den nye Konge i at begaa lignende Handlinger, var til at forudse. Men hvad man ikke kunde forudse var, at Adelen, der begyndte med at stille sig solidarisk med de lavere Stænder, skulde ende med at drive sin Særpolitik og svigte dem. Sligt glemtes ikke.

Der fandtes fra den foregaaende Periode ved Siden af Stændermøderne overleveret andre Tilløb til et Forfatningsliv, som det i hvert Fald var et Forsøg værd at bygge videre paa. Fra Christian IV's sidste Aar havde Adelen sine *Landkommissærer,* der skulde være Repræsentanter for alle Klasser inden for vedkommende Landskab over for Centralregeringen i København, repræsenteret af Kongen og Rigsraadet. Det var Lokalstyre mod Centralstyre, Lavadel mod Højadel. Man nærede aabenbart rundt om i Landet dengang, som saa ofte senere, den Tro, at de høje Rigsembedsmænd, Rigsraaderne i Hovedstaden og de adelige Embedsmænd i Kancelli og Rentekammer, blev københavniserede, mistede Forbindelsen med Provinsen og følte sig som Embedsmænd i Stedet for som Jyder, Fynboer og Skaaninger. Men vilde Adelen skaffe hele Klassen politisk Indflydelse og komme bort fra den Udvikling, som pegede i Retning af et Styre af faa Mænd og paa eet Sted, maatte den virke i Samforstand med Samfundets øvrige Klasser.

Det lod ogsaa til, at dette nu var dens Mening. Allerede paa Valgmødets første Dag kom to adelige Repræsentanter, *Falk Gjø* og *Hen-*

rik Ramel, over til Gejstligheden i Frue Kirkes Konventshus for at opfordre til fælles Optræden, og det samme gjorde den følgende Dag *Mogens Høg* og *Christen Skeel* paa Borgernes Møde i det islandske Kompagnihus. Fra de lavere Stænders Side var der naturligvis kun Glæde over denne Henvendelse, og man blev let enige. Adelen skulde være alle Stænders Ordfører over for Rigsraadet. Næst efter at samles om Hertug Frederik som Konge vilde man kræve Stændernes Skattebevillingsret og Lovgivningsmagt paa Møder, som skulde holdes hvert Aar; Rigsraadernes Antal skulde være bestemt, og ingen Udlænding maatte have Sæde i Raadet. Kongemagten skulde yderligere beskæres, og man skulde have Ret til at opsige Kongen Huldskab og Troskab, hvis han ikke overholdt Haandfæstningen. Men især tænkte man paa de enkelte Stænders Interesser. *Præstestanden* fordrede, næst Opretholdelse »af det rette og rene Guds Ords Lærdom«, Kaldenes Forbedring, Skatternes Nedsættelse og Præsteenkernes Forsørgelse. *Borgerne* forlangte, at Borgmester og Raad i Fremtiden skulde vælges af et Kollegium af Byernes »bedste Borgere«, at der ikke maatte udstedes Handelsmonopoler eller Skattefrihed for Enkeltmænd, at de skulde have deres Forstrækninger til Staten tilbagebetalte, og at der ikke maatte paalægges ny Told. Endelig kom *Adelens* Krav, og det var de største. Deres Forstrækninger skulde, ligesom Borgernes, dækkes, Kongen maatte ikke købe eller tilpante sig adeligt Gods, han skulde overdrage alle Lenene til Adelsmænd, og de Forhøjelser til Statskassens Gavn, som Kong Christian IV havde foretaget med Lensafgifterne, skulde atter bortfalde. Det var en »drabelig Frihed«, som efter disse Forslag vilde tilfalde Danmarks Stænder.

Som Talsmand for disse Krav optraadte Adelen nu over for Rigsraadet den 25. April. Men i Kansleren, den sindige og omstændelige *Christen Thomesen Sehested,* fandt den en Modstander, der ikke var saadan at løbe over Ende. Han kunde nok gaa med til at indrømme, at Skatterne var for høje, men allerede som Embedsmand i Centraladministrationen maatte han med Hænder og Fødder sætte sig imod Fordringen om Stændernes Lovgivning og Skattebevilling, der naturligvis maatte gøre Styrelsen besværligere. Og da man fra Rigsraadets Side stillede i Udsigt at ville vise sig føjeligere over for en Udvidelse af Adelens Standsprivilegier, gav de adelige hurtigt efter i Spørgsmaalet om alle Stænders Rettigheder. Ja, den gav ogsaa efter i, hvad der omhandlede dens Myndlinger, de lavere Stænder. Præsteskabet maatte nøjes med et i almindelige Udtryk holdt Løfte om »Præsternes nødtørftige og ærlige Ophold og Underholdning«; Borgerskabet med, at ingen Monopoler skulde udstedes — uden Raadets

Samtykke. Til Gengæld tog Adelen som Stand Stikket hjem. Den fik for første Gang udtrykkelig sikret Skattefrihed for sine Ugedagsbønder, Forbud mod Kronens Erhvervelse af frit Adelsgods, den ønskede Forandring af Lensvæsenet og Vragret paa sine Godsers Strande. Dens egentlige Organ vedblev derimod Rigsraadet at være. Dettes Medlemsantal sattes til 23, og naar en af Raaderne døde, skulde Adelen i det Landskab, hvor han havde hjemme, være berettiget til at indstille nogle Kandidater til den ledige Plads, hvorimellem Kongen efter ny Indstilling af Rigsraadet skulde foretage sit Valg. Hvert Aar skulde der holdes Danehof, d. v. s. Samling af Rigsraadet til en øverste Domstol. Hvad endelig *Kongemagten* angaar, blev den yderligere beskaaret: Kongen maatte kun have Danske (adelige) ved sit Hof; han maatte hverken forlene sine Børn med Len eller lade foretage Kongevalg i levende Live; Raadets Samtykke krævedes, hvis han ønskede at optage Udlændinge i Adelsstanden, at erklære Krig eller slutte udenlandske Forbund, at rejse til Udlandet, eller at paalægge ny Told eller Accise; næst efter ham selv skulde i Fejdetid Marsken befale over Hæren. Hertil lagdes alle de tidligere Haandfæstningers Indskrænkninger af Kongemagten, og man endte med at indføre en Slags suspensivt Veto: Hvis Kongen blev uenig med de tilstedeværende Raader om Fortolkningen af Haandfæstningen, skulde Raadet indkaldes in pleno, og hvis han heller ikke da vilde bøje sig for det, skulde dets Beslutning dog »stande ved Magt«.

Christen Thomesen Sehested.
Maleri af Abr. Wuchters 1650. Frederiksborg.

Saaledes havde Rigsraadet i Christen Thomesens Person sejret over hele Linien; thi de Indrømmelser, som Adelen havde opnaaet, kom ogsaa dets Medlemmer til gode. Præsterne og Borgerne var blevet narret. Kongemagten havde maattet betale Gildet. Traditionen har tilskrevet Corfitz Ulfeldt Hovedansvaret herfor, og Hertug Frederik synes selv at have delt denne Anskuelse, hvis det da er rigtigt, at han ved Festmaaltidet efter Kongevalget sagde til Rigshofmesteren: »Corfitz, I har i Dag bundet mine Hænder, hvem véd, hvem der kan binde Eders igen!« Men Ulfeldts Svar: »Naadigste Herre! Er de for haardt bundne, er der Raad til at løse dem igen«, passer rigtignok saa daarligt ind i Fremstillingen, at man maa nære store Betænkeligheder ved hele Fortællingen. Man har da heller ikke ved en eneste af de nævnte Haandfæstningsparagraffer kunnet blot sandsynliggøre, at den stammer fra Ulfeldts Indgriben. Mærkes kan det endelig, at han, ene af alle Rigsraader, hverken har underskrevet eller beseglet Haandfæstningen. Han havde sine Modstandere i Adelens øverste Kreds, ikke i den brede Adelsstand eller hos Præster og Borgere, saa det vilde ikke have været klog Politik af ham at arbejde paa Rigsraadets Styrkelse. Derimod er der ingen Tvivl om, at i disse Maaneder skærpedes *Forholdet mellem Leonora Christina og Sofie Amalie,* og den første var selv for en stor Del Skyld heri. Da Festen i Anledning af Kongens Hylding fandt Sted i Juli, lod hun ved Taflet spydige Ord falde om den unge Dronning, og de kom Sofie Amalie for Øre. Det var vel ogsaa hendes Aand, der inspirerede Ulfeldt, da han ved Kongens Kroning i November Maaned lod Æresporten for Kongen nedrive Natten før den Dag, da Dronningen skulde drage samme Vej til sin Kroning. Det maa staa hen, om den Fortælling er sand, at Leonora i Forvejen havde prøvet Dronningens Krone og ladet den falde til Jorden, med eller uden sin Vilje. Der foreligger i hvert Fald Vidnesbyrd nok om det slette Forhold mellem de to Kvinder, og det var en Selvfølge, at begge deres Ægtefæller paavirkedes deraf.

I Løbet af Sommeren og Efteraaret var altsaa de sidste Skridt taget, som havde fjernet Frederik III fra den Magt, der endnu var den danske Konges. *Hyldingen* den 6. Juli fandt Sted paa Slotspladsen i København, og fra alle Stænder og alle Egne var der sendt Repræsentanter hertil. Tronen var opstillet paa et »Theatrum« ved Børsen, og Kongen vandrede derhen fra Slottet i en lang Procession, medens der over hans Hoved holdtes en Himmel af sort Fløjl. Da han havde taget Plads, holdt Rigshofmesteren Dagens Tale, hvorpaa Edsaflæggelsen fandt Sted af alle de Deputerede. Imens var ikke alene Drabantkorpset, men ogsaa Københavns Borgervæbning opmarcheret paa Plad-

Kong Frederik III. Maleri paa Frederiksborg.

sen. Højtideligheden endte med det ovennævnte Festmaaltid paa Slottet. Ved dette Møde søgte Borgerstanden endnu en Gang at drive de Krav igennem, som havde haft saa krank en Skæbne i April, ja den føjede nye til som, at Kongen skulde sende sine Befalinger direkte til Byøvrighederne uden om Lensmændene, og at Borgerne omvendt skulde have fri Adgang til Kongen. Det gik imidlertid som forrige Gang; det var kun meget lidt, man fik ud af denne nye Henvendelse. Kongen og Rigsraadet afslog det allermeste, men der var næppe Tvivl

Dronning Sofie Amalie. Maleri paa Frederiksborg.

for de uheldige Supplikanter om, hvor de skulde lægge Ansvaret for denne Afvisning.

Efter at Frederik III i August Maaned havde besøgt Norge og modtaget Hyldingen som *norsk Konge* i Christiania, var — for at bruge et moderne Udtryk — det borgerlige Ægteskab indgaaet mellem Kong Frederik og hans to Riger. Men den kirkelige Vielse, *Kongekroningen*, stod endnu tilbage. Den trak ud lige til Nov. 1648, altsaa samtidig med den afdøde Konges Bisættelse. Man skulde indløse Kronen, der var pantsat til en Købmand i Hamburg, og man skulde have lavet Scepter og Æble foruden en særlig Krone til Dronningen. Men ogsaa de private rustede sig til Festen. Et morsomt Vidnesbyrd herom er

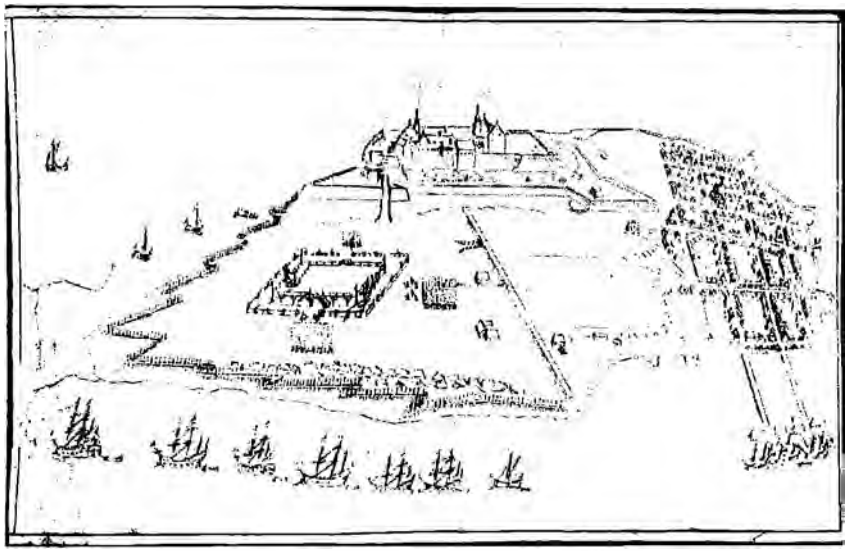

Christiania med Frederik III's Lejr ved Hyldingen 1648.
Tegning paa det Kgl. Bibliotek.

endnu bevaret i Fortegnelsen over de Mængder Vin og andre Drikkevarer, som Adelen indførte til København fra Udlandet, nemlig ca. 63 000 Potter Vin og 94 000 Potter tysk Øl. Man forstaar let, at Corfitz Ulfeldt som Rigshofmester kunde behøve mere end nogen anden Adelsmand, men er der ikke noget karakteristisk i, at Hannibal Sehested, der dog ikke kan antages at have haft saa store Repræsentationspligter, behøvede fem Gange saa meget Rhinskvin som han, foruden en større Portion fransk og spansk (i alt 17 200 Potter)?

Kroningen fandt Sted i Frue Kirke d. 23. Nov., og nu var det den danske Kirkes Primas, Biskop *Jesper Brochmand,* som spillede Hovedrollen. Kongen kom ridende til Kirken, ledsaget bl. a. af de højeste Rigsembedsmænd, der ligeledes var til Hest og bar Kronjuvelerne, Krone, Scepter, Æble og Sværd. Ceremoniellet i Kirken var ældgammelt, det gik tilbage til Middelalderen, men var i Tidens Løb blevet forøget med adskillige for Adelen tiltalende Træk, f. Eks. at Haandfæstningen oplæstes i Kirken, før Kongen svor sin Kongeed. Derpaa salvede Bispen Kongen, først højre Arms Haandled og derpaa korsvis mellem Skuldrene, hvilket fortolkedes som, at han ikke burde stole paa sin egen Arms eller sine Skuldres Styrke. Men Hovedceremonien bestod i Kroningen. Bispen indviede Kongekronen, som var henlagt paa Altret, og sagde til Rigsraaderne: »Jeg beder Eder, I gode og gunstige Herrer, at I vil umage Eder hid og træde frem til Herrens

Alter og tilhjælpe at sætte udi den højlovede hellige Trefoldigheds Navn Hans kgl. Majestæt den kongelige Krone paa Hovedet. Og hvo af Eder, I gode Herrer, som staar langt borte, han udrække sin Arm og tage fat paa Kronen; thi saadan Ære frem for alle andre Eder sømmer.« En Følelse af Stolthed maa ved disse Ord have rislet gennem de gamle Rigsraader; thi tydeligere kunde det ikke have været udtrykt, at den højeste Magt stammede fra dem alene.

Men ingen kan kvæle de nye Tanker, som er oppe i en Tid, og i Stedet for at lytte til den gamle Formel vilde Raaderne have handlet klogere i at fæste sig ved den Tale, som Biskop Brochmand ved samme Lejlighed rettede til den nye Konge. Thi disse Taler var det vekslende inden for Ceremoniens faste Rammer, og her havde Tidens Tanker Plads til at komme frem. Fra Frederik II's gennem Christian IV's til Frederik III's Kroning ser man i disse Prækener en fast Udviklingslinie, en stadig stærkere Betoning af Monarkens Betydning. Ved denne Lejlighed tiltalte Brochmand Kong Frederik med disse Ord: »Høje Konge, Dig kalder Gud i Dag til at tage Del i hans Værdighed; Du vil høre ikke mig, men Gud selv tale til Dig: »Jeg har sagt, I er Guder.« Den ubegrænsede Magt, som Gud udøver over alle Verdens Riger, den vil han dele med Dig, naar det gælder Danmarks og Norges herlige Lande ... Alt, hvad der hører til dette guddommelige Embede, skal Du varetage paa retfærdig og samvittighedsfuld Vis.«

Adelsvælden havde ved Haandfæstningen 1648 vundet sin sidste Sejr. Den kunde for saa vidt synes at være i Pagt med Tidsaanden, som Fyrstemagten i mange europæiske Lande netop i Øjeblikket var i en Bølgedal. I England henrettedes det følgende Aar Kongen, Karl I; i Nederlandene blev den oraniske Generalstatholders Plads staaende ubesat ved hans Død 1650; i Frankrig havde man i 1649—1653 den adelige Frondes store Oprør mod Kongen; i Tyskland stod Kejsermagten saa lavt som aldrig nogen Sinde før. Men intet Steds havde Adelen Gavn af disse Bevægelser. I England fulgte Cromwells og Hærens Herredømme, og et Øjeblik saa det endogsaa ud til, at man skulde komme ud i et kommunistisk Kaos. I Nederlandene var det Købmandsstanden, som foreløbig tog Gevinsten hjem. I Frankrig sad Kongemagten snart igen i Højsædet, stærkere end nogen Sinde. Og selv om den tyske Kejsermagt ingen Sinde mere kom op, blev det ikke Adelen, men de tyske Territorialfyrster, f. Eks. i Sofie Amalies Hjemland Braunschweig og i Brandenburg, som arvede dens Magt. Kun en halv Snes Aar herefter, og den stærke Kongemagt vendte tilbage i England; atter en halv Snes Aar, og noget tilsvarende fandt Sted i Nederlandene. Der var Fremtid i Monarkiet overalt. Det arbejdede sig op i Pagt med Embedsmændene og Borgerstanden. Litteraturen talte dets Sag. De betydeligste Stats-

retslærere beviste, at en kraftig Stat krævede en arvelig Kongemagt, der var i lige Grad ubunden udadtil og indadtil. Men det mærkelige herhjemme er, at det var inden for Adelen selv, man fandt Fortalerne for den ubundne Kongemagt. Unge Adelsmænd som Gabriel Akkeleje, der dog var uddannet paa det adelige Akademi i Sorø og tjenstgjorde som Sekretær i Kancelliet, hævdede i sine Skrifter, at een bør sidde inde med den lovgivende Magt, thi Fyrsten er Guds Afbillede og kaldes med Rette selv Gud. Markus Gjø, Tage Krabbe og Otte Skeel brugte ganske lignende Ord. Det er en Holdning, som minder om den franske Adels før Revolutionen 1789, da den i uforstaaelig Kortsynethed selv hjalp med til at slaa Benene bort under sin Magtstilling.

Men foreløbig var Hertug Frederik i hvert Fald ret salvet og kronet til Danmark-Norges Konge. Det skulde nu vise sig, om der kunde regeres med Rigsembedsmænd og Rigsraad paa Grundlag af den ny Forfatning.

2. Hannibal Sehesteds og Corfitz Ulfeldts Fald.

Frederik III var blevet Konge af Danmark og Norge. Men han var tillige *Hertug af Slesvig og Holsten,* ganske vist ved Siden af den gottorpske Hertug, der var Fyrste over den anden Halvdel af hvert af disse Lande. Kongen stod altsaa stadig med den ene Fod i Tyskland, thi Holsten var et tysk Hertugdømme. Det var derfor naturligt, at Rigsraadet straks fra første Færd havde maattet gaa ind paa, at han ikke efter Indfødsretsparagraffen i Haandfæstningen skulde være forpligtet til at afskaffe de tyske Hoffolk, som han allerede havde i sin Tjeneste, og at han skulde have Lov til at anvende Holstenere i sit Diplomati. I Virkeligheden kom det tyske Element fra Begyndelsen af til at spille en stærkere Rolle i Danmark end hidtil. Dronningen havde sin tyske Hofpræst, Teaterforestillingerne ved Hoffet foregik paa Tysk, en stor Del af Kongeparrets Omgivelser bestod af tyske Diplomater og Officerer. Frederik III beholdt derfor sine gamle Tjenere Reinkingk, Lente og Gabel; den første kom i Spidsen for et nyoprettet Regeringskancelli i Glückstadt. Herhen vendte Kongen først sin Opmærksomhed, Hertugdømmerne var jo hans Arvelande. Nu var det her saaledes, at allerede for 40 Aar siden havde den gottorpske Hertug indført Førstefødselsretten blandt sine Sønner for at hindre, at hans lille Rige efter hans Død skulde blive delt mellem Arvingerne. Eksemplet var 1627 blevet fulgt af de smaa sønderborgske Hertuger, der i Virkeligheden kun var en Slags Godsejere, og overalt i Tyskland gik Strømmen i samme Retning, ganske simpelt af økonomiske Hensyn.

Det var derfor naturligt, at Frederik III allerede inden Kroningen havde paalagt sin nye Regering i Glückstadt at overveje Spørgsmaalet om Førstefødselsrettens Indførelse i hans Del af Slesvig og Holsten. Det lykkedes hurtigt Reinkingk at overbevise sine Kolleger om det heldige i denne Ændring, da fortsatte Delinger af Landet vilde forarme Kongeslægten. En af de tilstedeværende Raader bemærkede endda træffende, at det vilde have været endnu bedre, hvis Christian I i sin Tid havde indført samme Førstefødselsret. I Juli 1650 udstedtes *Arvestatuttet.*

Dette havde den Betydning for Danmark-Norge, at det i Fremtiden vilde være umuligt ved et Kongevalg at komme uden om den afdøde Konges ældste Søn, hvis man da ønskede at holde paa Forbindelsen med Sønderjylland. Hidtil havde man i hvert Fald formelt staaet frit. Hvilken Betydning dette maatte faa for en ny Haandfæstning, er indlysende. Kongemagten havde gjort sit første lille Skridt fremad. To Aar senere oprettede Frederik III sit Testamente. Han kunde heri naturligvis hverken disponere over sine Kongeriger eller over sine Len, Sønderjylland og Holsten, men han gjorde opmærksom paa, at han i Holsten ejede et Grevskab (Pinneberg), og han bestemte, at hvis hans Sønner bortkaldtes før hans egen Død, skulde dette Grevskab sammen med hans Løsøre tilfalde hans ældste Datter. Her dukker første Gang kvindelig Arvefølge op; den fandtes i Sofie Amalies Hjemland Braunschweig, og da Testamentet ogsaa giver hende en fremragende Plads i en mulig Formynderregering efter Kongens Død, behøver man vist ikke at søge langt efter Ophavet til disse Bestemmelser. Men Pinneberg laa i den Grad indkapslet i Holsten, at det maatte skære enhver brav Ridderskabsmand i Hjertet, hvis det nogen Sinde blev skilt derfra. Og vilde ikke det slesvigholstenske Ridderskab i Tilfælde af, at Kongen kun skulde efterlade sig Døtre, for at undgaa dette foretrække at vælge en mulig Dattersøn til Hertug, hvoraf Følgen atter vilde blive, at denne var selvskreven til Danmark-Norges Trone? Det maa indrømmes, at Frederik III havde kloge Raadgivere.

Imens gik Begivenhederne deres rolige Gang i Danmark. Med Venskabet mellem den nye Konge og Rigshofmesteren var det kun smaat, skønt den tredie Svoger, Hannibal Sehested, gjorde, hvad han kunde for at udjævne Modsætningen. Frederik III holdt sig dog tilbage og overlod det til sine Modstandere, Svogrene og Rigsraaderne, at svække hinanden ved indbyrdes Kamp. Uklogt var det sikkert under saadanne Forhold af Ulfeldt, at han foretrak at overlade Kampladsen herhjemme til Raadet og i Stedet søgte sin Berømmelse ved udenrigspolitiske Bedrifter. Hans Omgang med hollandske og nordtyske Købmænd, der havde været Statens Hovedleverandører i de sidste Aar,

havde aabnet hans Øjne for Nødvendigheden af en politisk Tilnærmelse til Nederlandene, der var den af Vestmagterne, som paa Grund af sin store Skibsfart paa Østersøen havde størst Interesse af Danmarks Bevarelse som selvstændig Stat. Allerede i Christian IV's sidste Aar havde Ulfeldt paa en Sendefærd til Holland gennemført, at de to Stater blev enige om Toldforholdene i Norge og om den Erstatning, som Nederlænderne skulde yde for den Sundtold, deres Handelsskibe ikke havde betalt i Krigsaaret 1645. Men til et egentligt Forbund var man ikke naaet. Nu lykkedes det 1649 Corfitz Ulfeldt at faa sig betroet en ny *Sendelse til Nederlandene,* hvor han dels skulde forhandle om en Forsvarsalliance, dels skulde undersøge Mulighederne for at faa de nederlandske Skibes Øresundstold afløst med en fast aarlig Sum. Det var en virkelig politisk Tanke, der laa til Grund for denne Plan; thi ikke blot kunde man herved haabe paa en Forbedring af den vanskelige økonomiske Situation, man vilde ogsaa opnaa, at Vesteuropas største Sømagt, Nederlandene, fjernedes fra sin tidligere Forbindelse med vor Arvefjende, Sverige, og nærmedes til Danmark.

Ulfeldt havde Held med sig. Han drog med sin Hustru og et anseligt Følge til Holland, og efter lange Forhandlinger opnaaede han ikke blot at gennemføre *Forsvarstraktaten,* — som kom os til god Nytte 1658, — men ogsaa, at Nederlandene forpligtede sig til aarligt at betale 140 000 Rdl. mod at fritages for at tolde i Helsingør *(»Redemptionstraktaten«).* Dette var i Virkeligheden adskilligt mere, end Tolden af de nederlandske Skibe i de sidste Aar havde indbragt. Fordelen for Danmark var altsaa øjensynlig. Men i Danmark lukkede man Øjnene herfor ved Tanken paa, at denne Sendefærd havde kostet 150 000 Rdl., og det bragtes desuden Kongen for Øre, at Ulfeldt i Nederlandene skulde være fremkommet med nedsættende Ytringer om den danske Kongemagt. Utilfredsheden herhjemme over for Ulfeldt besvaredes af ham efter Hjemkomsten med tilsvarende Følelser, da han betragtede sig som en miskendt Storhed, og da han fandt, at man havde benyttet hans Fraværelse til at beklippe hans Embede som Rigshofmester. Man havde nemlig fattet Mistanke til hans Redelighed under de store Leverancer til Staten i Christian IV's sidste Aar, og hans Uvenner inden for og uden for Raadet havde skubbet til den hældende Vogn. Frederik III havde ikke ugerne set til; personlig Indgriben fra hans Side havde ikke været nødvendig. Nu greb Ulfeldt til sin gamle Udvej fra Christian IV's Dage: at nægte at fungere som Rigshofmester, idet han tog Sygdom til Paaskud. Han haabede aabenbart paa, at Regeringsmaskineriet paa den Maade skulde gaa i Staa af sig selv. Men denne Gang tog han fejl. Begivenhederne gik deres normale Gang uden om ham. Han havde blot opnaaet at stille sig selv i Skyggen. En Regnskabs-

Emailleret Guldterrin med Kameer, efter Traditionen en Gave til Corfitz Ulfeldt fra de nederlandske Generalstater 1649. Rosenborg.

undersøgelse indledes; hans Hustru, ligesom dennes Søstre, krænkedes ved, at man fratog dem Titlen »Grevinde af Slesvig og Holsten« og forbød dem at køre ind i Slotsgaarden. Saaledes var der allerede halv Krigstilstand mellem Kongen og hans Førsteminister, og denne var samtidig svigtet af sine Standsfæller. Da skulde en enkelt Begivenhed føre til Udbrud.

Det vil næppe nogen Sinde lykkes at komme til Bunds i den romantiske Hændelse, som bærer *Dinas* Navn. Dertil er de Forhør, som holdtes i Sagen, af en altfor overfladisk Karakter, og Dommernes Holdning rummer desuden uforklarlige Modsigelser. Men dette er ogsaa mindre væsentligt. Hovedinteressen ved Dina Vinhofers Proces ligger paa to Punkter: I dens politiske Virkninger og i det Indblik, den giver i Hovedpersonernes Karakter, ja i hele Samtidens Tænkemaade. Vi faar pludseligt et skarpt, ja grelt Lys kastet ind over det aandelige Standpunkt hos de højeste Klasser for 300 Aar siden, som giver Anledning til adskillige Tanker om, hvorvidt Menneskene har ændret sig siden da eller ej.

Sagens Indhold kan kun kortelig refereres her. En københavnsk Kvinde, Dina, hvis Profession vanskeligt lader sig definere, men som i hvert Fald i Øjeblikket levede af en af Dronningens tyske Hofmænd, Oberstløjtnant *Jørgen Walter,* henvendte sig i Dec. 1650 gennem sin Elsker ved Hoffet og angav Corfitz Ulfeldt som skyldig i Planer om at rydde Kongen af Vejen ved Gift. Hun paastod tidligere at have staaet i Forhold til Rigshofmesteren og skjult i hans Seng at have været Vidne til en fortrolig Samtale mellem ham og Leonora om Kom-

plottet. Hvorvidt Walter af Had til Ulfeldt har sat Historien i sin Elskerinde, eller om hun selv har fundet paa den for at gøre sig interessant ved Hove og skaffe sig Indflydelse, kan nu ikke afgøres. Det mærkelige er ikke blot, at man i Kongefamilien troede paa denne Skrøne, saa at der opstod en ligefrem Panik, men navnlig, at man i flere Maaneder holdt den hemmelig for Førsteministeren. Og det allermærkeligste er, at da Dina i Februar 1651 gik til Corfitz og Leonora og fortalte dem, at nogle Personer agtede at myrde dem ved Nattetid, nærede de paa deres Side samme Tillid til hendes Udsagn, som Hoffet havde gjort. Det er ørkesløst at grunde over, hvad der kan have drevet hende til denne nye Løgn; den forklares maaske simplest ud fra hendes Karakter i Almindelighed i Forbindelse med det stærkt fremskredne Svangerskab, hvori hun netop befandt sig.

Situationen var nu ikke uden en høj Grad af ufrivillig Komik. Begge Parter var lige bange for hinanden. Ulfeldt væbnede endog sit Tjenerskab med skarpladte Bøsser og holdt med sine Venner Vagt Nat og Dag. Men en saadan Spænding maatte til sidst finde sin naturlige Udløsning, og dette skete, da Ulfeldt endelig i April skrev til Kansleren og bad om at blive taget i Kongens Beskærmelse. Men han antydede ikke alene, at Walter vistnok kendte noget til Mordplanerne; han var ogsaa saa uforsigtig at erklære over for to Adelsmænd, der kom til ham fra Kongen, at han ønskede, at Kongen vilde »forbyde sine Tjenere og nogle, som ere næst om Hans Majestæt, hannem nogen Overlast at gøre eller formyrde«. Man kan ikke undre sig over, at Frederik III blev opbragt over saadanne Antydninger, og at han gav Ulfeldt Ordre til at blive i København. Ulfeldt beklagede sig bittert over en saadan Arrest, og endnu mere ophidset blev han, da han paa samme Tid ad privat Vej blev gjort bekendt med de Mordplaner, der tillagdes ham. Selv var han kort i Forvejen blevet bestyrket i sin Tro paa, at man havde ondt i Sinde mod ham, ved at han havde faaet en ny Advarsel fra en Mand i København, der gjorde et absolut troværdigt Indtryk. Desværre har han aldrig oplyst, hvem denne Mand var.

Dinas Sag nærmede sig nu med raske Skridt sin Opklaring. Hun var efter Kongens Ordre blevet fængslet samtidig med, at Ulfeldt erklæredes i Arrest, og hendes Løgnagtighed blev snart aabenbar for alle. Ved Raadstueretten og senere ved Herredagen blev hun dømt til Døden, skønt hun med stor Frækhed stod fast ved sine Løgne til det sidste, og denne Dom blev udført paa Slotspladsen i Midten af Juli 1651. For saa vidt blev Sagens Forløb altsaa en Sejr for Ulfeldt. Men hans egentlige Avindsmand, Jørgen Walter, slap meget lettere derfra. Med stor Snildhed benyttede denne Ulfeldts uforsigtige Ud-

talelser om ham og Kongens Tjenere til en Proces mod Rigshofmesteren, mens denne havde forsømt foruden mod Dina ogsaa at anlægge Sag mod hendes Elsker. Derfor kunde Walter ikke dømmes af Herredagen, men der skete det højst besynderlige her, at Ulfeldts egne Standsfæller, Rigsraaderne, som til en Begyndelse havde stillet sig paa hans Side og forlangt, at Walter skulde modbevise de af Ulfeldt fremsatte Beskyldninger, senere frafaldt dette Krav. Det er et Vidnesbyrd om, hvor dyb Kløften i Virkeligheden var mellem ham sammen med de andre Svogre og den øvrige Højadel.

Dinas Proces viser, hvor lidt modstandsdygtige selv Samfundets højeste Kredse var over for Rygter af den løseste Art, hvor let de blev et Bytte for, hvad man nu vilde betegne som Masse-Psykose. Man vil senere i Aarhundredet møde et beslægtet Tilfælde i den Thistedske Besættelsessag (se S. 517), men da i en lille Provinsby og paa et lavere Samfundstrin, mens de mere kultiverede Klasser formaaede at holde Hovederne klare. Disse to Begivenheder viser bedre end lange Forklaringer den aandelige Udvikling, som foregik i vort Land i de sidste halvhundrede Aar af det 17. Aarhundrede.

Men da Dinas Sag var sluttet, var Ulfeldts Rolle i Danmark ogsaa udspillet. Det var et mindre dramatisk Stof, som fældede ham og de øvrige af Christian IV's Svigersønner, det var de tørre *Regnskaber.*

Allerede i Foraaret havde Rigsraadet rettet sine Angreb mod Hans Lindenov og Ebbe Ulfeldt; den sidste fik sin Afsked som Lensmand paa Bornholm for Bondeplagerier og Skatterestancer. Den næste, som man vendte sig imod, var *Hannibal Sehested* som Statholder i Norge. Navnlig i Marsken Anders Bille havde han en gram Modstander, fordi han havde søgt at berøve denne Indflydelsen paa det norske Hærvæsen. Frederik III kunde i og for sig ønske at skaane denne Svoger, der havde stillet sig paa en langt bedre Fod med Kongen end Ulfeldt, og som vel ogsaa allerede havde ladet sin Sympati for en stærkere Kongemagt skinne igennem. Men mere end en velvillig Neutralitet vilde han dog ikke indtage i Striden mellem ham og Rigsraadet. Saaledes gik det da til, at Raadet begyndte med at undersøge Sehesteds underordnede Embedsmænds Regnskaber, men da disse forsvarede sig paa de angribelige Punkter med, at de kun havde handlet efter Statholderens Ordrer, kom Turen snart til ham selv. Et Øjeblik saa det ud til, at Naade skulde gaa for Ret, og at han vel skulde opgive sit høje Embede og sit Gods i Norge, men til Gengæld faa et dansk Len. Men Enden blev dog en Overgivelse paa Naade og Unaade, saa at Sehested uden nogen Erstatning ikke blot maatte opgive Embede og Ejendom, men forpligte sig til at tilbagebetale de af ham ulovligt opkrævede Skatter, der var gaaet i hans egen Lomme. Alene

Værdien af det Gods, som ved denne Lejlighed tilfaldt Kronen, beregnedes til den uhyre Sum af næsten en kvart Million Rigsdalere.

Den sidste, som Rigsraadet vendte sig imod, var *Corfitz Ulfeldt*, og her følte Kongen aldeles ingen Trang til at lægge sig imellem. Den mod ham paabegyndte Regnskabsundersøgelse var i 1650 kun foregaaet med ringe Fart, men da det blev klart for hans Fjender, at han vilde slippe godt fra Dinas Sag, var Undersøgelsens Tempo blevet sat betydeligt op. Dagen efter, at Kongen havde underskrevet et Anklageskrift mod ham, viste Corfitz Ulfeldt ved sin Handlemaade, at han ikke følte sig dette nye Uvejr voksen. Som tidligere Statholder over København var han i Besiddelse af Nøglen til Østerport, og han benyttede dette til hemmeligt at forlade Byen med sin Hustru om Aftenen den 14. Juli 1651. Til Skibs søgte han med Familie og Ejendele til Holland og efter et Par Maaneders Ophold her videre til Sverige, til Fjendens Hovedkvarter. Her mødtes han snart med Svogeren Ebbe Ulfeldt, der tilbød Dronning Kristina sin Tjeneste. Ogsaa den sidste af Svogrene, Grev Pentz i Hertugdømmerne, var for længst en falden Storhed.

Corfitz Ulfeldts historiske Betydning er egentlig hermed afsluttet. Skønt hans Liv endnu blev rigt paa sælsomme Oplevelser, og skønt han nedværdigede sig til at blive Landsforræder, kom han aldrig mere i første Linie. Danmarks og Sveriges indbyrdes Historie efter 1651 vilde være den samme, selv om hans Deltagelse deri blev udslettet. Han havde overset, at i samme Øjeblik, som han forlod sit Fædreland, blev han en rodløs Eksistens. Anderledes med Hannibal Sehested. Han kunde som Kongen tie og bie, og han lagde sig i sin Fornedrelse aldrig saaledes ud med sine Fjender i Danmark, at en Forsoning blev umulig. Derfor skulde hans Tid atter en Gang komme.

Rigsraadet stod i Øjeblikket som Sejrherre over Svigersønnernes Parti. Men havde det Kraft i sig til at udnytte Sejren?

3. Rigsraadets Styrelse af Danmark.

Den »Adelsvælde«, eller rettere »Rigsraadsvælde«, som efter Sehesteds og Ulfeldts Fald stod ubestridt, var ikke gammel af Aar; — den kunde kun føres tilbage til Christian IV's sidste Tid; — ej heller skulde den opnaa nogen høj Alder. Selv inden for det korte Tidsrum 1651—1660 gjorde andre Indflydelser sig gældende ved Siden af den. Kun til en vis Grad kan derfor Ansvaret for, hvad der ikke udrettedes, lægges paa dens Skuldre.

Rigsraadet, denne 23 Mands Forsamling, samledes sjældent fuldstændigt, undtagen naar det een Gang aarlig skulde fungere som øverste Domstol, Herredagen. Almindeligvis var kun en mindre Kreds til Stede i Hovedstaden for at overveje og beslutte om de Forslag, som Rigsembedsmændene, særlig Kansleren, forelagde den i Kongens Navn; thi denne overværede ikke selv Forhandlingerne, saaledes som det f. Eks. var Tilfældet i Sverige. Efter Drøftelserne modtog Kongen gennem Kansleren det samlede Resultat af Overvejelserne, ikke hver enkelt Rigsraads Mening for sig. Rigsembedsmændene var fra 1651 i saa nøje Kontakt med Raadet, at der kunde siges at herske en Slags Rigsraadsparlamentarisme. Men de var samtidig, med Undtagelse af Rigsmarsken Anders Bille, saaledes indstillede over for Kongen, at et godt Samarbejde meget vel var muligt.

Tage Thott. Stik af Alb. Haelwegh.

Rigsraadets Beføjelser var — paa Papiret — meget store. Det delte i Virkeligheden Suveræniteten (Regeringsmagten) med Kongen. Dets Alderspræsident var 1651 *Tage Thott,* »Kongen af Skaane«, som havde haft Sæde deri i 27 Aar. Af de øvrige lægger man navnlig Mærke til »Kongen paa Fyn« *Jørgen Brahe,* Rigsadmiralen *Ove Gedde,* Kongens Kansler *Christen Thomesen* (Sehested), Rigskansleren *Christoffer Urne,* Bogsamleren *Jørgen Seefeld,* Marsken *Anders Bille, Joachim Gersdorf,* der blev Ulfeldts Efterfølger som Rigshofmester, og *Gregers Krabbe,* der afløste Sehested som Statholder i Norge, for selv faa Aar efter at efterfølges af *Niels Trolle.*

»Raadstueprotokollen« førtes af *Christen Skeel.* Han begyndte sin Gerning i »Raadstuen for Københavns Slot« 1649, altsaa i Kancellibygningen tæt uden for Voldgraven ved Blaataarn, og de første Ord, han skrev i sin Protokol, var om *Rigets Gæld.* Det blev ikke de sidste. Finansspørgsmaalet blev Ledemotivet i Rigsraadets Overvejelser i alle disse Aar, og man kom aldrig til Ende dermed. Christian IV's sidste Aar havde paa Finansregnskabet vist et stadigt stigende aarligt Underskud, fra 98 000 Rdl. i 1642 til 425 000 Rdl. i 1647. Af Udgifterne

var den største Post Hofholdningen. Den samlede Statsgæld kunde ved Tronskiftet sættes til henimod 4 Mill. Rdl., hvilket — som vi har set — svarede til hele Landets Eksports Værdi i to Aar. Heroverfor kendte man kun een Udvej: at udlægge Statsdomæner til Statskreditorerne. Ved Frederik III's Tronbestigelse besluttede man at afhænde 20 000 Tdr. Htk. af Krongodset til en gennemsnitlig Pris af 50 Rdl. pr. Td. Dette betød altsaa kun Dækning for en Fjerdedel af hele Gælden. Udlæggene fandt Sted i de følgende Aar, og Fortegnelserne viser, at mens det kun var forholdsvis smaa Godsmasser, som Kronen mistede paa Sjælland og Fyn (tilsammen 3500 Tdr.), afstodes i Skaane 4600 Tdr. og i Jylland endog 12 700 Tdr. Det var ogsaa i Jylland, at de enkelte Portioner var størst; Rentemester Henrik Müller, en født Holstener, fik saaledes 1176 Tdr. Htk., Købmanden Leonhard Marselis i Hamburg 1121 Tdr., og Borgmester Jakob Madsen paa Christianshavn 960 Tdr.

Jørgen Brahe. Stik af Alb. Haelwegh.

Krongodssalget formindskede ganske vist Kronens Gæld, men det medførte tillige en følelig Nedgang i de aarlige Indtægter. Sammenligner man Overslagene over Indtægterne 1642 og 1652, viser der sig en Nedgang for Lenenes Vedkommende af »de visse Indtægter« fra 195 000 Rdl. til 130 000 Rdl. Samtidig var Tolden i Danmark sunket fra 65 000 til 61 000 Rdl., og i Norge fra 98 000 til 70 000. Af de øvrige Indtægter var Byskatterne, Borgelejepengene af Købstæderne og Baadsmandsskatterne de vigtigste; disse Købstadafgifter beløb sig 1642 i alt til ca. 36 000 Rdl., i 1652 kun til ca. 23 000 Rdl. For denne almindelige Nedgang maatte der findes Erstatning, og det laa — efter Datidens Tænkemaade i Almindelighed og det danske

Landbrugs Nedgang i Særdeleshed — nær at søge den i indirekte Afgifter, der især vilde komme til at paahvile Bybefolkningen.

Allerede i 1650, altsaa før Sehesteds og Ulfeldts Fald, drejede Rigsraadet ind paa denne nye Vej, idet man foreslog en *Accise af Øl og Brændevin* paa 10 Skilling pr. Tønde, dog saaledes, at Adel og Gejstlighed skulde være fri for denne nye Byrde. Kongen gik med til Forslaget, efter at en Henstilling fra hans Side om, at Adelen skulde frafalde sin Accisefrihed, ikke havde vundet dens Bifald. Men da Paabudet var blevet kundgjort, opstod der et stort Røre i København. Der fandt Protestmøder af Borgerne Sted, og selve Borgmestrene Hans Nickelsen og Hans Nansen gjorde sig til Talsmænd for Misfornøjelsen. I Rigsraadet var man klar over, at man stod over for en ligefrem »Meutination, idet de ved Forsamlinger og Stemplinger med haarde og ubekvemme Ord, saasom imod Løfte, item imod kristelig Billighed, skriver og supplicerer«. Men Raaderne mente paa den anden Side, at »man faar i disse Tider at temporisere, og ikke med Haardhed, medens (ɔ: men) med største Lemfældighed i Kgl. Mts. Præsens føre dem til Gemyt, hvor ondt det gør Hs. kgl. Majestæt«. De dristige Borgmestre slap for saa vidt godt fra deres Andel, som de kun fik en Irettesættelse, der efter Raadets Ønske tildeltes dem af Kongen personlig. Hvad Stridsspørgsmaalet angaar, erklærede han derimod, at han »ikke straks« kunde tilbagekalde sin Forordning, men han gik ind paa, at der ikke i Anledning af Accisen skulde finde Visitation Sted i Borgernes Huse, saa at Hjemmebrygning til Husbehov altsaa ikke kunde rammes.

Den nye Accises Indførelse bidrog i nogen Grad til at forhøje de indirekte Statsindtægter; mere betød dog den nye *Toldrulle 1651*, der senere vil blive nærmere omtalt. Man ser da ogsaa, at den danske Told fra 1652 til 1656 steg fra 61 000 til 103 000 Rdl., den norske Told fra 70 000 til 125 000. Samtidig gik ogsaa *Lensindtægterne*, uvist af hvilken Grund, noget i Vejret, saa at de i det sidstnævnte Aar beløb sig til 154 000 Rdl. Men samtidig sank rigtignok *Øresundstolden*, efter at Overenskomsten med Hollænderne om dens Afløsning atter var ophævet 1653 ved »*Rescissionstraktaten*«, helt ned til den ubetydelige Sum af 70 000 Rdl. Og selv om det lykkedes at faa Udgifterne til Hæren noget reduceret, steg til Gengæld Bekostningen paa Flaaden, og dette gjaldt vel i endnu højere Grad om Hofudgifterne, skønt det ikke er muligt at belyse disse i Enkeltheder. Der blev fra alle Sider gjort hæderlige Anstrengelser for at skabe Balance: Lensmændene lovede at betale ekstra et Aars Indkomst af deres Forleninger; adelige og borgerlige ydede Staten Laan; man oprettede en Livsforsikring, »det frugtbringende Selskab«, knyttet til Statskassen.

Nogen virkelig Bedring synes ikke at være naaet, og allerede heri ligger en fældende Kritik af hele den bestaaende Styrelse. At det ikke en Gang er muligt rigtigt at se til Bunds i den finansielle Elendighed, formindsker saa langt fra Ansvaret; meget snarere maa det siges, at den Uoverskuelighed, som Regnskabsvæsenet frembyder, bestyrker Indtrykket af, at det herskende Styre ogsaa savnede Initiativ og Fasthed paa Finansvæsenets Omraade.

Finansvæsenet var den vigtigste, men ingenlunde den eneste Opgave, som Rigsraadet havde at beskæftige sig med i 1650erne. De daarlige finansielle Forhold maatte dog medføre, at al anden Virksomhed lammedes. Et Hovedspørgsmaal var at ordne *Hærvæsenet*, saaledes at de trykkende Udgifter til de staaende Tropper indskrænkedes, og at der dog samtidig skabtes en vis Sikkerhed udadtil ved Oprettelsen af nationale Hærafdelinger. Om Resultatet vil der blive talt senere, hvor den udenrigspolitiske Situation behandles. Her skal der kun dvæles ved *Fæstningsanlæggene*, da disse militære Anlæg ogsaa havde en civil Side. Ligesom i Christian IV's Tid søgte man nemlig at skabe Fæstninger, der samtidig kunde blive blomstrende Købstæder. I det hele var *Handel og Industri* Tidens Øjestene, og det merkantilistiske Synspunkt var gennem hele Aarhundredet herskende hos Statsmændene. Naturligt nok rettedes Opmærksomheden først og fremmest paa København, og Kongen viste personlig megen Interesse for at ophjælpe dens stagnerende Handel. Gang paa Gang foreslog han 1650 Rigsraadet at give Hovedstaden Friheder, »eftersom det hele Land derpaa Magt ligger«. Christen Skeel mente da, at man skulde opfordre Magistraten »med forfarne Købmænd« til selv at fremsætte Reformforslag, og dette maa sagtens være sket; thi i et følgende Raadsmøde behandlede man en Række Forslag, bl. a. om at indlemme Christianshavn i Hovedstaden, fritage den for Indkvartering, give Udlændinge Ret til frit at indføre deres Varer, uden først at skulle oplægge dem paa Børsen og i Pakhuse, oprette et nyt Lav for Købmænd, Kræmmere og Vinhandlere og styrke de allerede bestaaende Haandværkslav i deres Rettigheder. I følgende Møder knyttedes andre Tanker hertil, som f. Eks. at bevæge de nærmest liggende sjællandske Købstæder til at opgive deres Ret til Sejlads og Handel paa Udlandet, og at give fremmede Lov til toldfrit at oplægge de Varer, som skulde genudføres, altsaa at oprette en Frihavn. Men det gik hermed som med alt andet: der blev lidet eller intet gjort. Dog vedblev man i de følgende Aar at drøfte: »Commercierne at bringe paa Fode«. Man besluttede 1655 at oprette et *Saltkompagni*, som skulde indføre denne Vare i »monterede Skibe«, der i Krigstid kunde bruges i Rigets Tjeneste, men knap var Kom-

Kort over København ved Midten af det syttende Aarhundrede.
Efter Resens Atlas. Kgl. Bibliotek.

Den gamle Østervold er endnu ikke sløjfet; i det nyindlemmede Omraade inden for den nye Østervold fra Nørreport til St. Annæ Skanse (Kastellet) ses Rosenborg, Nyboder og en spredt Bebyggelse omkring Hallandsaas (Kongens Nytorv).

pagniet kommet i Gang, før Borgerskabet klagede over det og ønskede det ophævet. Selve Rigsraadet havde snævre Grænser for sin Sympati for det københavnske Borgerskab, i hvert Fald ønskede man, at det skulde blive ved sin Læst og ikke komme Adelen for nær, som naar Raadet ved Krongodsudlægget udtalte sin Frygt for, at »dersom Borgerskabet faar saa meget Gods i Hænder, da han deraf komme mange Inconvenienser og Uenighed mellem Stænderne«.

Hvad Borgerstanden opnaaede i disse Aar, var da først og fremmest et ordnet *Postvæsen* under Generalpostmester Povl Klingenbergs Ledelse, hvorefter der to Gange ugentlig var ridende Forbindelse mellem Hamburg og København, hvorfra en tidligere Linie over Land førte til Christiania i Norge. Dernæst fik *København* en betydelig Udvidelse af sit Byomraade mod Nord, idet hele Kvarteret mellem den nuværende Gothersgade og St. Annæ Skanse (paa Kastellets Plads) inddroges til Bebyggelse. Som Værn for denne nye Stadsdel

forlængedes Volden fra Nørreport uden om Rosenborg og St. Anna Rotunda-Kirken (hvor nu Sølvgades Kaserne ligger) indtil Skansen, men ligesom denne Forsvarslinie langfra blev færdig inden Svenskernes Angreb 1658, gik det ogsaa yderst trevent med Bebyggelsen af det nye København, hvor Nyboder langt ude dannede det eneste sammenhængende Kvarter. For en stor Del har man vist indskrænket sig til at opføre Sommerhuse i Haverne, og det kan eksempelvis anføres, at den spanske Gesandt, der om Vinteren boede i sin Gaard paa Østergade, om Sommeren laa paa Landet paa den anden Side af Hallandsaas (Kongens Nytorv) i Store Strandstræde.

Lige saa megen Interesse som for København havde Regering og Rigsraad dog for den By og Fæstning, som man ventede skulde blive Jyllands Hovedstad: *Frederiksodde.* Krigene under Christian IV havde vist Nødvendigheden af at have en stærk Flankestilling paa Fastlandet, da det frontale Forsvar Gang paa Gang var blevet gennembrudt. Efter en Del Vaklen valgte man Bjersodde lige over for Strib, og man planlagde her Opførelsen af en Dobbeltby paa begge Sider af Lillebælt, svarende til København—Christianshavn. Kun den jyske Halvdel af Planen blev dog ført ud i Livet, og den nye Fæstningsby bærer den Dag i Dag sin Skabers Navn. Mod Landsiden, men desværre kun mod denne, omgaves den med høje Volde og Bastioner; den fik Frihed for Skatter, Ægter og Told i 50 Aar; de nærmestliggende Landsbyer nedlagdes, og deres Indbyggere flyttedes ind i den nye Stad; Bakker jævnedes, og Moser udfyldtes, hvor de lige og brede Gader skulde gaa. Snart rejste der sig Rækker af pyntelige Huse, og et mærkeligt talrigt Borgerskab fæstede Bo her. Men det skulde hurtigt vise sig, at Oplandet var for lille paa Grund af Vejles og Koldings Nærhed, og det store Havneanlæg, som var planlagt, førtes ikke ud i Livet. Var det Pengemangelen eller Styrets sædvanlige Impotens, som ogsaa her kun naaede til halvgjort Arbejde?

Fiskale og merkantilistiske Hensyn — foruden ved Byanlæggene militære Synspunkter — var det altsaa, som bestemte den danske Regering og Lovgivningsmagt i 1650erne. Tydeligst træder dette frem i Toldpolitikken, der under de synkende direkte Indtægter særligt maatte fængsle Opmærksomheden. 1651, samme Aar som den driftige *Henrik Müller* udnævntes til Generaltoldforvalter, fik man en ny *Toldrulle,* der er præget af begge disse Synspunkter. Man forbød heri Udførsel af Raastoffer og lettede Indførslen af dem ved kun at paalægge dem en ringe Told. Paa den anden Side vovede man under Henblik paa Landets ringe Industri ikke at forbyde Indførslen af færdige Varer, men man paabyrdede dem en forholdsvis høj Told for derved at fremme den hjemlige Tilvirkning. Denne Told ramte

dog væsentlig Luksusvarer, og tillige ophævedes den indenrigske Told for Varetransport mellem Provinserne. Desværre gjorde de slette finansielle Forhold, at man allerede i 1655 igen maatte indføre denne sidste, samtidig med at Toldsatserne overhovedet væsentlig forhøjedes. Heller ikke paa dette Punkt kunde saaledes det herskende Styre pege paa et Resultat af Betydning.

Henrik Müller.
Maleri af Abr. Wuchters paa Ledreborg.

Det Bevis for sin Eksistensberettigelse, som Rigsraadsstyret skyldte Rigets Beboere, kom altsaa ikke til at foreligge. Navnlig er det underligt, hvor sjældent Raadet selv tager Initiativet til en Foranstaltning; som oftest indskrænker det sig til at behandle de af Kongen (gennem Kansleren?) eller af Rigsmarsken forelagte Forslag. Man havde i Raadet selv en Følelse af, at noget fattedes. Men intet er vanskeligere for et daarligt Styre end at reformere sig selv. I 1655 foreslog man, at der for Fremtiden skulde findes et fast Udvalg af fire Rigsraader, som sammen med Rigens Hofmester og Kansleren skulde danne et Slags *Regeringskollegium*, der kontrollerede Finansstyrelsen og ledede Administrationen. Disse fire Rigsraader skulde efter fire Maaneders Forløb afløses af andre. Men nogen praktisk Følge synes denne Beslutning ikke at have faaet. Først i 1657 tog man atter Tanken op, og Udvalgets Magt udvidedes da, ved at hele Rigsraadets Magt overdroges til det; thi det fik Myndighed til at »deliberere og slutte, hvis (= hvad) videre til Landsens Bedste foretages skal.« Heller ikke denne Gang synes Forslaget at have faaet praktiske Følger. Det var først efter Roskildefreden 1658, da selv de mest optimistiske maatte føle Kniven paa Struben, at Rigsraadet tog Ordet for *Indførelsen af Kollegier* efter almindeligt europæisk Mønster, og at det kunde tænke sig at tage borgerlige med ind heri, ganske vist i de underordnede Stillinger. Ja, efter at Københavns Belejring var begyndt, strakte det sig saa vidt at foreslaa et *Udvalg* oprettet, bestaaende af en Borger i København, en Adelsmand, en Universitetslærer og en kgl. Tjener,

som i Forening skulde give Kongen og Rigsraadet gode Raad. Alle disse Tilløb kom imidlertid for sent. Begivenhederne gik nu deres selvstændige Gang, og Rigsraadet kunde ikke indvirke herpaa, hverken hemmende eller fremmende.

Den eneste kollegiale Institution, som saa Lyset inden Svenskekrigen, var derfor *Admiralitetskollegiet* af 1655, der ikke alene skulde have Marinens Sager under sig, men ogsaa raadslaa »om Navigationen og Kommercien i Riget, hvordan bedst befordres kan«. Men selv denne saa specielle Nyindretning havde Rigsraadet lammet ved at hindre, at den blev Højesteret i Marinesager, at den fik Ret til selv at foredrage sine Sager for Kongen, og at den opnaaede et eget Ekspeditionskontor. Admiralitetet var klemt inde i den gamle Rigsraadsforfatning.

Det fremgaar tilstrækkeligt af det foregaaende, at Rigsraadet som Lovgivningsmagt ikke formaaede at bøde paa Tidens Brøst. Spørgsmaalet er endnu, om Landets *Forvaltning* var saa god og moderne, at den i nogen Grad kunde erstatte det manglende.

Raadet havde intet selvstændigt Ekspeditionskontor, men dets Beslutninger, som havde fundet kongelig Bekræftelse, førtes ud i Livet gennem de Medlemmer deraf, som var Rigsembedsmænd, og disses Kontorer: *Kancelliet og Rentekamret.* I Spidsen for det første stod hele denne Periode igennem »Kongens Kansler« Christen Thomesen (Sehested); Finanserne lededes af »Rigshofmesteren«, altsaa efter hinanden af Corfitz Ulfeldt og *Joachim Gersdorf.* Den fornemste af disse to Embedsstillinger var den sidste, thi Rigshofmesteren var ikke blot Finansminister, men ogsaa Førsteminister; han repræsenterede Kongen i dennes Fraværelse, drev Forhandlingerne med Udlandet og havde som et særligt Omraade Tilsynet med Hovedstaden under sig. Paa den anden Side var Kansleren Mellemmand mellem Kongen og Rigsraadet og havde Opsynet med den vigtigste Statsinstitution, Kancelliet, hvorigennem alle Statsskrivelser, ogsaa Rentekamrets, udgik. Thi Kancelliet var Hovedhjørnestenen i Danmarks Forvaltning. Begge de to Rigsembedsmænd var milde, konservative og noget ubeslutsomme; uegnede til et kraftigt Forsvar for den bestaaende Rigsraads- og Adelsvælde. Gersdorf følte sig oven i Købet, som Søn af en indvandret Tysker, mindre bundet af Standshensyn og stærkere knyttet til Kongen. Rigsembedsmændene lønnedes med Hovedlen og oppebar i rede Penge kun en vis Sum til Rejseudgifter.

Under Kansleren stod en »Øverstesekretær« som en Slags Departementschef i Spidsen for Kancelliet. Han fordelte Arbejdet mellem Sekretærerne, modtog alle indgaaende Skrivelser og konciperede de udgaaende. Han lønnedes med et mindre Len og et noget lavere Hono-

rar end sine foresatte. Pladsen indehavdes i 1650erne efter hinanden af *Iver Vind, Otte Krag* og *Erik Krag,* alle unge, arbejdsomme og, i hvert Fald for de to sidstes Vedkommende, ogsaa velstuderede og handlekraftige Mænd. Tilsvarende stod der i Spidsen for Rentekamret under Rigshofmesteren tre »Rentemestre«, hvis Stilling og Lønning svarede til Øverstesekretærens. Ogsaa disse var Adelsmænd og var avanceret til Stillingen efter først at have tjent i Kancelliet. Pladserne var i den sidste Tid før 1660 besatte med *Peder Reedtz, Mogens Friis* og *Steen Hohendorf,* af hvilke Reedtz som Kanslerens Svigersøn havde Hovedindflydelsen. Han var vel en dannet og flittig Mand, men tillige ligesom Rigshofmesteren og Kansleren ængstelig og initiativløs. Rentemesterens Hovedopgave var at opstille Rigets Regnskab, hvortil fra 1652 knyttedes Udarbejdelsen af Maanedsoverslag paa al Indtægt og Udgift. Dette sidste er et hæderligt Vidnesbyrd om, at man gerne vilde skabe Orden og reformere, men ganske vist kun inden for de een Gang lagte Rammer.

Joachim Gersdorf. Stik af Alb. Haelwegh.

Kancelliet omfattede altsaa i Virkeligheden samtlige nuværende civile Ministeriers Omraader, idet Rentekamret formelt stod som et underordnet Led deraf. Der skal her kun mindes om, at der ved Siden af dette danske Kancelli fandtes et særlig *tysk,* der foruden Hertugdømmernes Styrelse havde Forholdet til Udlandet under sig. Men i Betydning blev det langt overgaaet af det dansk-norske Kancelli. Dette havde til Huse i den gamle Bygning paa Slotsholmen, liggende imellem Graven om Københavns Slot og Kanalen, hvor endnu en stor Del af Handelsflaaden søgte sit Leje. Under Kansleren og Øverstesekretæren arbejdede her 10—15 adelige »Kancellijunkere« eller »Kancelliherremænd«. Det var Assistenter, der tjente for en ringe Løn (16 Daler maanedligt og nogle Smaaforleninger), og som havde borgerlige Skrivere til deres Bistand. De skulde efter Oversekretærens Anvisning ekspedere de forefaldende Sager og holde de officielle Protokoller (»Regi-

stre« og »Tegnelser«) à jour, men allerede den Uorden, som hersker i disses Førelse, viser Manglerne ved Indretningen. De unge Herrer tog sig aabenbart Arbejdet let og betragtede Virksomheden som et trættende Gennemgangsled til noget andet og bedre. Som Regel forlod de Stillingen efter et—to Aars Tjeneste, saa at der vanskeligt kunde uddanne sig en fast Tradition inden for Etaten. Og i den Tid, de havde den inde, anvendtes de til mangfoldige andre Hverv, bl. a. fjerne Rejser, hvoraf Følgen maatte blive stor Slendrian i det regelmæssige Arbejde.

For saa vidt stod det bedre i Rentekamret. Det holdt til i samme Hus som Kancelliet, men i Etagen ovenover, og medens Øverstesekretærens Assistenter var Adelsmænd, var Rentemestrenes Hjælpere, »Renteskriverne«, borgerlige. For disses Vedkommende var der naturligvis ikke Tale om Len, de oppebar derimod en Pengeløn paa 150—200 Rdl. aarligt. Man tør vistnok gaa ud fra, at der her er blevet ydet stadigere og solidere Arbejde end i Kancelliet, men dels drejede det sig om en underordnet Institution med ringere Anseelse, dels var betydelige Omraader af Finanserne unddraget Rentekamrets Styrelse. Thi i »Kongens eget Kammer« ovre paa Slottet, den nuværende Chatolkasse, havde man en Mikrokosme inden for den danske Stat; i den indløb ikke blot visse Bidrag til Hofholdningen, men ogsaa selvstændige Statsindtægter som Øresundstolden, Elbtolden og andre Toldafgifter. Nogen skarp Grænse mellem Kongens og Statens Pengevæsen fandtes saaledes ikke. Og i »Kammerskriveren« *Christoffer Gabel,* Kongens fortrolige Raadgiver, havde »Kongens eget Kammer« en Leder, der ikke indskrænkede sig til sin mere tilbagetrukne Rolle som Hofembedsmand, men ligesom det tyske Kancellis Leder, *Theodor Lente,* ønskede sit Magtomraade udvidet og var en født Modstander af Rigsraadsstyret og dets Organisation.

Saaledes var i Aarene før 1660 den danske Centralforvaltning tynget af lignende Ulemper som den øverste lovgivende og dømmende Myndighed, Rigsraadet. Overalt traf man, med faa Undtagelser, Mangel paa Sagkundskab og Initiativ, men nok af Langsomhed og Slendrian. At der savnedes klare Grænser mellem de forskellige Myndighedsomraader, maatte yderligere skabe Gnidningsmodstand. Selve den svagere Regeringsmagt maatte gøre Kongemagten relativt stærkere, end det ellers vilde have været Tilfældet. Hertil kom det sociale og det nationale Modsætningsforhold. Spørgsmaalet er, om Billedet bliver lysere, naar man fra det indre vender sig til den ydre Politik.

4. Krigen nærmer sig.

Frederik III arvede sin *Udenrigspolitik* fra sin Fader. Der var kun eet fast Punkt deri, Modsætningsforholdet til Sverige.

I Aarhundreder havde de to Stater gaaet ad skilte Veje, og der var i Virkeligheden ingen Mulighed for, at de skulde finde hinanden. Dertil var deres Interesser alt for modstridende. Det var forstaaeligt og forstandigt, at *Gustav Adolf* og hans Efterfølgere paa en Tid, da Nationaliteter intet gjaldt, og Havet endnu var et Forbindelsesled mellem en Stats enkelte Dele, vilde skabe *en nordisk Kraftstat* med Østersøen som forbindende Mellemled. De kunde ikke ønske en saa stærk Magt ved Indløbet til dette Hav, at den vilde bringe Forbindelsen mellem det svenske Monarkis enkelte Dele i Fare eller blot aabne Indsejlingen for Sveriges Fjender. Det var lige saa forstaaeligt, at Christian IV modarbejdede disse Planer; thi selv om han ikke stræbte efter en Østersøstat, havde han fra sin Fader arvet »Herredømmet paa Havet«, altsaa ogsaa Østersøen, foruden at han havde særlig Interesse af at kunne beherske Indløbet. Men i Modsætning til Gustav Adolf gjorde hos Christian IV ogsaa dynastiske Hensyn sig gældende; han ønskede at udvide sin Magt ad Landvejen mod Syd, ikke mindst for at skaffe sine yngre Sønner en Forsørgelse i nordtyske Fyrstendømmer. For saa vidt er hans Politik fra et historisk-geografisk Synspunkt mere moderne end den svenske, som Udviklingen var i fuld Fart bort fra de Stater, som forbandtes af Havet, til dem, der bestod af et naturligt afgrænset Landomraade. Christian IV's Tanke har været fremme før og siden, man tænke blot paa Bernadottes »cimbriske Kongedømme«. Men hans Fejl laa i samtidig at ville spille paa flere Strenge, der ikke lod sig forene. Og hans Øresundspolitik bragte ham ikke blot i Konflikt med Sverige, men ogsaa med Vestmagterne, Nederlandene og England, der af Handelsgrunde ønskede fri Sejlads gennem de danske Stræder til de betydningsfulde Kystlande ved Østersøen, hvorfra de hentede deres Raastoffer, og hvorhen de sendte deres færdige Fabrikater.

Intet er i Politik farligere end Traditioner, men Frederik III var ikke den, der kunde eller vilde dreje Danmarks Udenrigspolitik ind i nye Baner. Modsætningsforholdet til Sverige blev ogsaa under ham den fremherskende Faktor, endda yderligere skærpet ved den Bitterhed, Kongen følte over at være bleven berøvet sine Bispedømmer Bremen og Verden af Svenskerne 1648. Mere betød det dog i hans Undersaatters Øjne, hvad Danmark-Norge havde mistet ved den sidste Fred i Brømsebro 1645. *Gotlands* og *Øsels* Tab betegnede en afgjort Svækkelse af vor Stilling i Østersøen; Afstaaelsen af *Härjedalen* og *Jämt-*

land maatte føles særlig smertelig i Norge, selv om disse Provinsers Kultur aldrig havde været norsk. Men herhjemme maatte man navnlig sørge over Pantsættelsen til Sverige paa 30 Aar af Landskabet *Halland,* endda med den Tilføjelse, at efter denne Tid kunde det kun vindes tilbage mod Erstatning i et jævngodt dansk Landskab.

Der er blevet brugt de træffende Ord, at Sverige ved Erhvervelsen af Halland havde »markeret sine Hensigter«; man anede i Danmark, at det næste Maal vilde blive de øvrige Provinser Øst for Sundet, Skaane og Bleking. Men heller ikke Hallandsfarerne selv var tilfredse med, at deres Hjemstavn var kommet under svensk Styre. De, som havde haabet paa, at den energiske svenske Regering vilde rykke Landet op af den Slendrian, som havde hersket her i Christian IV's sidste Aar, var blevet grusomt skuffet. Selv om Svenskerne var sagesløse i den Misvækst og Kvægsyge med et deraf følgende stadigt stigende Antal Ødegaarde, som havde ramt Halland, bar de virkelig Ansvaret for den forhøjede Told og de nye Skatter, og særlig for den saa stærkt frygtede Udskrivning af Bønderkarle til den svenske Hær. I de mindre Købstæder var man misfornøjet over Koncentrationen af den udenrigske Handel til enkelte større Byer, »Stabelstæderne«. Ogsaa i den vigtigste By, *Halmstad,* der dog havde Fordelen heraf, var Stemningen den samme, sikkert paa Grund af de økonomisk vanskelige Tider, der ramte alle Købstadbeboere ligeligt. I Overklasserne, Adel og Præstestand, raadede lignende Følelser, kun i stærkere Grad og mere bevidst. Da vi tretten Aar efter Afstaaelsen atter gik til Kamp med Sverige, var Halland efter sit Hovedpræg endnu et dansk Land. Danske Præster sad inde med de fleste Embeder, og danske Adelsmænd ejede de fleste Herregaarde. De sidste opholdt sig endda for en stor Del i København som en Slags »Danske Undersaatter«, og sammesteds hen udvandrede efter gammel Skik mange af de hallandske Bønderkarle og Piger, for at søge den Føde, som deres magre Hjemland ikke kunde yde dem. Hvem der i Danmarks Hovedstad kom i Berøring med udvandrede Hallændinger, maatte med Rette faa det Indtryk, at man deroppe kun ventede paa Befrielsen.

Herom kunde der dog ikke foreløbig være Tale. Den danske Stat i Frederik III's første Aar sad som en syg Fugl med Hovedet under Vingen, ængstelig for, hvad den nærmeste Fremtid skulde bringe det fra Sverige. Tilnærmelsen til Nederlandene ved Ulfeldts Forsvarsforbund var et Udtryk herfor. At den dertil knyttede Afløsning af Øresundstolden (»Redemptionstraktaten«) efter Ulfeldts Fald 1653 blev ophævet, fordi begge Stater ansaa den for ufordelagtig, og den oven i Købet havde vakt Misstemning i Sverige, gjorde intet Skaar i Danmarks *Nyorientering mod Vest.* Ogsaa Hollænderne nærede Mistillid

til den fremvoksende svenske Stormagt, der saa ud til at ville blive farligere for Nederlandene i politisk og økonomisk Henseende, end Danmark nogen Sinde havde været. Overhovedet fandt der paa denne Tid i hele Nordeuropa en Opløsning Sted af de gamle politiske Forbindelser, og der opstod Nygrupperinger. Tidsalderen var krigersk, og ingen Magt stolede paa sin Nabo. Der fandtes allerede visse Stormcentrer, et stod mellem Holland og dets opvoksende Handelsrival England, et andet og betydningsfuldere fandtes mod Øst, hvor Polens forskellige Naboer med hungrige Blikke fulgte dette Lands øjensynlige Selvopløsning. En lokal Krig kunde meget let udvikle sig til at omfatte store Dele af Europa. Og noget længere borte fulgte to Kongeørne, Østrig og Frankrig, med Opmærksomhed de nordiske Forhold, rede til at gribe afgørende ind.

Under disse Forhold maatte Danmark vente, indtil der indtraadte en særlig gunstig Konstellation i de nordeuropæiske Forhold, og imens trøste sig med den Beskyttelse, som Forsvarsforbundet med Nederlandene frembød. Det saa dog til en Begyndelse ud til, at Forbindelsen med dem skulde blive os mere til Skade end til Gavn. I 1652 brød Krigen ud mellem Holland og England, og under stærkt Tryk fra nederlandsk Side gik Danmark med til at beslaglægge en engelsk Handelsflaade paa Københavns Red, hvoraf Følgen naturligvis blev, at det selv kom med ind i Krigen. Ganske vist slap vi for saa vidt godt herfra, som Nederlandene blev os tro og gennemtvang, at Danmark-Norge medoptoges i *Fredstraktaten i Westminster* 1654 mellem Cromwell og Nederlandene. Under den korte Krig havde et engelsk Gesandtskab besøgt Dronning Kristina i Stockholm for at underhandle om en Fællesoptræden mod den Stat, der lukkede Sundet. Saa vidt kom det dog ikke, skønt Stemningen mod Danmark i Dronning Kristinas sidste Aar var bitter nok, hvorfor vi da ogsaa søgte at berolige den ved at ophæve Redemptionstraktaten. Den hurtigt paafølgende Fred hindrede for denne Gang Forbindelsen mellem Sverige og Storbritannien, men i England bevaredes en Brod mod Danmark, som senere blev til dets Skade.

Men havde saaledes Uvejret mod Vest raset ud uden at faa betydningsfulde Følger for den dansk-norske Stat, kom det til at gaa anderledes med det, der nu trak sammen over det ulykkelige *Polen*. I dets Indre herskede der Splid mellem Konge og Adel, i 1654 gjorde Kosakkerne Oprør, og samtidig faldt den russiske Zar, Peter den Stores Fader *Alexei*, ind over Grænserne. Polens Vasal, »den store Kurfyrste« *Frederik Vilhelm* af Brandenburg, lurede kun paa en Lejlighed til at afryste Lensbaandet og blive fri. Samme Aar var den vægelsindede Dronning Kristina paa Sveriges Trone blevet afløst

af sin Fætter, Karl X Gustav. At Danmark herved fik en langt farligere Nabo end tidligere, maatte straks staa klart for alle. Karl Gustav tænkte og følte først og fremmest som Kriger, og tysk som han var af Afstamning og gennem sin Uddannelse i Trediveaarskrigens Felttog, maatte han se ganske hensynsløst paa andre skandinaviske Stater end sin egen. Der fandt da ogsaa snart efter hans Tronbestigelse i Stockholm meget alvorlige Overvejelser Sted, om man skulde kaste sig over Danmark, inden det var kommet til Ende med sin militære Reorganisation. Men Tanken paa det nye Forsvarsforbund mellem Nederlandene og Danmark virkede afsvalende, skønt den landflygtige Corfitz Ulfeldt skød til efter bedste Evne. Desuden frygtede Svenskerne for, at Russerne og Kosakkerne skulde komme dem i Forkøbet ved en Deling af Polen. I Begyndelsen af Juli 1655 rykkede derfor Feltmarskal *Arvid Wittenberg* med Fortravet af den svenske Hær over den polske Grænse, og Kongen fulgte snart efter med Hovedstyrken. Han lod sig straks fra Begyndelsen hylde i de forskellige Landskaber, efterhaanden som de underkastede sig.

Karl X Gustav.
Maleri af Abr. Wuchters. Gripsholm.

Over for Danmark slog han nu ind paa en anden Vej. Han optog Axel Oxenstiernas tidligere Tanke, at Danmark og Sverige skulde forenes i et Forbund til Sikring af Østersøens »Frihed«. Ingen andre end de to Stater maatte holde Krigsflaader paa Østersøen, og de skulde i Forening hindre fremmede Krigsskibe i at sejle derind. Tanken var i Virkeligheden gammel, man kan sige, at den laa til Grund for Lübeckernes Indgriben i »Grevefejden« 1534—36, da Lübeck ønskede Østersøen forvandlet til et lukket Hav, mens Hollænderne vilde holde det aabent. Da Filip II af Spanien under den nederlandske Opstand senere i Aarhundredet pønsede paa at overrumple Helsingør

og Helsingborg, var Tanken den samme; han vilde afskære sine oprørske Undersaatter fra den Handel paa Østersøen, der var deres økonomiske Livsnerve. Hvorfor er Handlingen i Verdenslitteraturens største Drama henlagt til Kronborg, uden fordi dets Digter vidste, at dette Steds Betydning var kendt af alle Englændere? Siden da havde de danske Stræder spillet en stor Rolle i Wallensteins Overvejelser under Christian IV's uheldige Deltagelse i Trediveaarskrigen. Det er ikke nødvendigt at skildre, hvor ofte senere i det 19. og 20. Aarhundrede de to Tanker »Aabent Hav« eller »Lukket Hav« brødes med hinanden. Hver Gang der har dannet sig en Stormagt ved Østersøen, har den uvægerlig stræbt efter at lukke Indløbet, og lige saa uvægerligt fundet Modstand hos de ledende vesteuropæiske Magter.

Nederlandene var af økonomiske, politiske og ideelle Grunde fødte Tilhængere af Princippet »Aabent Hav«. De havde lige kæmpet for dette Princip, anvendt paa andre Have, i Krigen mod England 1652—54. Danmark kunde kun gaa med til den aflukkede Østersø efter at have mistet sin politiske Uafhængighed. Men ogsaa af Hensyn til sin nye Forbundsfælle Holland maatte det være betænkeligt ved at lytte til den Slags Forslag. Sejrsbulletinerne fra den polske Krigsskueplads, hvor alt faldt Karl Gustav til Fode, maatte dog opfordre til den største Forsigtighed. I Efteraaret 1655 begyndte der i København Forhandlinger med den svenske Afsending *Magnus Durell*, idet man dog fra dansk Side holdt bestemt paa, at det nye Forbund »ikke maatte være til Præjudice for de i Forvejen bestaaende«, d. v. s. for Danmarks Alliance med Nederlandene.

Fra Foraaret 1656 begyndte dog Bladet at vende sig. Dels samlede *Polakkerne* sig til energisk Modstand mod de svenske Angribere, og Karl Gustav maatte mere og mere gaa over til Forsvar. Han havde vel endnu Kurfyrsten af Brandenburg paa sin Side, men denne viste sig mere og mere vaklende. Russerne sluttede Fred med Polen, ja Zaren gjorde endogsaa Tegn til at ville angribe Sverige, hvad der virkelig skete i Sommerens Løb. Kosakkerne vendte tilbage til deres Troskab mod den polske Konge. Selv den tyske Kejser lagde af religiøse Grunde polskvenlige Følelser for Dagen. Men det vigtigste var, at Nederlandene, som hidtil havde holdt sig strengt neutrale, syntes at ville træde ud af denne Stilling. For Hollænderne var Korntilførselen fra de pommerske og preussiske Havne af vital Betydning, og nu syntes Sverige at strække Haanden ud efter den vigtigste af disse Havnestæder, Danzig. I Februar kom et nederlandsk Gesandtskab med Jan de Witts Ven *Konrad van Beuningen* i Spidsen til København. Denne fremragende Diplomat blev for hvert Aar mere

antisvensk og var en ivrig Tilhænger af en nærmere Alliance mellem Danmark og Holland. Ingen Udlænding har haft saa stor Indflydelse paa Danmarks Holdning i den følgende Tid og paa den Beslutning, som dette Land endelig tog.

Endnu var Udfaldet dog langtfra givet. Da det kom til Stykket, foretrak Regeringen i Nederlandene at træde i Traktatforhandlinger med Sverige (September 1656 i Elbing), og i Sommerens Løb havde Svenskerne i Forbindelse med Brandenburgerne endnu en Gang vundet en stor Sejr i Polen ved Warszawa. Men trods alt havde man i Danmark, og det med Rette, faaet den Tro, at den svenske Krigslykke var i Tilbagegang, og besluttet sig til at udnytte den gunstige Situation. Overses maa det heller ikke, at Karl Gustav paa sin Side blev mere og mere stemt for at vende sig mod Danmark, nu da det polske Eventyr gik mod sin Ende. Men han vilde lade Krigen være en Forsvarskrig, bl. a. for at hindre, at Forsvarsforbundet mellem Danmark og Nederlandene ellers skulde træde i Virksomhed.

Fra Efteraaret 1656 var *det store Sammenstød* til at forudse. Danmark rustede sig dertil militært og politisk. Det havde allerede, foruden Adelens gamle Rostjeneste og Udskrivningen af Fodfolk paa Kronens Gods, fra 1652 faaet en Udvidelse af dette Fodfolk til ogsaa at omfatte Adelens Jord samt de bekendte »Sogneryttere« og »Præste- og Fogedryttere«. Hertil kom et Landeværn af den voksne Bondebefolkning, som ikke havde Jord at dyrke. I de følgende Aar var Adelen gaaet ind paa at fordoble Rostjenesten, og ogsaa Fodfolket forøgedes noget. 1656 oprettedes endelig fire ny jyske Fodregimenter, et for hvert Stift. Naar man ser bort fra den lille norske Hærstyrke, kan man maaske sætte hele Danmarks nationale Hær — Landeværnet ikke medregnet — til ca. 10 000 Mand Fodfolk og 5000 Ryttere. Orlogsflaaden var i stærk Tilbagegang siden Christian IV's Dage. Endelig havde man de ufuldendte Fæstninger.

Over for dette kunde Sverige ved Udbruddet af den polske Krig pege paa en Styrke paa ikke mindre end 93 000 Mand. Heraf tog Karl Gustav saa mange med til Polen, at der i det egentlige Sverige kun blev godt 7000 tilbage. Da Forholdet til Danmark fra 1656 begyndte at blive spændt, blev det nødvendigt at styrke sig i Hjemmet for at hindre en dansk Overrumpling. Man arbejdede saa flinkt, at der allerede ved Udgangen af Aaret var samlet en Styrke paa 25 000 Mand i Sverige og dets tyske Provinser. Denne Hær bragtes i det følgende Aar yderligere i Vejret, saa at der i Bremen, Wismar og Pommern tilsammen stod godt 16 000 Mand, i Sverige 15 000. Og bag disse Afdelinger truede som Reserve Karl Gustav med hans

sammenskrumpede, men stadig vældige Hær i Polen. I alt en Styrke paa ca. 90 000 Mand.

Man var paa dansk Side klar over, at vore 15 000 Mand udskrevne Tropper kun vejede lidt herimod. Men man fandt kun den Udvej at skride til *Hvervninger.* De hvervede Afdelinger tilvejebragtes dog næsten udelukkende i Indlandet, men Befalingsmændene maatte for en stor Del skaffes fra Nederlandene og Tyskland. Det var velstaaende Adelsmænd som *Gunde Rosenkrantz* og *Kaj Lykke,* der paatog sig Hvervningen og derved traadte ind i Rækken af Statskreditorer. Paa denne Maade lykkedes det af de udskrevne og de hvervede Tropper tilsammen at skabe to Hære: En skaansk paa 11 000 Mand og en holstensk paa 12 000 Mand. Hertil kom i Norge en Milits paa nogle Tusinde Mand. I begge danske Afdelinger var Rytteriet forholdsvis stærkest, hvilket snart viste sig uheldigt, da Krigen gik over til at blive en Forsvarskrig. Desuden manglede man i betænkelig Grad dygtige krigsvante Førere, mens der paa svensk Side var stor Rigdom herpaa.

Resultatet af de danske Anstrengelser maatte siges at være mistrøstende. Der er Grund til at fremhæve dette, fordi det, bedre end den sædvanlige Tale om Svenskernes Overlegenhed som Soldater, forklarer det endelige Udfald. Men i Virkeligheden maa det forbavse, at Danmark ikke kunde naa højere. Det havde den Gang, som nævnt, henimod 1 Mill. Indb. og i Forbindelse med Norge halvanden Million. Det egentlige Sverige kan ikke sættes til over 1 Mill., i Forbindelse med Provinserne til 2 200 000. Forskellen i Indbyggerantal var altsaa ingenlunde saa stor, at den berettigede til en saadan Forskel paa de militære Ydelser. Men var da den økonomiske Bærekraft i de to Riger saa forskellig, at Forklaringen kan søges heri? Det er sandt, at Sveriges tyske Provinser overgik Danmark i Frugtbarhed, men til Gengæld stod det egentlige Sverige langt tilbage derfor. Hvad Handel og Industri angaar, havde Sverige i sin Helhed sikkert et Forspring for Danmark, men dog ikke saa stort, at sidstnævnte som Følge deraf kun skulde kunne bære mellem $^1/_3$ og $^1/_4$ af den svenske Hærstyrke. Hvad der ikke kan forklares af materielle Aarsager, maa altsaa begrundes moralsk, og bliver ikke til den dalevende Slægts Ære.

Fra første Færd var man derfor i Danmark indstillet paa at bøde paa den militære Svaghed ved *diplomatiske Forbindelser.* Men ogsaa paa dette Punkt led man store Skuffelser. Wienerhoffet vilde nok gaa med til et Forbund med Danmark, men turde af Hensyn til de øvrige tyske Stater ikke stille os i Udsigt at blive Arvtager til Sveriges tyske Besiddelser. Kejser *Ferdinand III*'s Død i Marts 1657 truede

endda med helt at standse Forhandlingerne, da hans Efterfølger *Leopold* frygtede for at forspilde sine Udsigter ved det nye Kejservalg ved at lægge sig ud med Sverige. Paa Rusland var der ikke meget at bygge. Men Hovedsagen var, hvorledes Nederlandene vilde stille sig. Den ledende Statsmand her, *Jan de Witt*, var en ivrig Fredsven, men Traktatudkastet med Svenskerne i Elbing vakte Uvilje i hans Land, og man udskød Ratifikationen deraf paa ubestemt Tid. Hovedmodstanderen mod det var van Beuningen, som stadig opholdt sig i København og, samtidig med at han herfra indvirkede paa Generalstaterne i svenskfjendtlig Aand, af al Magt drev Frederik III frem til paa ny at anlægge »det rustne Harnisk«. Men noget Angrebsforbund med Holland kunde end ikke han love, og det var først efter Krigserklæringen den 1. Juni 1657, at man i Juli fik et Forbund med Polen og i Oktober et tilsvarende med Brandenburg. Ja, Østrig vovede først, da Kejservalget var nogenlunde afgjort, i Januar 1658 at slutte sig sammen med Kongen af Polen og Kurfyrsten af Brandenburg til Kamp mod Sverige og til Hjælp for Danmark. Men da var det alt for sent.

Ulrik Christian Gyldenløve. Maleri af Abr. Wuchters. Statens Museum for Kunst.

Man kan undre sig over, at Danmark med saa smaa Kort paa Haanden dog vovede at spille dem. Men allerede fra *Stændermødet i Odense* i Februar 1657 var man bundet til Krigen. Thi her var Stænderne gaaet ind paa betydelige Bevillinger til at hverve Tropper for, og naar man først laa med en større Militærstyrke i Landet, vilde det Spørgsmaal snart melde sig, om man virkelig skulde lade den opspise de mange Penge uden at høste de politiske Fordele, som en Krig kunde bringe. I Spørgsmaalet om *Krigsskylden* er det meget

vanskeligt at komme til Bunds. Bortset fra de uansvarlige Kredse, hvor sikkert Dronningen, Kongens uægte Halvbroder *Ulrik Christian Gyldenløve* og de tyske Officerer havde betydelig Indflydelse i krigersk Retning, laa den officielle Afgørelse efter Haandfæstningen i Kongens og Rigsraadets Hænder. Frederik III overholdt da ogsaa de forfatningsmæssige Former og spurgte den 15. April Rigsraadet om dets Holdning til en eventuel Krig. Af dets Medlemmer maa Rigshofmesteren Joachim Gersdorf, Marsken Anders Bille, Admiral Ove Gedde, Oluf Parsberg, Gunde Rosenkrantz og Aksel Urup regnes til Krigspartiet, mens Christen Skeel, Jørgen Brahe og Tage Thott lige saa afgjort hørte til den modsatte Fløj; de øvrige 10 Raader synes ikke at have indtaget noget bestemt Standpunkt. Men under Tryk af den offentlige Mening, navnlig af den yngre og krigslystne Adel, blandt hvilken de to Brødre Henrik og Jørgen Bjelke samt Skaaningerne Knud Ulfeldt, Niels og Iver Krabbe og Henrik Lindenov træder tydeligere frem, gav Rigsraadet sit Samtykke til Krigserklæringen. Den 1. Juni satte Kongen sit Navn herunder.

Ansvaret for denne Angrebskrig maa hvile tungt paa dens Ophavsmænd. Ikke i Tillid til egen Styrke, men i Spekulation paa politiske Konjunkturer tog man det afgørende Skridt. Selv om man ikke kan lægge dette Ansvar paa nogen Enkeltmand, maa dog Kongen bære en væsentlig Del deraf; hans Paavirkelighed, Fantasteri og Lyst til at gribe en tilsyneladende Chance fremtræder klart i dette skæbnesvangre Øjeblik.

5. Den første Svenskekrig.

Det synes indlysende, at — slet rustet som Danmark var — maatte i hvert Fald alle Kræfter samles paa eet Sted, og at dette Sted maatte være *Sydfronten*. Her havde Danmark vist sig saarbart under Kejserkrigen og under Torstenssons Fejde, og her fandtes ogsaa nu den største Fare i Karl Gustavs Person. Man handlede dog ikke ud fra dette Synspunkt, maaske fordi Wienerhoffet, der ønskede Krigen saa vidt muligt holdt uden for Tyskland, stærkt havde anbefalet at rette Angrebet mod den skandinaviske Halvø. Men man indskrænkede sig paa den anden Side ikke til Forsvaret mod Syd, sikkert af Hensyn til Frederik III, der ikke kunde glemme sit kære Bremen.

I Spidsen for Hæren i Holsten paa 12 000 Mand stod Anders Bille. Men ved sin Side havde han et Krigsraad, navnlig bestaaende af holstenske adelige Officerer. Straks fra første Færd viste det sig at staa daarligt til med Enigheden mellem den danske Rigsmarsk og

disse Holstenere. Hæren samledes i en forskanset Lejr paa Holstens Østside ved *Oldesloe*. Efter at have spildt nogle Uger her enedes man om at sende en Del af Styrken over Elben for at erobre den svenske Provins Bremen. Ekspeditionen havde Held med sig, det aabne Land faldt let i dens Hænder, og efter en Belejring indtoges den vigtige Fæstning *Bremervörde*. Men det blev ogsaa det eneste Held, den danske Hær opnaaede hernede. Man havde herved splittet de svage Kræfter, og den tyske Kejser saa næppe med Tilfredshed paa Resultatet.

Hertug Frederik III af Gottorp.
Maleri fra 1639. Frederiksborg.

Imens nærmede Karl Gustav sig med Stormskridt østfra, tilfreds med en Krigserklæring, der havde kaldt ham bort fra det mislige polske Eventyr. I de sidste Dage af Juli 1657 overskred han Holstens Grænse med en Hær, der var den danske overlegen, ikke blot i Tal, men tillige i Dygtighed. Den bestod af Veteraner, dens Artilleri var langt stærkere end det danske, og bag den fulgte store Reserver fra de tyske Provinser. Den danske Rigsmarsk vovede slet ikke at tage en Kamp op; de holstenske Officerer tænkte desuden kun paa at forsvare de værdifulde Marskegne. Hæren gik tilbage, og paa dette Tilbagetog opløstes den for en stor Del. De i Bremen efterladte Tropper fangedes af Svenskerne, der hurtigt igen blev Herrer over Landet med Undtagelse af Bremervörde.

I Ilmarch fulgte Karl Gustav med Hovedarméen de vigende Danskere mod Nord. Forsøg paa at rejse Befolkningen i Hertugdømmerne mod ham mislykkedes. Den svenske Konges Svigerfader, *Hertugen af Gottorp*, havde allerede i Juni det foregaaende Aar hemmeligt tilbudt ham Hjælp, hvis det skulde komme til Krig med Kongen af

Danmark. Da han nu stod Ansigt til Ansigt med ham, afsluttedes et Forbund, hvorefter Hertug Frederik stillede sin Svigersøn militær Hjælp i Udsigt mod ved Fredsslutningen at faa Svavsted Amt ved Husum og blive løst fra sit Vasalforhold til den danske Konge. Ja, hvis Karl Gustav erobrede Danmark, skulde Hertugen have Sønderjylland og Holsten helt og holdent. Slesvigholstenismen vilde være en Kendsgerning.

Jørgen Bjelke. Maleri paa Frederiksborg.

Kun en Maaned efter sit Indbrud i Holsten, i August, stod den svenske Hær foran *Frederiksodde*. Man studsede; thi saa mærkeligt det lyder, man anede ikke, at der her fandtes en dansk Fæstning. Frederiksodde standsede for en Stund Svenskernes Sejrsløb. Herinde var foruden Resterne af den holstenske Hær samlet de nydannede jyske Fodregimenter, Folk lige fra Ploven uden Uddannelse, som da ogsaa havde indfundet sig modvilligt. De var Kærnen i den danske Vesthær, som skulde føre Krigen videre. Men saa usselt dette Værn end var, vovede Svenskerne ikke at storme Fæstningen og begyndte en Belejring, der strakte sig over to Maaneder. Imens bredte de sig over hele Jylland, hvor Landeværnet, særlig i Vendsyssel og Thy, viste Tapperhed over for dem, men forgæves. Derimod aabenbarede Opløsningens Aand sig allerede nu paa Øerne, hvor Fynboerne, der skulde møde til Strandvagt, kun lagde ringe Interesse for deres Lands Forsvar for Dagen.

Krigen i Vestdanmark gik altsaa foreløbig i Staa. Den svenske Flaade løb nu ud for at knuse den danske og derved gøre det muligt at føre Krigen over til Øerne. Men ved Falsterbo Rev mødte den den

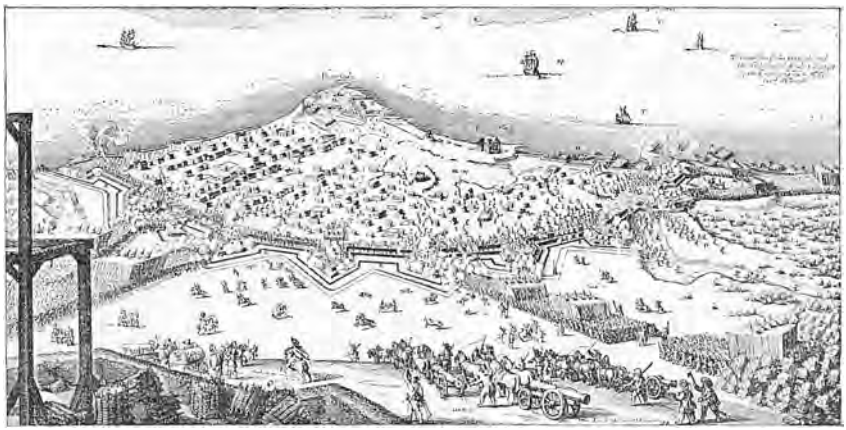

Stormen paa Frederiksodde. Stik efter Tegning af Erik Dahlberg.

danske Flaade under *Henrik Bjelke,* og det kom til forskellige Fægtninger. Selv om ingen af Parterne kunde tale om Sejr, var i hvert Fald en Landgang paa de danske Øer umuliggjort. I den nordlige Del af Skaane stod den lille danske Hær under Aksel Urup og Ulrik Christian Gyldenløve over for Indfald fra Sverige og maatte vige tilbage for dem, men da Kongen selv i Efteraaret var kommet derover og havde taget Overbefalingen, lykkedes det i Begyndelsen af Oktober at vinde en lille Sejr over Svenskerne, hvorefter Sydhalland faldt i vore Hænder. Man forstaar, at Modet herefter atter begyndte at stige paa dansk Side, tilmed da der kom heldige Efterretninger fra Norge, hvor *Jørgen Bjelke* i Efteraaret erobrede Härjedalen og Jämtland tilbage. Alliancerne med Polen og Brandenburg gik jo samtidig i Orden. Under disse Forhold stillede man sig overmaade køligt over for de Fredsfølere, som Corfitz Ulfeldt udsendte efter at være traadt i den svenske Konges Tjeneste som »Geheimeraad«. Dette var med god Grund; thi Freden vilde allerede i Efteraaret 1657 have kostet lige saa meget, som den virkelig kom til at koste et halvt Aar senere. Karl Gustav havde paa dette Tidspunkt de mest vidtgaaende Planer; han tilbød den engelske Protektor *Oliver Cromwell* Nørrejylland og sin Svigerfader paa Gottorp Hertugdømmerne med Koldinghus Len (Vejle Amt) og Fyn; over Resten af Danmark og Norge vilde han selv disponere, — naar han havde erobret det.

I Virkeligheden var hans Stilling ikke uden Fare, indelukket som han stod i den lange jyske Støvle. Sydfra nærmede en polsk Hær sig. Brandenburgs og Østrigs Fredsbrud var til at forudse. Da løste den øjeblikkelige Vanskelighed sig ved Frederiksoddes Erobring. Fæstningen var ufuldendt (tørre Grave), Besætningen svag, uøvet og mod-

løs. Mens den svenske Konges Generalissimus *K. G. Wrangel* raadede over 7—8000 Mand prima Tropper, havde Anders Bille i Fæstningen kun 3600, for en stor Del Rekrutter. Under disse Forhold var Resultatet givet. Efter 1½ Times Kamp blev Fæstningen taget den 24. Oktober, samtidig med at »Solen steg op af Havet«; af Danske faldt mindst 1100, deriblandt selve Rigsmarsken, af Svenske kun 74, mens 195 saaredes. Et Par Tusinde Danskere blev Fanger, Resten reddede sig ved Flugt ud over Voldene.

Frederiksoddes Fald var ikke blot en Ulykke for Danmark; det følte som en sviende Skam. En Opløsningens Aand bredte sig i Landet; de forskellige Klasser søgte at vælte Skylden over paa hverandre, men den herskende Klasse, Adelen, valgtes almindeligt til Syndebuk. I Udlandet begyndte man at mistvivle om Danmarks Udsigter, og den polske Hjælpehær trak sig atter tilbage. Cromwell og den franske Regering, der begge havde deres Sympatier paa Sveriges Side, virkede for Fred i Norden for derigennem at vende Karl Gustav mod Østrig. Nederlandene, der var paa vor Side, forholdt sig stille. Den danske Regering var dog langt fra tilbøjelig til at opgive det paabegyndte Foretagende, men Pengemanglen var allerede saa truende, at man maatte vende sig til de store Købmænd om Laan. Det var navnlig det kostbare og dog saa unyttige hvervede Rytteri, som havde bragt Staten ud i dette finansielle Uføre. Klog af Skade, om end for sent, foretog man derfor Udskrivning af Fodfolk Øst for Sundet og paa Fyn. Men alt lammedes ved den Mangel paa Offervillighed, som alle Stænder lagde for Dagen. Saaledes var der paa det mest truede Sted, Fyn, kun samlet en Afdeling paa godt 4000 Mand, der over for sig paa Jyllandsiden havde en 9—10 000 Mand stærk Modstander.

Vinteren 1657—58 blev den mærkeligste i Skandinaviens Historie. Allerede i Midten af December var Kulden saa stærk, at man paa dansk Side glædede sig over, at en svensk Landgang ved Hjælp af Fartøjer vilde blive umulig. Man drømte ikke om, at— som det hedder i et samtidigt Skrift — »fordi Frosten stadig fortsatte, vilde Mars føre en særlig Slags Krig og tørfodet træde paa Neptuns hvide Haar«. De svenske Forberedelser blev truffet med den største Omsigt. Efter Wrangels Forslag besluttede man at gaa over Isen paa et Sted, hvor Lillebælt var noget bredere, og Strømmen derfor mindre rivende end ved Frederiksodde. Bedst egnet fandt man Stedet mellem Hejls og Iversnæs, fordi den lille Ø Brandsø dannede et naturligt Hvilepunkt midtvejs. Her fandt Overgangen Sted den 30. Januar 1658 ved Daggry. Karl Gustav ledede selv Foretagendet, og han havde med sig hele den ovennævnte svenske Styrke paa 1000 Mand nær.

Overgangen over Storebælt. Efter Pufendorf, Res gestæ Caroli Gustavi.

Paa Stranden ved Tybrind Vig og ude paa Isen stod det sidste Slag i Felttoget. Den knusende svenske Overmagt gjorde, at Udfaldet var givet. Men den danske Modstand var kraftig, og de Forhold, hvorunder der kæmpedes, medførte stor Fare for den svenske Hær. Isen sænkede sig i en Bue under den, da den rykkede frem; to Rytterkompagnier og Kongens Slæde, der dog var tom, forsvandt pludselig. Overgangen over Lillebælt hører derfor til Militærhistoriens store Bedrifter, og Rygtet om den fløj over Europa. Den skulde snart overgaas, men af Krigerkongen selv.

Da Fyn var faldet i Fjendens Vold, opgav den danske Regering Modstanden. Under Tryk af den franske og den engelske Gesandt udnævnte Frederik III befuldmægtigede til en *Fredsforhandling*. Fra begge Sider aftaltes en saadan paa Langeland. Men det skulde komme anderledes. Frosten fortsatte, og efter omhyggelige Undersøgelser fandt Svenskerne Isen taalelig sikker mellem Langeland og Lolland. Her stod der heller ingen danske Tropper af Betydning. Den 4. Februar blev den afgørende Beslutning taget i et Krigsraad i Nyborg. Den 5. Februar gik Karl Gustav fra Fyn over Taasinge til Langeland, og den 6. Februar fortsatte han med godt 4000 Mand, mest Rytteri, fra Longelse Kirke paa Langeland over det 13 km brede Bælte til Taars Færgested Vest for Nakskov. To Dage senere fulgte Wrangel efter med Fodfolket og Artilleriet, i alt et Par Tusinde. Kulden var nu saa stærk, at man maatte hugge Brødet og Vinfadene, ja selv

Vinen deri, i Stykker med Økser. Overalt fandt man Danmarks Befolkning slaget af Panik; Nakskovs fejge Overgivelse var et Udtryk herfor. Over Lolland gik saa Marchen til Guldborg Færgested og herfra videre gennem Nordfalster, til man ved Vordingborg besteg Sjællands Kyst. En Fjerdingvej Nord for denne By mødte Karl Gustav den 11. Febr. i Spidsen for sin Hær de engelske og franske Gesandter samt Joachim Gersdorf og Christen Skeel, der var udsendt fra dansk Side til Fredsforhandlingen. De havde ventet at træffe ham i Rudkøbing.

Christen Skeel. Maleri paa Frederiksborg.

Var dansk Modstand endnu mulig? Som man ser, stod den svenske Konge paa Sjælland med en Hær paa kun 6—7000 Mand; han havde intet Træn med sig, og hans Forbindelse med de Tropper, han havde maattet efterlade til Jyllands og Fyns Bevogtning var saare usikker. Paa Sjælland havde Danskerne samlet ca. 8000 Mand øvede Tropper, der for største Delen havde deltaget i det heldige skaanske Felttog i Efteraaret. Hertil kom et betydeligt Matroskorps i København, og i denne By havde man et befæstet Punkt, der kunde forsvares af et talrigt Borgerskab. Til en Kamp om denne By turde det svenske Rytteri have vist sig mindre anvendeligt. For første Gang i hele Felttoget stod saaledes Danskerne som de talmæssigt overlegne. Havde Aanden været en anden, kunde Karl Gustavs Stilling være blevet mislig. Intet viser bedre end Tallene de psykologiske Faktorers overvældende Betydning.

Stemningen paa Sjælland var den samme som paa Fyn og paa Lolland. Alt bøjede sig for Svenskerne. Medens Fredsforhandlingerne begyndte, fortsatte Karl Gustav sin Fremrykning. Den 12. Februar naaede han Fakse, den 13. Køge, den 15. Torslundemagle, 22 km fra København. I den nærliggende Høje Taastrup Præstegaard fortsattes Fredsforhandlingerne. Paa svensk Side havde man udpeget Sten Bjelke og Corfitz Ulfeldt til befuldmægtigede, det sidste var en

udsøgt Haan, men maaske dog en Fordel for Danmark, da Ulfeldt ikke havde nogen Interesse i at lade det komme til det yderste.

Under sit Ophold i Vordingborg havde den svenske Konge holdt en Raadslagning med Wrangel, Bjelke og Ulfeldt om, hvorvidt man skulde følge Lykken med Vaaben eller gaa paa Forlig. Kongen selv tumlede med de største Planer, han saa sig allerede som hele Danmarks Herre. Wrangel bestyrkede ham heri; men Bjelke og Ulfeldt opfordrede til Forsigtighed. Til en Begyndelse flammede Karl Gustavs Mod højt: Han haabede med Guds Hjælp at kunne beholde hele Danmark; England vilde ikke røre en Finger for at hindre det, og Holland skulde ikke forsøge derpaa ustraffet. Dog snart fik roligere Tanker Overtaget hos Kongen: Hvad nu, hvis en Belejring af København trak i Langdrag, samtidig med at han havde en Sværm af andre Fjender omkring sig? Ogsaa den Tanke, som hans Omgivelser havde indgivet ham, har vist paavirket ham, at i et forenet svensk-dansk Rige vilde København af sig selv blive Hovedstaden. Sammenholder man dette Synspunkt med den tidligere nævnte Plan om at dele Danmark med Cromwell og den gottorpske Hertug, ser man, hvor ubegrundet den moderne Tanke er, som ofte mødes, at det vilde have været til Danmarks sande Gavn, hvis det var blevet erobret. Alt nok; man besluttede i Vordingborg »at traktere«.

Da *Forhandlingerne* samme Dag begyndte, var Svenskernes første Vilkaar, at Danmark skulde opgive alle for Sverige skadelige Forbund og for Fremtiden ikke tillade, at fremmede Orlogsskibe gik ind gennem Sund og Bælt. Men hertil føjedes som Erstatning for de erobrede Landskaber Kravet paa Skaane, Halland, Bleking, Hven, Saltholm, Bornholm, Møn, Læssø, Anholt og Bohuslen i Norge; desuden som Erstatning for Krigsomkostningerne Trondhjems Len, Island, Færøerne, Pinneberg i Holsten, 1 Mill. Rdl. og 12 Orlogsskibe. Som Sikkerhed for Freden krævedes Akershus Len paa 30 Aar. Hertugen af Gottorp skulde have Erstatning for lidt Skade og Sikring for Fremtiden. Corfitz og Ebbe Ulfeldt skulde genindsættes i deres Rettigheder. Hertil kom endelig en Række mindre væsentlige Punkter.

Disse Krav var man dog fra første Færd rede til at slaa af paa. Man lod hurtigt skinne igennem, at dette gjaldt for Møn, Akershus Len, Island og Færøerne. Men dette kunde ikke forsøde den bitre Drik for Danskerne. De hævdede det umulige i at hindre fremmede Flaader i at passere Sundet, særlig naar man skulde udlevere Krigsskibene, og foreslog i det hele taget disse ombyttede med Soldater. Men navnlig faldt Afstaaelserne i Norge de danske Kommissærer tungt for Brystet. De ønskede først at forhandle nærmere med deres Konge, og Forhandlingerne udsattes derfor foreløbig for at

Scene fra Taffelet paa Frederiksborg ved Kong Karl X Gustavs Besøg efter Roskildefreden 1658. Udsnit af Stik i Pufendorf, Res gestæ Caroli Gustavi.

genoptages den 16. Februar i Høje Taastrup. Den engelske Gesandt havde i Mellemtiden arbejdet ivrigt paa at forsone de stridende Parter.

Fredsforhandlingerne i Taastrup førtes under stærkt Tryk af den svenske Hær, som stod i Nærheden, og Karl Gustav, der ikke havde villet indgaa paa en Vaabenhvile, truede hvert Øjeblik med at angribe København. Alligevel holdt de danske Forhandlere endnu stærkt igen paa de fordrede Afstaaelser i Norge, men de maatte til sidst give sig. Til Gengæld opnaaede de, at Danmarks Forpligtelse til at spærre Sundet, dels udstraktes til ogsaa at gælde for Sverige, dels begrænsedes ved Ordene »efter Evne« og ved, at Ordet »fjendtlig« indskødes mellem »fremmed« og »Orlogsflaade«. Den ene Mill. Rdl. nedsattes til 200 000, som til sidst helt bortfaldt. Den Hærstyrke, som skulde udleveres til den svenske Konge, ansattes til 2000 Ryttere, og den svenske Armé skulde have Ret til at blive staaende i Danmark og forplejes her til den 2. Maj. Der var nu kun Smaating tilbage at enes om. Den 18. Februar »lidt over Middag« underskreves *Taastrupforliget*. Freden var sluttet. Men Udarbejdelsen af den endelige Fredstraktat henlagdes til *Roskilde*, og Freden kom til at bære denne Bys Navn.

Konrad van Beuningen havde til det sidste forgæves søgt at hindre den ved at stille nederlandsk Hjælp i Udsigt. Den 26. Februar undertegnedes i Roskilde Domkirke den dyreste Fred, som Danmark nogen-

sinde har maattet slutte. *Skaane, Halland* og *Bleking* med *Bornholm, Bohuslen* og *Trondhjems Len* var de sørgeligste Tab, som den indeholdt. Alle Beboere, ogsaa de adelige, i de afstaaede Landskaber, skulde være svenske Undersaatter; til Gengæld lovede den svenske Konge at lade dem beholde deres gamle Lov, Ret og Privilegier, ganske vist med den betænkelige Tilføjelse: »saa vidt de ikke løber eller strider mod Sveriges Krones Grundlove«. De øvrige Bestemmelser om den gottorpske Hertug, Ulfeldterne, Sundets Spærring og de 2000 Ryttere lød som tidligere aftalt. Brømsebrofredens Bestemmelser om Svenskernes Toldfrihed i Sundet gentoges, og Frederik III maatte opgive alle sine gamle Krav paa Bremen.

Danmark var lemlæstet, og Norge var (ved Afstaaelsen af Trondhjem) delt i to adskilte Dele, saa at selve dets nationale Udvikling var i Fare*). Den dybeste Modløshed herskede i Landet. Af de to Fredsforhandlere var Christen Skeel nedbrudt til Døden, og Gersdorf hviskede, mens han underskrev Freden, Kejser Neros Ord: »Gid jeg ikke kunde skrive!«

6. Mellem Krigene.

Toget over Bælterne og Freden i Roskilde vakte den største Opsigt i Europa, ikke blot ved Fyrstehofferne, men langt ud i Folkene. Følelserne var derimod forskellige. I Frankrig og England herskede der ubetinget Tilfredshed, ja Glæde; Cromwell udbrød saaledes: »Der har Karl Stuart mistet sin Flaade«. I Holland var det omvendt; »alt staar her bestyrtet, bedrøvet og stille, de fleste griber det dybt i Sjælen,« skrives der fra Haag. Beuningen havde efterhaanden i Generalstaterne sejret over de Witt og drevet sit Land ret langt i Retning af at støtte Danmark; saa meget stærkere blev nu Tilbageslaget. Værst var det naturligvis hos vore Forbundsfæller i Berlin og Warszawa; her herskede der ligefrem Panik. Med Grund; begge Steder havde man noget at vente af den sejrrige svenske Konge.

Mens man i Danmark sukkede over den dyre Fred, fandt Sveriges Venner, at det snarest havde ladet sin gamle Fjende slippe for billigt, og Cromwell lod Karl Gustav forstaa, at han havde handlet meget ædelt. Sligt maatte efterlade en Brod i Kongens Sind; han glemte de reelle Hensyn, som havde drevet ham til Freden, og trøstede sig foreløbig med, at det lemlæstede Danmark dog i Fremtiden af sig selv maatte blive en svensk Vasalstat. Men hvorledes vilde han komme

*) Se Kortet S. 85.

til at stille sig, hvis dette i den nærmeste Fremtid ikke viste sig at blive Tilfældet?

Karl Gustav stod ved et Vendepunkt paa sin Bane. At vende tilbage til Fredens Gerning i sit Land var ikke hans Tanke, og man kan forstaa, at hans Folk, der med Stolthed og Tillid saa op til ham i dette Øjeblik, var rede til at følge ham, hvilken Vej han ønskede at gaa. Nu, efter Aarhundreders Forløb er det let at se, hvilket Maal han burde have sat sig, hvis han foretrak at fortsætte paa Krigerbanen. *Rusland* var i Virkeligheden Sveriges farligste Modstander, og hvis han kastede sig over Zaren, behøvede han ikke at frygte for, at Nederlandene eller de katolske Magter i Europa skulde hindre ham deri. Men Karl Gustav var traditionsbunden i sit Syn paa Nordeuropas Politik. Han var vokset op i Trediveaarskrigens Kampe mod *Huset Østrig*, han havde under sit polske Felttog følt, at Østrig stod bag hans Modstander, og hans nærmeste politiske Ven, Oliver Cromwell, havde den ideelle, men fantastiske Plan, at samle de protestantiske Magter under Sveriges Ledelse til Kamp mod Katolikkerne, Polen, Østrig og Spanien. Underhandlinger paa dette Grundlag foregik mellem Sverige og England i de første Maaneder af 1658. Karl Gustav betragtede, næppe med Grund, Østrig som sin Hovedfjende og Polen og Brandenburg som denne Fjendes Hoveddrabanter. I en Kamp mod Østrig og dets Vasaller ved Østersøen ansaa han Hollands Indgriben paa Modstandernes Side som meget sandsynlig af Handelsgrunde.

Dette er Baggrunden for det Forhold, som udviklede sig mellem Danmark og Sverige i de første Maaneder efter Freden i Roskilde. Begge Stater havde lovet hinanden at opgive Forbund med andre Magter, naar de var til hinandens Skade, og »ikke at tilstede nogen fremmed fjendtlig Orlogsflaade, hvem det være kan, at passere og løbe gennem Sund eller Bælt ind i Østersøen, men hver paa sin Side efter al Evne søge at forhindre og afværge dette«. Tanken var, som vi har set, af svensk Oprindelse; senest i 1655 havde Magnus Durell forhandlet derom i København, men forgæves. Naar den ikke var blevet nærmere udformet i Roskildefreden, var Grunden, at Karl Gustav havde foretrukket at faa denne sluttet saa snart som muligt og havde anset det for heldigere at udskyde baade Spørgsmaalet om en nærmere svensk-dansk Alliance og om den nærmere Definition af Fredens øvrige Bestemmelser til en nøjere Forhandling efter Fredsslutningen. Denne kom virkelig i Gang i Slutningen af Marts, samtidig med at man i København forhandlede med gottorpske Gesandter om, hvorledes Hertugen kunde frigøres for sin Afhængighed til den danske Krone.

Det var klart, at *et skandinavisk Forbund* maatte medføre en (delvis) fælles Handels- og Udenrigspolitik og Aftaler om de fornødne Magtmidler til at opretholde en saadan. Herom erklærede da ogsaa Kommissærerne paa begge Sider sig fra Begyndelsen af enige. Hvad der imidlertid straks stødte Svenskerne, var, at Danskerne ikke vilde opgive Forsvarsforbundet med Holland af 1649, hvad de forsvarede med, at dette ikke var til Sveriges Skade, ligesom de ikke paa Forhaand vilde betragte en nederlandsk Flaadeafdeling i Østersøen som »en fremmed fjendtlig Orlogsflaade«. Ja, de mente, at det nye Forbund først burde træde i Kraft, efter at de nuværende svenske Krige var ophørt. Man syntes paa disse Punkter at kunne spore Beuningens stadigt herskende Indflydelse paa den danske Regering. Hvad Svenskerne især lagde Hovedvægten paa, var, at de danske Forhandlere ikke vilde love at stille noget bestemt Antal Krigsskibe til Forsvaret af Indløbene til Østersøen. Paa dette Punkt vilde de stadig kun handle »efter al Evne«. Sagen var altsaa: Danskerne havde Interesse af et Forsvarsforbund uden for Østersøen, men af Hensyn til Nederlandene ikke ved Indløbet. For Svenskerne var det omvendt. Allerede den 23. April var derfor Karl Gustav træt af Allianceforhandlingerne og opfordrede sine Fuldmægtige til at lade dem falde, da han vilde nøjes med at holde sig til Roskildetraktatens Bestemmelse om Indløbenes Spærring og forlange denne nærmere præciseret. Man vendte sig i Stedet til de tvivlsomme Punkter i Freden.

Hørte Hven med til Skaane, og Romsdalen til Trondhjems Len? Skulde Frederik erstatte de Ryttere, som var rømmede fra de Regimenter, der var blevet overleveret til Svenskerne? Om disse og lignende Spørgsmaal stredes man i Maanedsvis, og samtidig førte Danskerne en bitter Kamp med de gottorpske Gesandter om Afstaaelsen af Svavsted Amt til Hertugen og dennes Befrielse for Lensbaandet til Danmark. Her naaede man dog den 2. Maj til Enighed, saaledes at Danskerne gav efter paa begge Punkter, og Følgen blev, at ogsaa Kong Frederik III løstes for Danmarks Lenshøjhed over den kongelige Del af Slesvig og fik Suverænitet for sig og sine Efterkommere af Mandsstammen. Men ogsaa i de allerfleste Stridspunkter med de svenske Gesandter endte Danskerne med at give efter i Begyndelsen af Juni Maaned.

Om Størrelsen af den danske Flaadestyrke til Indløbenes Forsvar var man dog ikke naaet til Enighed, og Svenskerne vilde her ikke nøjes med Fredens ubestemte »efter Evne«. Frederik III havde endda skærpet deres Mistænksomhed ved at erklære, at det jo kunde hænde, at Kongen af Sverige begik en Uret inde i Østersøen, og saa vilde han,

Frederik, ikke traktatmæssig være bundet til at hindre dem i at komme ind, som vilde og kunde hævne en saadan Uret.

Karl Gustavs Taalmodighed var imidlertid nu til Ende. Allerede tidligere havde han i Øjeblikke syslet med den Tanke at genoptage Krigen med Danmark; nu fæstnede Tanken sig mere og mere hos ham. Den ene af de svenske Underhandlere i København, *P. J. Coyet*, har et særligt Ansvar ved at have styrket ham i de fjendtlige Følelser mod Danmark. Kongen troede nu, at dette Land regnede med, at han skulde forlade det og gaa mod Preussen og Polen, for saa at slutte sig til hans Fjender. Han havde ventet paa Grund af sin Ædelhed ved Roskildefreden at skulle finde en trofast Vasal i Danmark og var blevet skuffet. Den 15. Juli besluttede han i Oldesloe paa ny at vende sig mod Sjælland og København. Kort i Forvejen var Leopold bleven valgt til tysk Kejser; det var sikkert dette, som gav det endelige Stød til Beslutningen.

Var da virkelig Danmark til Sinds at falde ham i Ryggen. Det kan nu siges med Sikkerhed, at dette ikke var Tilfældet. Ganske vist arbejdede van Beuningen stadig med Iver herpaa, men han havde ingen Løfter faaet af den danske Regering, og intet tyder paa, at han vilde have faaet dem. Hele Landets Tilstand forbød ligefrem saadanne Planer. En Del af Hærstyrken var udleveret til Svenskerne, en anden Del var aftakket, og kun Umuligheden af at betale resterende Sold til andre Afdelinger havde tvunget Regeringen til at beholde dem i sin Tjeneste. Krigens Byrder hvilede tungt paa Landet; ogsaa efter Freden havde man maattet udrede store Kontributioner til den svenske Hær, der endnu ved Karl Gustavs Fredsbrud holdt flere Landsdele besatte. Finanserne var i den jammerligste Forfatning. Mellem Befolkningsklasserne raadede Uvilje og Strid. Rigsraadet, der endnu af Navn havde Administrationen i sin Haand, var lammet og ude af Stand til at gennemføre de Forbedringer i Styrelsen, som Øjeblikket krævede. Mere og mere gled Initiativet over til Kongens »fremmede« Raadgivere, Hofmændene og Officererne. Under saadanne Forhold var en Revanchekrig en Umulighed.

Og dog havde Danmark uden Tvivl *nogen Skyld* i den skæbnesvangre Beslutning, som den svenske Konge til sidst tog. Det havde ved Roskildefreden, ganske vist mod sit Ønske, forpligtet sig til at gøre Østersøen til »et lukket Hav«. Men det vægrede sig efter Freden ved at binde sig til selv den beskedneste militære Ydelse for at gennemføre dette Formaal. Det var traadt ind i et Forbund og vilde senere ikke paatage sig nogen af de Forpligtelser, som dette medførte. Hertil kom, at det havde trukket Opfyldelsen af en Række andre Fredsbestemmelser i Langdrag, hvad der maatte virke meget irri-

terende paa Sejrherren. Dets Optræden havde været uklog, i visse Henseender urigtig. Hvad det kunde anføre til Forsvar paa dette sidste Punkt, var, at Roskildefredens Bestemmelse, strengt overholdt, maatte berøve det dets Stilling som selvstændig Stat og bringe det i et fjendtligt Forhold til dets naturlige Ven, Nederlandene.

Ulige større er dog det Ansvar, som paahviler *Karl Gustav*. Thi det var ikke alene paa Grund af Danmarks Brøde, at han paaførte det Krig. Hvis han ikke vilde aftakke sin Hær og blive en Fredsfyrste, maatte han sætte det kostbare Instrument, han ejede, i Bevægelse og skaffe det nye Eksistensbetingelser. Holsten, Jylland og Fyn var for udsugede hertil; Sjælland eller Preussen frembød endnu gode Levevilkaar. Paa Grund af sin Mistillid til Danmark valgte han det første af disse to Steder til sit Krigsmaal.

Der er det ejendommelige ved Karl Gustavs Grundtanke, at den, som før nævnt, hvilede paa et Fejlsyn. Der gælder her ganske det samme, som ved den engelske Statsmand Cannings Overfald paa Danmark 1807, hvoraf Følgen blev Københavns Bombardement og Flaadens Tab. Begge Gange troede man, og med Urette, at Danmark vilde stille sig paa Fjendens Side. Men Karl Gustav tog desuden fejl i sin Opfattelse af Østrig som Sveriges Hovedmodstander. Østrig var i Virkeligheden ingenlunde til Sinds at kaste sig ind i en stor Kamp med Sverige, og den svenske Konge vilde, hvis han efter at have slaaet Danmark til Jorden ved Roskildefreden havde vendt sig mod Øst, uden Sværdslag have kunnet opnaa en Fred med Brandenburg og Polen, der var mindst lige saa god som den, Sverige fik to Aar senere. Udfra disse to Fejlsyn besluttede den svenske Konge uden Krigserklæring at overfalde Danmark, en Fremgangsmaade, der allerede i Datiden vakte stærk Dadel, og det hos Sveriges bedste Venner. Der er noget tragisk ved den Rolle i Verdenshistorien, som han fra dette Øjeblik spillede; Helten faldt ved sin egen Brøde.

Lignende vældige og fantastiske Planer, som havde sysselsat Karl Gustav i Vordingborg den 11. Febr., tumlede sig nu atter i hans Sind: *Danmark* skulde helt miste sin Selvstændighed og gøres til *en svensk Provins*. Københavns Universitet skulde flyttes til Göteborg, og den danske Adel tvinges til at emigrere til Livland. De øvrige Stænder vilde sikkert let føje sig. I Skaane vilde Kongen lade sig hylde af Danmarks Befolkning; han vilde selv sætte den svenske Krone paa sit Hoved, mens den danske Krone stod paa et Bord ved Siden af. Hans Titel skulde blive »Sveriges, Götalands, Danmarks, Norges og Vendens Konge«. Programmet var lagt, det gjaldt kun om at føre det ud i Livet.

I de første Dage af August havde Karl Gustav indskibet sin sejrs-

vante Hær i Kiel. Den 6. August sejlede den ud af Fjorden; kun faa var indviede i Kongens Planer, de fleste ventede, at man vilde styre mod Preussen eller Polen. Men da man var kommet forbi Langelands Sydspids, drejede Flaaden til almindelig Overraskelse pludselig mod Nord. Den 7. August stod den ind i *Korsørs Havn*. Omtrent samtidig lagde en anden Afdeling sig ved Dragør for at lukke København af mod Søsiden.

7. Københavns Belejring og Fyns Generobring.

Frugten syntes fuldmoden og let at plukke. I hurtig March naaede den svenske Hær, ca. 7000 Mand stærk, deraf Halvdelen Rytteri, frem til Hovedstadens Nærhed. Det lykkedes den herved at opsnappe næsten alle de spredte danske Afdelinger, der var indkvarterede rundt om paa Sjælland. I Hovedstaden laa kun godt 3000 Mand regulære Tropper, og Byens Befæstning, navnlig den Del, som strakte sig fra Nørreport til St. Annæ Skanse (det nuværende Kastel), var i den maadeligste Forfatning. Kun ved at flygte syntes den danske Konge at kunne undgaa Fangenskabet.

Han gjorde det ikke. Det afgørende Øjeblik var indtraadt i *Frederik III's* Liv, da det skulde vise sig, om han var sin Faders Søn. »Jeg vil dø i min Rede«, var de Ord, hvormed han besvarede sine Omgivelsers Opfordring til Flugt. Fra Kongens Person bredte det rolige Mod sig til alle Kredse af Københavns Befolkning, hvor til en Begyndelse Rædselen havde haft Overhaand. Fædrelandsfølelsen har bestaaet til alle Tider, men først i Nutiden er den naaet at blive bevidst. I det 17. Aarhundrede var den uadskillelig forbundet med Kongetroskaben, Hengivenheden over for den Kongemagt, hvorom Riget var vokset sammen, og hvorfra al Myndighed i Landet var afledet. Om Kongens Skikkelse samlede den Rest af Danmark sig, der var tilbage inden for Københavns Volde.

Men Haand i Haand med Kongen traadte *Trediestand* frem. Borgerkongedømmets Tid syntes at være inde. I Løbet af Dage, ja Timer, skete Forvandlingen, vel ikke paa Papiret, men i Virkeligheden; thi der skulde gaa Aar hen, før den fæstnedes i Lovenes Former. Foreløbig var det Opgaven at give Københavns Borgerskab den Retsstilling, som det havde higet efter siden Striden om Accisen 1650. Som dets ubestridte Fører stod Borgmesteren *Hans Nansen*, en moden Mand paa næsten 60 Aar, født i den travle Handelsstad Flensborg, uddannet paa gentagne Handelsrejser til Island og Nordrusland og ind-

giftet i det københavnske Handelspatriciat, hvis førende Skikkelse han nu var, Hos ham fandtes i en højere Potens hans Stands bedste Egenskaber, Dristighed i Planerne forbundet med Sindighed i Udførelsen; et roligt og faamælt, næsten sømandsmæssigt Væsen; Djærvhed, naar Hidsigheden kom op i ham; endelig et vist Lune. Dette forklarer, at han som den elskede Folketaler kunde snart rive sine Bysbørn med sig, snart holde igen paa dem. Hans Maal var at give det københavnske Borgersamfund en lignende uafhængig Stilling som den, de store nederlandske Stæder eller de tyske Rigsstæder besad.

Hans Nansen. Maleri paa Frederiksborg.

Den 9. August om Morgenen fandt det store Møde paa Slottet Sted, hvor Københavns Borgerskab rakte Kongen Haanden paa et ubrødeligt Sammenhold i den truende Fare, og allerede den næste Dag underskrev Konge og Rigsraad *Københavns berømte Frihedsbrev.* København skulde være en fri Rigsstad og paa kommende Stændermøder behandles som en særlig fri Rigens Stand. Dens Indbyggere skulde nyde lige Adgang med Adelen til Embeder og have Ret til at besidde adeligt Jordegods. Af økonomisk Betydning var det, at Byen skulde være en Stabelstad, fritaget for Indkvartering i Fredstid og kun bundet til at betale Told og Skatter efter egen Bevilling og i samme Forhold som Adelen. Danmark havde faaet en ny Adel ved Siden af den gamle. For sin Konge og sine nyvundne Friheder gik Byen i Kamp, for begge Dele i uløselig Forbindelse; thi vilde man ikke have kunnet opnaa lige saa store Friheder af den svenske Konge, hvis man havde foretrukket at henvende sig til ham? Men Københavns Privilegier gjorde ikke blot et dybt Indtryk paa Borgerne, de virkede ogsaa paa den svenske Hær uden for Hovedstaden, hvor man saa paa dem som et vigtigt Værn mod det paabegyndte Angreb.

Begejstringen i København satte sin første Frugt, da alle »gik til Volds«. Men man maatte saa at sige arbejde paa Befæstningen med

Geværet liggende ved Siden paa Jorden, da man ikke kunde vide, hvilket Øjeblik Fjendens Stormkolonner vilde vise sig paa den anden Side af Graven. Hvor primitivt det første Kampberedskab var, ser man af de første Foranstaltninger: Hundrede Kampesten som Kasteskyts paa hver Mands Plads paa Volden, og Jernkæder tværs over Gaderne for det Tilfælde, at Svenskerne virkelig kom over Volden og ind i Byen. Men paa Volden gravede, trillede og tømrede derefter alle Klasser, Borgere og »kgl. Betjente«, adelige og Professorer. Kongen selv lod sit Telt opslaa deroppe for at kunne være til Stede Nat og Dag, og jævnlig saa man hans og hans stolte Dronnings Skikkelser, naar de red langs med Volden for at opmuntre ved Arbejdet. Det var i denne Tid, Kong Frederik III vandt den personlige Folkeyndest, som han bevarede til sin Død.

Ikke mindre vigtigt var det samtidigt at forøge det levende Værn. Heldigvis fandtes der i Staden en stor Skare aftakkede Officerer, som kom til god Nytte. Stadshauptmand *Thuresen* stod i Spidsen for hele den Borgervæbning, der nu dannedes med et Kompagni pr. Kvarter, i alt 9 Afdelinger, som normeredes til hver at bestaa af 500 Mand. Langt fastere var dog den Organisation, som fandtes i Kræmmersvendenes Kompagni (50 Officerer og 317 menige under Mogens Krag). Kjeld Lange og Mogens Krag kommanderede ogsaa Studenterregimentet, der bestod af 266 Mand. Hertil kom ca. 600 Mand af Flaadens Mandskab, der ordnedes i militære Kompagnier, de i København værende Adelsmænd med deres Tjenere m. m. Den regulære Styrke havde herved altsaa faaet en Forøgelse paa ca. 1500 Mand, naar bortses fra Borgervæbningen, der af mange Grunde maatte betragtes og behandles som en Reserve. Overledelsen af hele Forsvaret blev lagt i Hænderne paa Guvernøren *Hans Schack*.

Saaledes begyndte der at danne sig Muligheder for et Forsvar. Men hvorfor lod Karl Gustav det komme saa vidt, i Stedet for straks at storme? Spørgsmaalet kan ikke besvares fyldestgørende. Fra den 11. August, da han til Hest paa Rødovre Mark havde set Røgskyerne stige op fra de af Danskerne antændte Forstæder, var han en anden Mand. Betænkelighederne lammede ham. Han opgav Stormen og valgte Belejringen. Allerede dette satte Mod i de indesluttede, et lille heldigt Udfald den 13. August forøgede dette. Ti Dage senere fulgte et større dansk Angreb under *Ulrik Christian Gyldenløves* Ledelse, der ogsaa kronedes med Held. Svenskerne var dog altsaa ikke uovervindelige. Belejringen lammedes desuden ved, at Karl Gustav ikke havde kunnet føre svært Skyts med sig.

Han skulde desværre forstaa snart at skaffe sig Belejringskanoner. Samtidig med at Svenskerne havde opgivet en øjeblikkelig Storm, var

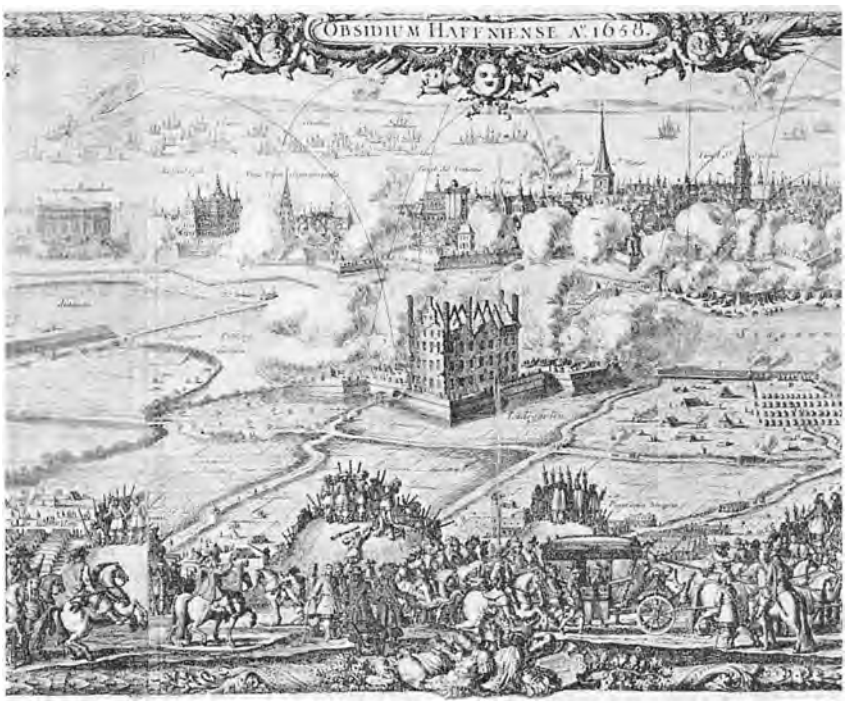

Københavns Belejring 1658. Efter

K. G. Wrangel med en større Afdeling blevet sendt mod *Kronborg*. Det var den eneste Fæstning paa Sjælland uden for København, der var paa danske Hænder, og det maatte være Karl Gustav særlig vigtigt at faa fat i »Sundets Nøgle« og derved hindre en mulig Undsætning af Hovedstaden. Slottet var vel provianteret, men dets Fæstningsværker mod Land, der den Gang kun bestod af en enkelt Vold med Grav foran, var svage, ligesom Besætningen kun bestod af 3—400 Mand. Hertil kom, at de ledende Officerer var indbyrdes uenige, og at Fjenden fandt den mest beredvillige Hjælp hos Helsingørs Borgerskab, der dengang var ret internationalt. »Borgerne i Byen skyder lige saa tappert paa os, som Fjenden gør det,« skrev Kommandanten til København. Allerede den 6. September overgav Slottet sig til Svenskerne. Dets svære Kanoner blev straks slæbt ned til København og kom Karl Gustav til god Nytte ved hans Belejring.

Indtrykket af Kronborgs Overgivelse kunde kun blive stærkt nedslaaende i det lille Stykke Danmark, som laa inden for Hovedstadens Volde. Kuglerne fra Kronborgs Kanoner, som nu regnede ned i Gaderne, maatte forøge dette. Hertil kom, at de sidste Udfald ikke havde

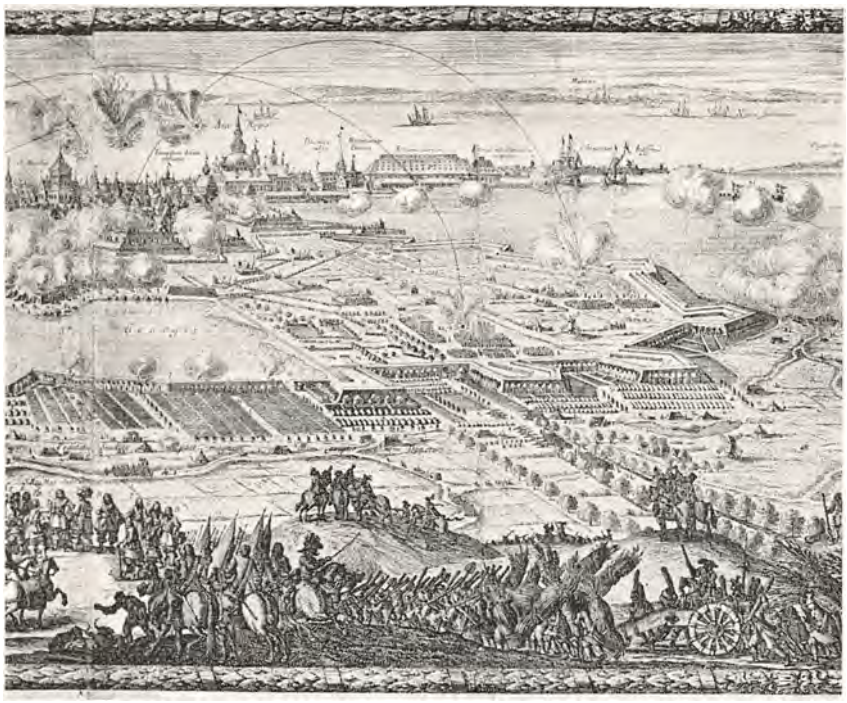

Pufendorf, Res gestæ Caroli Gustavi.

været saa heldige som de tidligere, og at Manglen paa Levnedsmidler begyndte at gøre sig følelig gældende. Det var jo lige i de første Høstdage, at Staden var bleven indespærret; ingen Borger havde endnu naaet at faa sin Vinterforsyning i Orden. Det var desuden naturligt, at den Begejstringsild, som havde blusset i de første Augustdage, hos en af Naturen fredelig Befolkning, snart maatte sagtne sig. Een Sag var, at de agtbare Borgere nok havde Lyst til at udføre Heltebedrifter. Vi hører, at »Borgerne vilde selv gaaet af Volden ud at secundere [ɔ: støtte] vores Udfald, havde ikke Majestæten og Generalerne det forment«, ja, at man til sidst maatte lukke Porten af for dem. Men noget andet var det, at de styrende her med god Grund holdt igen. Det var ikke blot, fordi halvgamle Borgermænd aldrig kunde blive saa gode Soldater, som de regulære Tropper, eller blot som de unge Haandværkssvende. Men Grunden var navnlig, som Kongen selv sagde, at Tabet af en Borger var langt smerteligere end af en Soldat, fordi han efterlod en uforsørget Familie, og fordi der kom et Hul i Indkvarteringslisten. Derfor blev Borgerne altid betragtet som en Reserve. Men der var i Længden ikke noget opbyg-

geligt i at holde Vagttjeneste, den afsvalede i en betydelig Grad Begejstringen. Allerede fra Slutningen af August tales der om Slaphed i denne Borgervagt, Gang paa Gang maatte der udstedes blide Paamindelser fra oven. Selv Tømmermændenes Oldermand maatte have sig en Tur i Blaataarn som Straf for forsømt Arbejde. Borgerne havde aabenbart svært ved at lære Disciplin.

Stadshauptmand Frederik Thuresen.
Stik, formentlig af Alb. Haelwegh.

Dagningen var dog nu nær. Ved Efterretningen om Fredsbruddet havde *Christoffer Gabel*, der dengang var i Holsten, straks begivet sig til Amsterdam for at vække Nederlænderne til kraftig Undsætning ifølge Forsvarsforbundet af 1649. Van Beuningen, der var sluppet bort fra København umiddelbart før Indespærringen, kom snart efter og forenede sine Anstrengelser med hans. Jan de Witt maatte nu forstumme. Stillingen var saa iøjnefaldende farlig for Holland; erobrede Karl Gustav København, gjaldt det hele dets Østersøhandel, Hovednerven i Landets økonomiske Kraft. En umaadelig Bevægelse greb det nederlandske Folk, Budskaberne om Københavns Forsvar fyldte det med Begejstring, og med den største Iver tog man fat paa at udruste en Flaade paa 35 Orlogsskibe og et næsten lige saa stort Antal Førselsskibe. Den skulde bryde Sundspærringen og undsætte København med Fødevarer og en Troppestyrke paa 2200 Mand. I Spidsen for den sattes en prøvet Søkriger, den halvhundredaarige *Jakob Wasscnaer, Herre til Opdam*. Han fik Ordre til at undsætte København, angribe den svenske Flaade, sætte en brandenburgsk Hjælpehær over til Øerne og i det hele rette sig efter den danske Konges Befalinger.

Den nederlandske Flaade blev længe opholdt i Hjemmet af Modvind, og da den endelig var drejet ind i Kattegat, brugte den af samme Grund en halv Snes Dage om at naa ned til Kullen. Den 29. Oktober om Morgenen skrev Opdam til Kong Frederik, at han og hans Mænd,

Kronborgs Bombardement. Efter Pufendorf, Res gestæ Caroli Gustavi.

saa snart Vinden blev nordligere, vilde sætte Sagen i Gang i Guds Navn for Kongens retfærdige Sag og i hele Kristenhedens almindelige Interesse. Kort efter sprang Vinden om, og Hollænderne stod ind i Sundet.

Karl Gustav havde samlet en Orlogsflaade paa 45 Skibe under *Wrangels* Overkommando mellem Helsingør og Helsingborg; støttet til de to befæstede Punkter Kronborg og Kærnen var den i afgjort Overvægt. Men i stor Spænding stod Kongen paa Kronborgs Vold og betragtede den opsejlende nederlandske Flaade. Han ønskede ikke Striden og haabede til det sidste paa, at Hollænderne ved Salut for Kronborg skulde vise fredeligt Sindelag. Men Skib efter Skib passerede i Tavshed Slottet. Da affyrede Karl Gustav selv det første skarpe Skud. Langt farligere for Hollænderne end Skydningen fra Land blev dog Angrebet fra den svenske Flaade. Opdam tvang personlig Wrangel til Tilbagetog, men han angrebes derefter af en hel Sværm af svenske Skibe og fandt ikke den fornødne Støtte fra sine egnes Side. I sin Dagbog skriver han bl. a.: »Vi var Mutters alene blandt Fjendens største Skibe, hvor vi vel laa i to Timer ... Halvdelen af vore Folk døde og kvæstede, Brand i Boven og i Konstabelkamret, ... vore Sejl i Laser og 5—6 Fod Vand i Skibet, saa at vore nederste Porte ikke laa tre Fingerbredder over Vandet, og mest fordi Skibet begyndte at hælde. Imidlertid kom den ene efter den

anden op mod os og gav os Laget; vi delte ogsaa saa rigeligt ud som muligt.« Endelig fik han dog Hjælp fra et Par af sine Kaptajner. Men begge hans Viceadmiraler faldt i Slaget, og mange af hans Skibschefer maatte bestaa haarde Kampe. Efter 5—6 Timers Strid rømmede Svenskerne Valpladsen, og Opdam kunde samme Aften løbe ind til København. Hans Indgriben havde været af afgørende Betydning. Allerede næste Dag brød Karl Gustav op fra sine Belejringslinier foran Byen og trak sig tilbage til en befæstet Lejr paa Brønshøj, hvorfra han dog vedblev at holde København blokeret. De hollandske Soldater overtog deres Del af Volden at vogte, saa at Borgerskabet kunde fritages for en Del af Tjenesten. Kirkeklokkerne begyndte atter at ringe Nattetimerne ind, og med Jubel strømmede Befolkningen uden for Volden for at se paa de forladte Belejringsværker.

»Lystig lad gaa,
vor Fjende maa
fly hen bag Valby Bakke.
Han efterlod,
hvor Hytten stod,
Gæs, Grise, Spyd og Hakke.

Den ganske Stad
var fro og glad
og gjorde sig et Gilde.
Der vi var fri,
slog Klokken ni
Alhelgens Aften silde.«

Og det blev stadigt lysere. En forenet *kejserlig-brandenburgsk-polsk Hjælpehær* paa 30 000 Mand under Kurfyrstens egen Ledelse var allerede før Opdams Ankomst brudt ind over Holstens Grænse. Svenskerne i Jylland var altfor svage til at standse den, men paa den anden Side blev Polakkerne rigtignok en langt værre Plage for vor Landbefolkning, end vore Fjender Svenskerne havde været. Ogsaa fra *Norge* indløb der snart gode Efterretninger. Sjælen i Forsvaret heroppe var atter Jørgen Bjelke. Inden Aarets Udgang var Trondhjems Len tilbagevundet, og et svensk Angreb paa Halden tilbagevist. Særlig Interesse har dog den Holdning som vore *sydlige Øer* indtog over for Svenskerne, fordi den viser en ganske anden Aand end under den første Krig med Sverige. Paa Møn, Falster og Lolland bestemte Borgere og Bønder sig til et energisk Forsvar; Prisen bærer dog Langeland, hvor den gamle Adelsmand *Vincens Steensen* til Steensgaard stillede sig i Spidsen for Befrielseskampen. Den Folkestemning, der her var opstaaet, viste sig at være af større Styrke og Udholdenhed end Hovedstadens let vakte Begejstring. At Befolkningen handlede klogt heri, fremgaar af, at Svenskerne i de øvrige Landskaber, Sjælland, Fyn og Jylland, gik i Gang med en haardhændet Udskrivning af Bønderkarle til den svenske Hær; alene fra Sjælland var der i September sendt 1600 Mand til Østersøprovinserne.

Ogsaa paa Sjælland bredte derfor Forbitrelsen mod Fremmedherredømmet sig; den bekendte Gøngehøvding *Svend Povlsen,* der allerede under Kronborgs Belejring havde holdt Svenskerne i Aande ved Overfald i de nordsjællandske Skove, forlagde senere sin Virksomhed til Præstøegnen og nedsablede her adskillige svenske Smaaafdelinger. Et Resultat af politisk Betydning naaedes paa *Bornholm,* hvor Befolkningen i Begyndelsen af December nedhuggede den svenske Kommandant Printzensköld, tvang Besætningen paa Hammershus til Overgivelse og ved Juletid overgav Frederik III Øen til Arv og Eje.

Vincens Steensen.
Maleri paa Steensgaard paa Langeland.

Medgangen blandedes dog med Modgang. Saaledes strandede i November et første Forsøg paa at genvinde Kronborg, denne Gang ved Hjælp af en fra Hovedstaden udsendt Militærafdeling. Vigtigere var, at et lignende Forsøg Øst for Sundet ogsaa mislykkedes. I Skaane havde man til en Begyndelse forholdt sig ret apatisk over for Regeringsskiftet i Februar Maaned. Den mest indflydelsesrige Personlighed, Bispen *Peder Vinstrup,* havde endda stillet sig yderst imødekommende over for det svenske Styre. Men Karl Gustavs Planer traadte snart tydeligt frem. Han vilde indføre fuldstændigt Fællesskab mellem de skaanske Landskaber og det gamle Sverige, og han betragtede den Hindring herfor, der laa i Roskildefredens Bestemmelse om Lov og Privilegier, som tomme Ord. Omvendt ønskede Adelen, der fremtraadte som Landskabernes naturlige Fører, en svensk-skaansk Dobbeltstat med en saa aristokratisk Forfatning som muligt for den skaanske Del. Man tænkte sig endogsaa at kunne binde den svenske Konge med en Haandfæstning af lignende Art som i den danske Tid. Men man gjorde Regning uden Karl Gustav. Han var saa langt fra at ville indrømme den skaanske Adel politiske Rettigheder, at han endogsaa gik angrebsvis frem mod dens økonomiske Fortrinsstilling. Samtidig med at han ramte Adelen ved at nægte at anerkende

dens Toldfrihed, drev han alle Samfundsklasser i Skaane over i Opposition ved ikke alene at indføre den svenske Told, men at forene de højeste Toldsatser inden for det svenske Toldvæsen med de højeste danske. Præsterne og Almuen maatte desuden gaa ind paa de svenske Skatter, hvad der paa et Hovedpunkt betød en Fordobling af, hvad man hidtil havde ydet. Men navnlig var det, som i Halland, Udskrivningen af Bønderkarle og Indkvarteringen af de tyske Ryttere, man skælvede for. Især i den skaanske Skovbygd og i Bleking blev der begaaet meget slemme Ting af disse fremmede; om Drab, Voldtægt og Plyndring tales der Gang paa Gang; og Befolkningen i Gønge Herred var ikke vant til at finde sig i sligt. Allerede i Maj 1658 samlede saaledes en Bondeskare sig i Glimaker Sogn og ihjelskød 7 Ryttere. Da Krigen igen var begyndt, blev det kun værre; i November tilstaar en højere svensk Embedsmand, at Landet er ved at gaa til Grunde ved de svenske Soldaters Insolentier; »thi her gaar det sandelig ilde til.«

Tæt Syd for Malmø paa Limhavnsgaarden boede paa denne Tid en forhenværende københavnsk Borger, *Bartholomæus Mikkelsen,* der stod i gammelt Venskabsforhold til den ene af Hovedstadens Borgmestre Christoffer Hansen. Paa den anden Side havde han Forretningsforbindelser med en stor Del af den misfornøjede skaanske Adel. Allerede under Belejringens Begyndelse kom Bartholomæus gennem Christoffer Hansen i Forbindelse med Rigshofmesteren Joachim Gersdorf og opfordrede ivrigt til et dansk Anslag paa Malmø. Saa længe Hollænderne endnu ikke var ankommet og havde renset Søen for de svenske Skibe, var dette imidlertid umuligt, og den københavnske Regering begyndte i Stedet at arbejde paa en folkelig skaansk Bevægelse ude paa Landet i Ryggen paa Svenskerne. Bartholomæus vilde derimod ikke opgive sine mere nærliggende Planer. Han vandt en Række velstaaende Malmøkøbmænd for Tanken om en Opstand, — Meddelelsen om Københavns nye Privilegier paavirkede dem —; Landsbypræster og adelige Fogeder i Byens Nærhed sluttede sig hertil, ja selv enkelte Adelsmænd som Ove Thott og Otto Lindenov erklærede sig rede til at støtte dem. Efter at Opdams Sejr havde fordrevet den svenske Flaade fra Sundet, blev man i København ogsaa optaget af Tanken om at overrumple Malmø. Byen var ud mod Stranden kun forsvaret ved en svag Mur uden Grav; nogle Steder i denne Mur var der indbygget Huse med Vinduer ud mod Søen. Gennem disse maatte man let kunne komme ind i Staden. Den 18. December afsendtes en Ekspedition fra København paa 800 Soldater; den svenske Besætning i Malmø bestod kun af et Par Hundrede Mand. Paa Lofterne i de forskellige Købmandsgaarde havde de sammen-

Kampen i Øresund 29. Oktober 1658.
Tonet Pennetegning af W. van de Velde fra 1661 paa Frederiksborg.

svorne samlet sig for paa givet Signal at hjælpe Danskerne ind i Byen. Men de maatte vente forgæves, Modvind og Isslag kastede Transportskibene tilbage til København. Atter forsøgte man den 26. December; men den danske Skipper satte da Skuden med Soldaterne paa Grund under Saltholm. Fortvivlelse greb nu Malmøboerne, og i København fik man andet at tænke paa end nye Forsøg. Det lykkedes dog at holde Hemmeligheden skjult indtil April 1659, da kom den op ved Forræderi. I December maatte Bartholomæus og to ansete Malmøborgere til Straf lade deres Liv paa Torvet foran Raadhuset, andre Deltagere straffedes med Ejendomskonfiskation og Landsforvisning. For sidste Gang havde Malmøboerne forsøgt paa at ændre deres Provins' politiske Skæbne.

Selv om Svenskerne i de følgende Aar, lige til Begyndelsen af 1661, havde nok at gøre med Snaphaneoprør i de skaanske Skovegne og i Bleking, og skønt disse Oprør støttedes ved en kortvarig dansk Landgang i Ystad 1659, fik alt dette dog ingen dybere Betydning. Snaphanerne blev snart lige saa trykkende for den fredelige Landbefolkning som for Svenskerne, og Manglen paa et befæstet Støttepunkt i Skaane hindrede Krigsførelse i større Stil fra dansk Side. Krigens afgørende Begivenheder kom til at foregaa uden for skaansk Omraade.

Skuffelserne ved Kronborg og Malmø var ikke de eneste, som Danmark led inden Udgangen af 1658. Hverken Kurfyrsten af Brandenburg eller Admiral Opdam vilde gaa ind paa at forene deres Land- og Søstridskræfter til et Angreb paa den svenske Hær, der stod paa Fyn og Sjælland. I Nederlandene blev endda Ønsket stærkere om at gøre Ende paa Krigen i Norden ved en simpel Gentagelse af Roskildefreden med dens uhyre Ofre for Danmark. Men ogsaa inden for Københavns Volde herskede der *en ildevarslende Uenighed.* Ikke blot med den gamle Spænding mellem Adel og Borgerstand maatte Regeringen regne; som et nyt Element til Splittelse var de tyske Officerer i Kongens Nærhed kommet til. Rigsraadet ønskede de ledige Kansler- og Marskstillinger besat, og mens det allerede i Forsommeren havde foreslaaet Rigsraadsstyrelsen underbygget ved Oprettelsen af Kollegier for de forskellige Grene af Styrelsen, og Rigsraadsforfatningen omdannet til en Stænderforfatning, vendte det i November Maaned tilbage til den sidste Tankes Gennemførelse, »naar Gud vil give os Fred og Rolighed, og Tiderne det vil tilstede og udkræve«, med andre Ord, naar Belejringen lykkeligt var til Ende. Her var altsaa god Tid til at betænke sig for Kongen; noget Svar af ham forlangtes foreløbigt ikke. Borgerne greb Sagen mere praktisk an og trængte paa for at faa Privilegierne nærmere udformet. Dette opnaaedes i Slutningen af Marts, da der til de tidligere Bestemmelser fra August bl. a. føjedes,

at der for Fremtiden skulde findes en *32 Mænds Forsamling* under Magistraten, udnævnt af Kongen paa Indstilling af denne, og at to af disse 32 Mænd skulde have Adgang hos Kongen til enhver Tid samt Ret til at forhandle paa Hovedstadens Vegne med Rigsraadet og Stænderne. Af denne sidste Bestemmelse ser man dog, at Københavns Friheder var knyttede til den bestaaende Rigsraadsforfatning og maatte tages op paa ny til Drøftelse, hvis denne ophævedes. Solidest var derfor den Stilling, som den tredie Gruppe, Officererne, opnaaede ved Oprettelsen af *Krigskollegiet*. Dette stammede egentlig allerede fra Januar 1658, bestod af Gersdorf, Aksel Urup, Ulrik Christian Gyldenløve, Hans Schack og de øvrige højeste Officerer i København og befattede sig oprindelig kun med Militæranliggender. Men i Løbet af Københavns Belejring, uvist fra hvilket nærmere Tidspunkt, greb det mere og mere om sig og beskæftigede sig under Kongens Forsæde med de vigtigste Spørgsmaal i dansk Politik, f. Eks. om Krigen skulde fortsættes, og i saa Fald, hvorledes? Det traadte saaledes paa afgørende Punkter det hensygnende Rigsraad for nær, og det kunde gøre det ustraffet, fordi det var i Pagt med Tiden.

Claus Ahlefeldts Spyd. Nationalmuseet.

I det ældste Inventar over det kgl. Kunstkammer fra 1673 beskrives det som: »Et spiud, hvormed General Klaus von Ahlefeldt stack i stormen dend første Svenske, som kom paa Volden«.

Man ser heraf, at de forskellige Deltagere i Københavns Forsvar ikke trak ganske jævnt sammen, og hertil kom, at Indkvarteringsbyrden, Pengenøden og Vinterkulden gjorde deres til at nedstemme Sindene. Men om at opgive Kampen var der aldrig Tale. Da det ved Juletid blev tydeligt, at Svenskerne samlede deres Kræfter til en ny Anstrengelse, blussede ogsaa paa dansk Side Kamplysten op. Med Iver isede man paa Voldgraven og paa Kalvebodstrand; Voldene styrkedes yderligere, og Fregatten »Højenhald« udlagdes mellem Sjællands og Amagers Kyst for at bryde den svenske Menneske-Bølge. Ogsaa Karl Gustav havde styrket sig ved at trække Forstærkninger til. Men man kan ikke andet end undre sig over, at han vovede en Storm. I hvert Fald naar den københavnske Borgervæbning medregnes, var han underlegen i Troppeantal, Københavns Forsvarsværker var ikke svækkede ved Beskydning, og hans Plan var saa velkendt paa

dansk Side, at der ikke kunde blive Tale om nogen svensk Overrumpling.

Resultatet var derfor til at forudse. Da Svenskerne *Natten mellem den 10 og 11. Februar 1659* stormede Byen paa forskellige Steder, men navnlig ved Slotsholmen og Løngangen, hvor Kalvebodstrand dengang strakte sig ind over det nu opfyldte Frederiksholms Kvarter, led de til Trods for al udvist Tapperhed det forfærdeligste Nederlag. Kun fire Mand naaede op paa Voldens Brystværn, og de blev straks

Medaille til Minde om Stormen paa København. Møntsamlingen.

nedsablede. Lige saa uheldigt gik det nogle Timer senere ude ved Østerport, hvor de hollandske Undsætningstropper tog den haardeste Tørn ved Forsvaret. Alle Svenskernes Anstrengelser var forgæves; da Dagen brød frem, viste den Terrænet foran Fæstningen dækket med Tusinder af døde og saarede. Forsvarerne havde kun mistet en Snes Mand. Paa dansk Side tilfaldt Æren først og fremmest de regulære Tropper, dernæst Studenterne, Hoffanen og Adelen med dens Tjenere; derimod havde Borgerne og Svendene naturligt nok mere dannet Reserven.

Jubelen paa dansk Side var uhyre, og med god Grund. Men det vundne Resultat blev ikke udnyttet. Heri var imidlertid den danske Regering ikke skyldig. Nederlænderne forholdt sig meget tilbageholdende, maaske navnlig fordi nu ogsaa en engelsk Flaade ankom til Sundet. Frankrig og England ønskede nemlig at gøre Ende paa den nordiske Krig og at redde Karl Gustav ud af den Fare, hvori han svævede, for at kunne anvende ham mod Østrig. Men ogsaa Jan de Witt i Nederlandene ønskede inderst inde en Fred, der ikke paa ny gjorde Danmark til Herre over begge Sundets Kyster. Derfor gik Krigsbegivenhederne paa vore allieredes Side i Staa, og man maatte i København med dyb Bitterhed se paa, at Svenskerne kunde vende sig mod vore *sydlige Smaaøer* for ved deres Erobring at hindre

Tilførsel til det stadigt belejrede København. I Slutningen af Marts lykkedes det dem efter mange forgæves Forsøg at bemægtige sig Langeland, en Maaned senere kom Turen til Falster, hvorfra Møn overrumpledes i Maj. Det danske Forsvar hernede trak sig nu sammen om Nakskov, som med det største Mod udstod en flere Maaneders Belejring, der maatte udviske Mindet om Borgernes Handlemaade i Februar det foregaaende Aar. Men da der ingen Hjælp kom udefra, maatte det endelige Resultat her blive det samme som andet Steds (Juli 1659). Til Straf udskrev og deporterede Svenskerne fra disse fire Øer ikke mindre end 2200 Mand. Det samlede Tal paa dansk Mandskab, som de i disse Aar udtog fra de besatte Landskaber, er beregnet til at udgøre mindst 14 000, snarere mere.

Henrik Gerners Lænker i Birkerød Kirke.

Men hertil indskrænkede Modgangen for Danmark sig ikke. Regeringen havde i Maj opfordret den sjællandske Landbefolkning til at rejse sig, og navnlig hos Ridefogden paa Hørsholm, *Lorenz Tuxen,* havde den fundet aabent Øre. Han ledede ikke blot en Snaphanekrig i Nordsjællands Skove, men han blev ogsaa Hovedmanden i den nye Sammensværgelse, der dannede sig for at bringe Kronborg tilbage paa danske Hænder. Det var denne Gang Planen at gennemføre dette med stedlige Kræfter, og der dannede sig om Tuxen en Kreds af Ledere, især Ingeniøren paa Kronborg *Oluf Stenwinkel.* Præsten i Birkerød *Henrik Gerner* og Ridefogden paa Krogerup *Hans Rostgaard.* Men det gik som i Malmø; Planen blev opdaget af Svenskerne, Tuxen og Rostgaard slap bort, Stenwinkel blev henrettet, og Gerner maatte tilbringe 43 Uger i Fængsel, en stor Del af Tiden i de Lænker, som endnu hænger til Minde om hans Gerning i Birkerød Kirke.

Europas Vestmagter havde imens samlet sig til en *Kongres i Haag* for at bestemme Danmarks Skæbne. Efter mange Brydninger naaede man her i Maj til en Overenskomst, »den første Haagkoncert«, hvor-

efter Freden i Norden skulde genoprettes paa Grundlag af Roskildefreden, dog saaledes, at Bestemmelsen om de fremmede og fjendtlige Orlogsflaader skulde udgaa deraf. Hvis Freden ikke indtraadte i Løbet af tre Uger, skulde enhver af Vestmagterne ophøre at hjælpe den, der var Skyld heri.

»Paa Grundlag af Roskildefreden« betød dog efter de Witts Mening ikke, at den nye Fred skulde være enslydende med denne. Personlig vilde han gerne skaffe Danmark Trondhjem og Bornholm tilbage. Frederik III var langtfra tilfreds med dette Udbytte af den forfærdelige Krig, ligesom han med Rette var krænket over Nederlændernes egenmægtige Optræden. Karl Gustav vilde ikke engang gaa med til en simpel Fornyelse af Roskildefreden, undtagen Vestmagterne paatog sig Garanti for den. Standpunkterne hos de krigsførende var altsaa uforenelige. Men Udviklingen gik i dansk-venlig Retning. I Juli lykkedes det de Witt at faa England med til, at Danmark skulde have Trondhjem tilbage (»Den anden Haagkoncert«). Da Forholdene i København samtidig var blevet mere og mere trykkende — Maj og Juni 1659 dannede den anden magre Periode i Belejringens Historie, derefter fulgte i Juli Nakskovs Overgivelse — mente Frederik III at maatte give sig og erklærede sig villig til Fredsunderhandlinger under Vestmagternes Mægling. Men Karl Gustavs Stolthed oprørtes over at skulle lade sig foreskrive Fredsgrundlaget af udenforstaaende og uvedkommende. Han truede de nederlandske Gesandter med at fængsle dem og slog paa sin Kaarde, idet han sagde: »Hvis I vil lave Projekter i Tillid til Eders Flaade, har jeg noget ved min Side til at forsvare mig med.« Krigens Genoptagelse var uundgaaelig.

Det var en Fordel for Danmark, at den engelske Flaade i dette Øjeblik kaldtes hjem for at hjælpe Karl II Stuart med at bestige sine Fædres Trone; thi herved blev Hollænderne alene tilbage paa Krigsskuepladsen. Ogsaa Opdam vendte ganske vist samtidig hjem, men en ny og større nederlandsk Flaade under Admiral de Ruijter var allerede traadt i Stedet for ham. Efter forskellige Overvejelser enedes man om et Angreb paa Fyn. 5000 Mand brandenburgske, østrigske og polske Tropper under den danske Feltmarskal E. A. Ebersteins Kommando skulde gøre Landgang ved Snoghøj; samtidig skulde den hollandske og den danske Flaade i Forening landsætte 6000 Mand Danskere under *Hans Schack* i Kerteminde. Planen lykkedes fuldkomment, de to Befalingshavende forenede sig ved Odense og rykkede mod den kun halvt saa store svenske Hær, der trak sig tilbage til *Nyborg*. Uden for denne By stod det afgørende Slag den 14. November, det blev en fuldkommen Sejr for de allierede. Foruden de hollandske Tropper udmærkede navnlig de Ahlefeldtske Afdelinger i Schacks Hær sig.

Hele den svenske Hær maatte kapitulere, kun den øverstkommanderende *G. O. Stenbock* slap i en Baad over Bæltet og modtoges i Korsør af Karl Gustav med de bekendte Ord om Gederne og Bukken.

Man kan undre sig over, hvorfor Sejrherrerne ikke forfulgte deres Sejr og førte Krigen over til Sjælland. Men man kunde ved en Landgang her kun raade over en langt ringere Styrke end Karl Gustavs, som tilmed stod i stærke Befæstninger, navnlig Lejren ved Brønshøj. Man gjorde i hvert Fald ikke noget Forsøg herpaa, og den store Krigerkonge, der havde været dybt nedslaaet ved det første Budskab om Nyborgslaget, fattede hurtigt Mod. Han skyndte sig til Göteborg og lod sine Tropper fra Sverige rykke ind i Norge. Men det var dem umuligt at erobre Halden, og i Begyndelsen af Februar 1660 tilføjede Jørgen Bjelke dem et Nederlag i aaben Mark. Dagen efter, den 7. Februar, døde Karl Gustav pludselig i Göteborg.

Hans Schack.
Maleri af Abr. Wuchters. Giesegaard.

Frederik III havde efter Slaget ved Nyborg atter fattet Haab om en virkelig Ændring i Roskildefredens Bestemmelser. Men atter viste Nederlænderne sig uvillige til at lade os faa den østlige Bred af Sundet tilbage. Og imens begyndte vore Forbundsfæller mod Øst, Brandenburg og Polen, at trække sig tilbage fra os og søge Særfred. Der var nu intet andet at gøre for Danmark end at skynde sig med at faa Fjendtlighederne afsluttet, før Sverige kunde samle alle sine Kræfter mod os. I Marts begyndte da Fredsforhandlingerne mellem Danmark og Sverige i Telte, der var opslaaet mellem Københavns Vold og den svenske Lejr i Brønshøj. De slæbte sig i Begyndelsen langsomt frem, navnlig viste Spørgsmaalene om Bornholm, Hven og den gottorpske Hertugs Stilling sig meget vanskelige. Da dukkede pludselig i April en Privatmand frem, der evnede at sætte Fart i Forhandlingerne og bringe dem over det døde Punkt. Det var *Hannibal Sehested*, der under Krigen havde opholdt sig i den svenske Lejr og spillet en tvetydig Rolle, men aldrig var gaaet saa vidt at erklære sig for Danmarks Fjende i Ord eller Handling, saaledes som Svogeren Corfitz Ulfeldt. Det lykkedes nu Hannibal Sehested at komme

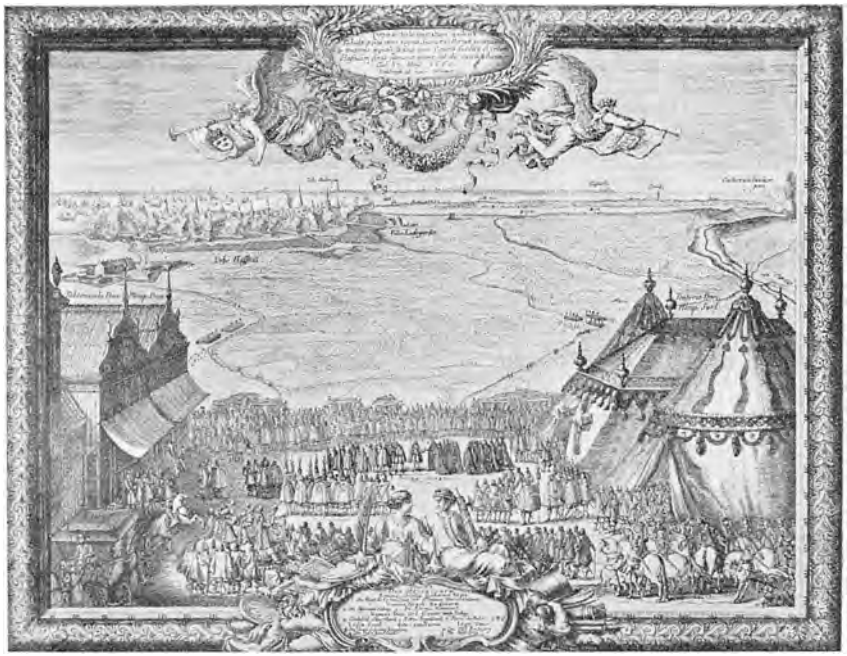

»Fredsteltene« uden for København. Efter Pufendorf, Res gestæ Caroli Gustavi.

i direkte Forbindelse med Frederik III, og til Svenskernes store Overraskelse vendte han tilbage til dem som den danske Konges Repræsentant ved Fredsforhandlingerne. Endnu en kort Tid, og han havde jævnet Vejen for *Freden*. Den undertegnedes den 26. Maj 1660.

Freden ved København gengav Danmark-Norge Trondhjems Len og Bornholm, det sidste dog kun mod Erstatning til den svenske Krone i 8500 Tdr. Hartkorn af skaansk Adelsgods, som den danske Konge maatte tilhandle sig af Ejerne. Den aarlige Rente heraf svarede nemlig til Statens Indtægter af Øen. Men paa alle andre Punkter maatte Danmark blive staaende ved Roskildefreden, dog udgik Bestemmelserne om de fremmede Orlogsflaader af denne.

Københavnsfredens Betydning maa ikke undervurderes. Ved at bevare Trondhjem for Norge har den gjort det muligt for dette Rige at bevare sin Selvstændighed og udvikle sin Nationalitet. Ved at fjerne Paragraffen om Orlogsflaaderne har den stillet Danmark uafhængigt over for Sverige og interesseret Vestmagterne i at bevare dets Selvstændighed. Men ved at gentage Bestemmelsen om den gottorpske Hertugs Suverænitet gemte den et uløst Spørgsmaal til senere Afgørelse. Maatte det ikke ogsaa staa for den daværende Befolkning, som om de skaanske Landskabers Skæbne endnu ikke var endelig afgjort?

TREDIE AFSNIT

DANMARK UNDER DE TRE FØRSTE ENEVOLDSKONGER

1. Tilstanden efter Krigene i Sommeren 1660.

Freden var genvundet, men Riget var og blev formindsket i Omfang. Og hvorledes stod det til i de bevarede Landsdele? Den almindelige Opfattelse er velkendt; efter den var Land og Folk »i mange Henseender som et Vrag.« Eller som det ogsaa er udtrykt: »De danske Øer og Jylland var allevegne uden for Stæderne udplyndrede fra Ende til anden«. Det er ikke blot vore Fjender Svenskerne, men endnu mere vore Forbundsfæller Brandenburgerne og Polakkerne, dette Resultat tilskrives. Mange Landsbyer skal have ligget hen folketomme, utallige Gaarde have været forladt. Billedet var herefter et lignende, som Tyskland efter den ældre Opfattelse frembød ved Trediveaarskrigens Slutning 1648.

Men allerede for længe siden har moderne tysk Historieforskning vendt sig kritisk mod slige Udtalelsers Almengyldighed, og det er sandsynligt, at en nærmere Undersøgelse af Danmarks Forhold ligeledes vil føre til et mere nøgternt Resultat. Man har hidtil kun set paa det Jordegods, som blev ødelagt ved Krigen, ikke paa det, som forblev i Behold. Der blev efter Freden i de forskellige Egne optaget *Tingsvidner* over Bøndergaardenes Tilstand. Synene var foretaget af Mænd, der hørte hjemme i helt andre Egne, og som kontrolleredes af kongelige Kommissærer. Arbejdet maa derfor efter sin Natur betegnes som tilforladeligt. Bearbejdes disse Tingsvidner statistisk, og sammenholdes Resultaterne med Skattelisterne fra før og efter Krigen, taler Sandsynligheden for, at man vil kunne naa til begrundede Domme. Glemmes maa det ikke, hvad vi tidligere har set, at megen Jord ogsaa i Fredens Dage havde ligget øde.

Saa meget synes paa Forhaand at kunne siges, at de forskellige Egne frembød meget forskellige Billeder. Undersøger man t. Eks. i Jylland Brusk Herred, det gamle Koldinghus Len, der Gang paa Gang var Genstand for militære Gennemmarcher, og i hvis Nærhed den belejrede og erobrede Fæstning Frederiksodde laa, møder man her 1662 101 øde eller forarmede Gaarde og 219 Gaarde, der maatte have større eller mindre Nedsættelser i Landgilden. Ubeskadigede Gaarde fandtes slet ikke. Fire Aar senere var Tallet paa de første kun sunket til 92; paa de sidste derimod til 64. I 1648 havde Tallet paa Ødegaarde kun været 18 (foruden to Møller). Her som overhovedet i Sydøstjylland, havde altsaa Krigen slaaet haarde Slag, selv om man maa undres over, at de delvis ruinerede Gaarde saa hurtigt kunde rette sig. Som Eksempel paa de østjyske Herregaarde kan anføres Gessingholm (Løvenholm) i Djursland; her »lykkedes det at holde Hovedgaarden nogenlunde i Drift under Krigen, men de forskellige Afgifter til de fremmede Tropper beløb sig til ca. 4000 Rdl., og desuden gik Ejeren Glip af fire Aars Landgilde af Bøndergodset«. Et meget forskelligt Indtryk faar man, naar man gaar til Himmerland, d. v. s. Landet mellem Limfjorden, Kattegat og Mariager Fjord. Herhen naaede Polakkerne overhovedet ikke, og Brandenburgerne og de kejserlige Tropper var kun indkvarterede i den vestlige Del, omkring Løgstør. Virkningen heraf viser sig allerede i Ejerforholdene; mens der i Østhimmerland (Fleskum, Hornum og Hellum Herreder) i Løbet af Krigen kun kom 7—8 pCt nye Ejere paa Gaardene, var Tallet mod Vest (i Aars og Slet Herreder) 17 pCt. Det første Tal er sikkert det normale, som ogsaa gælder for Fredstider, mens det sidste viser hen til urolige Forhold. Ejerskifterne fandt navnlig Sted i Landsbyerne langs Landevejene, hvor Marcherne gik frem, et tydeligt Vidnesbyrd om, at det var her, Udsugelsen var haardest.

Overensstemmende hermed viser Synene af Gaardene, at mens i Fleskum Herred i 1660 85 pCt. af Bygningerne var »ved Magt« eller »nogenledes ved Magt«, var i Slet Herred samtidig kun 40 pCt. velbevarede, og i Aars Herred maatte en Fjerdedel af Gaardene bygges op helt fra Grunden af, mens Halvdelen behøvede at repareres. Af 191 Gaarde i Fleskum Herred havde i 1660 de 108 Halvdelen af deres Jord eller mere besaaet, 64 Bønder havde besaaet fra $^1/_3$ til $^1/_6$, kun 19 Bønder slet intet. Allerede i 1662 kunde Regeringen derfor kræve fuld Skat af Østhimmerland. Glemmes maa det heller ikke, at der ogsaa i 1655 havde været øde eller forarmede Gaarde i dette Herred. I de øvrige østhimmerlandske Herreder (Hornum, Hellum og Hindsted) var i Efteraaret 1660 Vinterrugen som Regel saaet, mens der jævnlig var Mangler i Behandlingen af Havrevangen og Tof-

terne. Mod Vest fandtes der derimod paa Grund af den brandenburgske Indkvartering meget ringe Korn i Laderne og meget faa Kreaturer i Staldene. »Der var 10 Ryttere paa en Gaard, og 12 eller 14 paa somme Gaarde, og somme Gaarde havde 30 Heste i Kvarter og blev ganske ruinerede«, hedder det fra Aars Herred. Af 127 Jordbrugere havde kun 49 været i Stand til at saa al deres Vinterrug, 32 havde saaet »mestendels«, 36 »noget«, endelig 10 aldeles intet. Men ogsaa her maa man sammenligne Tilstanden med den før Krigen, da der 1655 i Aars Herred fandtes 29 Ødegaarde foruden Bol og Huse. Krigen har altsaa her snarere forværret end fremkaldt de daarlige Forhold for Landbrugerne. Selv i Vesthimmerland ser man da ogsaa Gaardene i Stand til at betale fuld Skat fra 1664—65.

Disse Eksempler maa være nok. For Danmarks Vedkommende kan man opgøre Ødegaardenes Tal 1660 til 2700, heraf 880 paa Sjælland. Som almindelig Regel kan man vistnok sige, at det var den Befolkning, som boede ved Landevejene, eller hvor Troppemasser i længere Tid laa i Kvarter (Egnene om Frederiksodde, Nyborg og København), som led mest. Og den led virkelig meget. Men at Skænden og Myrden selv her skulde have hørt til Dagens Orden, foreligger der aldeles intet om, og det er ganske usandsynligt. Folketraditioner herom bestyrkes ikke af Kirkebøger og Skattelister, hvor Sporene dog skulde være at finde. Endnu mindre tør man tro, at Landets Befolkning skulde være gaaet væsentlig tilbage i Antal som Følge af Krigen. En Krigs Virkninger har sikkert for et saa primitivt Landbrug som Datidens været af ret forbigaaende Natur. *Jorden* repræsenterede jo langt den største Værdi inden for den samlede Besiddelse; Bygninger, Redskaber og Besætning var i Sammenligning med Nutidens forholdsvis billige at anskaffe. Fjenden kunde ved Beskatning eller Plyndring berøve Ejeren Heste, Kreaturer, Korn og Værdigenstande, han kunde ruinere Bygningerne, men Jorden maatte han lade ligge. Naaede man blot at faa denne besaaet, — hvad det ogsaa var i Herremandens og Statens Interesse at støtte, — kom det øvrige af sig selv. Fra Skovene kunde der udvises gratis Tømmer til de nye Bindingsværksbygninger, og dette skete da ogsaa almindeligvis.

Værre end med den dyrkede Jord stod det til med *Skovene*. Overalt i Landet var der faret frem imod dem paa barbarisk Vis; undertiden havde Soldater, der holdt Vagt, afbrændt hele Træer paa Roden for at varme sig ved disse Baal. Men navnlig var det gaaet ud over *Købstæderne*, hvis Indtægtskilder desuden maatte lide særligt under en Krig. Viborg og Ribe havde allerede længe været i økonomisk Tilbagegang, nu fik de deres afgørende Knæk. I Kolding laa efter Krigen 70—80 private Gaarde og Huse øde; i Vejle var kun 29 Bygninger

beboede. I Aarhus paastod man, at to Trediedele af Byen var øde; selv om dette sikkert var overdrevet, er det dog vist, at i Hovedgaderne ved Havnen var største Delen af Bygningerne afbrændt af Fjenden. Hertil kom for de jyske Byers Vedkommende de anselige Summer, som maatte udredes i Brandskat og Kontributioner til Fjender eller Forbundsfæller; for Ribe beløb de sig til 27 000 Rdl., ja selv for en lille By som Hjørring til 11 000. Endnu værre stod det dog sikkert til paa Øerne, især Sjælland. Roskilde, Køge og Helsingør beregnede hver for sig deres Udgifter til Fjenden til over 100 000 Rdl., Næstved anslog sine til 73 000, Stege til 38 000, Ringsted til 27 000. For de sjællandske Købstæders Vedkommende naar man herved til et samlet Beløb paa over en halv Mill. Rdl. Selv om dette Tals Korrekthed ikke kan bevises, er det dog en Kendsgerning, at der overalt fandtes Masser af ødelagte Gaarde og Huse; i Slagelse opgives Tallet til 115, i Skelskør til 70, i Præstø til 43. I Køge og Korsør havde Svenskerne af Hensyn til Befæstningerne ladet en Mængde Gaarde nedbryde. En særlig haard Behandling havde overalt de kongelige Slotte i Købstæderne lidt, som Koldinghus, Kalundborg og Kronborg, i hvert Fald havde de mistet deres Kobbertage, undertiden var de sprængt i Luften.

Stod det saaledes ilde til med Samfundet dér, hvor en tættere Bosættelse fandtes, var det dog endnu værre fat med *Staten*. Den samlede *Statsgæld* beløb sig ved Udgangen af 1660 til henimod 5 Mill. Rdl., en Del af Krongodset var pantsat, og Statsindtægterne var gaaet ned til en Brøkdel af, hvad de havde indbragt i Fredstid. Selv efter Fredens Slutning hvilede der store Byrder paa Staten, først og fremmest til den hvervede Hær, som Regeringen var ængstelig for at aftakke af Hensyn til vor Nabo Sverige. Men enten maatte Indtægterne forøges, eller Udgifterne nedbringes. Og der maatte handles hastigt; thi for hver Dag kom man dybere ned i det økonomiske Uføre.

Uenighed og Bitterhed mellem Samfundsklasserne forøgede Vanskeligheden ved at finde en Løsning. Det Had til Adelen, som var brudt ud i lys Lue under den første Svenskekrig, var vel blevet dæmpet noget under det fælles Forsvar af København, ligesom adskillige Adelsmænd havde gjort sig hæderligt kendte ved Kamp mod Svenskerne rundt om i Landet. Men Indtrykket heraf blegnede over for den stærke Glans, der stod om Københavns Borgere, som med nogen Overdrivelse mente, at Byens Frelse under Krigen væsentlig skyldtes dem. Med Styrke krævede de, at de Privilegier, der var lovet dem ved Belejringens Begyndelse, navnlig Stadens Jævnbyrdighed med Adelsstanden, skulde føres ud i Livet og gøres til Virkelighed.

Den hidtil herskende Stand, *Adelen*, stod vaklende over for dette.

Dens Repræsentation, Rigsraadet, var ved Dødsfald skrumpet ind til kun 13 Medlemmer; det udvidedes i Sommeren 1660 med to ny, *Henrik Bjelke* og *Hans Schack,* af hvilke i hvert Fald den sidste kunde betragtes som en lunken Ven af den Stand, hvori han faa Aar tidligere var blevet optaget. Ikke mindre vigtigt var det, at Kongen trods gentagne Paamindelser undlod at besætte den ledige Stilling som Marsk (efter Anders Bille), og — navnlig — at han ogsaa lod Pladsen som kgl. Kansler (efter Christen Thomesen Sehested) henstaa ubesat. Adelen savnede Førere under det store Opgør, som med usvigelig Sikkerhed nærmede sig. Et Øjeblik saa det ud til, at der vilde melde sig en Høvding.

Det var ingen anden end *Corfitz Ulfeldt,* der ved Roskildefreden var blevet genindsat i sine Rettigheder. Selv om han ikke havde benyttet sig heraf til igen at tage Bolig i Danmark, og selv om han ikke var omtalt i den senere Københavnsfred, vilde det være uberettiget heraf at slutte, at han nu var retsløs i sit gamle Fædreland. I Sverige havde Forholdene udviklet sig lidet gunstigt for ham. Han sad fængslet i Malmø, mistænkt for Medviden i de Oprørsplaner, som Malmøboerne havde næret under den sidste Krig. Da han nu frygtede for Straf, og da der samtidig kom Bud efter ham fra Venner i det danske Rigsraad — et ejendommeligt Vidnesbyrd om, hvorledes man trods Landsforræderiet saa paa ham — betænkte han sig ikke. Forklædt i Præstedragt slap han ud mellem de svenske Soldater, der bevogtede hans Gaard, og begav sig i en Baad over Sundet lige ind i Løvens Hule, København. Her havde han den Naivitet at skrive til Frederik III og tilbyde ham sin Tjeneste. Man kan ikke undre sig over, at Kongen øjeblikkelig slog ned paa ham, hvad enten han alene lededes af simpel Hævnlyst eller tillige vilde hindre, at Ulfeldt atter skulde komme til at spille en politisk Rolle. Ved en Afdeling Soldater blev Ulfeldt og hans Hustru fængslet og ført om Bord paa et Skib, der bragte dem til et haardt Fangenskab i *Hammershus* paa Bornholm.

Saaledes stod den danske Adel uden en Fører; man kan dog efter Corfitz Ulfeldts taabelige Handlemaade billigt betvivle, at den vilde have haft megen Nytte af ham, hvis han i Frihed havde kunnet deltage i de følgende store Begivenheder. Thi det trak op til det afgørende Sammenstød. Den 5. Aug. udgik efter Rigsraadets eget Ønske Indkaldelsesbrevene til *Stændermødet,* som skulde løse Forsvarsspørgsmaalet og skaffe Penge i Statskassen. En Tradition gaar ud paa, at Adelen havde ønsket Odense til Mødested; det blev i hvert Fald København, hvor meget eller hvor lidt man nu tør lægge i denne Kendsgerning.

2. Stændermødet og Enevældens Indførelse.

Lørdag den 8. Sept. 1660 samledes da de tre øverste Stænders Deputerede i København; Bønderne var nemlig ikke repræsenteret. Af Adelen havde ca. 100 benyttet deres Ret til at give Møde personligt, hertil kom de 15 Rigsraader. Inden for Standen lagde man navnlig Mærke til de jyske Adelsmænd paa Grund af deres Selvstændighed og Standsfølelse. Ogsaa Bisperne gav personligt Møde; i Spidsen for dem traadte fra første Færd Sjællands Biskop *Hans Svane*. Dernæst var der en Snes Provster, valgte af den øvrige Gejstlighed; betydningsfuldest blandt disse var *Peder Villadsen* fra Slagelse og *Erik Torm* fra København. Men ogsaa de fire Kapitler i Roskilde, Viborg, Aarhus og Ribe samt Universitetet og Sorø Akademi havde ladet sig repræsentere. Rigsstaden København mødte med Borgmestrene *Hans Nansen* og *Christoffer Hansen* samt Stadshauptmand *Frederik Thuresen* og Købmand *Hans Klein*, hvortil kom to Borgere fra Christianshavn. De øvrige Stæder sendte i alt ca. 60 Medlemmer. Det samlede Antal af Deputerede var omtrent 200. Altsaa var det adelige og det ikke-adelige Element omtrent lige stærke.

Biskop Hans Svane.
Maleri af Abr. Wuchters. Frederiksborg.

Mødet aabnedes den næst paafølgende Mandag (d. 10.) om Formiddagen i Riddersalen paa Slottet. Det var et Plenarmøde. Kongen overværede det, men Rigshofmesteren *Joachim Gersdorf* holdt Trontalen. Han dvælede heri længe ved de sidste Aars Begivenheder; han lagde Skylden for den første ulykkelige Krig paa Generalernes Uenighed og Æren for Resultatet af den anden Fejde paa Kongens Tapperhed og Københavns Troskab, hvorpaa han endte med at bede Stænderne om at tænke paa at skaffe Penge til Hoffets og Hærens Underhold og Statsgældens Betaling. Heri laa utvivlsomt den Forudsætning, at ingen Stand vilde undslaa sig for at bære sin Del af Byrderne. Men

noget positivt Forslag hertil fremsatte Rigshofmesteren ikke. Derpaa skiltes Forsamlingen, og de enkelte Stænder samledes hver for sig, Adelen i det islandske Kompagnihus paa Slotsholmen, Gejstligheden i Helligaandskirken (senere ogsaa i Konventshuset ved Silkegade) og Borgerstanden i Bryggernes Lavshus i Skindergade. Adelen valgte sig et staaende Tre-Mands Udvalg, som i den følgende Tid som oftest repræsenterede Standen over for de to andre Stænder. Dette betød sikkert en Svækkelse af dens Indflydelse; thi Gejstligheden og Borgerne mødte i Modsætning hertil fuldtalligt til alle Møder.

Allerede den 11. Sept. begyndte de virkelige Forhandlinger, idet Rigsraadet foreslog en *Konsumtionsskat,* dog uden nærmere at specificere, hvilke Varer der skulde beskattes. Alle Stænder forlangte derfor nærmere Oplysninger, før de vilde skride til en Realitetsbehandling af Forslaget. Vigtigere var det dog, at Universitetsprofessorerne rejste Kravet om Skattefrihed for den Institution, som de repræsenterede; thi nu fandt ogsaa Adelen Mod til at kræve samme Frihed for sine Personer og for sine Ugedagsbønder, mod at den til Gengæld ydede »en frivillig Gave«. Skulde denne Fordring imødekommes, betød dette ikke blot, at Afgiften vilde svinde højst betydeligt ind, men ogsaa, at Ulighedsprincippet vilde være knæsat. Hvorfor skulde desuden Staden København, der under Belejringen havde opnaaet adelig Frihed, bære denne nye Byrde snarere end den egentlige Adelsstand? Hele den Uvilje, som havde hersket i 1650 ved en lignende Afgifts Indførelse, truede med at blusse op paa ny.

Det er Gejstligheden, og sikkert inden for denne Hans Svane, som har Æren for at være traadt skarpt op imod en saadan Fremgangsmaade. Den 14. Sept. rejste den Kravet om *Lighed for alle,* og i de nærmest følgende Dage samledes Præster og Borgere om dette Program, idet de betegnede sig som »de conjungerede under Københavns Frihed«, hvad der jo juridisk set var en meget svag Begrundelse. Adelen paa sin Side stod fast paa Skattefriheden, i hvert Fald for sine Hovedgaarde. Der begyndte at falde skarpe Ord i Forhandlingerne mellem de to Partier. Rigsraaden *Otte Krag* spurgte de borgerlige om, hvad de indbildte sig, og om der ikke burde være Forskel paa en Herremand og en Bonde. Den københavnske Borgmester *Christoffer Hansen* svarede med de Ord: »Vi er ikke Eders Drenge, at I har Behov at snurre os saaledes over«. Kort sagt, Begivenhedernes Udvikling truede allerede nu med at tage et voldsomt Forløb.

I Virkeligheden minder Stændermødets første Stadier om de franske Generalstænders i Juni 1789. Begge Steder havde Regeringen vist sin Impotens til at lede Udviklingen, og begge Steder havde derefter de lavere Stænder stillet sig paa et revolutionært Grundlag. Man valgte

ganske vist forskellige Fremgangsmaader i de to Lande; her traadte man paa lige Linie med Adelen og truede i modsat Fald med at standse Finansmaskineriet, dér gik man videre uden at ænse Adelen, idet man erklærede sig for Nationalforsamling. Virkningen var dog meget nær den samme, nemlig at en af Parterne maatte bøje sig, og det blev begge Steder Adelsstanden.

Naar den danske Adel endte med Skridt for Skridt at opgive sin Modstand mod at deltage i Konsumtionsskatten, var Grunden det Program af 17. Sept. om *videre Reformer,* som dukkede op inden for Borgerstanden. Det gik først og fremmest ud paa, at man skulde lægge et helt nyt Grundlag for Finanserne ved at sætte alle Len paa Regnskab eller bortforpagte dem til de højestbydende; Rigsraaderne skulde i Fremtiden lønnes med en fast Pengesum. De kongelige Ladegaarde skulde forvandles til almindelige Bøndergaarde eller forpagtes til de højestbydende, Hoveriet og Vornedskabet afløses med Pengeafgifter, og det pantsatte Krongods genindløses. Endelig skulde al Grundejendom paa Landet og i Byerne takseres efter Hartkorn, som Grundlag for en ligelig Beskatning, hvis de ovennævnte Indtægter ikke slog til. Omvendt burde de for Handelen trykkende Afgifter mildnes. Var disse Tanker blevet gennemførte, vilde man med eet Skridt have gennemløbet, hvad der nu krævede Aarhundreders Udvikling.

Endda indskrænkede Forslaget sig ikke hertil. Man overvejede Muligheden af politiske Forandringer, ikke blot en Frigørelse af Stæderne for Lensmændenes Tilsyn, men ogsaa Indførelsen af *Fuldmægtige* for hver Provins med fri Adgang til Kongen og Rigsraadet og Stemme i Rigets Anliggender paa Provinsens Vegne, altsaa en Slags stadigt siddende lille Rigsdag. Ogsaa regelmæssigt tilbagevendende Stændermøder, som det foreliggende, ønskedes. Men særligt lægger man Mærke til Kravet om en Reduktion af den staaende Hær og de fremmede høje Officerers Ombytning med indfødte samt til Kritikken over det overdrevne Antal Embedsmænd ved Hoffet; thi paa disse Punkter kunde Forslaget næppe vente Sympati fra Kongens og de udenlandske Generalers Side.

Disse Tanker, som forøvrigt kun i begrænset Form kom Regeringen for Øje i et Forslag fra Borgerstanden den 25. Sept., er ogsaa derfor mærkelige, fordi de den 19. Sept. fremkaldte *et Modforslag* fra Adelens Side. Den kunde naturligvis ikke gaa med til et Program om at forøge Statsindtægterne, der væsentlig kom til at ramme den selv, skønt den allerede nu begyndte at slaa paa Indrømmelser med Hensyn til Konsumtionsafgiften. Men i Stedet for en Forøgelse af Indtægterne pegede den paa en Indskrænkning af Udgifterne. Mellem disse fæstede den, ligesom Borgerstanden, navnlig Øjet paa en Hærreduktion, og den

vilde ligeledes have de fremmede Generaler erstattede med indfødte (adelige) Officerer. Her mødtes altsaa alle Befolkningsklasser i fælles Ønsker, og det kunde ikke være ligegyldigt for Hans Schack og hans Kolleger, om de forskellige Partier paa Stænderforsamlingen til sidst samledes paa dette fælles Grundlag.

I Øjeblikket var dette vel ikke muligt; thi Forholdet mellem Adelen og de øvrige Stænder var endnu meget spændt. Men det er maaske ikke nogen Tilfældighed, at det er fra denne Tid, nøjere bestemt den 26. Sept., det Brev fra Kongen til Svane og Nansen er dateret, som desværre kun foreligger i Afskrift hos en senere Forfatter (Niels Slange). Det lyder saaledes:

> Kære, tro Mænd! Vi er og bliver Eder for Eders beviste tro Tjeneste og Nidkærhed alle Tider med Naade bevaagen, og overlader Vi til Eder selv, hvem iblandt de andre I vil aabenbare, hvad som er blevet aftalt, naar I ikke gør Valg paa andre end dem, som I kender og finder tjenlige. Dog vil Vi gerne siden vide, hvo de bliver. Vagten angaaende, da holder vi det utjenligt endnu formedelst Ombrage (Mistanke), ikke desmindre vil vi derpaa videre blive betænkte. Thuresen er os velbekendt, og approberer Vi Eders Forsæt, hvad ham angaar, som baade fornødent og tjenligt. I maa se til, at hvad der skal gøres, det bliver gjort snart, thi Ophold bliver skadelig; dersom de andre vinder Tiden, kan de maaske vinde mere. Værer enige og sagtmodige, Vi er og bliver Eder alle Tider en naadig Konge.«

Det er næppe muligt ud fra denne Skrivelses Form og Indhold at hævde dens Ægthed. Det maa ogsaa indrømmes, at der i September Maaneds Slutning forelaa en Situation, hvori den passer ind, og Brevet kunde da tænkes at være fremkaldt ved en Paavirkning af Kongen fra Militære og Hofmænd, som følte deres Eksistens truet. Alligevel er det lidet sandsynligt, at den senere saa vaklende Konge allerede paa dette Tidspunkt skulde have taget sit Parti. Man kan derfor ikke afvise den Tanke, at den meget unøjagtige historiske Forfatter Niels Slange kan have anbragt et senere Brev fra Kongen (f. Eks. fra Begyndelsen af Oktober) paa et fejlt Sted i sin Fortælling. Er dette ikke Tilfældet, fristes man til at tro, at Brevet af 26. Sept. ganske vist er fremtraadt i Kongens Navn, men uden hans Vidende og Vilje.

Foreløbig syntes dog Modsætningen mellem Stænderne at skulle udjævnes. I Slutningen af Sept. gik Adelen ind paa at betale *Konsumtionsskat* og en ny *Stempelafgift* paa lige Fod med de øvrige. Borgmesteren i Odense skrev den 27. Sept. til sit Hjem, at man ventede Mødets Opløsning i Løbet af otte Dage. »Alle tre Stænder er dog derudi enige, at de begære indstændig Folkenes Aftakning (ɔ: en Hærreduktion)«. Men en ny Overraskelse skulde hurtig følge. Det viste

sig, at Adelen foreslog endnu højere Skattesatser end de af Regeringen ønskede, vistnok for at bringe Splittelse mellem de lavere Stænder, vel ogsaa for at hindre den begærede Reform af Lensvæsenet ved at pege paa andre Veje til Balance i Statsregnskabet. Stemningen blev nu atter meget varm. »Stænderne formærkede vel, at Kongen saa(ledes) var af Haandfæstningen forbunden, at Hans Mt. ej kunde betage Adelsstanden Lenene til Konsumtions Forringelse«, hedder det i en samtidig Dagbog.

Altsaa var Tanken om *Hærreduktion* og den deraf følgende Afskedigelse af de fremmede Officerer stadig levende i Forsamlingen. Om nogen Sinde var nu Hofembedsmænd og Generaler interesserede i at bevare Modsætningsforholdet mellem Stænderne, men endnu mere i at faa Spørgsmaalet løst en Gang for alle til deres Fordel. De kunde hertil i Øjeblikket bygge paa de lavere Stænders Medvirken, naar de forstod at udnytte disses Uvilje mod Adelen. Denne Lejlighed blev ikke forspildt.

Det var dog ikke Officererne, der tog Initiativet til de følgende Begivenheder, formodentlig fordi deres bedste Mand, Hans Schack, ved sin Stilling som Rigsraad følte sig bundet af Hensyn til begge Sider. Noget andet var derimod Tilfældet med Hofmændene, hvis Leder *Christoffer Gabel* havde megen Indflydelse paa sin kongelige Herre. Fra hans Haand kan det anonyme Udkast til et Forslag om Arveregeringens Indførelse helt uden Betingelser stamme, der er dateret den 4. Okt.; men vistnok var paa dette Tidspunkt baade Svane og Nansen enige med ham i Hovedsagen. En af Kirkens Repræsentanter, maaske Provsten i Slagelse Peder Villadsen, fortæller i sin Dagbog, at den følgende Dags Eftermiddag var alle Bisperne, nogle gejstlige Deputerede fra Sjællands, Aarhus' og Viborgs Stifter samt Københavns Magistrat og Deputerede, vel i alt 20 Personer, samlede hos Hans Svane paa Nørregade, hvor man drøftede Tanken nærmere og udformede den i et nyt Forslag, der blev det endelige. I dette Dokument pristes Kongens Mod og Visdom under Belejringen paa det varmeste, og til Tak herfor tilbød man ham Danmark som Arverige, idet man ogsaa begrundede dette med de lykkelige Følger, som en Arveregering havde haft for Sverige, England, Frankrig og Spanien. De eneste Betingelser, som var knyttet hertil, var, at Stænderne skulde beholde deres Privilegier, og at Kongen ved en skriftlig Revers skulde forsikre dem om kun at ville benytte Regeringsforandringen til det, »som kan komme Gud i Himmelen til Ære og Riget til Gavn og Gode.« Klokken fem indfandt Gabel sig; han opholdt sig forsigtigt i en anden Stue ved Siden af Forsamlingen og talte her enkeltvis med de vigtigste af Medlemmerne: Svane, Nansen, Bispen af Viborg og Dagbogens

Forfatter. Man maa tænke sig til Indholdet af hans Samtaler med de tre første; den sidste meddeler, at Gabel spurgte ham om, hvorvidt man kunde risikere, at de hjemlige Vælgere vilde desavouere deres Repræsentanter, som ikke-bemyndigede til at afgøre et saadant Spørgsmaal. Vor Beretter beroligede imidlertid Kammerskriveren herfor, dog med den Tilføjelse, at man burde sikre sig Samtykke af de Deputerede fra de øvrige Stifter og fra de vigtigste Købstæder. Efter at Gabel derpaa havde takket de fire Mænd paa Kongens Vegne for deres Iver og lovet at meddele sin Herre den, forlod han Huset, og de fire vendte tilbage til Forsamlingen, som til Slut vedtog, at Nansen skulde aabenbare Planen for Borgmestrene fra Odense og Køge og først derefter for en Borgmester fra Ribe og en fra Nakskov, aabenbart fordi disse ansaas for mere vaklende. Derimod blev Tanken om paa Forhaand at vinde flere gejstlige ikke udført, et Vidnesbyrd om, at man her følte sig paa mere usikker Grund. Man maa bl. a. have vidst, at Ribe Kapitels Repræsentant Dr. Ludvig Pouch i Anskuelser stod Adelsmanden Erik Krag meget nær. Her i Sydvestjylland synes altsaa at have ligget et af Centrerne for Modstand mod de nye Ideer.

Dette er vor eneste Viden om det store Værks Begyndelse, og derfor er den gengivet saa udførligt, selv om det bør tilføjes, at der er Enkeltheder i den, som vanskeligt synes at kunne forenes med, hvad der fra anden Side kan fastslaas. Det er saaledes muligt, at Mødet i Bispegaarden i Virkeligheden har fundet Sted nogle Dage tidligere end 5. Oktober. De følgende Dages Begivenheder er velkendte. Mandag den 8. Oktober sprang Bomben. Hvad der maatte fremskynde dette, var en ny Opfordring fra Rigsraadet til Kongen om at indskrænke Hæren og ved et Regeringspaabud til Københavns Magistrat at offentliggøre Stempelpapirsforordningen med de af Adelen foreslaaede Satser. Mandag Morgen vedtog først Københavns Magistrat en Beslutning om *Arveregering;* lidt senere underskrev først Gejstligheden under Svanes Ledelse og endelig Borgerstanden efter en kraftig Tale af Nansen det tidligere udarbejdede Forslag om denne Forfatningsændring, der var rettet til Rigsraadet. Dog vides der at have været nogen Modstand fra borgerlig Side, men Standens Repræsentanter bøjede sig til sidst. Forslaget bragtes om Aftenen til den intetanende og syge Rigshofmester. »Der han læste det, blev han meget altereret og skikkede straks Bud efter alle Rigens Raad, som kom til hannem og blev der lang Tid. Derfra samledes de i Raadstuen, og den hele Nat var de hos andre Rigens Raad, som var syge, saa de var meget altererede derover.«

Den adelige Forsamling var allerede hensmuldrende; Indflydelsen

og Ansvaret var fra den gaaet over til Rigsraadet. Dette var faatalligt, og flere Medlemmer var altsaa oven i Købet syge. Andre, som Hans Schack, maatte fra adeligt Synspunkt betragtes som upaalidelige. Sagens Udsættelse maatte derfor forekomme Raadet den klogeste Politik. Men da Stænderne den 10. Oktober anmodede om et Svar, maatte man give et saadant. Parvis trængte alle Gejstlighedens og Borgerstandens Repræsentanter sig ind i Rigsraadets Mødesal foran Slottet, i Raadstuen ved Holmens Bro, skønt Peder Reedtz forlangte Døren lukket, da nogle faa var kommet ind. Rigsraadets Svar blev oplæst af Otte Krag; det gik ud paa, at Raadet i sin ufuldstændige Skikkelse ikke kunde behandle Spørgsmaalet; at de Deputerede ikke havde Bemyndigelse til at tage det op; at det ikke stemmede med selve Kongens Ønsker; endelig, at Arveregeringens Indførelse kunde medføre Forviklinger med Sverige. Men i Hans Svane fandt nu Otte Krag en farlig Modstander; han bestred hans Paastande, opflammede ved en Appel sit Følge til Modstand og førte det endelig videre ud af Salen og op paa Slottet. Ved Hannibal Sehesteds Mellemkomst opnaaede de Deputerede, at *Kongen* viste sig for dem. Atter var Biskop Svane Ordfører; han overgav Kongen Stændernes Tilbud om Arveregeringens Indførelse, og Borgmester Nansen sluttede sig til ham. Frederik III endte med at udbede sig Betænkningstid.

Utvivlsomt vaklede han endnu paa dette Tidspunkt. Han var kun vant til at tage afgørende Beslutninger, naar han blev drevet dertil, og i dette Tilfælde gjorde det et afgørende Skaar i hans Lyst til at modtage Tilbudet, at det ikke kom fra alle Befolkningsklasser. Men i Løbet af den følgende Nat tog han sin Beslutning, sikkert under Tryk af sine Omgivelser. Da Rigsraad og Adel stadig ikke viste Tegn til at slutte sig til de lavere Stænders Opfordring, lukkedes næste Formiddag Portene til Byen, og alle Fartøjer lagdes ud paa Strømmen, saa at al Bortrejse og Tilrejse til Hovedstaden var umuliggjort. Men desuden fordobledes alle Vagter, Borgerkompagnierne fik Ordre til at holde sig rede, og de højere Officerer overtog Kommandoen rundt om i Provinserne. Det militære Element var saaledes mobiliseret for det Tilfælde, at man skulde møde væbnet Modstand fra Adelens Side. Dog er det muligt, at Rustningerne lige saa meget var rettede mod en mulig Indgriben fra Sverige til Adelens Fordel. Det er til disse Dage, den berømte Samtale paa Højbro mellem Otte Krag og Hans Nansen om Blaataarn og Frue Kirketaarns Klokker henlægges. Men kun faa havde den førstes Mod. »Her gik Banghed og Rædsel an for somme,« skriver Borgmesteren fra Nyborg i sin Dagbog; »dog tværtimod de meste og fleste, dette Værk foraarsagede dennem stor Fryd og Glæde.« Ustandseligt gik der Bud mellem Kongen og Raadet.

»Hans Majestæt var meget lystig den Dag, som de, der var paa Pladsen, kunde se; dog iblandt naar Sekretæren (Erik Krag) kom op til ham, var han meget forandret og med Vrede gav Sekretæren Besked: De skulde erklære dem [ɔ: sige] ex tempore. Her var gode Raad dyre.«

Frederik III havde taget sit Parti. Til Rigsraadet erklærede han den 11. om Aftenen, at hvis Adelen ikke vilde følge de andre Stænder, vilde han lade sig proklamere som *Arvekonge* af Præsterne og Borgerne alene, altsaa en Trusel om at ville sætte Førstestand ud af Spillet. Den 12. Oktober begyndte derfor Rigsraadet at give efter; det tilbød at gøre Riget arveligt i Kongens Mandsstamme. Hverken Kongen eller de to lavere Stænder var tilfredse med denne Indrømmelse. Den følgende Dag kaldtes Svane og Nansen op paa Slottet, hvor Hannibal Sehested og Schack spurgte dem om, paa hvad Manér Stænderne vilde overgive Kongen Arveriget. De svarede, at Overdragelsen baade skulde gælde Sværd- og Spindesiden, at Riget skulde være udeleligt, »og at Regeringen herefter bedre maatte forsynes af alle Stænder«. Om Formiddagen den 13. Oktober samledes saa endelig Rigsraadet og alle tre Stænder hos Kongen i den forgyldte Sal paa Slottet. Det historiske Øjeblik var kommet. Paa Adelens Vegne talte *Niels Trolle* og overdrog Kongen *Arveregeringen paa Mands- og Kvindelinien,* dog paa Betingelse af Rigets Udelelighed og de forskellige Stænders Privilegier. Derpaa holdt Hans Svane en længere Lykønskningstale og udtalte nogle forsonlige Ord til sine hidtilværende Modstandere, Adelen. Endelig lykønskede Hans Nansen paa Københavns Vegne Kongehuset.

Det første Resultat var naaet. I hvor høj Grad Kongen selv havde virket dertil, er usikkert; at hans nærmeste Omgivelser havde deltaget i Arbejdet derpaa, er derimod utvivlsomt. Men at Frederik III greb til, da Lejligheden bødes ham, kan kun billiges. Alene Arvefjenden Sveriges Uvilje over, hvad der skete, er nok til at retfærdiggøre det. Men ogsaa i Danmarks Indre savnedes en stærk udøvende Magt, som alene kunde skabes ved en Koncentration, saaledes som den maatte opstaa under en Arveregering. Polens Historie i d. 17. og 18. Aarh. maa staa som et advarende Eksempel for den, der kan tænke sig det danske Valgkongedømme fortsat.

Men Arveregeringen betød ikke nødvendigvis *Enevælde.* Under Mødet den 13. Oktober blev ogsaa det Spørgsmaal fremsat, hvorledes den nye Regering skulde indrettes. Niels Trolle og Hannibal Sehested foreslog, at Stænderne skulde vælge en *Komité* til sammen med Rigsraadet at raadslaa herom; men Svane holdt paa, at Valget af Komitéen skulde lægges i Kongens Haand. Sehested svarede vel, at nu

var det Øjeblik kommet, da det stod enhver frit for at sige rent ud, hvad han mente, og Hans Nansen foreslog, at man skulde gaa frem paa den Maade, at man udvidede Rigsraadet til ogsaa at omfatte Gejstlige og Borgerlige. Men Enden derpaa blev, at intet fastsloges, og at det lagdes i Kongens Haand selv at udpege Forfatningsudvalget.

Mening stod mod Mening blandt de Deputerede paa Stænderforsamlingen. Nogle vilde en fuldstændig Afskaffelse af Haandfæstningen, andre radikale Ændringer i den, atter andre ønskede at bevare den i det væsentlige uforandret. Begivenhedernes Udvikling skulde snart vise, hvilket af disse tre Standpunkter der havde Fremtiden for sig.

Samme Dags Aften udgik der kgl. Ordre til tyve Medlemmer af Stænderforsamlingen om at træde sammen for at overveje, »hvorledes de eragtede den i Dag sluttede Sag om Arveriget paa bedste Maade videre bør at angaas«. Sammensætningen af denne Kommission maatte gøre et ret upartisk Indtryk. Her fandt man, i nogenlunde lige Antal, Tilhængere af det hidtil bestaaende Adelsstyre — dog ikke Otte Krag — og af den lige gennemførte Regeringsforandring. Men det skulde snart vise sig, at de sidste var de handlekraftigste og kom til at præge Udvalgets Forhandlinger i deres Aand.

Udvalget traadte sammen efter Prædiken den følgende Dag, Søndag den 14. Oktober i det grønne Slotsgemak. Der blev forelagt det to Spørgsmaal: Hvornaar der skulde aflægges Ed paa den nye Arveregering, og hvorledes Kongens Stilling til Haandfæstningen i Fremtiden skulde være. Om det første og mindre vigtige Spørgsmaal naaede man hurtigt til Enighed; Arvehyldingen burde foretages straks af de i København tilstedeværende Deputerede, og den kunde senere suppleres ved Edsaflæggelse paa Herredage af de hjemmeværende. Meget vanskeligere var det at naa til et Resultat paa det andet Punkt. Først foreslog man fra Adelens Side, at Kongen skulde fritages for de Forpligtelser i Haandfæstningen, der stred mod hans nyvundne Stilling som Arvekonge, men heller ikke for mere. Hermed kunde de lavere Stænder naturligvis ikke være tilfredse, og en Taler søgte at faa tilføjet nogle Ord om, at Kongen ikke blot havde vundet Arveret, men ogsaa »Majestætsret«, hvad der efter de udenlandske Statsretslæreres Begrebsbestemmelse betød »den højeste, varige, uadskillelige og ubundne Magt i Staten«. Herom vilde naturligvis Adelen paa sin Side ikke høre Tale, og Uenigheden truede med at blive afgørende. Da greb Svane Ordet, og det lykkedes ham at samle Udvalget til en Drøftelse af »noget nyt«, altsaa Grundtrækkene i en ny Forfatning. Forslagene myldrede frem, baade om Rigets Udelelighed, om Forbud mod anden Religion end den lutherske og om, at nyvundne Provinser skulde indlemmes i Riget. Men da Diskussionen

endogsaa kom ind paa arveretslige Problemer, der dog laa uden for Udvalgets Kompetence, søgte Svane atter at faa den inden for faste Rammer ved at foreslaa, at man skulde lægge Haandfæstningen til Grund for den videre Drøftelse. Men heller ikke da havde han Held med sine Anstrengelser, og nu følger i den samtidige Protokol de selvopgivende Ord: »Det af Majestæten at begære«. Man foreslog altsaa at lægge Forfatningsspørgsmaalet i Kongens egen Haand; men om dette Forslag stammer fra Svane eller fra en af hans Meningsfæller, kan ikke ses med Sikkerhed.

I Virkeligheden blev dette Mødets Resultat. Skønt man endnu fra adelig Side søgte at faa Forfatningsspørgsmaalet udskudt til en senere Herredag, lykkedes det Modstanderne at gennemføre en øjeblikkelig Afgørelse. Man samledes om at give Kongen Haandfæstningen tilbage, »udi al Underdanighed formodende, at Hans kgl. Majestæt derimod lader formere en Reces, saaledes som det kan være Hs. kgl. Mt., Riget og enhver Stand især til Gavn og det gemene Bedste.« Det lykkedes ikke en Gang Adelen at faa indført den Betingelse i Udvalgsbetænkningen, at Recessen skulde være til Gavn for Stænderne i deres Helhed, hvad der kunde have været fortolket som et Krav om fremtidige Stænderforsamlinger. Ved en Reces forstod man i 1660 en Lov, men det var ikke længer, som i det foregaaende Aarhundrede, nødvendigt, at den i sig skulde indeholde Resultatet af en foregaaende Forhandling. Udvalget havde altsaa lagt hele Forfatningsspørgsmaalet i Kongens Haand og kun gjort en Undtagelse med de enkelte Stænders Privilegier.

Vilde Stænderforsamlingen slutte sig til dette negative Resultat, som det af Kongen nedsatte Udvalg havde opnaaet? Givet paa Forhaand var det ingenlunde. Men det gik dog saaledes. Da Stænderforsamlingen den 16. Oktober underskrev Dokumentet om *Haandfæstningens Ophævelse*, skete dette uden noget som helst Forbehold. To Dage senere fandt *Arvehyldingen* Sted paa Pladsen uden for Slottet. Det var friskt Oktobervejr med Solskin; foran Børsrampen var der rejst et »Teater« (en Tribune) af Træ, og herfra indtil Slottets Indgang laa en Løber af rødt Klæde. Paa Pladsen var Afdelinger af Soldater og Borgervæbningen opmarcheret som Æresvagt; mellem dem bevægede sig ustandseligt københavnske Borgere med deres Hustruer og Børn. Alle Vinduer, ja selv Skibsmasterne i Havnen, var besatte med opmærksomme Tilskuere. Mellem Kl. 12 og 1 kom et stort Tog ud over Slotsbroen: I Spidsen Hærpauker og Trompeter; saa Herolder; derefter Adelsmændene; fem Rigsraader, som bar Blodfanen og Kronjuvelerne; Kongen under en rød Fløjlshimmel, der bares af fire Adelsmænd; Kongefamilien; endelig Gejstlighedens og Byernes

Arvehyldingen 1660. Maleri af W. Heimbach fra 1666. Rosenborg.

Repræsentanter, to og to. Paa Forhøjningen satte Kongen og Dronningen sig med Prinserne paa højre Haand og Prinsesserne til venstre. Rigsraad Peder Reedtz holdt Hovedtalen, hvori Kongen til Gengæld for Hyldingen lovede med det første at forfatte en saadan Lov, at den kunde være enhver til Gavn og Bedste. Nu bares Rigshofmesteren Joachim Gersdorf paa Grund af sin Sygdom frem paa en Bærestol, og da han som den første havde aflagt Eden, knælede alle de øvrige, en efter en, svor den paabudte Ed og kyssede Kongeparrets Hænder. De sidste var nogle indkaldte Amagerbønder, der skulde repræsentere Fjerdestand. Da Hyldingen mellem Kl. 3 og 4 var til Ende, løsnedes alle Kanoner Volden rundt tre Gange, mens Toget vandrede tilbage til Slottet, og den forsamlede Folkemasse sloges om Klædet paa Tribunen. Om Aftenen var alle de Deputerede til Taffels paa Slottet, og da Maaltidet næsten var til Ende, begyndte Kongen at drikke Skaaler »af høje lange Spidsglas«, mens der for hver Gang saluteredes nede fra Slotspladsen. Saa trak Dronningen sig tilbage, men Kongen gik hen til Hans Nansen og holdt »en lang og sagte Diskurs« med ham, omgivet af de øvrige københavnske Borgmestre og Deputerede, »hvor de samtligen vel stod i tre Timer og drak stærkt; Kongen holdt al sin Tale med Borgmester Hans Nansen og Hannibal Sehested.« Til sidst maatte Nansen, overvældet af Vinen, fjerne sig i Stilhed, der blev almindeligt Opbrud, »og endtes, Gud være lovet, dette Værk saaledes med Glæde og uden al Klammer og Mytteri« (Kn. Wulff).

Stændermødets Skæbne var i Virkeligheden nu beseglet. To Dage efter hentede Kongen personlig, ledsaget af Erik Krag og Christoffer Gabel, Rigsraadets Arkiv fra Raadstuen over paa Slottet, og den 26. Oktober begyndte *det nye Styre* at udfolde sig, idet Gersdorf udnævntes til *Rigsdrost*, Sehested til *Rigsskatmester* og Reedtz til *Rigskansler*. Kort efter optoges ogsaa Nansen og Svane mellem de høje »Ministre«, idet den første blev Præsident i København, og Biskoppen blev Ærkebiskop. Vigtigere var det, at Gabel udnævntes til *Rentemester* i det nye Kammerkollegium. Den 7. November aflagde de Rigsraader, som Kongen vilde beholde i sin Tjeneste, ny Ed til ham som kongelige Raader. Imens gik det saa slideligt med Stændernes Forhandlinger; mest Iver viste de for at fremme deres Ønsker om Privilegier, vanskeligere var det at faa dem til at gaa ind paa Konsumtionsskatten og en nytilkommen Kopskat, allervanskeligst at komme til Enighed med dem om Soldaternes Indkvartering. Om en Indskrænkning af Hæren var der Tale, men intet herom blev foreslaaet fra Regeringens Side, og paa egen Haand kunde de Deputerede ikke klare denne Sag. Et sørgeligt Præg af Impotens hviler i det hele

over Stænderne i Resten af Oktober og hele November; ofte er det ved at rive ud mellem dem; de tænker kun paa at rejse hjem og meget lidt paa den kommende Statsforfatning. Ved Udgangen af November havde de sikkert alle forladt Hovedstaden.

Ved Aarets Udgang stod Kongen saaledes ret ubundet med Hensyn til den nye Forfatning. Han havde ved Arvehyldingen lovet en mild og kristelig Regeringsform, og han havde tidligere bundet sig til Rigets Udelelighed, Standsprivilegiernes Bevaring og Standsligheden i Statsstyrelsen. Dette var alt. Men en Overraskelse var det dog vel for mange, da der i Begyndelsen af det følgende Aar af Regeringen sendtes et Dokument rundt i alle Danmarks Provinser til Underskrift. Det hed »Enevolds-Arveregeringsakten« og gik ud paa, at man overdrog Kongen med hans mandlige og kvindelige Efterkommere »Arverettighed til Danmarks og Norges Riger samt alle Majestætsrettigheder, absolut Regering og alle Regaler«. Der skelnedes ikke mellem *Enevælde* og Arveret; begge Dele fulgte ifølge Aktstykket af Valgrettens Afskaffelse. Til Gengæld lovede Frederik III blot at indføre Førstefødselsretten, hvorved Rigernes Udelelighed sikredes. Man overlod til Kongen selv at ordne Regeringen og Arvefølgen, hans testamentariske Bestemmelser herom skulde i al Fremtid betragtes som en Grundlov for Danmark. Enevolds-Arveregeringsakten blev overalt underskrevet uden Protest, hvad enten nu Viljen var mere eller mindre god.

Frederik III og hans Mænd.
Stik af Alb. Haelwegh, 1667.

Fra venstre t. højre: Christoffer Gabel, Erik Krag, Hans Schack, Peder Reedtz. I Forgrunden Professor Simon Paulli, som overrækker Kongen et Værk.

Under militært Tryk og paa Hoffets Anstiftelse var, ligesom i

1536, Statsomvæltningens første Del foregaaet. Frederik III havde efter Arveregeringen ogsaa opnaaet *Enevælden.* Men han havde ikke, som det ofte er blevet sagt, tillistet sig den. Hans Retsgrundlag var sikkert nok. Hans Undersaatter havde, efter forgæves Forsøg paa selv at løse Forfatningsspørgsmaalet, lagt Opgaven i hans egen Haand, uden virkelige Betingelser. En anden Sag er det, at man kan beklage dette Resultat. Enhver Statsmagt maa afbalanceres, hvis den ikke skal føre til Misbrug. Dette havde været Tilfældet med Adelsvælden, og det skulde gaa ligeledes med Enevælden. Naar denne Balance ikke skabtes i 1660, var det, fordi Virkelighedsgrundlaget manglede; paa Bondestanden i hele Landet og paa Borgerstanden uden for København kunde der ikke bygges noget Forfatningsliv op, og de københavnske Borgere var for faatallige dertil. Desuden var Sindene stemte til at modtage Enevælden; den var moderne i de vigtigste europæiske Stater og havde for længe siden banket paa Ruden herhjemme. Problemet var i Virkeligheden et andet i dette Øjeblik: Vilde den nye Kongemagt evne at løse det finansielle Problem, at gennemføre sine Forbundsfællers, navnlig Trediestands, økonomiske Opblomstring og at skænke det danske Folk, om ikke Friheden, saa dog Ligheden? Og vilde den endelig, naar dette var gennemført, og et nyt Folk vokset frem, forstaa at dele den politiske Magt med det, som Folket i 1660 visselig ikke var modent til at overtage?

3. Kollegier og Amter.

Hovedæren for den nye Regerings Indretning i de første Aar efter 1660 tilhører Rigsskatmesteren *Hannibal Sehested.*

Hans Delagtighed i selve Statsforandringen havde været uklar; under de forberedende Stadier havde han holdt sig i Skyggen, og først den 10. Oktober møder vi hans Navn. Men fra nu af var han »fast bestandig om Kongens Person«. Efter de mange stormfulde Aar forundtes der ham en Livsaften med en sjælden Glans.

Hannibal Sehested er Grundlæggeren af det danske *Kollegiestyre,* som herskede lige til 1848. Ved sin Smidighed, sin Idérigdom og sin Arbejdsevne vandt han en urokkelig Indflydelse over sin kongelige Herre, ja selv den vanskelige Dronning forstod han at knytte til sig; thi han følte som uundværlig. Hans sociale Forstaaelse gjorde det muligt for ham som den eneste af Adelen at samvirke intimt med de lavere Stænder og gennemføre Lighedstanken i den nye Styrelse. Den besværligste, men ogsaa mest lønnende Opgave, Finansernes Sanering,

paatog han sig, og han løste den foreløbig. Han indførte desuden en Nyordning af Finansstyrelsen, der umuliggjorde et Kaos i Fremtiden, foruden at han i Danmarks Udenrigspolitik drog nye Linier, som desværre ikke blev fulgt efter hans Død. Han ønskede en Forsoning med Sverige med Opgivelse af Tankerne om at genvinde de tabte skaanske Provinser; en varig Fred i Norden skulde gøre det muligt for Danmark at indskrænke Hæren og i Stedet lægge Hovedvægten paa Flaaden. En Udvikling af Industri og Handel i Samforstand med de opblomstrende monarkiske Vestmagter Frankrig og England stod for ham som Hovedsagen, og Brodden heri var vendt mod Holland, der endnu besad den knusende Overvægt til Søs. Men han var ingen ensidig Merkantilist; han havde ogsaa Sans for Landbrug og Bondestand; som sin kgl. Svigerfader Christian IV i sin Tid ønskede han Vornedskabets Ophævelse og Indretningen af en national Hær. Hannibal Sehested var den eneste, som besad et fuldt udpenslet politisk Program. Men Tiden var ikke moden dertil; mange af sine Tanker, f. Eks. Opgivelsen af Revancheplanerne og Vornedskabets Ophævelse, maatte han af Klogskabsgrunde holde skjult. Dertil kom uheldige personlige Egenskaber, manglende Evne til at vække Tillid, en vis Haardhed og svigtende Selvbeherskelse, som gjorde, at han kunde støde selv sine nærmest staaende og altid forblev en venneløs og ensom Mand.

Hannibal Sehested.
Maleri af Karel van Mander. Frederiksborg.

Straks efter sin Udnævnelse den 26. Oktober til Rigens Skatmester med Rang næst efter den øverste Minister, Rigsdrosten, og forud for Kansleren (»Peder Reedtz sidder næst efter Hannibal«) led Sehested et lille, men meget talende Nederlag. Generalerne med Hans Schack troppede op hos Kongen og bad ham om ikke at lønne deres tro Tjeneste med Skaar i deres Ære, »hvorfor de til syvende og sidst tjente«. Følgen blev, at Kong Frederik lod sig bevæge til at udnævne

Schack til Rigsfeltherre og at stille baade ham og Kansleren i Rang over Rigsskatmesteren.

Hannibal bed Ydmygelsen i sig, og allerede den 28. udvirkede han et Kongebrev, hvorved Forbindelsen mellem Kancelliet og Rentekamret opløstes, og det sidste blev til et selvstændigt Ekspeditionskontor. Den 8. November fulgte Instruksen for det nye *Kammerkollegium*, det første af de efter Statsforandringen indrettede Kollegier.

Kollegierne var allerede gamle i Udlandet, i vort Naboland Sverige var de bragt i endelig Form fra 1634. Sehested havde opholdt sig længe i dette Land, sidst da han i Sommeren 1660 ordnede Spørgsmaalet om »Bornholms Vederlag«. Der er derfor intet forbavsende i, at Instruksen for Rentekammerkollegiet i høj Grad viser svensk Forbillede. Kollegiet bestod foruden af Præsidenten af 4 adelige og 4 uadelige Assessorer; desuden var der i Kamret en Generalprokurør med en Fiskal, og den daglige Tjeneste besørgedes af en Generalbogholder og et større Antal Sekretærer, Kasserere og Renteskrivere. Rentekamret fik alle Rigets Finanser under sig — undtagen Øresundstolden, der vedblev at ligge under »Kongens eget Kammer«. Dets Omraade var ikke blot Danmark og Norge, men ogsaa den kgl. Del af Hertugdømmerne.

De otte *Kollegieraader* mødtes ikke blot daglig med Sehested til Drøftelser om alt, hvad der angik Rigets Indkomster og disses Administration, hvorpaa Præsidenten refererede de fælles Indstillinger for Kongen til Underskrift; de skulde desuden følge med i de daglige Indtægter og Udgifter, saa at Kongen hver Maaned kunde faa tilsendt et Ekstraktregnskab, foruden et samlet Regnskab ved Aarets Slutning. Lidt senere bestemtes det, at fire af Raaderne som Rentemestre (herimellem Gabel) skulde staa i Spidsen for hver sin Kasse: Hofstatens, Søstatens, Militsens og Forraadskassen, og at disse Rentemestre desuden skulde revidere alle Regnskaber. Disse fire Mænd fik altsaa det største Arbejde af Raaderne. Fra første Færd lagde Kongen den største Vægt paa at inddrive gamle Fordringer; uklarerede Restancer skulde forfølges 30 Aar tilbage i Tiden, og man skulde undersøge, hvilket Krongods der var udlagt for Forstrækninger og Tjenester. Generalprokurøren havde det ubehagelige Hverv at inddrive disse Restancer rundt om i Landet, ganske vist med Bistand af Fiskalen, der søgte Dom derfor paa Tinge, hvis man mødte Modstand. Kongen haabede nemlig her at have fundet et virksomt Bodemiddel for de jammerlige Finanser.

Skatkammerkollegiet indleder Rækken af de nyskabte Kollegier. Det andet blev *Krigskollegiet*. Det kom til at bestaa af tolv Medlemmer, blandt hvilke Hans Schack var Præsident, af de øvrige lægger man

navnlig Mærke til den fra Belejringen bekendte Stadshauptmand Frederik Thuresen. Heller ikke her var den danske Adel udelukket, men den befandt sig i Mindretal; mest Indflydelse havde de fremmede Officerer. Til Militsens Udgifter henlagdes Indkomsten af Konsumtionsskatten. I Modsætning til Skatkamret fik dette Kollegium Paalæg om selv at udarbejde sin Instruks, og karakteristisk nok blev denne i Modsætning til Kammerkollegiets en helt slavisk Afskrift af den tilsvarende svenske. Hans Schack stod aabenbart i Selvstændighed tilbage for Hannibal Sehested, og dette viste sig ogsaa i hans Mangel paa Evne til at styre sine egne undergivne. Krigskollegiets Sekretær, Rostockeren *Herman Meier* var vel den, der havde faaet en Bemærkning indført i Instruksen om, at »alle Hovedraadslagninger i Krigssager« skulde foregaa i et nyt *Gehejmeraad,* og bag sin Chefs Ryg henvendte han sig til Øverstesekretæren i Danske Kancelli, Erik Krag, og foreslog, at der efter fransk Mønster skulde oprettes tre Statssekretærstillinger, hvis Indehavere skulde have Sæde i Gehejmeraadet, staa over Kollegiesekretærerne og alene forsegle med kgl. Segl. Naturligvis tiltænkte han sig selv en af disse Stillinger. Heraf blev der dog ingen Ting, Herman Meier blev tvunget til at blive i sit Krigskollegium, og oven i Købet opnaaede Sehested, at der ved Skatkamret skulde gøres Regnskab for alt, hvad der udbetaltes efter Krigskollegiets Ordre. Til Gengæld var der straks fra Begyndelsen en tydelig Spænding mellem de to Kollegier, der forøgedes ved, at de forskellige Kollegiers Omraader aldrig afgrænsedes ved en almindelig Forordning.

For Flaadens Vedkommende fandtes der, som nævnt, allerede før 1660 et *Admiralitetskollegium;* mærkeligt nok vedblev det endnu i adskillige Aar at staa i et vist Afhængighedsforhold til Kancelliet ved at mangle eget Ekspeditionskontor. Ligesom Skatkammerkollegiet bestod det af otte Medlemmer, heraf to handelskyndige; Præsident var *Henrik Bjelke.* Ny var derimod *Højesteret,* som arvede Rigsraadets Domsmagt og altsaa svarede til den tidligere Herredag. Dette Navn vedblev da ogsaa at leve gennem Aarhundreder. Naar Herolderne med Pauker og Trompeter red gennem Gaderne og proklamerede Rettens Aabning, hed det »at ride Herredagen ind«, og Indretningen og Procesformen var længe den gamle. Højesteret blev det gamle Rigsraads faste Borg; her anbragtes de gamle og de efter Okt. 1660 udnævnte Rigsraader, men ved Siden af dem kom der et lige saa stort Antal borgerlige, og Stillingen var ulønnet. Retten bestod af i alt 25 Medlemmer. Hovedindflydelsen fik dog hurtigt de borgerlige, blandt hvilke *Peder Lassen* vel maa betegnes som Datidens største Jurist. Højesteret havde ingen Præsident, men Kansleren *Peder Reedtz*

affattede Dommene, hvorved han blev den virkelige Leder, og Kancelliet tjente som Rettens Ekspeditionskontor.

Det femte Kollegium, som opstod efter 1660, *Statskollegiet*, var maaske det mærkeligste af dem alle. Det stod under Rigsdrosten Joachim Gersdorf og var tænkt som en Erstatning for det ophævede Rigsraad. Det skulde være det øverste Organ for baade den ydre og den indre Politik og ydermere arbejde paa de nye Opgaver, Suverænitetens Bevarelse og Kongehusets Velfærd. Her skulde alle nye Tanker til Samfundets Trivsel drøftes, selve Brændpunktet i et nyt Danmark, men i Modsætning til det gamle Rigsraad var det kun raadgivende, og Arbejdet var som i Højesteret ulønnet. Det omfattede kun 11 Medlemmer, men det var Samtidens betydeligste som Gersdorf, Schack, Sehested, Reedtz, Svane, Nansen, Lente og Gabel.

Det var altsaa et Slags udvidet Statsraad og en selvstændig Skabning, der uden fremmed Forbillede var udsprunget af Øjeblikkets Krav. Maaske var det fra første Færd kun tænkt som et Overgangsled, indtil Kollegiestyret havde fæstnet sig og paa naturlig Maade afsat et øverste Led, et egentligt Statsraad. Herpaa tyder, at dets Virkeomraade ret snart indsnævredes. *Tyske Kancelli* beholdt Hovedindflydelsen paa Udenrigspolitikken, og Statskollegiet kom navnlig til at beskæftige sig med indre Spørgsmaal. Men i de første Aar havde det begge Sider under sig, og det var da vigtige Ting, som behandledes her, t. Eks. Matriklen og Krongodsudlæggene, Enevolds-Arveregeringsakten, Højesterets Instruks, Lavene, Konsumtionsforordningen, Stabelstadspørgsmaalet, Hærreduktionen, Kompagnierne m. m. Allerede i April 1661 døde Præsident Gersdorf, og faa Maaneder efter afløstes han af den holstenske Grev *Christian Rantzau;* Rigsdrosttitlen forsvandt dog samtidigt og erstattedes af Navnet *Overstatholder*. Hermed begyndte den holstenske Adels stærke Indflydelse, som skulde vare gennem det meste af Helstatens Tid. Navnlig i de første Aar, da Rantzau ledede Kollegiet, arbejdedes der endnu med Iver paa store Spørgsmaals Løsning, men da Greven var død i Slutningen af 1663, fik Peder Reedtz Hovedindflydelsen her som i Højesteret, og Arbejdet sakkede agterud. De vigtigste storpolitiske Problemer behandledes nu hemmeligt i et *Ministerraad* paa ganske faa Personer, der samledes i Gemakket lige uden for Kongens Sovekammer paa Slottet. Det var Begyndelsen til det senere Gehejmeraad.

Saaledes var der opstaaet ikke mindre end fem nye kollegiale Forsamlinger, der havde faaet deres Arbejdsmarker skaaret ud af, hvad der tidligere alene havde tilhørt de to Kancellier. Ogsaa det gamle *Danske Kancelli,* der var det vigtigste af disse, omstøbtes i kollegial Form, og af de otte Assessorer, som det kom til at omfatte, var Halv-

delen borgerlige. Men til regelmæssige Kollegiemøder hører vi intet, og de enkelte Assessorer sattes ikke som i Skatkammerkollegiet i Forbindelse med den daglige Administration. Den nye Kansler Reedtz og Oversekretæren Erik Krag vedblev at have hele Styrelsen i deres Hænder; til underordnede Hjælpere valgte de stadig unge Adelsmænd, og det var meget vanskeligt for borgerlige at faa Foden indenfor. Opnaaede de dette, blev de, som det hedder, »noget bas tracterede«. Ved sin Hovedindflydelse i Kancelliet, Højesteret og Statskollegiet skabte Peder Reedtz saaledes en Barrière for det nye Kollegiestyres og Lighedstankens Sejr, som der skulde gaa Aar hen, før man fik nedbrudt. Hannibal Sehesteds Sejr var saaledes kun delvis, og den lammedes yderligere ved Modsætningsforholdet mellem de nyskabte finansielle og militære Kollegier. Men paa den anden Side var de finansielle og militære Spørgsmaal afgjort de vigtigste, der laa for efter Nytaar 1661.

Peder Reedtz. Stik af Alb. Haelwegh efter Maleri af Abr. Wuchters.

Samtidig med denne Centraladministrations Opbygning fulgte ogsaa gennemgribende Ændringer i *det lokale Styre*. Borgerstandens Raab om en Forandring af Lensstyrelsen faldt ikke til Jorden uhørte. Men ganske vist blev den indførte Ordning ret forskellig fra, hvad man havde tænkt sig paa Stænderforsamlingen.

Lensmanden havde haft baade civil og militær Myndighed over det ham tildelte Omraade, foruden at han bestyrede Krongodset i Lenet. Han oppebar Skatterne og havde Tilsyn med Magistraterne i de Byer, som laa inden for hans Grænser, men til Gengæld var det her liggende Adelsgods unddraget hans Indflydelse. Paa alle disse Punkter indtraf store Forandringer. Fra 1662 omdøbtes Lenene til *Amter*. De nye Amtmænd mistede al Indflydelse paa det militære Omraade, og ogsaa paa det finansielle svandt deres Betydning stærkt. Mens Lensmanden havde besørget Skatteoppebørslen ved sine egne Tjenere, fik Amtman-

den under sig en Amtsskriver (senere Amtsforvalter) med kgl. Udnævnelse, der overtog denne Side af Lensmandens Virksomhed. Ogsaa Lensmandens gamle Stilling som Mellemmand mellem Regeringen og Byerne bortfaldt ved Forvandlingen til Amtmand. Nogle af Amtmændene blev Stiftamtmænd, en Stilling, der fra 1671 medførte Tilsyn med Amtmænd og Amtsskrivere, Kirker, Stiftelser og Købstæder og gav en vis Indflydelse. Tilbage blev for de almindelige Amtmænd en repræsentativ, men lidet betydningsfuld Stilling som øverste Tilsyn i Amtet, og denne var endda ikke farefri, da det ganske urimeligt paalagdes Amtmændene at have Ansvaret for de nye Skatter, hvis Oppebørsel Amtsskriverne havde under sig. Samtidig sank Antallet af Amtmandsembeder, da flere Len sloges sammen til eet Amt, og Krongodset var allerede fra 1660ernes Begyndelse for en stor Del udlagt til Statskreditorerne. En Del af Amterne bortforpagtedes; i de øvrige var Amtmanden paa fast Løn, der forøvrigt gennemgaaende var sat til den samme Sum, som Regnskabslensmandens før 1660, altsaa ca. 500 Rdl.

Det er en almindelig Opfattelse, at den danske Adel efter 1660 mistede Adgangen til Lenene og derved en Hovedindtægtskilde, men et Blik paa Listerne over vore *Amtmænd* viser, at dette aldeles ikke passer. Ogsaa i 1660erne var saa godt som alle Amtmandsstillinger paa den gamle Adels Hænder, og det samme var mange Steder Tilfældet op i 1680erne og 1690erne, ja i ikke saa faa Amter helt op i det 18. Aarhundrede. Ogsaa Stiftamtmandsstillingerne var, med Undtagelse af Lolland-Falsters, Fyns og Aalborgs, indtil Frederik IV's Dage besatte med Medlemmer af den gamle Adel. Borgerstanden blev altsaa i denne Henseende grundigt skuffet; det var vel netop de repræsentative Hensyn, som her gjorde Udslaget i Modsætning til i Kollegierne. Da den gamle Adel endelig afløstes, var det ikke borgerlige, men Medlemmer af den nye Adel, Hofmænd eller Officerer, som erstattede den. En anden Sag var, at en borgerlig Mand undertiden for en kortere Aarrække »administrerede« et Amt i Stedet for en Amtmand, naar han havde forpagtet det (f. Eks. Jens Lauridsen paa Vordingborg); »rigtig Amtmand« blev han dog derved ikke.

Derimod var *Amtsskriveren* altid borgerlig, og naar man her tog Hensyn til Person, ikke til Navn, var det meget naturligt, thi hans Embede var vidtomfattende. Han havde ikke blot hele Indkrævningen af Krongodsindtægter og Skatter, men Tilsynet med Bøndernes Tilstand, med Skove, Broer og Veje samt Udskrivningen af Soldater under sig. Til sin Hjælp havde han *Ridefogden.*

Ogsaa Byernes Styrelse var, under Stiftamtmandens Tilsyn, helt i borgerlige Hænder. Ganske vist udnævnte Kongen efter 1660 *Borg-*

mestre og Raad, og Frederik III vilde ikke taale, at Købstadborgere paa egen Haand sammenkaldte til Møder om fælles Interesser, saaledes som det allerede skete faa Maaneder efter Enevældens Indførelse paa Sjælland. Men Købstæderne beholdt ikke blot Takserborgerne og »de eligerede Mænd«, som var valgte af dem selv; de sidste indførtes netop under Enevælden i en Række Byer, hvor de ikke tidligere havde eksisteret. Regeringens store Interesse for Handel og Industri gjorde desuden, at Byerne var dens Kælebørn; ofte indkaldte man Købmænd herfra til at afgive Udtalelser i faglige Spørgsmaal. Paa Landet vedblev derimod kun det gamle Landsbystyre i Anledning af Fællesskabet at bestaa, hvorimod den folkelige Deltagelse paa Tingene og Præstevalgene efterhaanden forsvandt.

4. Hannibal Sehesteds Finansstyrelse.

Den første og største Opgave, som paahvilede den enevældige Regering, var at skabe Balance mellem Statens Indtægter og Udgifter.

Hovedanstødsstenen var *Statsgælden,* der, som vi har set, i 1660 beløb sig til henimod 5 Mill. Rdl. Hvor vældig denne Sum var, fremgaar af, at man har beregnet den samtidige Værdi af hele Danmarks Jord til 25 Mill. Rdl. Datiden kendte ikke til Udstedelse af rentebærende Statsobligationer; Laanene var derimod ydede mod Pant i Krongods af velstaaende udenlandske Købmænd; hertil kom Tilgodehavender til Leverandører, Haandværkere og Embedsmænd for resterende Løn. En Ordning af dette Spørgsmaal pressede paa; samtlige københavnske Officerer indsendte saaledes i Begyndelsen af 1661 et Bønskrift om, at de og deres menige maatte faa den Lønning udbetalt, som de længe havde haft til gode. Desuden meldte der sig nye Udgiftsposter; de stadigt truende udenrigske Forhold gjorde saaledes Befæstningsspørgsmaalet aktuelt.

Den Vej, som maatte følges, var tydelig nok, det var Udlæg af *Krongodset* som Ejendom til Panthavere og andre Kreditorer. Efter de store Udlæg i Begyndelsen af 1650erne havde man endnu 140 000 Tdr. Hartkorn tilbage, hertil kom Domkapitlernes Gods, som Staten uden videre beslaglagde. Men ønskede Kreditorerne at overtage disse forsømte og ofte mishandlede Jorder? Herom blev de ikke spurgt; tværtimod, de blev tvungne ved en Bestemmelse om, at deres Anvisninger paa Statens Indtægter fra Udgangen af 1660 var ophævede. Ydermere tilskødedes Kronjorden dem til en Beregning af 50 Rdl. pr. Td. Htk., hvilket var højere, end almindelig Jord stod i daglig Handel og Vandel, og der tilføjedes endda, at de, samtidig med at de fik deres

Vederlag, skulde købe yderligere Jord af Staten for et vist Beløb. Kronen forbeholdt sig de saakaldte Regaler samt Tilbagekøbsret til Jorden, dog saaledes at denne indløstes under eet; til Gengæld udlagdes Jorden med adelige Rettigheder og kunde tilfalde borgerlige saa vel som adelige.

Det var med meget blandede Følelser, Statskreditorerne saa sig udnævnte til Godsejere paa den Slags Betingelser; Rentemester Henrik Müller, der havde mere end en halv Mill. Rdl. til gode, klagede senere over, at han var bleven »animeret og persvaderet dertil af Rigsskatmester Hannibal Sehested og samtlige Rentemestre for at give som den principaleste, der allerunderdanigst Forstrækning havde gjort, andre godt Eksempel«. Han fik udlagt Gods i Nordvestsjælland og blev oven i Købet Amtmand over Kalundborg, Sæbygaard og Dragsholm Amter, men han beklagede sig senere over, at han havde maattet pantsætte sit Gods for 14—15 pCt. Jøderente, mens han kun havde $1^1/_2$ pCt. i aarlig Indtægt af det, da det for en stor Del var øde og forarmet. Henrik Müller skriver saa sent som i 1669: »Jeg aflader ikke at raabe, indtil jeg bliver bønhørt, efterdi Bedrøvelsens Vand formedelst befrygtende Æres og Velfærds Spild trænger mig til Sjælen«; men først under Griffenfelds Magtperiode 1673 opnaaede han nogen Erstatning, dog ikke som Ret, men af kongelig Naade.

Henrik Müller havde ønsket at faa sit Gods i Hovedstadens Nærhed, men han har sikkert senere angret, at han ikke havde foretrukket Jylland, hvor Jorden var i bedre Stand efter Krigen. Her fik en anden af de store Kreditorer, Admiralitetsraad Povl Klingenberg og hans »Medinteressenter« (det rige Bernske Handelshus i Hamburg) Ørum Gods i Thy for 150 000 Rdl., foruden holstensk Gods for 100 000; i samme Landskab opnaaede Joachim Irgens Vestervig; Brødrene de Lima fik Hald (»Jøderne paa Hald«); Gabriel Marselis Aarhusgaard Len (»Marselisborg«). Men ogsaa Indlændinge fik Del i Krongodsudlæggene, saaledes Landsdommer Jens Lassen, der havde laant Kongen mange Penge under Belejringen, Jord for ca. 160 000 Rdl.; endvidere Borgmester i Randers Mads Povlsen, Borgmester i Bogense Hans Jørgensen, og fra København Hans Nansen (for 52 000 Rdl.), Steffen Rodes Arvinger, Raadmand Morten Mikkelsen og Hofslagter Niels Oluvsen o. m. fl.*) Der skabtes herigennem en helt ny Stand i Landet, *Proprietærerne* af borgerlig Herkomst; thi Bønderne var ingen Steder i Stand til at benytte Øjeblikket til at købe deres Jords Frihed. Derimod var det i Norge, hvor forøvrigt Krongodsudlægget

*) Samtidig fik Staden København som Gave af Kongen Bidstrup Gods m. m. i Roskilde Len med adelig Frihed, ikke mindre end 4447 Tdr. Htk.

var langt mindre, ofte Bønderne selv, som indløste deres Gaarde, et karakteristisk Modsætningsforhold, der satte sin Frugt i en selvfølende norsk Selvejerklasse. Hvilke Frugter Proprietærstandens Fremkomst fik for den danske Bonde, skal vi siden se.

Krongodsudlægget i Danmark kulminerede i Aarene 1661—1664; der var da i alt afhændet for ca. 4 Mill. Rdl. Man gik derefter videre med Norge og Hertugdømmerne, hvor der afstodes for en god Million i Frederik III's senere Aar. Hvis man ikke havde haft nye Kapitaler fornødne, vilde altsaa herved hele Gælden fra 1660 have været betalt. I hvert Fald fik man den betydeligt reduceret, og man opnaaede samtidig at faa det øde Gods opdyrket. Men de Betingelser, som de nye Ejere havde faaet det paa, var rigtignok langt fra fordelagtige. Der er sagt herom: »Det var et financielt Fremstød af Rang, som gjorde sin Opfinder Ære, om det end i høj Grad lignede en Statsbankerot og neppe kunde staa for en højere moralsk Domstol«. Hvem der var »Opfinderen«, kan være omstridt, men den, der gennemførte det, var utvivlsomt Rigens nye Skatmester.

Gabriel Marselis.
Maleri af P. Nason, 1669. Frederiksborg.

Krongodsudlægget havde ikke blot en finansiel, social og nationaløkonomisk Betydning i Øjeblikket; det fik ogsaa vidtrækkende Følger for al Eftertid, idet det tvang Staten til at søge et helt nyt Grundlag for sine Indtægter. Domæneafgifterne svigtede fra nu af, de maatte erstattes med Skatter. Udviklingen var altsaa den omvendte af Sveriges, hvor man samtidig erstattede de svigtende indirekte Afgifter ved Inddragning af Krongodset til Staten (»Reduktionen«). Betydningen heraf var tillige at give ikke blot den danske Stat, men ogsaa Folket et kraftigt Stød til Udviklingen bort fra den middelalderlige Naturaløkonomi henimod den moderne Pengeøkonomi. Men nye Skatter kunde ikke lægges paa det gamle Grundlag; dette havde været alt for ulige for Bøndernes Vedkommende, og Adelen havde desuden

været helt eller delvis skattefri for sig og sine Bønder. En virkelig *Matrikulering* af al Danmarks Jord var saaledes det først fornødne.

Allerede længe havde man plejet ved Ejendomsskifter at beregne de forskellige Naturalieydelser, som indgik i Landgildeafgifterne, i »Hartkorn« [d. v. s. Rug og Byg] for paa denne Maade at faa de paagældende Gaardes Værdi udtrykt i et eneste Tal. Om Krongodsets Landgilde vidste Regeringen god Besked, og allerede i 1660 udsendte den Ordre til alle private Jordegodsejere om at indsende deres Jordebøger til en Beregning i Hartkorn. Dette Stof maatte dog først efterprøves, og Regeringen nedsatte derfor i 1660—1661 forskellige Kommissioner hertil; for at opnaa et saa objektivt Resultat som muligt sammensattes de af Folk fra alle Stænder. Arbejdet blev forholdsvis hurtigt færdigt, allerede før Udgangen af 1662 forelaa »Kommissionsmatriklen«. Men den var rigtignok samtidig lidet brugbar, da de forskellige Dele byggede paa et forskelligartet Grundlag, og da der ikke var taget Hensyn til de ved Krigen indtrufne Forandringer. Følgelig nedsattes en tredie Kommission, bestaaende i hvert Amt af Amtmanden, Amtsskriveren og syv Bønder, til at revidere Matriklen. Resultatet forelaa i 1664 i den saakaldte »Amtsstuematrikel«. Paa Grundlag af denne opkrævedes de ordinære Skatter indtil 1688.

Fuldt tilfredsstillende var denne Beregning ikke, da Landgildeafgifterne stadig var meget forskellige Landet over, og kun paa de kongelige og adelige Gaarde havde der fundet en virkelig Taksering Sted. Denne skete her efter Udsæden (3 Skp. saaet = 1 Skp. Htk.), hvad der var en Fordel for de adelige Ejere, som slap adskilligt lettere end Bønderne. Men med alle sine Mangler var Matriklen dog anvendelig, og paa denne lagdes nu i Tiden 1664—1671 en Række Skatter, som har vedblevet at leve til den store Reform 1901 under det fælles Navn »Gammelskatten«, og som i Slutningen af det 17. Aarhundrede i alt omfattede 3 Rdl. pr. Td. Htk. Det var altsaa 6 pCt. af den Værdi, som velbeholdent Jordegods kunde regnes at have. Paa den Tid, som vi her beskæftiger os med, var dog Satserne betydeligt lavere. Af de 460 000 Tdr. skattepligtigt Htk., som Danmark omfattede, udgjorde de almindelige Skatter 1663—1665 i aarligt Gennemsnit 450 000 Rdl., 1666—1670 561 000. Samtidig indbragte Norge aarligt ca. 200 000 og Hertugdømmerne 125 000. Der var altsaa gennem Matrikelskatterne, der ogsaa ydedes af Byerne, skaffet Statskassen et fuldt Vederlag for de hensygnende Jordebogsafgifter, der før de store Krongodsudlæg i 1656 kun havde udgjort 120 000 Rdl. for de danske Landskaber Vest for Sundet.

Matrikelskatterne udgjorde Hovedparten af de nye Indtægter, som Skatkammerkollegiet skaffede. Den *Hovedskat,* som var blevet ved-

taget af de Stænderdeputerede den 5. November 1660, og som hvilede ret tungt paa Borgerstanden, blev i sin Udførelse en Skuffelse for Regeringen, og *Konsumtionen,* som havde givet Anledning til saa mange Stridigheder paa Københavnsmødet, ophævedes baade i Købstæderne og paa Landet ved Hartkornsskattens Indførelse 1662. Kun i København, hvor Matrikelskatten ikke indførtes, fortsatte man derefter med Konsumtionen. Den indbragte dog kun 15—16 000 Rdl. aarlig. Derimod blev den tredie af de Skatter, som var blevet drøftet paa Stændermødet, *Stempelpapirskatten,* noget af en Succes. Ganske vist indbragte den i de første Aar, da Forretningslivet endnu var svagt udviklet, kun en halv Snes Tusinde, men da den i 1664 var blevet sat under *Albert Heins* Forvaltning, bragte han den i de følgende otte Aar op til gennemsnitlig 32 000 Rdl. om Aaret, hvad der vel ogsaa skyldtes de stadigt forbedrede Tider. Det samme Fænomen møder vi aabenbart ved *Toldindtægterne;* thi skønt man havde samme Toldrulle fra 1655 til 1672, steg dog Tolden i Danmark fra 103 000 Rdl. i 1656 til 138 000 aarligt i Perioden 1663—70. Vindingen opvejedes rigtignok delvis ved den stadigt synkende Øresundstold, der fra 75 000 Rdl. i 1657 gik ned til 62 000 i 1660erne. En ejendommelig Illustration til, at vi i 1653 havde opsagt Overenskomsten med Hollænderne, hvorefter de alene betalte 140 000 Rdl. i Afløsning! Heldigt var det da, at den norske Tømmereksport til Vesteuropa samtidig var i stadig Udvikling, saa at Tolden heraf, der i 1657—61 havde indbragt 240 000 Rdl. aarligt, i Resten af 1660erne steg til 290 000. Hertil kom endda den indenlandske Afgift af Trælasten, som allerede Christian III havde indført, og som gav 25 000 Rdl. Lægges hertil en Række mindre Indtægter, naar man til en samlet Sum paa over 1 Mill. Rdl. for Danmarks Statsindtægter under Hannibal Sehesteds Bestyrelse; for hele Monarkiet halvanden Million, d. v. s. næsten det dobbelte af, hvad de havde været i 1656. Dog maa det tillægges, at Administrationens Omlægning vanskeliggør en direkte Sammenligning.

Hannibal Sehested gik dog ikke alene til at borteliminere Statsgælden og forøge Indtægterne, en lige saa vigtig Opgave saa han i at skrue Udgifterne ned. Alle var enige om Nødvendigheden af en *Hærreduktion,* men da det kom til en Realitetsdrøftelse, gik Meningerne langt ud fra hinanden. Sehesteds Hovedmodstander var naturligvis Krigskollegiet. Der blev herinde arbejdet i 1660—61 med en Flid, der stod Maal med Skatkammerkollegiets. Til de ivrigste Medlemmer hørte Stadshauptmand Thuresen, der ved enhver Lejlighed forfægtede sit borgerlige Standpunkt, bl. a. ved at klage over Indkvarteringen af de militære. I ham fandt Sehested en Forbundsfælle, da Spørgsmaalet om den hvervede Hærs Indskrænkning allerede i

Januar 1661 kom paa Dagsordenen. Fodfolket i Danmark bestod dengang af 7500 Mand, Rytteriet af 3—4000 Heste. For hele Monarkiet var man oppe paa Hærudgifter til et samlet Beløb af henimod halvanden Mill. Rdl. om Aaret. Medens de øvrige Kollegiemedlemmer slet ikke vilde have nogen Nedsættelse af Fodfolket, foreslog Thuresen 5000 Fodknægte, og med Hensyn til Rytteriet gik han næsten ned til Halvdelen af de andres Forslag, nemlig 1500 Heste. Resultatet blev en Regeringsplan paa 6000 Mand Fodfolk og 3000 Ryttere. Men saa tog Skatkammerkollegiet Sagen i sin Haand, og gennem en blandet Kommission lykkedes det til sidst at komme ned til 5600 Fodsoldater og 870 Ryttere. Bekostningen til denne Styrke var kun ca. 350 000 Rdl.; de samlede Hærudgifter for hele Riget knap 600 000. Det var en stor Sejr for Finansernes Repræsentanter over Hærens.

Parti fra Kastellet, Sjællandsporten med Frederik III's Buste og Aarstallet 1663.

At Bitterheden var betydelig blandt Officererne, kan ikke undre. Herman Meier erklærede: »Den ringe Militie, som er den reelleste Assekurance for det kongelige Arvehus, lægges overalt for Nid og Had.« Ogsaa Generalauditør Poul Tscherning hævdede Nødvendigheden ved af indre Grunde at holde en vel ekserceret og armeret Milits. »Gaar nu Militsen til Grunde, vil Civiletaten snart følge efter, thi som Forholdene nu er, maa den fremtidige Regeringsform i alle Henseender mainteneres ved Kaarden.« Saaledes søgte man, muligvis i god Tro, at skræmme Kongen. Saa længe Sehested stod ved Roret, var det dog forgæves.

Naar man fra ansvarlig Side mente at kunne gaa saa langt ned med den staaende Hær, var det ogsaa, fordi man ad andre Veje bødede paa Nedgangen. Frederik III fornyede efter Krigens Afslutning den nationale Væbning, den saakaldte *Landmilits,* ved at lade hele Danmark med Undtagelse af Ødegodset inddele i Lægder à 60 Tdr. Htk., der hvert skulde stille en Fodsoldat. Paa denne Maade skabtes en Tillægsstyrke paa 5000 Mand. Den kostede kun Staten en ringe

Sum til Befalingsmandslønninger, og for Folket var den i Fredstid en lidet trykkende Byrde. Man maa rigtignok paa den anden Side stille sig meget skeptisk over for dens Kampkraft. Vigtigere var derfor den Erstatning for Nedsættelserne, som skabtes ved det passive Værn, *Fæstningerne*. Man var klar over, at det var herigennem, den største Sikkerhed kunde naaes; Københavns Rolle i 1658—60 var jo i saa Henseende et slaaende Bevis. Atter optog man Tanken om den befæstede Tværlinie: København (med Kronborg), Korsør, Nyborg og Frederiksodde, eller som den fra 1664 omdøbtes: Fredericia. Det var betydelige Summer, som nedlagdes paa det første og det sidste af disse Steder, men de kan ikke opgøres; omkring Hovedstaden skabte den indkaldte hollandske Ingeniør *Henrik Rüse* den Række vældige Jordværker: Bastioner, Raveliner, Kurtiner og Grave, som har staaet indtil 1870erne og i sin Tid gjorde Byen til en af Nordeuropas stærkeste Fæstninger. Om dette Arbejde herskede der fuld Samstemning mellem Befolkningen og Regeringen; derimod var dette ingenlunde Tilfældet, da Kongen inde i København lod Rüse opføre det mægtige Kastel, der af Borgerne ansaas for rettet mod mulige Oprørsforsøg af Indbyggerne. Det kostede et Par Hundrede Tusinde Rdl., foruden det store ulønnede Arbejde, som blev ydet af Soldaterne ved Opførelsen. Mere end den samme Sum havde Regeringen ikke Raad til at ofre paa *Flaaden* aarligt, skønt den, som vi hørte, var Genstand for Hannibal Sehesteds særlige Interesse, og det var derfor ikke underligt, at den var i en maadelig Forfatning, indtil Kort Adeler blev sat i Spidsen for den 1663.

Henrik Rüse.
Buste af Bartholomæus Eggers. Frederiksborg.

Det var saaledes lykkedes Rigsskatmesteren at faa de samlede Udgifter til Forsvarsvæsenet nedsat til at omfatte 50 pCt. af Rigets samlede Indtægter, mens de uden Nedskæringen ikke engang vilde

have fundet Dækning i disse til Hobe. Af de civile Udgifter gik ca. 350 000 Rdl. til *Hoffet;* dette betød ganske vist en Stigning fra Enevældens Indførelse, da det 1658 kun havde kostet 280 000, men til Gengæld maa det erindres, at Summen under Christian IV 1640 havde været 430 000. Det var navnlig det store Antal Personer, ca. 200, som var knyttet til Kongefamilien og skulde bespises dagligt, der kostede. Frederik III var af Naturen en sparsommelig Mand, hvem hans nye Stilling ikke gik til Hovedet. Derimod er det mærkeligere, at Sehested kunde holde Dronningens Krav om forøget Luksus nede og dog bevare et godt Forhold til hende. Hun fik i hans Tid langt mindre, end da hendes Søn Christian V var kommet paa Tronen, og ogsaa Kronprinsens Apanage var i Sehesteds Periode lidet betydelig. Af de højere Embedsmænd modtog Hans Schack 8000 Rdl. i aarlig Løn, mens Sehested selv, Peder Reedtz og fire andre nøjedes med 6000. Tilsammen kostede Ministrene, Skatkamret og Kancellierne godt 100 000 Rdl., Gesandtskaberne 27 000, Amtmændene 25 000, — disse fik alt efter Amternes Størrelse 500—1000 Rdl. aarligt, — den underordnede lokale Administration 19 000 Rdl. En Amtsskriver havde foruden Sportler 3—400 Rdl., en Tolder ca. 1000. I det hele gik der til Lønninger og lignende for hele Monarkiet godt 300 000 Rdl. om Aaret. Dog var de lavere Retsbetjente lønnede med Frigaarde og tyngede saaledes ikke direkte paa Budgettet, og det samme gjaldt om Købstædernes Magistrater, der fik direkte Anvisning paa visse Indtægter i deres Byer. Lægger man alle Udgifter sammen, hvorved dog maa huskes, at visse af disse kun kendes tilnærmelsesvis, kommer man til det Resultat, at Sehested fra ca. 1663 nogenlunde havde naaet sit Maal. Der var Balance mellem den dansk-norske Stats Indtægter og Udgifter. Alene dette Resultat var saa stort, at det berettiger os til at opføre Hannibal Sehested i Rækken blandt Enevældens betydeligste Statsmænd.

5. Den unge Enevældes Arbejde for Samfundet.

Ved den nye Administrations Indretning og Finansernes Forbedring var der skabt Muligheder for et sundt Statsliv. Enevælden indskrænkede sig ikke hertil, den kastede sig ogsaa over Problemet Samfundets Ophjælpning.

I og for sig kunde det betvivles, om dette var en Statsopgave. At det er Statens Pligt at skabe Retssikkerhed og Orden, vil der til alle Tider være Enighed om; almindeligvis vil man ogsaa paalægge den at ordne Pengevæsenet og Samfærdselsmidlerne og støtte naturlige

og betydningsfulde Virksomheder paa deres første Trin. Det 17. Aarhundrede gik imidlertid langt videre og mødes heri med visse moderne Retninger. Staten betragtede sig som det borgerlige Samfunds Formynder; Regering og Folk var lige enige om at betragte deres indbyrdes Forhold som patriarkalsk. I Stedet for i det væsentlige at indskrænke sig til at lade det syge Samfund helbredes ved en naturlig Udvikling, saa man i Staten den store Læge, der kunde gennemføre Vidunderkure. Organisation og Regulering af Erhvervslivet var saare vigtige Statsopgaver. Kun faa tænkte saa besindigt som Hans Nansen, da han 1663 i Statskollegiet om Monopoler udtalte: »Hans Majestæts fornemste Interesse bestaar udi Hans Mts. Undersaatters Velfærd; enhver at handle, saa vel som de kunde.«

Efter Tidens merkantilistiske Tankegang maatte Opmærksomheden først rettes paa *Industri og Handel.* Dette faldt for saa vidt naturligt, som de danske Købstæder jo var mere medtagne efter Krigen end Bondelandet. Men *Landbruget* fik i hvert Fald Lov til at leve sit eget Liv. Bortset fra Vornedskabets Ophævelse, der stod paa Dagsordenen fra Christian IV's Dage til 1702, havde Regeringen kun i meget ringe Grad Blik for, hvad der kunde lette Bøndernes Kaar. Dette er saa meget mærkeligere, som der samtidig i Nederlandene, hvormed vi dog stod i livlig Forbindelse, baade fandtes Bondefrihed og tekniske Fremskridt (forbedrede Kvægtyper og Plovformer samt Kløverdyrkning), som vakte de fremmedes Opmærksomhed. En engelsk Rejsende skriver saaledes 1650 om Egnen ved Leiden: »Det er ikke saa meget sjældent at møde Bønder her, som er £ 10 000 værd; de nyder lige saa stor Frihed som nogen Borger.« Herhjemme viste Regeringen vel hele Tiden igennem sin Sympati for Bondestanden, men hvad der skete efter Svenskekrigen — foruden Skattereguleringen — var nærmest kun den Slags Bestemmelser, som at Kreditorer ikke i de første tre Aar maatte faa Indførsel i Bondens Bo for gammel Gæld, og at ingen maatte gøre sig betalt i, hvad der behøvedes til Driften. Ogsaa Lettelser med Arbejdet eller Forstrækninger til Besaaningen kunde forekomme.

Derimod var det med betydeligt større Interesse, man vendte sig til *Borgerne.* »Her i Landet findes fast ingen formuende Købmænd, ej heller dygtige Defensions- og andre Koffardiskibe, saa og ganske faa erfarne søfarende Folk«, sukkede Saltkompagniet i en Ansøgning 1661. Regeringen tog fat med Iver. En Række Forordninger paabød Vejenes Forbedring; — det var rigtignok Bønderne, som maatte gøre Arbejdet; — og der sattes Takster for de Rejsendes Skydsning fra den ene Købstad til den anden. I Byerne, navnlig København, paalagdes det nye Grundejere at brolægge deres Fortove, og at der

til Fodgængernes Hjælp i Regnvejr skulde lægges store Sten midt gennem Gaderne. Fremspringende Trapper, Bislag og Plankeværker skulde rykkes tilbage, Renovationen fjernes fra Gaderne, Vandledninger føre Vandet fra de nærliggende Søer ind til Byen. Ogsaa for den nye Bebyggelse med fleretages Huse begyndte man at give Regler. Alt saadant, som i Datiden sammenfattedes i Ordene »god Politi«, betød et Fremskridt, selv om det havde været naturligere, om det var kommet fra de kommunale, end fra de statslige Myndigheder.

Det var sikkert ogsaa gavnligt, naar Regeringen paa adskillige Punkter søgte at løsne gamle Baand paa Handel og Industri. Allerede 1657 havde man givet portugisiske Jøder Lov til at drive Handel overalt i Riget, og man slappede i de følgende Aar yderligere Baandene paa de fremmede Trosbekendelser. Mens man dernæst søgte at hindre Borgerforsamlinger uden Øvrighedens Samtykke, henvendte man sig i bestemte Tilfælde til de betydeligste Købmænd for at indhente Betænkninger i vigtige Spørgsmaal, f. Eks. 1662 om en Handelstraktat med Frankrig. Regeringen viste ogsaa noget større Betænkelighed end tidligere ved Monopoler, saaledes ophævedes 1665 Saltkompagniet. Men navnlig har det Betydning, at Regeringen langt fra var en Ven af de gamle middelalderlige *Lav*, især naar disse var sluttede, saa at det var umuligt for nye Mestre at skaffe sig Optagelse deri.

Langt almindeligere var det dog, at Regeringens Indgriben fik Karakteren af nye Baand paa Handel og Industri. Allerede i Borgerstandens Privilegier af 24. Juni 1661 fremtræder dette ved Bestemmelsen om, at Købstæderne skulde have Eneret til Handel og Haandværk. Paa Landet maatte der kun findes Grovsmede, men ikke Kleinsmede, dernæst Murmestre, Skindere, Skræddere, men vel at mærke kun saadanne, som syede Vadmel, og Skomagere, som syede Bondesko. Dette Privilegium for alle Byer begrænsedes igen ved, at nogle faa Købstæder hævedes op i en højere Klasse, idet de fik Eneret til Handel paa Udlandet og til at holde Stabel. »Stabelstæderne«, der som Regel faldt sammen med Fæstningerne (København, Korsør, Nyborg og Fredericia), hvortil i Norge kom de fire Stiftstæder, var ligefrem Statens Kælebørn. Nye Borgere, som bosatte sig i Fredericia, fik 10 Aars hel og 20 Aars halv Frihed for Skat, Told og Accise, i de øvrige Stæder samme Frihed i noget kortere Tid. Derimod kunde en By som Aarhus til Trods for alle Anstrengelser ikke blive Stabelplads. Fredericia opnaaede oven i Købet 1665, at fremmede, som slog sig ned deri, blev »forskaanede« for deres Kreditorer i nogle Aar, hvad der rigtignok havde til Følge, at det langtfra var noget velstaaende Borgerskab, som blomstrede op her. Det varede ikke længe,

før Regeringen strakte sin Omsorg for Stæderne saa vidt, at den tildelte enhver af dem et bestemt Omraade, og altsaa paa en Maade bandt Landboerne til Stavnen i økonomisk Henseende.

En ganske særlig Iver viste den nye Regering fra Begyndelsen for at skabe Handelsselskaber og Fabrikker. At en Hollænder ikke kom til at oprette »Manufakturer« af Uldvarer, skyldtes kun den Tilfældighed, at han fik Tilladelsen for sent, men samtidig blev der fra 1665 givet Bevilling til Oprettelsen af Sukkerraffinaderier, Sæbe- og Saltsyderier og en Stivelsefabrik i København. Nogle Aar senere fik Gabriel Marselis Privilegium paa et Svovlværk paa Island. Styrelsen var ganske vist saa besindig ikke selv at starte Fabrikker, men man støttede af al Magt de private Anlæg ved høje Toldsatser eller ligefremme Indførselsforbud. Flere af disse Privilegier var desuden ligefrem rettede mod Lavene. Tilsvarende arbejdede man paa at fremkalde Handelskompagnier. Et nyt islandsk Kompagni stiftedes saaledes 1662, fordi det tidligere skinsygt havde hindret nye Medlemmers Optagelse, og Stiftsbefalingsmanden over Nordlandene fik 1663 Tilladelse til at danne et Selskab til Hvalfangst ved Nordnorges Kyster. Saadanne Kompagnier opnaaede naturligvis Eneret. 1665 bevilgedes der endog en amsterdamsk Købmand Tilladelse til at »opsøge den ubekendte Del af Verden«, d. v. s. de arktiske Egne, for at lægge dem under den danske Konges Herredømme og føre Varer derfra til København. Intet Under, at Ministrene blev overløbet af Projektmagere, og de sendte troskyldigt alle saadanne Forslag til Statskollegiet til Erklæring. Det tør siges, at ogsaa dette Kollegium stillede sig meget lidt kritisk over for Projekter, og det er desværre en Undtagelse, naar det ved en Ansøgers Forslag udtaler, at »Meningen hos hannem muligt maa være bedre, end den med nogen Maner kunde praktiseres eller i Værk stilles.«

Naar Enevælden paa dette Omraade ikke gik saa vidt i de første Aar efter 1660, som senere i 1680erne og 1690erne, var Grunden ganske simpelt, at baade Stat og Samfund paa denne Tid savnede de fornødne økonomiske Kræfter. Men den ustyrlige Trang til at organisere og regulere traadte allerede nu tydeligt frem. Næst København stod vel blandt de danske Købstæder Fredericia Regeringens Hjerte nærmest, i hvert Fald ofrede den utrolig megen Tid paa at ordne Byens Forhold; men hvor nærgaaende og smaalig man ogsaa var i sin Omsorg, fremgaar t. Eks. af Statskollegiets Udtalelse 1665: »Vi eragte ufornøden og for Borgerne ikke gavnlig, at dennem videre Jord tillægges, for den Lyst, de maaske skulde bekomme til Jordens Dyrkelse og Brug, skulde forhindre mange deres Handling (ɔ: Handel) og Købmandsskab udi tilbørlig Agt at have.« Tydeligere kan

Umyndigheden ikke udtales, thi for Fredericiaborgerne maatte Bymarken i lange Tider blive den vigtigste Indtægtskilde.

Men Købstæderne var som Regel langt fra at føle dette trykkende; de var derimod optagne af at rive saa meget som muligt til sig, helst paa Bekostning af Naboerne. Skelskørborgerne klagede over, at Korsør, som havde faaet Stabelret, ved Soldater lod deres Kornskibe overfalde ved Udsejlingen fra deres By og føre til Korsør, hvor de atter maatte fortolde. Korsørborgerne svarede med at beklage sig over de »fordægtige« Losse- og Ladesteder ud for Slagelse og Skelskør, som de ønskede forbudte, og pegede paa de store Udgifter til deres Skibsbro, som Stabelretten havde medført. Men Nakskov jamrede samtidig over, at dens Borgere paa Grund af Armod flyttede til andre Stæder, som København, eller slog sig ned paa Bøndergaarde. Man vilde i den Anledning have indført et Slags Købstadsstavnsbaand, hvad Regeringen dog ikke gik med til. Selv Københavns Magistrat klagede 1663 over, at »Handelen efterhaanden mere aftend tiltager«. Virkningerne af den megen Beskyttelse var aabenbart ikke store, i hvert Fald ikke i de første Aar efter Krigen, og Grunden er klar nok. Det skyldtes for Handelens Vedkommende den store Kapitalfattigdom, der i en anden Forbindelse fik de adelige Medlemmer af Statskollegiet til at udbryde 1664: »Rede Penge befindes imod Jordegods at regne nu at være faa, og ... ingen saadan Proportion imellem begges Værd er, som tilforn haver vaaret«. Derfor udtalte Styrelsen endnu i 1669 sin Sorg over, at baade Danske og Norske »havde efterladt Sejladsen udi Vestersøen«. Hvad Industrien angaar, som gik endnu ringere, finder man Forklaringen i Statskollegiets Ord om en Sæbefabrikant, om hvem Undersaatterne klager over, at hans Sæbe ikke er saa god, som de ellers er vant til, og at de desforuden maa betale ham Tønden en Rdl. dyrere end andre. Under disse Forhold stod Lavene sig bravt i Kampen med den nye Storindustri gennem denne Periode.

En tiltalende Friskhed og Dristighed viser derimod *de norske Byer* i deres Forhold til Regeringen; her var aabenbart bevaret mere Selvstændighedsfølelse end i de danske. En anden Sag var det, at det praktiske Resultat ikke blev stort bedre. Halden opnaaede ikke at blive Stabelplads, skønt den pegede paa, at den under det svenske Indfald havde lidt forfærdeligt, og med profetisk Fremsyn erklærede, at »af gammel Tid udi nogle hundrede Aar efter andet befindes, at sedes belli [ɔ: Krigsskuepladsen] altid haver været paa og næst omkring Halden, hvor den norske Magt er staaen til Rigets Defension«. Mærkeligt er det derimod at læse de samlede norske Købstæders Krav 1662, hvori de ikke alene møder op med de sædvanlige Bønner om

Monopol paa Handel og Haandværk — »Bonden er og saa sindet, at de snarere skal sælge til fremmede for halv Værd, end unde de indlendiske en Skillings Fortjeneste« — men ogsaa ønsker Indretningen af et norsk Kommercekollegium, en norsk Hofret og et norsk Akademi, norsk Indfødsret for Besættelsen af Embedsstillinger og Officerspladser og Ret for Magistraterne i Byerne til Selvsupplering. Foreløbig fik man ikke megen Glæde af at have spenderet Papir paa saadanne Krav, men tre Aar efter blev flere af dem, som ikke havde Brod mod Danmark, genoptaget af Ulrik Frederik Gyldenløve som norsk Statholder, og det lykkedes ham med Tiden at gennemføre adskilligt. Det var den opblomstrende norske Trælasthandel, som gav Bylivet heroppe Vind i Sejlene, og om den fremvoksende norske Handelsflaade vidner ogsaa Købstædernes Knæsætning af den engelske Navigationsakt, idet de bad Kongen om at udvirke i England, at det maatte forblive ved, at »ingen uden norske og engelske maatte føre nogen Steds i England nogen Last af de Varer, som Norge giver.« Det var øjensynlig den hollandske Fragtfart, der stod som den fælles Fjende for begge Lande.

Skønt meget af den Energi, som den nye Regering i disse Aar anvendte paa Rigernes Ophjælpning, kunde have haft en bedre Adresse, var der dog endnu et Omraade, dens Virksomhed paa at skabe en ny og fælles *Lovbog for alle Landskaberne,* som fortjener den højeste Ros. Thi endnu levede man paa de middelalderlige Landslove med den lange Række Tilføjelser gennem Aarhundrederne, der var kodificerede i de saakaldte Recesser, navnlig i Christian IV's store Reces af 1643. Spørgsmaalet havde længe staaet paa Dagsordenen, nu fremmedes dets Løsning ved, at en ny Forfatningslov ogsaa var sat derpaa. Allerede i Januar 1661 foreslog Statskollegiet, at der skulde udnævnes Kommissærer til at revidere Rettergangsprocessen og skabe »en gavnlig Uniformitet« over hele Riget, samtidig med at de i de gamle Love forandrede alt, hvad der ikke stemte med den nye Arveregering. Paa Grundlag heraf nedsattes »den første Lovkommission«, bestaaende af otte adelige, ti borgerlige og fire lærde, deriblandt Peder Lassen. Der skulde vel gaa mange Aar hen, bilægges mange Tvistigheder og nedsættes en lang Række Kommissioner, før Maalet 1683 naaedes i »Danske Lov«. Men Æren for at have taget det afgørende Skridt tilkommer dog den unge Enevælde.

6. Kongen og Folket.

Det er sandsynligt, at mange nærede blandede Følelser ved Enevældens Indførelse. Kendte er adskillige Udtalelser i denne Retning,

navnlig fra adelig Side, selv om det maa erindres, at vi oftest møder dem i de svenske Gesandters fjendtligsindede Beretninger. Adelen skal efter dem have ladet dristige Udtalelser falde, Borgere og Gejstlige heller ikke have været fornøjede, fordi de følte, at de ikke havde opnaaet deres Formaal ved Regeringsforandringen; ja selv københavnske borgerlige skal have ytret, at deres Fuldmægtige var gaaet ind paa mere, end de var bemyndigede til. Sjældnere er det at høre bifaldende Ytringer om Regeringsskiftet, naar der da ikke er Tale om officielle Skrivelser. Men man træffer dog ogsaa rent private Udtalelser i royalistisk Aand, som naar den senere Biskop Jens Bircherod fortæller, at han som lille Dreng blev irettesat af en odenseansk Storborger, fordi han havde kritiseret Kongeparrets Billeder: »Sligt maa du ingenlunde sige, men bevise Kongens og Dronningens Contrafeyer Ære, hvor du ser dem; thi Kongen er den, som — næst Gud — raader over os alle!« Drengen beretter ogsaa, at hans Morfader, der var Borgmester sammesteds, udtalte en særlig Glæde over Borgerstandens Privilegier af 1661, fordi Ordet »ufri«, som man altid tidligere havde maattet høre, nu var aldeles afskaffet. Dette var netop Sagen: *Samfundsligheden* var i Borgernes Øjne den store, uskatterlige Vinding ved Revolutionen. Kongen var for dem Borgerkongen, der havde sat sig i Spidsen for dem for at afryste det tidligere Klasseaag.

Dette Syn paa Kongemagten blev dog ikke længe det almindelige. Bircherod siger selv, at efter at han havde faaet den nævnte Irettesættelse, »begyndte jeg straks at fatte i mine Tanker en sær Veneration for det kgl. Herskab, og naar jeg siden hørte nogen tale om Kongen, var der ligesom aliquid divinum [noget guddommeligt] i min Indbildning«. Som det gik ham, gik det sikkert flere. Det laa i Luften. Enevælden af Guds Naade var jo paa Trapperne, og navnlig for den Stand, som Drengen senere blev optaget i, laa det nær at fremhæve dette som Kongemagtens Grundlag. Gejstligheden var desuden »som Helhed taget den kundskabsrigeste og aandeligt mest udviklede Del af Befolkningen«.

Dette faldt for saa vidt sammen med baade *Frederik III's* og hans Dronnings Tilbøjeligheder, som ingen af dem af Naturen var folkelige Personligheder. Kongen havde vel for en Stund, under Hovedstadens Belejring, kunnet træde frem som Fører, men der gik ikke lang Tid, før han — mere af en Slags Menneskeskyhed, end af Hovmod — atter trak sig ind i sin Skal. Han afsondrede sig og sit Hof fra Folket. Velsindet, men svag kom han efter at være blevet enevældig lige saa stærkt som tidligere under sine Omgivelsers, Dronningens og Gabels, Indflydelse. Han viste ringe Initiativ og overlod

i det væsentlige Styrelsen til sine Ministre. Mellem disse havde Hannibal Sehested i de første Aar Hovedindflydelsen, men egentlig stod Christian Rantzau, Gabel og Lente Kongens Hjerte nærmere.

Ogsaa *Sofie Amalie* trak sig nu mere tilbage fra Mængden. Men det var af andre Grunde; hos hende var sikkert Stolthed Aarsagen. Hun havde maalbevidst arbejdet paa at naa den ophøjede Stilling som Enevoldsarvedronning, og hun nød det vundne. Skade, at Forholdene ikke tillod hende at omgive sig med den ydre Glans og Luksus, som hun attraaede. Hofudgifterne maatte holdes nede og blev det. Hun trøstede sig med at arbejde paa rent familiemæssige Maal: En betryggende Stilling for sin yngste Søn og Yndling, Prins Jørgen, og standsmæssige Ægteskaber for sine fire Døtre. Store Skønheder var ingen af dem; værre var det maaske dog, at ingen af dem kunde regne med en stor Medgift. Herpaa kunde man bøde ved at stille deres Ægtefæller i Udsigt, at deres Efterslægt engang kunde arve Danmarks og Norges Kroner. Men ved Siden af denne Virksomhed var Sofie Amalie ogsaa optaget af med levende Opmærksomhed at følge sine gamle, nu endelig overvundne Modstandere. Det drejede sig om den danske Adel, og inden for denne særlig om *Corfitz Ulfeldt* og *Leonora Christina*.

Titelblad til Leonora Christina's »Jammersminde«. Efter Originalen paa Frederiksborg.

De havde ved Juletid 1661 vundet Friheden fra det bornholmske Fangenskab ved en Handel med Kongen, der kostede dem ca. 3000 Tdr. Htk., som vel kan anslaas til en Værdi af 150 000 Rdl. Det var Halvdelen af Ulfeldts Ejendom; hans tilbagestaaende Gods laa væsentlig omkring Ellensborg (Holckenhavn) paa Fyn. Her, eller hvor Kongen ellers bestemte det, skulde han tage Ophold, og han maatte ikke uden kongelig Tilladelse forlade Landet. Men heller ikke nu kunde han holde sig i Ro, og paa en Rejse til Udlandet, som af Helbredshensyn blev ham tilstaaet det følgende Aar, gav han sig ind paa

Makinationer, der næppe kan forklares uden som en sindssyg Mands Værk. Han henvendte sig nemlig til Kurfyrsten af Brandenburg og tilbød ham Danmarks Rige. Han forklarede dette med, at han stod i Spidsen for et stort Parti derhjemme, som ønskede en ny Konge. Det er bekendt, hvorledes Kurfyrsten aabenbarede Sagen for Frederik III, og at den eneste Følge for Ulfeldt blev, at Resten af hans Godser inddroges, han selv dømtes til Døden og henrettedes *in effigie*. Der sattes en Pris paa hans Hoved, og han joges til Døde gennem Europas forskellige Lande (1664). Leonora Christina fangedes ved Svig og indsattes i Blaataarn til det 22-aarige Fangenskab, som har fremkaldt et af vor Litteraturs berømteste Værker. Glemmes maa det dog ikke, at der næppe kan være Tvivl om, at hun har været indviet i sin Ægtefælles Planer, saa at Straffen vel var overdrevet haard og præget af Dronningens Hævngerrighed, men ikke kan siges at have været fuldkommen uretfærdig.

Kort før den Ulfeldtske Sammensværgelse var kommet frem, havde Kongeparret oplevet en anden Handling fra dansk Adels Side, der med Rette maatte forbitre det meget. En af Landets rigeste Adelsmænd, *Kaj Lykke,* blev dømt fra Ære, Liv og Gods for i et Brev til sin Elskerinde at være fremkommet med Bagvaskelser mod Dronningens Moral. Selv flygtede han over til Skaane, men alt hans Gods, ca. 2600 Tdr. Htk., til en Værdi af 140 000 Rdl., konfiskeredes. Og der gik kun kort Tid, før et tredie Medlem af Adelen henledte Opmærksomheden paa sig paa en uheldig Maade, selv om han ikke ligefrem traadte op mod Kongemagten. Det var *Gunde Rosenkrantz,* en ivrig, brav og fædrelandskærlig Mand, der kom i en saadan Gæld, at Kongen nægtede at sidde sammen med ham i Højesteret, og han maatte af Frygt for sine Kreditorer ligeledes rømme over til Skaane.

Man kan ikke undre sig over, at en saadan Række Begivenheder maatte kaste et eget Skær over Standen i dens Helhed. Saa underligt det lyder, havde der hersket ligefrem Panik ved Hoffet i Anledning af Ulfeldts nye Forræderi; der var blevet kørt Kanoner op paa Slotspladsen, Vagterne var blevet forstærkede, og alle Hovedstadens Indbyggere havde faaet Befaling til at opgive, hvilke fremmede der boede til Huse hos dem. Dette minder stærkt om Scenerne ved Dinas Bedrageri og vidner om en oprigtig Forfærdelse. Med inderlig Tilfredsstillelse saa man derfor paa Henrettelsen af Træfiguren af Ulfeldt, skønt de halvraadne Indvolde, som man havde fyldt ind i Billedet, udsendte en saadan Stank, at Folk holdt sig for Næsen. Der herskede utvivlsomt ved Hoffet Misstemning mod hele Adelen; flere af dens Medlemmer, som Bjelkerne, antoges at have staaet Ulfeldt nær.

Alligevel maa det til Enevoldsregeringens Ros siges, at den ikke

Graabrødretorv med Ulfeldts Skamstøtte. Stik fra 1740erne i »Hafnia hodierna«.

lod sin Uvilje gaa ud over videre Kredse. Henrik Bjelke beholdt sin Plads som Rigsadmiral, og baade han og hans Broder optoges endda i Statskollegiet. I den øverste Styrelse og Amternes Ledelse vedblev, som vi saa, det adelige Element at være rigelig repræsenteret; sidste Sted var det endda overmægtigt. Adelen fik ligesom Gejstligheden og Borgerne sine Privilegier St. Hansdag 1661, om end — som det hedder i Indledningen — af kgl. Clements, Mildhed og Naade. Den gik Glip af sine politiske, men beholdt sine sociale Forrettigheder. Den mistede sin ældgamle Skattefrihed, men fritoges til Gengæld for Rostjenesten (forøvrigt genindførtes denne sidste trods Skatteydelsen i 1666); den tabte ogsaa sin Toldfrihed og Retten til at handle med Udlandet. Andre Rettigheder, som den beholdt, formindskedes rigtignok ved et tilføjet Minus, saaledes at dens Bønder skulde være fri for Soldatertjeneste og Skatter — medmindre Nødvendigheden krævede det; eller at Adelen skulde have Rang forud for andre Stænder — dog ikke forud for de høje Embedsmænd. Men Adelsmændene beholdt Hals- og Haandsret samt Sagefald over deres Bønder, desuden Birkeret og Patronatsret paa de Steder, hvor de allerede havde dem. Man kan beklage dette, men det er for meget forlangt, at man i det 17. Aarhundrede skulde have gennemført Reformer, der i vore Nabolande først fremkom et Aarhundrede senere.

Skønt Frederik III ved personligt Venskab følte sig knyttet til

enkelte adelige, — Otto Krabbe var saaledes hans Kammerpage og fortrolige —, er der ikke Tvivl om, at Baandene mellem ham og de to andre Stænder var adskilligt fastere. Den Varme, hvormed *Borgerne* havde omfattet Kongeparret under Belejringen, kølnedes aldrig; naar man ikke blev »en fri Rigsstad«, trøstede man sig ved at være »Kongens København«. Fra urolige og kritiske Hoveder forvandledes Borgerne i Løbet af faa Aar til den enevældige Faders trofaste Børn. Endnu stærkere følte vel *Kirkens Mænd* sig knyttet til den lærde Konge, der, fuldtud rettroende, stadig syslede med teologiske Spørgsmaal. Uden for Slottet grundlagde han den statelige kobberdækkede Bygning, der snart skulde rumme »det store kongelige Bibliotek« og er vor eneste arkitektoniske Levning af Betydning fra den fattige Tid efter Svenskekrigene. Men endnu var Bogsamlingen anbragt i to Sale øverst i den saakaldte »Kirkefløj« paa Slottet ud mod den nuværende Ridebane. Det var her, Kong Frederik færdedes i rolig Drøftelse med en lille, beskeden Bibliotekar af borgerlig Herkomst, som snart skulde skære sit Navn dybt ind i Danmarks Historie.

Den gamle Biblioteksal
i »Det store kgl. Bibliotek«.

7. Peder Schumacher og Kongeloven.

I de første Aar efter 1660 stod *Hannibal Sehested* som den centrale Skikkelse i dansk Statsliv. Han havde Hovedæren for den nye Forvaltnings Indretning og for at have bragt Orden i Statens Finanser, og selv om han ikke havde været ene om Arbejdet paa Samfundets Opkomst, havde han taget ivrig Del deri ved sin Virksomhed i Skatkamret og Statskollegiet. Men ogsaa paa det udenrigspolitiske Om-

raade blev hans Kræfter taget i Brug, og det var her, han mødte sin Bane.

Den Retning inden for de danske Statsmænd, som havde været overvejende indtil Københavnsfreden 1660, havde bygget paa den gamle Forbindelse med Kejseren, Brandenburg, Polen og Nederlandene. Den var repræsenteret af Mænd som Joachim Gersdorf og Peder Reedtz. Frugterne af denne Politik havde imidlertid ikke været store. Nu hævdede Sehested, til hvem foreløbig Gabel sluttede sig, at man burde søge at komme i Forbindelse med England og Frankrig for at knække Hollændernes Handelsvælde og for at opnaa Subsidier i Fredstid fra disse rige Lande. Det lykkedes ham at faa overdraget en Ambassade til Paris i 1662—63, men Ludvig XIV vilde ikke ofre Penge paa os, dertil var Danmark efter Krigen anset for en alt for svag Forbundsfælle. Man var fra Trediveaarskrigen vant til at se hen til Sverige som Hovedmagten i Norden. Resultatet blev derfor kun en gensidig Forsvarstraktat og en Handelstraktat, der var mere til Franskmændenes end til vor Fordel.

Sehested vendte sig nu til England, der maatte synes mere modtageligt, da det fra 1665 kom i Krig med Holland. I Sommeren dette Aar tegnede alt til, at man skulde komme til Enighed. Da indtraf der en Begivenhed, der til en Begyndelse syntes at skulle bestyrke den nye dansk-engelske Forbindelse, men meget hurtigt kom til at virke omvendt. En hollandsk Handelsflaade, der var paa Hjemvejen fra Østindien, løb, tvunget af Forholdene, ind i Bergens Havn; udenfor laa en engelsk Eskadre og vogtede paa den. Det kom nu til en hemmelig Aftale mellem Danmark og England, hvorefter vi til Trods for vor neutrale Stilling uden Modstand skulde finde os i, at Englænderne bemægtigede sig den rige hollandske Ladning, mod til Gengæld at dele Udbyttet af dette skønne Foretagende med os. Men det gik ganske modsat. Den danske Kommandant paa Bergenhus' Fæstning fik for sent Underretning om Aftalen fra sin Regering, hvorfor han af al Kraft hjalp Hollænderne i deres Modstand, og Resultatet blev et alvorligt engelsk Nederlag. Følgen blev naturligvis, at ogsaa Subsidietraktaten med England nu blev til intet. Danmark maatte derefter træde ind i Krigen paa hollandsk Side.

Nederlaget for den danske Politik ramte først og fremmest Hannibal Sehested. Han havde sikkert været Hovedmanden for den noble Affære i Bergen. Vi hører, at Kong Frederik blev rasende over Udfaldet, og at Sehested hele Morgenen var til Konference med den engelske Gesandt, aabenbart for at undskylde Kommandantens Handlemaade. Men til sit Hjem skrev Englænderen: »Hannibal har spillet sine Kort ulykkeligt, saa han har tabt i alles Agtelse.« Fra dette Øje-

blik var han i Virkeligheden en slagen Mand. Som Retræte fik han en Gesandtrejse til Frankrig, hvorunder han pludselig døde det følgende Aar 1666.

Med Skaberen sank ogsaa hans Værk til Jorden. Det havde allerede svækket Skatkammerkollegiet, at han i Løbet af fem Aar havde været mindst de to borte fra sit Embede. Naar Hannibal var borte, sygnede alt hen; naar han kom tilbage, blussede det for en Stund op paa ny. Efter hans sidste Bortrejse ophørte Kollegiemøderne i det væsentlige, Statsbogholderiet forfaldt, de enkelte Rentemestre optraadte helt selvstændigt. Fra 1665 udfærdigedes atter Kongebrevene til Rentekamret gennem Kancelliet. Hannibal Sehested faldt vel ikke uforskyldt, og i sin sidste Tid havde han vist en Nervøsitet, der kunde give sig Udtryk i Forløbelser over for de udenlandske Gesandter. Han følte aabenbart, at hans Værk var svagt underbygget, og at han ikke havde naaet, hvad han havde haabet. Men det var dog vor største Statsmand gennem lange Tider, som i Hannibal Sehested gik ud af Sagaen.

Christoffer Gabel.
Maleri af Karel van Mander. Frederiksborg.

Christoffer Gabel, der 1664 var blevet Statholder i København — en Titel, der aabenbart skulde være en Afløsning af den afdøde Overstatholders — arvede Sehesteds Magt. Han slog nu om til at følge Modpartiets Politik og blev en Tilhænger af Forbundet med Nederlandene. Gabel er i visse Henseender en mere tiltalende Skikkelse; han viste ved flere Lejligheder, som over for den fangne Grevinde i Blaataarn, at han havde Hjertelag, men paa det politiske Felt betyder hans Tiltræden et stort Fald. Han var ikke blot initiativløs, men ogsaa lad, og han lod private Hensyn, særlig Lysten til at befæste sin Families Stilling ved Ægteskaber ind i Adelen, faa Overhaand over de offentlige. Der indtraadte efter 1665 et mærkeligt Dødvande ogsaa uden for Skatkamret. Statskollegiet og Krigskollegiet op-

hørte næsten helt med deres Møder, kun i Højesteret blev der arbejdet med den gamle Regelmæssighed. En ny Mand var nødvendig til at sætte Fart i Maskineriet og fortsætte Reformerne. Han lod ikke længe vente paa sig.

I April 1665 var for første Gang en 30-aarig dansk Mand, Kongens Bibliotekar *Peder Schumacher,* blevet udnævnt til Kammersekretær. Han var Søn af en fra Tyskland indvandret københavnsk Vinhandler, men gennem sin Moder tilhørte han Hovedstadens Patriciat. Opvokset i den sjællandske Biskop Jesper Brochmands Hus efter sin Faders Død, havde han i Studenteraarene tilegnet sig al den Viden, som Universitetet paa de forskellige Omraader kunde give en ung Mand i Datiden, og samtidig havde han ved sine personlige Egenskaber og sin Families solide Velstand fundet Optagelse i adelige Kredse. En niaarig Udenlandsrejse til Europas mest kultiverede Lande, Holland, England, Frankrig, Spanien og Italien, fuldendte hans Uddannelse. Da han drog ud, var hans Hovedinteresse Sprogvidenskab og Medicin, og han erhvervede paa det første af disse Omraader ikke alene Lærdom, men lagde ogsaa videnskabelige Anlæg for Dagen. Men det varede ikke længe, før han blev grebet af de store Begivenheder, han personlig oplevede: Stuarternes Tilbagekomst i England 1660 og Ludvig XIV's Tiltræden af Enevoldsmagten i Frankrig det følgende Aar. Fra Filologi vendte han sig til Statsvidenskab, men han kastede sig dog ikke i Armene paa den yderliggaaende monarkiske Retning, som førte til det guddommelige Kongedømme. Den store retslærde *Hugo Grotius'* Hovedværk »Om Retten i Krig og Fred« blev hans Yndlingsbog, og heri byggedes Kongedømmet paa Folkets Overdragelse, ikke paa Guds Indstiftelse.

Peder Schumacher som ung.
Maleri af Abr. Wuchters. Rosenborg.

Ved sin Hjemkomst 1663 stod den unge Mand med gode Kort paa

Haanden. Han beherskede en lang Række levende og døde Sprog, havde knyttet Forbindelser med betydelige Mænd i Vesteuropa og havde samtidig erhvervet en mild, verdensmandsmæssig Ro og Overlegenhed, der, skønt han var lille af Skikkelse, svagelig og af borgerlig Fødsel, gjorde Indtryk paa Mænd af alle Klasser. Efter i sin Faders Hus at have lært en levende Religiøsitet at kende, var Schumacher gennem Ortodoksien i Jesper Brochmands Hjem naaet til en rolig Skæbnetro, der ikke udelukkede Tilliden til et Forsyn. Den aandelige Selvstændighed, der i de første Ungdomsaar havde givet sig Udtryk i Videnskab og Digtning — om hans poetiske Talent vidner saaledes en Studenterdrikkevise — vendte sig nu mod levende Mennesker. Den skaffede ham en overordentlig Menneskekundskab og — ved hans Evne til at behage — stor Indflydelse paa hans Omgivelser. Peder Schumachers Arbejdslyst, Idérigdom, Livfuldhed og Munterhed støttede ydermere hans Anstrengelser for at komme frem, men han havde ikke alene i sig Parvenuens Opdrift, han følte sig ogsaa som Bærer af Ideer, der besad Livets Ret til at virkeliggøres.

Før Schumacher kom til at træde ind i Politikken, fik han dog endnu en litterær Syssel, om end med politisk Maal. Det var den store Opgave at forme *Rigets Grundlov.*

Arbejdet herpaa havde ikke ligget stille siden Enevolds-Arveregeringsaktens Udstedelse 1661. Frederik III var begyndt med at spørge sine tyske Raadgivere i Glückstadt til Raads om Indretningen af Arvefølgen, og hvorvidt Indretningen skulde finde Sted ved Testamente eller Arvestatut. De glückstadtske Raader udtalte sig for det sidste Alternativ og foreslog, at Arvelovens Navn skulde være »Kongeloven«; de udfærdigede ogsaa et Forslag til en saadan, men Lov blev det aldrig. Mere og mere klart blev det efterhaanden for Regeringen, at man ikke kunde indskrænke sig til en Arvelov, man maatte ogsaa have en Grundlov. Inden for den nye Lovkommission optraadte Generalfiskalen *Søren Kornerup* med meget yderliggaaende monarkiske Anskuelser, som han karakteristisk nok forenede med et demokratisk Sindelag, der navnlig rettede sine Angreb mod den gamle Adel. Han ønskede at strække Begrebet Majestætsforbrydelse ud over alle rimelige Grænser, saa at der faktisk ikke blev bevaret nogen Retssikkerhed for Undersaatterne. Saadanne Ønsker fandt i ikke ringe Grad Ørenlyd hos Kongen, og naar vi har bevaret et Udkast til en Kongelov, der foruden Kornerups Haand bl. a. bærer Spor af den bekendte Retslærde *Rasmus Vindings,* maa dette sagtens skyldes, at Frederik III under Haanden har overdraget til disse to Mænd at udarbejde et Forslag til en Forfatningslov.

Dette Forfatningsudkast bærer Titlen »Frederik den Tredjes Kon-

gelov« og minder i sit Indhold stærkt om den endelige Lov. Begge Steder er det Gud, som indirekte, men Folket, som direkte har overdraget Kongen Enevoldsmagten. Enevældens Indhold er bestemt som nogenlunde ensartet med den endelige Lov, og den agnatisk-kognatiske Arvefølge bygger paa de samme Grundprincipper som i »Kongeloven«. Men Ordenen i Bestemmelserne falder lidet naturlig, Tankegangen er uklar, Formuleringen upræcis, og den fremtrædende patriotiske Tendens er i hvert Fald omtvistelig. Det Kornerup-Vindingske Lovudkast blev heller aldrig til Lov, hvad enten nu Aarsagen maa søges i disse Mangler eller i visse for os ukendte Forhold.

Det var formodentlig i Sommeren 1665, at Arbejdet med den endelige Udformning af Loven blev lagt i Hænderne paa den unge, kongelige Kammersekretær. Det er muligt, at en bestemt Begivenhed har drevet Kongen til nu at gøre Ende paa Overvejelserne, og man fristes til at tænke paa den uheldige Kamp i Bergens Havn, der aabnede Udsigt til ydre Forviklinger. Peder Schumacher var velkendt og yndet af Kongen gennem sin Bibliotekargerning i de sidste Aar; til ham mente han at turde betro et betydningsfuldt Arbejde, der ydermere skulde holdes hemmeligt. Kongen blev i ingen Henseende skuffet. Schumacher lagde det Kornerup-Vindingske Udkast til Grund, men omarbejdede det betydeligt; Definitionerne blev skarpere og fyldigere, Guds Indgriben ved Forfatningsændringen trængtes — til Trods for den stigende teokratiske Tendens hos de samtidige gejstlige Forfattere — yderligere tilbage; derimod dvæledes der atter og atter ved Stændernes Overdragelse af Magten, og det fremhævedes stærkere end tidligere, at Forfatningens Maal var Undersaatternes Ro og Lykke. Peder Schumacher har Hovedæren for, at den udenlandske Lære, hvorefter Herskeren var et tro Afbillede af den guddommelige Majestæt, aldrig sejrede i Danmark.

I Schumachers Kongelov staar dernæst — i Modsætning til det Kornerup-Vindingske Udkast — Forfatningsbestemmelserne foran Arveparagrafferne, et Vidnesbyrd om, at Enevælden nu havde fordunklet Arveregeringen. Forfatningsloven paabyder Kongen at dyrke Gud efter hans eget Ord og den augsburgske Konfession samt at holde Rigerne ved samme Tro og ikke taale Kætteri eller Ateisme. Kongen er for sine Undersaatter det øverste Hoved her paa Jorden, øverste Dommer i alle baade kirkelige og verdslige Sager og hævet over alle menneskelige Love. Kongen har dernæst den øverste og fuldkomment ubundne lovgivende Magt, Ret til at ansætte alle Embedsmænd, den øverste Vaabenmagt, Ret til at paalægge Skat og Told, endelig er han Kirkens øverste Styrer. Forfatteren tildelte saaledes Kongen den politiske Magt i videste Udstrækning, men til Gengæld holdt han sig klar

af den teokratiske Teori om Fyrstens Overejendomsret til Riget med deraf følgende Ret til at konfiskere Privatejendom. Schumacher bygger for denne Del af Lovens Vedkommende paa et ældre Skrift af Christian IV's Livlæge Henning Arnisæus, og han har fulgt Grotius ved at tillægge Kongen den øverste Domsret baade paa det kirkelige og det verdslige Omraade. Men ligesom Grotius gør han Kongen til Kirkens Leder, ikke til dens Hoved; d. v. s. Kongen maatte lade den beholde sit indre Liv og ikke blande sig i Overvejelser paa Kirkemøderne.

Efter Forfatningsparagrafferne følger en Række Bestemmelser om Kongens *Myndighedsalder* (det fyldte 13de Aar) og om Formynderskab for en umyndig Konge (se Prøvesiden paa Farvetavlen). Hvis den afdøde Konge ikke havde truffet anden Afgørelse herom, tilfaldt Værgemaalet den unge Fyrstes Moder i Forbindelse med de syv øverste Ministre. Men under Formynderskabet herskede der ikke Interregnum, alle Regeringshandlinger foretoges i den unge Konges Navn, og ved denne Sondring mellem Herskeren og Herskerstillingen skabtes en hidtil ukendt Fasthed i Statens Virksomhed. I Forbindelse med Kongens Regeringstiltrædelse stod Salvingen, »for at indgaa et snævrere Forbund med ham, hvis Stedfortræder han er paa Jorden«, og Bestemmelsen om Udelelighed af »disse vore to Arveriger Danmark og Norge med alle dertil hørende Provinser« samt alt »hvad der i Fremtiden kan tillægges, enten ved Vaabenmagt [altsaa den gottorpske Del af Hertugdømmerne] eller anden retfærdig og lovlig Retsgrund [Oldenborg]«. Naturligvis kunde der hermed ikke være Tale om at binde andre end Frederik III's Efterkommere og Landenes Beboere, ikke Medlemmer af det oldenborgske Hus, som nedstammede fra en ældre Konge. Udelelighedsbestemmelsen havde til Maal at hindre, at der atter skulde opstaa en Række Fyrstelen inden for Rigerne, hvis Skadelighed man nu kendte af sørgelig Erfaring.

Idet vi forbigaar en Række Bestemmelser om Kongehusets Medlemmer, der delvis har Gyldighed den Dag i Dag (»Greverne af Rosenborg«), og Paragraffen om Enevældens Uafhændelighed, vender vi os til det sidste og største Afsnit af »Kongeloven«, de arveretslige Paragraffer. Det var i Udformningen af disse, at Schumacher navnlig fik Lejlighed til at udfolde hele sin Skarpsindighed. Historisk betydningsfuld er især § 31: »Hvis alle Mænd af Mænd er bortdøde, — hvilken Ulykke Gud afvende, — skal den sidste Konges Sønnedatter, hvis hun er til, hvis ikke, da hans Datter arve dette vort ubundne Herrevælde« ..., og § 32: »Efterlader han ingen Datter, skal den sidste Indehavers nærmeste kvindelige Agnat [Lovens danske Oversættelse: »Den Prinsesse af Blodet, som hannem paa Fædrenestammen hører næst til«]

Gengivelse

af den paa hosstaaende Tavle afbildede Side af

»KONGELOVEN«.

VIII. Kongens Myndige Aar skall agtes Hans Alders fiortende Aar, det trettende fuldendet, det fiortende begyndt, saa at saa snart Hand træder i sit fiortende Aar, skall Hand sielff offentlig forklare sig Myndig at være, og ingen Værge eller Formyndere meer at vilde Bruge.

IX. Kongens Værgemaal og Formynderskab, imedens hand er mindreaaring, skall i alle maade saaledis beskickes ligesom den nest for Hannem Regierende Konge for sin dødelig affgang skrifftligen derom forordnet Haffver. Mens dersom ingen saadann forordning eller sidste Villie fandtes, da skall dermed forholdes som effterfølger, nemmeligen: Enckedronningen, som er den minderaarige Konges rette kiødelige Moder, skall være Regiente, og Hende til Hielp og Bistand i formynderskabet tilføyes de siuff Høyeste Kongelige Raad og Betiente, og skulle disse samptligen forestaa Regieringen og alting effter de meste *vota* Beslutte, huor da Dronningen skall Haffve tvende Stemmer og huer aff de andre ickon een Stemme; og skulle alle Breffve, Befalninger og alle Regieringens ærinder altid forrettes og udstedes i Kongens naffn, enddog de aff Regienten og samptlige Regierende Formyndere underskriffver.

X. Er Enckedronningen Kongens Moder ved døden affgangen, eller og træder paa ny i Egteskabs Stand igien, da skall den neste Kongens Frende blant Printzerne aff Blodet aff Voris needstigende Linier, som Her i Riget er og altid kand bliffve tilstede, være Regiente /: dersom hand helles er kommen till sine myndige Aar, som skall agtes at være hans Alders attende Aar, det syttende fuldendet, det attende begyndt :/ og iligemaade haffve tvende Stemmers rettighedh; og helles videre med alting forholdes som før er meldet.

XI. Men dersom forbeneffnde Printz aff Blodet icke endnu vaar kommen till myndig alder, saa og helles om ingen Printz aff Blodet vaar forhanden, da skulle offvenbemeldte siuff Høyeste Kongelige Betiente alleene forestaa og forvalte Regieringen og Formynderskabet med lige magt og myndighed, og huer Persohn haffve een Stemme, og saa alting fremdelis effter den maade som før er sagt.

XII. Dersom og nogen aff de Regierende Formyndere fattedes ved dødelig eller anden Tilfald, da skall de øffrige strax een anden, som dygtig till bestillingen er, udi hans Sted indsette, og huem da er hans Effterkommere i Eembedet, skall og betræde hans Sted og besidde hans sæde udj dette Regierende Formynderskab.

XIII. Regienten og samptlige Regierende Formyndere skulle strax svære Kongen icke alleene Huldskab og troskab, mens endoch i sær belangende deris Formynderskab, at de i Kongens minderaarighed vill saaledis forestaa Regieringen, at Kongens *absolute souveraine* Eene Volds . . . . . .

Side af Kongeloven fra 1665 skreven med Peder Schumachers Haand. Efter Originalen i Rigsarkivet. ca. 1/3 Størrelse.

succedere« ... Det var denne Situation, som første Gang forelaa ved Frederik VII's Død 1863. Kongelovens Arvefølge var agnatisk-kognatisk inden for lineær Rækkefølge med Førstefødselsret, Repræsentationsret og — som Regel — Forrang for Mændene inden for Linierne.

Kongeloven er et af de betydningsfuldeste litterære Arbejder fra det 17. Aarhundredes Danmark, ja, selv i den europæiske retslige Litteratur indtager den en enestaaende Plads. Schumacher ofrede ikke blot sin Skarpsindighed, men ogsaa hele sin formende Evne derpaa, baade paa den latinske Grundtekst og paa den danske Oversættelse, der fik Lovskraft. Kong Frederik selv synes at have prøvet det færdige Arbejde igennem, saaledes som man vistnok kan slutte af forskellige Mærker og Rettelser i Udkastet. Loven er dateret den 14. November 1665, men havde næppe fuld Lovskraft før sin Forsegling 1669. Den blev foreløbig opbevaret som en Statshemmelighed, der første Gang brødes, da den oplæstes i Gehejmeraadet ved Christian V's Tronbestigelse 1670, ligesom Loven laa paa Altret ved Kongens Salving i Frederiksborg Slotskirke 1671. Efter Gotlands Generobring ved Niels Juel 1676 synes Kongeloven at være blevet oplæst for Øens Beboere, da de toges i Ed til den danske Konge. Da »Danske Lov« offentliggjordes 1683, sattes der i Spidsen for den et Uddrag af Forfatningsloven. Endelig offentliggjordes Kongeloven i sin Helhed i Trykken 1709.

Frederik III's Majestætssegl under Kongeloven. Rosenborg.

Nu er den kun et Stykke Historie og staar for de fleste i et fjernt og blegt Lys. Og dog vil enhver, der efter Liberalismens Hensmuldring i Slutningen af forrige Aarhundrede tager den for sig, til sin Forbavselse opdage, at den virker mærkeligt moderne. Indsætter man blot i Stedet for Ordet »Kongen« Ordet »Staten« i dens Paragraffer, er den næsten stadig gyldig for os. Den bryder Staven over Adelsvældens Embedsmænd og Hærafdelinger af halv privat Karakter samt over

Lavenes Klasselove, drager Kirken ind under Statens Overmagt og hævder vel Privatejendomsretten, men stiller samtidig Krav til Undersaatterne om økonomiske Bidrag til Statsopgavernes Løsning. Heri er der intet, som byder os imod. Set fra dette Synspunkt er Enevældens Forfatning ogsaa en Milepæl paa Vejen til det 20. Aarhundrede.

8. Gabels Magtperiode.

Fornyelsen af Danmarks Statsforvaltning kom fra et uventet Sted, fra »Kongens eget Kammer«.

Kammersekretæren var Kongens daværende Kabinetssekretær, ved hans Side stod Kammerskriveren i Spidsen for Chatolkassen. Kongens Kasse havde fra gammel Tid sine selvstændige Indtægter, ikke blot Øresundstolden, men ogsaa visse Toldafgifter fra Norge og Hertugdømmerne. I og for sig havde det været naturligt, om Stillingerne var bortfaldet eller i hvert Fald ændret, da Kongen blev enevældig. Herom blev der imidlertid ikke Tale. Kongen stolede endnu ikke ret paa sin Magt over Centraladministrationen, han ønskede ikke blot at bevare sin særlige Kasse, men ogsaa sit særlige Kontor, hvorigennem han baade kunde udsende Privatskrivelser og »sekrete« Udfærdigelser, som han af en eller anden Grund ikke vilde have for Kancelliembedsmændenes Øjne. Kammersekretæren blev herigennem en betydningsfuld politisk Personlighed, han nød Kongens særlige Tillid og havde saaledes Muligheder for at vinde Indflydelse.

Det skal have været Kansleren Peder Reedtz, som først »opdagede« Peder Schumacher og »ritzede ham Lykkens Gang« ved at skaffe ham Stillingerne som kgl. Bibliotekar og Arkivar. »Vidste I, hvad Talent denne Mand har, da bar I Estime for ham,« sagde Reedtz til sine Venner. Men det var den tidligere Kammerskriver, nu Københavns Statholder Christoffer Gabel, som fik Kongen til desuden at tage ham til sin Kammersekretær. Da Schumacher ved denne Lejlighed paa Forhaand bad Kong Frederik om Tilgivelse for mulige Fejl i det uvante Embede, svarede denne: »I skal nok lære det,« og idet han pegede paa Gabel, tilføjede han: »Han skal undervise Jer.« Vist er det, at Schumacher hurtigt forstod at sætte sig fast i sin nye Stilling, og at ikke alene Gabel, men selv Reedtz undertiden benyttede den unge Kammersekretær til at gaa bag om deres Kollegers Ryg. Selve det Hverv at affatte »Kongeloven« var paa en vis Maade en af de »sekrete Ekspeditioner«; foruden Kongen, Schumacher og Gabel kendte ingen dens Indhold i Frederik III's Levetid.

At der maatte være et født Modsætningsforhold mellem »Kongens

Frederik III. Tegning i Kongeloven. Rigsarkivet.

eget Kammer« paa Slottet og Kancelliet i Bygningen uden for Voldgraven, er en Selvfølge. For den Gabelske Kreds, hvortil Schumacher nu hørte, maatte det staa som en vigtig Opgave at bryde Adelens Magt i de Skanser, den endnu besad: Kancelliet, Statskollegiet og Højesteret. Allerede Aaret efter sin Udnævnelse til Kammersekretær sattes

Peder Schumacher den 23. Juni 1666 ind i Kancelliet ved et Kongebrev om »Alle Supplikationers og underdanigste Memorialers Ekspedition«. Han skulde tre Gange om Ugen indfinde sig i Danske Kancelli for sammen med Reedtz og Erik Krag at læse og excerpere alle Bønskrifter, hvorefter de samme tre Mænd — naturligvis efter at have talt sammen om Sagerne — skulde foredrage dem for Kongen. Snart efter begyndte Schumacher ogsaa at deltage i det daglige Arbejde i Kancelliet. Han viste megen Iver og Initiativ ved Forbedringen af Forretningsgangen. Endelig havde han som »Rejsesekretær« den Opgave at følge Kongen paa hans langvarige aarlige Rejser rundt om i Landet og herunder ekspedere alle forefaldende Kancellisager. Hans Virksomhed var centralistisk præget; den gik ud paa at styrke Kongens enevældige Magt og de bestaaende Institutioner, og særlig tog han sig af sin gamle Kærlighed Universitetet og sin Fødeby København.

Man kan ikke undre sig over, at Kancelliherrerne forsøgte at standse den opgaaende Stjerne, og at Peder Reedtz og Erik Krag, skønt gamle Uvenner, fandt hinanden i denne Bestræbelse. Fra April 1668 møder man i Randen af Schumachers Kopibog smaa henkastede Bemærkninger, der tydeligt røber hans irriterede Sindsstemning, som: »Kansleren gennemførte det, skønt jeg talte imod det«; »Kansleren indvendte, sig at ville være Mand derfor«; eller »Kansleren; jeg begriber ikke, hvorfor«. Værre endnu var det, at Gabel begyndte at vise ham en ildevarslende Kølighed, maaske fordi den unge Mand i alt for høj Grad havde Lykken med sig, maaske fordi Statholderen var ved at opgive sine demokratiske Principper og søgte at betrygge sin Slægts Fremtid ved Ægteskabsforbindelser med Landets gamle Adelsslægter. Mystiske Randnoter med religiøs Farve, som Schumacher har nedskrevet i sin Protokol, viser hans sjælelige Oprevethed under denne Krise, da selv Kongen syntes at svigte ham, fordi han allerede nu beskyldtes for at fordre Gaver af Embedsansøgere.

Naar det dog lykkedes Schumacher at ride denne Storm af, var det, fordi to opadstræbende Mænd tog ham under Armene, den ene Kongens uægte Søn, Statholderen i Norge *Ulrik Frederik Gyldenløve,* den anden Statholderen i Hertugdømmerne *Frederik Ahlefeldt.* Ahlefeldt var en født Modstander af Gabel, og Gyldenløve havde mødt saa stor Koldsindighed i København over for sine norske Reformplaner, at ogsaa han ønskede at stække Gammelmandsherredømmet. Schumacher havde allerede i mange Aar med Beundring set op til denne unge Cavalier à la mode; nu fik Gyldenløve paa sin Side Øje paa den højtdannede og kloge borgerlige, hvis Væsen saa mærkeligt supplerede hans eget. Derfor affødte Interessefællesskabet ogsaa en personlig Sympati mellem begge, Schumacher stillede sig gerne i anden Række bag sin

»Alkibiades« og bar selv i Vennekredsen Navnet »Sokrates«. Den ene var den udadvendte og fremadstormende, den anden den grublende og sindsligevægtige, der dog tydeligt saa, at Gyldenløve gennem sin ansvarsfulde og overlegne Post havde faaet et klarere Blik for Samfundets Brøst, end han selv kunde sidde inde med.

Ulrik Frederik Gyldenløve.
Maleri af Karel van Mander. Frederiksborg.

»De unges Forbund« betød dog ingenlunde, at Gabels Herredømme rokkedes; kun, at der ved Siden af det ogsaa blev Plads for en anden Gruppe. I Sept. 1668 udnævntes Schumacher til Kancelliraad, hvilket sikkert medførte, at der nu endelig blev Tale om at skabe et virkeligt Kancellikollegium, og i Febr. det følgende Aar rykkede han op i Erik Krags Plads som første Oversekretær i Kancelliet. Naar Schumacher ligeledes i Febr. 1669 blev Assessor i Statskollegiet og i Højesteret (det første Sted fulgt af en anden borgerlig, Conrad Biermann), kontrabalanceredes dette ved, at ikke mindre end otte Medlemmer af den danske Adel, deriblandt Erik Krag, den næst foregaaende Dag var blevet udnævnt til de samme to Stillinger, ja oven i Købet til »Gehejmeraader«. Man tør dog næppe heraf slutte, at et virkeligt Statsraad nu skulde være blevet dannet; nogen Virksomhed af et saadant kendes ikke fra Frederik III's Tid, og Stillingen som Gehejmeraad synes nærmest at have medført Hoftjeneste. Derimod havde det virkelig Betydning, at en af de nye Raader, Holger Vind, med Titel af Viceskatmester sattes i Spidsen for Skatkammerkollegiet, thi han fik de kollegiale Raadslagninger genoptaget, og Enheden i Rentekamret genskabt. Allerede i hans Titel laa det dog, at man ikke ønskede en Hannibal Sehesteds Indflydelse fornyet, og Kollegiemøderne kom da ogsaa væsentlig til at dreje sig om Retssager.

Et Skaar i Skatkamrets Indflydelse var desuden sket ved *Kommercekollegiets* Oprettelse kort før Holger Vinds Udnævnelse. Denne nye

Institution fik til Opgave at udvikle dansk Industri og Handel, Samtidens to Kælebørn, og den fik et væsentlig borgerligt Præg. Præsidenten i det nye Kollegium Simon Petkum var født Hollænder og en god Ven af Schumacher, der sammen med Gyldenløve i den følgende Tid viste en særlig Interesse for denne Virksomhed, saa at det ligger nær at søge Stødet til dets Oprettelse i de unges Kreds. Schumacher udvirkede saaledes et Kongebrev om, at de fattiges Midler skulde betros til Kollegiet, for at Oprettelsen af Manufakturer derved kunde fremmes. Forøvrigt var Kommercekollegiets Dannelse blevet fremskyndet ved den Interesse, som den franske Minister Colbert nu begyndte at vise for en økonomisk Forbindelse med Danmark. I Frankrig var der tilsvarende dannet et »Nordkompagni« til at udføre franske Varer som Vin og Salt til Norden og til Gengæld herfra reeksportere Master, Planker, Tjære, Kobber og Jern, som var nødvendige til at skabe en fransk Handelsflaade, der kunde tage Konkurrencen op med den nederlandske.

I Hovedsagen staar dog de fem sidste Aar af Frederik III's Regering i Gabels Tegn, og de maa betegnes som en Reaktionsperiode, selv om det til allersidst lykkedes andre end ham at faa sat noget Liv i Embedsmaskineriet. Paa *det finansielle Omraade* var det heller ikke muligt for Gabel at bevare Sehesteds Værk. Dog var det allerede før Sehesteds Tilbagetræden blevet nødvendigt at paalægge de saakaldte »Prinsessestyr« i Anledning af Frederik III's Døtres Giftermaal 1663 til Sachsen og 1667 til Gottorp. Det drejede sig hver Gang om en Sum paa over 300 000 Rdl., hvoraf Danmark maatte udrede det allermeste. Disse Skatter hvilede dog tungest paa Folk uden for Bondestanden. Allerede inden den første af dem var afviklet, fulgte nye Byrder paa Grund af vor Deltagelse i den engelsk-hollandske Krig 1666—67. Præsterne maatte stille Ryttere, der kunde afløses med en Skat af 30 Rdl. pr. Rytter. Adelen fik atter Paalæg om at yde Rostjeneste, skønt den stadig maatte betale almindelig Skat, og Købstæderne — undtagen København — skulde yde Baadsmænd til Flaaden, en Byrde, der beregnes til en Værdi af ca. 22 000 Rdl. Bondestanden og Provinsstæderne fik ikke blot en Forhøjelse af Matrikelskatten, men desuden Paalæg af Korn og andre Naturalier, saa at de direkte Skatter herved steg fra 450 000 til 561 000 Rdl. om Aaret. Navnlig Købstæderne jamrede sig forfærdeligt. Men ikke alene Udgifterne til Hær og Flaade steg i disse Aar, det samme gjaldt efter Sehesteds Afgang om *Udgifterne til Hoffet*. Det var maaske uundgaaeligt, at Kronprinsen, der nu var giftefærdig, fra 1667 at regne fik en stor aarlig Apanage, men der var ingen Mening i, at Tallet paa det Personale, som bespistes ved Hove, stadigt var voksende. Det tyder paa

Svaghed hos den ledende Minister, og Resultatet blev ikke blot Underbalance, men ogsaa Uorden.

Naar den sidste Halvdel af 1660erne alligevel blev en taalelig god Tid for det danske Folk, skyldtes dette, at Svenskekrigens Virkninger nu i det væsentlige var overvundne, og at det for vort bærende Erhverv Landbruget, atter var jævnt opadgaaende Tider. Kornpriserne var foreløbigt stigende ligesom i Udlandet, Rugen stod i Midten af 60erne efter Kapitelstaksterne i $1^1/_2$ og 2 Rdl. pr. Td., og naar Sædprisen sank stærkt i 1668, skyldtes dette udelukkende den ualmindelig rige Høst, der blev en Lykke baade for Køber og Sælger, og som faar den samtidige Forfatter Anders Hjørring til at udbryde i den stærkeste Pris over Guds Velsignelse. Denne Opgangstid kom ogsaa de større Byer til gode. En anden Sag var det, at de mindre Provinsstæder, navnlig paa Øerne, havde stadigt vanskeligere ved at klare sig, fordi København mere og mere sugede Kræfterne til sig; det var derfor ogsaa her, som vi saa, at det voksende Skattetryk følte stærkest i Frederik III's sidste Dage.

Det var en stillestaaende Tid, men paa den anden Side en ret fredelig Tid, baade indadtil og udadtil. I *den ydre Politik* stod Sverige stadig som den fjendtlige og overmægtige Nabo, men Forskellen i Magt var dog ikke saa stor, at alt Haab om Revanche maatte udelukkes, naar man først havde samlet Kræfter. Imod Syd, i Tyskland, havde vi dengang kun mindre Magter til Naboer. Den betydeligste af disse, Brandenburg, var fra tidligere Tid indstillet paa en danskvenlig Politik, der kun kunde styrkes ved, at Kurfyrstens Niece Hertuginde Charlotte Amalie af Hessen i disse Aar ægtede den danske Kronprins. Tilmed aabnede der sig paa dette Tidspunkt Udsigt dernede til dansk Landudvidelse ad fredelig Vej. Det var, da den sidste Greve af *Oldenborg*, Kongehusets Stamland, døde 1667 uden at efterlade sig ægte Livsarvinger. Ganske vist var det meget tvivlsomt, hvem denne Arv rettelig tilkom, da foruden den danske Konge ogsaa Hertugen af Gottorp, men ganske særligt den sønderborgske Hertuglinie paa *Plön* meldte sig med Krav, og den sidste maatte siges at have de bedste Papirer paa Haanden. Foreløbig mødtes Kongen og Gottorperen i Forbund mod denne farlige Rival, en Forbindelse, der fra dansk Side ogsaa havde til Formaal at sprænge den Indkredsningspolitik, Danmark havde været udsat for ved Gottorps Forstaaelse med Sverige. Forbundet besegledes ved et Ægteskab i Glückstadt 1667 mellem Kongens næstældste Datter Frederikke Amalie og den gottorpske Hertug Christian Albrecht.

Men ogsaa i *Danmarks Indre* var disse Aar fredelige. Om egentlige Reformer var der ganske vist ikke Tale; et stort Program fra Gylden-

løve til en Ændring af Norges Styre blev saaledes lagt paa Hylden. Men paa den anden Side maa det godskrives Gabel, at det hidtilværende uhyggelige Forhold mellem den enevældige Kongemagt og den danske Adel ophørte. Det er muligvis ogsaa Gabel, den Bestemmelse kort før Tronskiftet skyldes, at de slesvigske Sager henlagdes fra Tyske til Danske Kancelli, en Bestemmelse, der dog ikke fik Varighed. Frederik III drog atter uden for København, ikke blot »laa han paa Landet« paa Frederiksdal ved Furesø, mens hans Gemalinde slog sig ned paa den lige overfor liggende Odde, hvor hun opførte Dronninggaard og holdt store Fester i fransk Stil i Parken og paa Søen. Endnu længere borte, mellem Holbæk og Kalundborg, købte Kongen den gamle Herregaard Torbenfeld og omdøbte den til Frydendal. Vi har her en Begyndelse til det Landliv om Sommeren, der under hans Søn skulde blive Mode i de højere Kredse, og siden faa saa fast Rod. Der er desuden adskillige Træk, som tyder paa, at den danske Adel var i Færd med at forsone sig med den nye Tilstand.

Dronning Charlotte Amalie.
Maleri af S. Duarte. Frederiksborg.
Ungdomsbillede; i Baggrunden skimtes Hessens Hovedstad Kassel.

Det kunde dog ikke være andet, end at man i de yngres Kreds ofte dvælede ved Tanken om et Tronskifte som en forjættelsesrig Begivenhed. Den skulde komme ret uventet. Skønt Frederik III kun var 60 Aar gammel og af Naturen ikke sygelig, havde han dog Byrden af sine Forfædres Forsyndelser at bære, saa der kun skulde en pludselig opstaaet Lungebetændelse til at fælde ham. I Febr. 1670 gik han uventet bort. Kongelovens Forfatter skrev Gravskriften over ham i Roskilde Domkirke. Den begynder med Ordene: »Her hviler han, hvem Danmark skylder sin Bestaaen«.

9. Christian V's første Regeringsaar.

Christian V var ved sin Tronbestigelse knap 24 Aar gammel. I Modsætning til sin Forgænger havde han ringe Interesse for aandelige Sysler. Hans kraftigt, ja groft byggede Legeme, der havde Anlæg for Fedme, henviste ham til stærke Legemsøvelser som Jagt og Ridning. Aandeligt Arbejde var ham derimod uvelkomment, han følte sig daarligt oplagt dertil, da han hele Livet igennem led af Susen for Ørerne og Tunghed i Hovedet. Derfor var den unge Konge vel i Besiddelse af sund Forstand og et godt Hjerte, men uden Aandslivlighed eller Selvtillid. For ham var Regentvirksomhed Pligtarbejde, men moralsk som han af Naturen var, betød Pligten meget for ham. Hertil kom, at han var opdraget til store Tanker om sit Kongekald, og at han blev prikken, hvis nogen gik hans Enevoldsmagt for nær. Den brandenburgske Gesandt skriver om ham: »Han taaler ikke, at man skæmter med ham, og han kan ogsaa let fatte Skinsyge, især mod sine Ministre. Men« — tilføjer Gesandten meget betegnende — »Skinsygen bliver i Almindelighed siddende virkningsløs i ham, hvis man ikke nu og da kommer ham til Hjælp og viser ham, hvad de forskellige Ministre stiler efter af Egoisme.«

Christian V som ung.
Maleri af Abr. Wuchters. Frederiksborg.

Christian V kom til Magten i et lykkeligt Øjeblik. En stor Forventning strømmede ham i Møde. Et Vidnesbyrd herom er talrige anonyme *Reformforslag.* En Forfatter foreslog Kongen »ikke at betro een

Minister (ɔ: Gabel) alt«, men oprette et virkeligt Statsraad; ikke »at betro sig til een Stand alene« (ɔ: Adelen), men drage Borgerstanden frem ved dens Side; fremme Handelen ved Indkaldelse af fremmede Fabrikanter og Købmænd, selv paa Betingelse af, at disse fik fri Religionsøvelse; som Støtte for Handelen at lægge Hovedvægten paa Flaaden, men indskrænke den hvervede Hær, saa at man i Stedet byggede paa den nationale Milits; endelig til Gengæld for denne nye Byrde at indskrænke Landbefolkningens Matrikelskatter. Hvis alt dette gennemførtes, kunde man derefter tage fat paa Kongens Yndlingsplan: Genvindingen af de tabte Landskaber Øst for Sundet. »Men al Ting har sin Tid.«

Sjældent er et Program i den Grad blevet virkeliggjort som ovenstaaende. Men hertil krævedes unægtelig nye Mænd.

Gabels Dage var talte. Hans Tilnærmelse til den gamle Adel var aldrig blevet besvaret med Tillid. Fra England kom nu Gyldenløve tilbage, fuld af Stolthed over at have lagt Grunden til en ny Forbindelse med dette Land; fra Slesvig mødte samtidig Fr. Ahlefeldt, opfarende og fuld af gammelt Nag til Gabel. Allerede i April 1670 havde disse to Mænd faaet opløst Koalitionen mellem Gabel og Adelen, og Gabel faldt som Minister efter et voldsomt Sammenstød i »Gehejmeraadet«, hvor Ahlefeldt endog havde lagt Haanden paa Sværdet. Magten laa herefter hos Gyldenløve, Ahlefeldt og deres adelige Venner.

Denne Balance viste sig dog langtfra stabil. Den regnede ikke tilstrækkeligt med de uundgaaelige Modsætninger mellem den gamle og den nye Tids Mænd; den tog heller ikke Hensyn til Kongen, der var skudt i Baggrunden; endelig oversaa den det borgerlige Elements berettigede Krav paa Indflydelse.

Peder Schumacher havde forholdt sig afventende under disse første Storme. Straks efter Tronbestigelsen var han blevet bekræftet i alle sine Stillinger med den nye Titel »Over-Geheime-Kammersekretær«, et Vidnesbyrd om, at hans overordnede Plads i »Kongens eget Kammer« endnu ansaas for den vigtigste. Han havde straks fra første Færd forstaaet at vinde den nye Konges Gunst. I Maj Maaned lagdes Nyskabningerne inden for Administrationen i hans Haand. Der dannedes for første Gang efter fransk Mønster et virkeligt Gehejmeraad med ham selv som »Gehejme-Etatssekretær«, og bestaaende af de syv øverste Ministre med Kongen som Præsident. Heri var karakteristisk nok hverken Rentekamret eller Tyske Kancelli repræsenteret, mens baade Kansleren og Vicekansleren sad for Kancelliet, et Vidnesbyrd om dettes begunstigede Stilling. De øvrige Medlemmer var Hans Schack, Kørbitz, Henrik Bjelke, Gyldenløve og Ahlefeldt. Da Gehejmeraadets vigtigste Beskæftigelse var Udenrigspolitikken, overførtes tillige hele

den udenlandske Korrespondance fra Tyske til Danske Kancelli, der blev Gehejmeraadets Ekspeditionskontor. Danske Kancelli beholdt fra nu af til Enevældens Ophør en Præferencestilling blandt Kollegierne. Hvad Sekretærens Arbejde angaar, bestod det ikke alene i at føre Raadets Beslutninger i Pennen, men ogsaa i at forelægge de Sager, som skulde behandles. Heraf kunde der efterhaanden vokse en Førsteministers Stilling frem.

Kort før Gehejmeraadets Oprettelse havde Kancellikollegiet faaet sin *Instruks;* Kongen havde givet Schumacher en Række Punkter til nærmere Udformning, der begynder saaledes: »Min Mening om den Kancelliinstruks haver jeg befalet Schoumaker at sætte op, som bestaar i disse Punkter« ..., men de følgende Punkter, der er lige i Schumachers Aand, viser tydeligt, at Haanden vel var Esaus, men Røsten Jakobs. Det samme gjaldt forøvrigt om de andre Kollegiers Instrukser, der fremkom i Løbet af Sommeren, og som Schumacher har forfattet. De er af ensartet Støbning, og som fælles Træk kan paapeges, at Ligevægten mellem det borgerlige og det adelige Element inden for Institutionerne atter hævdedes, at de kollegiale Raadslagninger strengt paabødes, og at Oversekretærerne (altsaa i Danske Kancelli Schumacher) skødes helt i Forgrunden paa Kollegiepræsidenternes Bekostning. Det var nemlig dem alene, som skulde forelægge Sagerne i Møderne og siden ekspedere dem. Desuden skulde alle Ansøgninger, hvad de end omhandlede, indsendes til Danske Kancelli, hvor Schumacher (og den anden Oversekretær, Schult) aabnede dem og efter Indholdet fordelte dem til de forskellige Kollegier. Atter et Plus for Kancelliet over for de øvrige Forvaltningsgrene. I Rentekamret fik Rentemestrene en til Oversekretæren svarende Stilling. Ydermere stillede Schumacher Skatkamret i et vist Afhængighedsforhold til det af ham selv ledede »Kongens Kammer« og lod kgl. Befalinger til Skatkamret udfærdige gennem Kancelliet. Hvad de militære Kollegier angik, traadte de stærkt i Skygge for de civile; Schumachers Valgsprog var jo senere: »Pennen styrer Sværdet«. Dog interesserede han sig virkelig for Flaadens Udvikling og fik paabudt, at der hvert Aar skulde bygges nogle nye Skibe. Men en særlig Opmærksomhed viste han Kommercekollegiet, der atter bragtes til Kræfter efter den svage Begyndelse siden 1668. Det skulde forøvrigt ikke alene fremme Handel og Industri, men ogsaa Agerdyrkning og Rydninger, og i det sad, foruden Gyldenløve og Jens Juel som Præsidenter, Købmænd som Hans Nansen d. y., Peder Pedersen Lerche og Gabriel Marselis samt særligt pengeforstandige Mænd. Det fik sin Bolig paa Børsen midt i det travle Forretningsliv, og dets Hovedvirksomhed blev at skabe de store Handelskompagnier.

Saaledes var i Løbet af 1670 det Regeringsmaskineri skabt, der i

sine Hovedtræk har virket lige til vore Dage. Det var et civilt og borgerligt *Oversekretærregimente,* med et moderne Ord: et Departementschefstyre. Mønstret var denne Gang, i Modsætning til 1660, fransk, og Hovedmanden derfor var Schumacher. Det var hans anden store Gerning i dansk Statsliv; efter Forfatningen nu *Forvaltningen.* Som den brandenburgske Gesandt samtidig udtaler det: »Dette har Sekretær Schumacher gennemført, der nu har snart de fleste Sager under sig og er i stærk Stigen.«

Men ved Siden af den egentlige Administrations Opbygning skete der ogsaa i andre Retninger et betydningsfuldt Arbejde. Hvor stor Andel i dette Schumacher har haft, kan vi ikke sige; det er sandsynligt, at han har været med dertil, men at andre som Gyldenløve og Ahlefeldt er gaaet i Spidsen. Hovedopgaven var her Balance i *Statsregnskabet* og Lettelse af *Skattetrykket.* For at naa dette indrømmede Kongen en væsentlig Nedsættelse af Hofudgifterne ved Personalets Indskrænkning, dog ikke inden for den elskede Jagtetat. Og som den lydige Søn, Christian V var, forhøjede han endog Enkedronningens Apanage. Fra 1672 lykkedes det dog at spare ca. 70 000 Rdl. paa de samlede Hofudgifter. Ogsaa Embedsmandslønningerne blev nedskaaret med ca. 100 000 Rdl. Den hvervede Hær indskrænkedes, og til Erstatning indrettedes der paa Krongodserne en staaende national Rytterhær paa 4000 Mand, hver med en Gaard paa 8 Tdr. Htk. at bo paa. Alle disse unge Bønder skulde i Fredstid dyrke Jorden. Den samlede Reduktion paa Udgiftssiden blev altsaa et Par Hundrede Tusinde Rdl. Tillige mildnedes Skattetrykket ved en Nedsættelse af Matrikelskatten paa Landet og i Købstæderne i Danmark med en Fjerdedel. Samtidig fritog man Godsejerne for Skat af deres Sædegaarde, mod at de til Gengæld skulde staa inde for Afgiften fra deres Bønder. Resultatet var en aarlig Nedgang i Matrikelskatten paa godt 100 000 Rdl. aarlig.

Sædegaardenes Skattefrihed havde været en Gave til Adelen, men den tilføjede Betingelse gjorde den snart til en »Danaergave«, der kostede Godsejerstanden mere, end den indbragte. Koalitionen af de nye Magthavere viste sig da ogsaa snart uholdbar, allerede i August rev det ud mellem Gyldenløve og hans adelige Venner. Da Ahlefeldt i den følgende Maaned var vendt tilbage til Hovedstaden, dannedes der et Slags Forbund mellem de to fornemme Ministre og den indflydelsesrige Etats- og Kammersekretær, selv om den sidste foreløbig beskedent holdt sig i Baggrunden. For Offentligheden var det den norske og den holstenske Statholder, der havde Styrelsen i deres Hænder, og disse to betragtede næppe heller den »lille Skriver«, som hans Uvenner kaldte ham, som deres jævnbyrdige. Ahlefeldt tog foruden Her-

tugdømmernes indre Styrelse de udenrigske Forhold paa sig, og Gyldenløve beskæftigede sig foruden med Norge ogsaa med Flaadens og Handelens Udvikling. Men Schumacher fik det meste af Danmarks indre Styrelse paa sine Hænder, og han mødtes med Gyldenløve, til hvem hans Forhold stadig blev varmere, i sin Interesse for Søfarten.

Christian V's Krone, baaret første Gang ved Salvingen 1671, sidste Gang ved Christian VIII's Salving 1840. Udført omkring 1665 af Paul Kurtz i København. Rosenborg.

Da Gyldenløve desuden var fornøjelsessyg, og Ahlefeldt magelig, men Schumacher et Arbejdsmenneske, gled bestandig flere af Forretningerne over paa hans Hænder.

Men han byggede ikke alene paa Interessefællesskabet og Venskabet med disse to Stormænd; til syvende og sidst beroede hans Stilling paa hans stadigt stigende Indflydelse hos Kongen. Det var næppe nogen dybere Sympati eller Forstaaelse, som bandt dette sunde, men tunge Friluftsmenneske til den fintbyggede og aandfulde Lærde, saaledes som Tilfældet havde været med hans Forgænger paa Tronen. Snarere synes det at have været Følelsen af hans Uundværlighed i Forbindelse med et vist Velbehag ved den belevne Ærbødighed og det fine Vid, som Kammersekretæren altid viste over for sin kongelige Herre. Man synes ligefrem at kunne høre Christian V's kraftige Latter, mens han, inspireret af Sekretæren, som staar bag hans Stol, nedskriver sin kongelige Beslutning i Kanten af en af Skatkamrets Indstillinger, som t. Eks. »De vil alle have, og kan ikke alle faa«; »Ved I det ikke,

saa ved jeg det ej heller«, eller »Her er mange Slags Kød i denne Frikassé«.

Der hviler en høj Luft over disse første Aar, da en Række fremragende nye Mænd, støttede til en ung Konges Gunst, efter at Administrationen og Finanserne er bragt i Orden, tager fat paa Arbejdet for den dansk-norske Helstats indre Udvikling. Det er ingen Tilfældighed, at man samtidig sporer en Lyst til at fremdrage nationale Farver og Minder som Symboler for den nye Tid. Denne Foraarets Arbejdsglæde forplanter sig fra dem til Folket; der kommer en hidtil ukendt Drift i det økonomiske og praktiske Liv, ja selv Aandslivets Marker, der længe havde ligget udyrkede hen, begynder at vise grønne Spirer. Der er en almindelig Følelse af, at efter haarde Prøvelser og paafølgende Dødvande er Lykken nu endelig ved at vende sig og smile til vort Land.

Den centrale Kraft i dette Arbejde var Schumacher. Danske Kancelli var nu blevet hans faste Borg. Den gamle Kansler Peder Reedtz var trængt tilbage fra Hovedindflydelsen, og da han en Dag mødte sin unge Rival paa Slotstrappen, skal han mismodig have sagt: »De gaar opad, Monsieur; jeg nedad«. Dette var kun alt for sandt. Heller ikke den anden Oversekretær, Schult, kunde staa sig i Konkurrencen. Det maaler ret godt Schumachers Magt i Kancelliet, at medens han før Tronskiftet kun havde besørget en lille Trediedel af Ekspeditionerne, steg Antallet i 1671 og 1672 til henimod femten »Sager« om Dagen. Det var naturligvis de betydningsfuldeste Spørgsmaal, han fik til Behandling, og hans bevarede Haandskrift i Rigsarkivet (f. Eks. paa Skovforordningen) viser, hvor omhyggeligt han gik til Værks med stadige Omarbejdelser af sine Tanker og Udtryk. Foruden sin Stilling som Oversekretær havde han yderligere fem selvstændige Embeder under sig. Naturligvis maatte de staa i anden Række. I Statskollegiet mødte Schumacher saaledes i 1671—72 kun fjorten Gange, i Højesteret seks Dage. Kancelliet i Forbindelse med Kongens Kammer og Gehejmeraadet var hans Hovedarbejdspladser.

Et andet Spørgsmaal er det, hvad der kom ud af denne Virksomhed, og hvad der i det hele udrettedes i Christian V's første Regeringsaar. Schumacher og hans Fæller var i udpræget Grad Børn af deres Tid, og heraf følger, at Hovedinteressen samlede sig om Handel og Industri. Hovedhjørnestenen i Arbejdet maatte Kommercekollegiet være, hvis Formaal efter Schumachers Instruks var, »at ikke fremmede sig med vores Skade skulle berige, men vores Landes Indbyggere efterhaanden komme ind igen med Trafiken, som omkringliggende, *endog ingenlunde saa bekvemt situerede Naboer* os ganske haver sat ud af Possession med.« Det er den gamle Tanke om Køben-

havns fortræffelige geografiske Beliggenhed som Stabelplads for Østersøhandelen, der her atter udtales. Stødet til de nye Indretninger kommer ofte fra andre end Schumacher, men han griber dem med ægte Statsmandsblik, udformer dem og fører dem ud i Livet.

Det første Problem var *Salthandelen*. Den havde indtil 1665 været monopoliseret i et privat Kompagni med Kort Adeler som Leder, 1665—68 havde der været fri Handel med denne Vare, og fra 1668 havde den ligget under et kgl. Saltkammer, saaledes at Indtægten skulde bruges til Flaadens Underholdning. Begge Indskrænkninger havde vist sig uheldige og sat ondt Blod. Nu blev fra 1670 Salthandelen givet helt fri, kun paa Betingelse af, at Indførslen skulde ske paa større Skibe, der i Krigstid kunde anvendes som en Reserve for Flaaden (Defensionsskibe). Det var et Forsøg paa at forbinde en Forøgelse af Indførselen med en Vækst af Handelsflaaden og af Marinen. Dette Forsøg maa siges at være lykkedes udmærket. Man ser, at Saltindførselen til København, der 1669 kun havde været 970 Læster, det følgende Aar steg til 1300, og 1673 til 1600 Læster (heraf førtes Halvdelen videre til Provinsen, mens 125 Læster atter udførtes). Først den skaanske Krig ødelagde denne Handel som saa meget andet.

Jens Juel. Maleri paa Frederiksborg.

For Handelen paa de fremmede Verdensdele ansaa man det for mere hensigtsmæssigt at fremkalde Handelskompagnier. Som Støttepunkter herude havde vi i Forindien fra Christian IV's Dage *Trankebar*, og i Frederik III's senere Aar var Øen *St. Thomas* i Vestindien blevet besat. I November 1670 og Marts 1671 udstedtes Oktrojer for to nye Kompagnier, et *ostindisk* og et *vestindisk*. Deltagerne var dels adelige og dels borgerlige. Til det første Kompagni tegnedes der en Aktiekapital paa 150 000 Rdl., til det vestindiske 50 000, og her stod Kongen i Spidsen som første Aktionær; han skænkede det desuden Skibe og Søfolk. Hvert Kompagni styredes af tre Direktører, blandt

hvilke *Jens Juel* var den betydeligste. Schumacher forfattede de nærmere Bestemmelser; de minder slaaende om de samtidige franske Handelsselskabers, men det frisindede Præg skyldes ham selv, f. Eks. at der ikke behøvedes kgl. Bekræftelse paa Aktionærernes Direktørvalg, at af Tilsynsmændene Halvdelen skulde være adelige, Halvdelen borgerlige, at ingen Aktionær maatte have mere end een Stemme, og at Direktørerne skulde træffe deres Beslutninger ved Stemmeflerhed. Det vestindiske Kompagni blev næsten suverænt uden for Europa, kunde i Kongens Navn slutte Alliancer og paa egen Haand føre Krige og udnævne Embedsmænd. Schumacher var ogsaa utrættelig i at knytte Forbindelser for det ostindiske Handelsselskab, han skrev i den Anledning til Fyrsterne i Indien og paa Java, ja selv med Forindiens Overhersker Stormogulen stiftedes nabovenligt Forhold. Ogsaa disse to Kompagnier fik derfor i Begyndelsen af 1670erne en betydelig Blomstring, det vestindiske hjembragte saaledes 1673—75 for 40 000 Daler Varer, altsaa næsten hele Aktiekapitalen, og om Udbyttet af det ostindiske Kompagni 1673 siger Anders Bording i sin Avis, at det

> »skal beløbe sig, som os er vorden sagt,
> til mer end dobbelt det, som derudi var lagt«.

Disse Kompagnier blev imidlertid ikke de eneste. Et *guineisk* Selskab stiftedes 1672; de tre Admiraler Kort Adeler, Niels Juel og Jens Rodsten fik Eneret paa Fiskeri og Handel i *Grønland*, og ogsaa paa Handelen med *Rusland* havde man sin Opmærksomhed henvendt. Handelsselskabernes Skibe fik Toldlettelser i Danmark, naar de var indrettede som Defensionsskibe, og Varer, der oplagredes i København til Genudførsel, slap med lav Fortoldning, altsaa et Tilløb til en Frihavn. Frugterne af denne Virksomhed var betydelige. Som en Elev af Schumacher nogle Aar senere skrev til ham: »Thi hvilken værdigere Prydelse kunde man tænke sig for Dit Hus, og hvad vilde være kærere for os at beskue, end at se Retfærdigheden løfte Hovedet, Handelen blomstre op paany, og det danske Flag flyve hen over hele Havet, ja fæstes uden for vor Verdensdel under en ny Sol?«

Dette var dog kun den ene Side af det Program, som Schumacher og Gyldenløve gennemførte. Raastofferne skulde forarbejdes herhjemme og derved overflødiggøre Indførsel af færdige Varer fra Europas Industrilande, ja maaske konkurrere med dem paa de store Markeder. Et vigtigt Spørgsmaal meldte sig her straks: Vilde man ved at slappe Religionstvangen bevæge dygtige *udenlandske Industridrivende til at* slaa sig ned i Danmark, og her *oparbejde Industrivirk-*

somheder? Kun herved kunde man erhverve den praktiske Erfaring, der vilde føre over Industriens Børnesygdomme. Gyldenløve og Schumacher var enige med Flertallet af Statskollegiets Medlemmer om det heldige heri, da der 1670—71 var Tale om at indføre Religionsfrihed i Fredericia, om blot Samvittighedsfrihed for portugisiske Jøder i visse Byer, endelig om at tillade den franske Gesandt at bygge et katolsk Kapel i København. Andre Medlemmer af Statskollegiet mente, maaske med god Grund, at Skattefrihed og Toldlettelser vilde virke mere dragende paa de fremmede end Tilladelse til at dyrke Gud paa deres Vis. Muligt var det denne Uenighed, som gjorde, at Friheden den Gang ikke blev vundet. Men da den franske Hær det følgende Aar 1672 syntes helt at skulle knuse den hollandske Republik, og dens Købmænd og Fabriksherrer ventedes at ville søge Tilflugt hos venligsindede Nationer, kom Problemet naturligt nok atter frem og gav Anledning til store Drøftelser i de danske Regeringskredse. Det drejede sig jo om reformerte, en Trosbekendelse, der stod os nærmere end nogen anden ikke-luthersk, og det handlede om Mænd, der med aabne Arme modtoges i andre lutherske Lande som Sverige og Brandenburg. Men ogsaa da strandede alle Forsøg, og dette skyldtes Gejstligheden i Biskop Vandals Person, der paavirkede Kongen.

Alligevel udrettedes der ikke saa lidt for at rejse *nye Industrigrene.* Tobaksspinderier myldrede op af Jorden i vore Købstæder. Et »Vantmageri« (ɔ: Klædefabrik) oprettedes 1671 af selve Kommercekollegiets Medlemmer, der vilde vise, »hvorledes disse Landes Uld ved dens Forarbejdning her i Landet beneficeres kunde, og mange Folk Arbejde og Ophold skaffes«. Børnehuset i København fik Bevilling paa at bygge en Valkemølle og et Farveri med Eneret paa at forsyne Hæren med Klæde. Teglværker »efter hollandsk Manér«, Saltværker og et Knivværk i Dyrehaven er kun nogle Eksempler. Schumacher støttede stærkt denne industrielle Udvikling, og han fulgte Regeringens gamle Retningslinie, naar han søgte at værne de nye Værker mod Lavenes Plagerier. De fleste nye Virksomheder samledes naturligt i København, thi om Provinsstæderne hed det, desværre ikke uden Grund, »at de ikke er i den Stand, at de kan købe Varer og med Penge soulagere (støtte) Landet«. Skønt Schumacher delte dette Syn, var han human nok til ikke at ville ramme Smaabyerne ved f. Eks. at berøve dem deres Toldsteder, og da man vilde forlange den afbrændte norske By Frederiksstad genopført med lutter Stenhuse, fandt han, at »det er uraisonabelt at paalægge Vilkaar, som ikke kan præsteres«.

Københavns Udvikling i disse Aar var da ogsaa betydelig. I Byens

Styrelse styrkede Schumacher som Centralisationens Mand Magistratens Magt over Lavene, og han værnede om Svendenes Frihed over for disse. I stort og smaat lagde han Vægt paa at forskønne sin Fødeby, hvis berømteste Søn han skulde blive.

Men ogsaa for sin anden Moder, *Universitetet,* nærede Schumacher varm Interesse. Han krævede meget af Embedsmændene, ikke mindst af Præsterne, forhørte dem om deres Kundskaber, naar de kom til ham for at søge Embeder, og fulgte med Opmærksomhed deres Prøveprækener fra sin Stol i Helligaandskirken. Men han var dem paa den anden Side en saa god Ven, at det allerede i Sommeren 1672 hedder om ham, at »han ene nu fast er Gejstlighedens Støtte og Forsvar«.

Elefantordensklenodiet blandt Kronregalierne; udført til Christian V. Rosenborg.

Nok saa megen Omsorg viste han vel for *de verdslige Embedsmænd,* og man har anket over, at han var noget for ivrig til at hjælpe sine nærmeste frem. Sandt er det, at flere af dem næppe var kommet saa hurtigt i Vej uden hans Protektion, men at denne ikke var ufortjent, fremgaar af, at de saa godt som alle kom helskindede over hans Fald og i de følgende Aar stadig steg højere. Sagen var, at han omhyggeligt prøvede dem, han hjalp frem. Om en uværdig Ansøger, som man engang vilde prakke ham paa Halsen, sagde han de mindeværdige Ord: »Jeg og vi allesammen vil sidde paa Bænk med Adelen, men der skal ingen Narre til.«

Paa denne Baggrund maa hans Lighedsstræben ses. Fra 1671 havde Schumacher faaet adelige Friheder for sit norske Gods, der blev kaldet *Griffenfeld,* og han tog Navn herefter. I Løbet af samme Aar blev han Gehejmeraad og Ridder af Dannebrog. Nogle Maaneder tidligere havde man set Oprettelsen af *Greve- og Friherrestanden,* af *Elefant-* og *Dannebrogsordenerne* samt Udstedelsen af *Rangforordningen.* Vi har ingen Beviser for, at Griffenfeld (som det saa ofte hedder) skulde være Faderen til disse Nyindretninger, der skulde give Kongemagten »lustre«. Men der er heller ingen Anledning til at tro, at han skulde have misbilliget dem. Efter Opløsningen af Forbindelsen mel-

lem Gyldenløve og den danske Adel den foregaaende Sommer maatte det ligge baade den norske og den holstenske Statholder nær at ønske en ny Overklasse skabt ved Kongens Magtfuldkommenhed og med Adgang for hvem, han udpegede. Den herskende økonomiske Grundsætning, at Storgodsdrift var den mest lønnende Dyrkningsmaade, maatte virke i samme Retning; thi til Oprettelsen af et Grevskab krævedes et Jordkompleks paa 2500 Tdr. Htk., til et Baroni 1000. Denne Jord maatte Besidderen selv erhverve, og han opnaaede derefter, at Staten lagde Majoratsbaand derpaa, saa at det aldrig kunde forlade vedkommende Slægt. Desuden fik Majoratsbesidderen Tiendefrihed og Skattefrihed for Hovedgaardstaksten samt samme Frihed for en Del af Bøndergodset. Men den nye Overklasse bestod ogsaa af dem, som havde Rang, først og fremmest Embedsstanden, hvori de dygtigste af Adels- og Borgerstanden mødtes. Enevælden, og Griffenfeld med den, ønskede ikke Lighed i Ordets moderne Betydning; den vilde ikke trykke Adelsstanden ned, men hæve Borgerstanden op ved dens Side.

Mogens Frijs, den første Greve af Frijsenborg, i Dannebrogsordenens Dragt. Maleri af Abr. Wuchters. Frederiksborg.

Som første Mand i denne »noblesse de robe« stod fra 1671 Griffenfeld. Men han var ikke den eneste Borger, som i disse Aar kastede Glans over sin Stand. Som et endnu større Navn lever endnu *Niels Stensen,* den berømte Anatom og Geologiens Grundlægger. Det var Griffenfeld, som reddede sin Kammerat fra Ungdomsdagene for Danmark og knyttede ham til vort Universitet paa et Tidspunkt, da han var kommet i Miskredit herhjemme ved at gaa over til Katolicismen. Paa tilsvarende Maade støttede han Digteren *Thomas Kingo* og Korttegneren *Johs. Mejer.* Rundt om ham i Kancelliet flokkede sig en Skare dygtige Elever. Snart vil vi ogsaa møde dem i Udenrigsstyrelsen, men i disse første Aar holdt Griffenfeld sig forsigtigt tilbage fra denne Side af Regeringen og overlod den til Ahlefeldt og Gylden-

løve. I Statskollegiet ser man ham i Begyndelsen følge Ahlefeldt ved Afstemningerne, naar denne tilraadede ikke at gaa for voldsomt frem mod de sønderborgske Hertuger eller Hansestæderne, et Vidnesbyrd om Griffenfelds stadigt udprægede Sindsligevægt. Efter Ahlefeldts Afrejse til Hertugdømmerne er det Vennen Gyldenløve, han støtter. Saaledes forstod han endnu paa denne Tid at underordne sig, og han gav den danske Enevælde et Præg af Harmoni, som hidtil havde været savnet. Men paa eet Punkt var han altid rede til at vise Tænder: Naar der var Tale om at beskære den absolutte Suverænitet, som Kongemagten havde vundet, og han selv udpenslet i »Kongeloven«. Han vilde ikke gaa med til, at de københavnske Borgere 1670 fik Forslagsret ved Besættelsen af Assessorstillingerne i Kommercekollegiet; ej heller til, at Provinsstædernes Borgere 1672 fik samme Indflydelse ved de ledige Magistratsembeder. Den samme Mand, som ved Handelskompagniernes Indretning havde kunnet følge et liberalt Princip, og som havde stillet sig demokratisk, naar Talen var om Svendenes Forhold til deres Mestre, kendte ikke til Vaklen, saa snart Staten stod over for de enkelte Borgere, men var her ubetinget paa den førstes Side. At Helheden fortættedes for ham i Kongens Person, og at »Kongens Hjerte hviler i Guds Haand«, som han ofte skriver i sine Privatoptegnelser, bidrog til, at Sagen for ham blev enkel og anskuelig, og at den fyldte ham med Ensidighedens hele Varme. Hvorledes vilde det gaa, hvis den Dag kom, da han i Praksis sondrede mellem Staten og dens Overhoved og følte sig nærmest knyttet til den første?

10. Griffenfelds Magtperiode.

Begyndelsen af 1670erne havde været en fredelig Tid for Europa. Efter 1668, da Triplealliancen mellem Nederlandene, England og Sverige havde standset Frankrig i dets Sejrsløb mod Spanien, havde det set ud, som de vigtigste Tvistepunkter mellem Staterne var ryddet af Vejen. Kun faa vidste, at Frankrig imens forberedte den Revanchekrig mod Holland, som Ludvig XIV ønskede af Hævnlyst, og hans Minister Colbert vilde have for at stække den blomstrende nederlandske Handel. I al Hemmelighed var det lykkedes den franske Konge at opløse Treforbundet og drage England og Sverige over paa sin Side. En Periode af fransk Imperialisme var i Virkeligheden ved at udvikle sig.

Herhjemme, som saa mange andre Steder, var man ikke klar over, hvad Fremtiden bar i sit Skød. Hovedinteressen samlede sig om *den*

oldenborgske Arv, men den Linie af Forstaaelse med Gottorp, som var indledet af Gabel i Frederik III's senere Aar, blev ikke fortsat af hans Efterfølgere i Udenrigspolitikken efter April 1670, Gyldenløve og Ahlefeldt. Mere og mere blev man nemlig klar over, at der var al Udsigt til, at den Proces med Plön om Arven, som var begyndt for Rigskammerretten, vilde falde ud til vor og Gottorps Skade, og bag om sidstnævntes Ryg kom man derfor i Udgangen af 1670 til en fredelig Forstaaelse med den unge Johan Adolf af Plön. Resultatet var, at Hertugen af Plön foruden en stor Afstaaelsessum for sin Arveret til Oldenborg opnaaede Løfte om senere Lenshylding i Slesvig og Holsten. Ahlefeldt var Hovedmanden for denne kloge Politik; som alle kgl. Statholdere i Hertugdømmerne siden Rantzauernes Dage var han nemlig en født Modstander af Hertugen af Gottorp.

Hertug Christian Albrecht af Holsten-Gottorp. Maleri af L. Weyandt, 1697. Rosenborg.

Dette Forlig maatte imidlertid drive Gottorp, hvis ledende Statsmand var Kansleren Kielman v. Kielmansegg, endelig over i Sveriges Arme, og det oldenborgske Spørgsmaal tvang os derfor ind i den europæiske Storpolitik, hvor Modsætningen mellem Nederlandene (med Østrig) og Frankrig for hver Dag blev skarpere. At Danmark maatte komme til at staa fjendtligt til Sverige, laa ikke saa meget i vort Ønske om at genvinde de tabte skaanske Landskaber som i selve den Kendsgerning, at vi i modsat Fald vilde blive en svensk Vasalstat, indkredset af Sverige med dets Forbundsfælle Gottorp og endda udsat for den Fare at blive angrebet af de søfarende Nationer i Vesteuropa, hvis Sverige genoptog sine Planer fra Karl Gustavs Dage om at lukke Øresund og Bælterne. Men skulde vi vælge at stille os paa Nederlandenes eller paa Frankrigs Side? Det første betød Herredømmet for os paa Østersøen og Muligheden for et Angreb paa Skaane. Men Skaanes landfaste Forbindelse med Sverige medførte ganske vist, at vor Genforening dermed altid vilde blive af prekær

Varighed. Anderledes derimod, hvis vi fik Frankrig med os, thi saa var der gode Udsigter for os til at kaste Svenskerne ud af deres nordtyske Besiddelser, og det vilde næppe volde Vanskeligheder at knytte vundne tyske Landskaber til os gennem Holsten, da en levende tysk Nationalfølelse paa den Tid endnu ikke fandtes.

I. Kielman von Kielmansegg. Holsten-gottorpsk Kansler. Maleri paa Frederiksborg.

Meningerne herhjemme var meget delte. Den unge Konge var krigslysten og tænkte sig altid en Genoplivelse af det gamle Forbund med Holland til Skaanes Genvinding. Gyldenløve og Ahlefeldt synes at have været mere afdæmpede, men ogsaa de hældede mod den samme politiske Side; den norske Statholder dog navnlig af Sympati for Nederlandene, hans Kollega i Hertugdømmerne mere paa Grund af hans Slægts Vedhængen ved den tyske Kejser. Men allerede fra Christian V's første Regeringsaar var der herhjemme en Retning, som tenderede mod Frankrig og i dette Land saa Fremtidens Stormagt. Hvem der er denne politiske Tankes Fader, kan ikke fastslaas, men sikkert er det, at Griffenfeld, da hans Indflydelse steg, i den Grad knæsatte den, at den maa kaldes hans egentlige *Statsmandstanke*. Men en Grundbetingelse for dens Virkeliggørelse var, at Ludvig XIV foretrak Forbindelsen med os fremfor med Sverige. Det var det første Stød, Griffenfeld fik, da Frankrig i April 1672 sluttede Forbund med Sverige under Løfte om store Subsidier, og da det endogsaa lykkedes Svenskerne at faa den Bestemmelse indført i Traktaten, at Danmark ikke maatte optages deri.

Det var fra dette Øjeblik givet, at Danmark maatte indtræde i den modsatte Lejr; thi en Neutralitet uden Subsidier under det almindelige europæiske Opgør vilde have været det farligste af alt. Men Griffenfeld opgav derfor ikke sin Hovedplan. Han mente vel, at man maatte nærme sig Frankrigs Modstandere og modtage Pengehjælp fra dem, men at man ikke skulde stille sig ligefrem aktivt paa deres Side for ikke at støde Kong Ludvig definitivt fra os. Maalet maatte nu være at opløse Forbundet mellem Frankrig og Sverige og vise først-

nævnte, hvor værdifuldt vort Venskab var. Da vi efter Ludvig XIV's Indfald i Nederlandene i Efteraaret 1672 tiltraadte *et nordtysk Forbund,* navnlig med Brandenburg og Kejseren, var det derfor kun paa den Betingelse, at man ikke skulde blande sig i den samtidige Strid mellem Generalstaterne og Frankrig, og da Kejseren dog i Begyndelsen af 1673 vilde drive det nye Forbund frem til ligefrem Indgriben til Nederlandenes Fordel, gennemførte den danske Gesandt, at man indskrænkede sig til at sende en *Advarselsskrivelse til den franske Konge.* Saaledes søgte man paa alle Maader at tækkes den mægtige. Men vor samtidige Holdning over for Sverige viste, at vi betragtede dette som vor virkelige Modstander. Paa en Række Punkter i Nordtyskland, som Grevskabet Rantzau, Lauenburg, Hamburg, ja i det fjerne Østfrisland, begyndte den danske Regering et Arbejde paa at forøge sin Indflydelse, der tydeligt nok sigtede mod Flytning fremefter af Grænsepælene.

Men paa dette Tidspunkt blev det heller ikke længere muligt at holde de tre Mænd, der havde været Danmarks Styrere indtil nu, sammen om en saadan Politik paa langt Sigt. Den altid urolige *Gyldenløve* ønskede vor øjeblikkelige Indgriben til Nederlandenes Fordel, mens Ahlefeldt sluttede sig til Griffenfeld, der holdt paa foreløbig Neutralitet. Personlig Misstemning hos Gyldenløve over for Griffenfeld kom til; med Uvilje saa »Alkibiades« paa sin Vens stadigt stigende Indflydelse og paa de Familieforbindelser, han knyttede med Landets rigeste og mest ansete Familier. Det kom til voldsomme Opgør, men Kongen stillede sig paa Griffenfelds Side, og efter at have lidt et afgørende diplomatisk Nederlag i en Forhandling med Gottorp, maatte den iltre Kongesøn trække sig tilbage til sit norske Statholderskab. Da ogsaa Ahlefeldt i de følgende Aar som Regel opholdt sig uden for København, var »*Triplealliancen*« opløst, og Griffenfeld stod alene tilbage paa Magtens Tinde.

Hans Magt beroede paa hans Herredømme over Kongen. Denne tunge, men hæderlige Mand har selv mod sit Vidende afsløret Hemmeligheden derved paa et Tidspunkt, da han begyndte at blive træt af det Aag, han som Konge maatte bære af sin almægtige Minister. Ligesom den store Kardinal Richelieu i Frankrig forstod Griffenfeld over for sin Konge ikke blot at belyse de foreliggende Spørgsmaal fra saa mange forskellige Synspunkter, at han til Slut kunde lede Monarken næsten viljeløst, hvorhen han selv vilde, men han formaaede tillige at bibringe ham den faste Forestilling, næsten hypnotisk, at hvorledes det end ellers maatte gaa, var han, Ministeren, uundværlig. Dette krævede en stadig personlig Paavirkning; det gjaldt, som man

har udtrykt det, at kæmpe om de fem Fod Fliser i Fyrstens Forværelse og aldrig slippe ham af Syne. Griffenfeld havde her andre Rivaler end Gyldenløve og Ahlefeldt. Officererne søgte med Held at paavirke Christian V til at følge sin Lyst til at kaste sig ind i Krigen, mens Griffenfeld blev sit Valgsprog tro, at »Pennen styrer Sværdet«. Kun ved at stille sin Herre i Udsigt, at Krigen mod Sverige nok skulde komme, men med Frankrig som Forbundsfælle, lykkedes det Førsteministeren at vinde Tid til sit diplomatiske Spil.

Det lod dog til at have lange Udsigter med en Ændring af Frankrigs nordiske Politik, og det blev derfor nødvendigt for Griffenfeld at tage nye Skridt, der tilsyneladende førte ham længere bort fra hans Maal. I Juni 1674 sluttede vi *en Traktat* med Kejseren, Spanien og Nederlandene, men ganske vist paa den Betingelse, at Danmark ikke skulde træde ind i Krigen, før en ny Magt, d. v. s. Sverige, angreb de allierede. Til Gengæld fik vi straks Fredssubsidier til Rustninger, og det bestemtes, at Pengene skulde forøges betydeligt, saafremt vi kom til at træde aktivt op. At Griffenfeld hermed ikke betragtede sig som bundet til den antifranske Sag, viste sig dog snart, og han har vel ogsaa trøstet sig med, at naar der var Tale om saa daarlige Betalere som Østrig og Spanien, vilde det altid være let at henvise til Traktatbrud fra de øvrige allieredes Side. Men Kongen var foreløbig tilfredsstillet, og det var vel navnlig under Følelsen af, at man styrede i den af ham ønskede Retning, at han allerede i November 1673 havde udnævnt sin Minister til *Rigskansler og Greve* og hængt Elefantordenen, »det blaa Baand«, om hans Hals. Det følgende Aar blev han Præsident i Højesteret og Patron for Universitetet. Samtidig gjorde den tyske Kejser ham til Rigsgreve, og Kurfyrsten af Brandenburg gav ham Øen Wollin til Rigsfyrstendømme. Aldrig i Danmarks Historie havde man set en borgerlig naa til en saadan Magt og samtidig bære de ydre Tegn derpaa!

Men at man styrede mod Krig, i hvert Fald med Sverige, var nu aabenbart, og Forberedelserne hertil krævede en ny Organisation, der til en vis Grad stred mod den, som Griffenfeld havde skabt for Fredens Dage. Heri ligger imidlertid ikke, at han skulde have »sønderbrudt sine egne Hænders Værk«, Kollegiestyrelsen; thi allerede tidligere havde han ofte suppleret denne ved at nedsætte særlige Kommissioner eller henvise Sager til lokale Embedsmænds Undersøgelse. Det var derfor af rent praktiske Hensyn, at de til Hæren og Flaaden bevilgede Penge 1673 overførtes fra Skatkamret til to særlige *Kommissariater,* og blandt de »fornemme Ministre«, som sattes i Spidsen for Søetatens Kommissariat, lægger man Mærke til hans dygtige Broder Albert Schumacher. De Penge, som den forestaaende Krig kræ-

vede, maatte, foruden gennem Subsidierne, tilvejebringes ved *Skatter*. Men disse *fordeltes til Gengæld retfærdigere paa Befolkningen* end tidligere, ud fra det Synspunkt, at Velstanden var steget stærkere i Købstæderne (København) end paa Landet. Konsumtionen (hvorfra Almuen paa Landet fritoges fra 1673) havde i Tresserne hvilet med 84 pCt. paa Landet; dette Tal sank nu til 71 pCt. De nye Familie- og Folkelønsskatter samt Klasseskatten, som i 1676 kom til, ramte Købstædernes Storborgere haardere end de smaa Haandværksmestre og drog Husmænd paa Landet og Tjenestefolk inden for alle Klasser ind under Beskatningen. Dette var retfærdigt, da Husmandsklassen var relativt taget nok saa godt stillet som Gaardmændene.

Griffenfeld.
Maleri af Abr. Wuchters, ca. 1673. Frederiksborg.

I disse finansielle Ændringer havde Griffenfeld ganske vist kun indirekte Del, men i øvrigt medførte den forestaaende Krig ogsaa betydelige Ændringer i hans egen Stilling. I Kancelliet lod han fra 1674 det meste daglige Arbejde gaa over til Hjælpere, i Højesteret fik han en næstkommanderende i det Justitiariusembede, der har bestaaet lige til vore Dage. Mere og mere samlede han i disse Aar alle sine Kræfter om Udenrigspolitikken, og med god Grund kaldte de udenlandske Gesandter ham med den meget sigende Titel: *Landets Førsteminister*. Der er ingen Tvivl om, at denne store Magt steg ham til Hovedet og gjorde ham til en ensom og venneløs Mand; paa den anden Side var det utænkeligt, at et saa stort Arbejde og Ansvar i Længden kunde hvile paa eet Par Skuldre, uden at disse blev overanstrengte derved. Desuden maa det desværre indrømmes, at Griffenfeld ingenlunde holdt sin Sti ren; med Rette kritiseredes han for Modtagelsen af »Gaver« fra nyudnævnte Embedsmænds Side. Hans Forhold til Kongen skiftede samtidig Karakter, hans Kaadmundethed gik alt for vidt, og ved flere Lejligheder viste han en Overlegenhed over for sin Herre, hvorover denne med Grund maatte føle sig kræn-

ket. Navnlig vilde han indblande sig i de militære Forhold og ikke levne Kongens Officerer selvstændig Magt paa deres Poster. Griffenfeld var ved at tabe Respekten for den Konge, der var ham saa afgjort aandeligt underlegen; Staten var hos ham ved at fortrænge Fyrstens Person, saa at han betragtede sig selv som Statens første Tjener. Men samtidig søgte han med menneskelig Inkonsekvens Tryghed for mulige Modstandere i den Tanke, at Kongen dog aldrig kunde svigte sin klogeste Raadgiver og sandeste Ven.

Begivenhederne tog samtidig en Fart, der rev Grunden bort under Griffenfelds Neutralitetspolitik. I 1675 skete, hvad vore allierede havde forudset, at Sverige brød Freden og til Støtte for Frankrig rykkede ind i Kurfyrsten af Brandenburgs Land. Forudsætningen var nu opfyldt for, at vi skulde komme til at deltage i Krigen. Men Griffenfeld gik endnu ud fra, at hvis vi kun kæmpede mod Sverige, vilde vi kunne undgaa at bryde med Frankrig og holde Vejen aaben for en Alliance med dette Land. Hvad der foresvævede ham, var, at Christian V skulde spille en Mæglerrolle i de almindelige europæiske Stridigheder, og at hans Mægling skulde blive til Frankrigs Fordel. Dette var aabenbart ikke nogen ærlig Holdning, da vi samtidig modtog Subsidier fra Frankrigs Fjender, og disse satte derfor al Kraft ind paa, at vi ogsaa skulde erklære Frankrig Krig. Men hertil var det naturligvis ikke muligt at bevæge Griffenfeld.

Før man begyndte de egentlige Krigsoperationer, var det dog nødvendigt at sikre sig Sveriges Vasal, den gottorpske Hertug. Efter Griffenfelds Raad indbød Kongen sin fyrstelige Svoger til et *Møde i Rendsburg* i Juni 1675. Hvad der forbandt dem, var den fælles Modsætning til de slesvig-holstenske Stænder, hvis Uafhængighed de var enige om at bekæmpe, og som i dette Aar samledes for sidste Gang. Desuden forhandlede man i tilsyneladende Venskabelighed om et Mageskifte mellem det af Kongen erhvervede Oldenborg og Aabenraa og Tønder Amter i det hertugelige Slesvig. Men midt under Rendsburgforhandlingerne kom der Budskab om, at Svenskerne havde lidt et stort Nederlag ved *Fehrbellin* i Brandenburg mod Kurfyrstens Hær. Kongens militære Omgivelser fik nu Overhaand, al Tale om Overenskomst forstummede. Fæstningens Porte lukkedes, Hertug Christian Albrecht var Kongens Fange. »Overbevist« ved sine Modstanderes Grunde gik han ind paa midlertidigt at afstaa sine Tropper og sine Fæstninger til den danske Konge. Desuden maatte han opgive den Suverænitet over sin Del af Sønderjylland, som hans Fader ved Svenskernes Hjælp havde opnaaet i Roskildefreden. Hertugen begav sig straks efter Frigivelsen til Fristaden Hamburg, hvorfra han protesterede mod det skete. Følgen blev kun, at Kongen besatte den

hertugelige Del af Slesvig og truede med at erklære den for et forbrudt Len.

Meget var naaet, men ved umoralske Midler. Og samtidig var der Tegn til, at Griffenfelds Indflydelse paa Kongen begyndte at vakle. Samtidig med Mageskifteplanerne i Rendsburg havde han forhandlet med den gottorpske Minister om personlig at købe et holstensk Amt *Steinhorst* til Rigsgrevskab. Ganske vist havde Kongen været vidende herom, men de senere Begivenheder viser, at han saa derpaa med Mishag. Fra Staden Hamburg havde Griffenfeld dernæst modtaget en stor Pengegave, fordi han havde jævnet Tvistepunkter mellem den og Danmark. Ogsaa hertil havde Kongen givet sit Samtykke, men dog næppe med sit fulde Hjerte. Nu modtog Griffenfeld før Opbruddet fra Rendsburg en Advarselsskrivelse fra Christian V, hvori han bl. a. bebrejdede ham, at Førsteministeren ofte »fører mig tvært imod mine Tanker«, i Stedet for at hjælpe ham med Udførelsen deraf; at han anvendte »for vidtløftig Ræsonnement og Veltalenhed« og stræbte at »overile« Kongen. Tjenstvillige Sjæle var aabenbart i Færd med at aabne Kongens Øjne for, at han havde mistet Selvstændigheden over for sin første Tjener.

11. Den skaanske Krig.

Det var kun som de allieredes »Hjælpemagt«, og derfor uden Krigserklæring, at Danmark begyndte Krigen. Dette fandt Udtryk i, at man heller ikke vendte sig mod det egentlige Sverige. Men ogsaa militære Grunde anbefalede, at man først angreb de svenske Besiddelser i Nordtyskland for at hindre et nyt Indfald i Jylland herfra som i Torstenssons og Karl Gustavs Dage.

I September 1675 rykkede derfor en dansk Hær paa 12 000 Mand ind i Mecklenburg. I *Gadebusch* fandt et Krigsraad Sted, hvori ogsaa Kurfyrsten af Brandenburg deltog. Griffenfeld og de danske Generaler var for et øjeblikkeligt Angreb paa det svenske Wismar, som laa uforberedt, men Kurfyrsten ønskede Hjælp af Danskerne til et Indfald i *det svenske Pommern.* Ved personlig Paavirkning af Christian V lykkedes det ham at sætte dette igennem, og det var et daarligt Varsel for Griffenfelds fremtidige Indflydelse, at Kongen bag om hans Ryg skrev Breve til Kurfyrsten. Først da Pommern ved fælles Hjælp var erobret og tilfaldet Brandenburg, kunde den danske Hær efter spildte halvanden Maaned vende sig mod *Wismar,* der imens havde faaet Tid til at sætte sig i Forsvarsstand. Paa Grund af den uheldige Aarstid slæbte Belejringen af denne By sig nu saa langsomt

Pokal (i Form af en Flyvefisk) af Bjergkrystal med diamantbesat Guldmontering. Overrakt Christian V af Wismars Magistrat efter Stadens Erobring 1675. Rosenborg.

frem, at Kongen og Generalerne overvejede at ophæve den og drage hjem. Men Griffenfeld gennemførte i Krigsraadet, at man skulde holde ud, bl. a. fordi han vilde vise Frankrig, at Danmark igen var kommet til Kræfter. Efter en heldig Storm maatte Byen overgive sig kort før Jul, og ved Festmaaltidet den følgende Dag hævede Kongen sit Glas for Ministeren med de Ord, at »uden ham var vi ikke her«. Det var hans sidste lykkelige Stund.

Men samtidig med Wismars Belejring havde Griffenfeld fortsat Forhandlingerne med Frankrig. Han lod den danske Gesandt i Paris forsikre Ludvig XIV, at Danmark ikke kunde betragtes som Krigsdeltager, og at det var villigt til at optræde som den ærlige *Mægler* i Striden mellem Frankrig og dets Fjender. Kong Ludvig begyndte at lytte; de svenske Nederlag ved Fehrbellin, i Pommern og ved Wismar lod Respekten for deres Vaaben svinde. Griffenfeld strakte sig endogsaa saa vidt, at Christian V efter hans Raad gik ind paa, at Brevene mellem den franske Regering og den franske Gesandt i Sverige ligesom hidtil uden Hindring maatte passere gennem Danmark. Dette ordnedes i Praksis saaledes, at begge Parter sendte deres Breve til Griffenfeld, og at han, efter at have omadresseret dem, lod dem gaa videre til den virkelige Modtager. Vore allierede fik Nys om Sagen, men den franske Regering blev saa venligt stemt, at den for Alvor

Ovnplade med Allegori paa Griffenfelds Fald.
Nationalmuseet.

Underskriften lyder:

Da jeg greeb Offuermand ved fod
Toog hand mig bort med sig.
Thi raader jeg min ven saa god
hand Speile sig i mig.

syntes at tænke paa Alliance med Danmark, saa snart den indeværende Krig var til Ende.

Men i Virkeligheden var Griffenfelds Stilling nu saa undergravet, at der kun behøvedes et Stød til at kaste ham over Ende. Kongens Sympati havde han mistet, han var isoleret og uden Venner, og hans Embedsførelse, navnlig hans Embedsbesættelser, gav Anledning til megen Omtale. Da skete det, at vore allierede i Hamburg opsnappede et Brev fra den danske Gesandt i Frankrig til den franske Gesandt i København, hvori Brevskriveren hentydede til den Alliance mellem de to Magter, som var under Opsejling. Igennem de fremmede Gesandter spilledes dette Brev i Hænderne paa Griffenfelds Hovedmodstander, Hertug Johan Adolf af Plön, der var Krigspartiets Fører, og man tilføjede, at man maatte kræve Førsteministerens Afskedigelse, hvis

Danmark ikke skulde staa som Ordbryder i de allieredes Øjne. For Hertugen var Vejen kort til Kongen, der i de sidste Dage var blevet yderligere irriteret paa Griffenfeld, fordi han havde fattet Mistro til hans Paalidelighed.

Den 11. Marts 1676 *fængsledes Griffenfeld* i Drabantsalen foran Kongens Gemak og førtes som Fange over i det kgl. Bibliotek. Da en Husundersøgelse syntes at bestyrke den fattede Mistanke, bragtes han om Aftenen videre ad en Bagtrappe ned til en Baad i Galejhavnen og herfra ud til Kastellet, hvor han indsattes som Fange. Her sad han i over to Maaneder, berøvet alle sine litterære Hjælpemidler, mens de vildeste Rygter om hans Forbrydelser og uværdige Smædeviser løb rundt i Hovedstaden. Kun faa, som Jens Juel, blev ham tro i Ulykken.

Den mægtige var styrtet, men man indskrænkede sig ikke hertil. Nu skulde hele hans Embedsførelse prøves, og navnlig Kongens Mistanke bestyrkes eller fjernes. Sagen kom ikke for Højesteret, men lagdes paa Grund af de særlige Omstændigheder i Hænderne paa en *Kommissionsdomstol,* og en indkaldt tysk Advokat beskikkedes til Aktor, mens Fangen maatte nøjes med sig selv som Defensor. Af nærliggende Grunde blev Udenrigspolitikken næsten ganske holdt ude fra Akterne; dog hævdede Regeringens Advokat, at der var begaaet Forræderi ved Tilladelsen til Brevvekslingen mellem Frankrig og Sverige. Paa dette Punkt kunde man jo ikke prøve Kongen, men heller ikke hos Griffenfelds Hjælper i den udenrigske Korrespondance, Conrad Biermann, der straks maatte have afvist Beskyldningen, søgte man at komme til Bunds i saa Henseende. Desuden anklagedes Griffenfeld for at have modtaget Penge af fremmede Magter (Hamburg) og for at have staaet i mistænkelige Forhandlinger med Gottorp om Købet af Steinhorst. Han beskyldtes endvidere for at have modtaget Gratialer ved Embedsbesættelser og for at have bøjet Retten for Gunst og Gave. Endelig skulde han til Trods for Kongens Ordre have undladt at tilintetgøre et kgl. Testamente, og han havde i sin Skrivekalender indført de ominøse Ord: »Kongen svarede Gesandten som et Barn.«

Griffenfeld søgte at gendrive disse Beskyldninger, og med Hensyn til Forræderiet var han afgjort heldig; det er den Dag i Dag ikke blot ubevist, men ganske usandsynligt. Naar Kongen benægtede at have givet Griffenfeld sit Samtykke til Korrespondancen mellem Frankrig og Sverige, maa det forklares med, at han ikke ret har forstaaet, hvad dette kunde føre til, og senere til sin Harme har set Misbrugene derved. Værre stod det til med Anklagerne over Griffenfelds indre Styre; thi skønt man ikke kunde overbevise ham om at have ladet sine Domme paavirke af personlig Fordel, ja ikke engang om egentlige

Embedssalg, var det dog en Kendsgerning, at det ikke nyttede stort at komme til ham som Ansøger, hvis man ikke havde noget med i Lommen. Gaverne fra Udlandet var i hvert Fald Vidnesbyrd om en ufin Tankegang hos Modtageren, og hvad Testamentet og Kalendernotitsen angaar, kunde Kongen virkelig med Grund klage over ikke at have mødt den fornødne Diskretion og Loyalitet hos sin første Tjener.

Frederik Ahlefeldt.
Maleri af Abr. Wuchters. Frederiksborg.

Dommen faldt i Slutningen af Maj og lød paa Tabet af Ære, Liv og Gods. Men en af Dommerne, Christen Skeel, erklærede ikke at kunne gaa med til at erklære ham skyldig i Landsforræderi, og maaske var det dette, som i nogen Grad kaldte Christian V til Besindelse. Som bekendt blev Griffenfeld benaadet paa Retterstedet i Kastellet, efter at man havde spillet den oprørende Komedie at lade ham gennemgaa alle Henrettelsens Forstadier. Benaadningen lød endda kun paa evigt Fængsel. Hans levende Begravelse, først fire Aar i Kastellet og derefter atten Aar paa Munkholm i Trondhjem Fjord, er i dobbelt Grad en Skamplet paa den enevældige Regering, ikke blot ved sin Grusomhed, men ogsaa fordi hans Efterfølgere ved at knæsætte hans politiske Grundprincip, Tilnærmelsen til Frankrig, i Virkeligheden gav ham en moralsk Oprejsning. Da man heller ikke kan paastaa, at Bestikkeligheden ophørte med ham, synes det altsaa, som om Peder Schumacher maatte bøde til sine Dages Ende for sine Majestætsfornærmelser, Testamente- og Kalenderspørgsmaalene. Det sidste Punkt havde man ikke engang turdet røre ved i Dommen. Skade, at dette 22-aarige Fangenskab ikke blot kom til at ramme Fangen, men ogsaa det Folk, han tilhørte.

Efter Griffenfelds Fængsling havde Christian V erklæret, at han ligesom Ludvig XIV vilde være sin egen Førsteminister. Da dette naturligvis maatte faa ringe Betydning, traadte Griffenfelds tidligere Forbundsfælle *Frederik Ahlefeldt* i Spidsen for den nye Regering som

Storkansler. Heri laa, at han ogsaa forestod Danske Kancelli, hvis kollegiale Raadslagninger genoplivedes efter at have ført et hensygnende Liv i Griffenfelds sidste Aar. Men paa Grund af sit Arbejde med de udenlandske Sager fritoges Ahlefeldt for de daglige Kancelliforretninger, og til at bestride disse stilledes ved hans Side en Vicekansler, hvorimod den af Griffenfeld saa yndede Oversekretærstilling indskrænkedes til, at Oversekretæren skulde referere alle Sager for Kongen i Gehejmeraadet. Dettes Sekretær *Kaspar Schøller* blev derimod Griffenfelds Arvtager. Da han tillige var i Spidsen for »Kongens eget Kammer« og forstod at optræde forsigtigere over for Christian V end sin Forgænger, lykkedes det ham at bevare sin Indflydelse urokket gennem hele denne Konges Tid. At Skatkamret fik større Frihed over for Danske Kancelli end i Griffenfelds Magtperiode, maa betegnes som et Fremskridt, men til Gengæld ophævedes nu med eet Slag Statskollegiet, der havde vist saa megen Livskraft.

Hovedsagen var dog *Krigens Fortsættelse,* hvortil man nu rustede sig af al Kraft. Terningerne var kastede, alt vort Haab stod til vore allierede, især Brandenburg og Nederlandene. I Begyndelsen af 1676 gjaldt det først og fremmest om at gøre sig til Herre over Østersøen for at afskære Svenskerne Forbindelsen med deres tyske Besiddelser og til Gengæld gøre det muligt for vor Hær at angribe Skaane. Vor Flaade var blevet reorganiseret af Kort Adeler, der som alle i Datiden havde faaet sin Uddannelse i hollandsk Tjeneste. Da han døde i Nov. 1675, havde Griffenfeld ikke turdet betro den endnu uprøvede Niels Juel Overledelsen, men havde fra Nederlandene indkaldt den yngre *Tromp.* Da samtidig Hertugen af Plön sattes i Spidsen for vor Hær, vilde altsaa vor samlede Krigsmagt være under fremmed Kommando.

Der gik imidlertid nogen Tid, inden Tromp kunde være til Stede i København, og Niels Juel løb den 1. April 1676 ud i Spidsen for Flaaden. Han erobrede hurtigt *Gotland,* hvis Befolkning med Glæde stillede sig under det gamle danske Herredømme, og han paabegyndte med Held en Søkamp ved Bornholm, som Kongen dog forlangte afbrudt, for at man ikke skulde udsætte sig for unødvendig Risiko, før den nederlandske Undsætningsflaade under Tromp var indtruffet. Da dette var sket, maatte til Gengæld Niels Juel afgive Overkommandoen, og ved *Öland* stødte den forenede dansk-nederlandske Flaade den 1. Juni sammen med den lidt større svenske. Det blev en Sejr paa vor Side; det svenske Admiralskib »Stora Cronan« sprang i Luften, og Svenskerne mistede i alt seks Skibe med 4000 Mand.

Havet var nu foreløbig rent. Operationerne til Lands kunde begynde. Fra Norge brød Statholderen Ulrik Frederik Gyldenløve ind i de svenske Grænselandskaber, og den 29. Juni gjorde Kongen selv Land-

gang med 14 000 Mand tæt Syd for Helsingborg. »Ret som Kongen stigede i Land, løb Skibsfolkene op udi Taklerne og raabte udi hverandres Mund: »Kongen til Lykke! Kongen til Lykke!« Hans Majestæt vendte sig udi største Hast og blev underlig ved denne store Raaben. Omsider, dèr Kongen hørte, hvad det var, tog han ogsaa sin Hat af og sprang nogle Gange meget glad omkring.«

Niels Juel. Maleri paa Frederiksborg.

I de Aar, som var gaaet hen siden de skaanske Landskabers Afstaaelse 1658, havde den svenske Regering ikke tilstræbt noget Nationalitetsskifte, men indskrænket sig til at kræve en loyal Holdning af sine nye Undersaatter. Skaane havde i Henhold til Fredstraktaten beholdt sine Privilegier og Friheder og sit Retsvæsen. De øverste Embedsmænd i Provinsen og Militæret var blevet svenske; i øvrigt havde man navnlig bestræbt sig for at faa nye svenske Magistrater i Kyststæderne. »Bornholms Vederlag«, der væsentlig tilfaldt den svenske Adel, aabnede Vejen for nogen svensk Indvandring; andre Svenskere havde købt skaanske Adelsgaarde af Ejerne, som ønskede at forlade Landet. Men endnu var Halvdelen af Herregaardene paa den gamle Adels Hænder, og endnu sad der danske Præster i de allerfleste Sognekald. Til Stæderne og Landsbygden havde der kun været saare ringe Indvandring fra Sverige. Ganske vist var der i 1668 blevet oprettet et Universitet i Lund for at hindre Studenternes Tilstrømning til København, men Virkningerne deraf var endnu kun ringe. I de sidste Aar var endda Uviljen mod det svenske Herredømme snarest vokset i Befolkningen.

Straks efter Landgangen udstedte Christian V et Manifest til Skaaningerne om, at han som deres Arveherre var kommet for at befri dem for det svenske Aag. Da Karl XI samtidig forlod Landet med sin svage Hær, betragtede Befolkningen dette som et Tegn paa, at han opgav sit Herredømme, og den ansaa sig dermed for løst fra sin Troskabsed. Mens Gejstligheden og Borgerne holdt sig mere tilbage, sluttede Bønderne sig ivrigt til deres gamle Landsmænd. Paa Slettebyg-

Landgangen ved Rå 1676. Tapet paa Rosenborg, vævet af B. v. Eichen ca. 1690.

den strømmede de til den danske Lejr med Tilførsler, og naar de fik Betaling herfor, kyssede de Kong Christians Billede paa Mønterne og takkede Gud, fordi de havde oplevet denne Dag. I Skovene huggede Bønderne ind paa den svenske Hærs Eftertrav. Hurtigt faldt *Helsingborg, Landskrona* og *Kristianstad* i den danske Hærs Hænder, og ved Landgang fra Flaaden erobredes de blekingske Fæstninger. Hele Skaane paa Malmø nær var Kong Christians. Genforeningens Time syntes at være inde. En sælsom Stund, da det største Tab, som Danmark nogen Sinde havde lidt, syntes at skulle genoprettes! Det danske Rige skulde altsaa atter strække sig fra Vesterhavet til Kalmarsund og Gotland, og København var atter i Færd med at blive den naturlige Hovedstad midt i Landet!

Men kort efter sin Landgang havde Christian V sendt en Afdeling af sin Hær mod Nord til Halland, for at den skulde forene sig med Gyldenløve ved Göteborg. Karl XI vaagnede af sin Nedtrykthed til Daad og kastede sig den 17. August tæt Syd for *Halmstad* over den langt underlegne Styrke. Resultatet blev en Sejr, som atter gav den svenske Konge og hans Mænd Mod. Skaane fik derfor kun et Fjerdingaars Hvile under dansk Herredømme. I Slutningen af Oktober brød Karl XI fra Markaryd i Småland ind over Skaanes Grænse, og skønt Bønderne havde spærret Vejene ved at fælde »Braader«, banede han sig Vej til Landets Midte. Det kom til et Efteraarsfelttog i Vestskaane, fuldt af Besværligheder for begge Hære, men værst for den svenske, hvis Forbindelseslinie med Hjemlandet hurtigt afklippedes af

Christian V ved Landskronas Erobring 1676. Tapet paa Rosenborg, vævet af B. v. Eichen ca. 1690.

de skaanske Friskytter, »Snaphanerne«. Den danske Hær trak sig længere og længere sydpaa for at vælge den gunstigste Stilling, og til sidst stod de to Fjender i tre Uger over for hinanden tæt Nord for Lund, men de adskiltes ved Kævlingeaaen. Mere og mere svandt den svenske Hær ind. Al Tilførsel fra Sverige var ophævet, Priserne i Lejren steg til det utrolige, og de, som hemmelig rømte til Sverige, naaede aldrig derhen, men »caputeredes« af de blodige Snaphaner. »Iblandt de svenske var ikke alene en stor Hunger, som sagt er, men endog en meget stor Sygdom, saa at Folket bortdøde udi Mangfoldighed. Vaabenhuse og Klokkehuse omkring Lejren blev opfyldte med døde Legemer. Paa Kirkegaardene laa store Bunker af døde Kroppe sammenkastede oven paa Jorden ligesom store Bunker Brænde. Snedriverne ved Digerne blev stukken helt fulde af døde, foruden de mangfoldige, som blev liggende paa Marken, over hvilke man baade red og kørte, hvilket var saa ynkeligt at se, at kristne Mennesker ikke efter Døden kunde faa Jorden til at skjule sig udi.« Saaledes beretter et Øjenvidne, Præsten Sten Jakobsen.

Af denne forfærdelige Stilling reddedes Svenskerne ved Frosten, da Aaen lagde til, saa at Karl XI om Natten til den 4. Dec. kunde gaa over, hvorpaa han søgte uden om den danske Hær ned mod Malmø. Men da Danskerne opdagede dette, begyndte der straks et Kapløb mellem de to Hære om, hvem der først kunde naa at besætte Højderne *tæt Nord for Lund*. Heroppe begyndte Kampen ved Daggry mellem den danske venstre og den svenske højre Fløj i begge Kongers Nærværelse. I Spidsen for den danske Hær stod nu ikke længer Hertugen af Plön, som — vistnok til vor Ulykke — havde trukket sig tilbage nogle Maaneder tidligere. Denne første Kamp endte med Svenskernes Sejr, hvorpaa Kong Karl personlig forfulgte sin Modstander langt mod Nord, bort fra Valpladsen. Imens var de øvrige danske og svenske Afdelinger naaet op til Egnen ved Lund, og en Kamp var ligeledes begyndt mellem dem, men her hældede Sejren afgjort til dansk Side. Den sidste Strid stod endnu tilbage, og den maatte udkæmpes af Svenskerne med Ryggen mod selve Murene af Lund, da pludselig Karl XI vendte tilbage fra sin Forfølgelse og med faa Deltagere slap gennem Danskerne op til sin Hær. Hans Ankomst satte atter Mod i de vaklende; det gik fremad, og Slaget blev endelig afgjort til Svenskernes Fordel, skønt danske Afdelinger, som Fodgarden, fortsatte at kæmpe til Mørkets Frembrud og derpaa marcherede bort uhindrede. I Slaget havde henimod 20 000 Mand deltaget, heraf det største Tal paa dansk Side. Da Aftenen faldt paa, skal omtrent Halvdelen have dækket Valpladsen. Et Vidnesbyrd om, hvor haardnakket og blodigt der var blevet kæmpet.

Slaget ved Lund var ikke, som det ofte er blevet sagt, Vendepunktet i Krigen, men der var i hvert Fald naaet det for Svenskerne, at de fra nu af havde fast Fod i Skaane. For Befolkningen betød dette, at den maatte tjene to Herrer, og da Danskerne foreløbigt maatte holde sig til deres Fæstninger, mens Hæren atter bragtes paa Fode, faldt store Dele af Almuen atter til Ro under det svenske Herredømme. Bønderne i Nordskaane lovede Troskab og overgav deres Vaaben, ligesom de forpligtede sig til at udlevere Snaphanerne i deres Sogne. Men da Christian V i Maj 1677 atter stod i Landet med en ny Hær, begyndte det gamle Spil. Karl XI, der var underlegen i Styrke, maatte igen trække sig tilbage, denne Gang dog kun til Nordskaane. Christian V vendte sig, i Stedet for at følge ham, mod Malmø, som han begyndte at belejre. Til Søs havde Niels Juel atter Overkommandoen under Cornelis Tromps Fraværelse i Nederlandene, og han havde den 1. Juni slaaet den svenske Kattegateskadre, der var løbet fra Göteborg gennem Storebælt til Østersøen, i en sejrrig Kamp ved *Møn*. Stillingen var saaledes igen gunstig for Danskerne. Men da *Malmøs Belejring* trak i Langdrag, og Christian V blev bange for, at den svenske Østersøflaade skulde overvælde den underlegne danske Flaade, før Malmø var faldet i hans Hænder, gav han Ordre til en *Storm paa Byen den 26. Juni*, før dens Fæstningsværker var tilstrækkeligt medtagne. Med et Tab paa 3000 Mand maatte Kongen hæve Belejringen, da Karl XI nærmede sig til Undsætning. Og dog skulde Niels Juel fem Dage senere vise, at Ængstelsen for hans Skæbne havde været overflødig.

Den 1. Juli 1677 stod *Søslaget i Køge Bugt*, den største og mest betydningsfulde Sejr, som Danskerne har vundet til Søs siden Absalons Dage. Skønt Fjenden havde en Overlegenhed paa en Snes Procent i Materiel og Mandskab, ønskede Niels Juel Kampen for ikke atter at skulle dele Æren med den hollandske Hjælpeflaade, som var undervejs. Han førte da ogsaa Beviset for, at man ikke behøvede at søge til Udlandet efter en Overadmiral, thi han lokkede et af Svenskernes største Skibe paa Grund, gennembrød deres Slaglinie og tilføjede dem et Tab paa i alt syv store Skibe, 1200 døde og saarede og 3000 Fanger. Fra nu af vovede den svenske Flaade ikke mere at vise sig i Østersøen; den danske Hær i Skaane havde sikker Forbindelse med sin Basis, og for Juels personlige Vedkommende var enhver Tale om atter at berøve ham Overledelsen endelig forstummet. Men den sørgelige Følge af den forhastede Storm paa Malmø, Landhærens Svækkelse, kunde herved ikke afvendes. Fjorten Dage efter Slaget i Køge Bugt stod et nyt Slag mellem de to Konger ved *Landskrona*, der gik lidt bedre for Danskerne end det ved Lund, men dog ogsaa maatte kaldes tabt. Følgen var, at der ved Aarets Slutning ikke var mere skaansk

Medaille over Slaget i Køge Bugt 1677.
Udført af Chr. Schneider. Møntsamlingen. (Ca. 3/4 St.)

Jord paa danske Hænder end ved Begyndelsen, nemlig Fæstningerne. Derimod var i Norge hele *Bohuslen* erobret af Gyldenløve. I Skaane gik Svenskerne nu haardt frem mod Befolkningen, der gentagne Gange havde vist Tegn til Upaalidelighed. Der indlagdes Garnisoner paa de skaanske Herregaarde, hvis Ejere »bragtes i Sikkerhed« til Sverige, mens Adelens Førstemand Jørgen Krabbe — vistnok uskyldig — blev skudt paa Torvet i Malmø. Inden for Almuen vendte man sig med Voldsomhed mod *Snaphanerne,* saa at hele Sogne i Gønge Herred afbrændtes, og Snaphanekaptajnerne blev sat paa Spyd langs Kanten af de mest befærdede Landeveje til Skræk og Advarsel for ligesindede. Men herved øgedes Kampens Hadskhed, og den fredelige Befolkning, der nu blev Genstand for Mishandling fra begge Sider, maatte sukke efter Fred for enhver Pris.

Saaledes var et Omslag inden for Befolkningens Stemning i Udsigt, da Skaane blev Genstand for *det tredie Krigsaar 1678.* Det rummer intet Feltslag, men en Begivenhed af stor Rækkevidde: *Kristianstads Tab.* Fæstningen havde været belejret af Svenskerne paa tolvte Maa-

ned, og et dansk Undsætningsforsøg var strandet, fordi General Frederik Arensdorf havde forsømt i Tide at besætte nogle Højder, der beherskede Vejen ind til Byen, saa at Svenskerne kom ham i Forkøbet. »Den havde altid haft en Fjende uden for Volden, men nu havde den desforuden tvende Fjender inden Volden, som var Pestilense og Hunger. De to Parter af Borgerskabet og mere end Halvdelen af Garnisonen var bortdød ... Alle var standhaftige, (saa) at man ikke fornam nogen Knur eller Mytteri, som ellers gerne sker udi saadan Nød ... Hver Morgen gav de belejrede deres Løsen, dermed at lade de danske ved Ønnested høre, at Kristianstad endnu var dansk. Hvad ringe Kvæg eller Heste de havde tilbage, dem lod de om Dagen gaa paa Volden, at de svenske skulde det se og tænke, at de ikke endnu var udi saa stor Nød. Men endelig, der Kongen af Danmark saa, at hans General havde forslaget Kortet, da gav Hs. Mt. Ordre til Guvernøren, at han nok maatte bekvemme sig til en honorabel Composition« (Sten Jakobsen). — Dette betød det danske Herredømmes endelige Undergang Øst for Sundet. Det var kun en svag Trøst, at *Øen Rügen* en Maaned senere (i September) ved Flaadens Hjælp faldt i vore Hænder.

Krigen stundede nu mod sin Ende. Danmark kunde ganske vist pege paa, at det sad inde med Helsingborg, Landskrona, Bohuslen, Gotland og Rügen, men nok saa meget som det uheldige Udfald af Slagene til Lands bidrog den politiske Konstellation til at berøve os enhver Frugt af Krigen. Vore allierede var krigstrætte, og Kong Ludvig gjorde det til et Æresspørgsmaal for sig, at hans Forbundsfælle Sverige slap ud af Fejden uden Landetab. Nu maatte enhver indse, at Griffenfeld havde set rigtigt, naar han gjorde Venskabet med Frankrig til Alfa og Omega i dansk Udenrigspolitik. Da Frankrig endog truede med at angribe vore nordtyske Besiddelser (Oldenborg), mente Christian V at maatte opgive sin Modstand mod en Fred, der gav Sverige alle dets Besiddelser tilbage. Det eneste, han opnaaede, var, at Frankrig forpligtede sig mundtligt til ikke i Fremtiden at støtte Hertugen af Gottorp i hans danskfjendtlige Politik.

Freden mellem Danmark og Frankrig sluttedes den 23. August 1679 i *Fontainebleau,* og mellem Danmark og Sverige en Maaned senere, den 26. September, i *Lund* i Skaane. Det bedste, som her naaedes, var en Tilnærmelse mellem Sverige og Danmark, der fandt Udtryk i et Ægteskab mellem Karl XI og den danske Prinsesse Ulrikke Eleonora samt i forskellige Forbundstraktater. Man sluttede saaledes et Forbund paa 10 Aar, der under visse Forhold endog kunde føre til fælles Angrebskrig, og man traf forskellige Handelsaftaler. Hovedtalsmanden for denne Enhedsfront var den svenske Statsmand Johan

Gyllenstierna, og hvad der baade paa dansk og svensk Side laa bag den, var Ønsket om at frigøre sig for det trykkende franske Formynderskab. Desværre skulde Johan Gyllenstiernas pludselige Død allerede tre Fjerdingaar senere berøve denne skandinaviske Udenrigspolitik sin bedste Støtte.

12. Den trediveaarige Fredsperiode 1679—1709.

Efter den skaanske Krig indtræder en Fredsperiode af ukendt Varighed. Naar bortses fra det kortvarige og betydningsløse Felttog i Sommeren 1700, strakte den sig over fulde 30 Aar, altsaa dobbelt saa længe som nogen tidligere Fredstid i Aarhundredet. Det er i denne Tid, Enevælden rigtig fæstner sig herhjemme, og da den derfor kan studeres med Udbytte. Dog maa man, for at være retfærdig, fra første Færd være klar over, at Perioden i sin Helhed var en økonomisk Nedgangstid for Nordeuropa, især Østersølandene.

For første Gang i umindelige Tider stod man efter en Fred, der, om den end ikke havde bragt Fremgang i politisk Henseende, i hvert Fald ikke havde formindsket Statens Omraade yderligere. Allerede dette viste, at Enevælden havde styrket Riget. Men Krigen havde medført et Skattetryk, der bydende krævede, at man slog ind paa Reformer.

Først og fremmest gjaldt dette om *Administrationen.* Et vigtigt Skridt her var det, at hele Kassevæsenet skiltes ud fra Rentekammeret og stilledes under »Oberzahlmeister« Peter Brandt, hvilket betød Grundlæggelsen af den endnu bestaaende Finanshovedkasse. Dette *Zahlkammer* modtog derfor fra Rentekamret Oversigter over alle Indtægter og foretog Udbetalingerne til alle Etater. Først herved fik det af Hannibal Sehested grundlagte Bogholderi sin endelige Form. Selve *Rentekamret,* der bevarede de egentlige indenrigs- og finansministerielle Opgaver samt Regnskabsrevisionen, kom under Ledelse af Rentemester Henrik v. Stöcken. Kammerkollegiet genoprettedes og havde Referat til Kongen, saaledes at den betydningsfulde Stilling, som Griffenfeld havde tildelt Sekretæren, bortfaldt. I det hele gennemførtes Kollegietanken i Renkultur, og Kammerraaderne var saa godt som alle borgerlige. En anden betydningsfuld Nyordning var, at de otte Renteskrivere hver fik sit Kontor, og at der henlagdes bestemte Distrikter under dem. Denne Inddeling bevaredes helt ned i det 19. Aarhundrede. Fra 1692 til 1700 var Plessen Direktør for Finanserne, og herefter overdroges hans Virksomhed til tre Deputerede.

For Kancelliet vedblev Storkansleren Frederik Ahlefeldt at staa i

Spidsen til sin Død 1686; men han fik ingen Efterfølger, da Kongen frygtede for, at Stillingen skulde skabe en ny Griffenfeld. Under Conrad Reventlows Overtilsyn vedblev Vicekansleren *Mikael Vibe* at lede Kancelliet fra 1686 til sin Død 1690, dog med Bistand af to Oversekretærer, hvoraf den ene, *Mathias Moth,* arvede hans Magt (men ikke Titlen) og beholdt den til Kongens Død. Da genskabtes Storkanslerstillingen af Efterfølgeren Frederik IV og beklædtes 1690—1708 af *Conrad Reventlow,* under hvem Kongens Barndomsven *Ditlev Vibe,* en Søn af Mikael, var den altformaaende Oversekretær. Det var altsaa i denne Periode borgerlige — de to Viber og Moth — som havde den virkelige Indflydelse; af Kancellikollegiets ti Medlemmer var kun de tre adelige. Blandt Medlemmerne møder man ogsaa Kammersekretær Kaspar Schøller, som her altsaa fik sin tredie Stilling. Schøller synes at have fortjent sin Indflydelse; thi han roses for den Orden, han fik tilvejebragt i Kancelliets Ekspeditioner. Efter Frederik IV's Tronbestigelse indtraf 1703 den radikale Ændring, at Kancellikollegiets Møder helt afskaffedes, og en ny Embedsmand, »maître des requêtes«, indførtes, som overtog Kammersekretærens Beskæftigelse at gøre Uddrag af de indkomne Skrivelser, mens Oversekretærens Betydning fornyedes ved at blive som paa Griffenfelds Tid.

Conrad Reventlow. Maleri af Nic. Wichmann. Frederiksborg.

Af militære Institutioner var det hensygnende *Krigskollegium* helt forsvundet under Skaanske Krig, og Krigssekretæren Herman Meier havde, da Generalerne fik Uheld med sig i de skaanske Slag, vundet en saadan Indflydelse hos Christian V, at han efterhaanden blev dennes højre Haand og en Slags Krigsminister. Dette Forhold fortsattes efter Krigen under Meiers Efterfølger Jens Harboe, der som Chef for *Krigskancelliet* bar Titel af Overkrigssekretær; thi Kongen, der var Militær til Fingerspidserne, vilde ikke længer taale noget Krigskollegium. Paa samme Maade indskrænkedes *Admiralitetet* til kun at maatte fremføre

Forslag til »Navigationens Forbedring« og at tjene som Overret for Marinen. Kun paa det økonomiske Omraade havde Hær og Flaade et vist Selvstyre, idet *Generalkommissariatet* fortsatte efter Krigen, indtil det i 1694 blev til et Kollegium: »*De deputerede ved Søetaten og ved Landmilitiens Etat*«, som dog ikke opnaaede at faa bestemte Indtægter henlagte til Hærens og Flaadens Kasser. Ogsaa paa dette Omraade kørte den enevældige Konge sine underordnede i stramme Tøjler. Frederik IV's Tronbestigelse medførte ingen Forandring i denne Ordning. Ogsaa *Kommercekollegiet* traadte efter 1680 paa ny i Virksomhed.

Ditlev Vibe. Maleri paa Frederiksborg.

Kollegiestyrelse, suppleret med Kabinetsstyrelse paa det militære Omraade, var altsaa Enevældens Løsen. Dog fandt man det ligesom tidligere nødvendigt at udfylde de faste Kollegiers Virksomhed med friere Institutioner. Bekendte er navnlig *Kommissionerne i Raadstuen for Københavns Slot,* der virkede fra 1690 til 1705 og beskæftigede sig med meget betydningsfulde Sager, navnlig til Handelens Fremme. Heri deltog foruden Administrationens Spidser en Række Mænd fra de højere Klasser, ogsaa københavnske Handelsmænd.

De sidste tyve Aar af Christian V's Tid kan betegnes som *de borgerlige Embedsmænds Tid,* og det gør ingen Forandring heri, at flere af dem ophøjedes i Adelsstanden. Forøvrigt indskrænkede man sig ofte til at give dem Vaabenbreve, og naar Rangforordningen af 1693 bestemmer, at de, som tilhører de tre øverste Rangklasser, skal regnes for Arveadel, fik dette ikke varig Betydning. Herigennem skabtes en »*noblesse de robe*« mellem Adelen og den almindelige Befolkning, ligesom Greverne og Friherrerne stod over den egentlige Adel. Den enevældige Konge fandt det stemmende med sin Interesse at fremkalde saadanne nye Lag. Imellem disse borgerlige Embedsmænd møder vi en Række dygtige Mænd som v. Støcken, Th. Balthasar v. Jessen, Moth, Viberne og Schøller, der har fælles Karaktertræk; de er højtstræbende, arbejdsomme og oftest egennyttige. Men det maa, som ved Griffenfeld, erindres, at Bestikkelighed, eller rettere: Modtagelsen af

Gratialer, laa i Tidens Væsen, begrundet med de daarlige Embedslønninger, som tit ikke en Gang udbetaltes. Om disse Embedsmænds Intrigelyst og indbyrdes Kamp hører vi meget i de fremmede Gesandters Indberetninger, men dette er en temmelig plumret Kilde. Een Forsamling vedblev dog at være højfornem, *Gehejmeraadet,* men her var i Christian V's Dage Jens Juel næsten den eneste Repræsentant for den gamle Adel. Efter Tronskiftet træder en Række Danske som Knud Thott, Otto Krabbe og Christian Sehested ind deri og giver det et nyt Præg. Ogsaa blandt »de deputerede for Finanserne« ser man da en delvis Fremdragning af danske adelige, et nyt Vidnesbyrd om, at de ikke mere betragtedes med den tidligere Mistro.

Det første Spørgsmaal, som Regeringen efter Freden i Lund maatte rette Øjet paa, var naturligvis *Finanserne.* Foruden den Forhøjelse af Hartkornsskatterne og den Indførelse af ekstraordinære Byrder, som Krigen havde ført med sig til Folkets Ulykke, havde man ogsaa maattet optage indenlandske Tvangslaan, hvorved Statens Gæld var steget til næsten det dobbelte, ca. 2 Mill. Rdl. De aarlige Indtægter var 4 Mill., men Udgifterne 4 350 000 Rdl. En Lettelse var lige nødvendig for Stat og Folk. Der var dog ikke Tale om, at Kongen vilde gaa med til at formindske det militære Budget, og dette skyldtes Hensynet til den udenrigspolitiske Stilling. For at lindre Bøndernes Stilling nedsattes da Matrikelskatterne, og Landmilitsen sammen med Rostjenesten ophævedes. Hæren skulde for Fremtiden kun være hvervet. Til Gengæld for Rostjenestefritagelsen berøvede man dog de Sædegaarde, som ikke havde 200 Tdr. Htk. inden for 2 Mils Afstand, deres Skattefrihed, og en »Revisionskommission« efter svensk Mønster arbejdede paa en Geninddragning af en Del af det udlagte Krongods. Desuden forbød en meget betydningsfuld Forordning af 1682 *Nedlæggelsen af Bøndergaarde,* saaledes at deres Jord blev Hovedgaardstilliggende. Samme Aar faldt ogsaa det gamle Adelsprivilegium, at privilegeret Ejendom, der var kommet paa uprivilegeredes Hænder, skulde sælges inden Aar og Dag. Alle de nævnte Foranstaltninger maa siges at være i Bøndernes og mod Godsejernes Interesse.

Det vigtigste Skridt, som Regeringen foretog sig for Landboerne, var dog *den nye Matrikulering af 1688.* Matriklen af 1664 var et altfor foreløbigt Arbejde, til at det i Længden kunde tilfredsstille. Et ligeligere og retfærdigere Grundlag for Beskatningen maatte findes. Hvem der er Tankens Fader, kan ikke oplyses; om det er v. Støcken, Knud Thott eller Ole Rømer, som man alle har gættet paa. Derimod er det sikkert, at det er Landmaaleren Jørgen Dinesen Oxendorph, som har Æren for Gennemførelsen. Thi det ny ved denne Matrikel er den virkelige Opmaaling af al Agerjord, som fandt Sted. Dette

Omraade deltes i Normalarealer paa 14 000 Kvadratalen, der kaldtes »Tønder Land«, idet man gik ud fra, at der til Besaaningen af hvert af disse krævedes en Td. Korn. Men samtidig med Maalingen foregik en skønsmæssig Taksering af Jorden i de saakaldte »Tønder Hartkorn«, saaledes at den bedste Jord regnedes til 2 Tdr. Land pr. Td. Htk., den daarligste paa Øerne til 6 Tdr. Land og i Jylland til 16 Tdr. Land pr. Td. Htk. For Enge, Heder, Skove og Moser fandt en anden Vurdering Sted (efter Græsning, Høafgrøde eller Svins Olden).

Med stor Energi og derfor planmæssigt gennemførtes dette Kæmpeværk, og naar senere Tider har vidst at fortælle om Landmaaleres Uredelighed eller Overfladiskhed — Folkesagnene beretter om Landmaalere, som efter Døden maa gaa igen og maale Grænseskellene med gloende Kæder og Stænger, — kan dette kun betegnes som løs Tradition. Matriklen af 1688 staar med alle sine Mangler som et Æresminde for den ældre Enevælde, og dens Værdi belyses af, at den kunde tjene som Grundlag for den danske Beskatning indtil 1840. Den kostede Staten i sin Udførelse 200 000 Rdl., men ingen Nedgang i Hartkornsskatterne, skønt det samlede Hartkorn gik ned fra 440 000 til o. 358 000 Tdr. Thi mens de *ordentlige* Skatter for hele Monarkiet under Krigen havde udgjort 1¾ Mill. om Aaret (Danmark 660 000 Rdl.), og dette Beløb i det følgende Tiaar var gaaet ned til 1¼ Mill. (Danmark 510 000 Rdl.), blev Summen ikke væsentlig formindsket i Tiden 1692—99. Men alligevel var Matriklen en Fordel for Landbostanden, da dennes Byrder fordeltes langt retfærdigere end tidligere.

Men ogsaa ved Ydelsen af *overordentlige Skatter* søgte man at lette Landbefolkningen. Mens disse under Krigen for hele Riget havde udgjort 680 000 Rdl. om Aaret (heraf Danmark 445 000 Rdl.), sank de i Tiden 1680—91 til 230 000 (Danmark 160 000). For det herved forvoldte Tab fik Statskassen nogen Erstatning ved *Konsumtionen og Familie- og Folkeskatten,* der navnlig ramte Købstæderne; thi her medførte Københavns Vækst, at denne Indtægtspost samtidig steg med ca. 40 000 Rdl. aarligt. Derimod var *Toldindtægterne* stillestaaende i 1680erne, dels paa Grund af slet Administration, dels fordi vi var kommet i Strid med Nederlænderne om en ny Toldrulle af 1683. Men ogsaa paa dette Punkt viser København, taget for sig alene, en Opgang. En Fremgang viser ogsaa Øresundstolden, i hvert Fald saa længe, indtil den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig og England-Holland udbrød 1688. Ligeledes betød *Subsidierne,* navnlig fra Frankrig ifølge en Traktat af 1683, en væsentlig Indtægtskilde for den danske Statskasse. Lægges hertil en Række andre mindre væsentlige Poster, faar man en aarlig Indtægt for Monarkiet i 1680erne paa

godt 3 Mill. Rdl. og en Udgift paa knapt 3 Mill. Der var altsaa herigennem naaet Balance. Det skulde dog snart vise sig, at denne ikke var af stabil Karakter.

Før vi gaar over til at se paa de nye Vanskeligheder, som Finanserne mødte omtrent fra 1690 at regne, skal de øvrige Fremskridt, som Enevælden skabte for Indbyggerne, betragtes. I første Række staar her *Danske Lov.* Efter at den første Lovkommission var bleven nedsat 1661, var en hel Række Kommissioner fulgt efter hinanden, og det var 1666 blevet bestemt, at Arbejdet skulde udvides til at omfatte en fuldstændig Lovkodifikation. Samtidig var Rasmus Vinding blevet optaget i Lovarbejdet, og maaske ved Støtte af sin Ven, den opgaaende Stjerne Peder Schumacher, lykkedes det ham at overfløje Peder Lassen og af Kongen at faa overdraget Udarbejdelsen af Lovbogen. Vindings Udkast blev i Virkeligheden Grundlaget for den endelige Lov, selv om fire forskellige Revisionskommissioner i 1670erne og 1680erne arbejdede videre paa at forbedre det. Endelig udkom den færdige Lov i Begyndelsen af 1683.

»Christian V's danske Lov« bygger væsentlig paa ældre dansk Lovgivning og er saaledes et nationalt Værk. Den maa ogsaa betegnes som et humant Arbejde — efter Tidens Lejlighed; thi den Købstadmand, der fremturede i Banden og Sværgen, straffedes med Gabestok, Barnemordersker med at miste deres Hals og faa Hovedet sat paa Stage, og Straffen for at »laste Kongen eller Dronningen til Beskæmmelse« var at miste Ære, Liv og Gods, saa at »den højre Haand af hannem levende afhugges, Kroppen parteris og leggis paa Stægle og Hjul, og Hovedet med Haanden settis paa en Stage«. (Den sidste skrappe Bestemmelse er dog laant fra Romerretten). Men slige Udvækster bør ikke lade os glemme dens Hovedpræg, der er i stærk Modsætning til andre europæiske Landes. Indtil 1825 havde man f. Eks. i England Dødsstraf for 100 forskellige Forbrydelser, deriblandt for at stjæle Fisk fra en Dam. »Danske Lov« viser dernæst Omsorg for den personlige Frihed, — Salg af vornede var saaledes forbudt — og stillede alle Befolkningsklasser lige for Loven. Selv de skarpeste Kritikere af danske Forhold, som den engelske Gesandt Molesworth, fandt i Lov og Ret et Omraade, der var hævet over al Kritik. Endelig er Loven affattet paa et godt og klart Dansk og derved almenforstaaelig. Desværre lader dens Systematisering noget tilbage at ønske, saa at den ikke er ganske overskuelig, og især maa det beklages, at den udpræget monarkiske og centraliserende Aand, som gaar igennem den, lod vigtige Dele af det tilbagestaaende Selvstyre forsvinde, idet Nævninger og Mededsmænd ophævedes, og Befolkningen

fuldstændigt mistede Retten til at vælge Præster og kommunale Embedsmænd. Fire Aar efter »Danske Lov« fulgte 1687 den tilsvarende norske.

Endnu en Reform, som var af Betydning for hele Landet, var Indførelsen af *ensartet Maal* og *Vægt* ved en Forordning 1683. Hovedmanden herfor var Astronomen *Ole Rømer*, som fik det forvirrede Maal- og Vægtsystem bragt i Orden. Som Længdemaal autoriseredes den sjællandske Alen (0,6277 m), mens man til Rummaal valgte Aabotønden (139,121 l), der deltes i otte Skæpper; en Pot blev $^1/_{32}$ Kubikfod, og et Pund $^1/_{62}$ Kubikfod fersk Vand (1 Kubikfod = 0,030916 Kubikmeter). I den følgende Tid lod Rømer Landevejene opmaale og forsyne med Milepæle.

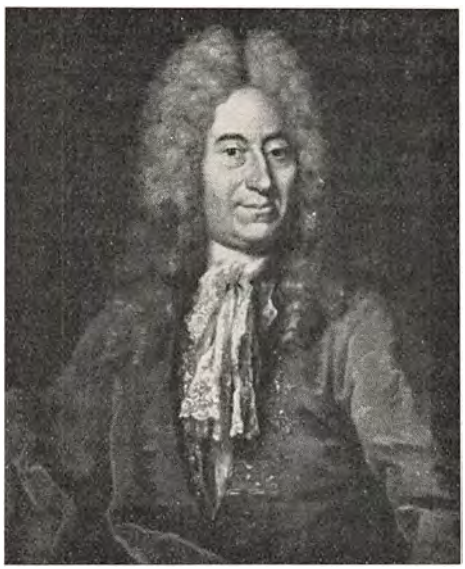

Ole Rømer.
Maleri paa Københavns Observatorium.

I sit første Testamente, som er skrevet 1683, udtaler Christian V, at der findes tre Kilder til Velstand: »Først at Agriculturen og Jordens Dyrkning paa Landet vel i Agt tages, i Henseende at det fornemste, som Landet til fremmede udgiver, bestaar udi Kvæg, Heste og Korn.« Først i anden og tredie Række sætter han Industri og Handel. Baade i Teori og Praksis viste altsaa den enevældige Regering, at den havde Forstaaelse af, at Landbruget var Danmarks bærende Erhverv, og det er derfor ikke rigtigt, naar man almindeligt bebrejder den kun at have interesseret sig for Byerhvervene. Man kan alene beklage, at det ikke laa inden for Datidens Synskreds at supplere de nævnte Lovbud med et positivt Arbejde paa Landbrugets tekniske Højnelse. Men ogsaa Manufakturerne og Kommercierne laa Datidens Statsmænd stærkt paa Sinde, og paa dette Omraade herskede unægtelig en merkantilistisk Tankegang, som Kongen i sit Testamente udtrykker i Ordene: »Paa det raa og uforarbejdede Varer, som i Landet falder, dèr kunde forarbejdes og forbruges, og Penge derimod, som ellers — en stor Del til Pragt og Overdaadighed

— til fremmede udføres, kunde i Landet forblive.« 1680erne viser tydeligt Regeringens Omsorg for Industri og Søfart.

En yndet Vej var som tidligere Oprettelsen af *monopoliserede Handelsselskaber.* Et nyt Handelskompagni fik ikke blot Eneret paa Handelen paa Island og Færøerne samt Fiskeriet i de omliggende Have, men overtog ogsaa Forpagtningen af Jordebogsindtægterne af disse Lande. Det vestindiske Handelsselskab var under Krigen gaaet stærkt tilbage, nu søgte man at skaffe det ny Kapital ved at paabyde alle Embedsmænd (»kgl. Betjente«) at tegne Indskud i Kompagniet. Tilsvarende søgte man at puste Liv i det ostindiske Kompagni. For Salthandelens Vedkommende fornyede man Defensionsskibenes Privilegier for fra Sydvesteuropa at tilvejebringe dette for Fiskerierne saa nødvendige Produkt. Ganske vist var Resultatet af alle disse Anstrengelser i Begyndelsen ikke stort. Det vestindiske Kompagni maatte allerede 1684 overlade Handelen til andre, deriblandt til et Selskab af Brandenburgere (»Brandenborgerne paa St. Thomas«), og af Defensions- (og Exemtions-) skibe*) fandtes der 1687 vel 7 paa over 34 Kanoner (deraf tre i København, et i Aarhus og tre i Norge), samt i alt 106 paa 6 Kanoner og derover (heraf 39 fra København, 9 fra Aarhus, Kalundborg og Korsør, og Resten fra Norge, særlig fra Bergen), men de færreste af disse Skibe var Defensionsskibe. Handelen paa Ostindien blomstrede først rigtig op i 1690erne under den store europæiske Krig, saa at den fra 1688—1697 gav et Nettooverskud paa 218 000 Rdl., men Aktionærerne var dog ikke tilfredse, fordi de fandt, at Direktørerne beregnede sig for høje Lønninger forud for Udbytteuddelingen.

Paa *Industriens* Omraade blev det store Problem Indvandringen af reformerte Haandværkere, som skulde ophjælpe de indenlandske Manufakturer. Kommercekollegiet vedtog 1680, at Hærens Forsyning med Klæde skulde forbeholdes den indenlandske Fabrikation. Ved Uld- og Lærredsindustrien drejede det sig om en Produktion, hvortil man dog for en stor Del havde Raaprodukterne i Landet, men man søgte desværre ogsaa at fremkalde en Tilvirkning af Silke, Fløjl og Guldenstykke, hvortil Materialerne maatte indføres. Alligevel forbød Regeringen straks Indførslen af fremmed Silketøj og paabød, at Embedsmændene og Københavns Borgere kun maatte bære Silkestoffer, der var tilvirkede i Indlandet. Den strakte sig saa vidt, at den gav *reformerte indvandrede Samvittighedsfrihed,* dels fordi man herved haabede at tilføre Landet en Sum af Dygtighed og Intelligens, dels fordi Dronning Charlotte Amalie, der selv tilhørte denne Lære, støttede sine Tros-

*) Ved Exemtionsskibe forstaas udlejede kongelige Skibe, som fik Toldlettelser ved Saltindførsel.

fæller. Især knyttede man sine Forhaabninger til Huguenotternes Fordrivelse fra Frankrig 1685, der syntes at aabne Muligheden for en Indvandring af dem til København. Derfor udvidedes nu deres Privilegier, og de fik 1688 en særlig Kirke i Gothersgade. Hvis man kan stole paa den svenske Gesandts Beretning, var der ved franske og nederlandske Haandværkere samme Aar 160 Vævestole i Gang i København. Glæden blev imidlertid kort. Hurtigt viste den religiøse Modsætning sig, da de danske Gejstlige stillede sig meget uvenligt over for dem og henledte Kongens Opmærksomhed paa, at de Reformerte i Virkeligheden nærede republikanske Anskuelser. Men ogsaa mellem de københavnske Købmænd og Manufakturernes Direktører optraadte der snart Spænding. Priserne ansaas for for høje, saa at kun Aktionærerne i disse monopoliserede Selskaber høstede Fordelen af Nyindretningerne. Allerede i 1690 var de misfornøjede Reformerte draget videre til Brandenburg og Sverige; af de 160 Vævestole var kun 10 i Gang, og Aktionærerne maatte dele Varerne mellem sig som Erstatning for deres Tilgodehavende. Først i Slutningen af 1690erne kunde man igen forsøge paa at arbejde Klædemanufakturer i Vejret.

Ved Siden af Tekstilvarer arbejdedes der ogsaa paa at skabe en Produktion af Metalvarer, og i disse Aar genoplivedes t. Eks. Hammermøllen ved Helsingør, Brede Mølle ved Lyngby og Kobbermøllen ved Flensborg. Ligeledes gaves der Privilegier paa Fabrikationen af Møbler, Glas og Spejle, og indvandrede Jøder beskæftigede sig med Tobaksfabrikation. Store Resultater medførte alt dette dog ikke, og for Statskassen var Udbyttet lig Nul.

Derimod havde den opblomstrende Handel den Betydning for Riget, at der gennem Søfarten skabtes en Reserve for *Marinen*. Paa vor Flaade lagde man nu efter Krigens Erfaringer Hovedvægten. Den danske Flaade var under Krigen blevet forøget med 24 tagne svenske Skibe, og under Freden udvikledes den videre, efter nogles Mening over Landets Evne. »Af deres Flaade er de meget stolte,« siger den svenske Gesandt om Danskerne. Dens Styrelse var nu udelukkende paa danske Hænder, og som Præsident for Admiralitetet var *Niels Juel* dens højtansete Chef lige til sin Død 1697. »En meget from og redelig Mand,« kalder den svenske Gesandt ham, »ligefrem og uden nogle Façoner.« Han indførte mange Forbedringer i Søvæsenet. Allerede før Krigen havde man begyndt at opdrage »Lærlinge« paa Holmen; fra 1683 forøgedes deres Tal til 60, og man fik en virkelig Navigationsskole til deres Uddannelse. Ogsaa Søkvæsthuset, som fandtes i Forvejen, fik en videre Udvikling. For første Gang blev Matematikken taget i Brug ved Skibsbygningen, og de første danske Søkort udgaves. Københavns Havn opmudredes, og efter at Kongen personlig havde

Fra Fæstningsanlæggene paa Erteholmene. Lilletaarn paa Frederiksø.

afmærket det ny Flaadeleje, skabtes ved Opfyldning Nyholm til Orlogsværft. Volden fortsattes fra Christianshavn mod Nord i en Bue over opfyldt Terræn, saa at Skibene kunde ligge fuldt værnede paa alle Sider. I mange Aar arbejdede Niels Juel paa at skabe en Dok, men Forsøget mislykkedes bestandigt, da Vandet strømmede ind i Udgravningen. Derimod fik man oprettet et nyt Støttepunkt for Flaaden i Østersøen, da der paa Bornholm ikke viste sig at være nogen brugbar Havn, og Svenskerne havde anlagt den store Krigshavn Karlskrona i det tidligere danske Landskab Bleking. Som et Modtræk herimod byggede vi 1684 Havnen og Fæstningen Christiansø paa Erteholmene ved Bornholm, men det blev snart klart, at dens Betydning kom til at staa i ligefremt Forhold til dens ringe Størrelse.

Saaledes var der unægtelig i 1680erne gjort et ikke ringe Arbejde paa at fremme Statens og Folkets Interesser. Naar Resultatet blev saa meget mindre end beregnet, skyldtes dette en Række forskellige Omstændigheder. Regeringen selv kan ikke frikendes for Misgreb, navnlig i sin merkantilistiske Politik, hvor den søgte at undergrave Lavene uden dog at kunne undvære dem, og i Landbospørgsmaalene viste den en skadelig Vaklen, saa at den i Praksis fandt sig i Nedlæggelser af Bøndergaarde og Salg af vornede. Værre var det vel, at den indviklede sig i en ligefrem Toldkrig med Nederlandene i Anledning af sin beskyttelsesvenlige Toldrulle af 1683; thi det viste sig hurtigt, at Danmark trak det korteste Straa, da Holland som Repressalier forhøjede sin Indførselstold paa norsk Trælast og jyske Stude. Meget skadeligt var det ogsaa, at Slutningen af 1680erne var særligt usle Aar for Landbruget, saa at de Lettelser, man havde givet det, langtfra forslog til at bøde herpaa. Men Hovedsagen var

sikkert Regeringens ydre Politik. Den gjorde det til en Nødvendighed at bevare en stor Militærstyrke, og netop 1680ernes Udgang skulde vise, at Udbyttet heraf ingenlunde svarede til de ofrede Midler.

Det havde et Øjeblik i Efteraaret set ud til, at Danmarks *Udenrigspolitik* skulde drejes ind i en helt ny Bane ved den Tilnærmelse mellem de skandinaviske Magter, som Johan Gyllenstierna havde gjort sig til Talsmand for. Det kan betvivles, om han vilde have kunnet fortsætte denne Linie, hvis han havde faaet Indflydelse herpaa, men i hvert Fald afgjorde hans Død Spørgsmaalet i negativ Retning. De to gamle Modstandere gik nu atter hver sin Vej. Sverige, der var krænket over Frankrigs Formynderskab under Fredsforhandlingerne 1679, nærmede sig dets Fjender, England og Nederlandene, og vi fik saaledes endelig vort Ønske opfyldt, at komme paa Frankrigs Side, hvilket ogsaa kom til at gælde Brandenburg. Ved en Traktat af 1682 opnaaede vi Løfte om 200 000 Rdl. Specier i aarlige Subsidier fra Ludvig XIV, og Resultatet blev virkelig, at der i Aarene 1682—88 udbetaltes os en saare velkommen Erstatning for de nedsatte Hartkornsskatter. Til Gengæld trak det atter op til Krig med Sverige, og da Hollænderne 1683 sendte en Flaade til Østersøen for at støtte sin nye allierede, indfandt der sig ligeledes en fransk Flaade, hvis øverstkommanderende erklærede sig villig til at stille sig under den navnkundige Niels Juels Overkommando. Det kom dog ikke til Krig denne Gang, og i den følgende Tid samlede Opmærksomheden sig særlig om *det gottorpske Spørgsmaal,* der atter stod paa Dagsordenen. Efter Fredsbestemmelserne var Hertug Christian Albrecht blevet genindsat i sine Lande og Rettigheder, men der opstod straks Strid mellem ham og Kongen om Fællesregeringen over Slesvig og Holsten, foruden at man fra dansk Side hævdede, at Hertugens Suverænitet begrænsedes ved den fra 1533 bestaaende Union mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, saa at han ikke havde Ret til at slutte Forbund med udenlandske Magter. Da den danske Regering havde sikret sig, at Frankrig ikke længere vilde støtte Gottorp, tog man Tyren ved Hornene, og i Maj 1684 *erklærede man den gottorpske Del af Slesvig for inddraget* og forenet med den kongelige Del. Dette Skridt motiveredes ikke med Slesvigs Stilling som dansk Len, men med, at Hertugen havde handlet mod Folkeretten.

Om Inkorporationens nærmere Udførelse skal senere blive talt; her maa det være tilstrækkeligt at pege paa, at Slesvigs Samling under den danske Krone, ligesom 1675, kun skyldtes en øjeblikkelig gunstig Stilling for os i Europa, som let kunde forandres. Snart skulde det da ogsaa vise sig, at vi først havde naaet at faa Frankrig til Ven, da dette

Land var i Tilbagegang, og at vi altsaa havde holdt paa den forkerte Hest. Hertug Christian Albrecht nægtede haardnakket at gaa paa Forlig, selv da vi tilbød ham til Erstatning for det hertugelige Slesvig at afstaa Oldenborg og Delmenhorst, og Svenskerne, som endnu ikke turde lade det komme til Krig paa dette Spørgsmaal, opfordrede ham stadig til at gøre Modstand. Hertil kom, at Danmark forværrede sin Sag ved 1686 at udstrække Haanden efter Hamburg, hvorover den danske Konge som Hertug af Holsten fra gammel Tid gjorde Krav paa Højhed. Derved vakte man ogsaa det braunschweig-lüneburgske Hus' Uvilje, der var ængsteligt for, at Danmark skulde faa Herredømmet over Elben, ja selv Kurfyrsten af Brandenburg sluttede sig til disse Protester. I Virkeligheden var Situationen saa tilspidset, at alt afhang af den europæiske Situations Udvikling, hvor vor Skæbne var kædet sammen med Frankrigs og Englands. Da skete Udslaget 1688 ved Vilhelm af Oraniens Landgang i England og den katolske Kong Jakob II's Fordrivelse, som førte England over paa de protestantiske Magters Side. Forladt af alle maatte Christian V 1689 gaa ind paa *Forliget i Altona,* hvorved Hertugen fik sin Del af Slesvig tilbage. Alt det vundne var tabt, og Kongen kunde kun, som han skrev paa Foden af sit Testamente, befale denne Sag til Gud og Tiden.

Christian Sigfr. von Plessen.
Maleri paa Frederiksborg.

Det politiske Sammenbrud i 1689 fik vidtrækkende Følger, særlig da det faldt sammen med Undersaatternes Jammerklager over Skattetrykket. I Spidsen for Finanserne traadte fra 1692 Mecklenburgeren *Chr. Sigfr. v. Plessen,* der havde gjort sig bekendt ved sin ypperlige Styrelse af Prins Jørgens (Kongens Broders) Ejendomme. Det var ikke med Lyst, han gik ind til sin brydsomme Gerning. »I henved to Maaneder,« skrev han, »har jeg Dag og Nat kæmpet for at afværge det mest skæbnesvangre Slag, som kan ramme nogen, og som

vil gøre mig ulykkelig og utilfreds for mit hele øvrige Liv.« Men i Plessen havde man fundet Øjeblikkets Mand; han var i Besiddelse af stor Forretningsdygtighed og skarp Forstand, saa at han trods sit tungsindige Temperament, der gav sig Udtryk i Stivhed og Utilgængelighed, hurtigt blev højt vurderet baade i Ind- og Udland. Han var saaledes i Stand til i England og Nederlandene bestandig at rejse de Statslaan, der var nødvendige for at gennemføre den nye Finanspolitik, som byggede paa Skattenedsættelser. Desuden udlejedes i disse Aar Afdelinger af den hvervede Hær til de krigsførende nordtyske Magter, navnlig Brandenburg. Under Plessens Styre paalagdes der fra 1692 til 1699 ingen ekstraordinære Skatter; de ordentlige Købstadskatter nedsattes, og Landbefolkningens Byrder samledes til een Skat, den til 1901 bestaaende »Gammelskat«, ligesom Skatterestancerne eftergaves. Følgen blev, at Danmarks Kredit paa udenlandske Børser, navnlig Amsterdams, steg, og i det hele indgik det i Plessens System at foretage en politisk Kursændring, saaledes at Danmark nærmede sig til Sømagterne og deres Ven Sverige. Plessen maatte herved stadig kæmpe med et fransksindet Parti i Gehejmeraadet, repræsenteret af Reventlow og Jessen. Men foreløbig havde han Overhaand, og navnlig mellem Sverige og Danmark bedredes Forholdet i disse Aar paa Grund af den europæiske Søkrig, hvorunder England stadig krænkede de neutrale Magters Søfart. I 1691 sluttedes ved Jens Juels Anstrengelser en Handelstraktat og et væbnet Neutralitetsforbund mellem de to Stater, som paa Folkerettens Omraade har europæisk Betydning. Man lod Handelsskibene konvojere i de nærmeste Farvande af en forenet dansk-svensk Eskadre.

Plessens Finansstyrelse viste snart sin heldbringende Virkning for Landet, navnlig da den faldt sammen med nogle bedre Aar for Landbruget. Det hedder hos den engelske Gesandt, at Landejendommenes Værdi steg til det dobbelte eller tredobbelte af, hvad den før var, saa at ikke alene Adelen, men ogsaa Bønderne og Embedsmændene var overordentlig tilfredse med hans Styrelse. Dog danner Sjælland vistnok som sædvanlig en beklagelig Undtagelse. Ogsaa paa at rejse Haandværk og Handel arbejdedes der nu atter med Held. Toldforordningen af 1691 ophævede alle Ind- og Udførselsforbud, og i Christian V's sidste Aar ser man Tekstil- og Spejlglasmanufakturer atter skyde op af Jorden i København. For den udenrigske Handel og Skibsfart frembød vor Neutralitetspolitik i 1690erne lykkelige Kaar, og det ostindiske Kompagnis Udvikling viser, at de blev udnyttede. Navnlig Hovedstaden var i denne Tid i stærk Udvikling, og dette skyldtes for en Del en enkelt Mand, *Ole Rømer*. Efter at være vendt hjem fra Frankrig, hvor han havde gjort sin store videnskabelige

Indsats ved Opdagelsen af Lysets Hastighed, virkede han som Politimester i København til sin Død 1710. Hans Betydning for Landet i dets Helhed er allerede nævnt; i København fik han indrettet en forbedret Vandforsyning, et ordentligt Nattepoliti og en Gadebelysning ved Lygter, der ganske vist kun blev tændt, naar det ikke var Maaneskin. En ny Matrikulering fandt Sted, Brolægning og Brandvæsen forbedredes, og Assistenshuset oprettedes til Understøttelse for fattige. 1691 anlagde Kongen i København »Det ridderlige Akademi«, der som en Afløser for det ophævede Akademi i Sorø skulde give unge Mænd af de højere Klasser den fornødne Foruddannelse til Udenlandsrejser.

Desværre blev Plessens heldbringende Virksomhed ikke langvarig. Grunden hertil var atter Forholdet til Udlandet. Altonaforliget havde ikke stillet Danmark paa en bedre Fod til Hertugen af Gottorp. Da Hertug *Frederik IV* ved sin Fader Christian Albrechts Død 1694 havde tiltraadt Regeringen, kastede han sig helt i Armene paa Sverige, ægtede Karl XI's Datter *Hedvig Sofie,* sluttede Forbund med Sverige, tog svenske Tropper i sin Tjeneste og opførte Fæstningsværker i Sydslesvig. Over for denne udæskende Optræden gik man fra dansk Side frem med Bestemthed. Man lod Tropper rykke ind paa gottorpsk Omraade og sløjfe de nye Skanser, og man søgte Tilslutning hos Christian V's Søstersøn, Kong *August* af Sachsen-Polen, samt hos den i Østeuropa fremvoksende Stormagt Rusland, hvis unge Zar *Peter* ligesom August var en født Fjende af Sverige. (Forbund med Rusland 24. August 1699 og med Polen-Sachsen 25. September 1699). Spændingen var saaledes paa sit højeste, og Krigen med Sverige uafvendelig, da Tronskiftet indtraadte 1699.

Denne Udvikling i det ydre gav hurtigt Tilbageslag paa Statens indre Stilling. De forøgede Hærudgifter tvang Plessen til paany at gribe til overordentlige Skatter paa Landbruget, og da Misvækst slog sig til, kunde man forudse et uheldigt Resultat for Landet. Mens Danmarks Finanser i Aarene 1692—1699 havde balanceret med et aarligt Budget paa under 3 Mill., hvortil der paa Grund af Laanene ganske vist kom en stigende Statsgæld, der til sidst var oppe paa $1^2/_3$ Mill., naaede man i det følgende Aar 1700 ved Krigsbyrderne en Udgift af ca. 4 200 000 Rdl. Men Christian V naaede ikke at se dette Resultat; han var forinden gaaet bort i Aug. 1699.

Han havde været en pligttro Arbejder med virkelig Kærlighed til sin Stat og sit Folk. Ved sine tiltalende personlige Egenskaber havde han formaaet at samle alle Befolkningsklasser, saa at den nye Regeringsform ved hans Død stod fast. Men hans aandelige Evner var ikke saa store, at han kunde blive den virkelige Leder, og da han selv var

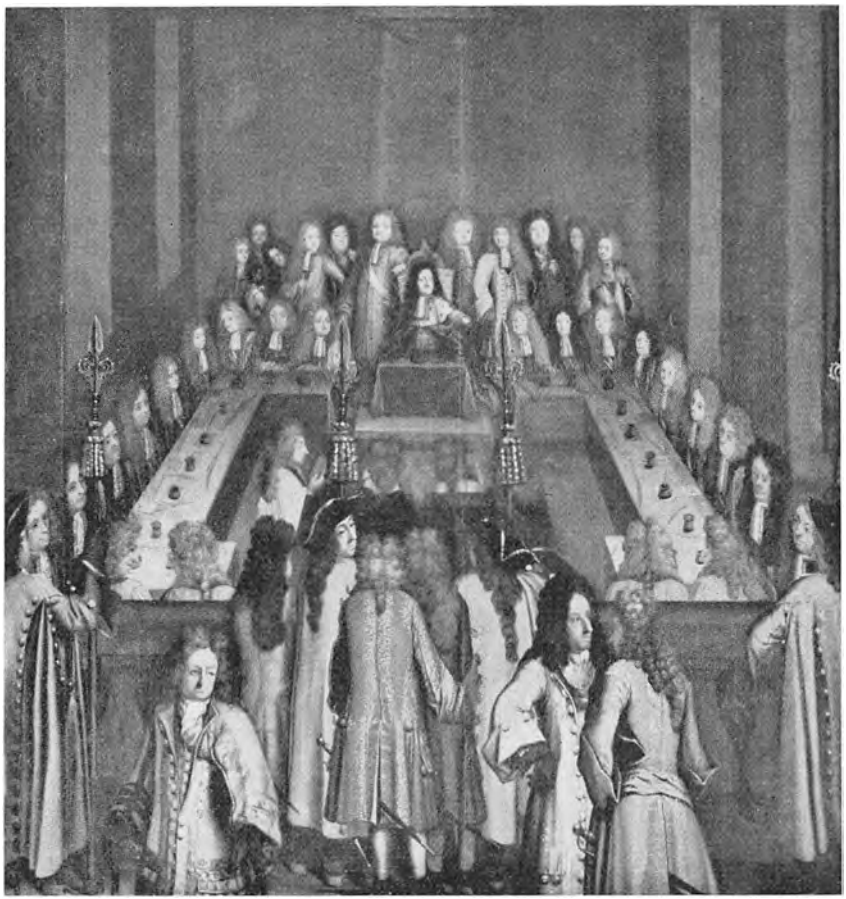

Christian V præsiderende i Højesteret. Maleri fra ca. 1697. Rosenborg.
Siddende ved Kongens højre Haand U. F. Gyldenløve og Jens Juel, ved hans venstre Conrad Reventlow.

klar herover, gav dette sig Udtryk i en beklagelig Mistænksomhed, ikke blot over for den gamle Adel, men ogsaa over for Kollegierne, som han i Bunden af sin Sjæl betragtede som Hemsko paa Enevælden. Kongens svage Karakter gjorde desuden, at han let faldt under personlige Yndlinges Indflydelse, som V. J. Hahns og P. Brandts. Heller ikke i sit Privatliv formaaede Christian V at holde sin Sti ren; han krænkede sin Dronning ved sit Forhold til Sofie Amalie Moth, der efter Griffenfelds Fald ophøjedes til Grevinde af Samsø, og som lønnedes med en betydelig Apanage. Derimod er det ikke fuldt retfærdigt, naar man har anket over de stigende Hofudgifter; thi naar der henses til Pengenes synkende Værdi og det store Antal Medlemmer i Konge-

familien, kan denne Stigning ikke betegnes som betydelig (fra 1661 til 1675 aarlig 320 000 Rdl., fra 1676 til 1699 367 000). Derimod var Hærudgifterne en økonomisk Byrde, en virkelig Hindring for Statens og Samfundets Opkomst. Naar det ikke var muligt at bringe dem væsentligt ned, hang dette ikke blot sammen med Kongens militære Interesser, men skyldtes først og fremmest Rigets politiske Stilling, indklamret, som det endnu laa, mellem den mægtige Arvefjende Sverige og dettes Vasalstat, Holsten-Gottorp.

Frederik IV.
Pastel af Rosalba Carriera, 1709. Frederiksborg.

Hans Søn og Efterfølger *Frederik IV* var næsten 28 Aar gammel ved sin Tronbestigelse. Hans Opdragelse til sit Kongekald havde været mangelfuld; først kort før Christians V's Død var han blevet optaget i Statsraadet, og man havde i de foregaaende Aar trøstet ham for denne Tilsidesættelse ved at sende ham paa Udenlandsrejser til Italien og Frankrig 1692—93 og ved at tillade ham at tage en Gemalinde efter sit Hjertes Valg. Det blev Prinsesse Louise af Mecklenburg-Güstrow, der var noget ældre end han, og muligvis har dette bidraget til, at han allerede efter nogle Aars Forløb blev træt af hende og knyttede andre Forbindelser. Frederik IV stod altsaa slet rustet til sin Kongegerning, men med en beundringsværdig Energi tog han sig sammen og bødede ved Selvstudium paa sin Opdragelses Mangler. I det hele slægtede han sin Moder langt mere paa end Faderen; han havde ganske vist en Arbejdsomhed, der lignede Christian V's, og en Følelse af sit Kongekald, en Retfærdighedssans og en Mildhed, der stod paa Højde med Faderens, men han ragede betydeligt op over ham i Intelligens, Hukommelse, Nøgternhed og Karakterstyrke og mindede paa disse Punkter langt mere om Charlotte Amalie. Han var ikke Friluftsmenneske som Christian V, mere af-

dæmpet og maadeholden i sin Livsførelse, men ogsaa mere kølig af Væsen — hvilket ikke udelukkede en ret stærk Sanselighed — og i endnu højere Grad end han mistænksom over for sine Ministre. Det er i visse Henseender en ny Kongetype, som fremtræder med Frederik IV, mindre folkelig og mindre nationalt præget, men med en Herskerevne, som man ikke havde set hos Kongen siden Christian IV's bedste Regeringstid.

Frederik IV arvede sin *Udenrigspolitik* fra sin Fader. Det gottorpske Spørgsmaal havde medført en saadan Spænding, at han faa Maaneder efter sin Tronbestigelse i Marts 1700 lod danske Tropper rykke ind i de gottorpske Lande og begynde en Belejring af Hertugens nye Fæstning Tønning. Han haabede paa sit Forbund med Polen og Rusland, men Modstanderne viste sig overlegne. Bag Gottorp og Sverige stillede sig ikke blot Lüneburg, men ogsaa Sømagterne England og Nederlandene. Mens en svensk og lüneburgsk Troppeafdeling tvang Danskerne til at ophæve Tønnings Belejring, viste en engelsk-hollandsk Flaade sig i Øresund, hvor den danske Flaade mente at kunne hindre dens Forening med Svenskerne ved at spærre Farvandet mellem Saltholm og Amager, da Flinterenden (mellem Saltholm og Skaane) ansaas for usejlbar. Med stor Dristighed løb imidlertid de svenske Skibe gennem dette Sejlløb og forenede sig Nord for København med Vestmagternes Flaade, hvad der tvang den danske Flaade tilbage til Københavns Red. Følgen blev, at den unge svenske Heltekonge Karl XII i Læ af den engelsk-hollandske Flaade kunde gaa i Land paa Sjællands Kyst ved Humlebæk tæt Syd for Espergærde og med sin Hær rykke frem mod København, der ikke var belavet paa at tage imod en ny svensk Belejring. Hovedstadens Kommandant viste stærk Ængstelighed herover, mens Borgerne og Studenterne, der i Kongens Fraværelse opmuntredes af Enkedronning Charlotte Amalie, var besjælede af den bedste Aand og forlangte at føres mod Fjenden.

Frederik IV indsaa, at en hurtig Fred var nødvendig for at redde København. Den var heller ikke dyr at opnaa, da de fleste af vore Modstandere ønskede Fred i Norden snarest muligt af Hensyn til de truende europæiske Forhold. Ved at give efter over for Hertugen af Gottorp og indrømme ham fuld Ret til at anlægge Fæstninger og holde Tropper, ja ved at bøje sig saa dybt som til at give ham en mindre Skadeserstatning, opnaaede man fra dansk Side at isolere vor farligste Modstander Sverige, der ikke havde villet lade Danmark slippe saa billigt. Freden sluttedes den 18. Aug. 1700 i *Travendal* i Holsten, fjorten Dage efter Karl XII's Landgang, og da den engelsk-hollandske Flaade herefter truede med at sejle bort og overlade ham til sin Skæbne mod en overlegen dansk Styrke paa Sjælland, maatte den

unge svenske Konge til sin Misfornøjelse i Begyndelsen af September bøje sig for den trufne Overenskomst og atter indskibe sine Tropper til Skaane.

Det maanedlange Felttog var endt. Ligesom hundrede Aar senere havde en mørk Sky for en kort Stund truet Statens Ro, men var atter hurtigt forsvundet for at give Plads for fortsat fredeligt Solskin. Krigen havde imidlertid vist Kongen, hvor utilstrækkelig den hvervede Hær var til paa samme Tid at forsvare Hovedstaden og Sydgrænsen, og han besluttede derfor ved Siden af den at genoprette den nationale Væbning, der havde været ophævet siden Skaanske Krig. Den 22. Februar 1701 oprettedes derfor *Landeværnet* eller *Landmilitsen.* Alt Bøndergods deltes i Lægder paa 20 Tdr. Htk., som hvert skulde stille en Soldat, i alt 15 000 Mand. Hertil føjedes 17—1800 Mand Dragoner, der udskreves paa den Del af Kronens Gods, der under Christian V var henlagt til Underhold for Rytteriet. Tjenesten strakte sig over seks Aar, men var saare lempelig, da det var Meningen, at Bønderkarlene samtidig skulde arbejde ved Landbruget. Den bestod derfor kun i et Par Timers Eksercits om Søndagen bag Kirken efter Gudstjenesten. Derimod var det uheldigt, at man havde gjort Lægderne saa smaa, at det blev vanskeligt for disse at skaffe Soldaterne til Veje, og endnu mere blev dette Tilfældet, da man under den store nordiske Krig forøgede Troppeantallet til 22 000 Mand. Allerværst var det dog, at Herremændene skulde sørge for, at der paa deres Godser fandtes det fornødne Antal Soldater; thi da der samtidig blev udstedt en anden Forordning, hvorefter Tjenestefolk skulde have Pas til at forlade Herremandens Gods, for at man herved kunde hindre dem i at flytte uden for Skiftetid, blev Herremændene fristede til at udvide denne Ret til ogsaa at gælde for Bønderne. Man søgte saaledes — navnlig efter Frederik IV's Tid — ulovligt ad privat Vej at binde dem til Jorden, og Herremandens Hensigt hermed var en dobbelt, dels at kunne have det fornødne Soldatermateriale ved Haanden, dels at kunne faa sine øde Gaarde besatte. Paa denne Maade opstod Begyndelsen til et Stavnsbaand, og Pastvangen bidrog til at gøre Landmilitsen dobbelt upopulær. Man tænkte ikke paa, hvor ringe en Tjeneste den egentlig betød, og den barbariske Maade, hvorpaa Disciplinen haandhævedes, førte til, at mange Karle rømte bort fra Landet for at undgaa Udskrivningen. Dog er der ingen Tvivl om, at Landmilitsens Indretning var en Vinding for Staten, og at den opfyldte sin Hensigt. Kongen var idelig paa Rejse for at overvaage Øvelserne, og baade Dragoner og Fodfolk lagde under den paafølgende Krig stor Tapperhed for Dagen, da de, som en samtidig Forfatter endog siger, »viste sig som Løver«.

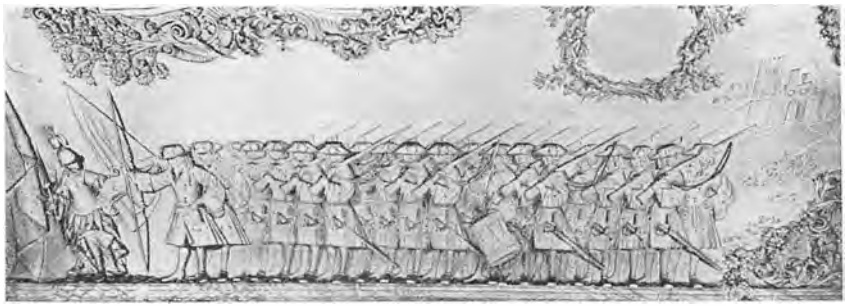

Landmilitsens Oprettelse 1701. Stukrelief fra 1707 i Riddersalen paa Rosenborg.

Landmilitsens Indretning betød vel en ny Byrde for Bonden, men den opvejedes paa den sjællandske Øgruppe langt ved den samtidige Lettelse, som *Vornedskabets Ophævelse* betød. Ved Forordningen af 1702 lovedes der alle Bønder, som var født efter Regeringsskiftet, eller som blev født senere, Frihed for Vornedskabet, mens de øvrige vornede kunde købe sig fri for en maadeholden Betaling eller, hvis de forblev i deres Stilling, opnaa Lettelser paa forskellig Maade. Saaledes gennemførtes endelig den Reform, som allerede Christian IV og Hannibal Sehested havde indset Nytten af, og den bidrog sikkert mere end noget andet til at gøre Frederik IV til den folkekære Konge, som han vedblev at være hele sit Liv igennem.

Landmilitsens Oprettelse gjorde det muligt at indskrænke den hvervede Hær, og Kongen mente at finde en heldig Vej hertil, der tillige kunde bringe ham i et bedre Forhold til Sømagterne, som baade i 1689 og 1700 havde vist sig som vore farligste Modstandere. I Stedet for at afskedige de hvervede Tropper *udlejede* man 20 000 Mand af dem til Kejseren, England og Nederlandene til Kampen mod Ludvig XIV. Herved opnaaede man at skaffe en Del af Hæren Krigsøvelse, uden at det kostede Danmark noget, og man beroligede sin Samvittighed over for det efter vor Tankegang saa anstødelige i denne Fremgangsmaade med, at det ikke blot drejede sig om Lejetropper, der havde gjort Krigen til et Haandværk, men tillige for største Delen om Udlændinge. Man glemte ganske vist, at man heller ikke kunde disponere over denne Krigsstyrke uden efter langt Varsel, hvilket følte smerteligt, da vi 1709 atter kom i Krigen; thi først efter den europæiske Fred i Utrecht 1713 vendte disse Tropper tilbage til Danmark, og det var en ringe Trøst, at de da havde udmærket sig hæderligt paa de fremmede Valpladser i Nederlandene, Nordfrankrig og Italien.

Udlejningen af de hvervede Tropper forbedrede i væsentlig Grad Finanserne, saaledes at det i Løbet af de følgende Aar lykkedes at

Vornedskabets Ophævelse 1702. Stukrelief fra 1707 i Riddersalen paa Rosenborg. Frihedens Gudinde (til højre) overrækker knælende Bønder en Hat som Symbol paa Friheden; andre svinger de nyerhvervede Hatte i Luften. I Baggrunden en Landsby med Pløjescene.

bringe Gælden ned fra $1^2/_3$ Mill. til 5—600 000 Rdl. Hertil kom en Kassebeholdning, der sammen med de udestaaende Fordringer gik op til 2—3 Mill. Frederik IV havde straks efter sin Tronbestigelse afskediget Plessen som Direktør for Rentekamret og i Stedet lagt Bestyrelsen i Hænderne paa tre Deputerede, blandt hvilke *Hans Rosenkreutz* synes at have været den betydeligste; ogsaa Overkammersekretær *E. U. Dose* havde Kongens Øre i finansielle Spørgsmaal, men den virkelige Præsident for Rentekamret var vistnok Kongen selv. Derimod styredes Danske Kancelli forholdsvis selvstændigt af Kongens Ungdomsven *Ditlev Vibe,* en velbegavet Mand, men dog ikke den overlegne Statsmand, hvortil Landet trængte. Alt i alt taget synes dog disse første Aar af 1700erne at have været ret lykkelige. Som altid, naar der har været Stormagtskrig i Europa, florerede den danske Handel; i Hovedstaden ser man atter en Del Industri, særlig af Tekstilvarer skyde frem. Hvad Bondestanden angaar, lettede Kongen Skattetrykket for den i ganske væsentlig Grad, samtidig med at Krigsaarene bragte en temporær Stigning i Kornpriserne, der ogsaa kom den til Nytte.

De ydre Forhold var dog ikke tillidvækkende i denne Fredsperiode, og de lod en opmærksom Tilskuer ane, at Freden ikke vilde vare længe. Urocentret var som sædvanlig Gottorp. Ganske vist var Hertug *Frederik IV* faldet paa sin Svoger Karl XII's Side i det polske Felttog 1702, og hans Efterfølger *Karl Frederik* var da kun to Aar gammel, men den afdøde Hertugs Broder *Christian August* traadte i Spidsen for hans Formynderregering og fortsatte i det sædvanlige danskfjendtlige Spor. Særlig virksom i denne Retning var hans Medhjælper Baron *Görtz,* et Eksempel paa Datidens kløgtige og underfundige Gehejmeraadstype. Det kom i denne Tid til ustandselige Rivninger mellem Danmark og Gottorp, tit om de ynkeligste Spørgsmaal; saaledes gik »Frak-

turstriden« ud paa, om Hertugens Navn og Titel skulde trykkes med lige saa store Bogstaver som Kongens i de to Parters Fællesforordninger. Følgen heraf blev, at der i otte Aar ikke kunde holdes nogen Landdag i Hertugdømmerne. Hertugen stræbte desuden efter at faa Fællesregeringen ophævet, mens Kongen og Ridderskabet ønskede den bevaret. Efterhaanden som det gik tilbage med Sveriges Magt, blev Gottorp dog mere føjelig over for Danmark, og da Karl XII havde lidt sit Livs store Nederlag ved Poltava i Sydrusland i Juni 1709, kom det til Forlig mellem Danmark og Gottorp i Altona, hvor det blandt andet hemmeligt aftaltes mellem de to Parter, at de slesvig-holstenske Landdage skulde ophæves, og det Udvalg af Ridderskabet, som i Fremtiden sammenkaldtes, kun have raadgivende Stemme. Holsten-Gottorp lovede desuden i den følgende Tid at bevare den strengeste Neutralitet under Danmarks Stridigheder med Sverige. Men det skulde snart vise sig, at dets Interesser var altfor tæt sammenkædede med dette Riges, til at det kunde bekvemme sig til at holde sine Løfter.

13. Den store nordiske Krig 1709—20.

Nederlaget ved Poltava kaldte alle Sveriges Fjender frem. Frederik IV var paa dette Tidspunkt paa en ny stor og kostbar Udenlandsrejse til Italien; den kostede ham 200 000 Rdl., som kunde have fundet en bedre Anvendelse. Endnu værre var det, at han rejste bort fra sit Land paa et Tidspunkt, da Sveriges Magt øjensynlig stundede mod sit Ophør. Før Poltavaslaget kunde han nemlig have opnaaet Subsidier af Rusland for at slutte sig til det, men efter at have vundet denne Sejr vilde Zar Peter naturligvis ikke betale Penge for at faa den danske Konge med i Krigen. Saaledes blev Italiensrejsen i dobbelt Henseende kostbar. Paa Tilbagevejen herfra mødtes Frederik IV i Berlin med Kong Frederik I af Preussen og Kong August af Polen, og ved dette »Trekongermøde« aftaltes et fælles Forbund mod Sverige. Kort efter tiltraadte ogsaa Rusland Alliancen.

Hermed begyndte for Danmark i Okt. 1709 den mest langvarige og udslidende Krig, som det gennem mange Aarhundreder har ført. Den lagde de tungeste Byrder paa det danske Folk og medførte en økonomisk Tilbagegang, som det tog Menneskealdre at overvinde. Men det blev ogsaa gennem mange Aarhundreder den eneste Krig, som bragte gunstige Resultater for Landet. Dette skyldtes ikke, at Danmark besad store Strateger til Søs og til Lands. Det er derimod Kongens Fasthed, som først og fremmest har Æren for, at man ikke gav op, før Maalet var naaet.

Hvorledes Folkestemningen herhjemme var ved Krigens Udbrud, ved vi intet sikkert om. Ingen Aviser fra Datiden melder herom; thi Trykkefrihed kendtes ikke i Datidens Europa, i hvert Fald ikke uden for England og Nederlandene. Men en Erstatning herfor yder Præsternes politiserende Prækener; thi paa Prækestolen var der til en vis Grad Frisprog, og man kan heraf skønne, at Meningerne har været noget delte om Krigens Formaalstjenlighed. De første Begivenheder skulde give Pessimisterne Ret. I November 1709 gik, efter forud udsendt Krigserklæring, en dansk Hær paa 15 000 Mand over til Skaane paa samme Sted, hvor Landgangen havde fundet Sted i 1676. Paa dens Rustvogne stod skrevet Ordene »Nu eller aldrig«, Ord, som skulde gaa sørgeligt i Opfyldelse. Modtagelsen fra den indfødte Befolknings Side var, ligesom forrige Gang, venlig, men dog betydeligt mere afdæmpet end 1676. Det viste sig desuden hurtigt, at Hæren var for daarligt udrustet til at kunne indtage Fæstningerne, navnlig Karlskrona i Bleking, der var Krigshavn for den svenske Flaade. Alligevel faldt hele det aabne Land i Skaane og en stor Del af Bleking i Danskernes Hænder. Glæden blev dog kun kort. Skaanes Generalguvernør *Magnus Stenbock* havde trukket sig tilbage til Småland, hvor han organiserede en svensk Hær, der for en stor Del bestod af gammelt øvet Mandskab, saa at Folkesagnet har Uret, naar det taler om »Stenbock og hans Gedepoge«. I Begyndelsen af 1710 trængte han ind i Skaane og manøvrerede med sikker Haand Danskerne tilbage til deres faste Basis, *Helsingborg*. Her kom det den 10. Marts til et Slag, der faldt meget uheldigt ud for Danskerne. Den øverstkommanderende, Jørgen Rantzau, viste sig ikke i Besiddelse af den fornødne Overlegenhed, men førte uforsigtigt Rytteriet frem til et Angreb, der opløste den danske Hærs Sammenhæng. Resultatet blev, at kun Halvdelen af Hæren slap inden for Helsingborgs Mure og herfra efter faa Dages Ophold over til Sjælland. For sidste Gang var Danskerne som Fjender gaaet over Øresund.

Begyndelsen til Felttoget havde saaledes været slet, og den nærmeste Fortsættelse blev kun lidet bedre. I 1710 var det ikke muligt at genoptage Kampen til Lands, og Aarets eneste Begivenhed til Søs var den kortvarige Kamp i *Køge Bugt* i Begyndelsen af Okt., hvorunder Iver Huitfeldt paa den bekendte Maade ofrede sit Skib »Dannebrog« med hele dets Besætning for at redde den bagved liggende Transportflaade. I det følgende Aar 1711 lammede en frygtelig Pest, der bortrev en Trediedel af Københavns Befolkning, al Krigsførelse fra dansk Side. Samtidig forbedredes dog den politiske Situation for Danmark paa Grund af Karl XII's store Stædighed. Ved at pantsætte Delmenhorst til Hannover, hvis Kurfyrste havde Arveret til Englands Trone,

vandt Frederik IV en ny Ven, der faa Aar senere, da Kongen ogsaa havde solgt ham de erobrede svenske Landskaber Bremen og Verden, ligefrem sluttede sig til Alliancen mod Sverige. De allierede Magter var nu i det hele enige om at vende Kampen mod de svenske Besiddelser i Nordtyskland. Da Karl XII stadig opholdt sig i Tyrkiet, saa det svenske Riges første Hærfører Magnus Stenbock sig tvunget til at gaa over Østersøen for om muligt at redde de svenske Besiddelser. Med stor Dygtighed lykkedes det ham at kaste sig ind mellem vore allierede og den danske Hær, som 12 000 Mand stærk stod ved *Gadebusch* i Mecklenburg (Dec. 1712). Følgen blev et nyt dansk Nederlag, dels paa Grund af vor talmæssige Underlegenhed, dels fordi vi stod over for et overlegent Hærførersnilde. Men Kampen var langt mere ærefuld for de danske Soldater end den ved Helsingborg, og det er tvivlsomt, om ikke Slaget i sine Virkninger blev mere fordærveligt for Sejrherren end de overvundne. Derfor havde Frederik IV Ret i sin Sindsro, da han efter Nederlaget udbrød: »Tærningerne ligger paa Bordet; Gud kan gøre alt godt igen.« Sejren forledte Stenbock til at vende sig mod Holsten og forsøge paa at gentage Torstenssons og Karl Gustavs Erobring af den jyske Halvø. Men han fjernede sig herved mere og mere fra sine Støttepunkter, og da den russisk-sachsiske Hær fulgte efter ham, udsatte han sig for at blive klemt inde mellem denne og den danske Hær.

Nytaarsdag 1713 gik den svenske Armé over Holstens Grænse, og Stenbock begik straks den grusomme og taabelige Handling at afbrænde Byen Altona, fordi dens Indbyggere ikke havde formaaet at udrede en uhyre Kontribution til hans Hær. Herved forbitredes blot hans Modstandere saa meget mere, og snart saa han sig udsat for den Fare at blive omringet fra alle Sider. I sin Nød begyndte han Underhandlinger med den gottorpske Regering, der dog ikke turde tone aabenlyst svensk Flag. Samtidig med at Christian August og Görtz forsikrede Kong Frederik om ubrødelig Neutralitet, sluttede de en hemmelig Traktat med Stenbock, hvorefter Fæstningen *Tønning* skulde aabnes for hans Hær, mens Sverige til Gengæld forpligtede sig til at staa Last og Brast med Gottorp i alle Ubehageligheder, som kunde følge heraf for denne Stat. For at dække sig i paakommende Tilfælde udfærdigede den gottorpske Regering til Kommandanten i Tønning en falsk Ordre, der gav sig ud for at være udstedt af den unge Hertug Karl Frederik, der opholdt sig i Sverige, og lød paa, at Kommandanten skulde indlade Stenbock i Fæstningen, naar han begærede det. Men Kommandanten, Zacharias Wolf, var en forsigtig Mand, der ikke vilde nøjes med den umyndige Hertugs Befaling; han for-

langte en ny skriftlig Ordre fra Administratoren. Nødtvungen maatte Christian August gaa ind herpaa.

Fals skulde dog snart slaa sin Herre paa Hals. Da Svenskerne var blevet optaget i Tønning, besvarede Kong Frederik dette Skridt med at besætte alle de hertugelige Lande og lade Skatterne indbetale i den kongelige Kasse. Forgæves bedyrede den gottorpske Regering sin Uskyldighed, og heller ikke for Svenskerne viste Opholdet i Fæstningen sig lykkebringende. Da de var blevet indespærrede af en dansk-sachsisk-russisk Styrke, og Sulten begyndte at rase blandt de belejrede, maatte Stenbock efter en tre Maaneders Belejring overgive sig med hele sin Hær. Det var aftalt, at Svenskerne skulde udløses af Fangenskabet mod fangne Russere i Sverige, men da man ikke kunde blive enig om den videre Udførelse af Kapitulationen, blev Resultatet, at Svenskerne forblev i Danmark, og Stenbock selv, som overbevistes om hemmelig Brevveksling med sit Fædreland, blev 1714 indsat som Fange i Kastellet i København, hvor han døde tre Aar senere. Ogsaa for den gottorpske Regering blev de tønningske Makinationer uheldige; thi Frederik IV lod efter Stenbocks Overgivelse Belejringen af Tønning fortsætte, indtil den gottorpske Kommandant 1714 maatte overgive Fæstningen og dens Besætning. Ved denne Lejlighed fandt Danskerne de hemmelige Ordrer til Wolf, og da man nogle Maaneder senere konfiskerede Stenbocks hemmelige Korrespondance, viste den sig ogsaa at indeholde Originalen til Traktaten mellem ham og Gottorperne. Den gottorpske Regerings Troløshed var hermed traadt klart for Dagen, og Frederik IV nølede nu ikke med »i Følge Krigens Ret« at *besætte Hertugens Del af Sønderjylland og Holsten.*

Medaille i Anledning af Tønnings Erobring. Møntsamlingen.

Elefanten, symboliserende Danmark, stikker Faklen til en Tønde, af hvilken en Stenbuk kigger ud.

Der er i disse Aar en særlig Handlekraft og Fasthed over Frederik IV, som man har søgt at forklare ved, at en ny personlig Indflydelse gjorde sig gældende hos ham. Vist er det, at da han efter Stenbocks Overgivelse tog Bolig paa Gottorp Slot, var det »Fyrstinden af Slesvig«, *Anna Sofie Reventlow,* der havde gennemført denne Beslutning.

Kongen, der nu var i den kritiske Alder og for længst træt af sin Dronning, havde det næst foregaaende Aar 1711 truffet Storkanslerens 18aarige Datter paa en Maskerade i Kolding, hvor hendes »mørke, ildfulde Øjne« havde gjort Indtryk paa ham, og denne Tilbøjelighed besvaredes. Til Trods for hendes Moders Modstand lykkedes det ham derfor at bortføre hende fra Familiegaarden Clausholm ved Randers, hvorpaa han lod sig vie til hende til venstre Haand, og altsaa — forøvrigt ikke for første Gang i sit Liv — gjorde sig skyldig i Bigami. Selv om Danmark ikke fik to Dronninger, havde Kongen dog to Hustruer, og dette Forhold fortsattes til Dronning Louises Død 1721, da Kongen umiddelbart efter Bisættelsen lod sin Vielse til Anna Sofie gentage og i den følgende Maaned personlig satte Kronen paa hendes Hoved. Det dobbelte Ægteskab vakte megen Forargelse i Folket, og det ødelagde Kongens Familieliv, navnlig Forholdet til hans ældste Søn Kronprins Christian. Men paa den anden Side blev Forbindelsen mellem Kongen og Anna Sofie til gensidig Lykke for begge Parter og har muligt ogsaa virket ansporende paa Frederik IV i Udøvelsen af hans Regentpligter. Vist er det, at han vokser aandeligt med Aarene og bliver det naturlige Centrum i hele Statsstyrelsen.

Anna Sofie Reventlow.
Maleri af Balth. Denner. Frederiksborg.

Krigen fortsattes imidlertid, efter at det første store Resultat, Stenbocks Overgivelse og Holsten-Gottorps Beslaglæggelse, var naaet. Sverige vilde ingenlunde opgive Kampen, saa meget mindre som Karl XII i Nov. 1714 endelig vendte tilbage fra Tyrkiet og ikke ænsede, at hans Fjenders Tal stadig forøgedes. Til disse sluttede sig nu ikke blot Georg I, der foruden Kurfyrste af Hannover var blevet Konge af England, og han lovede Danmark til Tak for Erhvervelsen af Bremen og Verden at garantere det Besiddelsen af det gottorpske Slesvig. En anden Modstander fik Sverige i Preussen, der ønskede at bemægtige sig Forpommern og Odermundingerne, og som enedes med Danmark

Kong Frederik IV.
Maleri af Benoit Coffre. Frederiksborg.

om en Deling af de svenske Besiddelser, foruden at det, ligesom England, garanterede Frederik IV Besiddelsen af det gottorpske Slesvig. Kampen stod i 1715 om *Rügen og Stralsund,* hvor Kong Karl selv ledede det svenske Forsvar; den førtes i Modsætning til tidligere ikke med store Feltslag i aaben Mark, men udviklede sig til en Belejringskrig, og i denne trak Svenskerne snart det korteste Straa, da den danske Flaade hindrede dem i at faa Tilførsler fra Hjemmet. Navnlig udmærkede Admiral *Christen Thomesen Sehested* sig ved i September Maaned at fordrive den svenske Flaade, saa at de allierede kunde sætte Tropper i Land paa Rügen og erobre denne Ø, hvorpaa Stralsunds Skæbne hvilede. Kong Karl maatte da i Aarets Slutning forlade Fæstningen og vende tilbage til Sverige, hvorpaa Overgivelsen fandt Sted, og Rügen og Forpommern kom under dansk Styre. Da Wismar samtidig erobredes af Danskerne, havde Sverige hermed mistet ethvert Fodfæste Syd for Østersøen, og Kampen var fra nu af indskrænket til den skandinaviske Halvø og Finland.

Medaille præget i Anledning af Dronning Anna Sofies Bryllup og Kroning 1721. Møntsamlingen.

Det følger heraf, at fra og med 1716 blev Krigen mellem de nordiske Magter en Søkrig, bortset fra Kampene paa den norske Grænse. Karl XII havde vel ved Nytaarstid 1716 Planer om at gaa over Isen til Sjælland, men da der i Begyndelsen af Februar indtraadte Tøvejr, fik dette hans Planer til at strande. Lige saa ringe Betydning fik de Planer, som senere paa Aaret var fremme hos de allierede Danskere og Russere om en Landgang i Skaane; thi gensidig Mistænksomhed førte til, at den store russiske Troppestyrke, der under Zarens Overbefaling var samlet ved København i Eftersommeren, atter sejlede bort. Det strandede Foretagende medførte naturligvis en forøget Køligh ed mellem de to allierede, og et Held for os var det da, at England samtidig fjernede sig fra Rusland af Frygt for dets Indblanding i Vesteuropas Politik.

Derimod blev Krigen til Alvor i Norge, hvor Karl XII haabede paa at finde Erstatning for de tabte Østersølandskaber. Allerede i Begyndelsen af Marts 1716 trængte han ind i dette Land, som var i daarlig

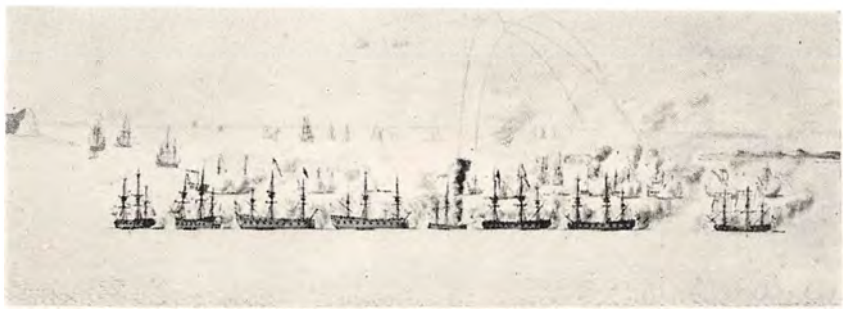

Slaget ved Rügen 1715. Samtidig Tegning af K. Benstrup. Frederiksborg.

Forsvarsstand, og besatte Christiania, men da han ikke var i Stand til at holde sig her (Affæren i Norderhov Præstegaard), vendte han tilbage til Grænsebyen *Frederikshald* (Halden), der forsvaredes af den højtliggende Fæstning Frederikssten. Det lykkedes ham vel trods den tapreste Modstand fra Borgerskabets Side at trænge ind i Byen, hvor Brødrene Peder og Hans Colbjørnsen vandt deres Ry for Tapperhed under Forsvaret, men Ilden fra Fæstningen gjorde alt Ophold umuligt, saa at han atter maatte forlade den. Til Trods herfor havde han dog ikke i Sinde at opgive Belejringen, men han blev tvunget dertil, da Tordenskjold den 8. Juli i *Dynekilen* erobrede hele den Flaade, der skulde bringe ham Belejringsskyts og Levnedsmidler. Denne Bedrift, der hører til de djærveste i den dansk-norske Søkrigshistorie, medførte, at Karl XII allerede den følgende Dag brød op med sin Hær og forlod Norge.

Paa Grund af Spændingen til Rusland gik Aaret 1717 hen uden alvorlige Forsøg fra dansk Side, mens Karl XII rustede sig til at gentage sit Angreb paa Norge. Tordenskjold, der havde den rigtige Opfattelse, at det gjaldt om at komme Svenskerne i Forkøbet, opnaaede Tilladelse til at forsøge Angreb paa Göteborg og Strömstad for at ødelægge de der liggende svenske Flaader; men da han var uheldig begge Steder, blev Følgen, at han stilledes for en Undersøgelse i København, hvor han dog blev fuldstændig frikendt for sin Handlemaade. Endelig var Karl XII i Sept. 1718 færdig med sine Forberedelser og trængte med sine Hære ind i Norge. Mens en Afdeling gik mod Trondhjem, vendte Kongen sig med Hovedhæren mod Frederikssten. Hurtigt blev det fremskudte Fort »Gyldenløve« erobret, og Søndag Aften den 30. November begav Kong Karl sig ud i de Løbegrave, der under hans Overopsyn blev anlagt mellem Gyldenløve og selve Fæstningen. Han tog Stilling med en Del af Legemet over Brystværnet i en ringe Afstand fra den nærmeste norske Linie for at inspicere

Foretagendet. Blandt de svenske arbejdende Soldater faldt mange for Ilden fra Fæstningen, der lettedes ved, at brændende Begkranse var ophængte paa Værkerne og oplyste Terrænet. Pludselig saa Kongens Omgivelser i Løbegraven hans Haand glide bort fra Kinden og Hovedet »sagte synke ned i Kappen«. En Kugle var gaaet ind gennem venstre Tinding, og Døden var øjeblikkelig indtraadt.

Tordenskjold. Maleri af Balth. Denner. 1719. Frederiksborg.

Hermed var i Virkeligheden den store Krig til Ende, selv om der endnu gik en rum Tid, før Freden blev sluttet. De to svenske Hære trak sig straks ud af Norge, men for det mod Trondhjem sendte Korps blev Tilbagetoget paa Grund af Vinterkulden saa frygteligt, at en Snestorm paa Tydalsfjeldene bortrev 3500 Mand. England, Sachsen-Polen og Preussen var tilbøjelige til Fred, men Rusland fortsatte med frygtelige Plyndringer af de svenske Kyster for at opnaa det største Udbytte ved Freden. Ogsaa Danmark søgte ved et Indfald i Bohuslen, der støttedes ved Angreb af Tordenskjold fra Søsiden, at forbedre sine Udsigter. Det var ved denne Lejlighed, Tordenskjold i Juli 1719 erobrede Fæstningen *Marstrand,* hvilket skaffede ham Udnævnelsen til Viceadmiral, og nogle Maaneder senere brændte han ved *Gamle Elfsborg* de der liggende Skibe. Straks efter sluttedes dog under engelsk Mægling en Vaabenstilstand paa seks Maaneder, som førte til *Freden i Frederiksborg* den 3. Juli 1720. Danmark gav de erobrede Landskaber tilbage mod en Krigsskadeserstatning og Ophævelsen af Svenskernes Øresundstoldfrihed. Men Hovedsagen var, at Sverige opgav for Fremtiden at understøtte den holsten-gottorpske Hertug, og at Frankrig og England gik i Borgen for Danmarks Besiddelse af

den hertugelige Del af Slesvig »til evig Tid«. Intet Under, at Kongen forherligede Sejren ved at give det beskedne Lystslot, som var under Opførelse, Navnet »Fredensborg«.

Krigen var endt. Den havde kostet Landet uhyre Ofre. Allerede i 1710 havde de overordentlige Skatter udgjort 1 Mill. 121 000 Rdl. mod 75 000 Rdl. i Perioden 1692—99, og Konsumtionen var steget fra 40 000 til 370 000 Rdl. Rigets samlede Udgifter var i dette Aar $5^3/_4$ Mill. mod 2 620 000 Rdl. ti Aar tidligere. I de følgende Aar blev det endda meget værre. Alle Kræfter anspændtes, Tolden — ogsaa Øksnetolden — forhøjedes betydeligt, og Mønten forværredes. Kongens Jernvilje, og den alene, holdt sammen paa det hele, og til sidst maatte selv han sige: »Min Sundhed og mine Legemskræfter viser sig altfor svage til længer at bære Krigens Uro, Møje og Omsorg.« Men da var ogsaa Maalet naaet. Ganske vist ikke Skaane, der nu maatte opgives for bestandigt. Men paa den anden Kant af Riget var »Ledet hængt i Lave«. Paa det tyske Sprog — hvilket er karakteristisk for Tidsforholdene — tolker Slesvigeren Andreas Højer Stemningen i disse Vers til Kongen:

»Ejderbægeret« paa Rosenborg.
Indskriften lyder:
Fra Kong Fridrichs Arve Rige,
Eyder Strømmen ej vil vige.

> »Das, was der Väter Wunsch, der grossen Väter Hoffen
> vergeblich hat gesucht, durch Dich ist eingetroffen.*)
> Die Krohne ist ergänzt, das treue Volk erfreut,
> der Schley verjährter Bund mit Belt und Sund verneut;
> des Vaterlandes Riss und eingefaulte Wunden
> durch Dich, Grossmächtigster, vernarbet und verbunden«.

14. Frederik IV's sidste Tiaar.

Frederik IV's sidste Aar blev fredelige. Dette skyldtes dog ikke alene Kongens Ønske om at undgaa Krig; thi det varede længe, før Danmark kunde siges at være i uforstyrret Besiddelse af Fredens

*) Jævnfør: Bjørnsons »Alt, hvad Fædrene har kæmpet, Mødrene har grædt« o. s v.

Udbytte. En væsentlig Del af Aarsagen maa tilskrives hele den europæiske Situation. Den unge gottorpske Hertug *Karl Frederik* havde vel ved den tyske Kejsers Indflydelse faaet sin Halvdel af Holsten tilbage 1720, men i Stedet for at tage Bolig her begav han sig til Rusland, hvor han fandt en god Modtagelse. Peter den Store stod i et daarligt Forhold til Danmark siden det mislykkede Samvirke 1716, men ogsaa nylig havde han faaet Anledning til Vrede mod Frederik IV. Den danske Konge afslog nemlig ikke blot Zarens Krav om Øresundstoldfrihed, hvad der var meget forstaaeligt, men i Følelsen af at tilhøre et fint og fornemt gammelt Dynasti krænkede han ham særligt ved at afvise et Tilbud om Ægteskab mellem Zarens Datter Anna og Kronprins Christian, ja han vægrede sig endogsaa ved at anerkende den Kejsertitel, som Ruslands Hersker havde antaget efter sine imponerende Sejrvindinger. Da nu Hertugen efter Peter den Stores Død med Glæde modtog den vragede Kejserdatters Haand, kunde han naturligvis gøre Regning paa russisk Støtte til at genvinde sit Land. Men Hovedsagen var dog Ruslands Lyst til at spille en Hovedrolle ved Østersøen og afløse Sverige som dette Havs Behersker, hvilket maatte ængste Danmark og føre det sammen med Sverige, der havde fælles Interesse med det i denne Sag.

Danmark maatte naturligvis se sig om i Europa efter Støtte i denne vanskelige Stilling. Hos Preussen kunde man i heldigste Tilfælde regne med Neutralitet, og Kejseren i Wien var nærmest uvenligt stemt af Hensyn til Gottorperen. Ydermere nærmede Rusland sig paa denne Tid til Østrig, og den saakaldte »*wienske Alliance*« kom til at omfatte de to Stater og Spanien. Men som Modvægt herimod dannede sig samtidig paa den modsatte Kant af Europa »*den hannoveranske Alliance*« mellem Frankrig og England-Hannover, og det blev naturligt nok her, de to nordiske Magter søgte deres Tilflugt. Forholdene havde saaledes medført det lykkelige Resultat, at Skandinavien stod samlet over for Omverdenen, og endnu lykkeligere blev det ved, at det viste sig, at man havde valgt det rette Parti. Ganske vist maatte Danmark, saa længe Peters Enke Katharina var regerende Kejserinde (1725—27), holde en Flaade i Østersøen, der paa Grund af sin Svaghed fandt den fornødne Støtte i en engelsk Hjælpeeskadre, men Freden bevaredes dog, og efter hendes Død genoprettedes det venskabelige Forhold til Rusland, ja 1732 bekræftede Kejserinde Anna endog Danmarks Besiddelse af dets samlede Omraade, herunder altsaa ogsaa Slesvig.

Paa dette Tidspunkt havde den danske Regering ogsaa for længst søgt at sikre sig indadtil ved at kræve *Troskabsed af sine nye Undersaatter*. Det var denne Handling, som man i det følgende Aar-

hundrede tillagde en særlig Betydning: at have stillet hele Hertugdømmet Slesvig i et nyt Forhold til Kongeriget Danmark. Begivenhedernes Indhold var imidlertid følgende: Ved Patentet af 22. August 1721 løste Frederik IV Indbyggerne i den hertugelige Del fra deres Troskabsed til Hertugen af Gottorp og indkaldte Hertugerne af Glycksborg og Augustenborg, Ridderskabet, Godsejerne og Provsterne til at aflægge Hyldingsed til Kongen som deres eneste suveræne Landsherre, mens de øvrige Undersaatter paa det tidligere fyrstelige Omraade skulde tages i Ed paa særlige Steder. Denne Handling motiveredes med, at Kongen havde besluttet at tage den hertugelige Del af Slesvig i Besiddelse paa ny »som en i onde Tider paa ulovlig Maade fra Kronen Danmark løsreven Pertinens« (d. v. s. tilhørende Del). Da nu ved Fredsslutningen med Sverige og ved de mæglende Magters Garantier den evige og uforstyrrede Besiddelse af hele Slesvig*), følgelig ogsaa af den tidligere hertugelige Del, var sikret ham, havde han besluttet »at forene og inkorporere samme Andel med *Vor egen*«. Ordene er ikke tydelige og har derfor i Tidernes Løb givet Anledning til forskellige Fortolkninger. Den sidste (af Dr. phil. Holger Hjelholt fremsatte) gaar ud paa, at der efter denne Sætning skal underforstaas: »i Vor Krone«. Dette stemmer nemlig ikke alene med Patentets Forakter, hvoraf det fremgaar, at Kong Frederik IV tilsigtede en Inkorporation i »Kronen«, men ogsaa med den paafølgende Ed, der omtales nedenfor. Ved »Kronen« forstod man i Datiden et videre Begreb end Kongeriget Danmark, som omfattede Nørrejylland med Øerne. »Kronen« var alle den danske Konges direkte Besiddelser, altsaa ogsaa Norge med Bilandene, Kolonierne og de kongelige Dele af Slesvig og Holsten.

»Hyldingsbægeret« paa Rosenborg.

Underskriften under Relieffet, der forestiller Stændernes Hylding 1721, lyder:

At anden halve part
Af Schlesvig Danmarks blev,
Den fierde Friderich
Med fliid igiennem drev.

I Henhold til ovennævnte Befaling indfandt da de paagældende

*) Denne Paastand er, som ovenfor paavist, ukorrekt.

Personer sig paa Gottorp Slot den 4. September. Den her aflagte Edsformular søger sin Motivering i, at Kongen vil »inkorporere den [hertugelige Del af Slesvig] i *sin Krone* som et gammelt ved Tidernes Ugunst afrevet Stykke«. Her tales altsaa tydeligt om Indlemmelse i »Kronen«. Selve Eden lød saaledes: »Jeg lover for mig, mine Arvinger og Efterkommere at erkende og holde Hs. kgl. Majestæt .... for vor eneste souveraine Landsherre, være samme ligesom ogsaa hans kgl. Arvesuccessorer i Regeringen *efter Kongelovens Lydende* tro, huld og underdanig«. Men denne Erklæring om at ville lyde den Hersker, som ifølge Kongelovens Arvefølge tiltraadte Regeringen i Danmark, altsaa eventuelt ogsaa en kvindelig Efterkommer af Frederik III, stillede den hertugelige Andel i en vis Modsætning til den kgl. Del i samme Øjeblik, som den indlemmedes i Kronen; thi i Kongedelen herskede kun mandlig Arvefølge. Denne Modsætning har aabenbart ikke foreligget for Frederik IV og hans Raadgivere, simpelthen fordi disse — fejlagtigt — mente, at Kongelovens Arvefølge allerede var indført i den kongelige Del af Sønderjylland ved Kongelovens § 19, hvorefter Danmark og Norge med alle dertil hørende Provinser og Lande, som Danmarks Konge enten allerede besad »med Særejers Ret« eller herefter erhvervede ved Sværdet eller Arv, »altsammen, intet undtaget, skal uskiftet og udelt være og blive under een Danmarks og Norges Enevolds Arvekonge«. Men Kongeloven kunde ikke ensidigt ophæve en Arveret, som Medlemmer af den oldenborgske Kongefamilie, der ikke var Descendenter af Frederik III, eventuelt sad inde med til Dele af den danske Krone. Derimod maatte selve Befolkningen i den tidligere hertugelige Del efter Edsaflæggelsen den 4. September 1721 være forpligtet til at følge Kongelovens Arvefølge, og hvilke Følger dette maatte faa for den hermed forbundne kongelige Del, var ingenlunde klart. Man ser tydeligt heraf, hvor lidet gennemtænkt Inkorporationen i saa Henseende var fra Regeringens Side; og Aarsagen er simpelthen den allerede anførte, at hvad der væsentlig interesserede den, var det praktiske og foreliggende, selve Troskabseden.

Der vil senere blive Lejlighed til at vende tilbage til Spørgsmaalet om det samlede Sønderjyllands Styrelse og nationale Forhold efter 1721. Her maa det være nok at bemærke, at disse — ligesom de stærkt begrænsede Anstrengelser under den nordiske Krig for at genvinde Skaane — viser, at Frederik IV havde en mindre levende national Følelse end sin Fader. Vistnok kan man til en vis Grad udlæse det samme af det *Systemskifte,* som fandt Sted i Rigets Styrelse kort efter Indlemmelsen 1721. Det var paa denne Tid, Vibe og Chr.

Sehested fjernedes fra deres Pladser, henholdsvis som Leder af Danske og Tyske Kancelli; de erstattedes med Dronning Anna Sofies Svoger, Mecklenburgeren *Ulr. Adolf Holstein,* der som Storkansler fik begge Kancellier under sig, en Stilling, som ikke havde været besat siden hans Svigerfader Conrad Reventlows Død 1708. Paa samme Tid fik *Fr. Rostgaard,* der var gift med Dronningens Halvsøster, Stillingen som Oversekretær i Kancelliet, og en Række andre Medlemmer af samme Familiekreds fik indflydelsesrige Hof-Stillinger. Konseillet kom til at bestaa af Storkansleren, hans Navne *Joh. Georg Holstein,* ligeledes en Mecklenburger, som i sin Tid havde været Kongens Hofmester, samt den tidligere Overkrigssekretær *Christian Lente.* I en fremmed Gesandts Beretning fra denne Tid hedder det: »Dronningens Familie søger paa enhver Maade at drage Regeringen til sig, saa fra nu af ingen indfødt Dansk findes i Konseillet eller ved Hoffet, men alene Holstenere og andre fremmede, som er i Slægt med den Reventlowske Familie.« Der er næppe Tvivl om, at det har været Kongen om at gøre at skabe en Regering og et Hof, som var hans unge Dronning tiltalende, og at de nye Ministre i Modsætning til de afgaaede søgte politisk Støtte hos Vesteuropas Sømagter, gjorde ogsaa Omvekslingen naturlig. Men det tredie Hensyn, at det for en stor Del drejede sig om Udlændinge, har sikkert ogsaa virket med, og vi staar her over for en af Frederik IV's mindst tiltalende Egenskaber, hans næsten *sygelige Mistænksomhed* over for højtstaaende Embedsmænd, der gennem mange Aars Tjeneste havde sat sig fast i Sædet, navnlig naar de tilhørte den gamle danske Adel. I sit Testamente (»Regeringsreglerne« 1723), der svarer til Faderens, fremkommer han med uhyggelige Udfald mod denne Adel, som han altid mistænkte for at spekulere paa at genvinde sin politiske Magtstilling fra før 1660, og det virker ganske absurd at se

Ulr. Adolf Holstein.
Maleri paa Watterneverstorf.

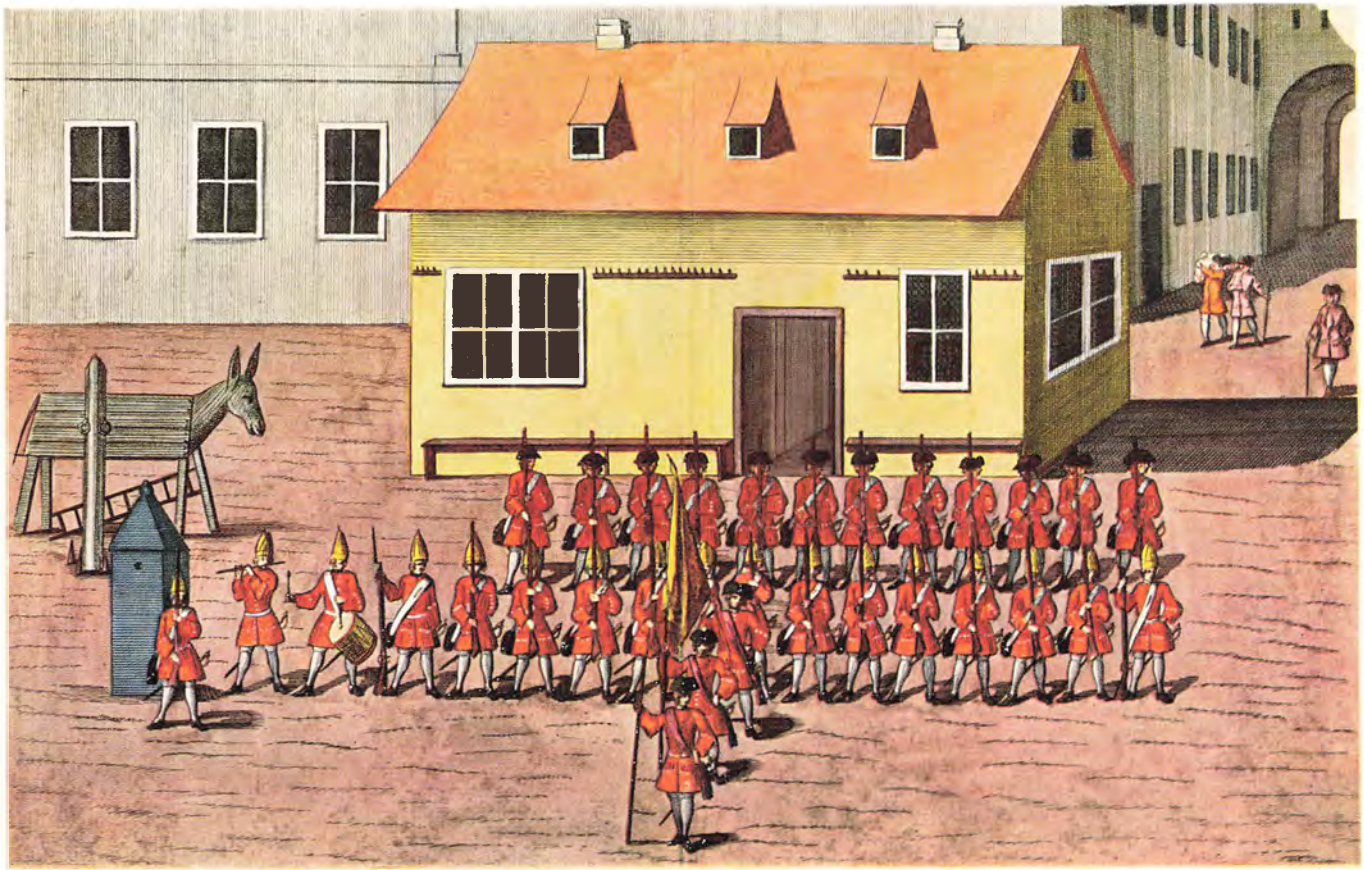

Hovedvagten ved Københavns Slot.

Efter et koloreret Træsnit fra ca. 1730 i Nationalmuseet.

ham heri endog angribe den udmærkede Søkriger Christen Thomesen Sehested, hvem den store Sejr ved Rügen 1715 skyldtes.

Det viste sig da ogsaa snart, at de nye Mænd, som Frederik IV havde stillet ved sin Side 1721, ikke formaaede at bevare deres Indflydelse gennem hele hans Regeringstid. Allerede i de første Aar, da Magten var samlet i det nye Konseil, unddrog Kongen det alle *Militærsager,* der afgjordes af ham selv i Forbindelse med Admiral *Gabel,* og i det hele greb Kongen stærkt ind paa mange Omraader, navnlig i Udenrigspolitikken, der altid maatte ligge en enevældig Konge nærmest i Interesse. Frederik IV var en *meget pligtopfyldende og arbejdsom Regent,* der aldrig skaanede sig selv, og et Udtryk herfor har man i den bekendte, noget kejtet formulerede Optegnelse fra hans senere Leveaar: »Vi kan næsten ikke tage en Dag, ja vel næppe en Times Tid til overs, uden at Vi derved forsømme noget; saa at Vi til vor Rekreation ikke kan afbryde en Time, ja meget mindre en Dag for at trække frisk Luft, ja naar Vi endelig har afbrudt en Dag, saa maa Vi for at genvinde Tiden tage den fra Vor Nattero, fordi Arbejdet dog maa gøres; men om dette kan gaa i Længden, vil jeg lade andre dømme om.« Denne Omsorg strakte sig til alle hans Undersaatter, saa at han betragtede Nordmænd og Holstenere med samme Øjne som Danskere, og med sit *folkelige Sindelag* tillod han Folk af alle Klasser at henvende sig til ham i Stalden og lod opstille en Kasse i Audiensgemakket, hvori enhver i hans Nærværelse kunde nedlægge Bønskrifter til ham. Naturligvis var dette ogsaa et Udtryk for hans stadig vaagne Mistro til Embedsstanden, og netop i denne Periode skulde der indtræffe beklagelige Begivenheder, som viste, at denne Mistro ikke var uberettiget. Da mange højtstaaende Embedsmænd havde Ry for at være bestikkelige, og Dronningens Navn oven i Købet paa en skamløs Maade var sat i Forbindelse hermed, som om Gaverne skulde tilfalde hende, lod Kongen efter Raad

Admiral C. Gabel.
Maleri af Balth. Denner. Frederiksborg.

Kancellibygningen, opført 1721.

af Biskop Deichmann i Christiania 1725 nedsætte en »*hemmelig Kommission*« for at komme til Bunds i Sagen. Mærkeligt nok satte Bispen sig selv i Spidsen for Kommissionen, og den gik frem med stor Haardhed, navnlig mod Frederik Rostgaard, der var Deichmanns personlige Uven. Han blev afsat, og ogsaa Gabel mistede sin Stilling som Hærens og Flaadens øverste, ganske vist under den mildere Form, at han udnævntes til Stiftamtmand i Ribe. For hans Vedkommende var den virkelige Grund til Faldet vel desuden, at han havde tilhørt det engelske Parti, der paa denne Tid mistede sin Indflydelse. Der hviler i det hele et uhyggeligt retsløst Præg over den hemmelige Kommissions Virksomhed, og det tjener til Christian VI's Ære, at han straks efter sin Tronbestigelse lod dens Papirer tilintetgøre. Glemmes maa det heller ikke, at der dog ligger en Slags Forklaring for Embedsmændenes Bestikkelighed i den Kendsgerning, at det var mer end vanskeligt for dem at faa deres retmæssige Løn af Statskassen.

Det var et ikke ringe Arbejde, som blev udført i Tiaaret 1720—30 af Kongen og Administrationen, navnlig til Statens økonomiske Sikring. Alle Traadene løb sammen i den statelige nye *Kancellibygning* paa Slotsholmen, som Kongen lod rejse 1721, og hvori alle de hidtil spredte Grene af Centraladministrationen samledes. Desværre blev Resultaterne ikke saa store som tilsigtet, og dette hang sammen med de fortvivlede Vilkaar, hvorunder Folket levede. Var hele Perioden 1660—1730 en *Depressionsperiode*, særlig for Landbruget, gælder dette i ganske særlig Grad om de sidste ti Aar deraf, der maa betegnes som rent ud jammerlige. Derfor kunde man ganske vist forbedre

Statens Finanser, der 1720 havde opvist en Statsgæld paa 6 Mill. (foruden Seddelgælden). Lettelsen foretoges især ved *Salg af Krongodset,* og ved Kongens Død synes Aktiverne at have oversteget Passiverne. Men dette betød ikke en tilsvarende Forbedring paa det nationaløkonomiske Omraade. Selv om man ganske sikkert har overdrevet Betydningen af Nederlændernes Forhøjelse af Studetolden, maa Landbruget i denne Periode betegnes som urentabelt.

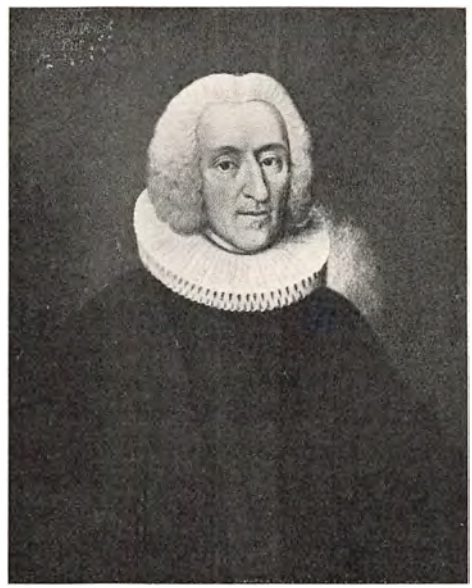

Hans Egede.
Maleri af Joh. Hörner. Frederiksborg.

Men heller ikke med *Handelen og Industrien* stod det godt til. Kongen viste sin Interesse ved 1721 at oprette et *grønlandsk Kompagni,* der tillige skulde støtte den nye Missionsvirksomhed, saaledes at Religion og Handelsinteresser her gik Haand i Haand. Det var den fromme Præst i Nordlandene *Hans Egede,* som havde givet Stødet dertil, da han higede efter at komme ud og virke blandt de Efterkommere af de gamle Nordboer, som efter hans Mening endnu maatte leve i Grønland. Han har Æren for at have lagt Grunden til et Trosliv og en Kultur blandt Eskimoerne, som aldrig siden er gaaet til Grunde, men fra et Handelssynspunkt set var Kompagniet ikke heldigt, og det maatte derfor ophøre 1727. Det samme var to Aar efter Tilfældet med *Det ostindiske Kompagni,* der dog kunde se tilbage paa en saa straalende Fortid. Noget bedre gik det med *Det vestindiske Handelsselskab, ligesom Handelen paa Færøerne og Island,* men disse sidste Steder rigtignok til ringe Glæde for den indfødte Befolkning, da Kronen og de københavnske Købmænd skar det bedste Stykke af Fortjenesten. I det hele tog Regeringen sig varmt af Hovedstaden og gav den saaledes Eneret paa Indførelsen af »*de fire Species*« (d. v. s. Salt, Vin, Druebrændevin og Tobak), paa Betingelse af, at Varerne indførtes direkte fra Produktionsstedet. Meningen hermed var naturligvis at søge at fremkalde en Vækst i Københavns Handelsflaade. Ogsaa for Udviklingen af *Manufakturerne* i

Hovedstaden arbejdede Styrelsen med Kraft, og selv om Resultatet ikke blev stort, er der ikke Tvivl om, at Forholdene her før 1728 var lysere end i nogen anden dansk Købstad. Det er jo ligeledes i disse Aar, at et dansk Aandsliv begynder at spire frem her, knyttet til »den danske Skueplads«, og om den aandelige Frihed og det derved fremkaldte friere Livssyn, som da herskede, vidner Holberg, naar han senere siger: »Vi talte som i en fri Stat, vi spøgte, vi morede os og kappedes indbyrdes i lystig Vittighed uden Frygt.« Ogsaa i enkelte andre Byer i Danmark kunde Beboerne vel have Grund til at se lyst paa Livet; saaledes florerede *Aalborg* ved sit Limfjordsfiskeri og sin Udførsel til Norge, og *Aarhus* havde nogen Søfart, ligesom i Norge *Bergen* og i Hertugdømmerne *Flensborg* og *Altona* udmærkede sig ved deres Driftighed. Men i de fleste danske Provinsstæder, hvor man væsentlig maatte leve af Bymarken, var Forholdene temmelig ynkelige og svarede kun alt for godt til, hvad man mødte hos Landbefolkningen i det tilstødende Opland.

Slutningen af Tyverne skulde endda forværre Tilstanden, og en Hovedgrund var den Række Købstadbrande, som fandt saa let Næring i de som oftest straatækte Bindingsværkshuse. Da *Viborgs* Købmænd en Sommeraften 1726 vendte hjem fra Marked i Skive, spejdede de fra Bakkerne mod Nord forgæves efter deres By; den var sammen med Domkirken, Sortebrødrekirken og alle de offentlige Bygninger gaaet op i Luer, og fem Gaarde var, foruden nogle Smaahuse, alt hvad der var levnet. I disse Aar ramtes paa tilsvarende Maade *Slangerup, Skive, Tønder, Faaborg, Nysted* og *Vordingborg*, men mere fordærvelig end alle disse Brande tilsammen tagne var den forfærdelige Ildsvaade, som den 20. Oktober 1728 brød ud i *København*. Den fortærede to Femtedele af Byen, d. v. s. af den gamle Stadsdel alt, hvad der laa Nordvest for Regnegade, Sværtegade, Silkegade, Amagertorv, Brolæggerstræde, Kanalen, Raadhusstræde, Gammeltorv og St. Clementsstræderne (nuv. Frederiksberggade); inden for dette Omraade bl. a. Frue, Petri, Helligaands, Trinitatis og den reformerte Kirke, Universitetet med Kollegierne, Raadhuset samt 16—1700 Huse, og den gjorde 3700 Familier husvilde. Med stor Iver tog Regeringen fat paa Byens Genopførelse, men det er Vidnesbyrd om Tidens Fattigdom, at man maatte slaa af paa Ønskerne om at benytte Lejligheden til at gøre Gaderne bredere, og at de nye Huse gennemgaaende fik et meget enkelt Udseende. Først langt hen i Christian VI's Tid lykkedes det derfor at faa alle Huller udfyldte, deriblandt ogsaa de afbrændte offentlige Bygninger.

»Københavns store Ildebrand« blev den sørgelige Indledning til Frederik IV's sidste Dage. Den har bidraget sit til at mørkne Livs-

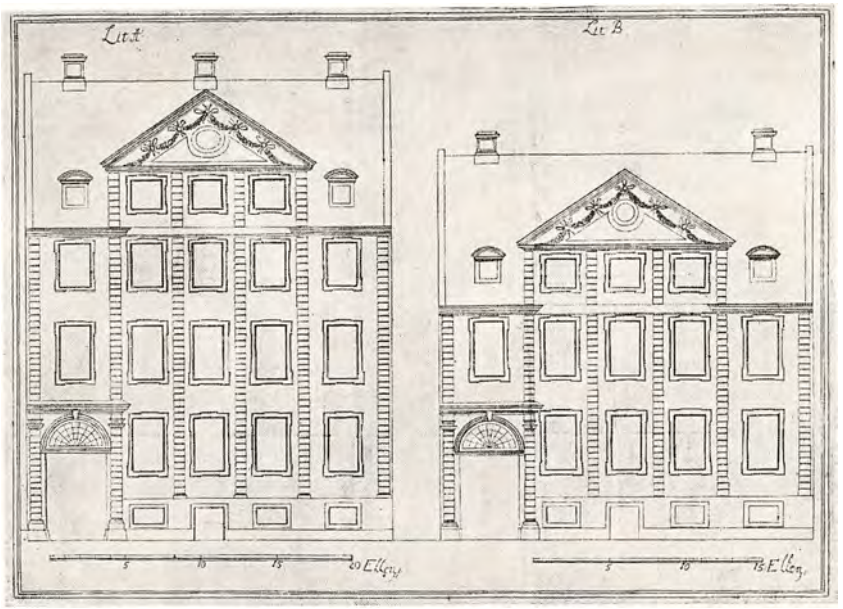

Kgl. approberede Modeltegninger til Opførelse af grundmurede Huse i København efter Branden 1728. Efter samtidigt Stik.

synet hos ham og Samtidens øvrige Mennesker. Allerede længe havde Kongens Sind været indstillet i denne Retning. Til Trods for den personlige Lykke, han havde fundet i Ægteskabet med Dronning Anna Sofie, syntes en ulykkelig Stjerne at lyse over Forbindelsen; alle deres Børn døde i spæd Alder, og med Kongens Søskende, Prins Karl og Prinsesse Hedvig, havde Dronningens Kroning medført et afgjort Brud. Under disse Forhold vendte Frederik IV's Tanker sig mere og mere i religiøs Retning. Som vi saa af Hans Egedes Mission, var han for længst indstillet herpaa; andre Vidnesbyrd i samme Retning er Missionsvirksomhederne i Finmarken og det fjerne Trankebar, som han ligeledes støttede. Oprettelsen af *Vajsenhuset i København* og af de 240 Almueskoler paa *Ryttergodset* over hele Landet har sikkert ogsaa denne Baggrund, selv om de tillige er et Udtryk for Kongens humane og folkelige Tankegang. Alt som Aarene gik, blev han dog stærkere paavirket af det religiøse Røre i Tiden, der betegnes med Ordet »*Pietismen*«. Bevægelsen, der havde sit Udspring fra Tyskland i Aarene efter Trediveaarskrigen, vendte sig kritisk mod den herskende dogmatiske Retning inden for den lutherske Kirke og opstillede herimod Kravet om personlig Fromhed, som skulde give sig Udtryk i den enkeltes Liv og Levned. Tilhængerne betragtede sig som »de hellige« og samlede sig til et frit

Skole i Store Tørøje paa Stevns. Opført 1719 af Frederik IV's Broder, Prins Carl.

Bibelstudium i Lægmandsforsamlinger, der i deres Øjne dannede den virkelige Kirke. Selv om Kongen naturligvis ikke kunde slutte sig til denne Tankegang, der maatte virke opløsende paa Statskirken, havde han Sympati for Pietisternes Stræben efter at vække et mere intensivt religiøst Liv og forbedre Sæderne. Dette drev ham til kort før sin Død at udstede en skrap *Sabbatsforordning* (April 1730), der ved Paalæggelsen af Mulkter skulde gennemtvinge en almindelig Kirkegang, og som ikke blot lagde Baand paa Arbejdet paa Søn- og Helligdage, men som ogsaa hemmede eller helt forbød Selskabelighed, Komediespil og Maskerader paa saadanne Dage. Hermed var den Tone anslaaet, der skulde klinge langt kraftigere under hans Søns Styrelse.

Kong Frederik skulde dog ikke naa at se, hvilke uheldige Følger en saadan aandelig Tvang maatte medføre. Efter en fleraarig Svagelighed døde han under en Rejse den 11. Oktober 1730 paa Odense Slot, sikkert til almindelig Sorg for sit Folk. Thi med ham gik den betydeligste af den danske Enevældes Konger bort.

15. De adskilte Folkegrene.

Det danske Folk var under den ældre Enevælde ikke samlet inden for den dansk-norske Helstats Ramme. Uden for denne skød to Grene frem, hvis Udvikling vi til Slutning vil følge.

Skaane var anden Gang gaaet tabt ved Freden i Lund 1679. Tabet

blev denne Gang definitivt. Baade paa dansk og skaansk Side havde man saa sikkert haabet paa Genforeningen under Skaanske Krig, og Skuffelsen blev derfor saa meget større. Skaane havde under Fejden gennemgaaet lignende Lidelser som det øvrige Danmark under Svenskernes Indfald 1657—60. Egnene omkring Fæstningerne Landskrona og Kristianstad samt de særligt oprørske Egne som Gønge Herred og »Søndersletten« ved Malmø var blevet til Bunds udplyndrede, mens fjernere liggende Dele af Landet tit var sluppet for bedre Køb. De almindelige Skildringer af Tilstanden er derfor noget overdrevne. Men til den materielle Ulykke kom der som i Danmark 1660 en aandelig Afslappelse og indbyrdes Splittelse blandt Befolkningen. Snaphanernes Optræden i de sidste Krigsaar havde jo ikke alene været vendt mod Svenskerne. Disse Forhold gjorde det let for den svenske Regering at virkeliggøre sine Planer.

Med eet Ord kan disse betegnes som *Uniformitet*. Heri laa ikke Ønsket om, at Skaanes Beboere skulde skifte Folkesprog, men kun, at de i alle Statsindretninger, herunder ogsaa Rigssproget, skulde stilles lige med de egentlige Svenskere. Med fælles Kirke- og Retsvæsen maatte ogsaa følge svensk Sprog i Kirken, Skolen og Retslokalet. Tanken herom var international; man møder den saaledes baade i Østrig og Frankrig. Det mærkelige er derimod, at medens den til vor Skade sejrede i Skaane, blev det samme ikke Tilfældet under det danske Styre af Sønderjylland, hvad der blev til ny Skade for os.

Tanken udtaltes første Gang af Kong Karl XI, da han efter Kristianstads Erobring i August 1678 paabød svensk Salmesangs og svenske Præsters Indførelse i Byen. Sikkert var det paa denne Tid hans og hans Omgivelsers Mening, at svensk Kirke- og Retsvæsen skulde gennemtvinges i hele Provinsen efter Sejren. Naar det kom noget anderledes, skyldtes det mere Klogskab end Humanitet samt den Mand, der 1680 af den svenske Konge udnævntes til Biskop over Lunds Stift (Skaane og Bleking). Smålændingen *Knut Hahn* var nemlig en sindig Mand, om end »en politisk Biskop«, og da Fredstraktaten havde garanteret Befolkningen dens gamle Rettigheder, tilraadede baade han og den nye Generalguvernør *Rutger v. Ascheberg* Kongen, hellere at vinde Skaaningerne med Lempe for den ønskede Forandring. Svensksindede Landsbypræster agiterede nu efter Bispens Opfordring blandt deres Kaldsfæller for, at man af sig selv skulde ansøge om Uniformitet mod at opnaa de svenske Præsters Privilegier. Paa et Repræsentantmøde i Malmø i Maj 1681 fremsatte først Gønge Herreds svensksindede Præster og derefter de fleste af den øvrige Gejstlighed dette Ønske. Nogle Dage senere holdt Ascheberg sammesteds Møde med Stædernes Afsendinge, og Borgmesteren fra Lands-

krona fik dem da til at ansøge om Uniformitet i Retsvæsenet, idet han stillede dem i Udsigt, at de til Gengæld skulde blive fri for Udskrivning af Matroser (»Baadsmandshold«) til Flaaden. De opnaaede ganske vist det første, men derfor ikke det sidste.

Biskop Knut Hahn.
Maleri paa Universitetsbiblioteket i Lund.

Begge Stænders Repræsentanter havde fremsat deres Ønsker i ganske almindelige Ord, saaledes at den nærmere Udførelse maatte tilfalde Regeringen. Efter deres Hjemkomst blev den øvrige Gejstlighed opfordret til at bekræfte Beslutningen, hvilket skete. Ogsaa Adelen sluttede sig dertil, mens det er uvist, om Borgerstanden blev spurgt. Sikkert er det i hvert Fald, at man ikke brød sig om at høre Bønderne, og det skønt man i Sverige var vant til at kalde Bonden til Rigsdagene og forhandle med ham paa lige Fod med de øvrige Stænder.

Regeringen tog nu Sagen i sin Haand. Man vovede ikke straks at gaa angrebsvis til Værks mod den danske Præken, men der indførtes en svensk Bøn, svensk Epistel, svensk Evangelium og svenske Salmer. Desuden skulde Børneundervisning i svensk A B C knyttes til Gudstjenestens Slutning. Kun i de faa Sogne, hvor der fandtes svenskfødte Præster, gik man et Skridt videre og gjorde straks alt svensk.

Disse Sogne blev i det hele en Slags Forsøgsmarker, og til dem hørte foruden Købstæderne det vanskelige Gønge Herred. Heroppe var Provst Mølensted en Foregangsmand, og han formulerede sin Opfattelse af Befolkningen i disse rammende Ord: »Her er et underligt (d. v. s. genstridigt) Folk, som man dog med Lemfældighed i Tiden driver, hvorhen man vil«. Ord, som desværre til alle Tider har haft Gyldighed for videre danske Kredse end Gøngeboerne! Til at begynde med var det dog mest *Præsterne* selv, som viste deres Misfornøjelse ved at øve passiv Modstand. Ogsaa rent ydre Ting stødte dem, som at de skulde aflægge den gamle Præstedragt, der stammede fra Reformationstiden og som bekendt endnu benyttes her i Landet. Det var derfor med ikke ringe Triumf, at Provsten i Ystad allerede en Maa-

ned efter Malmømødet kunde indberette, at »vor Broder, Hr. Lars Boropius er nu vorden os lig, idet han forleden Fredag aflagde sin store Pibekrave og gik i Prækestolen med en slet (d. v. s. glat = svensk) Krave«. Hvilken Nidkærhed man viste over for saadanne rent ydre Ting, fremgaar af, at en anden svensk Provst ikke engang vilde taale gamle Billeder i Kirkerne, hvorpaa Præster var afmalede med den danske Præstekrave. Ogsaa de danske Alterlys stak den svenske Øvrighed stærkt i Øjnene. Vigtigere var det, at de danskfødte Præster af rent praktiske Grunde strittede imod al Anvendelse af det svenske Sprog, og da samtidig Faren for et nyt dansk Fredsbrud truede, mente Regeringen allerede det følgende Aar 1682 at maatte gaa skrappere til Værks.

Man paabød nu ogsaa svensk Prækens Indførelse og truede de genstridige Præster med Suspension fra Embederne. Man indførte en ny Præsteed med Løfte om at fremme Uniformiteten i Kirke og Skole. Som Støtte for Arbejdet tryktes i Stockholm et større Oplag af svenske Bibler, Haand- og Salmebøger, som sendtes ned til de skaanske Landskaber. Præsterne indkaldtes af Biskop Hahn til Lund for at aflægge Prøver paa svensk Præken, og de, som viste sig uforbederlige, fik svenskfødte Kapellaner stillet ved deres Side. Ja, der findes Eksempler paa, at Provsterne sneg sig ind i Landsbykirkerne under Gudstjenesten for personlig at forvisse sig om, at Prækenen holdtes paa den befalede Maade. Under disse Forhold formaaede de dansktalende Præster kun at mande sig op til spredt Modstand, særlig mod Syd og Nordvest, hvor »de kullenske Præster« endnu i 1685 betegnes som »aldeles inexcusable« (utilgivelige). Men nogle af dem udvandrede til Danmark, og de øvriges Modstand blev brudt ved Løftet om Belønninger. Fra 1687 kunde derfor den nye svenske Kirkelov indføres i Skaane.

Men da Præsterne opgav den passive Modstand, tog *Almuen* fat. Den ønskede ikke blot at beholde Begravelserne paa god gammel Vis, men ved selve Gudstjenesten var det navnlig de svenske Salmer, der faldt den for Brystet, skønt man til en Begyndelse klogeligt anvendte dem, der gik paa samme Melodi som de tilsvarende danske. Et snurrigt Træk indberetter en Præst til Biskoppen: Paa Juledag havde Klokkeren begyndt at synge for med Salmen »En jungfru födde ett barn i dag«, da Mølleren stemte i med »Et lidet Barn saa lysteligt« og ved sin stærke Røst aldeles tog Tonen fra Degnen, saa at Præsten efter egen Opgivelse fik sig »en alvorlig Alteration« (Forskrækkelse). Alvorligere var det dog, at Befolkningen truede med at høre op med at ofre til Præsterne, naar de blev behandlet »som Tyrker og Hedninger« og maatte deltage i en for dem uforstaaelig Gudstjeneste. Men

nu greb Regeringen kraftigt ind og brød Modstanden med en skarp Kirketugt. Vigtigst var dog den opvoksende Slægts Holdning, og Øvrigheden havde klart Blik for dette Spørgsmaals Betydning. Jævnsides med Præsteeden indførtes derfor ogsaa en Klokkered, hvorved Degnene forpligtede sig til at indøve Ungdommen i svensk ABC, Katekismus og Salmer. Fra 1682 paabødes der Læsemøder, som skulde holdes oppe i Koret efter Gudstjenesten, og der fastsattes lidt senere Bøder for Forsømmelser herat.

Hermed var Sagen dog ikke afgjort. Kunde Præsterne ikke prædike paa Svensk, kunde *Klokkerne* naturligvis endnu mindre læse Svensk med Børnene. Et ejendommeligt Eksempel frembyder den berømte Forfatter, Præsten Sten Jakobsens Sogn Kaagerød, hvor Klokkeren paa alle Maader søgte at sno sig fri fra det nye Baand. »Og som det var den første Gang, saa lod vores kære Sjælesørger hannem levere den nye ABC-Bog til at læse deraf. Men Hr. Sten havde stor Handel (ɔ: Strid) med hannem, inden han vilde tage Bogen af sin Lomme og læse, hvilket gik meget ynkeligt af, som vi alle saa og hørte, af den Aarsag, han kan ikke læse i nogen Bog uden det, som han kan udenad.« Der havde altsaa den gode Degn i mange Aar klaret sig godt som Analfabet ved at kunne sin danske ABC, sin Katekismus og sin Salmebog udenad, mens han kun paa Skrømt saa i Bøgerne, og hans Kneb blev først opdaget, da han kom til at staa over for nye, ukendte Bøger. Saa galt var det vel ikke fat alle Steder, men overalt var sikkert baade Klokkerne og Almuen lige ilde stedt ved det nye Paabud om svenske Læsetimer. Imidlertid, Bødesystemet virkede. Man har mange Eksempler paa Bøder for een Forsømmelse, nogle for to Gange, men saa godt som aldrig var det nødvendigt at ikende Bøde tredie Gang. Dog maa det sikkert betegnes som en mild Overdrivelse, naar det ved Hahns Afgang 1687 oplystes, at ikke mindre end 7000 Børn allerede kunde læse, samt at 18 000 kunde Katekismen udenad.

Dette fremgaar nemlig af, at det endnu ved 1700 paa flere Steder kneb med de svenske Prækener og den svenske Undervisning. Maaske hang det sammen med, at Hahns Efterfølger, *Biskop Papke*, var en humanere Natur, der ikke vilde gennemtvinge Uniformiteten med saa kraftige Midler. Nu begyndte imidlertid Fornyelsen af Præstestanden at arbejde i en for Svenskheden gunstig Retning. Lunds Universitet var blevet genoprettet 1682 med Studiepligt for skaanske Studenter. Her virkede fra 1689 Inspektøren for »skånske nationen« Linnerius med Læseøvelser. Den gamle Præstestamme omformedes. Af Præsterne under Skaanske Krig var de, der var ansat i Havnestæderne og Egnen

om Helsingborg til Dels udvandret til Danmark efter Freden; nogle faa fik desuden deres Afsked for Brud paa Troskabseden til Sverige. I Stedet anbragte man svenske Feltpræster, og saa snart de øvrige Embeder blev ledige, besatte Hahn dem gerne med sine Landsmænd, Smålændinger. Omkring 1710 var der paa denne Maade anbragt ca. 50 Svenskere i Skaane, d. v. s. i omtrent 20 pCt. af Embederne. Den øvrige Præstestand var ganske vist endnu dansk-skaansk, men i den fandtes der kun faa fremragende og ingen Leder mod Forsvenskningen. Et virkeligt Sprogskifte fandt derfor Sted hos Præsterne i de sidste tyve Aar af det 17. Aarhundrede. Povl Ennertsøn i Glimaker (i den vildeste Gøngebygd), som endnu prækede dansk i 1711, var en enlig Fugl og vistnok den sidste af sin Slags.

Ligesom Uniformiteten saaledes vandt en utvetydig Sejr i Kirke og Skole i den første Menneskealder efter Lundefreden, skete dette ogsaa i *Retsvæsenet*. I Stæderne afløstes efter Malmømødet 1681 Bytinget af Kämnärsrätten, og svensk Lov indførtes Aaret efter. Paa Landet, som ikke var blevet spurgt, ydede Adelen i de første Aar nogen Modstand; Bønderne holdt sig derimod stille. 1683 ophørte det aarhundredgamle og berømte Landsting i Lund og afløstes af et Lagmansting. Herredstingene omformedes og fik i Stedet for Herredsfogder Häradshöfdingar i Spidsen for sig, og det folkelige Element trængtes tilbage i Udøvelsen af Retsplejen.

Saaledes havde de skaanske Landskaber ved Aar 1700 faaet et nyt Ansigt. Men Uniformiteten betød ikke folkelig Forsvenskning, og det er derfor nødvendigt at søge dybere til Bunds og spørge, om det skaanske *Folkesprog* ogsaa veg for Svensk, ja, om den gamle Befolkning ligefrem fortrængtes fra Jordbesiddelsen ved en Indvandring fra Sverige. I nogen Grad er dette sidste virkelig Tilfældet. Det gælder saaledes Adelen, hvis Gaardsalg jo forøvrigt var i fuld Gang før Krigen, men som i denne Periode mistede Majoriteten af de skaanske Herregaarde. Der ryddedes ved Salg eller Arv stærkt op i den gamle Besiddelse i de Egne, hvor den hidtil havde staaet stærkest, som Sundherrederne (Knudstrup, Akselvold, Borreby m. fl.) og paa Kristianstadsletten (Ebbe Ulfeldts Ejendomme). I Ystadegnen grundede ikke blot Generalguvernør Ascheberg et helt Herregaardskompleks, ligesom andre Ejendomme her gik over til fornemme svenske Familier som Königsmarck og Piper, men endnu flere købtes af Karl XI's nye Embedsadel. Følgen var, at i 1715 tilhørte kun 26 af 115 skaanske Herregaarde, altsaa 22—23 pCt., den indfødte Adel. Af den tiloversblevne Adel indgik desuden flere ægteskabelige Forbindelser med Medlemmer af den svenske Adel.

Ogsaa i Byerne fandt nogen Indvandring Sted, hvad der fremgaar af, at Regeringen kunde besætte Byraadspladserne med lutter Svenskere, og længst mod Øst fik Købstæderne desuden i den store nye Flaadestation Karlskrona en Konkurrent, som knuste al anden Handel i Bleking. Hovedmassen af Stædernes Indbyggere vedblev dog sikkert at være den gamle. I endnu højere Grad gjaldt dette om Bønderne, selv om Udvandringen herfra til Danmark var overordentlig stærk til langt ned i det 18. Aarhundrede, og Regeringen søgte at fylde de tomme Huller ved en Indvandring af smålandske Bønder. Store Resultater synes den dog ikke at have naaet; derimod var det af Betydning, at en Del svenske Soldater opdyrkede skaanske Ødegaarde og herved traadte ind i Bondestandens Rækker. Men det maa som Hovedresultat siges, at der inden for de to talrigste Stænder ikke fandt nogen Folkeforskydning Sted, som kunde virke til en virkelig Forsvenskning.

Naar en saadan imidlertid vitterligt nok skete, nærmere bestemt i Form af et *Sindelagsskifte,* skyldtes dette forskellige Omstændigheder. Hos Adelen og Gejstligheden var det blandt andet grundet paa en Fællesskabsfølelse med de tilsvarende Klasser i Sverige, som de efterhaanden blev stillet paa lige Fod med i Rettigheder og Pligter. I Købstæderne og paa Landet var de økonomiske Forhold i en Aarrække efter Krigen meget daarlige, og de blev endnu værre ved det forøgede Skattetryk og de tyngende Garnisoner. En Følelse af Mistvivl til Danmarks politiske Fremtidsudsigter maatte drive Befolkningen til at vende sit gamle Fædreland Ryggen og kun tænke paa Erhvervelsen af det daglige Brød. Heri laa imidlertid endnu ikke nogen stærk Dragning til Sverige. Muligvis har de Ret, som hævder, at de store Sejre under Karl XII's Faner over Polakker og Moskovitter har vakt en saadan positiv Svenskhedsfølelse i den brede skaanske Befolkning. I hvert Fald synes Magnus Stenbocks lette Sejr ved Helsingborg 1710 at have skabt en god Del Ringeagt i Skaane over dansk Krigsførelse og en tilsvarende Stolthed over at tilhøre det sejrende Folk. Om Hovedmassen gjaldt det dog sikkert, at den under de stadigt daarligere Kaar stedse mere lukkede Øjnene for andet end personlige og lokale Interesser. Skønt den skaanske Befolkning i hele det 18. Aarhundrede kaldtes regelmæssigt til svenske Rigsdage, gjorde man fra Regeringens Side kun lidt for at forbedre Bondens Stilling, og Landboreformerne kom her endnu senere end i Danmark. Sproget og den gamle Bondekultur i Jorddyrknings- og Bygningsformer, Dragter, Sæder og Skikke, kort sagt det aandelige Liv vedblev at være uforandret til moderne Tid. Men igennem Udtrykkene i det svenske Kirke-, Skole-, Rets- og Militærsprog fik Skaaningerne en Berigelse af deres Folkemaal, og det nye

Rigssprog blev i deres Tanker det, som naturligt svarede til deres Dialekt.

Saaledes mistede vi Skaane.

Sønderjylland omfatter et Omraade omtrent af Størrelse som Sjælland med Lolland-Falster. Dets Befolkning var i det 17. Aarhundrede ca. 200 000 i Tallet. Af Stæderne var de to Centrer i Kongens og Hertugens Dele, Slesvig og Flensborg, omtrent lige store og kan anslaas til ca. 6000 Indbyggere hver, altsaa en hel Del mere end Kongerigets næststørste By Aalborg. Derefter fulgte Husum og Haderslev, der var paa Størrelse med Aarhus, og Aabenraa, Sønderborg og Tønder, der kunde stilles paa Række med Byer som Viborg og Roskilde.*) Den hertugelige Del af Slesvig udgjorde den større og bedre Halvdel, navnlig fordi den omfattede den største Del af Marsken med det frugtbare Eiderstedt.

Ogsaa hernede havde man mærket de daarlige Tider, især da Krigens Ulykker under Svenskernes Indfald kom til. Befolkningstallet sank fra »den gyldne Tidsalder«s Afslutning omkring 1620 til i 1660-erne og naaede først ved Aarhundredets Ende samme Højde som 80 Aar tidligere. Stæder som Flensborg og Slesvig led overordentligt, og paa Landet var det navnlig i Haderslev Amt, at Polakkernes Indkvartering medførte lignende Ødelæggelser som i Koldingegnen. Smitsomme Sygdomme fulgte som i Kongeriget i Hærenes Spor, og her som der gik det frygteligt ud over Skovene.

Der er Tegn til, at den brede Befolknings Uvilje i nogen Grad har vendt sig mod den gottorpske Hertug, der ansaas for den, der ved sin Forbindelse med Svenskerne havde draget Ulykkerne ned over Landet. Ogsaa hos Adelen var der fra gammel Tid større Sympati for Kongen end for den lille Territorialfyrste i Slesvig By. Denne Stemning udvikledes videre i den sidste Del af Aarhundredet, da den holsten-gottorpske Stats Forvaltning nærmere udbyggedes og navnlig støttede sig paa borgerlige Embedsmænd, til Dels indkaldte fra Tyskland. Ved Enevældehoffet i København blev der derimod aabnet rigelig Plads for Ridderskabets Medlemmer med Frederik Ahlefeldt som øverste Leder af den dansk-norsk-holstenske Helstat.

I een Henseende havde dog Hertugdømmets Befolkning været bedre

*) For Købstædernes Vedkommende maa man dog sammenholde Folketællingen 1769 med den tilsvarende i Danmark fra 1672, da Tal fra dette Aar ikke foreligger Syd for Kongeaaen.

stillet under Svenskekrigen end Kongerigets, nemlig *militært*. I 1657 »præsterede Hertugdømmerne [kun] nogle hundrede slet bevæbnede og næsten fuldstændigt uøvede Infanterister«. Efter Krigen blev det anderledes paa Enevoldskongens Omraade, mens Hertugen lige til Begyndelsen af det 18. Aarhundrede indskrænkede sig til at holde en lille hvervet Styrke ved Siden af det ganske løst organiserede Landeværn. Han opnaaede herved ikke blot at lette Udgiftssiden paa sit Budget, men ogsaa at komme til at staa i Borgeres og Bønders Øjne som den mildere Herre. Kongen oprettede derimod 1663 i sin Del et Landregiment, hvad der straks vakte Uvilje, og efter Tronskiftet 1670 føjedes som i Danmark hertil Rytterhold af Bøndergaardene. Det var ikke let at faa en hidtil militærfri Befolkning til straks at forstaa Nødvendigheden af den nye Statsbyrde; ved Mønstringerne udeblev indtil Halvdelen af den udskrevne Styrke, og de sønderjyske Soldater viste sig ringere end de nørrejyske, om end bedre end Holstenerne. Efterhaanden gik det dog fremad, og det skal nævnes, at Slesvigerne deltog med Bravour i Slaget ved Lund, hvor de forøvrigt led meget. Det er ogsaa karakteristisk, at man havde givet det slesvigske Regiment (ligesom det holstenske) Danebrogsfane, hvad der ellers ikke var almindeligt i Hæren, og at Slesvigerne til en Begyndelse fik samme blaa Uniformer som Nørrejyderne, mens Holstenernes Farve var rød. Det er den samme Tilbøjelighed til at fremdrage nationale Minder, som man overhovedet møder i den danske Hær i Griffenfelds første Aar.

Men samtidig med at Befolkningen i den kongelige Del saaledes droges nærmere til Danmark, er der Tegn til, at den gottorpske Dels Beboere gled den modsatte Vej. Da Kongen havde besat Hertugens Lande 1675, gjorde Bønderne her passiv Modstand mod Soldaterudskrivning. Man tillod derfor snart Aabenraa og Tønder Amter at købe sig fri, ja i Krigens senere Aar slap de baade for Mandskab og Penge. Af Betydning var det desuden for det gottorpske Fyrstendømme, at der 1665 blev oprettet et Universitet i Kiel i Stedet for det tilsvarende Akademi i Kongens By Flensborg, som havde været paa Tale under Christian IV. Allerede tidligere var der om Gottorphoffet samlet en Kreds af lærde Mænd, som planmæssigt arbejdede mod Kongeriget, saaledes Forfatteren af den slesvig-holstenske »Landesbeschreibung« (1652) *Caspar Dankwerth*. Nu fik disse Mænd et Sted, hvor de kunde paavirke de unge, som skulde blive Embedsmænd i det gottorpske Sønderjylland. Der var Studietvang her for Studenterne fra den hertugelige Del, og dette medførte, at der straks indskreves 140 studerende. Ogsaa fra Kongens Del kom der i det 17. Aarhundrede en Del Studenter til Kiel, skønt der var kirkelig Uoverensstem-

melse mellem de to Deles Superintendenter; efter Aar 1700 standsede dog Strømmen paa Grund af det politiske Modsætningsforhold. Derimod gik altid mange sønderjyske Studenter, især fra Nordslesvig, til København, skønt det var en frivillig Sag; i Tiden 1611—89 var Tallet saaledes mindst 200.

Man skimter altsaa en Udviklingslinie, der kunde have ført til en bevidst Modsætning mellem Kongens og Hertugens Undersaatter. Under det kortvarige Felttog 1700 deltog Kongens Borgere og Bønder ivrigt paa hans Troppers Side i Smaakampe ved Valsbøl og Bredsted; til Gengæld slog Gottorperne ned for Fode i sidstnævnte By, da de havde indtaget den. Naar Resultatet imidlertid ikke blev en politisk Deling af den sønderjyske Befolknings Sympatier, hang dette ikke blot sammen med, at Danmark efter 55 Aars Forløb (1658—1713) tog hele Landet til sig, men skyldtes ogsaa, at dette Tidsrum var afbrudt af to Perioder med kongeligt Eneherredømme. Efter Besættelsen 1675—79 fulgte Inddragningen 1684—89, der i mere end een Henseende fortjener særlig Interesse.

Ikke blot forlangte Christian V 1684 Troskabsed af Borgere, Bønder og Præster i den hertugelige Del, men dette Krav stilledes ogsaa til Ridderskabet og Prælaterne paa det fælles Omraade. Kravet mødte en lignende Modstand som i 1675; Provst *Arnkiel,* »Førstegrøden af Kieler-Universitetets fordærvelige Virksomhed over for Sønderjyllands Danskhed« (A. D. Jørgensen), fik derfor sin Afsked som Edsnægter, og Ridderskabet søgte, om end forgæves, at knytte Kravet om Privilegiebekræftelse til sin Edsaflæggelse. Saa flyttedes Toldgrænsen fra Kongeaaen til Ejderen, og alle Handelsskibe fik Paabud om at sejle under Danebrog. Romerretten afskaffedes i Retsplejen. Men om nogen Indlemmelse i Danmark var der ikke Tale, kun om Skabelsen af et fra Holsten adskilt Slesvig. I Spidsen for Hertugdømmet sattes en særlig *Generalsuperintendent;* paa Gottorp oprettedes et særligt Justitskancelli som øverste Domstol; en ny Lovbog forberedtes, og paalidelige Mænd stilledes i Spidsen for de enkelte Dele som Amtmænd. Heller ikke i sproglig Henseende gjordes der noget for at nærme Hertugdømmet til Danmark.

Om de *sproglige Forhold* i Sønderjylland har Dankwerth udtalt sig tydeligt i sin »Landesbeschreibung«: »Jyderne besidder den største Del deraf, eftersom alt fra Kolding til Slien og Byen Slesvig er jysk eller dansk Befolkning, som bruger dansk Sprog, maaske med Undtagelse af Byen Flensborg, som er blandet af Danskere og Tyskere... Paa Vestsiden fra Grænsen, eller Skodborg Aa, indtil Tønder boer atter lutter Jyder; men derefter kommer Nordfriserne«. Halvøen Svansen var hele den Erobring, som det tyske Talesprog gennem Aarhundre-

Stephan Klotz og hans Hustru. Epitafiemaleri i Nicolai Kirke i Flensborg.

derne havde gjort. Men Rigssprogets Anvendelse fulgte ingenlunde med Folkesprogets Udbredelse. Kun i Nordslesvig indtil den nuværende Grænse (dog Bov Sogn undtaget), altsaa i Kongens og Hertugens to nordligste Landstrimler, herskede der dansk Rigssprog i Kirke og Skole samt til Dels for Retten; Købstæderne dannede til en vis Grad Undtagelser. Men Syd herfor var Tysk fra Reformationstiden fremherskende i baade den højere og lavere Administration*), og her afløstes i Løbet af det 17. Aarhundrede Plattysk af Højtysk, der begunstigedes fra oven af Regeringerne, baade af den kongelige og den gottorpske.

Anvendelsen af tysk Kirkesprog skyldtes ingenlunde alene Indkaldelsen af Præster fra Tyskland. En saadan fandt ganske vist Sted, men karakteristisk nok lige saa stærkt i Flensborg og Bredsted Amter, der var kongelige, som i det hertugelige Sydslesvig. Navnlig var de kongelige Generalsuperintendenter *Stephan Klotz* og *Josua Schwarz* af ortodokse Hensyn ivrige for at tilkalde Kristendomslærere fra det renlivede Tyskland. Hovedmængden af Præster var dog i Mellem- og Sydslesvig Sønderjyder. Tilsvarende udnævnte Hertugen udelukkende indfødte Slesvigere til Præsteembederne i Aabenraa Amt og i de dansktalende Sogne i Tønder Amt, mens Kongen i Haderslev Amt (særlig

*) I Nørreangel og i Hedesognene Vest for Flensborg er de sproglige Forhold i Kirken dog ikke fuldt oplyste for det nærmeste Hundrede Aar før 1650.

Tørninglen, der laa under Ribe Bisp) ved Siden af indfødte anbragte en Masse Kandidater fra Kongeriget. Det samme var, om end i svagere Grad, Tilfældet paa Als, der hørte under Fyns Bispestol. En anden Sag var det, at tyskfødte Præster jævnlig fandt Ansættelse i Købstæderne, lige fra Haderslev i Nord til Slesvig mod Syd.

Den tyske Præken i de mellem- og sydslesvigske Sogne er altsaa for en stor Del baaret frem af indfødte Præster, og det følger allerede heraf, at den i høj Grad maa have været lempet efter Tilhørernes Fatteevne ved Tilnærmelse til det almindelige Talesprog. Kongens Holdning til Indkaldelserne fra Tyskland viser klart, at han ikke tillagde Sprogspørgsmaalet politisk eller national Betydning. At det skulde have været anderledes med den gottorpske Hertug, ved vi intet sikkert om; først mange Aar efter, ved Midten af det 18. Aarhundrede, optegnede den bekendte Erik Pontoppidan en Tradition om, at Hertug Frederik IV, der faldt i Slaget ved Klissow 1702, skulde have haft den Plan, hvis han kom hjem til en rolig Regering, »med Rod (at) udrydde det danske Sprog af alle sine Kirker«. Er der noget rigtigt heri, kan man tænke sig, at hans Svigerfader, Kong Karl XI's Handlemaade i Skaane har staaet for ham som et Forbillede. Om selve Befolkningens Holdning til den tyske Præken ved vi meget lidt.

En stigende Vanskelighed indtraadte dog, da *Højtysk* afløste Plattysk som officielt Kirkesprog, hvad der betingedes af, at de nye Præster havde studeret i Kiel eller ved egentlig tyske Universiteter. Den dansktalende Befolkning kom nu til at staa over for et langt mere uforstaaeligt Sprog. Dog maa det erindres, at i Angel var den mandlige voksne Befolkning gennem Øksnehandelen vant til at omgaas de tyske Kunder, der kom sydfra, og saaledes forstaaende over for al Slags Tysk. Bevægelsens Udvikling kan følges gennem spredte Oplysninger. Om Præsten *Paulus Fabricius* i Fjolde (i Kongens Del), der levede her fra 1648 til 1703, hedder det: »Har først præket Højtysk og gjort meget godt.« Er den sidste Del af Sætningen rigtig, har den vel i Beboernes Øjne kunnet bøde paa den første Del. At de af Klotz indkaldte Præster alle prækede Højtysk, er en Selvfølge. Fra Hanved Sogn ved Flensborg foreligger der 1661 en Klage over, at Generalsuperintendent Klotz har skaffet dem en Rostocker paa Halsen som Præst, hvis højtyske Præken de aldeles ikke forstaar, og som »slet ikke kan vort danske Sprog«. Omvendt satte en Præst i Haderslev By sig senere i Aarhundredet op imod Paabudet om, at han alene skulde benytte det tyske Sprog. Disse faa Eksempler tyder ikke paa, at Købstadbefolkningen i Nordslesvig eller Landbefolkningen i Mellem- og Sydslesvig har følt den bestaaende Tilstand som uudholde-

lig, hvilket godt forstaas, naar man forudsætter, at den »tyske« Præken ikke har været saa helt tysk. Inden 1684 maa Forandringen tænkes gennemført i hele Mellemslesvig. Man var ligesom i Skaane i Færd med at bibringe Befolkningen den Tro, at et andet Rigssprog end det danske hørte naturligt sammen med dens Folkesprog.

En vigtig Afgørelse laa nu i den danske Regerings Haand 1684; ligesom senere under Frederik IV efter 1713. Man kunde have indsat *det danske Rigssprog* i dets naturlige Stilling i Kirken, for Retten og i Administrationen. Dette skete hverken da eller senere, skønt det svenske Eksempel fra Skaane skulde synes at indbyde dertil. Grunden ses let. Den dansk-norske Helstat var i Forvejen tvesproget, Hensynet til den kongelige Del af Holsten førte det med sig. Ridderskabet dannede et Bindeled mellem Sønderjylland og Holsten, ja mellem Hertugdømmerne og Danmark. Den Uvilje mellem Dansk og Tysk, som endnu i det foregaaende Aarhundrede havde fremtraadt under Syvaarskrigen, var nu forsvundet; i det 17. Aarhundrede havde Nationalhadet mod Sverige ganske udvisket den i vort Land. I Danmark selv var der fuldt af Tyskere i Styrelsen, i Hæren og i Købstædernes Borgerskab; de ansaas for fuldt paalidelige og for statsligt ufarlige. Tyskland dannede en sproglig og kulturel, men næppe længer nogen statslig Enhed. Og Staten betød saa meget, Nationen saa lidt for Datidens Mennesker. Ingen kunde ane den Udvikling, som ikke det næste, men først det næstpaafølgende Aarhundrede skulde bringe.

Saaledes blev Resultatet det velkendte. Da Christian V indlemmede den hertugelige Del af Sønderjylland, skete der ingen Forandring med Kirkesproget i Mellem- og Sydslesvig. Den kgl. Generalsuperintendent *Schwarz* fortsatte endog i sin Forgænger Klotz' Spor med at indkalde højtyske Præster. Den kongelige Besættelse varede dog kun til 1689, og de gamle Besiddelsesforhold indtraadte atter. Efter 24 Aars Forløb inddroges den hertugelige Del igen og nu for bestandig 1713, selv om det først var ved Hyldingen paa Gottorp Slot den 4. September 1721, at Forholdet formelt bragtes i Orden.

I national Henseende gik det imidlertid som i 1684, snarest ringere, da Frederik IV som sagt synes at have været endnu mindre interesseret herfor end sin Fader. Denne Gang fandt der ingen Flytning af Toldgrænsen Sted, og man stræbte ikke efter at tilvejebringe en særlig slesvigsk Lovbog. De sproglige Forhold forblev ogsaa uforandrede. Om nogen virkelig Indlemmelse i Danmark var der altsaa ikke Tale, kun om en Indlemmelse i »Kronen«.

Saaledes frembyder Sønderjyllands Forhold efter 1721 en afgjort Modsætning til Skaanes. Om »Uniformitet« med Hovedlandet var der

ingen Planer. Heller ikke fandt der nogen Indvandring af dansk Adel Sted; den var tværtimod fordrevet for Aarhundreder siden og vendte ikke tilbage, hvis man da ikke vil regne med Hans Schacks Efterkommere paa Gram og Schackenborg og Reventlowerne paa Sandbjerg. Det slesvig-holstenske Ridderskab sad ganske fast i Sadlen. Derimod var der Tradition for, at Jyder fra Underklasserne af Vandrelyst søgte til det rigere Hertugdømme som Arbejdskraft; helt ned i Mellemslesvig fandt man dem som Tjenestekarle paa Landet, hvor de bidrog til at holde Liv i Folkesproget. Ogsaa i de nordslesvigske Købstæder slog de sig ned som Haandværkere, hvorved de berøvede disse Byer det plattyske Præg, som Indvandring sydfra i Middelalderens Slutning havde givet dem. Ogsaa fra Holsten fandt der i det 17. og 18. Aarhundrede nogen Emigration til Slesvig Sted, men ikke stærkere, end at det kun var i St. Mikkels og Nybøl Sogne, at Flertallet af Gaardmandsnavne i Tiden mellem 1550 og 1840 gik over fra at være dansk til sachsisk. Hovedmassen af Befolkningen vedblev altsaa at være uforandret.

Der er ingen Tvivl om, at det efter 1713 voldte nogen Vanskelighed at sammensmelte de tidligere gottorpske Dele med de kongelige. Ganske vist ydede Ridderskabet ikke længere Modstand, men de gottorpske Embedsmænd viste tydelig Modvilje mod at skifte Herre, ikke blot i Slesvig og dets nærmeste Omegn, men ogsaa i Tønder og Aabenraa Amter. Troels Arnkiels Svigersøn, Provst Koch i Aabenraa, hører saaledes til dem, der ydede passiv Modstand. Det samme var Tilfældet med den almindelige Befolkning paa Fehmarn, og det fremgaar af Erik Pontoppidans Roman »Menoza« (1742), at der dengang endnu fandtes en vis Misfornøjelse i Bæltet mellem Aabenraa og Tønder. Der er dem, som mener, at vi her har en af Grundene til den endnu bestaaende Hjemmetyskhed i Slogs Herred.

Hovedsagen var dog, at Sønderjylland efter 1713 dannede en sluttet *Helhed*. For den overfladiske rejsende teede det sig let, som om dets Præg var tysk. Han kom i Berøring med tysktalende Embedsmænd, hvad enten det drejede sig om Jurister eller Toldere, Trafikmidlerne lededes af tysktalende, i Gæstgivergaardene i Købstæderne herskede Tysk, og ofte lød det samme Sprog paa Gaderne fra Overklassens Mund. Men under det tynde Lag begyndte det danske Grundfjeld. Ikke blot talte den overvejende Del af den brede Befolkning Dansk, men Bondekulturen var i sit Præg dansk. Paa Dansk nedskreves »Bondevider og Vedtægter« til ned i Mellemslesvig, og danske Folke- og Almueviser lød ikke blot i Hanved og Valsbøl Sogne, men helt nede i Angel. Nogen national Bevidsthed medførte dette dog ikke. De økonomiske Forbindelser var nok saa stærke mod Syd, som mod

Nord. Efter de to Halvdeles Sammensmeltning var det derfor kun en snævrere Fællesfølelse, som voksede frem; man følte sig som Kongens »Slesvigere«. En vis Fornemmelse af Overlegenhed over for de fattige »Jyder« med deres Træsko og Jydepotter bidrog til at styrke Isolationen.

Saaledes var Sønderjylland nationalt set et »sovende« Landskab, der ventede paa sin Vækkelse.

Ved Parallelstudium af det danske og det svenske Folks Historie i det 17. Aarhundrede viser der sig mange Lighedspunkter, men ogsaa store Forskelligheder. Indtil Christian IV's og Gustav Adolfs Tid gaar Udviklingen ret jævnsides, men derpaa skilles Linierne. Da begynder i Danmark Adelens Forfald, som Kongerne i Begyndelsen stiller sig ligegyldige overfor, senere ligefrem fremskynder, mens de svenske Konger indgaar et tæt Forbund med den svenske Adel, der organiseres paa Riddarhuset og bliver den Stand, hvorfra Kongerne henter deres vigtigste Hjælpere. Da Enevælden er indført i Danmark, staar derfor Frederik III og hans Efterfølgere ene over for de lavere, politisk betydningsløse Stænder. Derimod vedbliver Adelsstanden at være det bærende politiske Lag i Sverige, hvor den, efter den kortvarige Enevælde her fra 1680 til 1720, i det 18. Aarhundrede fremtræder som Skaberen af et parlamentarisk Styrelsessæt, samtidig med at vi i Danmark faar et maskeret Embedsmandsstyre. I dette Forhold maa vi søge en væsentlig Aarsag til, at det i Danmark mere bliver Ligheden, i Sverige derimod den politiske Frihed, som kommer til at staa for Folket som det vigtigste Klenodie. Men tillige fik Sverige i sin Adel en politisk Reserve, hvorfra det i Aarhundredernes Løb har kunnet hente en Række fremragende ledende Personligheder, indtil det Tidspunkt kom, da de lavere Stænder havde udviklet sig til at kunne overtage Adelens politiske Rolle.

FJERDE AFSNIT

INDRE TILSTANDE VED DET 17. AARHUNDREDES SLUTNING

1. Næringsvejene.

Danmark frembød ved det 17. Aarhundredes Slutning i Hovedtrækkene det samme Billede, som et halvthundrede Aar tidligere. Om nogen afgjort Fremgang var der ikke Tale, snarest er Farverne lidt blegere. Man levede i hele Europa i »daarlige Tider«; Resultatet maatte blive Stagnation for et agerbrugende Land, og det er symbolsk, at der i Enevældens to første Menneskealdre rejses saa faa Slots- og Herregaardsbygninger.

Hvad der var sunket i Grus under Krigene, blev derfor ikke erstattet, og i de følgende Tiaar tærede man endda paa Landets uerstattelige Kapitaler. Til Trods for alle Skovforordninger var Bønderne enige om at mishandle *Skovene* for at skaffe sig en øjeblikkelig Indtægt ved Salg, og mangen Godsspekulant gjorde det samme for at producere Kapital til sine trykkende Udbetalinger. Saaledes forhuggedes Skovene ved Mariager mellem 1683 og 1713 for en Værdi af 28 000 Rdl., og paa Møn fældedes der under Hestgardens Indkvartering 218 000 Træer. Større Betydning end Danske Lovs Paabud om, at enhver Bonde aarlig skulde plante tre Æble- eller Pæretræer og ti Piletræer samt seks nye Skovtræer, for hvert som han huggede, havde vel Kongens Eksempel, som naar Christian V lod Dyrehaven indhegne — ganske vist for Parforcejagtens Skyld — og nedlagde Landsbyen Stokkerup tæt ved den senere Eremitage. Den nye Adel efterlignede gerne sligt. I det hele gik det dog i Tiden 1660—1730 stærkt tilbage med Skovene, og det var en fattig Trøst, at samtidig hermed ogsaa Ulvene forsvandt, og at Vildsvinene decimeredes. Chri-

stian V nedlagde saaledes paa en enkelt Jagt 33 Stk. Derimod fremvoksede der til Erstatning for det aftagende Skovomraade et stigende Antal *Bønderhaver* med Frugtavl; Plessen arbejdede saaledes under sin Bestyrelse af Vordingborg Len i 1680—90erne med Held paa at lære Bønderne at pode, mens den barske Oberst Niels Juel paa Taasinge paa den store nordiske Krigs Tid anvendte Prygl for at drive sine Bønder til at sætte Frugttræer; de havde nemlig øvet passiv Modstand ved at skære Rødderne af det første plantede Sæt Træer. Paa Middelfartegnen indlagde Fru Anna Trolle til Kærsgaard sig Fortjeneste ved at indføre Humleavlen hos sine Bønder, hvorfra den bredte sig til store Dele af Fyn.

Desværre er vi ikke i Stand til at angive Værdien af Danmarks *Handelsomsætning* med Udlandet i Slutningen af det 17. Aarhundrede, saaledes som det var Tilfældet i Christian IV's senere Aar (se Side 239). Først fra Perioden 1730—35 kender vi Udførselen af *Korn*, som da beløb sig til 206 000 Tdr. aarligt. Hvis Læsten her skal regnes til 40 Tdr., er dette altsaa kun godt Halvdelen af Tallet for 1642, hvortil endda kommer, at Udførselen 1642 fandt Sted til Udlandet, men i 1730 for den overvejende Mængdes Vedkommende til Norge. Tallet maa overraske og virke forstemmende; det finder vel sin Forklaring i, at København i stigende Grad var bleven Aftager af Landets Korn, men for Handelsbalancen blev Forholdet ikke heldigt. Formodentlig var *Kornudførselen noget større ved Aar 1700;* vi ved saaledes, at der stadig udførtes en Del fra vore sydlige Øer til Nederlandene. Har Pontoppidan Ret i, at Pløjelandet i de 100 Aar mellem 1660 og 1760 forøgedes med en Ottendedel, er der heller næppe Tvivl om, at Fremskridtet faldt forud for 1730. Endelig kan tilføjes, at Foldudbyttet i det 18. Aarhundrede paa vore Herregaarde var 5—7, altsaa noget lignende, som i Christian IV's Tid paa de bedst drevne kongelige Ladegaarde (Side 241). Derimod var det lavere paa Bøndergaardene, hvilket viser, at man i det 17. Aarhundrede med Rette pegede paa Storgodsdrift som den mest rentable. Men selv denne lammedes ved, at Dyrkningsredskaberne var de gamle og primitive, og at Driftsmaaderne (Trevangsbrug paa Øerne og i Østjylland, Alsædsbrug andetsteds) virkede stærkt til at udpine Jorden. Det var først efter 1730, at Mergling fra Thyholm begyndte at sprede sig til visse Dele af Jylland, og man skal langt længere ned i Aarhundredet, før Kløverdyrkning forener sig med den om at bidrage til en rationel Udnyttelse af Jorden. Hertil kom saa samtidig forbedrede Driftsmaader, først det holstenske Kobbelbrug, senere moderne Metoder. Men i det 17. og Begyndelsen af det 18. Aarhundrede laa sligt fjernt, og Udbyttet maatte derfor, selv paa de bedst drevne Jorder,

blive beskedent. Hertil kom, at Kornpriserne ikke alene var lave, men ogsaa synkende gennem hele Perioden 1660—1730. Ganske vist kan bortses fra Tiaaret 1691—1700, inden for hvilket der dog i fire Aar var Misvækst, som kunstigt drev Prisen i Vejret, samt fra Perioden 1711—20, der som en Krigstid heller ikke kan sammenlignes med de øvrige Tidsafsnit. Disse daarlige Kornpriser dikteredes naturligvis af det europæiske Marked; Englands Korneksport var fra 1688 stigende og lammede ved sin Konkurrence Udførselen fra Østersølandene.

Noget bedre end Kornudførslen holdt Udførselen af *Stude* sig, men ogsaa her maa vi beklage, at vi mangler samlede Tal fra hele Landet som i 1642. Om de to vigtigste Udførselspladser, Ribe og Kolding, gælder det, at den førstes Betydning nu atter var stigende; man var her i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede oppe paa et aarligt Udførselstal af 9—10 000, i enkelte Aar (som 1715) endog paa 12 000, mens Kolding samtidig synker til 6000. Desuden udskibedes der fra Varde og Ringkøbing tilsammen ca. 5000, altsaa en samlet jysk Eksport paa 20—25 000. Der er langt herfra til de 37 646 Stk. i 1642; men det maa ikke glemmes, at de skaanske Landskaber siden da var gaaet tabt. Et alvorligt Stød fik imidlertid Øksneeksporten ved det nederlandske Toldpaalæg 1718 af 20 Gylden pr. Stud, og man har tidligere tillagt dette Skridt en katastrofal Betydning for Danmarks hele Kvægeksport. Dette er dog overdrevent, i Ribe ses Udførselen vel herefter at være sunket meget stærkt, men i Kolding var Tallet snarest stigende i 1720erne, aabenbart fordi det nordtyske Marked her er traadt i Stedet for det nederlandske. Dertil kom, at Forbruget i Hjemmet ogsaa var voksende, saa at det maa formodes, at det nogenlunde er lykkedes at holde denne Indtægtskilde flydende for Jyllands Vedkommende indtil den store Kvægpest i 1740erne. Men paa Øerne var den i det væsentlige standset forinden.

Studefodringen ansaas af mange for urentabel, men den medførte Fordele paa andre Omraader, da Driften paa en Studegaard var billigere, og den stærke Fodring medførte mere Gødning, saa at Foldudbyttet paa en saadan Gaard blev større end paa en Mejerigaard. Desuden holdt Studene paa Kapitalen, selv naar de ikke gav store Renter af den, og navnlig for Jyderne havde Studeholdet med de dertil knyttede Handelsrejser en egen Tiltrækning; det »gav Livet Indhold«.

Stod det saaledes til med vore to vigtigste Udførselsartikler Korn og Kvæg, er det klart, at de øvrige Varer, som *Heste, Smør, Fisk* m. m., ikke har formaaet at bøde herpaa. Skønt ingen Tal er efterladt os til at belyse Forholdet paa disse Punkter, kan man gaa ud fra, at Danmarks Handelsbalance over for Udlandet har stillet sig ugun-

stigere ved Aar 1700 end 60 Aar tidligere. Naar det overhovedet lykkedes at holde den positiv, kan det kun skyldes to Forhold. *Københavns Handel,* som vi senere skal dvæle ved, viser, at der gennem Hovedstaden gik en ikke ringe Del Kolonialvarer og Raastoffer paa danske Skibe fra fremmede Verdensdele og fra Nordhavsøerne til Udlandet, vel navnlig til Egnene ved Østersøen. Vigtigere var det sikkert, at Danmark kun udgjorde den ene Halvdel af det dansk-norske Monarki, og at *Norge* ved sin mægtige og stigende Udførsel af Tømmer og Master, hvortil kom Stokfisk, Jern og Kobber, i en væsentlig Grad har underbygget det samlede Riges økonomiske Uafhængighed over for Omverdenen. Dette fremgaar allerede 1671 af det franske Nordkompagnis Direktørers Indberetning til Colbert, hvori der tales med Overlegenhed om Udsigterne for en dansk-fransk Handel, mens der lægges mere Vægt paa at aabne Forbindelser med Norge. Men at belyse disse Spørgsmaal talmæssigt, er næppe længere muligt; vi kan snarere ane end vide, at Danmark ved Aar 1700 var et fattigere Land end 40 Aar tidligere.

2. Jorden og dens Dyrkere 1688.

Ligesom det var os muligt at faa et Overblik over Besiddelsesforholdene ved 1650, er det samme Tilfældet omtrent 40 Aar senere, da Enevælden gennem den store Matrikel havde skabt det Værk, som ved Siden af »Danske Lov« staar som det bedste Monument for dens Virksomhed til Landets Opkomst.

Det beklippede danske Rige — fra Skagen til Kongeaaen og fra Vesterhavet til Øresund samt Bornholm — omfattede da omtrent 2 Mill. Tdr. Land dyrket Areal med 358 000 Tdr. Hartkorn, altsaa i Gennemsnit henimod 6 Tdr. Land pr. Td. Hartkorn. Denne Jord dyrkedes under 58 000 Gaarde — heraf 731 Hovedgaarde og 850 Præstegaarde — samt 13 000 Huse. Dertil kom imidlertid 9000 Huse uden Jord, saa at der altsaa fandtes noget over 1 Hus pr. 3 Gaarde, et meget forskelligt Forhold fra vor Tid, da Husenes Tal betydeligt overgaar Gaardenes. Da de samlede Tønder Hartkorn under Hovedgaardene var godt 30 000, og der under Husene laa 3800 Tdr. Hartkorn, blev der altsaa tilbage under Bøndergaardene 320—325,000 Tdr. Hartkorn.

Det fremgaar allerede af disse Tal, at *Gaardmandsstanden* dyrkede den langt overvejende Del af Danmarks Jord. Det behøver knapt at paapeges, at det Areal, som laa til en jysk Bondegaard, gennemgaaende var større end til en sjællandsk, men det er mere ejendom-

Udsnit af Gobelin paa Herregaardsmuseet Gl. Estrup forestillende Ladegaarden ved Ørbækgaard i Djursland med Pløjescene. Slutningen af 17. Aarh.

meligt, at der ogsaa var en Forskel paa det gennemsnitlige Antal Tønder Hartkorn i de forskellige Dele af Landet. Bedst var vistnok Forholdet i Nordvestsjælland (Holbæk, Sæbygaard, Dragsholm og Kalundborg Amter med Samsø), hvor der gennemgaaende gik 6,25 Tdr. Hartkorn pr. Bondegaard; næsten lige saa højt (6,1 Tdr. Hartkorn) var Forholdstallet i Nyborg Amt, og noget lavere (5,8 Tdr.) i Sydsjælland (Tryggevælde og Vordingborg Amter). Men i hele Nord-, Vest- og Sydsjælland løb der kun 4—5 Tdr. Hartkorn pr. Gaard, mens Tallet i Hobro-Randersegnen, Djursland, Aarhus-, Skanderborg- og Vejleegnen hævede sig til 5—6 Tdr. Vejleegnen med sine 6 Tdr. betegner i det hele Jyllands Maksimum. Det er værd at lægge

Mærke til, at det er i de Egne af vort Land, hvor de store Adelsgaarde var mest fremtrædende, at vi ogsaa møder de bedste Bøndergaarde, og naar deres Ejere som hoveripligtige Fæstebønder havde de største Byrder, var de altsaa ogsaa i Besiddelse af den største økonomiske Modstandskraft.

Husene var hyppigst i Jylland, hvor de fandtes i et Tal af mere end eet for hver to Gaarde. I Vendsyssel var de talrigst (4400 paa 3800 Gaarde), dernæst i Thy, Himmerland og Viborgegnen samt i Djursland. Disse Omraader var ligeledes udpræget Herregaardsegne, — med Undtagelse af det sidste Landskab dog navnlig rige paa mindre Herregaarde. I Modsætning til Gaardmændene synes Husmændene i disse Distrikter at have været forholdsvis daarligt aflagte med Jord ($^1/_4$—$^1/_3$ Td. Hartkorn pr. Hus), mens de havde lidt mere Jordtilliggende i det herregaardsfattige Vestjylland ($^1/_2$ Td. Hartkorn). I Jylland ses altsaa de store Herregaarde at have lagt Vægt paa at omgive sig med store og gode Bøndergaarde, de mindre Herregaarde har foretrukket Huse med et lille Jordomraade. Det er ogsaa i Himmerland og Viborgegnen, man møder den største Procent af jordløse Huse (af det samlede Antal Huse gælder dette om henholdsvis 60 og 64 pCt.). Alle disse Ejendommeligheder forklares let ud fra et Herremandssynspunkt: *Hoveriet.* Paa Øerne var Husene hyppigst i Nordøstsjælland (1 pr. 1—2 Gaarde) og næsten alle jordløse; desuden var de talrige i Nordvestsjælland (her ligeledes mest jordløse), endvidere paa Lolland, Nordvest- og Sydfyn samt Langeland. For saa vidt de i disse Distrikter havde Jord, var det kun en ringe Mængde ($^1/_4$—$^1/_5$ Td. Hartkorn). Da det ogsaa gælder om disse Egne, at de var af udpræget Herregaards- (eller Domæne-)karakter, ser man, at Billedet ganske svarer til det, vi har faaet for Jyllands Vedkommende. Det var Hovedgaardene, som gav Tonen an; den mindre Besiddelse var tilpasset efter den Ramme, som deres Liv krævede. Stordriften har aabenbart været Tidens Løsen, saa at det større Areal af Hensyn hertil maatte rette sig efter det mindre Herregaardsomraade.

Af samtlige Bøndergaarde laa dog noget under 5 pCt. »*øde*« i 1688, færre i Jylland end paa Øerne. Som vi tidligere har set, skjuler der sig under Betegnelsen »øde« en Række forskellige Begreber, saa at man let af det blotte Ord faar et alt for dystert Indtryk. Men henimod Tyvendedelen er dog saa meget, at det kan virke forstemmende. Lavest var Procenten paa Fyn, størst paa Vornedskabets Omraade (Sjælland og Falster). Imidlertid maa det erindres, at Ødegaardsprocenten var i stærk Tilbagegang siden Svenskekrigene. Sammenholdes den store Matrikel med den ældre fra 1662, fremgaar det, at Tallet paa Fyn, Lolland og i Ribe Amt var sunket til $^1/_3$—$^1/_4$, mens

det i Nordvestsjælland kun var gaaet ned til $^3/_4$. Det var her, at Statskreditorer som Henrik Müller havde faaet udlagt Krongods for deres Tilgodehavende, og da det ikke kan antages, at de ydre Faktorer efter 1660 var væsentlig andre her end paa mange andre Steder, maa det vist tilskrives Mangel paa Dygtighed hos disse nye Jordegodsejere, at de ikke formaaede at bringe deres Bøndergaarde i en Stand, der dog i hvert Fald svarede til det øvrige Sjællands.

Men hvem *ejede* disse mange Gaarde og Huse 1688? Saare sjældent de Bønder, som beboede dem, thi kun 1029 Gaarde og 509 Huse (med 6000 Tdr. Hartkorn) var i Selvejeres Besiddelse, altsaa et Tal, der var langt ringere end 50 Aar tidligere. Hovedejeren var nu Adelen, der sad inde med 167 000 Tdr. Hartkorn, eller henimod Halvdelen af Danmarks Jord. Lægges hertil de borgerlige Besiddere, »Proprietærerne«, der i Levevis stod den nær og besad omtrent 60 000 Tdr., kommer man op paa næsten to Trediedele (64 pCt.). Kronen var efter Hannibal Sehesteds store Domæneudlæg reduceret til o. 89 000 Tdr. Hartkorn (= 25 pCt.). Resten, ca. 36 000 Tdr. Hartkorn, tilhørte Universitetet, Præstegaardene, Skolerne og Hospitalerne. Det var altsaa de store Godsejere og Proprietærer, som dannede den jordbesiddende Klasse i Landet, men det var Gaardmændene, der var Jorddyrkerne.

Spørger man om, hvor *talstærk* Danmarks Landbefolkning var ved Aar 1700, kan noget bestemt Svar lige saa lidt gives som 40 Aar tidligere. Folketællinger foretoges dengang ikke; den ældste fuldstændige er fra 1769, og kun for Købstæderne findes en Række Indbyggertal opgivne fra 1672. Gaar man imidlertid ud fra den tidligere anførte Beregning for 1660 (en lille Million), og fradrager man for de tabte skaanske Landskaber ca. 200 000, vilde det normale Tal blive 7—800 000, hvoraf ca. 10 pCt. maatte henføres til Købstæderne. Imidlertid maa det erindres, at de store Pestsygdomme, som ved Aarhundredets Midte havde fulgt i Krigens Spor, foruden at de ogsaa optraadte uafhængigt deraf (f. Eks. 1654), maa have formindsket dette Tal ikke ubetydeligt. Nok saa interessant, som at kunne fastslaa et absolut Befolkningstal ved 1700, er det dog at faa at vide, om Befolkningskurven var op- eller nedadgaaende. Paa dette Spørgsmaal kan der dog i det mindste antydningsvis svares. Ganske vist hører man jævnlig i Datiden pessimistiske Udtalelser. En Franskmand *de Vrigny*, som besøgte vort Land 1702 og har givet en i øvrigt fortræffelig Skildring af dets Tilstand, udtaler flere Gange, at »Folk, som kender Danmark i Øjeblikket til Bunds, har forsikret mig om, at Befolkningen langt fra at vokse, stadig aftager.« Dette skal navnlig skyldes det store Skattetryk og Landmilitsens Indførelse. I til-

syneladende Modsætning til saadanne Udtalelser staar moderne statistiske Beregninger paa Grundlag af Kirkebøgernes Fødselstal, som viser, at »den sjællandske Landbefolkning fra Midten af det 17. Aarhundrede har befundet sig i Tilvækst, maaske afbrudt af enkelte Perioder med en svag Nedgang; stærkest var Tilvæksten omkring Aar 1700«. Denne Befolkningsstigning kom dog udelukkende Husmandsklassen til Gode, medens Gaardfæsterne samtidig sank i Antal. De talrige Ødegaarde forvandledes efterhaanden til Huse. Man kan sikkert gaa ud fra, at naar det stod saaledes til paa Vornedskabets Omraade, gjaldt det ogsaa paa Fyn og i Jylland. Men heri er der ingen Modsigelse til de ovenfor nævnte Udtalelser. Selv om Fødselsprocenten var stigende, kan dette godt forenes med de Vrignys Forsikring om, at Jorden var god i Danmark, men at der manglede Arbejdskraft. Navnlig i Jylland var der altid stærk Uro i den unge mandlige Befolkning, hvilket medførte Udvandring sydpaa, til Hertugdømmerne og Hansestæderne. Den højere Løn og større Frihed her virkede dragende, men hvilket Omfang denne Emigration har haft, savner vi nu Midler til at belyse.

Man tør formentlig som Slutresultat opstille, at den danske Landbefolkning ganske vist var stigende i Tal i den sidste Del af Aarhundredet, men at de uheldige økonomiske og sociale Forhold ikke medførte en tilsvarende Stigning i dens Arbejdskraft, saa at Udviklingen fra et samfundsmæssigt Synspunkt kun maatte beklages.

3. Storgodsdrift.

Den Form for Jorddyrkning, som blev karakteristisk for det 17. og 18. Aarhundrede, var *Storgodsdriften.* Kronen var under Enkedronning Sofie og Christian IV gaaet i Spidsen og havde anvist Vejen; Undersaatterne fulgte efter, og da fra Midten af det 17. Aarhundrede Studeopdrættet blev mindre indbringende, gik man — i hvert Fald paa Øerne — mere og mere over til *Kornavl* i Forbindelse med nogen *Mejeridrift.* Dette førte atter til, at der paa de store Gaarde behøvedes betydeligt mere *Arbejdskraft,* thi der skulde langt flere Hænder til at dyrke Jord end til at passe Stude. Men lejet Arbejdskraft var dyr. Mens Kornvarerne fra 1550 til 1660 var steget i Pris med 250 pCt., var Arbejdslønnen i den samme Tid gaaet frem med 500 pCt., og denne Stigning laa endda væsentlig i Aarene 1630—60. Det er blevet sagt herom, at »der maaske ikke har været noget Tidspunkt, hvor Arbejderne i materiel Henseende har været saa gunstigt stillede« (Falbe-Hansen). Skønt Arbejdslønnen efter 1660 atter gik lidt ned, havde Arbejdsgiverne ingen synderlig Fordel heraf,

da det samme var Tilfældet med Kornpriserne til op i 1690erne, og det var altsaa stadig meget uøkonomisk at anvende betalte Arbejdere til Jordens Drift. Der er næppe Tvivl om, at vi her har en Hovedgrund til Hoveriets stærke Vækst i den ældre Enevældes Tid.

Stordriften var altsaa i fuld Gang længe forinden, men kulminerede under den ældre Enevælde. Bevægelsen for at vikle Hovedgaardene ud af Landsbyfællesskabet og derefter supplere deres Jordtilliggende ved *Nedlæggelsen af Bøndergaarde* førte til, at der især paa Øerne opstod en helt ny Godstype paa op til 2—300 Tdr. Hartkorn pr. Gaard, eller lige saa meget, som svarede til 40 almindelige Bøndergaarde paa vedkommende Egn. Hvor stort et Tab dette medførte for de selvstændige Bønderjordbrug, er vanskeligt at fastslaa, da der ogsaa er Tale om Beskæring af Jorden ved Bøndergaarde, der fik Lov til at leve videre i beklippet Skikkelse; men det kan godtgøres, at der i Tiden 1660—1730 er nedlagt mere end 600 Bøndergaarde eller lidt over halvanden Procent af det samlede Antal i Riget. Alene paa Sjælland medførte 33 nyopførte Hovedgaarde og 34 Godsudvidelser ikke mindre end 381 Bøndergaardes Udslettelse. Forordningen af 1682, som forbød dette, og som gentoges i »Danske Lov« 5—10—48, har aabenbart ikke kunnet gennemføres i sin fulde Udstrækning i Praksis, et af de talrige Vidnesbyrd om, at et Paabud af den enevældige Konge ingenlunde altid blev efterlevet. Saaledes kunde hele Landsbyer forsvinde, og den tilbageblivende Landsbykirke, som laa ved Siden af Herregaarden, var da det sidste Minde om, at denne tidligere havde været en af Gaardene i en By og i Fællesdrift med disse (Bavelse, Tjele). De fjernere liggende Landsbyers Fæstebønder kom saa til at overtage det Hoveri, som havde hvilet paa Gaardene i den nu nedlagte By.

Hvorledes Stordrift herefter udformedes, vises bedst ved nogle Eksempler. Det nuværende *Jægerspris* havde i »Adelsvældens Tid« heddet Abrahamstrup og tilhørte Kronen; det dreves da som Studegaard, og af de til Slottet hørende 129 Bøndergaarde var allerede 1624 de 75 ved Mageskifter samlede i Hovedsognet og dets Anneks. Efter Christian V's Tronbestigelse købtes Gaarden 1673 for 6000 Rdl. af hans Yndling, Overjægermester Vincens Joachim Hahn, hvortil Kongen som Gave lagde Skovene, og Hahn tilbyttede sig endelig Bøndergodset for Vederlag andet Steds. Efter seks Aars Forløb solgte han igen Godset til Kongen for — 28 000 Rdl. plus et Gods i Sydslesvig, hvilket sikkert var gode Renter af Pengene. Men Hahn havde ogsaa gjort mere for Jægerspris end at skænke det et nyt fint Navn; han havde efter nordtysk Mønster lagt Driften om til Kornavl og Mejeribrug. Foruden de otte gamle Vange ryddede han Skov til fire

En »Hollænder«, Cornelis Hvid, og hans Kone.
Maleri af ukendt Kunstner paa Fredensborg.

ny (à 40 Tdr. Land), og Udsæden paa de vældige Herregaardsmarker forøgedes herved fra 81 Tdr. til 250 Tdr. Man kan forstaa, at en ny Kæmpelade blev nødvendig. Bønderne maatte ikke alene dyrke Jorden, men grave Grøfter og køre Afgrøden og Mejeriprodukterne de seks Mils Vej til København. Dernæst sattes en »Hollænder« i Spidsen for Mejeriet, hvortil der holdtes 150 Køer, foruden at 100 Staldstude bevaredes som et Minde om Fortiden. Stutteri, Urte- og Lysthave, Fiskedamme etc. var vel mere »alamodiske« Prydelser end Indtægtskilder, men har i hvert Fald bidraget til at forhøje Salgsværdien. Hahn var aabenbart en dygtig Mand, en født Administrator, men han blev med god Grund forhadt af de arme Bønder og af Satiredigteren Jakob Worm gennemheglet i hans »Abrahams Syn«:

> Den tyske Kykliky, han klukker efter Guld,
> hans pengegraadig Næb Gud stoppe selv med Muld!

Møder vi her et Eksempel paa de hensynsløse tyske Emigranter, viser der sig et noget andet Billede paa en af Sjællands største Gaarde

Gisselfeld. Peder Okses gamle Ejendom var ved Kaj Lykkes Fald blevet konfiskeret af Kronen; den var paa dette Tidspunkt en typisk Studegaard, dog med nogen Kornavl. 1670 afstodes den til den bekendte Hans Schack, der udvidede dens Tilliggende ganske storartet, blandt andet ved at nedrive hele Bondebyen Hæsede, hvis Beboere flyttedes over paa Gaarde andetsteds. Det under Hovedgaarden dyrkede Areal (ca. 2100 Tdr. Land) var dog nu blevet for stort, saa at den senere Ejer Adam Levin Knuth 1691 foretrak at oprette en helt ny Ladegaard, Hæsede, som aftog de 7—800 Tdr., der tidligere havde hørt under Bondebyen. Knuth var forøvrigt, skønt indvandret, af en noget anden Type end Hahn; han viste ikke blot »i flere Retninger stor Omsigt og Dygtighed« som Godsbesidder, men lettede ogsaa Hoveriets Byrde, dog ved at henlægge flere Bøndergaarde til Hovedgaardens Drift. Hovedgaardens Hartkorn var nu ikke mindre end 278 Tdr. Htk. Ager og Eng — i hele Danmark havde kun 34 Gaarde over 100 Tdr. Htk. —, hvortil kom 1181 Tdr. Htk. Bøndergods. Studeavlen var ganske opgivet; Kornavl var aabenbart Hovedsagen.

Adam Levin Knuth.
Maleri paa Gisselfeld.

Lignende Forhold som paa disse Steder møder vi paa Sjælland paa Sofie Amalies og Louises *Hørsholm,* Charlotte Amalies og Prins Karls *Vemmetofte* og Birgitte Skeels *Gamle Køgegaard,* der ikke har lidt ved at være under Kvindestyre. Fælles for alle disse Godser er, at der lægges særlig Vægt paa Mejerivæsen. Paa Hørsholm udvidedes Hollænderiet fra 60 Køer i 1661 gradvis til 170 Køer i 1701 (da Dronning Louise fik Godset), og der anlagdes et stort Schæferi; paa Vemmetofte steg Besætningen fra 80 Køer i 1694 til 200 i 1721; paa Gl. Køgegaard havde man 1656 100 Køer, men 1681 alene 123 paa Oredrevene, foruden hvad der græssedes paa Fælleden og Engene. Da denne sidste Gaard 1709 bortforpagtedes, omfattede den foruden de tre gamle Hovmarker tre nye Vænger (jfr. Jægerspris) med Enge; desuden hørte der til Herregaarden i alt 61 Bøndergaarde, 55 Huse,

to Møller og et betydeligt Skovareal. Arealet var i det forgangne Aarhundrede navnlig blevet udvidet ved Køb, medens man paa Hørsholm Gods uden videre havde nedlagt Bøndergaarde (bl. a. under Sofie Amalie hele Landsbyen Toelt). Paa tilsvarende Maade gik Charlotte Amalie frem paa Vemmetofte, hvor hun med den største Vilkaarlighed, aabenbart kun ledet af økonomiske Hensyn, snart nedlagde Landsbyer som Vemmetofte, snart oprettede nye Bøndergaarde paa det ophævede Frøslev Gods. Herregaardens tre gamle Marker øgedes herved fra 200 til 400 Tdr. Sædeland (150 Tdr. Htk.), Racestammer af engelsk Hornkvæg indførtes, og Prins Karl gik videre med tekniske Forbedringer, f. Eks. ved at indføre Flyttefolde til Malkning ude paa Markerne.

Hvad det praktiske Resultat af alle saadanne Anstrengelser blev, er det vanskeligere at fastslaa. Om Gl. Køgegaard siges det 1709, at Nettooverskuddet kun var 367 Rdl., mens det paa Tranekær 1699—1700 dog var 2319 Rdl., en Sum, der i 1720erne var steget til 10—12 000. Store Indtægter var det dog næppe, som Godserne indbragte i den ældre Enevældes Tid. Værre var det, at den nye Driftsform maatte medføre, at Bønderne betragtedes som et Tillæg til Hovedgaardsjorden, Bøndergaardene kom i anden Række, og ved *det forøgede Hoveri* blev Forholdene her stadigt sørgeligere. Klagerne herfra er mange, men ved nærmere Betragtning viser de fleste sig at stamme fra Perioden 1685—91 samt fra den store nordiske Krigs Tid. Det var, som vi tidligere har set, de Tidsafsnit, da Misvækst og særlige Plager hærgede Landet, og dette Forhold maa tages i Betragtning, naar man hører de almindelige Domme om Landets Tilstand, som da udtales. Desuden er der øjensynlig store lokale Forskelligheder; paa Fyn var saaledes Tilstanden altid langt bedre end paa Vornedskabets Omraade, Sjælland-Lolland-Falster, og noget lignende gjaldt om Vestjylland i Forhold til Østjylland.

I *Jylland* var Godserne i det hele langt mindre end paa Øerne; kun 6 Hovedgaarde havde efter Matriklen et Jordtilliggende paa over 100 Tdr. Htk., og 112 Herregaarde var endog under 20 Tdr. Paa de vest- og nordjyske Herregaarde med deres store Tilliggender af Eng vedblev den gamle Driftsform med Studeopdræt; disse Landsdeles særlige Karakter, der prægedes af manglende Landsbyer, gjorde desuden en Udvikling af Hoveriet vanskelig. Eksempelvis kan nævnes, at af Herregaardene i Lemvig-Holstebroegnen fandtes 1677—78 paa:

Rysensten	110	Øksne	og	6	Køer	
Bækmark	70	—	-	6	—	
Volstrup	50	—	-	8	—	(samt 2 Kalve)

Landting	60	Øksne	og	7	Køer
Rydhave	140	—	-	14	—
Estvadgaard	140	—	-	20	—
Holmgaard	70	—	-	6	—

Disse Eksempler, som kunde forøges i stort Maal, viser, hvor differentieret det danske Samfund var i økonomisk Henseende paa Grund af de lokale Forskelle, en Kendsgerning, der midt under de trykkede Forhold dog betegnede et værdifuldt Fremskridt i Sammenligning med den foregaaende Tid.

Spørger man til Slut om, hvor de kornproducerende Storgodser fandt deres Afsætningsomraader, naar man, som allerede nævnt, maa se bort fra Udførsel, kan Svaret næppe være tvivlsomt. Overalt i Europa havde paa denne Tid de staaende Hære skabt det første store Massebehov. Hærforvaltningernes Kornindkøb til Garnisoner og Magasiner gjorde det store Landbrug rentabelt, og paa den anden Side skabtes der ad denne Vej store Kapitaler i Stæderne, da disse Opkøb væsentlig foregik gennem private Firmaer. At Forholdene har udviklet sig paa lignende Maade herhjemme, er sandsynligt, og hvilken Betydning Storgodsernes Kornleverancer under tilsvarende Forhold kan faa, vil staa klart for enhver, der har oplevet den første Verdenskrig.

4. Den gamle Adels Godstab.

Den danske Adel havde mistet det forfatningsmæssige Grundlag for sin politiske Indflydelse i 1660. Men det viste sig hurtigt, at dette ikke betød, at man agtede i politisk Henseende at sætte den i Skammekrogen. Ikke blot opnaaede dens Medlemmer efter 1660 næsten Eneret paa Amtmandsstillingerne, men de anvendtes ogsaa i rigt Maal i den øverste Styrelse. Vigtigere var, at de væsentligste sociale Rettigheder sikredes Adelen ved Privilegierne af 24. Juni 1661. Hovedsagen maatte dog blive, om den ogsaa formaaede at bevare sin Stilling som *Godsejerstand,* Grundlaget for dens virkelige Indflydelse. Selv om Afgørelsen af dette Spørgsmaal ikke laa i dens egen Haand, men lige saa meget afhang af de økonomiske Forhold, er det paa den anden Side sikkert, at Regeringen ingen Interesse havde af at se Standen økonomisk ruineret.

Resultatet er imidlertid sørgeligt bekendt, men det er interessant at belyse det nærmere i Enkelthederne. Allerede i 1660erne gik paa Sjælland ikke mindre end 16 Herregaarde med i alt 1055 Tdr. Htk. i Hovedgaardstakst ud af »den gamle Adel«s Hænder; paa Fyn var Tallet endnu større, nemlig 19 Gaarde (dog kun med 644 Tdr. Htk.);

i Vendsyssel og Thy mistede Adelen i denne Periode 8 Hovedgaarde (med 230 Tdr.) og i Hobro-Randersegnen (med Djursland) 9 Gaarde (med 349 Tdr.). Dette bliver i alt et Halvhundrede Herregaarde med o. 2300 Tdr. Htk. Der er her som Eksempel anført de mest forskellige Strøg af Landet; thi medens Sjælland siden Mageskifterne i det 16. Aarhundrede var sparsomt besat med Adelsgods, var Fyn efter Skaanes Afstaaelse Adelens forjættede Land; det samme gjaldt om Randersegnen, mens der Nord for Limfjorden fandtes mange, om end smaa Adelsgaarde. Efter denne voldsomme Aareladning i det første Tiaar af Enevælden syntes der i 1670erne paa Øerne at skulle indtræde roligere Forhold; Tabet er i denne Tid paa Sjælland kun 7 Hovedgaarde (med 301 Tdr. Htk. Hovedgaardstakst), paa Fyn 6 Gaarde (med 392 Tdr.), men paa »den nørrejyske Ø« endog 11—12 Gaarde (med 295 Tdr.) og i Randersegnen 6 Gaarde (med 205 Tdr.). Summen er 30 Gaarde (1200 Tdr. Htk.). I 1680erne tager Bevægelsen dog atter en skrækindjagende Fart paa Sjælland og Fyn, hvor Tallene er henholdsvis 15 Gaarde (801 Tdr.) og 11 Gaarde (435 Tdr.), mens Vendsyssel-Thy viser en Tilbagegang paa endog 23 Gaarde (588 Tdr.), Randersegnen derimod kun 5 Gaarde (291 Tdr.). Dette er atter et Halvhundrede Gaarde med et lignende Hartkornstilliggende som i 1660erne. I 1690erne slap den gamle Adel paa Sjælland med et Tab paa 6 Herregaarde (216 Tdr.), men paa Fyn var Nedgangen 12 Gaarde (443 Tdr.), Nord for Limfjorden 7 Gaarde (257 Tdr.) og ved Randers 5 Gaarde (133 Tdr. Htk.). Summen er som i 1670-erne 30 Gaarde, og Hartkornet noget nær det samme som da. Hermed var saa det værste gennemgaaet, saa at Sjælland i de sidste tyve Aar før 1720 kun saa 5 Ejendomsskifter (297 Tdr.), Fyn 7 (294 Tdr.), Vendsyssel-Thy 11 (227 Tdr.) og endelig Randersegnen 7 Skifter (211 Tdr.). For disse 20 Aars Vedkommende var Resultatet altsaa det samme som for hvert af Tiaarene 1670—80 og 1690—1700. Bevægelsen synes altsaa at have naaet Jylland, navnlig Landet Nord for Limfjorden, noget senere end Øerne, men til Gengæld da at have udviklet en uhyggelig Kraft; navnlig *Tiaaret fra 1680—90 var aabenbart den sorte Tid for den danske Adel.*

Resultatet var, at ved 1720 havde den paa Sjælland i alt mistet 49 Herregaarde (med 2670 Tdr. Htk.) og kun bevaret (eller oprettet fra ny) 37 (med ca. 2300 Tdr. Htk.). Paa Fyn havde man dog i det mindste reddet Halvdelen: 55 Herregaarde (2208 Tdr.) mod 52 tabte (samme Antal Tdr. Htk.). I Vendsyssel-Thy var Tabet endnu større end paa Sjælland, nemlig 60 (med 1597 Tdr. Htk.) mod 37 bevarede (med 1378 Tdr.); endelig var Procenten i Randersegnen som paa Fyn, nemlig 31 bevarede (med 1461 Tdr.) mod 32 tabte (med 1189 Tdr.

Htk.). Det synes altsaa, som om *Adelen stod Nedgangen bedst igennem i de Egne, hvor den sad særlig fast i Sadlen* ved at være Indehaver af mange og store Herregaarde.

Nogle Eksempler vil nærmere belyse Forholdet. Det var paa Sjælland saa bekendte Gaarde som i Sydsjælland Tryggevælde, Gjorslev, Søholm, Vallø, Bregentved, Gisselfeld, Vemmetofte, Ravnstrup og Holsteinborg samt i Nordvestsjælland Sæbygaard, Nørager, Knabstrup, Vognserup, Frydendal og Kongsdal — for blot at nævne Eksempler —, der gik ud af de gamle Slægters Besiddelse. Kun i Roskilde-Korsørbæltet bevarede Adelen til 1720 en væsentlig Del af sine Ejendomme, som Gl. Køgegaard, Egholm, Rygaard, Gunderslevholm, Harrestedgaard, Basnæs, Borreby og Espe, ja den formaaede her at oprette et Par nye Gaarde, som i 1670erne Geddesdal af Holger Vind og Krabbesholm af Oluf Rosenkrantz. I Nordvestsjælland beholdt den kun faa store Gaarde, særlig Eriksholm, Tølløse og Vedbygaard, men i Sydsjælland sad den inde med en Del gode Ejendomme, først og fremmest Gavnø og Turebyholm samt Vallø (til 1707), Juellinge, Juellund, Billesborg, Broksø med Holmegaard, Lystrup og Rønnebæksholm. Det skal endnu bemærkes, at naar Medlemmer af den nye Adel tilgifter sig nogle Gaarde, nemlig Frederik Arenstorff Svanholm, v. Schildern Lindersvold, Klingenberg Tersløsegaard og Hahn Jomfruens Egede, kan saadanne Ejendomme jo kun højst uegentlig siges at være gaaet ud af den gamle Adels Hænder.

Paa Fyn vedblev den gamle Adel til 1720 tilsvarende at være ret stærk i den nordvestlige Del (Brahesborg, Tybrind og Wedellsborg), men særlig dog i Svendborg Amt (bl. a. Holckenhavn, Hverringe, Ørbæklunde, Lykkesholm, Ravnholt, Glorup, Broholm, Egeskov, Valdemarsslot, Brahetrolleborg, Nakkebølle, Arreskov, Damsbo og Hvedholm). Værre stod det til i Vendsyssel, hvor vel de berømteste Gaarde som Voergaard, Birkelse, Kokkedal, Bratskov, Hjermeslevgaard, Sæbygaard, Vrejlevkloster, Bangsbo, Asdal og Odden endnu under Frederik IV's Regering var bevarede, mens den danske Adel paa denne Tid saa godt som ingen Herregaarde ejede i Thy og paa Mors. Gaar vi endelig mod Sydøst, stod det ved 1720 ikke godt til for den gamle Adel i Gislum, Sønderlyng, Nørhald og Onsild Herreder, og Støvring og Galten Herreder var ganske blanke, men i Gerlev, Hovlbjerg og Rovsø Herreder møder vi endnu Trudsholm, Sødringholm, Stenalt og Holbækgaard paa Adelens Hænder, og nede i Djursland er Grundstammen bevaret (Gl. Estrup, Tustrup, Hevringsholm, Løvenholm, Benzon, Katholm, Rugaard, Høgholm, Møllerup, Isgaard, Rosenholm og Vosnæsgaard), selv om man maatte beklage Tabet af saa betydelige Gaarde som Clausholm, Ryomgaard, Skaføgaard og Mejlgaard.

Hovedindtrykket bliver derfor, at man her som paa Fyn reddede den bedste Del, men at det samme i betydeligt ringere Omfang gjaldt for Vendsyssel og Sjælland.

Vender man sig fra de enkelte Herregaarde til *samtlige Gaarde* (i Forbindelse med Hartkornstallene) 1688, ser man, at den gamle Adel endnu paa denne Tid havde holdt sin økonomiske Stilling saa nogenlunde. Det samlede Adelsgods udgjorde den Gang for hele Riget ca. 167 000 Tdr. Htk., fordelt med omtrent Halvdelen paa hver Side af Lillebælt, og af denne samlede Masse udgjorde den gamle Adels Besiddelse endnu 106 000 Tdr., hvortil yderligere kom adskillige Tusinde Tdr., som tilhørte de Medlemmer af den, som var blevet ophøjede i Greve- og Friherrestanden (Ejler Holck, Mogens Frijs, Frederik Ahlefeldt og Jens Juel). Det var altsaa godt og vel to Trediedele, som endnu da var paa den ældre Adels Hænder. Den var noget stærkere i Jylland end paa Øerne, hvor *den ny Adel* navnlig havde søgt at skaffe sig Besiddelser i Midtsjælland. I Kalundborgegnen overgik dennes Ejendom langt den gamle Adels, og selv i Sydsjælland og paa Lolland sad den inde med en anselig Procent af det samlede Hartkorn. Derimod havde den nye Adel svært ved at faa Fodfæste paa Fyn, og i Jylland, hvor den kun betød noget i Thy, Aalborg-, Randers- og Skanderborgegnen, havde den i 1688 kun naaet til 13 000 Tdr. Htk., ca. en Femtedel af det samlede Adelsgods. Til Gengæld var det herovre, at de borgerlige Besiddere repræsenterede den alvorligste Trusel for Adelens Bestaaen; Ridefogeder, Forpagtere, Præster, Købmænd, ja Universitetsprofessorer havde paa dette Tidspunkt skaffet sig Ejendomsret til ca. 33 000 Tdr. Htk. (i hele Landet omtr. 60 000 Tdr.). I de fleste Amter fandtes de repræsenterede; i Vendsyssel med 1000 Gaarde, i Himmerland med 700, i Thy med 550, i Skernegnen med 700 o. s. v. Men ogsaa paa Sjælland fandtes der mange borgerlige Grundejere, i alt med over 17 000 Tdr. Htk., mens de paa de øvrige Øer havde lige saa svært ved at komme ind som de nyadelige.

Oversigten over det samlede Adelsgods — Herregaarde og Bøndergaarde — i 1688 i Forbindelse med de Oplysninger, vi har om Hovedgaardenes Stilling 1720, viser for den, der forstaar at lade Tallene tale, en katastrofal og tragisk Udvikling for den danske Godsejerstand. Hvor ofte maatte ikke en Adelsmand fraflytte den Gaard, som hans Slægt havde beboet og dyrket gennem Aarhundreder? Selv naar det lykkedes at forhale Katastrofen under den sidste Besidders Levetid, blev det Enken eller andre Arvinger, som under Behandlingen af Dødsboet maatte »oplade« Ejendommen til Kreditorerne eller til den højestbydende paa Auktionen efter den afdøde. Ikke alene spredtes der

Sorg og Ulykke over Hundreder af Hjem, hvorfra den mandlige Ungdom nu maatte søge sin Fremtid i Embedsstanden, Hæren og Købmandsstanden, for saa vidt den da ikke sank ned blandt Bønderne. Men ogsaa for de Fæstebønder, der hørte til de afstaaede Godser, var Ombytningen af Herrer oftest en Ulykke, da de nyadelige og borgerlige Besiddere, som fulgte efter, vel viste større Dygtighed end de tidligere Ejere, men tillige som oftest større Haardhed mod deres undergivne for at faa Aarsbudgettet til at »gaa rundt« under de stadigt daarligere Tider.

5. Godsejerstanden.

Den nye Godsejerstand, som dannedes efter 1660, bestod af tre Bestanddele: Den gamle Adel, den nye Adel og de borgerlige Besiddere.

Den gamle danske Adel (hvormed stadig her forstaas de før 1660 adlede) var en Klasse i Tilbagegang. De bevarede økonomiske og sociale Privilegier formaaede, som paavist, ikke at bøde paa det økonomiske Fald. Talmæssigt set gik Standen desuden stadig tilbage. I de 50 Aar fra 1650 til 1699 uddøde 51 Adelsslægter, og i de følgende 50 Aar 50 Slægter, et Tab, der stærkest maa have ramt den gamle Adel. Thi dette fremgaar af, at af de 131 gamle Slægter fra 1660 levede ved 1700 kun 95, ved 1750 65. Ogsaa naar man ser paa Nedgangen i Individtallet, er Indtrykket bedrøveligt. I Tiaaret 1650—1659 døde 265 Adelsmænd og Kvinder, mens der kun fødtes 112; i det følgende Tiaar er Tallene henholdsvis 168 og 111, og fra 1670 til 1679 191 og 92. Det er kun billigt at tilføje, at en ikke ringe Procent af de døde faldt i Krigen, desværre maa det da ogsaa bemærkes, at mange omkom i Slagsmaal.

Der blev stille om de gamle Adelsslægter, som nu helligede sig Landbruget, for saa vidt de da bevarede deres Gaarde, og efter Griffenfelds Tid sjældnere og sjældnere saas i Statsstyrelsen. Til Gengæld gjorde de sig her, naar de optraadte, fordelagtigt bekendt, saa vist som Jens og Niels Juel, Knud Thott, Mogens Skeel, Markus Gjø, Otto Krabbe og Christian Sehested hørte til Datidens bedste Mænd. Der er heller ingen Tvivl om, at der rundt om i Landet levede mange Adelsmænd, som gjorde deres Stand og deres Forfædre Ære. Da Landsdommeren Hans Oldeland til Uggerslevgaard paa Fyn i 1680, ruineret af Kvægpest, Misvækst og Skatterestancer, maatte gaa fra Gaarden, fik han saaledes »et herligt Skudsmaal« af sine Bønder. Andre Adelsmænd havde endnu aandelige Interesser som den sjæl-

landske Landsdommer Holger Parsberg († 1692), den lærde Holger Rosenkrantz' Sønnesøn Jens († 1695), Aksel Juul til Volstrup († 1671) og Mogens Rosenkrantz til Landting († 1695), begge Gaarde i Vestjylland. Aksel Juul havde studeret i Padova og Siena, men søgte intet Statsembede og levede roligt paa sin Gaard, optaget af sit Kunstkammer, der førte ham i Brevveksling med Ole Worm. »Som han udi fast alle Tungemaal og Fakulteter havde en synderlig Forfarenhed og Kundskab, blev han ofte af mange andre fornemme Mænd inden- og udenlands konsuleret i højvigtige og dybe Sager, hvorom bærer Vidne mange Skrivelser, saa vel som Kopier og Svar derpaa, som findes endnu udi hans Studerekammer.«

Saadant var dog Sjældenheder. At der ogsaa fandtes brodne Kar inden for den gamle Adel, er en Selvfølge. Mærkeligere er det at møde en Række Vidnesbyrd om forandret Sindsstemning og manglende Respekt hos deres egne undergivne, hvilket kunde give sig uhyggelige Udslag. Her skal anføres nogle enkelte Eksempler fra Vestjylland, hvor Bondens Stilling jo ingenlunde var værst. Claus Linderot til Sodberg mente sig o. 1680 nødsaget til i Selvforsvar at skyde to Bønderkarle ned paa sin Hede, og Knud Galt til Viumgaard, som var en slem Bondeplager, blev 1698 selv skudt af en Karl med en Pistol. Det mærkeligste Eksempel paa Tidens forandrede Tænkemaade var dog vel den Skæbne, der overgik Vibeke Rosenkrantz, Enke efter den bekendte Oversekretær i Danske Kancelli Erik Krag, der indtager en saa fremtrædende Plads i vor Historie under Frederik III.

Hun overtog ved sin Mands Død, foruden Godset i Vestjylland — desværre for hende — en betydelig Gæld, og til hendes værste Kreditorer hørte en Borgerkone i Ribe, Vibeke Jensdatter, der i 1685 endog satte hende i Gældsfængsel. Da Fruen havde opholdt sig her i tre Fjerdingaar, skrev hun — ganske vist i en noget irriteret Tone — til Vibeke Jensdatter og bad hende om at maatte forandre Arresten til Fængsel paa sin Herregaard Kærgaard, for at hun der kunde søge sin sædvanlige Præst og gaa til Alters hos ham. Svaret herpaa lød som følger:

> »Først naar jeg faar Betaling for mine forstrakte Redepenge, saa er Arresten ophævet. Angaaende, at Fruen begærer at arresteres paa sin egen Gaard, da er det ikke min Lejlighed sligt at samtykke, mens snarere skulde finde Aarsag til at begære en strengere Arrest. For det andet, belangende at søge Guds Hus og Menighed, da kan enhver kristen Sjæl, som den offentlige Forsamling er forbudt, finde Guds Hus i sit Sovekammer. For det tredie, ang. Kristi Legems og Blods Samfund, da dependerer det aldeles ikke af noget Sted eller Person.

Og kan velb. Frue ligesaa vel her som paa Kærgaard blive afløst af sine Synder. Endeligen saa kan jeg ikke samtykke velb. Frue hendes Begæring, med mindre jeg ser Redepenge, da jeg skal findes ræsonnabel. Imidlertid forbliver

den velb. Frues
tjenstvilligste
W. s. L. F.
(ɔ: Vibeke, sal. Laur. Frises).

Saaledes vovede man altsaa at skrive til Enken efter en af Landets højeststaaende og højtfortjente Embedsmænd! Enden blev ikke blot, at Vibeke Jensdatter fik Gods for Pengene, men at Vibeke Rosenkrantz maatte af med sin Hovedgaard Endrupholm til sin egen Forpagter Niels Nielsen, der som saa mange af Samtidens Forpagtere og Forvaltere ikke var blevet fattig i sit Herskabs Tjeneste.

Selv til *Jylland* strakte altsaa den stigende Ringeagt over for den gamle danske Adel sig. Og dog formaaede den her bedre at hævde sig økonomisk end de fleste andre Steder. Medens den sjællandske Adel i de første Par Slægtled efter 1660 maatte opgive sine fleste »Residenser« i København, og mens den fynske Adel mistede sit aarlige Landemode i Odense, saa at de adelige 1683 kun ejede syv Gaarde her, hvoraf endda blot een beboedes af Ejeren, var Forholdet et andet i den jyske Adels Hovedstad Viborg. »Snapstinget« bevarede sin gamle Dragningskraft, og før den store Brand 1726 gik kun faa adelige Ejendomme over paa borgerlige Hænder. Navnlig var St. Mathiasgade og Store og Lille St. Hansgade fulde af Adelsgaarde. Grunden var den, at de tillige tjente som en Slags Aftægtsgaarde eller Enkesæder for adelige Enker og Jomfruer. Det gjaldt om Familier som Frijs, Parsberg, Lykke, Høg, Kaas, Krabbe, Daa, Juel og hvad nu alle de berømte Slægter hed. Man kan levende sætte sig ind i, hvilken Stemning der har hersket her, naar Ulykkerne strømmede ind over de gamle Slægter, naar det 1674 forlød, at Christopher Gersdorff og Otto Bille havde dræbt hinanden i Duel paa Gaden, eller i 1680erne, at Valdemar Daa havde slaaet sig ned i Byen efter at have »destilleret« tre Herregaarde bort ved sit Guldmageri, eller endelig 1691, at den bekendte Marie Grubbe, forhen »hans høje Ekscellence«s Gemalinde, var bleven skilt fra sin anden Mand, Palle Dyre, for Utroskab med sin Kusk Søren Møller.

Særlig Bitterhed herskede der dog inden for Adelens Kreds, naar Mænd og Kvinder af Stand ikke undsaa sig for at skille sig ud fra deres Standsfæller ved at lade sig optage i den nye Overklasse, *Greverne og Friherrerne*. Det var i forstærket Grad en lignende Følelse, som før 1660 havde hersket hos Lavadelen mod Rigsraadsslægterne

(se S. 272). Da den nye Lensadel stiftedes 1671, var af de 11 første Medlemmer fire (Christopher Parsberg, Mogens Frijs, Oluf Rosenkrantz og Ejler Holck) gammeladelige. Det følgende Aar optoges igen fire (Jens Juel, Brødrene Podebusk og Birgitte Trolle), men hermed var Listen ogsaa i det væsentlige afsluttet, og fra nu af og lige til 1730 omfattede Ophøjelserne til Grever og Baroner mest Holstenere og Mecklenburgere. I det almindelige Omdømme kom derfor denne nye Højadel til at bære udenlandsk Præg, og ikke uden Grund, da ogsaa de danskfødte Medlemmer efterabede udenlandsk Væsen. I den muntre »Herrestandskomedie«, Forløberen for Holbergs Skuespil, lader Mogens Skeel sit Vid spille over for dem, fordi deres Skriver nu skal hedde Sekretær, Tjeneren Page og Jomfruen Mamselle, fordi de viser den taabeligste Selvovervurdering, Forfængelighed og Rangsyge, og fordi nogle af dem, som Gyldencrone (Marselis), skal have erhvervet deres Rigdom ved de smudsigste Midler, ved Bedrageri af Staten og private.

Grevernes og Friherrernes Klasse danner altsaa Mellemleddet mellem den gamle og den nye Adel, selv om Udlændingene udgjorde Flertallet inden for den. Der fandtes mellem disse dygtige og fortræffelige Mænd som Fred. Ahlefeldt, Hans Schack, Henrik Rüse, Conrad Reventlow og U. A. Holstein, og i det hele kan det sikkert siges, at den Del af Indvandrerne, som naaede at blive optaget i Højadelen, ikke vanærede deres høje Stilling. En Undtagelse danner den første Greve Wedell-Wedellsborg, hvis Minde endnu lever hos Almuen paa Fyn under det betegnende Navn »den gale Grev Wedell«. Han var nemlig en mildest talt ekscentrisk Herre, der viste sin Standsfølelse ikke blot ved at lade blæse til og fra Bords for sig af tolv Trompetere, men ogsaa ved forskellige Retsovertrædelser, som da han lod en Kone dømme til Kagstrygning og Dommen udføre. Den Slags Grever betragtede sig aabenbart som Konger paa deres Omraader, og det var naturligt, at den rigtige Konge ikke vilde finde sig i sligt, men greb ind. Men disse Indvandrere var jo kun en Brøkdel af *de tyske Adelsmænd,* som strømmede ind i Landet og — med eller uden Naturalisering — slog sig ned som Godsejere. Thi af de Slægter, ialt 82, som vore første Enevoldskonger optog i Adelen, var det overvejende Antal udenlandske. Navnlig paa Øerne spillede denne fremmede Adel en fremtrædende Rolle, og som Godsejere kom de ofte til at staa som rene Bondeplagere, da de medførte deres Hjemlands Syn paa Bønderne som en lavtstaaende Race. Det er i Christian V's Dage, at Strafferedskaber som Træhest og Hundehul fik Indpas paa Godserne, navnlig de Steder, hvor fremmede Officerer over-

førte de i Hæren anvendte disciplinære Midler paa deres civile undergivne.

Mange af disse Udlændinge, der beklædte Stillinger som Embedsmænd eller Officerer, naaede dog aldrig inden for Adelens Rækker, og vi staar hermed over for det tredie Lag af Godsejere, *de borgerlige Besiddere*. En Mand som Oberst v. Schwanewede havde gjort sig berømt som en dumdristig Partigænger under Skaanske Krig; senere erhvervede han Nørre Vosborg i Vestjylland, og Sagnene fortæller om, hvor barsk, streng og voldsom han kunde være over for sine Bønder, men paa den anden Side godmodig, naar man tog ham paa den rette Maade. Som han var sikkert mange af Krigens Veteraner i Fredens Dage. Men Hovedparten af de borgerlige Ejere var dog tidligere Ridefogder, Embedsmænd i Centraladministrationen, Professorer, Præster eller Borgere fra Provinsstæderne. Christen Linde var saaledes en Hosekræmmer fra Holstebro, født paa Kejserkrigens Tid; han tjente sig efterhaanden en saadan Formue, at han ved Pant blev indført i ikke mindre end tolv Herregaarde. 1681 fik han adelig Frihed paa alt det Gods, »som han enten allerede i sine Gældsfordringer ved Udlæg haver været foraarsaget at antage eller sig i andre lovlige Maader kan have tilforhandlet, saa og hvis (hvad) han deraf herefter i lige Tilfælde lovligen bekommer«, og 1704 ophøjedes han i sit 78. Aar i Adelsstanden. Den rige Mand beskyldes for at have været kneben med Offer, men har i øvrigt et godt Eftermæle. Hans Nabo, Rasmus Nielsen Overgaard paa Kvistrup Hovedgaard, der ligeledes fik adelig Frihed for sit Gods, var derimod »næppe nogen elskværdig Karakter«, søgte at narre en adelig Enke og sloges i 1691 med en Mand paa Gaden i Struer, saa at det gør et ejendommeligt Indtryk, naar man i hans Gravskrift læser en Advarsel mod Menneskenes Misundelse. Dog var han ingenlunde haard mod Bønderne og maatte endda, paa Grund af de usle Tider, se meget af sit Gods staa ubesat. Et tredie Eksempel paa denne Type er den tidligere nævnte Forpagter Niels Nielsen, der erhvervede Endrupholm ved Varde, og som synes at have været behæftet med større moralske Skrøbeligheder. Hertil tog Regeringen dog næppe særligt Hensyn, naar den med rund Haand tildelte adelig Frihed eller endog optog borgerlige i Adelsstanden, saaledes som den saa ofte gjorde det med disse saakaldte »Proprietærer«.

Livet paa en dansk Herregaard i Slutningen af det 17. Aarhundrede har sikkert formet sig meget forskelligt under disse saa forskellige Besiddelsesforhold. Fælles for dem alle var dog de truende økonomiske Skyer. Sjældnere har man vel tilladt sig en Livsførelse som Morten Skinkels paa Estvadgaard, han, der foruden Familien (Hustru

og syv Børn) underholdt — blandt andre — »Præceptor« (d. e. Huslærer), Skriver, Skytte, Ladefoged, Kusk, Løber, Postkusk, Røgter, Hyrdedreng og seks Piger. Gaarden var en Studegaard; heraf det ringe Karlehold. Modstykket er Christen Linde paa Volstrup med hans Avlskarl, seks Drenge og to Piger. Det normale har sikkert været en Mellemting mellem disse to Yderpunkter. Af Landets 740 Herregaarde var de to Trediedele under 50 Tdr. Hartkorn, og naar man af Udbyttet ikke alene skulde betale sine egne, men ofte tillige sine Bønders Skatter, blev det nødvendigt at indskrænke sig paa alle Maader eller at forbedre sin Stilling ved at søge Kongens Naadesbevisninger. Den samme Mogens Skeel, som satiriserede over sine Standsfæller i »Grevens og Friherrens Komedie«, lod derfor aldrig sin Kritik komme frem i Trykken, beklædte Hofstillinger og Gesandtskabspladser og giftede sig selv med en Friherredatter. »Mieux vaut souplesse que force« var hans Valgsprog, og Meningen var, at Adelen nu maatte forstaa at sno sig for at klare sig i Verden. I det hele kunde det ikke være andet, end at de forskellige Lag inden for Godsejerstanden med Aarene kom hinanden nærmere paa Grund af de fælles Interesser, og at en Sammensmeltning fandt Sted. Ægteskaber mellem den gamle og den nye Adel var almindelige, og Forbindelsen med »det nye Selskab« fremmedes ved, at den gamle Adels Sønner blev Officerer og Embedsmænd. Regeringen støttede denne Bevægelse ved, som nævnt, i 1691 at oprette »det ridderlige Akademi« i København, der i Modsætning til det opløste Sorø Akademi ogsaa var beregnet for den velstaaende Borgerstands Sønner, og som, ligeledes i Modsætning til Universitetet, der var en Præste- og Lægeskole, skulde give Uddannelse til de højere Statsembedsmænd og Politur til Selskabslivet. Selv om dette Akademi paa Grund af de daarlige Statsfinanser kun bestod i 19 Aar, idet det nedlagdes 1710, blev Dannelsen af den nye Overklasse, som det skulde fremme, ligefuldt en Kendsgerning. Om nogen stærk aandelig Interesse inden for denne Godsejerstand var der naturligvis ikke Tale; Sans for Landbrug og Jagt var det mest karakteristiske for den, men her opvoksede dog en sund og jordbunden Slægt, drøj i sin Skæmt, der fra Forfædrene havde arvet Evnen til at kunne drikke tappert, og som hertil selv havde føjet Tobaksrygningens Kunst. Det er denne »Herremands«-Type, som prægede det 18. Aarhundrede, hvor vi t. Eks. kender den fra Blichers Noveller, og som først forsvandt op imod vor egen Tid.

6. Præster og Bønder.

Næst Herremanden var *Præsten* Sognets første Mand, og hans Anseelse var i Tiden efter 1660 stigende. Flere Omstændigheder bidrog hertil. Forbi var Lensmændenes Kontrol med Kirkestyrelsen, og Bisperne stod direkte under Kongen. De Gejstliges Privilegier af 1661 indeholdt flere Fremskridt; ikke alene gejstlige Sager, men ogsaa alle Ægteskabssager hørte saaledes under kirkelig Ret med Højesteret som øverste Instans. Men ikke blot over for Adelen, ogsaa over for den øvrige Befolkning stilledes Kirkens Mænd friere, da Menighedernes Valgret ved »Danske Lov« 1683 ophørte, og alle kirkelige Embeder, undtagen paa de Steder, hvor adelige havde Patronatsret, for Fremtiden besattes ved kongelig Udnævnelse. Præstestanden blev saaledes *knyttet nøje til Statens Overherre,* og det er en Kendsgerning, at Kirkens Mænd havde Indflydelse ved Hove, navnlig i aandelig Henseende. Kongerne holdt strengt over den rette Lære, og naar der var Tale om at tillade fremmede Religionsbekendelser i Riget — Reformerte, Katolikker eller Jøder — lod de de økonomiske Hensyn vige for de konfessionelle. Alt som Kongerne ifølge Tidsaanden blev mere og mere religiøse (Pietismen under Frederik IV og hans Efterfølger), blev Baandet fastere mellem dem og den danske Kirke. Med barnlig Tillid saa Præsterne hen til Kongen, til hvem de henvendte sig med deres Ønsker og Bekymringer, og Præstestolene blev til Gengæld i denne presseløse Tid de vigtigste Centrer for Befolkningens Paavirkning i monarkisk Retning.

Denne Indflydelse var dog dyrekøbt. Allerede i Sommeren 1661 fik man en Forsmag herpaa, da det ikke alene paabødes Præsterne, hver i sit Sogn, at *opkræve den nye Konsumtionsskat,* en Opgave, der dog ellers maatte være deres gejstlige Embede ganske uvedkommende, men da det tillige »tillodes« dem at *tilforhandle sig deres Præstegaardsbygninger.* Det var en mærkelig Tilladelse, det drejede sig i Virkeligheden om en helt ny Byrde, men Kronen haabede ad denne Vej at faa sin Gæld til Københavns fattige (50 000 Rdl.) dækket. Det bestemtes derfor, at enhver Præst skulde indløse sin Bolig med 100 Rdl. (= 150 Sletdaler), men at Efterfølgeren til Gengæld skulde betale Enken 500 Sletdaler. Det drejede sig hermed om en ren og skær Finansoperation fra Statens Side, og karakteristisk nok vovede man aldrig at gennemføre Bestemmelsen for Norges Vedkommende. Hvad *Domkapitlerne* angaar, lod Kronen dem efterhaanden uddø, og den disponerede herefter frit over deres Jordegods, blandt andet til Ryttergods, saa at Jakob Worm med Rette kunde sige:

»Det som til Alterbog og Bibel fordums laa,
til Saddel og Pistol, til Rytterhest maa gaa«.

Endelig gik Regeringen fra 1670erne over til at *sælge Kirkerne* med den dertil hørende Tiende til de højestbydende, saaledes at Kaldsretten sædvanlig fulgte med. Føjer man til, at Kirkens Mænd, navnlig under den skaanske og den nordiske Krig, maatte finde sig i alle Slags *Ekstraskatter*, hvad enten de hed »Krigsstyr«, »Dragonstyr« eller »Paryk-, Fontange- og Karrosseskat«, kan man tænke sig til de noget blandede Følelser, som herskede hos dem. Allerede 1676 maatte f. Eks. Præsten i Asminderød betale 15 Rdl. i Krigsstyr, og hans Kolleger i Rinds Herred 30—45 Rdl., foruden at de maatte levere tre Tdr. Korn af hver Slags, og hver to Præster skulde stille en Hest. Det følgende Aar 1677 maatte alle Danmarks Præster betale 20 Rdl. i Dragonstyr, ligesom Krigsstyren fra 1676 vendte tilbage gennem alle Krigens Aar, om end i mindre Omfang. Man forstaar, at selv velstaaende Præster maatte underkaste sig militær Eksekution for Skatter. Under den store nordiske Krig fandt Regeringen i de nævnte Parykker og Fontanger (Sæt eller Toppe som »Hovedtøj« for Damerne) et glimrende Skatteobjekt; thi Forfængelighed og Rangsyge havde i høj Grad ladet denne Mode blomstre frem, og det hjalp ikke, at visse Indehavere beraabte sig paa, at de kun bar dem »for Hovedsvaghed«.

Naar Enevoldskongerne saaledes kunde disponere meget frit over Kirkens Ejendom, uden at nogen højlydt Protest rejstes derimod, hang dette ogsaa sammen med den stærke Udvikling, som *det kirkelige Bureaukrati* havde naaet. Biskop Svane var ikke egentlig yndet af sine undergivne Præster, men han holdt dem fast i sin Haand og taalte ikke Mytteri. Da den kgl. Forordning om Præsternes Konsumtionsopkrævning udkom, ledsagede han den med en Følgeskrivelse, hvori han gjorde sine Præster opmærksomme paa, at de skulde rette sig herefter, først for at gøre et godt Indtryk paa Monarken, dernæst for at befri sig selv og deres Tilhørere for de almindelige Skatteopkrævere, endvidere for at stoppe Munden paa dem, der var ildesindede mod Gejstligheden (altsaa Adelen), endelig paa Grund af de i Kongebrevet selv fremsatte Motiver. Med hans Efterfølgere forholdt det sig paa lignende Maade; med stor Veneration saa Gejstligheden op til sine Hyrder og vovede aldrig Opposition. Om Biskop Chr. Worm paa Frederik IV's Tid siges det, at han engang ved Hoffet talte om »at regere« sine Præster, men at Kongen da fandt sig beføjet til at afbryde ham med en Forsikring om, at Regeringen skulde han nok selv besørge.

Noget frit *aandeligt Liv* kunde der saaledes ikke røre sig inden for Kirken; at der følтes stærkere Trang dertil, kan dog næppe betvivles, da vi hos Kingo sporer et Indslag af engelsk Aand. Men først henimod Periodens Slutning mærker man for Alvor nye friske Strømninger. Som Regel synes det ikke at være religiøs Kaldelse, der driver Hovedparten af det 17. Aarhundredes Præster til at søge Embede; meget snarere er det det almindelige, at Sønnerne af Vane gaar i *Fædrenes Fodspor* og vælger samme Livsbane, ja som Regel samme Virkeplads. Heri ligger naturligvis ikke, at der ikke skulde findes mange betydelige og ivrige Præster, saa meget mere som Religionen i hele Befolkningens Liv spillede en større Rolle da end i vore Dage. Men at materielle Hensyn ved Siden heraf var overmaade vægtige, er utvivlsomt, og selv Kirkens bedste Mænd, som Thomas Kingo, indviklede sig i de hadskeste Stridigheder om jordisk Gods og Guld. Var der heri noget, som maatte vække Befolkningens Kritik, opvejedes dette til en vis Grad ved, at Præsterne i deres daglige Liv og deres agrariske Interesser stod den almindelige Befolkning overmaade nær. Derfor kunde det gaa for sig uden Protester, at »nogle Præster, for at skaane deres eget Arbejd, slaa sig til Ladhed og lade Studenterne prædike for sig Aar ud og Aar ind, uden alene paa de store Højtider«, som Viborg Stifts Biskop gentagne Gange klager over; eller omvendt, at de »tage hinandens Sognefolk til Alters eller Copulation (ɔ: Vielse) uden deres Sognepræsts Permission«, og sligt maatte standses ved Indgriben ovenfra. Sørgelige er ogsaa de mange Eksempler paa, at Præsterne gjorde sig skyldige i Simoni, d. v. s. at de betalte Patronatsindehaverne flere 100 Rdl. for at opnaa Kaldsbreve til deres Embeder.

Mange af de Ulemper, hvorunder Kirken led, kan dog forklares og til en vis Grad undskyldes ved de *materielle Forhold,* hvorunder Præsterne levede. Som alle andre ramtes ogsaa de af de usle Tider. At der var stor Forskel paa deres Stilling, er dog givet. En nordsjællandsk Præsts (Pastor Tuxen i Asminderød) Aarsindtægt i 1660erne og 1670erne kunde være ca. 400 Rdl., en Sum, der opstod ved Sammenlægning af Udbyttet af Præstegaardsjorden (70 Tdr. Land med en Avl af ca. 50 Tdr. Korn og 18 Læs Hø, i alt 70 Rdl.), Tienden (90 Tdr. Korn foruden Naturalier, i alt 130 Rdl.) og Offeret (ca. 200 Rdl.). Skifteprotokollerne fra Nyborgegnen i Slutningen af Aarhundredet viser flere Boer, som kunde opgøres til et Nettooverskud paa 2—3000 Rdl., heriblandt for flere Hundrede Rdl. »Guld- og Sølvtøj«. Ogsaa fra Sydjylland og Sydsjælland kendes der fra samme Tid adskillige Eksempler paa Velstand; ved Auktionen efter Peder Syv i Hellested solgtes saaledes bl. a. 28 Heste, en Bogsam-

ling til 850 Daler og en Sølvkande paa 68 Lod. Saadanne Forhold har dog sikkert været Undtagelser. En stor Børneflok har mangfoldige Steder hindret Velstand; Pasningen af denne foruden Jordens Dyrkning, Kreaturernes Røgt, Husindustri og andre huslige Sysler krævede et stort Folkehold. Præsten i Asminderød holdt saaledes foruden »Præceptor« (Huslærer) fire Karle og tre Piger; hans Søn, der blev Præst i Himmerland, to voksne Karle, to Drenge og to Piger. Og dennes Kald var paa den anden Side langt ringere end Faderens. Navnlig under den store nordiske Krig har i mange Egne Præsternes Kaar været ret ynkværdige. Naar Præsten i Navr Sogn ved Holstebro 1711 klagede over, at han uden at eje rede Penge stak i en »vidtløftig« Gæld, da Tiende og Offer sank for hvert Aar paa Grund af Bøndernes Forarmelse, og Misvækst ødelagde hans eget Udbytte, er der hverken Grund til at mistvivle om Sandheden heraf, eller tro, at det skulde dreje sig om et enestaaende Tilfælde.

Præstegaardene adskilte sig ikke i det ydre fra Bøndergaardene, med hvis Jord deres egen som oftest »laa i Fællig«. Straatækte Bindingsværkslænger var det almindelige, af Værelserne kunde kun nogle faa opvarmes, og Udstyret var oftest i Smag med bedre Bondestuers. Hos de mere velstillede Præster kunde man dog ofte finde et eller flere Rum udstyrede i moderne borgerlig Smag med Jernkakkelovne med Messingknapper og Fødder, blomstrede Silkebetræk paa Stolene, Marmorplader paa Bordene og »Contrafeyer« paa Væggene. Det allerhelligste var naturligvis Studerekamret, hvor Hr. Peder eller Hr. Mogens tronede, omgivet af deres Bogsamlinger. Det var ikke saa helt smaa Biblioteker, man saa her langs Væggene, tit et Par Hundrede Bind, mest vel kirkelig Litteratur, hvorunder de trykte Ligprækener spillede en fremtrædende Rolle, men dog ogsaa klassiske Autores og danske historiske Bøger.

Her var i Virkeligheden hele Sognets Kulturcentrum, og her sad Sognets Historieskriver, ganske vist uden at tænke paa, at naar han førte de mange Notitser ind i sin *Kirkebog,* tjente han ogsaa Eftertidens historiske Tarv. Naar »en smuk ung Karl« dør, sukker han over, at han var »som Asahel, rask som en Raa paa Marken«, men da Skrædderens Kone gaar bort, tilføjer han omvendt: »Hvilken han gerne vilde miste«. Navnlig er det i Sognebørnenes personlige Forhold til deres Hyrde, vi indføres; om en gammel Mand hedder det anerkendende: »Det var rara avis (en sjælden Fugl), som ofrede Præsten hver Højtidsdag for sin Person en Sletdaler«, mens det om et trolovet Par hedder: »Var nogle Ærkegniere i deres Offer«. Hele smaa Genrebilleder giver Notitser som:

»Begrov jeg Peder Jensen Smed af Dalby, som længe havde baaret Herrens haarde Kors ved Syndens Forskrækkelse i sin forfærdede Samvittighed, og snart havde snublet og mistvivlet om Guds Naade; blev dog før sin Død berettet«.

Eller omvendt:

»Begrov jeg Rasmus Jørgensen Møller af Mullerup, som var en gammel meget avindsyg Mand, havde liden Helbred og *nød i nogle Aar snart intet andet end Brændevin;* efterlod sig snart 2000 Dlrs. Middel«.

I Studereværelserne forfattedes dernæst Søndagsprækener og gejstlige Taler. Havde Præsten Forfatterærgerrighed og formelle Evner, udgik herfra *Opbyggelsesskrifter,* tit under saa mærkelige Titler som »En from Kristens Nathue«, »Bibelske Stueuhr«, »Catechetisk Mælk«, »Himmelens Provianthusnøgle«, »Guds Hærskarers Herres Krigsartikler« eller »De tretten aandelige Politiforordninger«. Det var Bøger, som søgte at skaffe sig Indpas ved, at Forfatteren dedicerede dem til en eller anden fornem Velynder, men som henimod Periodens Slutning blev Genstand for lystig Spot fra den nye Tid, navnlig Holberg. Men paa Præstens Væg hang ogsaa ofte en Lut eller et andet Strengeinstrument, og var han da Indehaver af en lille poetisk Aare, kunde Resultatet blive en Række *Salmer,* af hvilke nogle har formaaet at hævde deres Plads lige til vore Dage i den danske Kirke. Davids Salmer, som ogsaa havde været Griffenfelds Trøst i hans Fængsel, var i den Trængselstid, som hvilede over hele Landet, Genstand for en særlig Kærlighed, og de omdigtedes atter og atter i moderne Skikkelse, indtil det Tidspunkt kom, da Pietismen i deres Sted vendte sig til Beskuelsen af Jesu blodige Vunder og fandt Udløsning for sin digteriske Evne i en Række Poenitenssalmer. Desværre var det ogsaa Præsterne, som paa en Tid, da Naturvidenskaben var i fuld Fremmarch, har Ansvaret for at have ydet de sidste Bidrag til *Overtroens Litteratur,* hvoriblandt Johan Brunsmans »Køge Huskors« har naaet en lidet misundelsesværdig Berømmelse.

I godt og ondt var Præsten saaledes Sognets aandelige Fader. *Bønderne* søgte ham i hans Præstegaard og betroede ham deres Glæder og Sorger. De sidste var afgjort de fleste. Et Lyspunkt som Vornedskabets Ophævelse kom kun en begrænset Del af Danmarks Bondebefolkning til Gavn. Bortset fra de daarlige materielle Kaar var Bondens Tryk ogsaa i andre Henseender stigende. At Godsejerstanden omdannedes, var til hans Ulykke, særligt da de indvandrede Tyskere, som sagt, medbragte et langt mere aristokratisk Syn paa

Almuen, end der havde hersket hos de tidligere Herremænd. Dog er det sandsynligt, at den, som var Bondens værste Plageaand, var den Mand, som stod i en Mellemstilling mellem ham og Godsejeren. Snart gjaldt dette om *Forpagteren* af en Herregaard, der søgte at faa det mest mulige Hoveri ud af Bonden, hyppigere var det dog sikkert Tilfældet med *Ridefogeden,* der svarede til Nutidens Forvalter. Hans Stilling var vanskelig, da han havde Hensyn at tage til begge Sider; i Praksis førte dette naturligvis til, at han først og fremmest varetog sin Herres Interesser, hvis han da ikke gik saa vidt som til at mele sin egen Kage, ved samtidig at narre sin Herre og mishandle sine Bønder. Vist er det, at det er disse Ridefogeder, Præsten som Regel maatte betale en Sum paa nogle 100 Rdl. for at opnaa Kaldsbrev paa Embedet, og at flere af dem tjente saa meget i deres underordnede Stillinger, at de senere selv kunde blive Godsejere, ja undertiden Ejere af deres egne Herrers Godser. Det er et almindeligt Træk, som gaar gennem Datidens Litteraturværker, hvad enten de skrives af Mogens Skeel, Jørgen Sorterup eller Ludvig Holberg, at Ridefogederne tvinger Bønderne til at give mere i Afgift, end de er pligtige til, og at de selv inkasserer dette som Sportler, foruden at de ved falsk Regnskabsførelse bedrager deres Herrer for en Del af den øvrige Indtægt. Herremændene maatte blive stærkt afhængige af disse regnskabskyndige, utro Tjenere, og Bønderne opdagede snart, at det vigtigste for dem var at staa sig godt med Ridefogederne. »Ridefogden er en skickelig Mand; naar vi sticker ham en Daler i Næven, giør han sin Saligheds Eed for Herskabet, at vi ikke kand betale Land-Gilde« (Jeppe paa Bjerget I, 6).

Præst, der skrifter en Bonde. Maleri formentlig fra 1681 paa Præstestolen i Lynge Kirke ved Sorø.

»Proprietairen« maa derfor sikkert ofte bære det nominelle Ansvar for Handlinger, som skyldes hans undergivne. Men hvor nu end dette Ansvar skal lægges, er det vist, at Godsejernes Magt over Bønderne i Slutningen af Aarhundredet fik en betydelig Udvidelse. Naar de f. Eks. i Viborgegnen 1699 mod Loven tog deres Bønder i Forsvar, naar disse skulde staa offentlig Skrifte i Kirken, eller naar nogle af Godsejerne omvendt »fordriste sig at gøre Divortia (Skilsmisser), jage Konen fra Manden, dele Godset mellem dem og kaste Konen paa Gaden«, faar man et levende Indtryk af, hvilken utæmmelig Magtbrynde der kunde besjæle dem. Værst var naturligvis Bondens Stilling dèr, hvor han var pligtig til at gøre Avlingshoveri, da dettes Omfang i Løbet af Aarhundredet blev ganske ubestemt. Om hvor stort et Antal af Fæstebønderne dette gælder, kan ikke oplyses for Tiden ved 1700; men medens det samlede Tal paa Hovbønder ca. 1650 havde været o. 14 000, var det 1770 21 000, og Sandsynligheden taler for, at Hoveddelen af Stigningen ligger forud for Aarhundredskiftet. Det var altsaa nu henimod en Trediedel i Stedet for tidligere en Femtedel af Danmarks Bønder, som var sunket ned til denne ufordelagtige Stilling, der oven i Købet var adskilligt ufordelagtigere end 50 Aar tidligere.

Samtidig gik et stigende Antal Gaarde over til at afløses af Huse, og deres Beboere deklasseredes herved til Skade baade for sig selv og for Standen. Paa den anden Side kom det voksende Avlingshoveri til Herregaarden ikke til at trykke Husmændene, der slap med forøgede Pengeafgifter, saa at deres Stilling i visse Henseender maatte komme til at staa som attraaværdig for de egentlige Fæstegaardmænd.

At Sløvhed og Uærlighed maatte blive karakteristisk for en Befolkning, der levede under slige Kaar, er tydeligt. Som et enkelt Træk i denne Retning skal nævnes, at Bønderne under det lille Gods Frisholt i Jylland paa Grund af de knugende Afgifter og Byrder maatte leve af Kvindernes Vævning og af Skovtyveri, hvoraf de saa kørte Udbyttet om Natten de fem Mil til Randers. Dog maa det aldrig glemmes, at den Skikkelse, der staar for os som den typiske danske Bonde ved 1700, »Jeppe paa Bjerget«, saa langt fra er typisk dansk, at han ikke engang er ejendommelig for hele Sjælland, men kun for det særlige Storgodsbælte mellem Roskilde og Slagelse. Vel levede de danske Bønder paa Skyggesiden, men man kan ikke slutte fra Tilstanden i en Landsdel til Forholdene i en anden, og endnu mindre fra Hovbonden til de øvrige Fæstebønder, der dog endnu var Flertallet. »Rinds Herreds Knaber« slaas med Kaarder, mens de trækker til Marked med Køerne; de ejer store »Ralingshuse« (ɔ: Stue-

længer) og holder store Gilder, hvor de synger til Skaalerne og foredrager Peder Syvs Kæmpeviser. Vi faar mange andre Vidnesbyrd om, at der endnu var baade Livsglæde og Rygrad i Bondestanden paa mangfoldige Steder i Landet.

7. Hovedstaden og Provinsstæderne.

Om Danmarks Stæder i Slutningen af Aarhundredet gælder det gamle Ord, at den, som har, ham skal gives etc. *København* var allerede tidligere Regeringens Skødebarn, og den blev det efter Enevældens Indførelse endnu mere. Centralisationstanken, som slog igennem paa alle Omraader, økonomisk, administrativt og politisk, arbejdede stærkt til Hovedstadens Gunst. Hvis man tør holde sig til de Beregninger, som er anstillede paa Grundlag af Kirkebøgernes Tal over de døbte, steg Indbyggerantallet fra ca. 30 000 i 1650erne til 40 000 i Tiaaret 1670—79, 60 000 i 1680erne og endelig i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede til ikke mindre end henimod 70 000 Indb. Der er herom sagt, at det viser amerikanske Forhold, som vi kender dem fra det 19. Aarhundrede, en enestaaende Fremgang.

Lad det nu være med disse Tal, som det vil: bl. a. kan Kirkebøgernes Tilstand i Begyndelsen af Perioden gøre det betænkeligt at benytte dem til statistiske Beregninger.

Vist er det, at Hovedstaden gik fremad, og allerede et Blik paa *Byomraadet* viser dette. Det var i disse Aar, at nye Arealer toges op til Bebyggelse, først Frederiksholmskvarteret, der erhvervedes ved Udfyldninger af det grundede Kalvebodstrand, hvor Navnet »Stormgade« er et Minde om Svenskernes Angreb hin Februarnat over Isen mod Løngangen og Kongens Bryghus. Vigtigere var dog den Udstikning af Gader med paafølgende Bebyggelse, som fandt Sted Nord for Gothersgade og »Hallandsaas« mellem Rosenborg, Nyboder, Kastellet og Havnen. Kastellets Bygmester Rüse skabte her det regelmæssige Net af Bredgade, Kongensgade, Borger- og Adelgade med deres Tværgader, som danner en ejendommelig Modsætning til det ældre København og viser Renæssancens sejrende Aand. Lykkelige Omstændigheder, navnlig at de store Brande 1728 og 1795 ikke naaede herud, har gjort, at der her i »St. Annæ Kvarter« er bevaret karakteristiske og sluttede Gadepartier, som den Dag i Dag giver et Indtryk af Christian V's og Frederik IV's København.

Overgangen mellem de to Halvdele af Byen dannede det gamle »Hallandsaas«, der fra 1670erne skiftede Navn til »Kongens Torv« eller *»det ny Torv«*. Det lykkedes Regeringen at gennemføre en ensartet og statelig Bebyggelse deraf ad privat Vej, navnlig ved Ulrik

Charlottenborg. Opført 1672—77 for Ulrik Frederik Gyldenløve.

Frederik Gyldenløves Opførelse af Charlottenborg og Niels Juels Bygning af »det Thottske Palais«. Til Gengæld anlagde Regeringen Nyhavn for at sætte Torvet i Forbindelse med Søen, og København syntes at skulle antage et lignende nederlandsk Udseende som Christianshavn. Midt paa Pladsen rejstes 1688 Amoureux's Rytterstatue af Christian V, bedst kendt under det respektløse Navn »Hesten«. Længere mod Nord lod Dronningen opføre sit Slot Sofie-Amalienborg med et Operahus, hvis ulykkelige Brand 1689 kostede saa mange Indbyggere Livet og gav Stødet til Oprettelsen af Elers[ens] Kollegium.

Disse to Halvdele, det gamle og det nye København, smeltede hurtigt sammen; Sporene af den gamle Østervold langs den nuværende Gothersgade forsvandt, og Rüses Befæstning mod Landsiden, der senere fuldstændiggjordes ved en tilsvarende Voldlinie uden om Christianshavn og herfra mod Nord over opfyldt Havbund til et Punkt lige over for Kastellet, lod Billedet fremtræde af en vældig Byoval, der inden for sig rummede den lange og ypperlige Havn.

Det var naturligt, at der i den store By maatte finde *Forskydninger* Sted, saa at de gamle Kvarterers Betydning blev vigende i Forhold til de nyes. En Sammenligning mellem Grundtaksterne for 1661 og 1689 viser saaledes, at Strandkvarterets Ejendomsværdi er sunket fra ca. 100 000 til 70 000 Rdl., medens St. Annæ Kvarter er gaaet frem fra 50 000 til 85 000, og Vesterkvarter (hvortil det nybebyg-

Prospekt af København. Farvelagt Tegning af W. Ribolt ca. 1690. Rosenborg.

gede Frederiksholm hørte) endog fra 35 000 til 70 000 Rdl. Denne Fremgang tog dog først rigtig Fart efter 1670. 1661 hedder det i en Forordning, at mer end Halvdelen af Gaardene og Husene kun er paa 3—4 Fag. Bindingsværksbygninger var altsaa endnu det almindelige; thi ved Fag forstod man Fladen mellem to lodrette Vægstolper i Bindingsværksmurene. Regnskaberne viser, at de fleste Gaarde paa Amagertorv, Vimmelskaftet, Gammeltorv, Nørregade og Købmagergade dengang var over 15 Fag, altsaa meget anselige. København bevarede lige til Branden 1728 som Hovedpræg at være en By af Bindingsværksbygninger.

De mange Munde behøvede megen Mættelse, og det kan derfor ikke undre, at den samlede *Indførsel af Korn* i 1675 var 240 000 Tdr. (= ca. 6000 Læster) og seks Aar senere henimod 300 000 Tdr. Dette var altsaa over Halvdelen af hele Danmarks Udførsel til Udlandet 1642 (se S. 238). Dette store Kvantum forbrugtes væsentlig af Hovedstaden selv; Udførselen af Korn herfra var ubetydelig (20—25 000 Tdr.). I det hele synes det, som om København gennem hele den ældre Enevældes Tid spillede større Rolle som Indførsels- end som Udførselsplads, et Forhold, der til Dels kan forklares ved, at den havde største Delen af Sjælland til Opland. *Udførselen til Udlandet* af danske Produkter var 1673 lidet betydelig; den vigtigste Post var saltet Sild og Torsk, som ikke engang omfattede 3000 Tdr., kun en Brøkdel af, hvad Aalborg samtidig eksporterede. Noget større Betydning havde Hovedstadens *Udførsel til Provinserne*, navnlig af de fra Udlandet hentede Varer Salt og Vin. Derfor lader det til, at Indførselen fra Kolonierne i Tidens Løb forbedrede Københavns udenlandske Handelsbalance noget. Af de 30 000 Pd. Bomuld, som 1706 paa danske Skibe kom hjem fra Vestindien og Guinea, gik Halvdelen videre til Udlandet, af de 372 000 Pd. Sukker udførtes ligeledes en Del, ligesom det samme var Tilfældet med Brasilie- og Campechetræet. Men navnlig er det klart, at de danske Provinsstæder maatte aftage en Mængde af

de Kolonialvarer, som førtes hjem paa københavnske Skibe; thi kun faa af dem ejede Fartøjer, der var store nok til at gaa paa saadanne Langfarter.

De forøgede *Toldindtægter* er ogsaa et Udtryk for den voksende Vareomsætning. Tolden i København steg fra 1655 til 1671 (under den samme Toldrulle) fra 25 000 til 45 000 Rdl. aarlig; paa denne Højde holdt den sig trods en ny Toldrulle af 1672 indtil Slutningen af Halvfemserne, for saa vidt den ikke i særligt gode Aar, som 1696, sprang helt op til 80 000 Rdl. I Begyndelsen af Frederik IV's Tid voksede den yderligere til 100 000 Rdl. eller mere om Aaret, indtil den store Krig kom og trods alle Regeringens Anstrengelser pressede Tolden ned til betydeligt lavere Summer. I Løbet af hele Tiden efter 1672 havde man gentagne Gange kunnet glæde sig ved nye Toldsatser, indtil Rullen af 1691 lagde dem fast for hele Resten af den her behandlede Periode.

Den stigende Folkemængde gjorde saaledes København til en stadig stærkere Vareaftager. Men hvorledes gik det herunder med den *Industri,* som Regering og Folk lagde saa stor Vægt paa at fremkalde?

I Stedet for, som det hidtil altid har været Tilfældet, at danne sig et Billede heraf ved at sammenstille spredte Udtalelser, snart hentede fra jammerfulde Klager af Borgerne selv over deres svigtende Skatteevne, snart — omvendt — søgte i patriotiske Stolthedsudbrud af Statsmænd og Digtere, endelig — allerdaarligst — fra fremmede Gesandters Indberetninger til deres Regeringer, vil vi bygge paa de objektive, men ogsaa eneste bevarede Tal, nemlig Listerne over Ind- og Udførsel i 1673—75 (aarlige Gennemsnit) og 1706.

Vi sammenligner herfra nogle faa Tal om Indførselen af Farvestoffer til Industrien:

	1673—75 (Gennemsnit):	1706:
Blyhvidt	3 278 Pund	43 280 Pund
Engeskær	2 123 —	3 036 —
Harpiks	2 390 —	11 571 —
Himmelblaa	2 096 —	7 183 —
Campechetræ	210 —	25 802 —
Krap	3 730 —	18 331 —
Smak	5 530 —	21 414 —
Viktriol	3 300 —	7 636 —

Fremgangen er saa betydelig, at naar man hertil lægger, at Indførselen af Uld i de samme Aar mere end fordobledes (fra 36 000 til 76 000 Pund), hvortil endda kommer en betydelig Bomuldsimport i 1706, kan det næppe bestrides, at de store Anstrengelser fra Rege-

rings og Folks Side virkelig havde baaret nogen Frugt, og at i hvert Fald Grunden var lagt til en indenlandsk Industri. Man maa dog vogte sig for at overvurdere de naaede Resultater; thi ikke blot viser Listerne over Københavns samtidige Udførsel til Provinserne og Udlandet beskedne Tal for færdige Manufakturvarer, men tillige er Tilførselen til Byen af saadanne 1706 vokset i meget betydelig Grad siden 1673. Dette gælder ikke blot for Luksusvarer, som Silkestoffer, men ogsaa for almindelige Nyttevarer, som Klæde og Lærred.*) Det var altsaa kun en Del af Forbruget i Hovedstaden og dens Opland, som de nye Manufakturvarer kunde dække, og Sandsynligheden taler for, at de ikke har overlevet den forfærdelige Elleveaarskrig, som kort efter skulde lamme hele Erhvervslivet.

Medens København saaledes i økonomisk Henseende frembyder et lignende Billede som Løvens Hule, hvortil alle Spor vender ind, faar man et helt andet Indtryk ved at undersøge Forholdene i vor største Provinsstad *Aalborg*. Her dominerer i Toldlisterne Udførselen langt over Indførselen. Det nordjyske Centrum, der havde Monopol paa Limfjordshandelen, havde et sikkert Afsætningsomraade i Norge, hvis søndenfjeldske Del i det 18. Aarhundrede endog blev forpligtet til at modtage sit Korn fra Danmark. Betydningen fremgaar af, at fra Halvdelen til to Trediedele af al Kornudførsel fra Aalborg regelmæssigt gik til det nordlige Rige. I 1670erne udskibede Byen gennemgaaende 30—40 000 Tdr. Korn aarligt, mest Byg og Malt; under de frugtbare Aar i 1680ernes Begyndelse laa Tallet oppe mellem 60 og 70 000 (1683 endog over 80 000 Tdr.), men fra 1685 sank det atter noget, i Nødsaarene 1697—99 endog helt ned til 20—30 000 Tdr., for herefter atter at hæve sig paa 1700-Tallet. Aalborgs Rigdom beroede dog ikke alene paa Kornet; den anden Streng, hvorpaa Byen spillede, var Udbyttet af Limfjordsfiskeriet, især ved Nibe. Det drejede sig særlig om saltede og tørrede Sild, tørrede Kullere og Flyndere. Her var det da heldigt for Byen, at netop i de Aar, Slutningen af 1680erne, da Korneksporten begyndte at synke, steg til Gengæld Udførslen af Fisk, saaledes at der indtil 1711 aarligt udførtes 20—30 000 Tdr. Sild og et Par Hundrede Tusinde Stkr. Kullere og Flyndere. Over for denne vældige Udførsel staar en ret ubetydelig Indførsel fra Udlandet, væsentlig bestaaende af Salt til Sildens Nedlægning samt noget Vin og Brændevin. Da der heller ikke ses at være indført synderlig mange færdige udenlandske Varer

*) Silken var saaledes i Løbet af disse 33 Aar fordoblet (fra 16 000 til 33 000 Alen), Klædet steget med en halv Gang (fra 52 000 til 86 000 Alen), og Lærredet flerdoblet (fra 13 000 til 70 000 Alen). Dog bør det tilføjes, at af de to sidste Varearter var en ikke helt ringe Mængde 1706 af indenlandsk Tilvirkning (15—20 pCt.). At Klæde og Lærred for en ikke ringe Del har fundet militær Anvendelse, er indlysende.

Østeraa i Aalborg. Fotografi fra 1870erne.

til Aalborg over Hovedstaden, maa man gaa ud fra, at Aalborgs Købmænd og Omegnens Beboere i Modsætning til Hovedstadsbefolkningen væsentlig har levet af og klædt sig i de hjemlige Produkter. Indførsel af Raaprodukter til Industri fandt kun i mindre Grad Sted. Vadmel i Stedet for Klæde og Øl i Stedet for Vin har været Særkender for Provinsen.

Aalborg var en By i Fremgang. Fra 5—6000 Rdl. aarligt i 1660erne steg Toldindtægterne til 8—9000 i 1670ernes Begyndelse, og efter Aar 1700 laa de endog gennemgaaende oppe i 10—15 000 Rdl. Men denne Stigning var ikke noget karakteristisk Fænomen for Danmarks Provinsstæder. Selv i *Aarhus,* der dog ikke hørte til de daarligst stillede, sank Tolden fra 4—5000 Rdl. ved 1670 til 2—3000 Rdl. omkring 1700, og med Undtagelse af *Helsingør* naaede ingen Købstad paa Øerne højere. Naar Stæder som *Ribe, Kolding* og *Assens* prangede med betydelige Beløb i Toldbøgerne, kunde man herfra ikke drage Slutninger om Byernes florissante Tilstand. Tallene skyldtes kun, at der netop paa disse Pladser opkrævedes Udførselstold af Stude og Heste. For de fleste af disse Byer spillede Handel og Haandværk endda kun en sekundær Rolle efter Landbruget (Bymarken). Indbyggerantallene var meget beskedne; en Folketælling fra 1672 viser, at Aalborg og Helsingør da havde godt 4000 Indb., Odense og Aarhus mellem 3 og 4000, Viborg, Roskilde og Randers mellem 2 og 3000;

derefter havde ti Byer mellem 1 og 2000 og 33 1000 Indb. eller derunder. Nok saa belysende er det dog, at naar man sammenligner denne Folketælling med den næstfølgende af 1769, viser der sig gennemgaaende Stilstand paa Sjælland og Lolland-Falster, mens der er Stigning paa Fyn og i Syd- og Østjylland. Købstæder som Svendborg, Horsens og Fredericia kunde i 1769 rose sig af en endog betydelig Fremgang.

Hvad der fattedes de danske Stæder til at skabe en virkelig Handel, var først og fremmest større *Koffardiskibe,* der kunde formidle Vareomsætningen med Udlandet. For Salthandelens Vedkommende havde Regeringen 1671 paabudt, at Indførselen skulde foregaa paa saa store Skibe, at de i Fejdetid kunde bruges af Marinen som Reserve, de saakaldte *Defensionsskibe.* I Aalborg, hvor Saltimporten var en Nødvendighed af Hensyn til Fiskerierne, ser man da ogsaa straks en Skude paa 32 Læster opdukke, og i 1672 omfattede Byens Handelsflaade 61 Fartøjer med 439 Læster (ca. 870 Tons). Den følgende Krigsperiode med dens Kapringer ramte Aalborg haardt, men saa snart Freden var sluttet 1679, tog man med Kraft fat paa Nybygninger, og i 1699 kunde man pege paa en Flaade paa 40 Fartøjer med 550 Læster, heraf et Skib paa 180 Læster. Samtidig havde ogsaa Aarhus et eller flere Skibe paa 100 Læster. Hvor hæderlige disse Tal end er, blegner de dog ganske over for Hovedstadens, hvor der i 1676 var 194 Fartøjer med 5240 Læster, deraf 26 Skibe over 50 Læster. Fire af disse sidste var endog Defensionsskibe paa 140—218 Læster. Enkelte større Fartøjer bærer dog hollandske Navne, og det samme gælder om deres Kaptajner, hvilket synes at vise, at de simpelthen paa Grund af Krigen mellem Nederlandene og

Borgmesterfamilie fra 1670'erne.
(Borgmester Christen Schiøller og hans Familie).
Epitafiemaleri fra ca. 1677 i Køge Kirke.

Frankrig sejler under dansk Flag. Efter at den skaanske Krig var til Ende, arbejdedes der i København ivrigt paa at skabe Defensionsskibe; Mænd som Storkansler Ahlefeldt, Niels Juel og Admiral Henrik Span satte privat Penge i Virksomheden, og det smukke Resultat blev, at man i 1687 havde ca. 40 Stkr., deraf tre paa 34—36 Kanoner, mens der i hele det øvrige Danmark kun fandtes ni Defensionsskibe (i Norge derimod ikke mindre end 58). Dette var en stor Fremgang, da man tretten Aar tidligere i begge Riger tilsammen kun havde haft 46 Defensionsskibe. For Tiden efter 1687 mangler vi desværre Tal til at belyse Københavns Flaades Udvikling, men det kan have nogen Interesse at erfare, at Hovedstadens Havn 1706 besøgtes af 2286 Fartøjer fra indenlandske Havne (med ca. 25 000 Læster) og 860 fra udenlandske (med 20 000 Læster). Paa denne Baggrund tegner Københavns egne Kræfter sig ganske vist noget mindre straalende, end naar man sammenligner dem med Provinsbyernes.

København var dog i hvert Fald den eneste By i Danmark, hvor der fandtes en nævneværdig Industri. I Modsætning til det gamle Haandværk, der var i Lavenes Hænder, betegnedes den med det fornemme Ord »*Manufakturerne*«. Disse Manufakturer var Genstand for Regeringens ivrige Omhu, mens *Lavene* paa Grund af de tvungne Prøver, de kostbare Optagelsesceremonier og Prisaftalerne omvendt maatte taale mange skæve Blikke fra højeste Sted. Efter mange forgæves Forsøg paa at knække Lavene reguleredes deres Forhold ved Forordningerne af 1681 og 1682, hvorefter Lavene stilledes under Magistraternes Tilsyn, de sluttede Lav forbødes, ligesom ingen maatte hindres i at lære Haandværk, enten han var ægtefødt eller ej, og det var tilladt enhver at holde saa mange Svende og Drenge, som han selv vilde. Det var efter 1680 Regeringens Tanke at drage en Skillelinie mellem de nye Lav, der var af et mere industrielt Tilsnit (Manufakturer af Tekstil-, Glas- og Metalvarer m. m.), og de gamle Lav, der var af mere underordnet Betydning, set fra et Produktionssynspunkt, som Bager-, Slagter- og Bryggerlavene. Men de gamle Haandværkslav formaaede at holde sig i deres oprindelige Form og endte med at blive de sejrende. Ogsaa de Forsøg, som Regeringen efter 1680 gjorde paa at modernisere Forholdene inden for Svendeforeningerne, hvor man forbød de strenge, fra Tyskland hentede Regler om Vandringer og Svendeindvielser (»Zünften«), var dømt til at mislykkes. Allerede 1699 synes Regeringen at have opgivet Kampen, og efterhaanden sejrede de gamle Haandværkslav og Svendeforeninger over hele Linien. Ogsaa i national Henseende medførte dette uheldige Forhold for dansk Industri. Det kan eksempelvis nævnes, at i 1730 var i København af 302 Tømmersvende over en Trediedel tyske.

I Hovedstaden som i alle danske Byer var det dog stadig *Handelsstanden,* der dominerede over Haandværkerne. De sidste havde ganske vist faaet Adgang til den Borgerrepræsentation, »*de 32 Mænd*«, der var blevet oprettet ved Privilegierne 1659. Disse 32 Mænd svarede til »*de eligerede Mænd*«, som fra Slutningen af d. 17. Aarhundrede dukkede op i de fleste danske Byer, her rigtignok som oftest i et Antal af 24. Over disse stod dog stadig i alle Stæder *Magistraten,* bestaaende af Borgmestre og Raadmænd. I Spidsen for København var efter Statsforandringen 1660 blevet stillet en *Præsident,* og hertil var udnævnt Byens bedste Borger Hans Nansen. Men da han døde 1667, fik han til Efterfølger Kongens Livlæge, Kammerraad *Peder Bülche,* hvis Søn Titus to Aar tidligere var blevet udnævnt af Frederik III til Borgmester, mens Professor Resen 1664 havde faaet den anden Borgmesterplads, og Licentiat Jørgen Fog 1668 opnaaede den tredie. Regeringen benyttede altsaa den Udnævnelsesret, som den efter 1660 tiltog sig, til at anbringe sine Embedsmænd og Universitetsprofessorer i Borgmesterstillingerne, og det samme gjaldt om Raadmandspladserne. Af de 11 Magistratsstillinger var derfor allerede 1670 kun to besatte med Købmænd. Selv om af de nye Embedsmænd *Peder Resen* (Præsident 1672—88) fortjener at mindes med al Ære for sin Iver i Tjenesten og for sin Forfattervirksomhed (»Frederik II's Krønike« og »Resens danske Atlas«), er der dog næppe Tvivl om, at Udviklingen til et »Kongens København« berøvede Byens Styrelse Mænd af praktisk Dygtighed og personlig Selvstændighed, som det foregaaende Slægtled havde frembudt saa mange Eksempler paa. Det blev Maalet for de gamle Købmandsslægter at se Sønnerne paa Embedsbanen med Udsigt til Nobilitering eller i hvert Fald Rang. Af Storkøbmanden Gödert Braëms Sønner blev den ene Biskop i Aarhus og den anden Overkrigskommissær, og Slægten Lerche, der havde begyndt med Købmænd, slog ind paa Diplomatiet og andre Embedsstillinger. Hans Nansens egen Søn af samme Navn opnaaede ganske vist efter Peder Resens Død 1688 Stillingen som Præsident (til sin Død 1713), men da han paa Grund af Handelsuheld havde maattet overtage forskellige Embedsstillinger, henhører han egentlig til samme Kategori som de ovenstaaende.

København ved Slutningen af Aarhundredet er saaledes lige saa meget Embedsmændenes som Købmændenes By. Ogsaa det delvise Præg af *Adelsbesiddelse,* som Byen tidligere havde haft, forsvandt ganske. Mens i 1661 10 pCt. af Stadens samlede Ejendomsværdi var i 56 adelige Personers Eje, var i 1689 kun to Gaarde bevarede paa adelig Haand (Niels Juels bl. a.). Billedet af denne Udvikling stemmer kun altfor vel med, hvad vi har mødt ved Herregaardene.

Saaledes var i Virkeligheden København blevet en helt ny Stad, hvor en gammel Mand, som havde været længe borte fra Byen, ved sin Hjemkomst kun mødte faa kendte Ansigter. Efter den store nordiske Krig er det helt nye Navne paa Forretningsfolk, som træder frem, som Vinhandlerne Vilh. Edinger, Herman Fabritius og Abraham Lehn, Salthandleren Jørgen Thormöhlen, Korngrossereren Abraham Klöcker og Fabrikanten Fred. Holmsted. En Snes Aar tidligere foreligger der forskellige Rejsebeskrivelser om København, affattede af saa modsatte Naturer som Englænderen Molesworth og Franskmanden de Vrigny. Af disse fremgaar det, hvilket Indtryk Byen gjorde paa Mænd fra den store Verden. Navnlig paa den sidstes objektive Udtalelser kan der lægges nogen Vægt. København er ved 1700 aabenbart en By, hvor der hersker god Lov og Orden. Gaderne er meget slet brolagte og derfor snavsede efter Regn, hvad der gør Brugen af Karrosser nødvendig. Men naar disse findes i saa stort Tal, skyldes det ogsaa Beboernes Forfængelighed; ja, Damerne vil ikke engang i Kirke, naar de ikke kan køre derhen. Denne Forfængelighed og Rangsyge er parret med en Selvfølelse af militært Præg; siden den svenske Belejring har Borgerskabet, lige ned til Bærmen, Ret til at bære Kaarde, og Skrædderen bærer derfor Kaarde ved Siden, naar han tager Maal af en. Danskerne maa i det hele ifølge de Vrigny betragtes som »Resterne af en berømt Nation«, skønt — som han siger — Ordet Dansker nu næsten betragtes som et »foragteligt Udtryk«. Men hvis Regeringen var snild nok til ikke at friste Undersaatterne til at udvandre, kunde Nationen endnu blive en Skræk for sine Naboer. I Stedet hersker der Stagnation, og »i Virkeligheden er der ikke længer nogen her, som kan siges at excellere i noget, Kunst eller Videnskab«. I øvrigt gør Københavnerne paa den fremmede et sympatetisk Indtryk som gæstfrie, forekommende og belevne, og naar han skyder Skylden paa Enevælden for alle Ulykker, maa det erindres, at han som fransk Reformert havde været nødt til at forlade sit Fædreland under Ludvig XIV's Huguenotforfølgelser og derfor havde et Horn i Siden paa enevældige Regeringer, hvor i Verden han saa traf dem.

8. Danskerne ved Aar 1700.

Midten af det 17. Aarhundrede havde betegnet en Forfaldstid. Den offentlige Moral var ganske rystet paa Ulfeldts Tid, — maaske har han endog Ret i sin Paastand om, at Borgmester Hans Nansen havde forhandlet med ham i Sommeren 1658 om at flytte over til det svenske Skaane; — ja selv den almindelige Moral var stærkt svækket i

visse højadelige Kredse. Under Svenskekrigen havde Almenfølelsen været saa ringe, at Borgerskabet i Byer som Helsingør og Nakskov havde indtaget en landsforræderisk Holdning, og set under eet frembød Folket flere Eksempler paa Ligegyldighed end paa Fædrelandsfølelse.

Enevælden har afgjort virket højnende. Skønt Tiderne blev daarligere og daarligere, *rettede Befolkningen sig* samtidig i ikke ringe Grad. De indvandrede Tyskere og andre Udlændinge var ganske sikkert ofte brutale, men synes ved Siden heraf at have tilført Landet en Sum af Karakterfasthed, Disciplin og Hæderlighed. Den sidste Egenskab fandtes i hvert Fald gennemgaaende i Officersstanden, mens de Udlændinge, der opnaaede Ansættelse som Statsmænd og Diplomater, stod lavere i saa Henseende. Ogsaa den gamle danske Adel fik en Højnelse i Aarhundredets sidste Del. Jens og Niels Juel, Christen og Mogens Skeel, Markus Gjø og Christen Thomesen Sehested er nogle Vidnesbyrd herom. Ligeledes betød Ægteskaberne mellem den gamle og den nye Adel tit en Styrkelse af den førstnævnte. I det hele dannedes en ny og kraftigere Overklasse, hvis lavere Trin (»de i Rangen«) førte over til Borgerklassen, ligesom det havde været Tilfældet med den senere Middelalders Frimænd og adelige Borgere. Overklassen var agrarisk, om end med stærk Tilknytning til Bureaukratiet. Der var her skabt en Klasse, hvorpaa Enevælden indtil det 18. Aarhundredes Slutning kunde trække som paa en Kassebeholdning, naar den søgte Bistand til sin Styrelse af Riget.

Men Fremgangen i aandelig og moralsk Henseende kom langt flere Lag af Samfundet til gode. I de lærde Kredse og i det højere Borgerskab gjorde *en friere og naturligere Strømning* sig gældende. Den kom fra Frankrig og medførte en stærk Paavirkning af dette Lands Kultur og Sprog. Det var ganske vist en kølig og lidet højtstræbende Tidsaand, der lagde Vægten paa det nyttige og fordelagtige, med eet Ord paa det rationelle. Den var i Pagt med den Naturvidenskab, der blomstrede op i Holland og Frankrig fra Midten af d. 17. Aarhundrede; den gav sig ogsaa Udtryk i den paa rent verdsligt Grundlag byggende Naturret, som sejrede med Forkæmpere som Hobbes og Pufendorf. Herhjemme slog denne Retning dog først rigtigt igennem paa Holbergtiden efter den store nordiske Krig, og den blev derfor mindre karakteristisk for den ældre Enevældes Tid, 1660—1720. I denne Overgangsperiode brydes den gamle Paavirkning fra Tyskland med Strømningerne fra Vesteuropa, og den første maa endnu betegnes som den stærkeste.

Et ejendommeligt Vidnesbyrd om, hvor langt den moderne Tankegang dog allerede var naaet, frembyder »*den Thistedske Besættelse*«

1696—98. Endnu herskede i Provinsbefolkningen Heksetroen, saa at en Præst i Thisted, Mag. Oluf Bjørn, for at hævne sig paa en rig Borgerkone, der havde nægtet at give ham sin Datter til Ægte, med Held kunde beskylde hende for Hekseri. Han fik fat i et Par fattige Kvinder og et ti Aars Pigebarn og fik dem indbildt, at de ved Borgerkonens Hekseri var »besatte«. Ved en Art Hypnose opstod der en hel Besættelsesepidemi i Thisted, og den lokale Herredsfoged dømte endog en gammel Kone til Baalet for Hekseri. Men nu tog Bispen over Stiftet Jens Bircherod fat paa Sagen og fik en Undersøgelse i Stand i Aalborg. En Betænkning indhentedes fra det medicinske Fakultet i København, som udtalte sig for, at det drejede sig om rent Bedrageri, og Enden paa det hele blev, at Højesteret 1698 dømte Oluf Bjørn fra Embedet og til Livstidsfængsel, mens de to mest skyldige Kvinder fik Tugthus paa Livstid. Den Thistedske Besættelsessag er et interessant Vidnesbyrd om, hvilket Fremskridt den kritiske Sans havde gjort i Landet i de sidste halvhundrede Aar, men kun inden for de højere Klasser, der ikke længer viste samme Lettroenhed og paniske Rædsel som under Dinas Proces. Hvorledes det stod til i den lavere Befolkning, fremgaar af Viborgbispen Henrik Gerners Advarsel 1700 mod »adskillige Superstitioner, med Signen og Manen og især med Sold og Saks at løbe om for det, som kan være bortstjaalet, hvorudover det ofte kan falde paa den uskyldige, saa at Satan (!) derudi kan have sit Værk«. Der skulde gaa lang Tid hen, før det lykkedes at komme den Slags til Livs paa afgørende Maade.

Det mest karakteristiske for den sidste Halvdel af Aarhundredet er dog en Tilbagetrængen af Individualismen og en større Forstaaelse af *Helhedens Ret* over for den enkelte. Baggrunden herfor er de store politiske Begivenheder, der maatte vække den sløveste og fremkalde Forstaaelsen af det materielle og aandelige Fælleseje:

»En Dansk er ej saa dum og slet,
har ej saa tyk en Tunge,
han jo paa sin Manér saa let
som andre Folk kan sjunge,«

siger Anders Bording, og om den fælles Kærlighed til Sproget vidner desuden alle Tidens Digtere fra Kingo til Gerner og Peder Syv, naar de dedicerer deres Skrifter til Dronning Charlotte Amalie som »Landsens Moder og de danskes Elskerinde«. Kærligheden til Riget møder vi samtidig et typisk Eksempel paa i Laurids Kocks Danevirkevise om Tyre Danebod. Stærkest kommer vel denne Fædrelandskærlighed frem

hos Digterne Henrik Gerner og Thomas Kingo i deres Vers om den skaanske Krigs Bedrifter, tit ganske uden Brod mod Fjenden, som naar Kingo tiltaler det nyvundne Gotland med Ordene:

»Eja, hvor er det længe,
fra sidst vi talte ved i dine fede Enge;
du tøsser (= to Gange) femten Aar har fundet Vinterkuld
og ej udfrøsset dog din gamle Herres Huld.

Hvor nødig tog du an det fremmed Herskabs Byrde,
hvor nødig kvitted du din danske Slægt og Hyrde,
den Tid, vi skiltes ad, din Tand i Læben bed,
og slutted dit Farvel i Graad og Lydighed.

Mens Gud imidlertid vor Danmark haver signet,
at det har rettelig den trevne Palme lignet,
som dejlig skyder sig om hendes Trykkesten
og sætter Spirer til sin ønskte Sejergren.«

Her er i jævne Ord peget paa Danskens Sejghed og hans Evne til at sætte Modtryk mod Tryk, ligesom det til visse er Vidnesbyrd om godt naboligt Sindelag, naar Gerner siger om Slaget ved Lund:

»Her ligger kække Mænd, hvis Ben og Blod er blandet
iblandt hinanden saa, at ingen siger andet,
end de er af een Slægt, de var og af een Tro,
dog kunde de med Fred ej hos hinanden bo«.

Derfor vender Kingo sig voldsomt mod den svenske Borgmester i Landskrona Valentin Korn, fordi han paa moderne algermansk Vis havde talt om »den gamle svenske Gud«, og tilraaber ham:

»Er Gud ej altid Gud? Saa vel hos dem, han kender
med Ris og Revselse, som dem hans Himmelhænder
til Skyen løfter op«.

Thi det er den anden Ejendommelighed ved Tankegangen i Aarhundredets Slutning, at denne Almensans bygger paa *et inderligere religiøst Grundlag,* end man tidligere mødte. Mens det paa Christian IV's Tid havde været Moraliseringen, som dominerede i Digtningen (»Simplicisten« i Modsætning til »Renkenisten«), især paa Basis af en god Portion Selvretfærdighed, bliver Gudstroen stærkere og stærkere efter 1660, indtil den kulminerer i Kingos Salmer. Kun en Soldat som Jens Steen Sehested kan nu sige: »Hvad er Dyden, Kunst, Mod og Skikkelighed uden Penge? Et foragteligt Husgeraad.« Men hos de

øvrige *indgaar Gudstroen en nøje Forbindelse med Kongetroen,* hvorunder atter Samfundsfølelsen skjuler sig. Det fremtræder endog i Vitus Berings Digt »Det ostindiske Skibs lykkelige Hjemkomst« (i Anledning af den prosaiske Begivenhed, at man faar en Ladning oversøiske Varer heldigt hjem fra Indien); i Gerners Oversættelse af den gamle græske Digter Hesiodos' »Arbejder og Dage«; men mest fuldttonende og inderligt i hele Kingos Digtning. Man kan spørge, om det er en Tilfældighed, at noget af det mandigste Blod, Datiden kender, det skotske, rinder i begge de sidstnævntes Aarer. Over Portbuen til Kronborg læser man endnu Kingos Velkomsthilsen:

Thomas Kingo og Hustru Birgitte Balslev. Epitafierelief i Faugde Kirke, udført af Th. Quellinus.
Efter Afstøbning paa Frederiksborg.

Trin ind, *om du est værd,* sig lader op min Bue
at aabne Pladsen til et kronet Slot at skue,«

den, som ender med Slutningsakkorden, Bølgens Skvulpen mod Næsset:

»Gud give Kongen og hans Slægt en evig Rod,
saa længe Øresund skal kysse Kronborgs Fod«.

Her er det enkelte Individ sat paa sin beskedne Plads, og gennem Kingos Salmedigtning gaar den samme stærke monarkiske Tone; Jesus er for ham først og fremmest »Høvding, stor i Englehjem« og »Livsens Himmelhelt«, og han glemmer aldrig, næst efter at bede for Kirken, at mindes Kongen (»lad i Kongens Sal og Sæde ingen Modgangs Skygge gaa«; eller »gør vor Konge stærk og stor, sæt hans Land i Fred og Flor, lad hans Raad af Visdoms Kilde øse Kraft og øse Snille«). For Kingo findes der et velordnet Samfund, der strækker sig fra Jorden til Himlen, og inden for hvilket den himmelske Monark rækker sin jordiske Stedfortræder Haanden til fælles Virken. Men Digterens varige Betydning er dog en anden og større. Ingen dansk Digter — ene Grundtvig undtagen — har som

han forstaaet at vise det danske Folk Forskellen paa det store og det smaa; han har — med Baroktidens Udtryksmidler, men med meget mere Aand end denne — vidst at tvinge det i Knæ for det uendelige og det ophøjede. Gud er ikke alene det gamle Testamentes Jehova, »Hærskarers Gud«, »du Herre Zebaot, vor Klippe, Skjold, vort Værn og Slot«; han er tillige »det Rigdoms Dyb, jeg ikke veed med al min Sans at fatte«, eller, som de berømte Linier lyder:

»Utallig saasom Sand
og uden Maade,
som Havets dybe Vand
er Herrens Naade«.

Hans Menighed er »Guds Kirkesnekke, en liden Flydebaad«, eller »Kirkeagren«, bedækket med Ukrudt; Snekken omtumles af Bølgerne, men gaar ikke under; Agrens Sæd vil trods alt vokse op og sætte Frugt.

Men den religiøse Følelse skulde hos Kingo ende med at tage Vejret fra den statslige; eller var det saaledes, at Historiens gamle Grundmotiv, *Spændingen mellem Enkeltindivid og Helheden,* udløstes i en Hævdelse af det rent menneskelige? Som den stridbare Natur, Kingo var, endte han i Træthed og Lede ved alt jordisk og en Forstaaelse af, at

›Kroner og Scepter i Demantsspil lege,
Leg er dog ikke den kongelig Dragt;
tusinde Byrder i Kronerne hvege (bevæge sig hid og did),
tusindfold Omhu i Scepterets Magt;
Kongernes Bo
er skøn Uro,
Himlen alene gør salig og fro«.

Nu forstod han, at »Vælde og Visdom og timelig Ære, Styrke og Ungdom i blomstrende Aar / højt over andre kan Hovedet bære, falder dog af og i Tiden forgaar«; at alt er »Forfængelighed«, og at »Saligheds Frø« kun kan »blomstre paa Himmerigs dejlige Ø«.

Om nogen Sinde, er det ved Kingo berettiget at betragte en Digtning som karakteristisk for vedkommende Tids Livssyn. Det danske Folk har ført Beviset herfor ved at knæsætte »Kingos Salmebog« og med den største Trofasthed trods stadige Kampe fra Autoriteternes Side holde fast ved den lige op til det 19. Aarhundrede. Fra alle Sider møder man Vidnesbyrd om, hvor meget Gudstroen betød for Tiden før 1700, selv om man levede i Ortodoksiens (Rettroenhedens) Tidsalder. Det gælder om de to berømte Livsfanger Leonora Christina og Griffenfeld, hvem »Gud blev alene huld«; men det lyder tillige

som et Ledemotiv gennem Dagbøger og Erindringer, som de foreligger fra Enevældens trofaste Embedsmænd, Landsdommer Johan Monrad, Notarius Rasmus Ærebo og Sorenskriver, tidligere Lakaj Mathias Skaanlund. Man har undret sig over, at disse som Regel »snarere stræber at gøre deres Stand eller Stilling Ære end at indlægge sig Ære for sin egen Person« (Georg Brandes). Bemærkningen er rigtig og finder sin Forklaring i, at Personligheden under den enevældige Styrelse trængtes tilbage, undtagen netop paa det religiøse Omraade, men til Gengæld her søgte fri Udfoldelse, fordi dette var saa at sige den eneste aandelige Interessesfære. I Thomas Kingo sætter Tidsalderen sin skønneste Blomst; han har i Ulykkernes Tid lært Folket den store og stærke Følelse, og den mandige Tone, som han slog an, klinger fra ham gennem Johannes Ewald ned til det 19. Aarhundredes store Digtere, først og fremmest til N. F. S. Grundtvig.

LITTERATUR

Samlede Skildringer af Hovedafsnit:

J. A. Fridericia: »Adelsvældens sidste Dage« (1894). — *Edv. Holm:* »Danmark — Norges indre Historie 1660—1720« I — II (1885 f.). — *Samme:* »Danmark—Norges Historie i Frederik IV's sidste Regeringsaar« (1891). — *Fridericia* i »Danmarks Riges Historie« IV. — *Holm* smst. V. — *Georg Waitz:* »Schleswig-holsteinische Geschichte« (til 1658). — *P. v. Hedemann-Heespen:* »Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit« (1926). — *Yngvar Nielsen* i »Norges Historie« 1588—1660. — *Osc. Alb. Johnsen* smst. 1660—1746. — *Sverre Steen* i »Det norske Folks Liv og Historie gjennem Tiderne« V—VI [Tiden 1640—1770] (1930 og 1932).

Enkelte Tidsafsnit, Personer og Tildragelser (herunder Krigshistorie):

Dansk biografisk Leksikon. — K. C. Rockstroh: »Udvikl. af den nationale Hær i Danmark« (1909 ff.). — *H. D. Lind:* »Kong Frederik III.s Sømagt« (1896). — *S. Birket-Smith:* »Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie« I—II (1879 ff.). — *Thyra Sehested:* »Hannibal Sehested« I—II (1886). — *E. Gigas:* »Rebolledo« (1883). — *Levin Carlbom:* »Karl X Gustaf. Från Weichsel till Bält etc.« (1910). — *A. Stille:* Fälttåget i Skåne och Halland 1657« (Hist. Tidsskr. f. Skåneland II). — *C. G. Weibull:* »Freden i Roskilde« (smst. III). — *S. A. Sørensen:* »Kjøbenhavns Belejring og Fyns Gjenerobring« (1896). — »Mindeskrift i Anledn. af Stormen paa Kbhvn.« (1909). — *H. Rørdam:* »De dansk-norske Studenters Deltagelse i Kbhvn.s Forsvar« (1855). — *St. Rosznecki:* »Polakkerne i Danmark« (1896). — *J. Bidstrup:* »Østifternes Købstæder under Krigen 1657—60« (Arkiv og Museum I—II).

J. A. Fridericia: »Frederik III og Enevældens Indførelse« (Hist. Tidsskr. 5. R. VI). — *J. O. Evjen:* »Die Staatsumwälzung in Dänemark 1660« (1903) (jfr. *Fabricius:* »Kongeloven« S. 154—192). — *C. O. Bøggild Andersen:* »Statsomvæltningen i 1660« (1936). — *Chr. Bruun:* »Gunde

Rosenkrantz« (1885). — *Samme:* »Kaj Lykke« (1886). — *Samme:* »Curt Sivertsen Adelaer« (1871). — *P. Holck:* »Cort Adeler« (1934). — *Kn. Fabricius:* »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige« I—II [1645—76] (1906).

N. D. Riegels: »Femte Christians Historie« (1792). — *Kn. Fabricius:* »Griffenfeld og Fuenmayor« (Hist. Tidsskr. 8. R. II). — Værker om Griffenfeld af *Odin Wolff* (1820), *O. Vaupell* (1880 ff.), *A. D. Jørgensen* (1893) og *Kn. Fabricius* (1910). — *N. P. Jensen:* »Den skaanske Krig 1675—79« (1900). — *A. Stille:* »Fälttågen i Skåne 1676—79« (Sv. Hist. Tidsskr. 1901). — Diskussionen om Chr. V i Slaget ved Lund mellem *Stille* og *Jensen* i Sv. Hist. Tidsskr. 1898 og Dansk Hist. Tidsskr. 7. R. II. — *Chr. H. Brasch:* »Om Robert Molesworths Skrift »An account of Denmark, as it was in the year 1692« (1879). — *Andr. Højer:* »König Friedrich des Vierten glorwürdigstes Leben« I—II. (1829). — »Bidrag til den store nordiske Krigs Hist., udg. af *Generalstaben* I—X. (1899—1934). — *A. Stille:* »Kriget i Skåne 1709—10« (1903). — *Bergersen:* »Tordenskjold« (1925).

Finansvæsen:

C. Christiansen: »Bidrag t. dansk Statshusholdnings Hist. under de to første Enevoldskonger« I—II (1908—22). — *Samme:* »Den store Revisionskommission og deres Forløbere« (Hist. Tidsskr. 7. R. IV).

Rets- og Statsforhold:

V. A. Secher i »Vejledende Arkivregistraturer I« (1886). — *Kn. Fabricius:* »Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr« (i »Den danske Centraladministration« 1921). — *Samme:* »Kongeloven« (1920). — *A. D. Jørgensen:* »Om Kongelovens Arvefølge« (Hist. Tidsskr. 5. R. VI).

Økonomi, Priser og Møntvæsen:

Handb. der Wirtschaftsgeschichte, herausg. v. *G. Brodnitz:* »Dän. Wirtschaftsgesch.« S. 80—314 (af *V. H. Larsen* og *Alb. Olsen*). — *Alb. Olsen:* »Dansk merkantilistisk Erhvervspolitik (Skandia III). — *V. Falbe-Hansen:* »Hvilke Forandringer er der siden Amerikas Opdagelse foregaaet i Priserne paa Dmks. væsentligste Frembringelser og paa Arbejdslønnen her i Landet?« (1869). — *V. Scharling:* »Pengenes synkende Værdi« (1869). — *Axel Nielsen:* »Dänische Preise« (Jhrb. f. Nationalök. u. Stat. 3. F. XXXI). — *J. Wilcke:* »Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III« (1625—70) (1924). — *Axel Nielsen:* »Specier, Kroner og Kuranter« (1671—1726) (1907).

Landboforhold og Bønder:

C. Christensen (Hørsholm): »Agrarhist. Studier« I—II (1886—91). — *J. A. Fridericia:* »Hist. Unders. over Dmks. Landboforhold i 17. Aarh.« (Hist. Tidsskr. 6. R. II). — *Johs. Steenstrup:* »Nogle Unders. om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid« (Hist. Tidsskr. 5. R. VI). — *Samme:* »Vornedskabet hos den danske Bonde« (smst.). — *Samme:* »Den danske Bonde og Friheden« (1888). — Drøftelse mellem *Edv. Holm* og *O. F. C. Rasmussen* om Landmilitsen og Stavnsbaandet i Hist. Tidsskr. 5. R. IV—VI. — *Gustav Bang:* »Kirkebogsstudier« (1906). — *Henrik Pedersen:* »Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardsbedriften i sidste Halvdel af d. 17. Aarh.« (Hist. Tidsskr. 8. R. VI). — *Samme:* »Ødegaarde« (i Festskrift til Edv. Holm, udg. af Hist. Foren.). — *Samme:* »Det danske Landbrug paa Grundlag af Christian V.s Matrikel 1688« (1928). — *C. Th. Zahle:* »Den danske Husmand« (1910). —*Fridl. Skrubbeltrang:* »Hus-

mand og Inderste« (1940). — *Troels Fink:* »Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770« (1941). — *Jens Jessen:* »Die Entstehung u. Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein (Zeitschrift d. Gesellsch. für schl.-holst. Geschichtsforschung Bd. 51—53). — *Werner Sombart:* »Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus« I—II (1913). — *Kn. Fabricius:* »Et Storgods' Historie« (Jægerspris) (Fr.borg Amts Aarb. 1929). — *Hans H. Fussing:* »Gessingholm 1609—1663« (Hist. Tidsskr. 10. R. III). — Forskellige Godsmonografier. — *Vilh. Lorenzen:* »Dansk Herregaardsarkitektur i d. 16. og 17. Aarh.« (1921).

Adelen:

Gustav Bang: »Den gamle Adels Forfald« (1897), samt Forf.s Polemik herom med *M. Rubin* og *A. Thiset* i Hist. Tidsskr. 7. R. I—II. — *Henry Bruuns* utrykte Afhandling om Højadel og Lavadel. — *W. Mollerup* og *Fr. Meidell:* »Billeætens Historie« I—II (1887 ff.). — *L. Bobé, G. Graae* og *Fr. J. West:* »Danske Len« (1916). — *Vilh. Lütken:* »Bidr. til Langelands Historie« (1919).

Byer og Byerhverv:

P. Munch: »Købstadstyrelsen i Danmark 1619—1848« (1900). — *C. Nyrop:* »Den danske Enevoldsmagt og Lavene« (1909). — *Samme:* »Bidrag til den danske Industris Hist.« (1873), samt mange flere Skrifter om Industri og Lavsvæsen. — *Alb. Olsen:* »Staten og Lavene« (Hist. Medd. om Kbhvn. 2. R. III). — *Samme:* »Bybefolkningen i Dmk. paa Merkantilismens Tid« (1932).

O. Nielsen: »Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse« IV—VI (1885—92). — *Samme:* »Kjøbenhavn paa Holbergs Tid« (1884). — *C. Bruun:* »København« II (1890). — *E. Marquard:* »Københavns Borgere 1659« (1920). — Forskellige Købstadmonografier.

Kirke og Aandsliv:

Brandt og Helveg: »Den danske Psalmedigtning« (1846—47). — *Vilh. Bang:* »Præstegaardsliv« (1891). — *Samme:* »Latinskoleliv og Studenterliv« (1892). — *Carl S. Petersen* og *Vilh. Andersen:* »Ill. dansk Litteraturhistorie« I—II (1916 ff.). — *J. Paludan:* »Danmarks Litteratur mellem Reform. og Holberg« (1896). — *A. D. Jørgensen:* »Niels Stensen« (1884). — *Georg Brandes:* »Ludvig Holberg« (1884). — *E. C. Werlauff:* »Hist. Antegnelser til Holbergs atten første Lystspil« (1858).

Kilder og Kildesamlinger:

Suhms Samlinger (1779—95) (særlig II, 3: Durells Relation om Danmark). — *Danske Magasin* (særlig Nye da. Mag. VI: Breve fra Peder Juel; 3. R. IV: Chr. Skeels Dagbog; 4. R. IV: »Fyrstelig Tankering«; 4. R. VI: Brandenborgske Relationer 1670 ff.; 5. R. I: Reformforslag fra Chr. V.s første Tid; 5. R. II: Breve til Peder Juel; 5. R. V: To Breve om 1660; 6. R. II: Franske Memoirer fra vor første Enevældetid). — Danske Samlinger. Udg. af *Chr. Bruun, O. Nielsen, A. Petersen* og *S. Birket-Smith* 1.—2. Rk. (1865—79). — *P. W. Becker:* »Samlinger til Danmarks Historie under Frederik III« I—II (1847—57). — *L. Laursen:* »Danmark-Norges Traktater« IV—VII. — Geheimeraadets Protokol 1670—76 (Geh. arch. Aarb. VI). — *J. Lindbæk:* »Aktstkr. og Oplysn. til Statskollegiets Hist.« I—II (1903—10). — »Kongeloven«, udg. af Rigsarkivet (1886). — *E. Marquard:* »Kgl. Kammerregnskaber fra Fr. III's og Chr. V's Tid« (1918). — »Kong Christian V's Testamenter«, udg. af *Worsaae* (1860). — *V. A. Secher* og *Chr. Stöchel:* »Forarbejderne til

Christian V's danske Lov« I—II (1891—94). — »Christian V's danske Lov«, udg. af *Secher* (1891 og oftere).

Leonora Christina Ulfeldts »Jammersminde«, først udg. af *Birket-Smith* (1869), senere Udgaver af *O. Andrup* og *Johs. Brøndum-Nielsen.* — »Otto Sperlings Selvbiografi«, udg. af *Birket-Smith* (1885). — »Jørgen Bjelkes Selvbiografi«, udg. af *Fridericia* (1890). — »Ditlev Ahlefeldts Erindringer«, udg. i Overs. af *Bobé* (1922). — »Joh. Monrads Selvbiografi«, udg. af *Birket Smith* (1888). — »Journalen van de Admiralen van Wassenaer-Obdam en de Ruyter«, udg. af *G. Grove* (1907). — »Rasmus Æreboes Selvbiografi«, udg. af *Grove* (1889). — »Biskop Bircherods Dagbøger«, udg. af *C. Molbech* (1846). — »Gyldenløves Lakaj (Mathias Skaanlunds Selvbiografi)« (Clausen og Rists Memoirer og Breve XVII). — *Sthen Jacobsen:* »Den nordiske Kriigs Krønicke«, udg. af *M. Weibull* (1897) (se Kn. Fabricius i »Frem« 1927). — »Un voyage en Danemark en 1702« (af *de Vrigny).* — »Christian V's Dagbøger 1689—91« (Nyt hist. Tidsskr. I—II), »1692—93« (Geh. arch. Aarsberetn. VI—VII), »1694« (Da. Mag. 5. R. IV), »1696« (Nyt hist. Tidsskr. II); hans »Dagjournaler« 1695—99 (Da. Mag. 6. R. II).

IV

HANS JENSEN

CHRISTIAN VI's OG FREDERIK V's TID

1. Kongerne og Kongehuset.

En enevældig Konges Død kunde skabe ikke blot en formel, men en reel Forandring. For Tronskiftet 12. Oktober 1730, da Christian VI (1730—46) afløste Frederik IV, er det karakteristisk, at de officielle Lovtaler over den afdøde Monark for en Del blev meget forbeholdne; man regnede med en ny Aand i Styrelsen og forudsatte, at en altfor overstrømmende Lovprisning af den hedengangne Enevoldshersker ikke vilde behage Efterfølgeren, hvis Ord nu var blevet Lov i Landet. Sjællands Biskop og Stiftsprovst undlod end ikke i deres Taler at komme med ret skarpe Hentydninger til den døde Konges Privatliv.

Haardest ramt ved Frederik IV's Død var hans Enke, *Anna Sofie,* den dristige Undersaat, der havde ladet sig gøre først til Kongens Medhustru, siden til hans Dronning. Frygtende det værste og i Haab om ved Ydmyghed at vinde Skaansel tilskrev hun 1. November 1730 Christian VI et Brev, hvori hun ganske lagde sin Fremtid i hans Haand, overlod ham at raade over hendes Person, Ejendom og Midler og oven i Købet ikke forsømte at bede ham om at tilgive hende det strafværdige Liv, hun havde ført som »Hertuginde« (Kongens Hustru til venstre Haand). Efter Modtagelsen af denne Skrivelse kunde Christian VI betragte sig som løst fra de vidtgaaende Forpligtelser, Frederik IV's af ham selv bekræftede Testamente paalagde ham over for Anna Sofie, men synes tillige i nogen Grad at have ladet sig formilde ved den uforbeholdne Underkastelse. Sin endelige Beslutning om Enkedronningens Fremtidsskæbne traf han ved et Reskript af 11. November. Den unge Konge lod sin Stifmoder høre, hvilken Forargelse hun havde givet ved »mangeaarigt offentligt Ægteskabsbrud« og ved den senere Formæling og Kroning, som hun — paastod han — havde afnødt hans Fader; han fremhævede, hvor meget han havde maattet døje ved at se sin Moder plaget i levende Live og forhaanet efter hendes Død, medens han selv kun havde haft et stille Suk at sætte imod

Clausholm.

Anna Sofies Magt; ja, han sigtede Enkedronningen ikke blot for ved sine Laster at have hævet sig over ham og hele det kongelige Hus, men ogsaa for under hans Faders mangeaarige Svaghedstilstand offentligt at have anmasset sig den kongelige Magt og søgt at berige sig ved de fortrykte Undersaatters Sved!

Det var en grusom Salve mod den ulykkelige Enke, og Kongen saa ikke, hvorledes han skød over Maalet ved sine overdrevne Sigtelser, og lige saa lidt, i hvilken Grad han stillede sin Fader i det ynkeligste og uretfærdigste Lys som en legemlig og aandelig Svækling, der havde ladet Dronningen regere. Imidlertid sluttede det haardt dømmende Reskript med en Udtalelse om, at Kongen »af lutter kongelig Naade, Godhed og Mildhed uden paa nogen Maade at være forpligtet dertil« vilde indrømme Anna Sofie, at hun maatte bevare Dronningetitlen, dog uden Ret til at kalde sig Dronning af Danmark og Norge, og at hun fik overdraget Godset Clausholm, der havde tilhørt hendes Fader, frit for alle Skatterestancer foruden en aarlig Apanage paa 25 000 Rdl. og een Gang for alle 100 000 Rdl. Til Gengæld skulde hun forpligte sig til altid at bo paa Clausholm, som hun ikke maatte forlade uden kongelig Tilladelse. Hvad hun ejede, maatte hun aflevere til Kongen, der heller ikke forsømte at afkræve hende det Eksemplar af Frederik IV's Testamente, hun havde i Eje, ligesom ogsaa de Breve, han selv som Kronprins havde skrevet til hende — Breve, der selvfølgelig var holdt i en noget anden Tone end den Skrivelse, hvori han nu havde givet Luft for sine længe skjulte Følelser.

Efter Christian VI's Opfattelse af Ægteskabets Hellighed havde hans Faders gamle Frille vanæret Dronningekronen ved at sætte den paa sit Hoved, og det var maaske derfor, hans egen Dronning, *Sofie Magdalene,* maatte have en ny Krone at bære ved Kongeparrets højtidelige »Salving«, der fandt Sted under stor Pragtudfoldelse i Frederiksborg Slotskirke 6. Juni 1731. Sjællands Biskop *Christen Worm* talte ved denne Lejlighed, efter udtrykkelig Ordre, til Enevældens Forherligelse; han fremhævede Underdanighed, Lydighed og Kærlighed over for Kongen som nødvendige kristelige Dyder, nøje forbundet med Lydighedspligten over for Gud, og udviklede veltalende, hvilket Gode Gud havde skænket »disse Riger og Lande ved at benaade dem med de bedste Konger under Solen«, og hvorledes Gud havde ladet Christian VI »blive født af den ældste, ædleste og ypperste Kongestamme, ikke alene i Kristendommen, men endog i den ganske bebygte og bekendte Verden«. Det var altsammen Talemaader, der giver et karakteristisk Udtryk for dansk Royalisme i disse Tider; i Biskoppens Mund forbandt de sig naturligt med den Formaning til Kongen, at han dog, skønt han var en Gud paa Jorden, skulde huske paa sit umaadelige Ansvar og erindre, at han var et Menneske og derfor en Orm, om end ganske vist en kronet Orm!

Krone udført til Dronning Sofie Magdalenes Salving 1731. Rosenborg.

En saadan Formaning kunde ikke støde Christian VI, hvis hele Karakter og Tænkemaade var præget af en dyb og rodfæstet *Religiøsitet,* der gjorde ham til den store Beskytter af Pietismen i Danmark, Indremissionsmanden i den oldenborgske Kongerække, kunde man fristes til at sige. Meget oplysende for Christian VI's Personlighed er en Række Breve, han har skrevet til en tysk Fætter og fortrolig Ven, Grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode. Man finder i disse Breve mange gudfrygtige Betragtninger og ogsaa Vidnesbyrd om den haarde Sjælekamp, det havde kostet Christian VI at finde Hvile i Troen. Han skriver i et Brev fra sin sidste Levetid: »Det er dog en stor Ting at være forsonet med Gud; i Sammenligning dermed gælder Alverdens Kongeriger intet.«

Christian VI's Religiøsitet ytrede sig i hele hans Tænkemaade og

Optræden og ganske særlig i den alvorlige Pligtfølelse, hvormed han gik op i sit Kald; naar han gik til Statsraadet, bad han Gud være hans Raadgiver, og naar han forlod det, bad han, at han vilde velsigne de tagne Beslutninger.

Saa umuligt det er at se noget straalende i Christian VI's mest iøjnefaldende Regeringshandling, Stavnsbaandets Indførelse, lige saa umuligt vil det være for en Historiker at kaste nogen som helst Glans over denne Konges *Person*. Dertil var han alt for tør, fantasiløs og kantet som Menneske, alt for lidt overlegen som Regent. Paa Grundlag af Brevene til Stolberg er han bleven skildret som »det stilfærdige Stuemenneske, der gruer for alt, hvad der vækker Larm og vækker Opsigt«, og som »den rastløse Arbejder inden for sit Kabinets fire Vægge, der fortaber sig i Smaating lige saa let, som han fordyber sig i vigtige Statssager«, og som »den enevældige Monark, der dog ofte er saa raadvild og ængstelig, at han i hvert enkelt Tilfælde maa høre Alverdens Betænkninger, inden han kan tage en Beslutning«. Heller ikke i det ydre var der noget mandigt eller kraftfuldt over ham. Hans Skikkelse var lille og spinkel, hans Stemme pibende, og i hans Ansigt var de oldenborgske Træk ligesom ført ud i deres Karikatur. Man sporer allerede hos Christian VI den Degeneration, der skulde give sig saa grelle Udslag hos hans Søn og Sønnesøn; hos ham selv er det, som om Pligtfølelse og Religiøsitet endnu holder sammen paa Personligheden og hindrer dens Opløsning.

Christian VI levede efter alt at dømme i et særdeles lykkeligt Ægteskab med den Hustru, han i sin Ungdom havde valgt sig, ikke af politiske Grunde, men ud fra sit Hjertes Tilbøjelighed og vel ikke mindst, fordi hun var hans Aandsfrænde, troende Pietist som han selv. Dronning *Sofie Magdalene* var ved sin Fødsel en af Tysklands allermindste og allerfattigste Prinsesser, Datter af en forgældet Markgreve af Kulmbach-Bayreuth, og det var et mægtigt Avancement for hende at blive Dronning over det Rige, der strakte sig fra Nordkap til Elben. Det er ikke at undre sig over, at hun trak sin Moder og andre fattige Slægtninge ind i Landet og lod dem forsørge ved Hoffet i København. Naar hun er blevet den mest upopulære Dronning i Danmark siden den af Folkevisen smædede Bengerd (Berengaria), maa det have ligget i visse frastødende Egenskaber ved hendes personlige Væsen. Noget, der i særlig Grad skulde kunne være nedsættende for hendes Eftermæle, er i Virkeligheden ikke bekendt.

Hendes Tyskhed kan man ikke godt bebrejde hende, da hun, en tyskfødt Prinsesse, blev gift med en dansk Konge, der var omtrent saa tysk som hun selv. Christian VI forstod selvfølgelig Dansk, og i nogle Regeringssager resolverede han paa vort Sprog, men han talte

Christian VI med Familie.
Maleri af Marcus Tuscher. Rosenborg.

og skrev helst Tysk, og i Hoffets Sale hørtes næsten intet Dansk, et Forhold, det dog vil være uretfærdigt at bedømme ud fra Nutidens nationale Forudsætninger og uden at tage Hensyn til, at Tysk den-

gang var meget stærkt udbredt blandt de fornemme i Landet og i borgerlige Kredse. Det bør her nævnes, at det var Christian VI, der gav Befaling til, at Præster og Skolelærere i Mellemslesvig skulde være det danske Sprog mægtige. Nogen Tanke om at lade Tysken fortrænge Dansk nærede han afgjort ikke.

At saavel Dronningen som Kongen lagde Vægt paa at omgive sig med den størst mulige *Pragt og Herlighed,* forklares tilstrækkeligt ved de Forestillinger, baade de selv og Tiden nærede om Kongedømmet. Hertil kom imidlertid den personlige Stivhed, der har været ejendommelig for dem begge; den har i høj Grad uddybet Kløften mellem dem og Folket. Det umiddelbart menneskelige Indtryk var her afgørende og kunde ikke opvejes ved den Mildhed og Humanitet, hvormed Kongens kristelige Sind i flere Henseender prægede Styrelsen. Der er begaaet mange Overdrivelser, naar Talen har været om Forholdene paa Christian VI's Tid; en Kendsgerning er det, at der paa Slotspladsen i København 60 Alen fra Slottets Mure var udspændt Jernkæder mellem Støtter, og at der mod Ridebanen fandtes et rødmalet Bolværk. Saaledes blev Folk holdt paa respektindgydende Afstand, selv om Afspærringens Formaal maaske blot var at undgaa Vognlarmen. Foran Slotsporten holdt altid to Hestgardister med dragne Pallasker, et imponerende Skue, der kan have bidraget til, at Folk, som Overleveringen vil vide, blottede Hovedet, naar de gik over Slotspladsen. Naar Kongen og Dronningen kørte gennem Københavns Gader, var deres Vogn omgivet med Husarer og altsaa ikke til at komme nær. Med saadanne Foranstaltninger stemmede det godt, at Kongen ønskede at se den mest underdanige Form i alle Henvendelser, ogsaa naar de kom fra hans nærmeste Omgivelser. Selv hans Svigermoder og Svogre betjener sig af de ydmygste Vendinger over for ham, og i de Breve, han og Dronningen har haft Anledning til at veksle med hinanden, er Ærbødigheden gensidig. Efter Christian VI's Forudsætninger kunde det ikke stride mod hans Gudsfrygt, at han i saa høj Grad betragtede sig og Dronningen som Herrens salvede med naturligt Krav paa en helt anden Hensyntagen i enhver Henseende end andre dødelige.

Et saa stift og ceremonielt Hofliv kunde ikke være videre morsomt, og tilmed fulgte det af Kongeparrets religiøse Tankegang, at Hoffet blev mere præget af Andagtsøvelser end af Festligheder. Dets klosterlige Stilhed afbrødes kun af Udflugter og Rejser. Kongen var tilbøjelig til at se noget syndigt i al verdslig Selskabelighed, og end ikke Kortspil fandt Sted paa de kongelige Slotte. Kun en Forlystelse som Jagten betragtede man, trods dens Blodsudgydelse, ikke som Synd, og Dronningen var en lidenskabelig Jæger. Hvor lidt enevældige hun og

Kongen midt i deres øde og tomme Pragt var over for deres egne Husfolk, derom giver Brevene til Stolberg pudsige Vidnesbyrd; Kongen klager f. Eks. over en uduelig og obsternasig Kokkepige, der ikke vil taale, at man siger det mindste til hende, og endog søger at skræmme sit høje Herskab ved Trusler om Selvmord! Det maa antages, at Christian VI's Hof i een Henseende har udmærket sig frem for andre Hoffer i Tiden, nemlig ved en Ærbarhed, der udvortes ogsaa har strakt sig til det underordnede Personale, men dog ikke var i Stand til at præge den Kronprins, der opdroges under disse Forhold.

Frederik V i Kroningsdragt.
Maleri af C. G. Pilo. Rosenborg.

Christian VI og Sofie Magdalene havde een Søn, den senere *Frederik V*, og en Datter, Louise, som det trods mange Anstrengelser først lykkedes at faa gift efter Faderens Død (med en lille Hertug i Thüringen). Kronprins Frederik var fra Barn en elskværdig, livlig Natur med megen Følelse for andre, men uden Anlæg for Pietisme. Han fik vistnok en streng Opdragelse og undervistes af dygtige Lærere, der betegnende nok alle var tyske med Undtagelse af, at en Franskmand lærte ham Fransk. Dansk synes slet ikke at have været noget Undervisningsfag for denne danske Tronfølger, der dog lærte sig Landets Sprog og kom til at bruge det lidt mere, end Faderen havde gjort. Af andre Kundskaber tilegnede han sig næppe flere end Prinser i Almindelighed; hvad der blev hans Styrke, var hans Elskværdighed og Jævnhed, det »folkelige« i hans Natur, der svarede godt til de ældre oldenborgske Traditioner, men var en Modsætning til hans Forældres Væsen og paa denne Baggrund ikke kunde andet end skaffe ham stor Popularitet.

Tyve Aar gammel ægtede Frederik en Datter af Kong Georg II af

England-Hannover, *Louise*. Dette Giftermaal var af politisk Oprindelse, men hilstes med Jubel af Befolkningen, og det unge Par passede vistnok ikke daarligt sammen. Det var to ligefremme Mennesker, og Louise, der straks efter sin Ankomst til Landet lagde sig efter Dansk, havde som sin Mand megen Evne til at gøre sig afholdt. Hvor de kom frem, vandt de Folk, og Louise blev lige saa elsket, som hendes Svigermoder havde været forhadt.

Dronning Louise.
Maleri af C. G. Pilo. Rosenborg.

Den 6. August 1746 døde Christian VI, tidligt ældet og svækket, ikke engang 47 Aar gammel. Idet Frederik V (1746—66) og Dronning Louise nu kom paa Tronen, var det forbi med Pietismens Herredømme ved Hoffet. Det kom atter til at gaa lystigt til med alle Slags Hoffester, baade Spil og Dans, Operaer og Skuespil. Jernlænkerne forsvandt foran Slottet, og alt blev mindre ceremonielt. Den gamle Professor og Komedieskriver Ludvig Holberg kunde med god Grund glæde sig over al den nye Lystighed og Frihed. Han fandt ikke noget bedre Sted for en Filosof end Frederik V's Hof, som han undertiden gæstede; »thi«, skriver han, »her kan man bivaane en høj Forsamling uden Maske, uden Sminke, uden afpassede Skridt og uden paa Skrømt satte Ord, saa at man ved et kongeligt Hof ser den naturlige Simplicitet«.

Dronning Louise blev Moder til fire Børn, een Søn, den senere

Christian VII, og tre Døtre: Sofie Magdalene (senere gift med Gustav III af Sverige), Vilhelmine Caroline (senere gift med Kurfyrst Vilhelm I af Hessen-Kassel, en berygtet Despot) og Louise (gift med Landgrev Karl af Hessen-Kassel, en Broder til Kurfyrsten). Den 19. December 1751 døde Dronning Louise under en ny, ulykkelig Barsel. Sorgen over hende var grænseløs ligesom Spændingen i den Uges Tid, hun laa for Døden. »Det var den eneste Begivenhed,« skriver den samtidige Skildrer af Tidens Hofliv, Charlotta Dorothea Biehl, »hvori jeg har set, at alle Stænder i en Stat har vist sig som Søskende. Bedrøvelsen var almindelig; hvem der mødte hinanden, talte hinanden til med Taarerne i Øjnene; i otte Aar var der næppe blevet sendt saa mange og ivrige Bønner til Himlen som i de otte Dage.« Frederik V sad som utrøstelig ved Dødslejet, men allerede syv Maaneder efter holdt han Bryllup med sin anden Hustru, *Juliane Marie* af Braunschweig, en Dame paa 23 Aar, ganske smuk og velbegavet, men uden de fornødne Egenskaber til at magte Opgaven som Efterfølger af en Dronning, som efter den almindelige Opfattelse havde været en Engel. Juliane Marie fødte Frederik V en Søn, Arveprins *Frederik*, som hun lod opdrage paa Dansk af dansksindede Lærere, en ny Skik, som denne tyske Prinsesse har Æren af at have indført i Kongehuset.

Frederik V havde allerede i Dronning Louises Levetid staaet i Forhold til en Madam Hansen, der fødte ham fire Døtre og een Søn. Langt værre var det, at han i stigende Grad viste en fuldkommen Mangel paa Evne til at styre sine Lyster og Lidenskaber. Svag af Karakter var han vel af Naturen, og det havde selv ved hans Faders fromme Hof ikke manglet paa Pager og andre, der kunde bibringe et lærvilligt Prinsebarn alle Haande Unoder. Med Aarene blev Kongen forfalden til Drik, turede og svirede uden Hensyn til den ydre Anstand, søgte det laveste kvindelige Selskab og hengav sig til Orgier, hvorom der gik de værste Rygter. Længere og længere gled han ud i Tøjlesløshed; hans Helbred nedbrødes, hans Vilje og Aandsevner svækkedes, han blev næsten ude af Stand til at deltage i Regeringen; men under hans Forfald er det rørende at se ham bevare sine bedste menneskelige Egenskaber, ikke mindst Trofastheden mod Venner. Ingen Mand satte han mere Pris paa end *Adam Gottlob Moltke*, der allerede i Prinsetiden havde været hans faderlige Forsyn og Ven og efter Tronbestigelsen blev hans Overhofmarskal og almægtige Raadgiver. Moltke søgte med lempelig Haand at holde Kongens Udskejelser inden for taalelige Grænser, og i bevarede Breve fra Kongen til ham veksler Forsikringer om Troskab med Bønner om Tilgivelse for Forsyndelser eller Forløbelser. Et Brev, hvori Kongen underskriver sig som Moltkes »bestandig trofaste Søn og Ven Frederik R«, har føl-

gende Efterskrift: »Gud velsigne og bevare dig, min hjertenskære Ven — aldrig gøre det mere!«

Den 14. Januar 1766 døde Frederik V, ikke mere end 42 Aar gammel. »Saa bær da, Norden, din største Skat til Jorden« — lyder det i Johs. Ewalds Mindekvad til Ære for dette stakkels Menneske, og A. G. Moltke har skildret hans Død med disse Ord: »Han døde i mine Arme, gennemtrængt af Ærefrygt for Religionen, med den Berømmelse at have været en god og viis Regent, utrættelig som Fader for sit Folk og i at fremme dets Lykke, en stor Ven og Beskytter af Videnskaben og Kunsten og en kristelig og velgørende Menneskeven«.

Kunde Frederik V ikke gøre en personlig Indsats, saaledes som hans Fader havde formaaet, forstod han dog det, der var vigtigere for en Enevoldskonge, som ikke selv var et Geni: at vælge sig gode Raadgivere og at beholde dem.

2. Kongernes Raadgivere og Regeringsmaade.

Med Hensyn til de personlige Forhold i Regeringen betød Christian VI's Tronbestigelse en Omvæltning. Samtidig med at han fjernede Anna Sofie, fratog han hendes Kreds af Slægtninge og Venner deres høje Poster inden for Statsstyrelsen. Først og fremmest afskedigedes Dronningens Svoger, *U. A. Holstein-Holsteinborg,* som Storkansler; men han faldt dog ikke mere i Unaade, end at han fik en Pension, og hans Frue fik Lov til at bære Sofie Magdalenes Slæb ved Salvingen. Derimod afskedigedes Oversekretæren i det danske Kancelli, Christian Møinichen, uden Pension og under udtrykkeligt Forbud mod at komme Kongen for Øje. Af andre Afskedigelser kan nævnes, at Biskop *Bartholomæus Deichmann,* der havde staaet i stor Gunst hos Frederik IV og Anna Sofie, afskedigedes fra sit Embede som Biskop over Akershus Stift; denne meget verdslige Prælat, der hidtil havde haft til Opgave at undersøge uredelige Embedsmænds Færd, blev nu selv anklaget for Uærlighed.

Af Faderens Statsraad (Konseil) beholdt Christian VI kun *Chr. Ludvig von Plessen,* der havde været Modstander af Anna Sofie og nu fik overdraget Styret af Finanserne, en Opgave, der under Christian V havde været tildelt hans Fader, Chr. S. von Plessen (se S. 435 ff.). Som denne var Sønnen en dygtig Finansminister med Sparsommelighed og Orden som Grundprincipper, men han havde ikke let ved at omgaas Folk og var slet ikke »hoffähig« nok til et Hof som Christian VI's. Ved hans Side i Statsraadet anbragte Kongen hans

Broder og Meningsfælle i Forholdet til Anna Sofie, *Carl Adolf von Plessen,* der blev Overkammerherre ved det kongelige Hof, en Stilling, han ikke just egnede sig til; han var ikke pietistisk nok for Dronningen, ikke underdanig nok for Kongen.

Medlem af Statsraadet blev tillige en holstensk Adelsmand, Overhofmarskal *O. Blome,* Svigersøn af den afsatte Storkansler, og Baron *Iver Rosenkrantz,* hidtil Stiftamtmand i Viborg, der blev gjort til Chef for begge Kancellier, baade det danske og det tyske, og for saa vidt blev den ledende Minister, i Virkeligheden en Slags »Storkansler«. Rosenkrantz var gift med en Søsterdatter af de to Plessen'er; det var saaledes en ny Familiekreds, der fik Magten, og i øvrigt var Rosenkrantz' Udnævnelse et Vidnesbyrd om, at Christian VI ikke nærede den samme Fordom mod Mænd af den gamle danske Adel, som endnu havde præget hans Fader.

Iver Rosenkrantz.
Maleri af Wahl. Frederiksborg.

Iver Rosenkrantz var Sønnesøn af den lærde Holger Rosenkrantz, og som denne var han en stor Ven og Velynder af klassisk Lærdom med Evne til selv at skrive latinske Vers. Han passede godt til den Stilling som Patron for Københavns Universitet, der ligeledes blev ham overdraget. Om han ellers var en fremragende Embedsmand, faar staa hen. Den franske Gesandt i København havde hørt ham meget rosende omtale paa Forhaand, men da han stiftede personligt Bekendtskab med ham, blev han mindre behagelig overrasket, ikke blot ved hans Snakkesalighed, men ogsaa ved hans Mangel paa Præcision og Klarhed, naar han skulde fremsætte sine Meninger. Det betragtedes som en stor Fejl ved ham, at han intet som helst formaaede at holde hemmeligt for sin Kone, der menes at have været indiskret, intrigant og koket. Det antages, at Rosenkrantz i det hele lod sig lede af hendes Onkler, de to Plessen'er.

Uden for Statsraadet stod den fremragende Mand, som Christian VI

satte i Spidsen for Forsvarsvæsenet til Lands og til Vands, *Poul Vendelbo Løvenørn,* der kun blev titulær Gehejmeraad. Hans Stilling var i Virkeligheden jævnbyrdig med den, Statsraadets Medlemmer indtog. Uafhængig af dem forelagde han de Sager, han styrede, direkte for Kongen, og hans Indflydelse paa Landets indre og ydre Politik var meget betydelig. Der fandtes en mærkelig Evne til at omgaas Mennesker hos denne danske Borgersøn, hvis Løbebane var begyndt paa eventyrlig Maade i Peter den Stores Rusland; han, en Student og Soldat, der ligesom havde besejret Verden ved Elskværdighed og Humør, formaaede ogsaa at gøre sig gældende hos den tunge, alvorlige Christian VI.

Poul Vendelbo Løvenørn.
Maleri af Andr. Brünniche. Frederiksborg.

Af det tidligere anførte vil det fremgaa, at denne Konge i høj Grad tog sig personligt af Regeringen. Regeringsmaaden under Frederik IV fortsattes i det hele under Christian VI. *Nogle* Regeringssager afgjordes af Kongen i Statsraadet, *andre* uden dettes Medvirken; det sidste gjaldt f. Eks. militære Sager — og vistnok ogsaa de udenrigske —, og det kom ligeledes til at gælde de Sager, der lagdes under to nye Kollegier, som oprettedes i Christian VI's Regeringstid, et *Økonomi-* og *Commerce*(Handels)*kollegium* og et *Kirkeinspektionskollegium.* I øvrigt fik de to Kancellier en mere selvstændig Stilling med Ret til at afslutte Sagernes Behandling, inden de blev forelagt Statsraadet. Men uanset hvilken Form den øverste Afgørelse havde, er det utvivlsomt, at det med Undtagelse af de kirkelige Sager mere var Kollegierne end Kongen personlig, der formede de Grundsætninger, hvorefter der blev styret. Ved Besættelsen af Embeder fulgte Kongen derimod ofte sit eget Hoved, ganske som hans Fader havde gjort det; det var paa dette Omraade, at det personlige ved Enevælden altid slog stærkest igennem.

Christian VI forlangte altid at blive holdt underrettet om Sagerne og, naar han fandt det for godt, at blive oplyst om alle deres Enkelt-

heder. I saa Henseende kunde han imidlertid ikke være helt tilfreds med de Mænd, der udgjorde hans første Statsraad. Det var lidt for selvstændigt anlagte Folk, vel sagtens prægede af en vis aristokratisk Modvilje mod at bøje sig for Kongen; i hvert Fald forstod de ikke at skjule deres Magtlyst under en behændig Form, og Kongen klagede til Stolberg over, at de som oftest sagde ham imod. Det var noget, der ikke kunde gaa i Længden, og Plessen'erne og Rosenkrantz havde farlige Modstandere i Kongens Svigermoder, Markgrevinden af Brandenburg-Kulmbach, hvis Motiver vel nok har været af rent personlig Art, og Poul Vendelbo Løvenørn, der til Dels har ladet sig lede af Ønsket om en mere franskvenlig Udenrigspolitik. Som et Offer for den Slags politiske Intriger, der altid trives frodigt ved et Enevoldshof, maatte C. A. von Plessen udtræde af Statsraadet 1733. endnu i samme Aar gik Fru Rosenkrantz' Koketteri saa vidt, at det i hendes egen Nærværelse paa selve Juleaftensdag kom til et blodigt Slagsmaal paa Kaarde mellem to af hendes Tilbedere, en Holstein og en Ahlefeldt. Skandalen svækkede yderligere hendes Mands og Onklers Stilling. Først paa Aaret 1734 tog C. L. von Plessen sin Afsked. Blome, der næppe har haft megen Indflydelse, fjernedes 1735, Rosenkrantz bevarede sin Stilling i Statsraadet indtil 1740, men maatte allerede 1735 afgive Ledelsen af Tyske Kancelli og dermed Udenrigspolitikken til *Johan Sigismund Schulin*, Ledelsen af Danske Kancelli til Johan Ludvig Holstein. Rosenkrantz og Holstein udgjorde alene Statsraadet fra 1735 til 1737, først derefter indtraadte Schulin. Fra 1740 var J. L. Holstein, Schulin og den tidligere — mecklenburgsk fødte — Gesandt C. A. Berckentin, der nu blev sat til at lede Rentekammeret og Commercekollegiet, Christian VI's Statsministre eller »virkelige Gehejmeraader«.

Frederik Danneskjold-Samsøe.
Maleri paa Sorø Akademi.

Grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode, en forstandig og

rettænkende Mand, øvede fra det fjerne en ikke ringe Indflydelse paa Danmarks politiske Forhold; han var vel Christian VI's allerfortroligste Raadgiver, men hans Indflydelse var formindsket i Kongens sidste Tid. Løvenørn vedblev at nyde Kongens Tillid til sin Død 1740, men led dog 1735 den Tort, at han maatte afstaa Marinens Sager til *Frederik Danneskjold-Samsøe*, der havde kritiseret den tidligere Ledelse heraf skarpt. En uofficiel Raadgiver, der havde Christian VI's Øre paa Kirkestyrelsens Omraade, var den tyske Hofpræst *Bartholomæus Bluhme*, hvis Form for Indflydelse var af meget underjordisk og derfor nødvendigvis ilde set Art. Hvem der saa ellers kan nævnes som Kongens fortrolige, de ledende Ministre i Christian VI's senere Aar for henholdsvis den indenrigske og den udenrigske Styrelse var J. L. Holstein og J. S. Schulin, to Personligheder, der var langt bedre egnede end de første Ministre efter 1730 til at omgaas baade Kongen og Dronningen. De forstod at finde den Form for Optræden, som denne Konge nu engang vilde have, og det var vel ogsaa Christian VI en Tilfredsstillelse, at Holstein og Schulin modsat Rosenkrantz og Brødrene Plessen skyldte ham alt, hvad de var og havde, ikke blot deres Embedsstillinger, men ogsaa deres Velstand. I sit Forhold til disse to Mænd udfoldede Christian VI megen Hjertelighed og kunde næsten stryge den stive Kongeværdighed af sig.

Joh. Ludvig Holstein.
Maleri af C. G. Pilo. Frederiksborg.

Johan Ludvig Holstein var Søn af Johan Georg Holstein, der havde været Minister under Frederik IV, og skønt født i Mecklenburg sluttede han sig helt til Danmark og blev Grundlægger af Lensgrevskabet Ledreborg. Han var en Mand af pietistisk Religiøsitet, men forbandt hermed megen Sans for det videnskabelige Aandsliv. Han var vel ikke nogen større Begavelse eller en fremragende Statsmand, men han var dygtig og fornuftig, kendte sin Begrænsning og lod helst være at

blande sig i de Sager, der ikke laa direkte under ham. De Folk, han fik med at gøre, vandt han ved Ro og Ligevægt, og skønt Pietist er han blevet skildret paa den smukkeste Maade af Holberg som den, »der stedse var den samme, udi Storm og Stilhed, udi Regn og Solskin, som taler lidt og tænker des mere, som er sanddru og ordholdig og intet lover, uden hvad han agter at holde, som hører alle Forslag, men drøfter og reformerer dem nøje, førend de af ham underskrives, som ved egen klog og ordentlig Økonomi viser, hvorledes en publiqve (offentlig) Husholdning kan føres, som Underhavende frygte og tillige-med venerere (ærer) og elske«.

J. S. Schulin.
Maleri af C. G. Pilo. Frederiksborg.

Johan Sigismund Schulin var en tysk Præstesøn fra Egnen omkring Ansbach. Hans Løbebane er overmaade typisk for det 18. Aarhundrede: han blev efter Universitetsstudier Hovmester for to Markgrever af Kulmbach, Svogre til Christian VI, fik herved de rigtige Forbindelser, kom med den ene af Markgreverne til København 1730, optoges allerede Aaret efter i den danske Adel, kom ind i Tyske Kancelli, blev — som nævnt — 1735 dettes Chef og Danmarks Udenrigsminister og virkede i denne Stilling, indtil han — som dansk Godsejer og Greve — døde i Aaret 1750. Uden virkelig diplomatiske og indsmigrende Anlæg gør ingen en saadan Karrière, hvad dog ikke betyder det samme, som at Schulin skulde have været en ringe Karakter, og at man har Grund til at stemple ham som en Snob. Schulin maatte ikke blot ordne Statssager, men ogsaa træde hjælpende til med gode Raad, naar Dronningen skulde antage nye Tjenestefolk, eller naar det var nødvendigt at skrive et Formaningsbrev til hendes yngste Broder, en højst uregelmæssig Person, der jævnlig lavede Skandale. Schulin stod med andre Ord i et meget personligt Forhold til Kongeparret og var i eet og alt dets højre Haand. Da han var hæderlig og dygtig, misbrugte han ikke sin Indflydelse, og hans Indsats i vort Lands Udenrigspolitik blev ikke ringe.

Schulin, Holstein og Berckentin bevarede deres Pladser i Statsraadet efter Frederik V's Tronbestigelse 1746. Derimod fjernedes Danneskjold fra Marinen, og der skete andre personlige Forandringer, men ingen Omvæltning, som da Christian VI blev Konge. Det var den afgørende Forskel imellem Frederik V og Christian VI, som Regenter betragtet, at Sønnen ikke saaledes som Faderen evnede eller ønskede at gribe personligt ind i Styrelsen, hvilket den enevældige Regeringsform heller ikke gjorde nødvendigt.

Den enevældige Konge udøvede sin Vilje ved Hjælp af et gennemført centraliseret Embedsmaskineri, hvormed allerede Enevældens Skaber havde begyndt at omgive Fyrsten. Som en fast Ring omsluttedes Tronen af Konseilet og Kollegierne; alene gennem Embedsmænd, der beklædte de øverste Stillinger i Centraladministrationen, formaaede Kongen at gøre sin Vilje gældende ud i Riget. Hans personlige Egenskaber blev her afgørende; kun naar han var kraftig, selvstændig og rig paa Initiativ, kunde han gyde Liv i Absolutismens Form. Men dette var mindre Tilfældet med Frederik V end med nogen af de foregaaende Konger.

Frederik V's personlige Indgriben sporedes kun paa faa Omraader og højst ustadig; en fremmed Gesandt kunde i Sommeren 1751 med god Grund indberette, at der bortset fra rene Naadesakter kun var meget faa Eksempler paa, at Kongen paa egen Haand afgjorde Sager, der normalt behandledes gennem Kollegier. Selv Bønskrifter, der flyedes ham selv i Hænde, oversendtes til Kollegierne til Undersøgelse og Betænkning. Kun Hofsager og lignende afgjordes alene ved Hofmarskallen ligesom Udgifter gennem den saakaldte Partikulærkasse, Kongens »private« Chatolkasse. Visse Dele af Styrelsen fulgte Frederik V i alt Fald i de første Aar af sin Regering med Interesse, saaledes Udenrigspolitikken, men hverken hans Kundskaber eller Stadighed strakte saa vidt, at han paa noget Omraade kunde føre Tømmerne med fast Haand. Den reelle Afgørelse laa derfor hos Ministrene, der tog Initiativet for ham, og hos de faa Medlemmer af Kollegierne, der havde Indflydelse nok til at paavirke Statsraadet eller forme de Forestillinger, der i alle vigtige Sager fra Kollegierne gik ind til kongelig Resolution. Hertil kom en enkelt Mand, der, skønt han i den længste Tid intet fast Statsembede beklædte, øvede en afgørende Indflydelse, Kongens Yndling, Overhofmarskallen Adam Gottlob Moltke.

A. G. Moltke var født i Mecklenburg som Søn af en vistnok fattig Herremand og tilhørte den store, udbredte Adelsslægt, der har faaet en saa fremragende Betydning baade i Tyskland og Danmark. Da han havde nære Slægtninge i dansk Tjeneste, ansattes han 1722, 12 Aar gammel, som Page ved det danske Hof, der blev Rammen om hele

hans senere Liv og Virksomhed og ogsaa det Sted, hvor han maatte samle alle sine Erfaringer og Kundskaber. Større Rejser fik han ikke Lejlighed til at foretage, videregaaende Studier heller ikke. Det var hans nære fortrolige Omgang med den senere Frederik V, til hvis Tjeneste han knyttedes allerede 1730, der blev Forudsætningen for den ledende politiske Stilling, der blev ham til Del gennem hele denne Konges Regeringstid, fra 1746 til 1766, da han staar som Midtpunktet i den Stormandskreds, der har Landets Styrelse i sine Hænder.

A. G. Moltke.
Maleri af C. G. Pilo. Frederiksborg.

Moltke veg som Overhofmarskal aldrig fra Kongen. Som Gave fra denne modtog han Bregentved, der blev Midtpunktet for det danske Lensgrevskab, han fik oprettet for Slægten Moltke; men han førte ikke Hus paa dette Herresæde, som han indrettede til Sommerbolig. I Kraft af Frederik V's ubegrænsede Tillid var det i Virkeligheden ham, der sad inde med Kongemagten, hele den Indflydelse, Kongen selv vilde have haft, hvis han havde været en sund Personlighed. Bevarede Breve viser, at Moltke fungerede som det bestandige Mellemled mellem Kongen og Ministrene, der altid maatte anse det for nødvendigt at være i Føling med ham. Der er ogsaa Vidnesbyrd om, at fremmede Gesandter i København holdt det for lige saa paakrævet at forhandle med Moltke som med Udenrigsministeren. Meget karakteristisk er det, at Moltke ved Frederik V's Tronbestigelse udkastede et ligefremt Program for Kongens Regeringsførelse, et Program, der indskærper Nødvendigheden af upartisk Retspleje og flere Forbedringer i Styrelsen.

Efter det Kildemateriale, der er tilgængeligt, er det ganske vist ret begrænset, hvad vi ved om denne mægtige Mands Liv, Virksomhed og Anskuelser. Med temmelig tydelige Træk tegner hans aandelige Ansigt sig dog i hans kortfattede Selvbiografi, der giver Indtryk af en brav Mand med aandelige Forudsætninger, der ligger Nutiden meget fjernt. Det sidste gælder ogsaa Formen for hans Religiøsitet. Han fortæller

om Tabet af en Søn, der døde i Barnealderen, »da hans Hjerte endnu kunde være ubesmittet af Ungdommens Udsvævelser og ikke hengivet til vor Tids Synder og Laster« —, og beretter dernæst, hvorledes hans Hustru kort efter havde det Held at vinde det store Lod i Lotteriet, et Tegn for dem begge paa, at Gud stadig var med dem og nærede Fredens, ikke Vredens Tanker over for dem! Denne ejendommelige Forsynstro, der ser Himlens Trøst for et Sønnetab i en tilfældig Pengegevinst, er formentlig ogsaa et vist Vidnesbyrd om den økonomiske Sans, der var et fremtrædende Træk hos Moltke og det, den offentlige Mening i hans Samtid især hæftede sig ved. Alt foreliggende tyder paa, at Moltke har gjort et alvorligt Arbejde for Statens Interesser, men lige saa tydeligt er det, at han ikke glemte sine egne Interesser. At han fra Page svang sig op ikke blot til den højeste Rang, men ogsaa til at eje et stort og frodigt Stykke af den danske Jord, var Genstand for megen haardt dømmende Kritik, skønt der efter Tidens Forhold slet ikke forelaa noget usædvanligt eller blot noget særlig grelt deri.

Naar Folkestemningen gik saa stærkt imod Moltke, hang det vel ogsaa sammen med, at han øvede sin Indflydelse paa en saa højst uregelmæssig og uofficiel Maade. Hofmarskallens Embede skulde blot være en ren Hofstilling, og det stred mod alle tidligere Begreber, at Moltke gjorde det til en politisk Stilling. Først 1763 lod han sig modstræbende optage i Statsraadet, hvor hans Stilling endda blev af ret formel Art. For den populære Opfattelse kunde det se ud, som om Moltke ad Krogveje havde faaet Kongen i sine Garn for at udnytte hans Svaghed til sin egen Fordel. I Virkeligheden burde hele Statsstyrelsen, som den formede sig, havde tjent til Vidnesbyrd om, at Moltke benyttede sin Magt med Maadehold. Der var i Styrelsen intet Spor af Enkeltmands Despoti; Moltke har været for retsindig til at være despotisk, maaske ogsaa for fantasiløs til at miste sin Ligevægt i den høje Stilling; da Kongen efter Dronning Louises Død ønskede at ægte hans Datter, satte han sig bestemt derimod.

Moltke fandt sig da ogsaa i, at Schulins Efterfølger som Udenrigsminister blev en Mand, der ved Begavelse, Uddannelse og personlige Egenskaber var i Stand til at overstraale ham selv. Denne Mand var *Johan Hartvig Ernst Bernstorff*, født 1712 paa Herregaarden Gartow ved Elben i Lüneburg som hannoveransk Undersaat.

Bernstorff tilhørte en Slægt med politiske Traditioner og Interesser og med den Sædvane at bestemme den ældre Søn for Landbruget og Godsbestyrelsen, den yngre for Diplomati og Statstjeneste. Selv fik han sammen med sin eneste og ældre Broder den Opdragelse og Uddannelse, der var Idealet for de fornemme Familier i Datiden.

Efter en god Undervisning hjemme og et Universitetsstudium i Tübingen kom Brødrene under Ledelse af en meget kundskabsrig Hovmester paa en lang Udenlandsrejse, der helt var anlagt paa den systematiske Indsamling af de Kundskaber og Erfaringer, som kunde være af Betydning for den vordende Statsmand. Ivrigt studerede man overalt de forskellige Landes og Byers politiske og militære Forhold, Tilstanden inden for Handel og Industri, Handelsforbindelsernes Art, Skattevæsen og Toldvæsen, Landboforholdene; ogsaa de intimeste Hofforhold, Fyrsters og Statsmænds Karakter, de paa hvert Sted raadende politiske Synspunkter søgte man at trænge ind i. Hvad der nu er let tilgængeligt gennem Dagspressen, Tidsskrifter og Haandbøger, betragtedes dengang som helt eller halvt hemmeligt eller forelaa kun i upaalidelige trykte Meddelelser. Det var imidlertid muligt at samle meget paa egen Haand, og selv under faa Dages Ophold kunde der presses Oplysninger ud af Lærde, Embedsmænd eller andre, til hvem man havde Anbefaling.

J. H. E. Bernstorff.
Maleri af L. Tocqué, 1759. Frederiksborg.

De unge Bernstorffers Rejse gik over de tyske Lande, gennem Italien, Frankrig, England og tilbage gennem Holland. Efter Tilbagekomsten ansaas deres Uddannelse for afsluttet; for den yngste søgte man nu en Anbringelse, hvor den bød sig, og da Slægten havde en indflydelsesrig Forbindelse i Danmark i Familien Plessen, blev Johan Hartvig Ernst allerede 1732 dansk Embedsmand.

Efter at have gjort Tjeneste et Aars Tid i Tyske Kancelli i København blev den purunge Hannoveraner — 21 Aar gammel! — dansk Gesandt i Dresden, derpaa 1737 Kongen af Danmarks Repræsentant ved den tyske Rigsdag i Regensburg. 1744 udnævntes han til Gesandt i Paris, en Stilling, der fik særlig Betydning for hans verdensmands-

mæssige og aandelige Udvikling. Selskabslivet i de franske Saloner stod paa denne Tid i sin højeste Blomstring. Bernstorff nød dets Glans og bedste Glæder, gjorde sig gældende ved sine alsidige Kundskaber og Interesser, men de fritænkeriske Ideer, der mødte ham, lod han sig ikke paavirke af. Hvor meget han end holdt af at udfolde sig som flot og ødsel Grandseigneur, var og blev han den lutheranske, nordtyske Herremand med indgroet Respekt for Religion, Moral og den bestaaende Samfundsorden. »Hans inderste Væsen var omgivet med en Skal af Traditioner.«

Otto Thott til Gaunø.
Maleri af P. Krafft. Frederiksborg.

Under Schulins Sygdom kaldtes Bernstorff 1750 til København, og 1751 sattes han i Spidsen for Tyske Kancelli og blev Danmarks Udenrigsminister. Danmark vandt i ham en stor Udenrigspolitiker, maaske en for stor, for saa vidt som det Overblik, han besad over europæiske Statsforhold, kunde friste ham til diplomatiske Manøvrer og Spekulationer, der egentlig laa uden for en mindre Magts Forudsætninger. Visse Brist var der ogsaa i hans Begavelse, saaledes en Mangel paa Menneskekundskab, der kom til at ytre sig paa uheldig Maade under den Virksomhed, han i ret omfattende Grad kom til at udfolde ogsaa i Landets indre Styrelse.

I Overensstemmelse med sin Slægts Traditioner og Forudsætninger for sin Løbebane var Bernstorff en udpræget Fyrstetjener; han er tilsyneladende ganske oprigtig, naar han i et Brev til en Ven skildrede Frederik V med følgende Ord: »Jeg er fortryllet af Kongens Dyder, Elskværdighed og Aand. De har aldrig set en Fyrste, der er mere elsket og mere værdig til at være det. Det er den elskværdigste og høfligste Mand, man kan tænke sig; han har ingen Last(!) og ingen anden Lidenskab end den at ville skabe sine Folks Lykke og herske med Visdom og Ære«.

Fra 1751 bestod Frederik V's Statsraad af Bernstorff, J. L. Holstein, C. A. Berckentin og Baron F. L. Dehn, der var indtraadt 1750,

det vil sige af tre Mecklenburgere og een Hannoveraner. Da Berckentin døde 1758, afløstes han i Statsraadet, af Otto Thott, en Mand af gammel dansk Adel, der længe havde indtaget høje Embeder i Finansstyrelsen, og som efter J. L. Holsteins Død 1763 afløste ham som Chef for Danske Kancelli. 1762 udtraadte Dehn af Statsraadet, 1763 indtraadte den holstenske Adelsmand Ditlev Reventlow og Adam Gottlob Moltke. Ved Frederik V's Død 1766 rummede Statsraadet saaledes to indenlandske Mænd, en Dansk og en Holstener, ved Siden af de to indvandrede Nordtyskere.

En Grenaderofficer i Gallauniform. Gouache af J. J. Bruun, 1757. Rosenborg.

Af det her udviklede om de personlige Forhold i Regeringen vil det fremgaa, at det i overvejende Grad var *Tyskere,* der styrede Danmark omkring Midten af det 18. Aarhundrede, et Forhold, der ikke kunde undgaa at styrke den tyske Kulturs Magt i Landet; men saa lidt som for den mest tyske af Kongerne, Christian VI, var det for de tyskfødte Ministre noget Formaal at fortrænge det danske Sprog fra de afgørende Omraader ɔ: den almindelige Administration, Retsplejen, Kirken og den Litteratur, som ogsaa efter Holbergs Død vedblev at fremkomme paa Modersmaalet. J. L. Holstein sørgede endda for, at Videnskabernes Selskab kom til at udgive sine Skrifter paa Dansk. Det 18. Aarhundrede bar et internationalt Præg, og da Ministrene tilmed under Enevælden kun var Fyrstens og slet ikke Folkets Tillidsmænd, var det ikke saa unaturligt, at de blev udnævnt uden Hensyn til deres Nationalitet og indkaldtes fra det ene Land til det andet. Det skete i saa godt som alle Lande i Europa med Undtagelse af England og Frankrig, og den Samfundstilstand, der raadede i Danmark, var ikke af

en saadan Art, at den kunde modvirke Tiden paa dette Punkt. Den gamle indfødte Adel havde ikke blot længe været mistænkt af Kongerne, men var ogsaa svækket af økonomiske Vanskeligheder, og en kraftig Borgerstand var ikke fremvokset. Dog bør det tilføjes, at Misfornøjelse over de fremmedes Herredømme ikke udeblev, og at Klager over Tilsidesættelse af Landets egne Børn ikke altid var lette at afværge.

Mest tysk var Hæren; men netop i Spidsen for den ser vi gennem en Aarrække Løvenørn, en af de danskfødte Embedsmænd, der naaede højst inden for den her behandlede Periode, og en Mand, der overalt, hvor han kom frem i Verden, følte sig i udpræget Grad som Dansk.

3. Udenrigspolitikken.

Afslutningen af den store nordiske Krig betegner et Vendepunkt i dansk Udenrigspolitik. Ikke blot ophørte saa godt som for stedse de gamle Krige mod Sverige, men det udenrigspolitiske Maal bliver overhovedet for Danmark nogenlunde det samme som den Dag i Dag: saa vidt muligt at opretholde Freden og undgaa Indblanding i de store Magters Stridigheder. Fremdeles fremtraadte nu Spørgsmaalet om Slesvig paa en Maade, der skulde skabe en ny Krigsfare, og som overhovedet minder stærkt om Forholdene i det 19. Aarhundrede.

Det bør her dog straks fremhæves, at *det slesvigske Spørgsmaal* i det 18. Aarhundrede var et rent politisk og statsretsligt, endnu ikke noget nationalt Spørgsmaal. Man tænkte sig ikke andet, end at Sønderjylland maatte styres paa Tysk og — lige saa vel som Holsten — af den danske Konges Tyske Kancelli. Hvad der var magtpaaliggende, og hvorom det slesvigske Spørgsmaal drejede sig, var først og fremmest at bevare Ordningen af 1721, hvorved den hertugelige, gottorpske Del af Slesvig var blevet inddraget under Kongen, og dernæst, saa vidt det lod sig gøre, til Sikring af Sydgrænsen at skabe en lignende Forening af de Egne i Holsten (med Kiel som Midtpunkt), der endnu var i den gottorpske Hertugs Besiddelse som tysk Len, og den Del af Holsten, hvorover den danske Konge under samme Vilkaar raadede.

Det slesvigske Spørgsmaal var allerede paa denne Tid blevet et europæisk Spørgsmaal og faldt for den almindelige Opfattelse nøje sammen med det store Spørgsmaal om at bevare »Roen i Norden«, et diplomatisk Slagord, der for Datidens Statsmænd udtrykte et Ho-

vedpunkt i europæisk Storpolitik. Det var en Fordel for Danmark, at der var tillagt det slesvigske Spørgsmaal en saadan Betydning. Af den Grund var det, at baade Frankrig og England havde garanteret Danmark Besiddelsen af hele Slesvig. Til disse Garantier maatte ogsaa Christian VI støtte sig i sin Udenrigspolitik, og Situationen syntes ved hans Tronbestigelse ganske tilfredsstillende, særlig fordi den gottorpske Hertug Karl Frederik, gift med Peter den Stores Datter, ved Peter II's Tronbestigelse i 1727 mistede sit Tilhold i Rusland og havde været nødt til at flytte hjem til Kiel.

Der meldte sig imidlertid hurtigt nye Vanskeligheder. Det 18. Aarhundrede, ikke mindst dets første Halvdel, var en Guldalder for det europæiske Diplomati, opfyldt af uafladelige Intriger og Manøvrer mellem de forskellige Hoffer og Kabinetter og af bestandige Svingninger i de Allianceforbindelser, der bestemte Magternes indbyrdes Stilling.

England og Frankrig, de to »Vestmagter«, konkurrerede hidsigt med hinanden om Herredømmet i de nye Lande, hvortil Europæerne havde fundet Vej. Faa Maaneder efter Christian VI's Tronbestigelse skete der en Afbrydelse af deres indbyrdes venskabelige Forbindelser, og den Spænding mellem dem indtraadte, der skulde vedvare gennem det 18. Aarhundrede og sluttelig finde sin Udløsning gennem Napoleonskrigene. England nærmede sig nu Frankrigs gamle Modstander paa Fastlandet, Østrig, og sluttede 1731 en formelig Alliance med den i Wien residerende Hersker, *Karl VI,* tysk Kejser og ungarsk Konge, der var meget optaget af at skaffe sig Forbundsfæller, som kunde sikre hans Datter, *Marie Theresia,* en omstridt Arveret til de østrigske Lande. Da der herefter blev Spørgsmaal for Danmark om at søge Fornyelse for sit Forbund med Frankrig og England, var Sagen ikke mere saa ligetil. Nu stod man i Virkeligheden over for et Valg og maatte afgøre, om man skulde foretrække den ene eller den anden Magt, selv om man stadig maatte anse det for at være i Landets Interesse at have Forbund med dem begge. Udenrigsministeren, Rosenkrantz, mente, det var England, man først og fremmest maatte holde sig til, medens Krigsministeren, Løvenørn, var en begejstret Tilhænger af Forbindelsen med Frankrig. Det betød allerede indirekte en Fjernelse fra Frankrig og en Tilnærmelse til England, at Danmark i Maj 1732 sluttede Forbund baade med Østrig og Rusland. Christian VI maatte ved denne Lejlighed anerkende Marie Theresia som Østrigs Tronfølger, til Gengæld opnaaede han i den Sag, der var den udenrigspolitiske Hovedsag for Danmark, at ogsaa Rusland og Wienerhoffet gav ham »Garantier« for Slesvig, og det fastsattes, at Danmark skulde tilbyde den gottorpske Hertug 1 Million

Rdl., mod at denne skulde opgive alle Fordringer paa sin tidligere Del af Slesvig; saafremt Hertugen ikke gik ind derpaa, — hvad han ikke gjorde —, skulde man være at opfatte som løst fra alle Forpligtelser over for ham. Skønt disse Aftaler i sig selv ikke var meget værd, var det ikke uden Betydning, at Danmark saaledes opnaaede Føling med Europas »Østmagter«; men afgørende for det brændende Spørgsmaal om Forholdet til Vestmagterne blev de Raad, Christian VI ganske uden om sine ansvarlige Raadgivere modtog fra Greven af Stolberg-Wernigerode, den lille udenlandske Fyrste, hvis ejendommelige Indflydelse paa Danmark-Norges Forhold netop særligt fremtræder paa det diplomatiske Omraade. Stolberg var Tysker og Protestant, og af begge Aarsager ønskede han meget, at Christian VI skulde foretrække England for Frankrig; herefter rettede Kongen sig og sluttede den 30. September 1734 et Forbund med England paa 3 Aar.

Ikke længe efter skete det epokegørende, at Danmark sluttede Forbund med Sverige. Forholdet til dette Naboland, med hvilket endnu hans Fader havde været i bitter og langvarig Krig, er uden Sammenligning den interessanteste Side af Christian VI's Udenrigspolitik. Straks efter sin Tronbestigelse lod denne Konge nedbryde en Slags Triumfstøtte, der var blevet rejst paa det Sted i Norge, hvor Karl XII var faldet. Gæstfrit indbød han kort efter den svenske Konge, Frederik I, til at lægge Vejen over Danmark, naar han vendte hjem fra sit tyske Fyrstendømme, Hessen-Kassel. Det udtrykte en oprigtig Stræben hos den daværende danske Regering, naar Rosenkrantz mente, at Christian VI var »skabt til at udslette det gamle Had, som i flere Aarhundreder havde gjort hele Danmarks og Sveriges Ulykker«. Men i Sverige var dette Had ikke udslukt endnu, og den gottorpske Hertug, Karl XII's Nevø, havde et stærkt Parti for sig. De danske Tilnærmelser førte derfor ikke straks til noget Resultat, men efter en midlertidig Afbrydelse i Forhandlingerne lykkedes det omsider 5. Oktober 1734 at faa afsluttet et *dansk-svensk Forbund* paa 15 Aar, hvorved de to Magter gensidig garanterede hinanden alle deres Lande og lovede at hjælpe hinanden i Tilfælde af, at nogen af dem blev angrebet af andre Stater.

I de følgende Aar ytrede der sig fra svensk Side Stemninger for at nærme sig Danmark saa meget som muligt. Fra 1738 havde det Parti, der betegnedes som »Hatte«, Førerskabet i den svenske Rigsdag, der paa denne Tid — »Frihedstiden« i Sveriges Historie — ganske overskyggede Kongemagten, og snart var ogsaa »Hattene«s Ledere Indehavere af Regeringsmagten. Deres Maal var en Hævnkrig mod Rusland til Oprejsning for de Tab, Karl XII havde lidt i sine

Kampe mod Peter den Store, og de ønskede et godt Forhold til Christian VI, for at denne i hvert Fald skulde holde sig neutral. Selve Hattenes politiske Fører, Karl Gustav Tessin, en Verdensmand med sleben Tunge, kom til København for at tilvejebringe en nærmere Sammenslutning mellem de skandinaviske Stater, og han var den rette til at fortælle Christian VI, hvor megen Pris Svenskerne satte paa hans Venskab. For den danske Politik synes der at aabne sig lokkende, ja de mest glimrende Udsigter: der var ingen Arving til den svenske Trone, Svenskerne stod over for Valget af en Tronfølger, der syntes at være Mulighed for, at de vilde vælge den danske Kronprins, og en Fornyelse af Kalmarunionen vilde altsaa blive Resultatet! Her laa en Sag og et Maal, der kunde sætte Fantasien i Bevægelse selv hos den tørre og forsigtige Christian VI, og heraf bestemtes eller paavirkedes i de nærmest følgende Aar hele hans Udenrigspolitik og derfor ogsaa Forholdet til Vestmagterne.

Frankrig var ingen Ven af Tanken om en svensk-dansk Forbindelse, der vilde forøge Nordens Modstandskraft og saaledes set fra et fransk Synspunkt stred mod Grundsætningen: del og hersk. Imidlertid byggede det svenske Regeringsparti sine Planer mod Rusland paa Hjælp fra Frankrig som Forudsætning, og de Kræfter, som ønskede Tilslutning til Frankrig, vandt ogsaa Overhaand i København. Det var Schulin, der sejrede over Rosenkrantz og Stolberg, og Løvenørns Død kunde ikke hindre Fuldbyrdelsen af den dansk-franske Alliance. 1739 var afsluttet et nyt Forbund med England, men straks da dette udløb 1742, offentliggjordes *Forbundsaftaler med Frankrig,* i Hovedsagen afsluttet allerede 1740 og af den Karakter, der var den almindelige i de Tider, naar en mindre og fattigere Magt sluttede Forbund med en mægtigere og rigere. Christian VI opnaaede at faa en aarlig Pengehjælp (»Subsidier«); han paatog sig ingen bestemt Forpligtelse til Gengæld, men det var Forudsætningen, at han til en vis Grad skulde støtte franske Interesser. Det kunde med god Grund antages, at det var fordelagtigt for Danmark at have en saadan Tilknytning til Frankrig, der paa Fastlandet øvede en langt større Indflydelse end England.

Imidlertid havde Sverige 1741 begyndt Krigen mod Rusland. Dens Resultat var forsmædeligt, og ved en Vaabenstilstand 1742 blev hele Finland foreløbig i Ruslands Vold. Derefter førtes Tronfølgespørgsmaalet frem i Rigsdagen, og straks valgtes her den gottorpske *Karl Peter Ulrik,* Søn af Karl Frederik (død 1739) og Nevø af den russiske Kejserinde Elisabeth, Fjenden og Sejrvinderen, som man ved dette Valg tænkte at gøre stemt for gunstige Fredsbetingelser. Det viste sig imidlertid, at Karl Peter Ulrik lige i Forvejen af Kejser-

inden var udnævnt til russisk Tronfølger og gaaet over til den græskkatolske Tro. Hans Tronbestigelse i Sverige var nu udelukket. Der skulde da her foretages et nyt Tronfølgervalg, hvorved der aabnede sig ny Mulighed for Danmark, og man sendte herfra en af Landets dygtigste Diplomater, C. A. Berckentin, til Stockholm for at berede Stemningen for Kronprins Frederik. Der skulde til dette Formaal ikke spares paa »Gaver«, hverken i Penge eller paa anden Maade, og der blev for dansk Regning en Tid lang holdt fem aabne Borde for svenske Rigsdagsmænd.

Den svenske Rigsdag var delt i Repræsentationer for de fire Stænder, Adel, Gejstlighed, Borgere og Bønder. Inden for de tre første lagde baade Nationalfølelse og praktiske Betænkeligheder sig i Vejen for den danske Paavirkning, men saa meget gunstigere var Jordbunden i Bondestanden. Det er i Virkeligheden et højst mærkeligt historisk Træk, at der fra Almuen i de forskellige Egne, men ganske særligt i Dalarne rejstes et højrøstet Krav om, at den danske Kronprins skulde være svensk Tronfølger. Det maa have foresvævet Sveriges Bønder, at en dansk Konge vilde være dem til Støtte og Hjælp over for de andre Stænder, og hvad de kan have hørt om Stavnsbaandet i Danmark, virkede altsaa ikke afskrækkende. De vilde imidlertid ikke have indtaget denne Holdning, saafremt deres Tænkemaade havde været præget af det gamle Nationalhad, og det maa vel antages, at dette Had overhovedet ikke har bundet saa dybt i Almuen som i de andre Stænder. Dalkarlene, der i sin Tid havde staaet forrest i Kampen for at afkaste det danske Herredømme under Kalmarunionen, drog nu i stort Bondetog til Stockholm for ved Trusler og Magt at berede Vejen til Sveriges Trone for Danmarks Kronprins.

Kort i Forvejen havde Bondestanden i Rigsdagen med stort Flertal udtalt sig for Kronprinsen. Men skønt Christian VI havde lovet at ville hjælpe Sverige at tilbageerobre Finland, foretrak de andre Stænder paa ny at ydmyge sig for den russiske Kejserinde og vælge en Tronfølger, som havde hendes Gunst. Et Forsøg af Dalkarlene paa at gøre sig til Herre i Stockholm blev slaaet ned ved Hjælp af Soldater og under Blodsudgydelse. Dagen derpaa, 3. Juli 1743, valgte den svenske Rigsdag *Adolf Frederik*, ældste Prins af det holstengottorpske Hus' Sidelinie, til Tronfølger. Ved at stille dette Valg i Udsigt havde man opnaaet en foreløbig Fred med Rusland, hvorved Sverige beholdt den væsentligste Del af Finland.

Christian VI havde ikke villet bruge sin Indflydelse paa Bondestanden til at fremkalde en svensk Borgerkrig, men han var skuffet og forbitret over det, der var blevet Resultatet. Ikke blot var der

intet vundet for det danske Kongehus, men een Gottorper var nu russisk og en anden svensk Tronfølger! Det, der var mest fornødent, et Tilsagn fra disse Fyrster om ikke fremtidig at ville strække Haanden ud efter Slesvig, opnaaedes ikke engang. Adolf Frederiks udtrykkelige Vægring ved at give en Erklæring i denne Retning drev Christian VI til Beslutning om Krig mod Sverige, en Beslutning, der ikke blev taget uden Samvittighedsskrupler. »Lejligheden,« skrev han til J. L. Holstein, »er vel god. Vi kan maaske have Lykken med os, men hvis det ikke skulde være Ret for Guds Øjne at føre Krig, og man ikke kunde stole paa hans Hjælp, vilde det være bedre trods alle trufne Aftaler at lade Planen falde.« Da Holstein mente, at en Krig mod Sverige under de givne Omstændigheder var kristeligt forsvarlig, forberedte Kongen et Angreb baade fra Danmark gennem Landgang i Skaane og fra Norge, men opgav heldigvis dette Forehavende, der vilde have været haabløst, og hvori han stod ganske alene. Ingen Magt var interesseret i at hjælpe den danske Konge til at undertrykke Sverige, ikke Forbundsfællen Frankrig og lige saa lidt England, skønt den danske Kronprins var blevet gift med en engelsk Prinsesse. Øresund var nu som før en Grænse, de søfarende Nationer ønskede at se bevaret.

At en ny Kalmarunion paa denne Tid vilde have været gavnlig eller holdbar, kan man nu om Stunder ikke tro. Man kan vanskeligt tænke sig Christian VI eller Frederik V som nordisk Samlingsmærke, og man maa ikke mindst finde det en underlig Tanke, at den samme Konge skulde have regeret paa een Gang over en saa absolut enevældig og en saa helt »frit« styret Stat. I den paafølgende Tid gik dansk Politik over for Sverige særligt ud paa at medvirke til Bevarelse af den svenske Rigsdags Magtstilling, da Kongemagtens Svækkelse mentes at være en Svækkelse af Landets Magt! Sit eget Rygstød vedblev Christian VI at have i Frankrig, og i hans allersidste Tid, i April 1746, tilvejebragtes en Fornyelse af Forbundet fra 1742; et betydeligt Arbejde var her gjort af Johan Hartvig Ernst Bernstorff, hvis Stilling som Gesandt hos den mægtige Forbundsfælle gav ham Lejlighed til at slutte et værdifuldt Venskab med den senere franske Udenrigsminister Choiseul og overhovedet var en passende Indledning til hans Overtagelse af Udenrigsministeriet 1751.

Et Hovedresultat af Christian VI's Udenrigspolitik var trods alt Fredens Bevarelse. Han blev den første danske Konge, i hvis Regeringstid der ikke førtes Krig. Ogsaa nogle smaa Stridigheder med tyske Nabostater ordnedes uden Blodsudgydelse. Saaledes som den pietistiske Konge opfattede sin Pligt over for Gud og Mennesker, maatte dette i sig selv være ham en dyb Tilfredsstillelse. Efter hans

Død kom en endnu mere gennemført fredsvenlig Aand til at præge Styrelsen, og trods øgede Vanskeligheder forløb Frederik V's Regeringstid, de tyve Aar fra 1746 til 1766, ligeledes uden Krig, selv om det et Øjeblik saa ud, som om det uløste gottorpske Spørgsmaal skulde foranledige en Kamp om Slesvig.

I et fortroligt Brev har Bernstorff engang udtalt: »En Krig, som begyndes uden retfærdig Grund, ja jeg vil sige mere, uden Nødvendighed, forekommer mig at være den frygteligste af alle Beslutninger, som Mennesker kan tage«. Denne Betragtning, har man med Rette fremhævet, viser allerede, hvor højt Bernstorff stod over sin Samtid. Midt i et Aarhundrede, der var begyndt med den spanske Arvefølgekrig og skulde fortsætte med flere lignende Krige, og medens den franske Minister Choiseul, »Oplysningen«s Ven, kaldte Krigen »Kongernes Spil«, stillede Bernstorff sig paa Folkenes og Menneskelighedens Standpunkt; han fordømmer Krigen som ugudelig, barbarisk og, som han paa andre Steder tilføjer, upolitisk, fordi hvad der vindes ved Vold og mod Befolkningens egen Vilje, ogsaa kun kan bevares ved Vaaben og hævdes ved Tvang.

Bernstorffs Politik var afgjort fredelig. I Tilfælde af en almindelig europæisk Krig var det hans bestemte Agt at bevare Danmarks Neutralitet, at bidrage, hvad han formaaede, til, at Freden snarest muligt kunde genoprettes, og indtil da at rette sine Bestræbelser paa, at vore Grænselande ikke blev Krigens Skueplads, og at ikke blot dansk Territorium, men ogsaa dansk Skibsfart og Handel beskyttedes mod Overlast af de krigsførende. Men truedes Landets Eksistens, var han fuldt beredt paa at vove det yderste for at forsvare det.

Dette var altsaa den *negative* Del af Bernstorffs Program: ingen Krig, naar den med Ære kunde undgaas. Den *positive* var udadtil at forøge Statens Anseelse, indadtil at samle Landet inden for dets naturlige Grænser. Det første Formaal var ikke en Forfængelighedssag, men tjente en velovervejet Politik. Det var ikke hans Mening, at den dansk-norske Stat skulde gøre sig selv til et stumt Medlem af det europæiske Statssamfund, ene beskæftiget med materielle Interesser. Om Staten end hverken vilde eller kunde vinde Fordel ved Vaaben, mistvivlede han dog ikke om, at den skulde kunne naa Fremgang ved moralske Midler, og efter hans Opfattelse havde en lille Stat ikke mindre end en stor sin Opgave at løse til Gavn for sig selv og for Verden. Men dertil behøvedes der Tillid og den Anseelse — »Reputation« — for Landet, der kunde tilvejebringes ved Hjælp af et dygtigt og virksomt Diplomati, der altid var rede til at udfolde Klogskab og Forhandlingsevne. »Reputationen er,« siger han, »for en stor Herre og for et Rige, hvad Krediten er for en Købmand og

hans Kontor; derved udretter han ofte mere end ved sine Kræfter og med rede Penge, og uden den kan han ikke bestaa.« — Det andet Formaal gik ud paa at forene Landet Nord for Elben under Kongens umiddelbare Myndighed og navnlig at udslette de sidste Spor af de fordærvelige Delinger, som tidligere Konger havde foretaget af Hertugdømmerne.

Det var den sidste Sag, der nu i længere Tid havde formet sig som det vanskelige Spørgsmaal om *Mellemværendet mellem Danmark og den holsten-gottorpske Hertugfamilie.*

Efter Christian VI's Død var det lykkedes for Schulin at faa afsluttet en Overenskomst med Adolf Frederik, hvorefter denne for sig og sine Arvinger gav Afkald paa alle Fordringer paa det gottorpske Slesvig og Øen Fehmarn. Saafremt den gottorpske Del af Holsten nogen Sinde skulde tilfalde ham og hans Efterkommere, skulde han bortbytte den til Kongen af Danmark mod Oldenborg og Delmenhorst foruden en Sum Penge. Det var en Ordning, der borttog Mulighed i Fremtiden for Strid med de svenske Gottorpere, der vilde komme til at indtræde i Karl Peter Ulriks hertugelige Rettigheder, saafremt denne skulde dø uden Arvinger (hvad man dengang ansaa for sandsynligt). Det var dog stadig det mest fornødne at opnaa en Overenskomst med den russiske Storfyrste (og i 1754 fødte hans Hustru Sønnen Paul), men Forsøg fra Bernstorffs Side i denne Retning var ganske frugtesløse. Der syntes slet ikke i den russiske Kejserfamilie at være Stemning for en diplomatisk og fornuftig Løsning af dette i Forhold til Ruslands almindelige Interesser ganske ubetydelige Spørgsmaal. Karl Peter Ulrik var skønt Arving til det vældige russiske Rige i Forholdet til Danmark kun den lille krænkede Holstenerhertug, fyldt med Nag og Hævnlyst. Bernstorff udtrykte i 1756 Stillingen med følgende Ord: »Endnu har vor Underhandling ikke gjort det mindste Fremskridt af Betydning. Vi møder stedse den samme Uvilje hos Storfyrsten, samme Tilbageholdenhed for ikke at sige noget værre hos Storfyrstinden og samme Ligegyldighed hos Kejserinden.«

1756 udbrød den *preussiske Syvaarskrig,* et Forsøg fra en Række Magter, især Frankrig, Rusland og Østrig, paa at underkue og sønderlemme Preussen, hvis store Konge, Frederik II, kun havde Støtte af England, der allerede 1755 havde begyndt en Søkrig mod Frankrig om Koloniherredømmet i Nordamerika. Disse Krige skabte ogsaa for Danmarks Vedkommende en Situation, der baade minder om Revolutions- og Napoleonskrigene og om Verdenskrigen. Paa lignende Maade som under disse Krige blev det for Danmarks Statsmænd Maalet at bevare Neutraliteten, for dets Handelsmænd saa godt som

muligt at udnytte denne. Den 12. Juli 1756 sluttede de skandinaviske Lande et Neutralitetsforbund til Værn for deres Handel og til Oprettelse af Freden paa Østersøen. Forbundet kom dog ikke til at bringe store Resultater. Som det har været det almindelige i Søkrige, var det Englænderne, der lagde den neutrale Skibsfart de største Hindringer i Vejen, men Bernstorff vilde ikke være med til at gøre virkelig Modstand mod de engelske Overgreb. Han frygtede for, at Danmark derigennem skulde blive inddraget i Krigen, og med al sin Omhu for Landets »Reputation« vilde han strække sig meget vidt for at bevare Neutraliteten. Han elskede ganske vist hverken Preussen eller dets Konge og saa med statsmandsmæssigt Klarsyn, hvilken Fare denne Militærmagt i Tysklands Midte betød for sine Omgivelser. Men medens Sverige sluttede sig til Preussens og Englands Modstandere, fandt Bernstorff ingen Grund hertil for Danmarks Vedkommende. »Striden ovre i Amerika,« udtalte han, »er os ganske uvedkommende. Kongen af Preussen har ikke gjort Danmark noget ondt. Med hvilken Ret vil vi da kunne tage Del i en Krig, som ikke vedkommer os, og hvorfor skulde vi gribe til Vaaben mod en Fyrste, der ikke har angrebet os?«

Danmarks neutrale Stilling gav Bernstorff en Lejlighed til paa een Gang at optræde som diplomatisk Voldgiftsmand og at række sit Fødeland, Hannover, en hjælpende Haand. I Juli 1757 fandt der et Sammenstød Sted i Vesttyskland mellem en fransk Hær under Hertugen af Richelieu og en hannoveransk-vesttysk Hær under Anførsel af Hertugen af Cumberland, Søn af den engelske Konge og hannoveranske Kurfyrste Georg II. Franskmændene sejrede, og der var Udsigt til, at de ganske skulde overvælde Hannover og den hannoveranske Hær. Efter sin Faders Opfordring henvendte Hertugen af Cumberland sig da til Regeringen i København med Bøn om ved Mægling at tilvejebringe en Vaabenstilstand. Fra den franske Hærfører modtog man ejendommelig nok en lignende Henvendelse, og Bernstorff kunde naturligvis ikke sige nej til denne dobbelte Opfordring. Idet Statholderen i Oldenborg, Grev Lynar, optraadte paa Danmarks Vegne, tilvejebragtes 10. September 1757 *Konventionen* (Overenskomsten) i *Kloster-Zeven,* hvormed alle Parter skulde kunne være tilfreds: Kongen af England, fordi hans Hær var reddet, Hannover, fordi det var undsluppet Krigens Rædsler, Frankrig, fordi det nu kunde vende sig med al sin Magt mod Preussen, og endelig den danske Regering, fordi Statens sydligste Lande var kommet paa tryggere Afstand af Krigsbegivenhederne, og fordi det var faldet i Danmarks og Bernstorffs Lod at øve en saadan diplomatisk Bedrift! Men uheldigvis gjorde Frankrig Vanskeligheder ved Traktatens Godkendelse;

medens dette stod paa, blev Kong Georg af sine engelske Ministre tvunget til at genoptage Krigen, og Bernstorffs velmente Bestræbelser for at mægle var løbet ud i Sandet.

Udbyttet af Bernstorffs Neutralitetspolitik blev de Fordele, den bragte Danmark, og de var ikke smaa: Bestræbelserne for Neutralitetens Opretholdelse under Syvaarskrigen og Kolonialkrigen skabte Grundlaget for, at vor Handel og Skibsfart paa de store Have kunde trives, og denne Politik er med Rette blevet betegnet som forbilledlig for alle senere danske Neutralitetsbestræbelser. Bernstorff søgte i Forbindelse med Neutralitetspolitikken at skaffe det danske Flag Indpas paa nye Have og i nye Havne, særlig inden for Middelhavslandenes Omraade, hvor han allerede tidligere havde søgt at øge Mulighederne for den danske Handel og Fragtfart gennem diplomatisk Arbejde. Allerede i 1751 og 1752 afsluttedes Traktater med Tunis og Tripolis (i 1746 var der afsluttet en Traktat med Algier). I 1753 førte en indviklet, før Bernstorffs Tid paabegyndt Forhandling til en Traktat med Marokko, og hermed skulde den danske Middelhavshandel være sikret mod Angreb fra Barbareskernes (de afrikanske Muhammedaneres) Side. I 1756 kontraheredes med Genua og med Tyrkiet. I 1757 bilagdes en Strid med Spanien, der var opstaaet i Anledning af de danske Forhandlinger med Sørøverstaterne. Hermed var der skabt saa stor Betryggelse for den danske Skibsfart og Handel paa Middelhavet, som det efter Tidens Forhold var muligt. Ingen europæisk Stat kunde i disse Egne udøve sin Neutralitet bedre. Der var Tider under Krigen, da de dansk-norske Skibe næsten var de eneste, til hvilke Fragter paa Middelhavet blev betroet, og Indtægterne beregnedes til mange Millioner Rigsdaler.

Da saa det pludselig ud til, at hele Bernstorffs klogt og omhyggeligt opførte diplomatiske Bygning til Værn for Danmarks Neutralitet og Handel skulde bryde sammen, idet Kejserinde *Elisabeth* døde 5. Januar 1762, og Karl Peter Ulrik derefter besteg den russiske Trone som Kejser *Peter III*.

Hurtig sluttede den nye Zar Fred og Forbund med Preussen for at kunne sætte hele Ruslands Hærmagt ind paa et *Opgør med Danmark*. Intet Under, at Sorg og Forfærdelse greb Regeringen i København, men dens Frygt var dog ikke større, end at den fastholdt, hvad den ansaa for Danmarks Ret, og ikke indlod sig paa at gøre Knæfald for Peter III ved at udlevere til ham, hvad man mente, der med fuld Føje var blevet frataget hans Slægt. Man beredte sig i København til at optage Krigen for Slesvig, og Situationen minder stærkt om den, der skulde indtræde hundrede Aar senere. Ogsaa nu stod Danmark ganske alene, og alle de »Garantier«, der var givet det af udenlandske

Magter, viste sig at være Papirlapper. Heldigvis var allerede det foregaaende Aar en af Frankrigs dygtigste Generaler, Grev Claude Louis Saint-Germain, traadt i dansk Tjeneste; han blev nu gjort til Overgeneral, bragte i Løbet af kort Tid den ikke vel organiserede danske Hær i saa godt Kampberedskab, som det var muligt, og tog i Begyndelsen af Juli 1762 Stilling med 30 000 Mand Syd for Wismar i Mecklenburg for her at møde Russerne under deres Fremrykning mod Danmark. Samtidig sejlede den danske Flaade, der var den russiske overlegen, ud i Østersøen. Alt var rede til Kamp; men hvad der ved alle disse Forberedelser maa undre meget i Nutiden, er den Omstændighed, at der overhovedet ikke fra Regeringens Side blev foretaget nogensomhelst Appel til Befolkningens Nationalfølelse og Offervilje. Tværtimod søgte man saa vidt muligt at skjule alle de Foranstaltninger, der blev truffet, og i Datidens smaa Aviser skal man ikke kunne læse sig til, at der er nogen Fare for Landet. En Krig var efter den daværende Regerings Opfattelse et Anliggende for Staten, ikke for Folket, og det svarer godt til denne Tankegang, naar i Avisernes Sprog Krisen — efter at være overstaaet — omtales som »den imellem Hofferne i København og Petersborg opkomne Uenighed«, om hvilken »man tror, at alting vil udfalde til Fornøjelse for begge Staters Monarker«. Under Vilkaar, der stod i saa grel Modsætning til Aanden fra 1848, vilde den første slesvigske Krig være blevet ført, om den var kommet til Udbrud allerede 1762, og vi staar her over for et Træk, der paa ejendommelig Maade viser en afgørende Udvikling i Statslivet fra det 18. til det 19. Aarhundrede.

General Saint-Germain.
Samtidigt Stik.

Denne Gang var Heldet paa Danmarks Side. Inden Fjendtlighedernes Udbrud, ja endnu inden den danske Hærs Indmarch i Mecklenburg blev Peter III ved en Paladsrevolution afsat af sin Gemalinde, der nu tilrev sig Kejsermagten som *Katharina II.* Med god Grund modtoges Efterretningen herom i Danmark som en Befrielse. Upaavirket af den gottorpske Hævnlyst lod Katharina straks erklære i

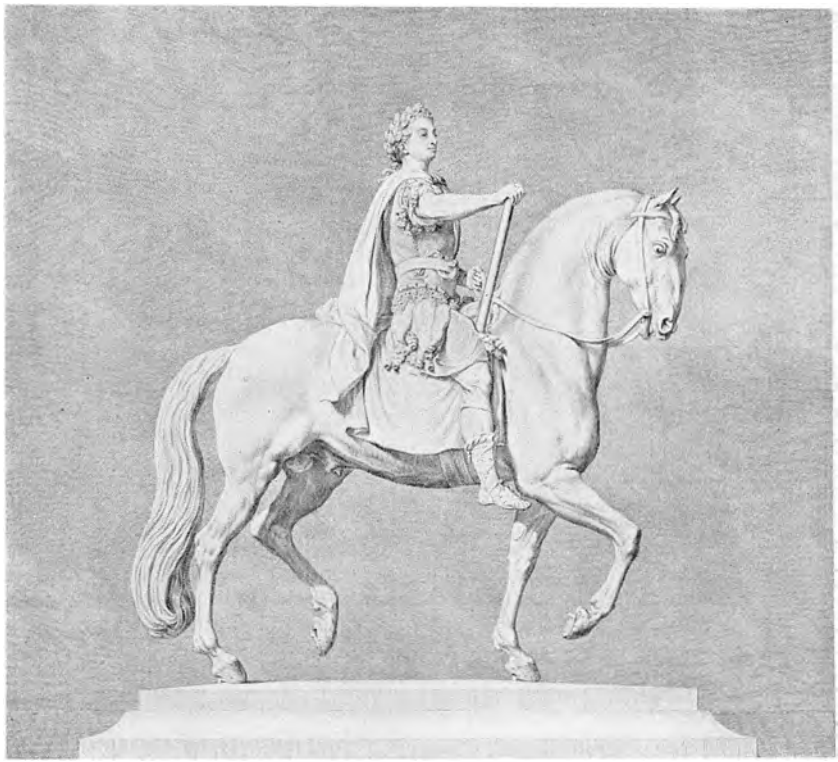

Frederik V's Rytterstatue af Saly.
Stik af J. M. Preisler, 1769.

København, at hun ønskede at genoprette Ruslands gamle Venskabsforhold til Danmark-Norge.

Det var det ene naturlige for Danmark ikke blot at modtage dette Tilbud, men ogsaa at søge det udnyttet paa bedst mulig Maade til Afgørelse af den ulyksalige Sag, der længe havde været som en Mare for dansk Udenrigspolitik. Man maatte derfor ogsaa i sin Tilnærmelse til Rusland se ganske bort fra, at man derved kom til at fjerne sig fra Frankrig. Den 11. Marts 1765 lykkedes det at faa sluttet et Forbund mellem Danmark-Norge og Rusland, hvorved begge Magter erklærede, at det var dem af særlig Vigtighed, at Sveriges Frihed og Forfatning opretholdtes, men ved Siden deraf lovede Kejserinden, at hun allerede, inden hendes Søn Paul, der ved sin Faders Død var blevet gottorpsk Hertug, havde naaet Myndighedsalderen, vilde træffe en foreløbig Ordning med Danmark til Afgørelse af den gottorpske Strid. Et *Mageskifte* mellem den hertugelige Del af Holsten og Fyrstendømmerne Oldenborg og Delmenhorst blev nævnt som et af de

Midler, der kunde tjene dertil. En Mand, der havde virket stærkt for at faa denne Ordning bragt i Stand, var den brutale og intrigante, men dygtige Holstener *Caspar von Saldern*, der havde opnaaet en ikke ringe Indflydelse i St. Petersborg, og som følte sig interesseret i at faa sit lille splittede Fødeland samlet under een Hersker, men ogsaa lod sig betale overmaade rigeligt af den danske Statskasse for sin Umage i denne Retning.

Der tegnede sig da ved Frederik V's Død 1766 lyse Udsigter for den danske Udenrigspolitik, og med Tilfredshed og Stolthed kunde man se tilbage paa de Resultater, der var naaet. Ogsaa fra Historiens Standpunkt er der Grund til at yde disse Resultater Anerkendelse. For første Gang var det ved forstandig og maalbevidst Stræben lykkedes at holde Danmark uden for en stor Krig paa Europas Fastland og paa Havene. Over for den største Fare var ganske vist Lykken kommet Forstanden til Hjælp, men der var ikke derfor mindre Grund til at lade Indskriften under Frederik V's Rytterstatue paa Amalienborg Plads minde om »Fredens Bevarelse under Krigenes Rædsler.«

4. Hovedtræk af de indre Forhold: Statsmagten over for Kirke og Aandsliv; den herskende Samfundsopfattelse; de økonomiske Vilkaar for Landet og Folket.

Det var efter Datidens Anskuelser ganske naturligt, at Christian VI's personlige religiøse Opfattelse blev bestemmende for hele Kirkestyrelsen, som herigennem fik et nyt Præg. Det var en gammel Opfattelse, at Regeringen burde værne om Kirken og støtte den i dens Arbejde for at fremme Undersaatternes Salighedssag. Men hvad der siden Reformationens Tid havde været anset for det i religiøs Henseende vigtigste for Regenterne, havde været at værne om den rene Lære, Enigheden i Kirkelæren, Kirken som Statskirke. For Christian VI blev det ikke nok, at hans Folk bestod af Mennesker, der i det ydre var rettroende Kristne, han ønskede først og fremmest at herske over *fromme* Kristne.

Christian VI vilde aabne Porten til den evige Salighed saa vidt muligt for alle sine Undersaatter, og af dette Ønske bestemtes hans *kirkelige Politik*. Omkring 1730 bredte den pietistiske Bevægelse sig kraftigt fra Tyskland ud over Danmark. Kongen var afgjort en Ven af Pietismen, for saa vidt den ikke satte sig op imod Lov og Orden inden for den bestaaende Statskirke. Ved det aandelige Røre, Pietismen skabte, og som der næppe havde været Mage til siden Reforma-

tionens Dage, opstod der i Christian VI's første Regeringsaar en skarp Strid mellem de pietistiske Forkyndere og de gammeldags »rettroende« Præster og Studenter i København. Kongen greb personligt ind i denne Strid og afgjorde den til Pietisternes Fordel. Han forbød, at der fra Prædikestolene blev talt imod den nye Religiøsitet, men for at gennemføre sit Forbud var han nødt til at afskedige sin egen danske Hofpræst, Nordmanden J. C. Frauen, der trods gentagne Advarsler vedblev at skælde ud over »Farisæerne« og drev det til i en Prædiken, holdt for Kongen selv, med alt for tydelige Ord at prise Johannes den Døber, som havde vovet at sige Herodes Sandheden.

Kongen kunde paa den anden Side ikke gaa de yderliggaaende Pietisters Ærinde, da deres Virksomhed var nedbrydende for Statskirken. Han maatte i det lange Løb bryde med Herrnhutternes Fører, Grev N. L. Zinzendorf, der en Tid havde opholdt sig her i Landet, og af de pietistiske Præster forlangte han, at de skulde overholde Kirkens Ritualer og Skikke. Det kunde heller ikke taales, at der afholdtes Lægmandsforsamlinger af Folk, som Aanden tilfældig kom over. En kongelig Kundgørelse af 13. Januar 1741 vendte sig stærkt mod alle Lægprædikanter; kun Gejstlige skulde i Reglen have Lov til foruden den almindelige Gudstjeneste at holde Møder til Opbyggelse; disse Møder skulde endda helst finde Sted paa Søn- og Helligdage, det maatte ikke gøres til en Samvittighedspligt at deltage, som om de, der gjorde det, var bedre Kristne end andre, og Folk maatte ikke forsømme »deres timelige Næring, Profession eller Tjeneste« for at komme til slige Forsamlinger. Endnu efter hundrede Aars Forløb skulde disse for Statskirketvangen saa karakteristiske Bestemmelser blive gravet frem for at anvendes mod Grundtvigianismens og Indre Missions Forløbere. Trods alt var dog Christian VI tilbøjelig til at tage et Hensyn til de Udslag af religiøs Følelse, der ikke helt kunde forlige sig med Kirkens fastslaaede Rammer; han var ængstelig for at krænke Samvittighederne, hvor det gjaldt Skrupler ved at give eller modtage Nadveren, og har i en saadan Anledning skrevet disse Ord: »Da Gud selv har Taalmodighed med vor Svaghed, bør vi Mennesker ogsaa billig have Taalmodighed med hinanden, især hvad Samvittighedsskrupler angaar, og saalænge man ser, at Intentionen (Hensigten) er god, og der ingen Ulydighed er med i Spillet.«

Christian VI havde i Begyndelsen af sin Regering ophævet en *Helligdagsforordning,* der var givet af hans Fader i dennes sidste Levetid, og faktisk var den »Sabbatanordning«, han selv udstedte 1735, noget mildere. Den tillod at bruge Søndagen til Høstarbejde, naar dette faldt i en ugunstig Vejrperiode. I øvrigt bestemte den, at de, der uden tvingende Hindringer udeblev fra Gudstjenesten paa

Søn- og Helligdage, skulde straffes med Mulkter eller, hvis de var »gemene Bønder«, med at sættes i Gabestokken. Ogsaa forbødes alle Slags Forlystelser paa Helligdage og Aftener forud — som f. Eks. Riden Sommer i By, Baller, Maskerader og Komedier. Det er derimod en Misforstaaelse, at Christian VI overhovedet skulde have forbudt den Slags Fornøjelser. Bønderne kunde ogsaa paa hans Tid ride Sommer i By, saa meget de vilde, blot de ikke gjorde det paa en Søndag eller en anden Helligdag. Den eneste af de gammeldags Fornøjelser, der helt var forbudt, var Julestuerne, og de var allerede forbudt ved Danske Lov. Utvivlsomt vilde Pietisterne gerne, og ved lignende Midler som Puritanerne i England, rense Landet for Synd, og med deres Tankegang passede forskellige Bestemmelser, der blev udstedt imod »Drukkenskab og Fylderi«, imod »Overdaadighed«, imod »skandaløse Synder« og mod usædelige Skikke, der gik i Svang det ene eller det andet Sted i Kongens Riger og Lande.

»Gabestok« i Varnæs Kirke i Sundeved. Halsjernet hænger endnu paa det af Træ opførte, fritstaaende Klokketaarn.

Nordmanden *Peder Hersleb,* Sjællands Biskop fra 1737, førte et skarpt Tilsyn med Præster og Degne (saaledes at f. Eks. en Degn hængte sig af Skræk et Par Dage før Bispens Visitats), men han var ingen oprigtig Ven af Pietismen, og bedre Støtter havde Christian VI i *J. L. Holstein* som Chef for Danske Kancelli, der jo bl. a. ogsaa var Kirkedepartement, og i sin Hofpræst *Bluhme,* der navnlig gjorde sin Indflydelse gældende ved Præsteansættelser. Til almindelig Overvaagelse af Liv og Lære inden for Kirken oprettedes 1737 *Generalkirkeinspektionskollegiet,* der fik et rigt Arbejdsstof alene i de Klager og Forespørgsler, det modtog: snart Klager *fra* Præster og snart Klager *over* Præster, snart Meddelelse fra en Sognepræst om, at Folk røg Tobak paa Gaderne i de smaa Købstæder, snart Indberetning fra en Biskop om en Latinskoleelev, der havde forskrevet sig til Satan osv. osv.

Den 13. Januar 1736 indførte Christian VI *Konfirmationen,* en Foranstaltning, der i Almindelighed er blevet rost af Eftertiden, og som sikkert ogsaa har haft sin gavnlige Betydning for den danske Ungdoms Opdragelse og Oplysning. Christian VI's Regering for-

bandt med den religiøse Iver i det hele megen Interesse for Oplysning. I 1739 udstedtes saaledes en Forordning om Oprettelse af Almueskoler med tvungen Skolegang og med Undervisning i Læsning, Skrivning og Kristendomskundskab. Baade af Godsejere og Bønder blev der gjort Modstand mod de Udgifter, som disse Skoler vilde medføre, og man fandt ingen anden Udvej end med nye Bestemmelser praktisk talt at overlade de enkelte Godsejere af afgøre, hvorledes det nye Skolevæsen skulde indrettes, og hvorvidt der overhovedet skulde oprettes Skoler. Hvad der var tilsigtet, blev derfor kun gennemført i utilstrækkelig Grad og paa meget mangelfuld Maade. Ved en anden Forordning, ligeledes af 1739, omdannedes *det lærde Skolevæsen:* der blev færre Latinskoler end før, de overordnede Lærerkræfter fik en bedre Stilling, en vis Undervisning i Modersmaalet indførtes. Modsat hvad Tilfældet er i Nutiden, var Skolegangen i de lærde Skoler gratis, medens der for Almueskolernes Vedkommende krævedes et lille Beløb i Skolepenge af alle ikke helt fattige Forældre. For *Universitetets* Undervisning indførte en Fundats af 1732 en noget forbedret, men dog ikke afgørende ændret Ordning. 1736 oprettedes den juridiske Embedseksamen, der efterhaanden, men først efter en langsom Udvikling, skulde faa en afgørende Betydning for Embedsvæsenet i Danmark. Til Fremme af den rent videnskabelige Forskning oprettedes 1742 *Det kongelige danske Videnskabernes Selskab,* hvis ledende Kraft var den kritiske Historiker *Hans Gram,* og foruden dette Selskab, hvis Skrifter udgaves paa Dansk, stiftedes 1745 *Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog,* ledet af *Jakob Langebek.* Der fandtes en virkelig levende Interesse for den nationale Kultur og det nationale Sprog, og Tyskens Magt i Landet havde ikke kunnet trykke Dansk ned til blot at være et »Bondesprog«.

Hofpræst Bluhme.
Maleri paa Frederiksborg.

Christian VI var personligt en Ven af Videnskaberne og især historisk interesseret (i Modsætning til den samtidige Frederik Vilhelm I af Preussen, der foragtede og haanede Videnskabsmændene). Ander-

ledes var hans Stilling over for *Digtning* og navnlig over for *Skuespilkunsten.* Skuespillere var for ham blot Gøglere, og han forbød, at slige Personer fra Udlandet maatte komme ind i hans Riger og Lande. Opførelsen af Komedier i København var standset ved Branden i 1728, og overladt til sig selv, ganske uden Støtte fra Staten, skulde Holbergs Scene ikke blive aabnet gennem hele Christian VI's Regeringstid. Hvad der maaske paa den mest iøjnefaldende Maade kendetegner Forandringen ved Frederik V's Tronbestigelse i 1746, er den Interesse, som nu igen blev vist den danske Skueplads, der tre Fjerdingaar efter Tronskiftet aabnedes paa ny med et Teater i Læderstræde, hvor danske Skuespillere opførte »Den politiske Kandestøber«. Det er let forstaaelige Følelser, Ludvig Holberg gav Udtryk for, naar han skrev i en Henvendelse til Kongen: »Eders kongelige Majestæts livsalige Regimente har saaledes charmeret mig og alle oprigtige Undersaatter, at vi alle har faaet ligesom nyt Liv og nye Kræfter.«

Under Frederik V oprettedes ogsaa *Kunstakademiet* i København; Livet fik nu et stærkere Præg af Skønhedsdyrkelse, men der skete ingen større Forandring i den *kirkelige og religiøse Politik,* og de samme Folk, der her havde været Christian VI's Raadgivere, baade J. L. Holstein og Bluhme, vedblev at øve Indflydelse paa Kirkens Sager til deres Død (henholdsvis 1753 og 1763). *Sabbatsordningen* stod stadig ved Magt, om end den nu som før kun blev meget mangelfuldt overholdt, og f. Eks. blev det 1759 befalet, at Mestre, Svende og Drenge ved de Sukkerraffinaderier, som det blev tilladt at oprette i København, skulde søge Kirke hver Søndag. I Indretningen og Styrelsen af *Universitetet, lærde Skoler* og *Almueskoler* fandt der heller ingen væsentlig Forandring Sted under Frederik V's Regering. I 1747 skete Indvielsen af det nye *Sorø Akademi,* hvortil Holberg havde bidraget, og hvortil de afgørende Forberedelser var blevet tilendebragt under Christian VI. Denne Institution skulde være et ridderligt Akademi, som optog unge Sønner af Grever, Friherrer og andre, der var adelige eller lige med Adelen privilegerede. Medens Universitetet i København var en »sort Skole«, først og fremmest Præsteskole, skulde Akademiet i Sorø uddanne Medlemmerne af de fornemme Slægter til at beklæde de fremtrædende politiske Stillinger i Staten; det var dog ikke aristokratisk i sin politiske Tendens. Det var den danske Enevældes Statsopfattelse, der doceredes i Sorø, og fra Katedrene her lød tidlig manende Ord om Bondefrigørelse.

Hvad der i øvrigt karakteriserede Frederik V's Regering i dens Holdning over for Aandslivet, var dens Tilbøjelighed til at lempe *Censuren* og endogsaa direkte at fremkalde Drøftelsen af nye Tanker og Ideer; men hvad der hører herhen, skal først senere omtales.

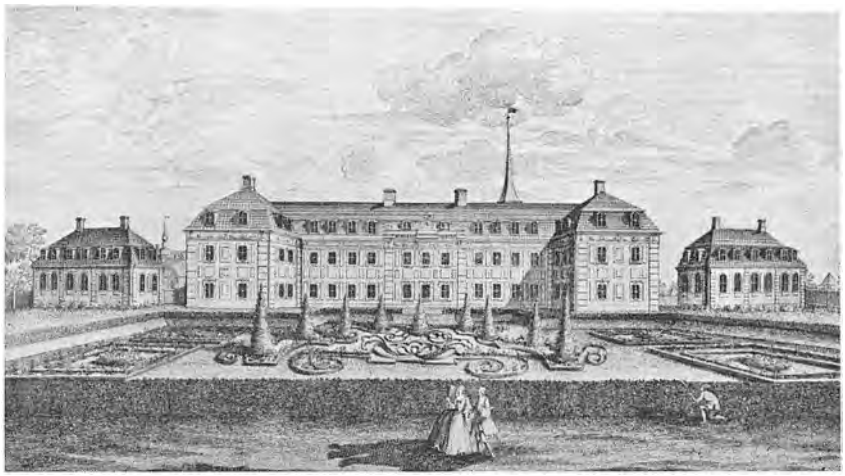

Ridderakademiet i Sorø. Efter »Danske Vitruvius«.

Det var ikke Tvangen i rent aandelig Henseende, som i den omhandlede Periode gav sig de grelleste Udslag. Langt mere krasse Former antog Statsmagtens Indgriben paa *de sociale* og *socialøkonomiske Omraader*. Christian VI's og Frederik V's Tid bringer den praktiske Fuldendelse af hele det sociale System, der var den ældre Enevældes, og som var kendetegnet ved et vidtstrakt Forsøg paa Statstvang med deraf følgende Tilsidesættelse af mange menneskelige Frihedskrav. Det er naturligt netop at tale om *Forsøg* paa Tvang, da der under Datidens Forhold ofte manglede virkelig Evne til at gennemføre de Statsforanstaltninger, man tilsigtede.

At det er al Øvrigheds første Opgave at »holde den gemene Mand i Tvang«, fremtræder som en selvfølgelig Opfattelse selv hos den fremskridtsvenlige Jurist *Henrik Stampe* i Frederik V's Tid. Meget karakteristisk er det, at Anvendelsen af grusomme og afskrækkende *Straffe* nu naaede Højdepunktet. En Forordning af 1749 fastslog, at ethvert Mord, der var begaaet »med Forsæt og beraad Hu uden nogen dertil af den dræbte givne Aarsag eller Anledning«, skulde straffes med, at Morderen blev knebet med gloende Tænger, først paa det Sted, hvor Mordet var blevet begaaet, siden, om det var i en Købstad, paa alle Byens Torve og, om det var paa Landet, da tre Gange mellem Gerningsstedet og Retterstedet og allersidst paa Retterstedet. Paa dette skulde saa først den højre Haand afhugges og dernæst Hovedet med en Økse, hvorefter Natmandens Folk skulde lægge Legemet paa Stejle og Hjul. En saa grusom Form for Dødsstraf forebyggede dog ikke, at der kom Tilfælde, hvor tungsindige

Christiansborg, set fra Slotspladsen.
Gouachebillede af J. J. Bruun, 1743. Rosenborg.

og mismodige Mennesker begik Mord for selv at komme af med Livet; som afskrækkende Straf for saadanne stakkels sindssyge blev det da bestemt, at de i Stedet for at henrettes skulde som livsvarige Straffefanger uden enhver Udsigt til Benaadning eller Formildelse sættes til det haardeste og laveste Arbejde, og at de hvert Aar paa Dagen for Mordet under de mest nedværdigende Former skulde føres til Gerningsstedet for der at hudflettes efter alle Kunstens Regler! Endnu haardere gik det til paa de dansk-vestindiske Øer: »en Neger, som har stjaalet for 4 Rigsdalers Værdi, skal knibes med gloende Tænger og hænges« —, saaledes lyder et enkelt Punkt i Straffebestemmelser, der udstedtes af en Guvernør i Aaret 1733, kort forud for et Negeroprør, som blev slaaet ned med Kraft og Grusomhed. Negerslaveriet som Institution retfærdiggjordes efter Tidens Opfattelse ganske ved det økonomiske Hensyn til Sukkerproduktionen.

Tidens nationaløkonomiske Tanker fik deres Udtryk i *Merkantilismen,* der i sin praktiske Gennemførelse er en bestemt Handelspolitik, en Slags Statskapitalisme, der i senere Tider har været Genstand for nogen Misforstaaelse og Misvurdering. Merkantilismens Formaal var først og fremmest det rent politiske: at styrke Staten og Statsmagten. Den var et Enhedssystem, der vilde bekæmpe og udrydde al Splittelse og alle Forskelligheder inden for de til samme Stat hørende Landsdele, for den danske Stats Vedkommende ikke

Christiansborg med Ridebanen, set fra Frederiksholms Kanal.
Gouachebillede af J. J. Bruun, 1743. Rosenborg.

blot mellem det egentlige Danmarks Provinser, men ogsaa mellem Danmark og Norge. Udadtil skulde saa det samlede Statsomraade værnes bedst muligt som en økonomisk Enhed, idet man ved Toldskranker og Forbud saa vidt muligt vilde sørge for, at Pengene kunde »blive i Landet«. Det laa utvivlsomt til Merkantilismens Væsen at tage langt mindre Hensyn til Undersaatternes end til Statens Interesser; men kan den som økonomisk System derved have baaret et til Tider grelt Præg af Haardhed og Hensynsløshed, gælder dette næppe i Almindelighed den danske merkantilistiske Erhvervspolitik; ogsaa den har været paavirket af Landsfaderligheden i Danmarks Enevælde. Det var ved de merkantilistiske Reguleringer i Danmark og Norge ikke blot let til den ene Side at vinde et Privilegium, men ogsaa til den anden Side at opnaa en Lempelse eller Dispensation. Man betragtede virkelig i Danmark, selv under den haardeste Merkantilisme, Undersatterne som »Børn«, der skulde faderligt hjælpes, støttes og ledes.

Karakteristisk for Merkantilismen som økonomisk Opfattelse er det, at den var tilbøjelig til at tillægge Luksusforbrug en gavnlig Betydning. At de rige brugte mange Penge til Pragt, gjorde ikke noget, men kunde tværtimod være gavnligt, naar blot Pengene blev i Landet. En svensk Merkantilist skrev en Afhandling om »Yppigheds Nytte«, og der var flere af Tidens Nationaløkonomer, der ud-

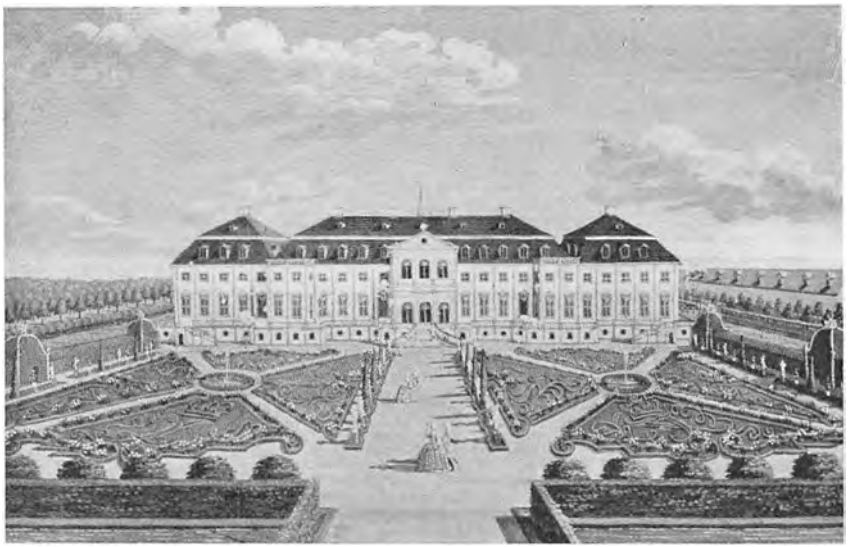

Hirschholm.
Gouachebillede af J. J. Bruun, 1740. Rosenborg.

trykkeligt lærte, at den Luksus, Hofferne udfoldede paa Undersaatternes Bekostning, var meget prisværdig, idet den fremmede Pengecirkulationens Hurtighed (en lignende Opfattelse møder man i øvrigt i meget senere Tid, saaledes officielt fremsat i Frankrig som Forsvar for den Luksus, Napoleon III's Hof tillod sig). Selv om Kongerne i den Anledning gjorde Gæld, ansaas det ikke for nogen Ulykke, naar det ikke blev udenlandsk Gæld, thi »indenlandsk Gæld er kun den ene Haands Gæld til den anden«.

At der bestod en saadan Tankegang, kan ogsaa bidrage til at forklare de mægtige Omkostninger, som medførtes af Hofholdningen og hvad dertil hørte i Christian VI's og Frederik V's Tid — saadan noget som mellem en Fjerdedel og en Femtedel af Statens samlede Indtægter! Der sparedes ikke paa Anskaffelsen af Guld- og Sølvservicer, men navnlig var Slotte og andre Bygningsværker et Svælg, der slugte mange Penge. Frederik IV havde ombygget det gamle Københavns Slot til en tidssvarende Kongebolig, som dog Christian VI allerede i sit første Regeringsaar begyndte at nedbryde for paa dets Grund at rejse det pragtfulde *Christiansborg,* der stod færdig efter en halv Snes Aars Forløb og da havde kostet saa meget, som alt Hartkorn paa Sjælland var værd. Dronning Sofie Magdalene opførte paa Hørsholm Gods, der var hende overladt, *Hirschholm* Slot, der er blevet nedrevet i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. I Dyre-

haven rejste sig 1736 *Eremitagen* til Rekreation for de kongelige Herskaber i Hvilepauserne under Jagten. Frederik V begyndte i 1749 Opførelsen af *Marmorkirken,* hvorved man vilde yde en Tak til Gud for Kongeslægtens 300 Aars Jubilæum, men som først skulde blive fuldendt 145 Aar efter Grundstenens Nedlæggelse; det kostbare Arbejde kom nemlig til at staa stille i over hundrede Aar.

H. C. Schimmelmann.
Pastel af L. Lønberg. Frederiksborg.

De store Omkostninger ved saadanne Byggeforetagender førte til Optagelse af Statslaan, og de var en Hindring for, at Skatterne kunde nedsættes. Principielt havde Kongerne slet ikke noget imod at formindske Statens Udgifter, og det var meget begrænset, hvad man mente at kunne ofre for Eksempel paa Undervisningsvæsen; men hvad man følte Trang til af nye Slotte, det skulde derimod til, og det eneste, en paa Christian VI's Tid nedsat Sparekommission kunde tænke sig strøget paa Hofholdningsbudgettet, var — 600 Rdl. til Konditorbagværk.

Ogsaa *Militærvæsenet* kostede forholdsvis meget, og her øgedes Udgifterne meget stærkt ved de Rustninger, det blev nødvendigt at foretage under Krisen 1762. En dygtig finansiel Raadgiver fik de danske Statsmænd paa dette Tidspunkt i den tyske Krigsspekulant *H. K. Schimmelmann,* der skaffede Landet Laan og vistnok ogsaa var Ophavsmand til »Ekstraskatten«, en brutal Kopskat, der kom til at paahvile enhver Mand og Kvinde uden Hensyn til Formuesomstændigheder med 1 Rdl. aarlig. Det var ikke underligt, at en saadan Skat vakte Misfornøjelse, saa meget mere som Befolkningen følte sig stærkt tynget af Skatter i Forvejen.

I Nutiden har den Opfattelse været fremsat, at Skattetrykket under Enevælden aldrig naaede at blive saa stort som i vore Dage under Demokratiet, og at det, selv naar Hensyn tages til Pengenes stærkt formindskede Værdi og Befolkningens meget forøgede Antal og Velstand, endog paa Christian VI's Tid kun har været halvt saa stort som det, der maa bæres i Nutiden. En Sammenligning mellem Nutidens

økonomiske Forhold, helt præget som de er af Penge- og Kreditøkonomi, og Datidens med deres fremherskende Naturaløkonomi er dog utvivlsomt meget vanskelig at gennemføre. Ser man paa selve Beløbet, vil man maaske ikke forbavses over, at Hartkornsskatten, der aarligt indbragte ca. 1 Mill. Rdl., netop kunde dække Hoffets Forbrug. Overraskende virker derimod den modsatte Betragtning: at Hoffet virkeligt kunde sluge alt, hvad der ydedes til Staten af den danske Jord. For Datidens Bønder blev det, man krævede af dem i rede Penge, utvivlsomt let over Evne, naar Tiderne var saa daarlige, som de var i største Delen af den her omhandlede Periode.

I Christian VI's og i Begyndelsen af Frederik V's Tid befandt Landet sig i en ligefrem økonomisk Krise paa Grund af de stærkt trykkende Vilkaar for Hovederhvervet, *Landbruget*. Priserne paa Korn havde været smaa i Frederik IV's Tid, men blev mindre i Christian VI's. I Femaaret 1730—34 kostede en Tønde Rug gennemsnitlig 4,68 Kr., en Tønde Byg 4,00 Kr., en Tønde Havre 2,16 Kr. Det var ikke stort mere end Halvdelen af Gennemsnitsprisen i det sidste Tiaar af det 17. Aarhundrede. Stigningen fra dette Lavpunkt kom til at foregaa langsomt, og dens Betydning modvirkedes en Tid ved andre ulykkelige Forhold. For de dyriske Produkter, Smør, Flæsk og Kød, havde der ikke været noget tilsvarende Prisfald, men Kvægavlen ramtes af en Katastrofe, da Kvægpesten 1745 kom ind i Landet. Denne Pest hærgede derefter indtil 1752 og paa ny igen fra 1762, og den bortrev store Mængder af Kvæget til uopretteligt Tab for Ejerne. Først fra ca. 1750 mærkedes det, at Tiderne atter gik fremad paa Grund af de forøgede Priser paa Landbrugets Varer. I Tiden omkring Frederik V's Død, Tiaaret 1760—70, kostede en Tønde Rug gennemsnitlig godt 9 Kr., en Tønde Byg 6 Kr., en Tønde Havre 3,45 Kr.

Prisfald paa Landbrugets Hovedprodukter maatte nødvendigvis udøve en afgørende Indflydelse paa Landbrugets Stilling og maatte særlig gøre det under de Betingelser, hvorunder Landbruget dengang arbejdede. Det Bruttoudbytte, Jorden ydede i sædvanlige Aar, var meget lille; omtrent 4 Fold var det sædvanlige paa gode Bønderjorder. Omkostningerne, der skulde udredes af dette ringe Udbytte, var forholdsvis store. Tienden til Præst og Degn, til Kirken og Kongen tog allerede en anselig Del, men da den svaredes in natura, varierede den med Udbyttet. Værre var Skatterne til Staten, der forholdsvis var meget høje og for største Delen skulde udredes i Penge. Saa var der Udgiften til Folkeholdet, der ogsaa var høj i Forhold til Udbyttet, og endelig Bondens absolut nødvendige Underhold og Saakornet. Under Prisforhold som dem paa Christian VI's Tid kunde

der ikke blive synderligt tilbage som Overskud, men der blev ofte Underskud. Bondejordens Værdi var derfor ringe eller rettere sagt: Jorden var nærmest værdiløs. En Jordrente, en selvstændig Jordværdi for Jorden som Jord, fandtes i Almindelighed ikke. Det, der gav en Gaard Værdi, var Bygninger, Besætning, Inventar og den rent øjeblikkelige Kultur, det enkelte Aars Udlæg til Pløjning, Saasæd m. m.

Saaledes som denne Landbrugskrise formede sig, maa man nødvendigvis tænkte sig, at en Skattelettelse vilde have været et lige saa nærliggende Middel til at mildne dens Tryk, som det blev for Frederik VI's Regering over for den store Landbrugskrise i det 19. Aarhundrede. Man vil fremdeles finde, at det skulde have været muligt for Christian VI at finde Udveje for en saadan Lettelse, naar han aarlig til sig og sit Hof brugte lige saa meget, som der pressedes ud af det danske Landbrug i Skatter. Men medens den politiske Regeringsform var den samme i 1730erne og 1820erne, var det helt forskellige sociale Synspunkter, der bestemte de styrendes Handlinger i de to Tidsaldre.

Christian VI's Regering lod Statens Krisehjælp bestaa dels i Tvang over for den store Landbrugsbefolkning, dels i en Handelspolitik, der betød øget Beskyttelse for den hjemlige Produktion paa Udlandets Bekostning.

5. Stavnsbaandet.

Frederik IV havde 21. Februar 1702 ophævet *Vornedskabet,* det gamle Stavnsbaand for Bondebefolkningen paa den sjællandske og lolland-falsterske Øgruppe. Den Landmilits, der var blevet indført 1701, krævede blot, at de Karle, der tjente som Soldater — 1 for hvert Omraade af 20 Tdr. Hartkorn —, skulde blive paa det Gods, hvor de hørte hjemme i de seks Aar, Soldatertjenesten varede. Forøvrigt skulde der være fri Ret til Flytning efter behørig Opsigelse af Tyende- eller Fæsteforhold (det sidste skulde der være en »skellig« Aarsag til at opsige). Imidlertid har der i Tiden efter Vornedskabets Ophævelse været en Bevægelse blandt Godsejerne i de forskellige Egne af Landet — ikke blot det gamle Vornedskabs Egne — for ligesom paa egen Haand at indføre et nyt Vornedskab og trods Kongens Forordninger at binde Bondebefolkningen til Hjemstavnen. Bonden, der paa lovlig Maade vil flytte, kan ofte ikke faa det »Pas« af Godsejeren, som hertil er nødvendigt, men som denne ikke har nogen Ret til at nægte ham. De Vidnesbyrd, der foreligger herom, tyder unægtelig paa en meget primitiv Samfundstilstand, hvor Magt gaar

for Ret, fordi Statsmagten trods den formelle »Enevælde« endnu ikke evner at gennemtvinge sine Loves Overholdelse.

En anonym Klage til Kongen fra 1715 skildrer i levende Farver den Tvang, der øves: »End ikke en Hyrdedreng maa eller kan komme udenfor Godset at tjene, som han er født paa, og skulde der findes en liden eller stor Karl eller Kvinde uden for Godset, driver de ham straks til Stavns med Magt og fører ham ind paa Godset med voldsom Gevalt, enten det er Fardag eller ej ... med eet Ord: Bønderkarle og -piger, ja endog umyndige Børn er under saadan Tvang og Slaveri, at hver Proprietær tilegner sig alle dem, er det end Hore-Unger, der er fødte vel for 20—30 Aar siden paa Godset, langt mere de, der før var gamle vornede.«

»Proprietærerne« (Godsejerne) synes at have været grebet af en almindelig Frygt for, at deres Ejendomme skulde komme til at lide under »Folkemangel«, og deres Paaskud til at øve Tvang mod Bønderne (unægtelig et ejendommeligt Paaskud, for saa vidt det gjaldt om at binde ogsaa Kvinderne til Stavnen) var, at de maatte raade over de fornødne Folk, naar det var deres Pligt at stille Mandskab til Landmilitsen. Naar Bønderkarlene, hvad der vistnok maa anses for givet, havde en vis Tilbøjelighed til at søge bort fra Hjemstavnen og hen til fremmede Steder, hang dette maaske ogsaa meget sammen med Frygt for at blive Soldat, skyldtes muligvis tillige en Vandrelyst, der synes at have været et Træk hos Datidens Bondebefolkning, men har dog vistnok først og fremmest haft sin Aarsag i de meget lidt tillokkende Udsigter, der frembød sig for den unge ved at blive i Hjemstavnen: en haardt bebyrdet Fæstegaard, et Liv i Slid og Fattigdom under det dobbelte Tryk, der udgik fra de elendige Landbrugskonjunkturer og den i disse Tider utvivlsomt ofte meget haarde Herremandsvælde.

I Godsejernes Klager, som de lød i Tiden omkring Christian VI's Tronbestigelse, var *Landmilitsen* skudt i Forgrunden: det var denne Militærordning, der udgjorde den utaalelige Byrde, som Landbruget først og fremmest maatte ønske at faa afvæltet. Christian VI kunde da med Grund mene, at han ikke blot tog et Tryk fra Bønderne, men overhovedet viste sig som en Ven af det betrængte Landbrug, da han allerede 30. Oktober 1730 ophævede Landmilitsen under Henvisning til de Misbrug, den havde ført med sig. Dette Regeringsskridt har straks fremkaldt en vis Bevægelse omkring paa Landet. Bønderne syntes grebet af en Slags Frihedsrus. De unge Karle var tilbøjelige til at fortolke det, der var sket, saaledes, at de nu ikke blot var fri for Udskrivningen til Militsen, men ogsaa for at behøve et Pas til Flytning eller endog for at skylde deres Husbond en Opsigelse, saa-

fremt de ønskede at drage hen, hvor de maaske kunde faa bedre Løn og Behandling. Det synes at have set truende ud til, at der skulde gaa en Strøm af Mennesker bort fra de Egne, der havde strengt Hoveri, og under disse Forhold fik Godsejernes Klage hurtigt en anden Lyd: var det før galt, at der bestod en Landmilits, var det nu lige saa galt, at den var ophævet; herefter havde man ikke det mindste Hold paa sine Folk, og som Tiderne var, maatte det derfor kræves, at man fik nye Midler til at holde fast paa den Arbejdskraft, som man ikke var i Stand til at undvære. I de virkelige Nødsaar, som Christian VI's Regeringstid blev for det danske Landbrug, ser vi de landbopolitiske Drøftelser tilspidse sig i det Spørgsmaal, »hvorledes det unge Mandskab ved Jordegodset kunde blive konserveret og derved mange Proprietærers Skade og Ruin forekommes«.

I Januar 1732 indgav en jysk Godsejer — ikke en indvandret tysk Bondeplager, men en Mand af den gamle danske Adelslægt *Marsvin* — et Forslag til Kongen om Indførelse af Livegenskabet som Sikkerhed mod Bøndernes Rømning fra Godserne. Kongen afviste dette Forslag, som imidlertid førte ham ind paa den Tanke at genoprette Landmilitsen. Han støttedes i sit Forsæt af Krigsministeren, Løvenørn, og andre militære, men mødte Modstand hos sit Statsraad, der derimod som det Raad af Godsejere, det var, stillede sig meget imødekommende over for selve den Tanke at stavnsbinde Bønderne. I en Betænkning fra August 1732 advarer Statsraadet bestemt mod Militsens Genindførelse, men foreslaar Udstedelse af en Forordning, hvorefter Bønderkarlene fra det 14. til det 40. Aar ikke maatte forlade Godset, naar Godsejerne kunde skaffe dem Underhold og Tjeneste eller en Gaard i Fæste og ikke behandlede dem utilladeligt haardt. Trods gentagne Indvendinger fra Statsraadet traf Kongen dog Beslutning om at genindføre Landmilitsen. Men hertil knyttedes et Stavnsbaand omtrent som det, Ministrene havde anbefalet. Ifølge *Forordningen af 4. Februar 1733* skulde der af hvert Omraade af 60 Tdr. Land Hartkorn Bøndergods, Krongodset indbefattet, indrettes et *Lægd,* hvoraf en Karl, Husmand eller Inderste skulde optegnes og indføres i en Lægdsrulle. Enhver Hartkornsbesidder skulde indgive en Liste over det unge Mandskab fra 14 til 36 Aar. Godsejeren maatte selv lade indrullere, hvilken tjenstdygtig Karl han vilde i Alderen fra 18 til 36. En Soldat, der vilde fæste Gaard, skulde løsgives mod, at den Godsejer, paa hvis Gods han fæstede, stillede en anden Mand i hans Sted. Det var her endnu forudsat, at Landsoldaten, baade de i Tjenesten og de udtjente, ikke behøvede at blive Fæstere paa Fødegodset. Tjenesten bestod blot i Søndagsøvelser i Hjemstavnen og korte Manøvrer; den skulde vare 6 à 8 Aar, men

forlængedes senere (fra 1741) til at kunne vare indtil 12 Aar. *Ingen Bondekarl maatte begive sig fra det Gods, hvor han var født, saa længe Husbonden kunde skaffe ham Tjeneste,* medmindre han var over 36 Aar eller havde udtjent sin Tid.

I den sidste Bestemmelse laa Stavnsbaandet, ved hvis Indførelse det militære Synspunkt, Ønsket om at have en Folkevæbning, havde mødt Herremændenes Krav paa Magt over Bønderne. Stavnsbaandsforordningen er en *Kriselov* og en *Klasselov.* Den vil hjælpe Landbruget i en trang Tid, men opfatter Landbruget som ensbetydende med Godsejerne. Med Stavnsbaandet naar den danske Bondestands Undertrykkelse sit Højdepunkt. Modsat Vornedskabet kom det til at gælde i hele det egentlige Danmark, bortset fra Bornholm og Amager. Norge, hvis Bønder stadig var fri, og Hertugdømmerne, hvor Livegenskabet raadede i store Dele af Holsten og Sydslesvig, berørtes ikke af denne Lovgivning.

Ved den Form og det Omfang, Stavnsbaandet straks havde faaet, blev man ikke staaende. 1735 blev det fastslaaet, at Stavnsbaandet skulde træde i Kraft med det fyldte 14. Aar. Der viste sig imidlertid en Tilbøjelighed til at sende Bønderdrenge under 14 Aars Alderen bort fra Hjemmet, f. Eks. i Haandværkslære i Købstæderne eller endog ud af Landet; endvidere kneb det stærkt med at faa de udtjente Soldater til at overtage de Fæstegaarde, man vilde paabyrde dem. 1739 og 1741 fik Godsejerne da Ret til at aflevere de udtjente Soldater til Tjeneste en Række Aar i de faste hvervede Hærafdelinger, hvis de ikke var villige til at fæste Gaard paa Godset. 1742 blev det bestemt, at Stavnsbaandet skulde træde i Kraft, naar Drengene var 9 Aar, og først ende med det 40. Aar; 1764 blev Begyndelsen sat ved det 4. Aar. Den stærkeste Udvidelse af Stavnsbaandet skete ved Forordningen af 1. Juli 1746, hvorefter ingen endnu tjenende eller udtjent Landsoldat maatte nedsætte sig andre Steder end paa det Gods, hvorfra han var udskrevet, og hvor han fra nu af ogsaa skulde være forpligtet til at fæste Gaard. Derved faar Stavnsbaandet i Princippet det gamle Vornedskabs Rækkevidde, og dets sande Karakter træder utilsløret frem; det er aldeles aabenbart gennem denne Bestemmelse, at dets Hovedformaal ikke er at skaffe Staten Soldater, men at sikre Godserne Bønder.

Naar der under Stavnsbaandet rømte Karle fra et Gods, foregik der Efterlysning efter dem, idet Godsejeren eller Fogeden anmodede Sognepræsten om at lyse efter dem tre Søndage fra Prædikestolen. Førend et Gods ved Udstedelsen af et Frihedspas gav Slip paa en Karl, der hørte det til, overvejede man nøje Betingelserne; f. Eks. maatte en Karl, der 1748 vilde købe sin Frihed af Universitetets

Prospekt af Herregaarden Dronninglund i Vendsyssel. Ved Huset i Forgrunden ses Træhesten. Efter »Frederik V's Atlas« i Kgl. Bibliotek.

Gods for 10 Rdl., betale 20, hvilket Professor Ludvig Holberg fandt var en mere passende Pris. En meget almindelig Virkning af Stavnsbaandet var Mageskifter af Karle mellem forskellige Godser, Mageskifter, der vel nok som oftest foregik efter vedkommende Karles Ønske eller i det mindste med deres Samtykke, men dog ikke kunde undgaa at faa en Karakter af Menneskehandel. Heller ikke sjældent forekom Overdragelse af Karle, især undvegne og atter anholdte, til et andet Gods, til Tjeneste som Matros eller, hvad der var Reglen, til et hvervet Regiment. Naar Overdrageren i et saadant Tilfælde fik et Vederlag i Penge eller paa anden Maade, falder det naturligt her at tale om et ligefremt Salg af Mennesker, og det undrer ikke, naar man i Papirer, der er udstedt ved saadanne Lejligheder, ser den eller den Godsejer betegnet som den eller den Karls »Ejermand«.

Trods alt gjorde Stavnsbaandet dog ikke den danske Bonde til en Slave. Med den Begrænsning, som var trukket for hans Ret til at søge Bolig og Næring, stod Bonden i øvrigt som en selvstændig Undersaat over for Loven og Domstolene med alle de Rettigheder, der tilkom ham som Søn, Mand og Fader, som Deltager i Landsbyens fælles Drift og Styrelse, som Fæster over for Herremanden ifølge de Betingelser, der fulgte af hans Kontrakt eller efter Loven og Sædvanen. Stavnsbaandet betød imidlertid i sig selv Styrkelsen af et Herrevælde, som efter hele sit Væsen havde svært ved at respektere de Grænser, der var sat ved Lovens Bogstav, og nu som før tillod

sig mange Overgreb. Det mangler ikke paa saadanne Træk fra Stavnsbaandstiden, som at Bønder uden Lov og Dom er sat ud af deres Gaarde, og at der er øvet den raaeste Mishandling mod dem med Spark, Piskeslag, pinefuld Riden paa Træhest og andre barbariske Plager. Der fandtes ikke faa raa Herremænd, og baade Ridefogeden (Godsforvalteren) og Ladefogeden (Avlsforvalteren) var tit nok haarde Bondeplagere. At Forholdene i andre Lande var værre, gør i og for sig ikke det danske Samfundsbillede lysere; men det er sikkert nok, at selv den berømte engelske »Frihed« i Datiden ikke udelukkede megen brutal Tvang og Vilkaarlighed og endog forenedes med Opretholdelsen af et ligefremt Stavnsbaand for Arbejderne i skotske Kulgruber og Saltværker.

Naar der er Tale om Ansvaret for det Stavnsbaand, der indførtes og gennem godt og vel 50 Aar skulde opretholdes i Danmark, maa det ikke glemmes, at det var Godsejerne, der stillede Krav om det paa en Tid, da Regeringen næppe gennem sine Embedsmænd vilde have været i Stand til at yde et fuldt virksomt Forsvar for Bøndernes Frihed, selv om denne efter Loven var vedblevet at bestaa.

Som Statsforanstaltning betragtet er Stavnsbaandet af den ejendommelige Karakter, at det mere vidner om Svaghed end om Styrke hos den »regulerende« Statsmagt. Godsejerne ejede den allermeste Jord, da der kun fandtes meget lidt Selvejendom, og de var paa mange Maader endnu det nødvendige Mellemled mellem Regering og Landbefolkning. Enevælden vilde ifølge sit Væsen helst have haft en fri Bondestand — men som Forhold og Forudsætninger laa, gav den op over for Godsejerklassens Trang til at gøre hvert Gods ligesom til en Stat i Staten. I Stavnsbaandets Samfundsordning laa der praktisk talt et Stykke Lensvæsen inden for den formelle Enevældes Rammer.

Man tør ikke ganske afvise den Tanke, at Stavnsbaandet i nogen Grad kom til at svare til sin Hovedhensigt: at hjælpe Landbruget ved at sikre Godsejerne Arbejdskraft. Men selv om et vist Middel har været tjenligt til et Formaal, er det jo i øvrigt ikke sikkert, at det har været *nødvendigt* for Formaalet. Det givne er, at Godsejerne forstod at gøre Stavnsbaandet til en virksom Tvang over for Bønderne, og det kan rent statistisk godtgøres, hvorledes det hemmede Indvandring til København og Købstæderne og saaledes blev til Skade for Byerhvervenes Udvikling.

Adelsfamilie fra Frederik V.'s Tid.
Gehejmekonferensraad Baron Fr. Wedel-Jarlsberg med Familie.
Maleri fra ca. 1760.

6. Økonomiske Bestræbelser: Toldpolitik, Handelskompagnier, Lavsforordninger, Industribeskyttelse og Bankvæsen.

Stavnsbaandet var ikke den eneste Form for Krisehjælp, der blev budt Landbruget i de svære Tider. En Forordning af 16. September 1735 forbød *Indførsel af Korn* fra fremmede Steder til Danmark og det søndenfjeldske Norge (for det nordenfjeldske har man ikke ment at kunne gennemføre Forbudet eller skaffe de nødvendige Forsyninger). Praktisk betød det mest, at dansk Landbrug saaledes fik et Monopol over for det kornfattige Norge. For den landsfaderlige Regering, i hvis Kontorer Nordmænd paa den Tid dog endnu ikke gjorde sig gældende, var det en Selvfølge, at Danske og Norske som »lige Børn« i samme Hus skulde være villige til gensidig Hjælp, naar Tiderne var vanskelige. Men Nordmændene var fra første Færd meget misfornøjede med den Tvang og Byrde, der blev lagt paa dem. I Forvejen havde der, støttet ved Told, været et meget privilegeret Marked for dansk Korn i Norge; som Hovedaftageren af de danske Landbrugsprodukter var Norge bærende Basis for Danmarks Økonomi, og dets store Eksport af Fisk, Træ og Metaller til fremmede Lande kunde opfattes som Forudsætning for, at Danmark havde et stort Overskud af Import. Fra 1730 var der Monopol for norsk Jern i Danmark, fra 1760 for norsk Glas; men for det norske Næringsliv kunde, efter Mulighederne for Afsætning, dette ikke betyde saa meget.

Handels- og Toldpolitik blev, ifølge den merkantilistiske Grundsætning, med Hensyn til Forholdet mellem de i een Stat forenede Riger Danmark og Norge ganske naturligt en maalbevidst økonomisk Helstatspolitik i al Almindelighed, en *Beskyttelsespolitik,* der for Landbrugets Vedkommende ogsaa blev bragt til Anvendelse som Hjælp imod Følgerne af Kvægpesten. En Forordning af 1746 forbød Kvægmarkeder i Jylland, og en Forordning af 1747 indskrænkede udtrykkeligt Retten til Udførsel af Kvæg. For at der kunde blive System i hele den økonomiske Styrelse, oprettedes 1735 det saakaldte General-Landets Økonomi- og Kommercekollegium, der skulde have at gøre med samtlige Næringsgrene i Statens forskellige Lande og ogsaa med Skatte- og Politivæsen, for saa vidt det vedrørte de økonomiske Forhold.

Paa den mest positive Maade ytrede den merkantilistiske Handelspolitik sig gennem Statens Støtte til de Handelskompagnier, der skulde sikre Danmarks Andel i de fremmede Verdensdeles Rigdomme. Kongerne havde selv købt Aktier i disse Kompagnier, der var udstyrede med Monopoler og nød Begunstigelse paa enhver Maade, og i hvis Ledelse de højeste Embedsmænd deltog.

Det vestindisk-guineiske Kompagni (oprettet 1672) lagde ved Køb af *St. Croix* fra Frankrig 1733 denne Ø til sine oprindelige Besiddelser: *St. Thomas* og *St. Jean.* Det kom dog ikke til at gaa særligt glimrende med dette Selskab i Christian VI's Tid, hvorimod Frederik V's Tid blev bedre for det. 1755 købte Staten alle Kompagniets tre Kolonier. I de nærmest følgende Aar kom de store Muligheder for den neutrale danske Handel under Søkrigen mellem England og Frankrig, Muligheder, som saavel Øernes Sukkerproducenter som Kompagni-Ledelsen forstod at udnytte. I Aarene 1753 og 1754 tilsammen havde Øerne kun sendt syv Skibsladninger Sukker til Europa, i Aaret 1766 kom der 38 Ladninger, og Antallet af Negerslaver, den nødvendige Arbejdskraft for Sukkerproduktionen, var samtidig steget fra 8—9000 til omtrent det dobbelte.

Glaspokal med Vestindiefareren »Jægerspris«. Pokalen har tilhørt Frederik V, der var Partner i Skibets første Udrustning 1744. Rosenborg.

1732 stiftedes *Det asiatiske Kompagni,* der afløste Christian IV's ostindiske Kompagni (opløst 1729); det skulde selv bestaa indtil 1843 (men miste sit Monopol 1839), og dets Traditioner er blevet optaget i Nutiden (uden Monopol) af H. N. Andersens »Ø. K.«.

Monopolet for Asiatisk Kompagni omfattede saa at sige en Del af den danske Statsmagt. Kompagniet fik Ret til at bruge Kolonien Trankebar med Fortet Dansborg paa Koromandelkysten og til at oprette Fæstninger og Handelspladser. Det maatte slutte Alliancer i Kongens Navn med Fyrsterne i Indien og andre Stater og i Nødsfald bruge Vaabnene til baade Forsvar og Angreb. Kompagniets Skibe førte Splitflag, og Kongen lovede, at ingen anden maatte faa Pas eller Tilladelse til at sejle paa

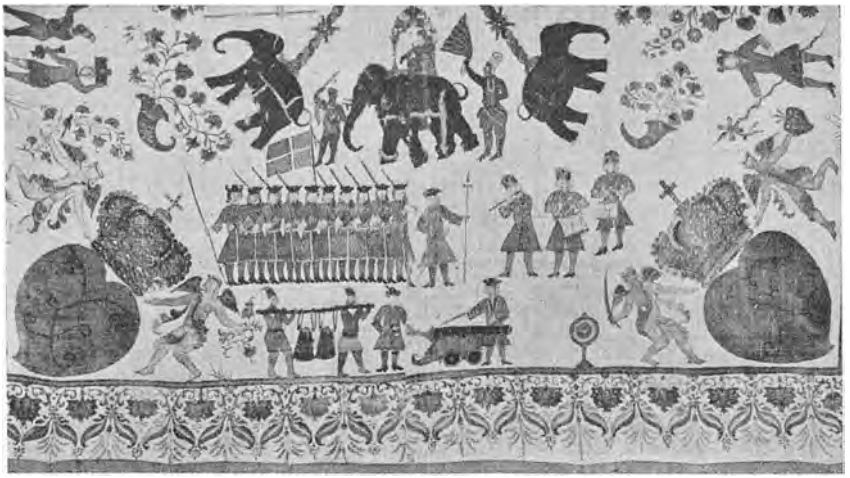

Udsnit af Dug fra Trankebar 1743—46.
Trykt Bomuldsstof »Pinado« med Afbildning bl. a. af danske Kolonisoldater; i de her ikke medtagne Hjerter i Midten Christian VI's og Sofie Magdalenes Navnetræk; i Hjerterne i Hjørnerne Frederik (V)'s og Louises som Kronprinspar. Kunstindustrimuseet.

den anden Side af det gode Haabs Forbjerg. Kompagniet nød en Række Toldbegunstigelser, men blev ogsaa til stor økonomisk Fordel for Landet. Det sendte Skibe baade til Indien og Kina, disse fjerne Lande, der for Datidens Europæere stod som en helt fremmed og eventyrlig Verden. Det kostede mange Penge at udstyre og udruste Skibene til den lange Sejlads, — de skulde bl. a. være i Stand til at forsvare sig mod Sørøvere —, men disse Omkostninger svarede Regning. Der bragtes en stor Mængde værdifulde østasiatiske Varer hjem, og største Delen af disse udførtes til Udlandet med god Fortjeneste. Et vist Kvantum blev dog ogsaa afsat til hjemlige Købere, som nu fik lettere Adgang til spiselige »Kolonialvarer«, kinesisk Porcelæn og Silke, indiske Bomuldstøjer o. s. v., og der manglede naturligvis ikke Moralister, der fremhævede det sædelige Forfald i Brugen af Te paa Bekostning af den gammeldags tarvelige Øldrikning.

Mindre Held fulgte de Handelskompagnier, der blev oprettet i Frederik V's Tid. *Det almindelige Handelskompagni* — oprettet 1747, men atter ophævet 1774 — havde til Formaal at gøre København til Stabelplads for Østersøhandelen, skulde fremdeles drive Handel paa Vesteuropa og Middelhavet og fik ogsaa overladt den grønlandske Handel og Hvalfangsten i Ishavet, men dets Betydning kom til at staa i omvendt Forhold til dets vidtspændende Opgaver. Et afrikansk Kompagni, der oprettedes 1755 og atter ophævedes 1766, og som skulde drive Handel paa Marokko, bragte kun Tab.

37*

Inden for *Haandværket* bevaredes Lavsvæsenet; Christian VI holdt stærkt paa, at de enkelte Fag skulde drive deres Virksomhed inden for ganske bestemte lovbundne Rammer, og navnlig vilde man naturligvis holde deres underordnede Udøvere til Orden og Lydighed. Da Bygningshaandværkerne i København viste Tilbøjelighed til Strejker, udstedtes en Forordning om, at deslige »Oprørere« skulde straffes »ikke alene med Fængsel, Rasphus og Arbejde i Fæstningen, men endog efter Omstændighedernes Beskaffenhed og, ligesom de befindes vidt at have bedrevet deres Ondskab og virkelig foraarsaget Skade og Ulempe, paa Livet«. Efter sit Væsen skabte Lavsvæsenet Monopoler for udvalgte Haandværkerkredse, der alene havde Ret til at drive en bestemt Næring. Dette Forhold, der udelukkede den fri Konkurrence, var ofte blevet kritiseret, og i Frederik V's Tid udstedtes i 1761 en ny Lavsforordning, som lettede Optagelsen i de bestaaende Lav og fastslog fri Adgang til Erhverv, hvor der ikke fandtes Lav, — en Bestemmelse, der viser, hvorledes Lavsvæsenet i Virkeligheden nu er paa Retur under Indflydelse af en vis industriel Udvikling.

Københavns Snedkeres Lade.
Folkemuseet.

Der udfoldedes i det hele meget store Bestræbelser for at føre det danske Haandværk i Retning af Industri. Det maa her indskydes, at industriel Virksomhed i de Tider var af anden Art end i Nutiden. Den moderne tekniske Udvikling var ikke begyndt, og Fabrikkerne var store Værksteder, der kun lignede Nutidens Fabrikker ved selve deres Driftsform: gennemført Arbejdsdeling, Anvendelse af ufaglært Arbejdskraft, en Produktion, der skiftede efter Konjunkturer og Afsætningsmuligheder, medens det var det karakteristiske for det gamle Haandværk, at det arbejdede med en fast Kundekreds for Øje. Kun Virksomheder, der betjente sig af Hammer og Ild, betegnedes i øvrigt som Fabrikker; de øvrige kaldte man »Manufakturer«.

En Toldforordning af 1732 nedsatte Taksterne af den meget betegnende Aarsag, at man derved vilde svække Fristelsen til Smugleri.

Senere blev Tolden forhøjet for en Række Varer, og alene i Tiden fra 1735—46 udstedtes mindst 25 Kundgørelser om Forbud mod Indførsel af Varer i større eller mindre Dele af Kongens Riger og Lande, f. Eks. Forbud mod Indførsel af Le- og Skæreknive, af Kniplinger og Fløjl, af Sæbe og Olie, Silketøjer, Linnedstoffer, Papir, Tran, Stolemagerarbejde o. s. v. En Forordning af 1739 forbød Indførsel af 38 forskellige Beklædningsvarer, medmindre det ved behørig Attest kunde godtgøres, at det ikke havde været muligt at faa dem herhjemme ved lovligt Salg. Samtidig med at Staten saaledes vilde beskytte Afsætningen af Industrivarer, der blev produceret i Landet, gav den af al Magt sin Støtte til, at Produktion overhovedet kom i Gang. Der blev lagt megen Vægt paa at kalde udenlandske Fabrikanter og Arbejdere ind i Landet, for at de kunde være de danske til Mønster i Kunstfærdighed. Der blev givet mange Penge af Statskassen som Laan og Hjælp til Folk, der vilde grunde Virksomheder, hvoraf man ventede sig Udbytte for Landets Økonomi. Det var ikke de bedste Erfaringer, man gjorde i saa Henseende paa Christian VI's Tid, men det skræmmede ikke Statsmændene under Frederik V fra at fortsætte i det samme Spor. En ny Told-

Bagersvendenes Lavspokal fra 1748. Folkemuseet.

forordning af 1762 samlede alle tidligere Forbud, ikke mindre end 50 gældende for hele Vareklasser og 150 for enkelte Varer. Bernstorff laante godtroende Øre til mange uheldige Projektmagere, der forelagde deres Planer om fordelagtig Fabriksvirksomhed og plagede Regeringen for at faa Privilegier og Understøttelser. Den store Diplomat synes virkelig i en mærkelig Grad at have savnet almindelig Menneskekundskab, en Egenskab, som ved Siden af en udpræget praktisk Sans vilde have været paakrævet, saafremt der skulde være kommet noget virkelig godt ud af den Virksomhed, Bernstorff udfoldede som ledende Mand — »Deputeret« — i Kommercekollegiet.

Fra de forskelligste Fag og Mennesker, fra alle Egne i Riget — der jo dengang strakte sig fra Oldenborg til Finmarken — kom der Forslag og Anmodninger til dette Kollegium. Centralisationen var drevet til det yderste: Kommercekollegiet skulde træffe Bestemmelse baade om de største Principper og om de mindste tekniske og materielle Detailler. Al Fabriksvirksomhed reguleredes fra København; ingen Fabrik maatte oprettes uden Tilladelse; skulde den, og det var som oftest Tilfældet, have en Understøttelse eller en Begunstigelse af en anden Art, især om den blev til efter Kommercekollegiets Initiativ, maatte Plan for Anlæg og Drift godkendes. Fra Indland og Udland strømmede »Projekter« ind. Her gjaldt det at vælge og vrage, — og Bernstorff valgte tit forkert og kom til at underholde uholdbare eller helt fantastiske Foretagender.

Da Bernstorff 1767 traadte tilbage fra sin Virksomhed i Kommercekollegiet, mente han dog at kunne fastslaa, at en Fabriksvirksomhed var opblomstret i Landet.

Det kunde dog i mange Tilfælde være meget tvivlsomt, ogsaa bortset fra helt uheldige Projektmagere, om det, der var ofret fra Statens Side, stod i noget Forhold til det, der var vundet for Erhvervslivet. I senere Tider har man med stor Strenghed fordømt den merkantilistiske Erhvervspolitik; det var imidlertid dens Fortjeneste, at den, om end ud fra noget ensidige Forestillinger, optog et saa systematisk Arbejde for at udbygge Landets Næringsveje. For det industrielle Liv blev herigennem i hvert Fald vundet, at der tilførtes Landet megen værdifuld Arbejdskraft fra Udlandet, Folk med en Oplæring og Erfaring, der er blevet til Nytte, om end ikke altid paa den Maade, der først var planlagt. Som et ejendommeligt Led i den merkantilistiske Erhvervspolitik kan nævnes, at Regeringen 1759—65 indkaldte tyske Bønder fra Rhinegnene til et Forsøg paa Opdyrkning af den jyske Hede (»Kartoffeltyskerne«).

Efter det Forbillede, der var givet ikke blot af de store Banker i London og Amsterdam, men ogsaa ved en svensk Bank, der havde

Kurantbankseddel paa 10 Rdl. fra 1737.
Møntsamlingen.

bestaaet siden 1654, gaves der 29. Oktober 1736 kongelig Oktroj til en *Assignations-, Vexel- og Laanebank*, der traadte i Virksomhed 1737. Den var grundet paa 1000 Aktier, hver paa 500 Rdl., og Christian VI tog selv flere Aktier og fik andre til at gøre det samme. Kongen deponerede for saa vidt noget af sin Enevoldsmagt i Banken, som han lovede aldrig at gøre »saadanne Anmodninger og meget mindre Foranstaltninger, som kunde hensigte til Bankens Skade, Kreditspilde eller Fordærvelse«. Banken diskonterede Veksler og fik Ret til at udstede Papirpenge, der skulde kunne modtages af de offentlige Kasser som rede Penge. Uheldigvis blev der ikke i Oktrojen fastsat noget om, i hvilket Forhold Beløbet af de Sedler, som Banken udstedte, skulde staa til dens Sølv- eller Møntbeholdning.

Bankens Virksomhed blev straks af gavnlig Betydning for det økonomiske Liv ved at skaffe Folk Adgang til billige Laan (4 pCt.). En Række Aar trivedes Banken godt og sundt, men saa kom Krigsforholdene 1756—63, der ligesom Forholdene under de senere store Krige ikke blot skænkede Danmark Fordelen som neutral Handelsmagt, men ogsaa blev Aarsag til megen Uro og Usundhed i Samfundslivet. For Bankens Vedkommende ytrede en af de typiske Følger sig allerede 1757, idet det ved en Forordning i dette Aar blev bestemt, at de af Banken udstedte Sedler fremtidig ikke kunde indløses med Sølv.

Kongens Nytorv ca. 1750.
Stik i »Danske Vitruvius«.

Den københavnske Banks Grundlæggelse og Virksomhed peger afgjort fremad mod den »moderne« Udvikling i et Samfund, som endnu i den her omhandlede Periode, set fra Nutidens Standpunkt, befandt sig i de »middelalderlige« Tilstandes Svøb.

7. Det danske Samfund omkring Midten af det 18. Aarhundrede.

I hvor begrænset Grad det var lykkedes for Merkantilismen og de dermed forbundne økonomiske Bestræbelser væsentlig at ændre de grundlæggende Samfundsforhold, og hvilken Opgave der her laa for den følgende Tids sociale Liberalisme, den nye Friheds- og Fremskridtsretning, viser sig tydeligt, naar man kaster et sammenfattende Blik paa de danske Tilstande, saaledes som de var ved Midten af det 18. Aarhundrede.

Det danske Rige var endnu paa denne Tid meget tyndt befolket. Indbyggerantallet i det egentlige Danmark, bortset fra de nuværende sønderjyske Landsdele, udgjorde kun ca. $^3/_4$ Million, og heraf var den allerstørste Del Landbefolkning. Købstæderne var omtrent lige saa mange som i Nutiden, men de var alle smaa. Baade By- og Landbefolkning levede i afgørende Forhold deres Liv under lignende økonomiske Vilkaar og i de samme sociale Rammer, som allerede havde bestaaet i Middelalderen. Ikke blot var Samfærdselsmidler og de tek-

»Frederiksstaden« med den paatænkte Marmorkirke.
Stik af Preisler.

niske Midler, hvoraf Landbrug og Haandværk betjente sig, ikke blevet stærkt ændret siden Valdemarstiden, men baade Lavsvæsen og Fæstevæsen var opretholdt, og ganske særlig bestod Jordfællesskabet paa samme Maade, som da Landskabslovene blev nedskrevet i det 13. Aarhundrede.

Siden Svenskekrigenes Tid havde der ikke været nogen Vækst af Betydning for Købstæderne. Derimod var *København* vokset, saaledes at den nu rummede omtrent en Tiendedel af Landets Indbyggere, men det skyldtes ikke saa meget en almindelig Udvikling i Byens Næringsliv som den Omstændighed, at Enevoldsmagten havde givet Kongerne Lejlighed til at omgive sig med større Hof, Militærvæsen og Embedsapparat. Navnlig den militære Stand udgjorde en stor Del af Hovedstadens Befolkning. Efter den store Ildebrand 1728 var Københavns Indbyggerantal blevet opgjort (dog sikkert for lavt) til ca. 54 000; heraf hørte over 16 000 til Hæren og Flaaden. København fik sit overvejende Præg ved at være Kongens Residensby, dens Indbyggere var for en meget stor Del enten Kongens og Statens Tjenere eller Folk, som skulde leve af disse. Til den sidste Slags hørte naturligvis i stor Udstrækning Købmænd og Haandværkere, der sikkert ofte havde det daarligt og vanskeligt nok. Guldsmedene var det mest ansete Lav; dog klagede deres Oldermand 1748 over, at de fleste var ved at »krepere i Elendighed« paa Grund af den Konkurrence, der blev paaført dem ved Indførelsen af forarbejdede Guld- og Sølvvarer.

København var det Sted i Landet, hvor det tyske Befolkningselement var mest fremtrædende; ikke blot prægede det Militærstanden, men gjorde sig ogsaa gældende i høj Grad blandt handlende og Haandværkere og ikke mindst blandt de Arbejdere og Arbejdsledere, der indkaldtes til de ny Fabriksforetagender, som særlig fik deres Plads i København.

En Forandring i Byens Udseende havde fundet Sted gennem Ildebranden i 1728 og Slotsbyggeriet paa Christian VI's Tid. I Frederik V's Tid udvidedes den med »Frederiksstaden« omkring *Amalienborg,* hvor de fire Palæer, der senere blev Kongebolig, opførtes af fire af Tidens Stormænd, deriblandt A. G. Moltke. I det hele klumpede Befolkningen sig sammen paa det gamle Omraade og inden for de samme Volde som tidligere, skønt der kunde have været Anledning nok til at flytte ud til friere Omgivelser og friskere Luft. Mange af Gaderne var trange, snævre Gyder, der kun bød elendige Beboelser, og Hygiejnen og den offentlige Renlighed i Byen var ikke gaaet meget frem siden det 16. Aarhundrede. Fra 1762 stammer en karakteristisk Bestemmelse, der paabød, at Gaderne skulde holdes saa rene, at Soldaterne kunde færdes i dem uden at synke i Snavs til over Skoene. Gentagne Gange maatte det endnu i denne Tid forbydes, at Folk udskyllede deres Klosetter i Rendestenene, eller at de holdt Svin!

Livet var nok sundere i de smaa *Købstæder,* var her ogsaa jævnere og kunde vel nok i nogen Maade, trods al Jammer over Nød og Trang, forme sig som en hyggelig Idyl. I en Præsts Beskrivelse af en lille By (fra 1759) hedder det f. Eks.: »Lakajer, Parykmagere, som nu udgør en Trediedel af Verden, vides ikke af i Skelskør ... Bal, Assembleer, Spil og Leg at traktere, holde Gæstebud etcetera kendes her ikke, men hver skøtter sig selv og stopper sin Pibe Tobak, hver af sin egen Daase«. Handelskompagniernes Kolonialvarer spiller heller ikke nogen større Rolle i Skelskør: »Sukker, Rosiner, Svesker, Kanel og Kardemomme er rare (sjældne) og kostbare Sager, saa vi takker Gud for gode Havesager og i det øvrige køber for en Skilling Allehaande.« Derimod er Parisermoden naaet til den lille vestsjællandske Havneby: »Nu desværre bliver Skelskør i dette Seculum (Aarhundrede) noget fransøsk, og det Satans Fiskebensskørt drager flere gale Moder og unyttige Omkostninger efter sig.«

Hvad der ellers mest høres fra de danske Købstæder paa denne Tid, er bestandige Klager over Fattigdommen og Tilbagegangen siden de bedre Tider, det havde været engang i det 17. Aarhundrede, Provinshandelen skildres som det usleste Høkeri, og det paastaas, at de fleste Købmænd ernærer sig ved at sælge Øl og Brændevin; hvor der før boede rige Handelsmænd, rige Familier og Kapitalister, findes

Næstved ca. 1750.
Stik af J. J. Bruun, Novus Atlas Daniæ.

der nu paa de fleste Steder øde Købmandsgaarde og Pakhuse, fattige Handlende og Avlsbrugere. I en Klage fra Magistraten i Horsens hedder det, at »den sorte Armod regerer i de fleste Huse med bevæbnet Haand«, men man maa ved Bedømmelsen af saadanne Udtalelser tage i Betragtning, at Tiden yndede at udtrykke sine Klager i stærke Ord. Den største af Købstæderne var Odense, der havde omtrent 5000 Indbyggere. Ogsaa Odense havde i sin Tid haft sine store Handelsfolk. Men den Herlighed var for længst forbi, og den Handel, der dreves fra denne By som fra andre Købstæder, var i det væsentligste af lokal Art. I en Indberetning fra 1736 opgives følgende Tal for Handels- og Haandværksfolk i Odense: 34 »Kræmmere«, 65 Skomagere, 25 Skræddere, 38 Handskemagere, 14 Snedkere, 8 Smede, 11 Bagere, 11 Murmestre, 6 Trædrejere, 11 Bødkere, 6 Sadelmagere, 5 Guldsmede, 4 Malere, 11 Feltberedere (Garvere), 5 Hattemagere, 8 Vævere, 10 Slagtere, 16 Vognmænd, 4 Bogbindere. Alle disse Fag havde hver sit Lav, dertil kom saa de, der intet Lav havde: 4 Farvere, 8 Parykmagere, 7 Tømmermænd, 3 Kandestøbere, 6 Pottemagere, 4 Glarmestre, 2 Sværdfegere, 3 Kobbersmede, 3 Urmagere. I alt har Byen rummet 296 selvstændige Haandværkere, et stort Antal efter dens Størrelse, men de fleste har nok siddet smaat i det. Haandværksmestrene udgjorde Købstædernes Middelklasse, medens Købmændene trods de ringe Kaar for Handelen var den styrende Overklasse.

Byernes Opkomst hemmedes ved Fattigdommen og Manglen paa Fremgang og Udvikling i det Bondeland, hvor de skulde søge deres Næring.

Landbefolkningen bestod nu som før af de to Hovedbestanddele:

Ledreborg.
Ombygget 1743 for Greve J. L. Holstein af J. C. Krieger.

Godsejere og Bønder. Det var Godsejerne (hvortil Kongen hørte for Krongodsets Vedkommende), der ejede næsten al Landets Jord, idet der kun fandtes meget faa Selvejerbønder. Landet var ligesom inddelt i Godser, en Inddeling, der jo ligger til Grund for Landmilitsen og Stavnsbaandet. Men Godsejerne raadede kun direkte over deres Hovedgaarde; Godsets øvrige Jord var overladt til Fæstebønder, som efter Lovens Bud, der ganske vist næppe altid blev overholdt, skulde besidde deres Gaarde paa Livstid, og det var 1682 udtrykkelig blevet forbudt Godsejerne at lægge Bøndergaarde ind under Hovedgaarde, et i Princippet betydningsfuldt Indgreb af den unge Enevælde i Landbrugets Ejendomsforhold. Christian VI havde først lempet, senere paa ny indskærpet dette Forbud, men det faldt utvivlsomt svært for Statsmagten at gennemføre det. Ogsaa i det 18. Aarhundrede er Hovedgaardenes Omraade blevet udvidet, og paa Sjælland udgjorde det omtrent en Sjettedel af, hvad Bondejorden omfattede; i Fyn og Jylland var det forholdsvis mindre.

Fordi Herremanden raadede frit over Hovedgaarden, var der her de bedste Muligheder for en Forbedring af Driftsmetoderne. Da A. G. Moltke overtog Bregentved Gods, befandt dettes Hovedgaard sig dog endnu i en Forfatning, der betegnes som den sædvanlige paa Sjælland: Jorden var kun inddelt i 3—4 Skifter, der var for store og fik for lidt Hvile, og rundtom fandtes der Træer, Kratskov, Sten, Sumpe og Moser, som i høj Grad besværliggjorde en ordentlig Dyrkning.

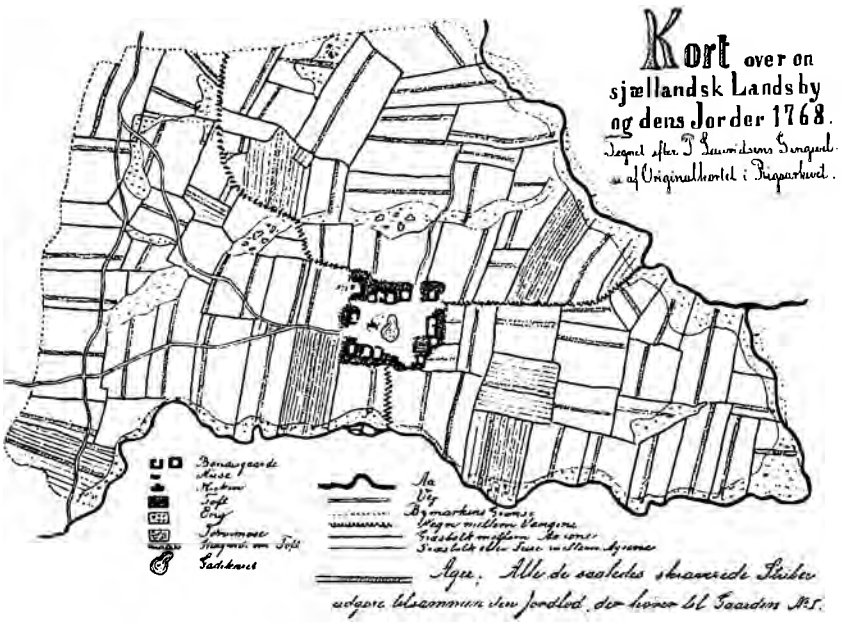

Kort over en sjællandsk Landsby og dens Jorder 1768.
Efter »Aarbog for dansk Kulturhistorie«. 1900.

Endnu ringere stod det til paa Bøndergaardenes Jord, hvor Fællesdriften hindrede enhver Udvikling inden for Landbruget udover det Trevangsbrug, som var fremherskende i de fleste Egne af Landet og da navnlig paa Øerne og i det sydøstlige Jylland.

Jordfællesskabet berørte kun Driftsforholdene, ikke Ejendomsretten; Gaardene i samme By kunde meget vel tilhøre forskellige Ejere (og dens Bøndersønner saaledes være stavnsbundet til forskellige Godser). Alle Gaarde og Huse laa samlet i Landsbyen, og uden for hver Gaard laa en Toft som det eneste lille Stykke Jord, den havde for sig selv. For hele det øvrige Omraade af Landsbyens Jord gjaldt Fællesskabet, og hvor Trevangsbrug raadede, var Formen den, at de dyrkede Marker var delt i tre Vange, som skiftevis og i Rækkefølge blev Rugmark, Bygmark og Græsmark (det sidste uden at der i Reglen blev saaet Græsfrø). Rugmarken og Bygmarken var atter inddelt i forskellige Agerskifter eller Aase, og inden for alle disse havde Gaardene i Byen hver sin Lod i en efter Verdenshjørnerne bestemt Orden (Solskiftet), der svarede til Gaardenes Plads i Landsbyen. Paa denne Maade blev den enkelte Gaards Tilliggende splittet i mange spredte Stykker. Den Bymark, der laa hen til Græs, benyttedes derimod som en Fælled, hvor hele Byens Kvæg græssede i samlet Flok under Bevogtning af Byhyr-

Byhorn fra Lille Linde ved Køge. Folkemuseet.

den, en Slags kommunal Embedsmand, der lønnedes af alle Gaardmændene i Forening. Paa denne Maade brugtes ogsaa Oredrevet, den store Del af Landsbyens Omraade, der var udyrket og laa som en Ring omkring de dyrkede Vange. Naar Høsten var overstaaet, »opgaves Ævred«, d. v. s. at Byhyrden nu endvidere havde Lov til at drive sit Kvæg ind over Rugmarkens og Bygmarkens Stubbe. Husmændenes Ret inden for Fællesskabet indskrænkedes til, at de hver for sig havde Ret til Græsning af en Ko. Der kunde godt bestaa et Fællesskab mellem flere Landsbyer og da særligt om Oredrev.

Trevangsbruget var, som antydet, ikke udbredt over hele Landet; i den nordlige Del af Jylland anvendtes det saakaldte Alsædsbrug, hvorefter de dyrkede Marker hvert Aar tilsaaedes med Korn, uden at der gaves dem nogen Hvile; i det sydvestlige Jylland havde man Græsmarksbruget, hvis Princip var, at de samme Jorder flere Aar i Træk blev tilsaaet med Korn og derpaa i flere Aar henlaa som Græsmark. Paa Grund af Naturforholdene fandtes de sammenbyggede Landsbyer og Jordfællesskabet i dets sædvanlige Udstrækning ikke paa Bornholm og i Vestjylland. (Se ogsaa Bd. I S. 506 ff. og 704 ff.).

Kvægpesten fremkaldte hos mange Kritik over Fællesskabet, fordi den fremmedes ved den fælles Græsning. Værre var det, at Fællesskabet som nævnt lagde en næsten absolut Hindring i Vejen for Landbrugets Udvikling; den enkelte Mands Initiativ forsvandt alene af praktiske Grunde (da det bl. a. var nødvendigt at »opgive Ævred« samtidig) og desuden ved hele det Samfundsliv, som Fællesskabet førte med sig, og som i sig selv udgjorde dets mest tiltalende Side. Den gamle Landsby var som en lille Republik med Oldermanden til Præsident. Naar der skulde saas eller høstes, tudede Oldermanden i sit Horn, og Bymændene samledes for i Forening at drage ud paa Marken og skønne over, hvornaar deres fælles Arbejde skulde tage sin Begyndelse. Var der Uenighed, stemte man om det, og Flertallets Vilje blev den afgørende. Paa lignende Maade gik det til ved alle fælles

Foretagender. Fællesskabet gav Sammenhold og desuden som Lavsvæsenet en vis Tryghed for den enkelte, men var lige saa lidt som dette til Fordel for den Ungdom, der søgte sig en Plads i Tilværelsen. Der var i den enkelte Landsby kun et vist Antal Gaarde, hvis Tal sjældent forøgedes under Fællesskabet og Fæstevæsenet. Det er i Sammenhæng med de afsluttede Rammer, som i det hele var ejendommelige for denne Tids Erhvervsliv, at man maa se det store Antal af hjemløse Tiggere, der fandtes i det 18. Aarhundrede ligesom i det 17.

Som de Omstændigheder, der knytter sig til Stavnsbaandet, viser, ansaas det dog heller ikke i Almindelighed for særlig attraaværdigt at overtage en Gaard. Naar der her har været talt om »middelalderlige« Forhold i Forbindelse med Tilstanden i Danmark ved det 18. Aarhundredes Midte, er der Grund til at tilføje, at den Forandring, der siden Middelalderens Slutning havde fundet Sted, snarest synes at have været til det værre for den store Del af Landets Befolkning og da ganske særligt for Bondestanden. Stavnsbaandstidens Bønder staar vel i aandelig Udvikling omtrent som deres Forfædre i det 15. Aarhundrede, men deres hele sociale Stilling var ringere. *Fæsteforholdet* var nu som før bygget paa Afgifter in natura og skulde for saa vidt være en Fordel for Bønderne, der vilde have haft vanskeligt ved at svare ret meget i Penge. Men i disse Naturalieydelser var der sket den for Bondestanden ulykkelige Forskydning, som laa i Hoveriets meget betydelige Forøgelse. Fra at have været en bestemt Byrde, der laa fast ligesom Landgilden, var Hoveriet i Tidens Løb blevet vilkaarligt og ubestemt; Loven havde ikke sat Grænse for dets Udbredelse eller Størrelse, og Bonden stod næsten helt retsløs paa dette Omraade, for saa vidt som hans Fæstebrev her i Reglen kun rummede meget vage — og dog vidtgaaende — Udtryk for hans Forpligtelser (som naar det f. Eks. kan hedde, at han skal forrette Hoveri og Rejser »lige med de andre Naboer der i Byen, naar han dertil bliver tilsagt, saaledes at ingen med Billighed har derover at klage«). Forholdet opfattedes nu af Godsejerne saaledes, at de maatte have Lov til at kræve det Arbejde, de havde Brug for. Alligevel var ikke saa faa Bønder hoverifri, men de andre var ofte haardt trykket af denne Byrde. Det synes ikke at have været saa sjældent, at en Gaardmand maatte sende sin Karl »til Hove« de fire Dage om Ugen, sin Pige de to Dage og endda tilmed i to Dage stille Hest og Vogn til Herremandens Raadighed. Godsejerne brugte deres Magt over Bønderne til i høj Grad at fremme Hovedgaardens Drift paa Bøndergaardenes Bekostning. Stavnsbaandet trykkede saaledes ikke blot Bonden, men ogsaa Bondebedriften nedad.

Margaard ved Odense. Opført 1745.

Hvad var der da vundet ved den *Samfundsudvikling,* der havde fundet Sted efter Reformationen, og som i saa høj Grad kan synes købt med Undertrykkelse af Landets største Samfundsklasse?

Det mest iøjnefaldende Træk er her den Pragt, de store i Samfundet nu kunde tillade sig, og de finere Livsvaner, de havde tilegnet sig. Dette er et tvivlsomt Resultat af Udviklingen, men virkelig Værdi laa der sikkert nok i, at de førende Kredse her i Landet havde været i Stand til at følge aandeligt og kulturelt nogenlunde med det øvrige Europa. Den Kreds af aristokratiske Stormænd, som havde den egentlige Magt under Frederik V, og som for den øvrige Befolkning ikke uden Grund stod i næsten fyrstelig Glans, manglede ikke Forstaaelse og Modtagelighed for de bedste af de nye Tanker, som nu var fremme i den store Verden, og som ogsaa skulde finde deres Talsmænd inden for den danske Stat. Der er her ogsaa Grund til at pege paa Betydningen af den lutherske Præstestand, den Klasse, der betød saa meget baade ved sin særlige Uddannelse og ved sit særlige Forhold til Befolkningen. Den borgerlige Dannelse var trods alt den stærkeste i Tiden, den, der dannede Udspring for store Reformtanker; men formelt hævdede den endnu ikke sin Ligerang med mere aristokratiske Kulturformer. Den juridiske Eksamen havde endnu ikke draget det fornemme Selskabs Sønner til Universitetet, hvis Studenter, der sikkert nok ofte levede et forhutlet Liv, ikke nød Anseelse blandt Rangspersoner. (»Uf, har Papa været Student?« kunde det lyde i en ung Frøkens Mund). Blandt de Teologer og Magistre, der i denne Tid udgik fra Københavns Universitet, skulde ikke desmindre »Oplysningen« finde nogle af sine bedste og mest indflydelsesrige Talsmænd og Forkæmpere.

Den første Betingelse for, at det kunde komme til Reformer, var Sindenes Modtagelighed for Reformtanker. Den anden Betingelse bestod i den økonomiske Bæreevne, Muligheden for at skaffe de nødvendige Penge til Reformer og faa dem til at »betale sig«; her var det, de opadgaaende Tider fra ca. 1750 fik deres store afgørende Betydning for Samfundslivet. Den tredie Betingelse var endelig, at der fandtes de nødvendige politiske Midler til at gennemføre Reformerne, og disse Midler skulde vise sig at være givet gennem den enevældige Statsform, der for saa vidt, ogsaa socialt set, var en højst betydningsfuld Frugt af de foregaaende Tiders Udvikling.

Enevældens *Embedsmandsstyrelse* har endnu ikke paa denne Tid fundet sin færdige Form. Det var ikke tilstrækkeligt, at der fandtes en god Centralstyrelse, saa længe Lokalstyrelsen var mangelfuld. Højesteret havde Magt og Myndighed til at fælde en upartisk Dom i Sager, der f. Eks. angik Forholdet mellem en Godsejer og hans Fæster, men anderledes kunde det forholde sig med den Birkedommer, der var ansat i sit Embede af en adelig Godsejer med »Birkeret« og maaske var dennes forhenværende Lakaj. Amtmændene var ofte dygtige nok, men saadanne Embedsmænd som Borgmestre, Raadmænd og Herredsfogeder var endnu gennemgaaende for slet lønnede og for daarligt uddannede til at gøre Fyldest. Udnævnelsen til disse Stillinger fandt stadig Sted efter alt andet end saglige Hensyn, ofte for at skaffe vedkommende et — om end kun magert — Levebrød og undertiden blot for at blive fri for ham som stadig Ansøger. En Fordel for Købstæderne var det, at de var kommet under virksomt Tilsyn af Stiftamtmændene, hvilket ikke betød, at Regeringen bestræbte sig for at kvæle det lokale Selvstyre. Om end Embedsvæsenet er det egentlige Udtryk for Enevældens Aand og Form, har den ingenlunde villet spærre for de almindelige Borgeres Deltagelse i offentlige Anliggender. Netop i første Halvdel af det 18. Aarhundrede var der til Afløsning af de ældre Former for Købstadstyrelse rundt om begyndt en ny Udvikling, hvorved der blev Byraad af »eligerede« Borgere, valgte enten af Magistraten eller af Byens Befolkning. Københavns »32 Mænd«, den af Magistraten udnævnte Borgerrepræsentation, havde en ikke ringe Betydning i mange Forhold og gjorde et Arbejde, der var præget af social og human Forstaaelse.

Alt i alt stod det daværende danske Samfund ikke daarligt rustet til at møde den nye Tidsaand, som skulde begynde at komme til Udtryk i Frederik V's Tid og allerede da sætte sine første praktiske om end begrænsede Resultater.

8. Nye Tanker og begyndende Fremskridt i Frederik V's Tid.

Omkring 1750 foregaar der en betydningsfuld Ændring i Tankegangen hos de toneangivende rundt om i Europas Lande. Det er »Oplysningstiden«, der allerede nu begynder. Den dristige Kritik af de bestaaende aandelige og sociale Forhold, de Tanker, hvis mest fremtrædende Talsmænd var franske Skribenter som Voltaire, Rousseau og Montesquieu, bryder igennem og vinder Magt i den almindelige Bevidsthed, og hermed sker den aandelige Indledning til den følgende Tids store Reformer og »Revolutioner«. Naar Danmark kommer til at deltage i hele denne Bevægelse, maa man ikke tænke sig, at det, bortset fra enkelte lærde Mænd, i mere omfattende Grad skyldes direkte Paavirkning fra Udlandet. Det mest afgørende er utvivlsomt, at en umiddelbar aandelig Udvikling ogsaa i Danmark har beredt Jordbunden for et friere, paa een Gang mere humant følsomt og mere rationelt indstillet Livssyn, og at de fremadskridende økonomiske Vilkaar for Landet hurtigt skulde vise det praktisk berettigede i at kræve en ny Løsning af store og brændende Samfundsspørgsmaal. Den religiøse Side af Bevægelsen — »Rationalismen« — vil vi her se bort fra. Hvad de andre Sider af den angaar, er det ejendommeligt for danske Forhold, at Kritikken ikke vendte sig mod Statsforfatningen, men samlede sig om de sociale og økonomiske Forhold, og at den enevældige Regering tidligt viste sig »oplyst« nok til selv at fremkalde en fri Drøftelse af disse Forhold.

Paa Frederik V's Fødselsdag 31. Marts 1755 udstedtes en officiel Opfordring, der henvendte sig til alle, høje og lave, adelige og uadelige, gejstlige og verdslige, lærde og ulærde, og som gik ud paa, at hvem som havde Lyst, skulde udarbejde Afhandlinger om »alle de Sager, der kan være tjenlige til at opretholde Landets Flor«, og hvortil der ikke krævedes anden »Videnskab« end den, der burde være alle og enhver bekendt. Afhandlingerne kunde indsendes til A. G. Moltke, og »de nyttige iblandt dem« vilde da blive trykt uden Bekostning for Forfatteren. Det var altsaa Landets mægtigste Mand, der stod bagved denne Opfordring, og hans Raadgiver ved dens Udstedelse har været *Erik Pontoppidan,* Christian VI's tidligere Hofpræst, som Teolog og Kirkemand førende inden for Pietismen, men tillige en ivrigt granskende Videnskabsmand og paa sine ældre Dage energisk Talsmand for praktiske Fremskridt (Bill. se S. 632).

De Afhandlinger, der indkom og kendtes værdige til Trykning, samledes i »Danmarks og Norges økonomiske Magasin«, som udkom under Pontoppidans Redaktion med 8 Bind i Aarene 1757—64, og hvis Rigdom paa Stof og Indhold vidner om, at der gennem dette

Tidsskrift virkelig er udløst en Trang i Folket. Bestemmende for dets Indhold er den Overbevisning, som Pontoppidan udtrykker saaledes i Fortalen til et af Bindene: »Saa lidt som vor runde Jordklode, efter Fædrenes Indbildning, staar stille paa et Punkt, men idelig vælter og tumler sig omkring, saa lidt kan det menneskelige Sind standses i sin Søgen og Tragten efter noget andet end det nærværende«, og det er ikke Forsynets Vilje, »at Menneskets Sind skal staa stille i naturlige Ting«, men at det skal »søge og forsøge om muligt at forbedre sin Tilstand ved Fremgang fra en mindre til en større Fuldkommenhedsgrad«. Det er selve Pligten til at gøre *Fremskridt,* som her af en pietistisk Præst bliver forkyndt for det danske Folk.

Det var efter den omtalte Kundgørelses Ordlyd Meningen, at der først og fremmest skulde skrives om de tekniske og fysiske Forhold, der har Betydning for Landets Næringsveje og Erhvervsmuligheder. Magasinets »økonomiske Afhandlinger«, der for største Delen er forfattet af praktiske Landmænd og Præster, kom da ogsaa i overvejende Grad til at rumme rent praktiske Forslag om Humleavl, Kartoffeldyrkning, Plantning af Hegn og Midlerne til at ødelægge forskellige Slags Ukrudt, om Roedyrkning, Pløjning og Gødning, om at tilvirke Ribsvin, fremme Biavl, Hesteavl, Mejeridrift eller om at forebygge Skovenes stedse tiltagende Ødelæggelse o. s. v. (lidt uden for Programmet faldt vel derimod en optaget Afhandling med »Tanker om den Mode at lade sine Børn opamme«). Fra nogle af de vigtigste Spørgsmaal, der berørte Erhvervslivet, var der imidlertid en naturlig Overgang til de Spørgsmaal, der angik selve Samfundslivet. Det er Landbruget, der er Genstand for de skrivende Mænds ganske særlige Interesse, men herigennem kommer de ogsaa til at rejse Spørgsmaalet om Bondestandens Vilkaar og Samfundsstilling.

Den første Afhandling i Magasinets første Bind rummer en Kritik af Jordfællesskabet paa Fyn, og Gang paa Gang bliver ogsaa i senere Afhandlinger Fællesskabet gjort til Genstand for Betragtninger, der fremstiller det som en Grundskade for Landbruget og Landet, ligesom ogsaa Trevangsbruget finder sin særlige og udførlige Behandling. Hvad *Hoveriet* angaar, møder man en klar Opfattelse af, at det paa een Gang er skadeligt for Landbruget og i sin gængse Form en Undertrykkelse af Bondestanden. Bondevenlige Synsmaader fremtræder i det hele i »Det økonomiske Magasin« i en Grad og i en Form, der kan betegnes som epokegørende, og særlig Grund er der til at fremhæve en enkelt Afhandling, som den bondefødte Regimentsskriver *Niels Schelde* fik optaget i dets femte Bind, og som rummer intet mindre end et kraftigt Opgør med hele Stavnsbaandets Tankegang.

Schelde vil give en Forklaring paa »Aarsagerne til Folkemanglen

i Danmark«, den, som Stavnsbaandet var indført for at bøde paa, men som efter Scheldes Mening netop skyldes den Tvang og Vilkaarlighed, der øves mod Bondestanden: »Bønder i Almindelighed ved ingen Grænser paa deres Pligter, kan ikke erhverve sig nogen Velstand eller efterlade deres Børn nogen Arv, ikke heller at et af Børnene kan blive ved Gaarden og nyde godt af Faderens Stræbsomhed; er ikke deres egne Børn raadige; men Husbonden raader for begge Køn som Livegne«. Forbedrer en Bonde sin Gaard, fører det maaske blot til, at Herremanden efter hans Død bortfæster den til den højestbydende, medens Bondens egen Søn maa blive Tyende eller Soldat. Derfor er det, at Bonden, hvis han kan komme af Sted dermed, sender sine Børn bort fra Landbruget, hvor der ikke er nogen Udsigt for dem, og Schelde befrygter endog, at Bønderkoner af samme Grund lader sig forlede til Fosterfordrivelse! Der sker en stor »sædelig Forringelse«, naar et Folk undertrykkes og »nærmer sig Livegenskabet«. De andre Stænder er dog alle udsprungne af Bondestanden, men »som utaknemlige Børn foragter og kvæler de nu deres egen Moder«, hvoraf Følgen bliver, at denne Moder ikke mere kan forsvare sine Børn, som hun kunde det i gamle Dage, men maa have fremmede Lejesvende til upaalideligt Forsvar i paakommende Tilfælde. Hvad der tiltrænges, er en gennemgribende Forandring: Stavnsbaandets Ophævelse, en bestemt Fastsættelse af Tiende (der endnu ydes in natura, med hvert tiende Neg paa Marken), af Hoveri og Indfæstning (Bondens Pris for en Fæstegaards Overtagelse). Naar Bønderne saaledes har genvundet deres gamle Frihed og har faaet sat en bestemt Grænse for deres Pligter, vil de atter kunne gøre Fyldest som Fædrelandets Forsvarere, og de vil »med lige Fornøjelse som andre Stænder forplante deres Slægt« og lade deres Børn forblive ved Landbruget og i Landet —, og saa vil al Folkemangel være afhjulpet.

Midt i Stavnsbaandstiden har her en dansk Bondesøn givet en Begrundelse og et Program for de store Landboreformer, og det er et talende Vidnesbyrd om, hvad der allerede er i Gære, at han kan faa dette trykt paa Statens Bekostning og uden Censur.

Med Indlæggene i økonomisk Tidsskrift er den nye Diskussion ikke udtømt. Paa egen Haand, men i Tilslutning til A. G. Moltkes Opfordring, udgav den tidligere Søofficer *Frederik Lütken* »Økonomiske Tanker til højere Eftertanke«, en Række Smaaskrifter, hvori ogsaa han viser sig som en Ven af Reformer i Landbruget og Bondestandens Stilling, medens han i øvrigt i sit økonomiske Syn staar paa Merkantilismens gamle Standpunkt. De helt modsatte Anskuelser træffes hos en Broder til ham, Landsbypræsten *O. D. Lütken,* der som

Nationaløkonom var en fremragende Teoretiker. O. D. Lütken mente, at Landboforholdene i det hele var tilfredsstillende, men at der paa andre Omraader tiltrængtes en Ændring i den nedarvede økonomiske Politik og Opfattelse: den stærke Statsunderstøttelse af Fabrikker var efter hans Mening mere til Skade end til Gavn, Indførselsforbudene aldeles forkastelige; idet han ser, at et Folks Liv er afhængigt af de naturlige Betingelser, advarer han mod at betragte Luksus som nyttig og mod den Lære, at det er rigtigt ved alle Midler at søge Landets Folkemængde forøget; han hævder, at det er Næringsmidlernes Mængde, som i sidstnævnte Henseende maa være afgørende, og har ved denne Opfattelse vundet Ry som en dansk Forløber for den store engelske Nationaløkonom Malthus. Men med alt sit teoretiske Skarpsyn saa altsaa O. D. Lütken ikke, at der gennem en Omdannelse af Landboforholdene kunde skabes en meget »naturlig« Plads for langt flere Mennesker.

Professor i Sorø *Jens Schielderup Sneedorff* (se Bill. S. 645) udgav 1761—63 Tidsskriftet »Den patriotiske Tilskuer«, hvori han fremtræder som en frisindet Ven af Bonden og sociale Forbedringer i det hele. Sneedorffs Gerning laa paa en Maade i Fortsættelse af Holbergs populærvidenskabelige Virksomhed; den afgørende Forskel ligger netop i Sneedorffs optimistiske Tro paa Reformer i dens Modsætning til Holbergs pessimistiske Frygt for, at man ved at røre ved det bestaaende blot skulde komme i en Tilstand, der var endnu værre. Sneedorff nøjedes ikke med at støtte Arbejdet for de nye Tanker, men ved den Indsats, han gjorde for det danske Sprogs Forbedring, skabte han ligesom Midlet til at udtrykke disse Tanker paa den bedste og letteste Maade. Sneedorff er ogsaa Forfatter til et politisk-teoretisk Værk: »Om den borgerlige Regering« (1757), som han har skrevet under Paavirkning af Montesquieus Statslære, hvis Tanke om Statsmagtens Deling (i en lovgivende, dømmende og udøvende Magt) og andre Ideer Sneedorff som loyal Undersaat dog har været nødt til at tilpasse efter den danske Enevælde. Sneedorff hævder bestemt, at en Enevoldsmagt, der støtter sig til et Statsraad og Kollegier, frembyder den bedste Regeringsform, men samtidig betoner han meget stærkt Regentens Pligt til at nære Omhu for Folket og gøre det lykkeligt, og her ligger den for Tiden typiske nye Tanke: Kongen skal nok være Enevoldsherre, men han har sin Magt for Folkets Skyld, og man vil ikke mere betragte ham som en Slags Guddom som efter den ældre Opfattelse (jfr. S. 529).

I den almindelige Tankegang begynder Fædrelandet nu at blive mere end Kongen, og »Patriot« og »patriotisk« bliver Yndlingsord i Tidens Sprogbrug. Med Bevarelse af den traditionelle Ærbødighed

for Kongens Person ses nu Kongemagten først og fremmest som det store nyttige Middel til at gennemføre de Samfundsforbedringer, som der var Trang til, og som for Resten paa en ejendommelig Maade kan finde en Begrundelse netop ved en Henvisning til den udmærkede Regeringsform, Enevælden frembyder. Schelde maa udtrykkeligt beklage, »at vort Statslegeme, som har saa sundt og veldannet et Hoved, skal i Henseende til Lemmerne være saa vanskabt«, og siger fremdeles: »Vi ser Landvæsenets kendelige Forbedring under andre ret vanskabte Regeringer, er det da ikke jammerligt, ja ret skammeligt, at vi, som lever under den allerbedste Regering og ret efter Bogstaven allernaadigste Regent, hvor enhver kan tænke, tale, skrive og handle med al anstændig Frihed, skal hindre Rigets almindelige Gavn og Velfærds Fremmelse ved at undertrykke og svække den Stand, som egentlig er et Riges Grundstyrke.«

Henrik Stampe.
Maleri paa Frederiksborg.

Der savnedes ikke blandt Regeringsmændene Sans for en almindelig Udvikling af Styrelsen i den *oplyste Enevældes* Aand, f. Eks. i Retning af at skille den dømmende Magt saa meget som muligt fra den udøvende. At hævde Domstolenes Selvstændighed over for Administrationen var et Hovedformaal for *Henrik Stampe*, der fra 1753 beklædte den Stilling som Generalprokurør, der i senere Tider skulde tilfalde Christian Colbjørnsen og A. S. Ørsted. Af disse to lignede Stampe mest den sidste, idet det for ham ligesom for Ørsted mindre var Maalet at reformere de bestaaende Love end at fortolke, sikre og udvikle den Retsorden, de skabte, saaledes at den paa den bedst mulige Maade kom til at tjene Borgernes Interesser og Samfundets Velfærd.

Stampe havde et skarpt Blik for Svaghederne ved Lavsvæsenet og var Ophavsmand til den nye *Lavsordning* af 1761, en af de faa videregående Reformer, der gennemførtes af Lovgivningen paa Frederik V's Tid. Kun yderst forsigtigt begyndte man paa den Re-

form, der af mange blev anset for den allervigtigste: *Jordfællesskabets Ophævelse.* Efter Kommissionsforhandlinger udstedtes 1758—60 Forordninger, der tog Sigte paa at faa ophævet Fællesskabet mellem de forskellige Byer og Godsejere, men endnu ikke mellem de enkelte Bønder, og først og fremmest for Oredrevenes Vedkommende. Disse Forordninger savnede imidlertid et ganske bestemt Paabud, saaledes at det i det væsentlige var overladt til Godsejerne, om de skulde gennemføres.

Mellem de Godsejere, der var ivrige for at føre denne Reform ud i Livet, var *A. G. Moltke,* som paa sit Gods Bregentved tog fat paa at udskifte den Jord, der var fælles for flere Byer. Samtidig indførte han det holstenske Kobbelbrug — planmæssig Inddeling af Jorden i mange Skifter —, tog fat paa at rydde Træer, Buske og Sten bort fra Jorden og at faa gravet Grøfter, der kunde bortlede dens Fugtighed — altsammen uden Forøgelse af Hoveriet og med et udmærket økonomisk Udbytte. Moltke holdt sig ved disse Forbedringer ikke til Hovedgaarden, men indførte dem ogsaa paa Bøndergodset, som han bestyrede med Omhu og Humanitet og uden at glemme Tanken paa Samfundet og Fremtiden. Som det hedder i en Beretning, han selv har ladet udarbejde: »Til Folkemængdens Formerelse blev der ogsaa fastsat til Grundsætning, at de ledige Fæstegaarde skulde tilstaas unge, duelige Karle, hvilke ikke maatte gifte sig med Enker, som er over den Alder, at de kan avle Børn.«

Med al sin Iver for Landbrugets tekniske Fremgang fastholdt Moltke dog som endnu de allerfleste Herremænd den gamle Opfattelse, at Godsejerne var Bøndernes naturlige foresatte og Formyndere. Han var konservativ i rent social Henseende, og videre end hans Forbedringer paa Bregentved gik de Godsreformer, der gennemførtes af to andre højtstaaende Personligheder: Enkedronning Sofie Magdalene og Udenrigsminister Bernstorff.

I 1759—61 lod *Sofie Magdalene* sin Overhofmester, Grev Christian Günther Stolberg, efter holstensk Mønster gennemføre en Omdannelse af Forholdene paa Hørsholm Gods: Hoveriet blev afløst mod en aarlig Pengeafgift, samtidig med at Hovedgaardens Tilliggende blev udstykket, og Bønderne fik deres Gaarde i Arvefæste i Stedet for Livsfæste og dermed Sikkerhed for, at deres Arbejde kunde komme deres Børn til gode. Resultatet af denne Reform var økonomisk set meget fordelagtigt, ikke blot for Bønderne, men navnlig ogsaa for Enkedronningen, der nu langt lettere end tidligere fik de Afgifter, hun skulde have af Bøndergodset; det betalte sig i et Tilfælde som dette aldeles øjensynligt at forbedre sine Bønders Vilkaar.

Af tilsvarende Karakter var en Omdannelse, Københavns Magi-

strat fra 1763 foretog paa sit Gods (Bistrup), og under Tilskyndelse af sin Nevø A. P. Bernstorff gennemførte *J. H. E. Bernstorff* en endnu mere vidtrækkende Reform paa den Ejendom, han besad i Nærheden af København, hvortil fra 1764 hørte de tre Bondebyer Ordrup, Gentofte og Vangede. Samme Aar blev der taget fat paa Reformen, som var gennemført Aaret efter Frederik V's Død. Bernstorff nøjedes ikke med at gennemføre Hoveriafløsning og Arvefæste, men lod ogsaa de enkelte Bøndergaarde udskifte af Fællesskabet, til Dels udflytte af Landsbyerne. Bonden *Hans Jensen* i Gentofte, der blev Danmarks første Udflytter, viste en særlig Forstaaelse over for det Fremskridt, der herigennem skulde naas, og som det ikke var saa let at gøre alle de andre Bønder begribeligt. Det er om Datidens Bønder i Almindelighed blevet sagt, at det var lettere at faa dem til at antage en ny Religion end at faa dem til at dyrke Kartofler, og det er sikkert nok, at Bondestandens stædige, konservative Vedhængen ved gamle Vaner langt frem i Tiden skulde komme til at betyde en Hindring for Virkeliggørelsen af det Ideal, der allerede paa denne Tid var klart opstillet af Bondevenner og Fremskridtsvenner.

Hørsholmstøtten, rejst 1761 til Minde om Reformerne paa Godset.

Det er karakteristisk for de begyndende Landboreformer paa Frederik V's Tid, at de fandt Sted i Hovedsagen paa privat Initiativ, idet Regeringens eneste Bidrag var de nævnte Forordninger om Fællesskabet, medens det kun var enkelte Godsejere, der indlod sig paa det store og for Fremtiden saa betydningsfulde Eksperiment: at gennemføre en fuldstændig Omdannelse af deres Bønders Vilkaar og Stilling. Frederik V's Regering holdt sig i det hele til at støtte og opmuntre den teoretiske Diskussion om Reformer, men var tøvende og forsigtig, naar det gjaldt Teoriernes Udførelse i Praksis. Dens Afhængighed af en ældre Samfundsopfattelse fremtræder baade inden for Landbopolitikken, hvor den strammer Stavnsbaandet, og inden for den almindelige økonomiske Politik, hvor den fastholder og viderefører de merkantilistiske Foranstaltninger.

Hvad der gør Frederik V's Tid til en betydningsfuld *Overgangstid* i vort Folks Historie, bliver da væsentlig de ny, vidtrækkende Tanker om praktiske Fremskridt og personlig Frihed, som fra nu af begynder at paavirke dansk Tankegang og Stræben, om end det stadig var en helt anden Aand, der overvejende fandt Udtryk i baade Tilstande og Love.

Inden for Regeringens Politik fortsattes gennem hele Perioden fra 1730 til 1766 alt i alt de samme afgørende Hovedlinier, og den blandt disse, der stærkest peger frem mod Nutiden, er utvivlsomt den udenrigspolitiske, der førte fra Christian VI's kristeligt betonede Fredsvenlighed til Bernstorffs maalbevidste Neutralitetspolitik.

LITTERATUR

Den grundlæggende historiske Fremstilling af denne Periode er givet af *Edvard Holm* i hans Værk: »Danmark—Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse. 1720—1814« II—III (1894—97), en stofrig Skildring, der samler sig til et omfattende og fyldigt Samfundsbillede, om end den i nogen Grad mangler Skarphed i den kritiske Undersøgelse og en fyldestgørende social og psykologisk Problemstilling. En mere kortfattet Oversigt har samme Forfatter givet i »Danmarks Riges Historie« V, S. 141—278.

I Edvard Holms store Værk findes saa udførlige og let tilgængelige Litteraturhenvisninger, at der i det følgende kun vil være Grund til at nævne nogle af de vigtigste Værker og af de senere fremkomne Arbejder.

Christian VI og hans Regering:

L. Koch: »Kong Christian VI's Historie« (1886). — *H. L. Møller:* »Kong Christian VI og Grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode« (1889). — *Fr. Ahlefeldt-Laurvig:* »Christian VI's Datter« (1926). — *A. Tutein:* »Poul Vendelbo Løvenørn« (1926).

De almindelige personlige og politiske Forhold paa Frederik V's Tid:

Aage Friis: »Bernstorfferne og Danmark« I—II (1903—19), hvortil slutter sig samme Forfatters Udgave af »Bernstorffske Papirer« I—III (1904—13). — *P. Vedel:* »Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium« (1882), Indledningen til samme Forfatters Udgave af »La correspondance ministerielle du Comte de Bernstorff« (1882). — Afhandlinger af *Erik Arup* og *Aage Friis* i Festskrift til Edvard Holm (1912) og Hist. Tidsskr. 9. R. I og II (se ogsaa *Johanne Skovgaard* om Rantzau Ascheberg i Festskrift til Kristian Erslev 1927).

De politiske og sociale Anskuelser:

Eli F. Heckscher: »Merkantilismen som Samfundsopfattelse« (Hist. Tidsskr. 9. R. V). — *Samme:* »Merkantilismen« I—II (1931). — *Edvard Holm:* »Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat omkring Midten af det 18. Aarh.« (1883). — *J. H. Deuntzer:* »Henrik Stampe, Meddelelser om hans Liv og hans Virksomhed« (1891).

Byforhold:

Carl Bruun: »København« III (1901). — *Samme:* »Københavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728« (1906). — *Axel Linvald:* »Københavns Brandforsikring 1731—1911« (1913). — »Historiske Meddelelser om København« (1908 ff.), rummer meget ogsaa til Oplysning om denne Periode (f. Eks.: *Alb. Olsen:* »Staten og Lavene« i 2. R. III). — Af Købstadskildringerne fremhæves »Odense Bys Historie«, redigeret af *H. St. Holbech* og med et Bidrag vedrørende denne Tid af *Holger Hansen* (1926). — *P. Munch:* »Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør« (1900). — *Albert Olsen:* »Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid« (1932). — *Samme:* »Stavnsbaandets Virkninger paa Byerne« (Scandia VI).

Landboforhold:

De nationaløkonomiske Forudsætninger for Stavnsbaandet skildres i *V. Falbe-Hansen:* »Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne« I (1888), Stavnsbaandsinstitutionens Tilblivelse, Udvikling og retslige Virkninger behandles i *J. A. Fridericia:* »Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie« (1888). — *K. C. Rockstroh:* »Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede« III (1926). — *Johannes Steenstrup:* »Den danske Bonde og Friheden« (3. Oplag 1912). — Mange kulturelle og sociale Træk fra Stavnsbaandstiden vil findes i *J. A. Fridericia:* »Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse« (1888), i *Severin Kjær:* »Fra Stavnsbaandets Dage« (1888), i *C. Christensen* (Hørsholm): »Agrarhistoriske Studier II« (1891) og i Godshistorier som f. Eks. sidstnævnte Forfatters »Hørsholms Historie« (1879), *C. H. Brasch:* »Vemmetoftes Historie« (1859—63), *O. F. C. Rasmussen:* »Optegnelser om Gisselfeldt« (1869), *N. Rasmussen Søkilde:* »Holstenhus og Nakkebølle« (1875). — *Povl Hansen:* »Bidrag til det danske Landbrugs Historie«: Jordfællesskabet og Landvæsenskommissionen af 1757 (1889). — *H. P. Kristensen:* »Kvægpesten paa Sjælland i det 18. Aarhundrede.« (Fra Arkiv og Musæum IV). — *Hans Jensen:* »A. G. Moltkes Forbedring af Agerdyrkningen paa Bregentved« (Historisk Aarbog for Sorø Amt 1917). — *Eilif Bøgebjerg:* »Den danske Regering og de tyske Kolonisters Indkaldelse« (Jyske Samlinger 5. R. I). — *Axel Linvald:* »Bistrup, Byens Gods 1661—1931« (1932). — *Hans Jensen:* »Dansk Jordpolitik 1757—1919« I (1936).

Forholdet mellem Danmark og Norge:

Hans Jensen: »Dansk-norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede« (1936). — *Albert Olsen:* »Danmark—Norge i det 18. Aarhundrede« (1936).

V

TH. A. MÜLLER

AANDSLIVET I DEN FØRSTE HALVDEL AF DET 18. AARHUNDREDE

INDLEDNING

Det er først i godt den sidste Menneskealder, at man rigtig har faaet Blikket op for, hvor meget det 18. Aarhundrede har betydet for Menneskehedens Kultur. Grunden hertil er, at Romantikkens Syn paa det 18. Aarhundrede med faa Undtagelser vedblev at holde sig lige ned til Tiden omkring 1900; og det var uforstaaende og fjendtligt, saaledes som en Kulturperiodes Syn altid er det over for en Forgænger, der skal slaas ned. I Fr. Rønnings store Værk om »Rationalismens Tidsalder«, der afsluttedes 1899, kommer dette uvillige Syn paa det 18. Aarhundrede stærkt frem: Tidens Litteratur er for ham, med faa Undtagelser, aandsforladt og snusfornuftig. Og hvad Kunsten angaar, da var den for en saa fremragende Kunsthistoriker som Julius Lange lige til hans Død 1896 Genstand for hans udelte Foragt; Barokken forekom ham tom Svulst og Rokokoen sødladent Koketteri.

Vi deler hverken dette Syn paa Tidens Litteratur eller dens Kunst. For Litteraturens Vedkommende ser vi, at den i sine Udtryk er baade mangfoldig og sammensat. Det er vel rigtigt, at latinsk-fransk Aands Klarhed og Fornuftmæssighed præger saare meget af den og mest dens betydeligste Forfatter Ludvig Holberg. Men Side om Side hermed løber der gennem hele Aarhundredet en anden Strømning, følelsesbestemt, indadvendt og mystisk: i Aarhundredets første Halvdel det Liv og den Digtning, der fulgte med Pietismens i saa mange Henseender rige aandelige Vækkelse; i den sidste Ewalds og den engelske Retnings Poesi. Og i Tidens Kunst har man i Barokken faaet Øjet op for dens Kraft, Overskuelighed og Storhed og i Rokokoen for dens galante Ynde.

Men i det hele er en Tids Aandsliv for vor Tid bleven noget meget mere omfattende end for Romantikken. Vi indrømmer ikke Skønlitteraturen en saa dominerende Plads som Udtryk for en Tids Aandsliv,

som Romantikken gjorde. Helt sideordnet med den i Betydning staar for os ikke blot de andre Kunstarter: Bygnings- og Billedkunsten, Skuespilkunsten og Musikken, men ogsaa Videnskaben i alle dens Former: Historieskrivningen og Kildekritikken, Retsvidenskaben, Medicinen og Kirurgien, Sprogforskningen, Matematikken og Fysikken. Og ikke det ringeste Udtryk for en Tids Aandsliv er Oplysningens Udbredelse til stadig videre Kredse af Folket. Det er ud fra dette Synspunkt, at Hovedlinierne i det 18. Aarhundredes Aandsliv i det følgende vil søges draget. Der vil sideordnet blive skildret, hvad det 18. Aarhundrede har ydet paa disse mange forskellige Omraader, hvoraf Skønlitteraturen kun er et enkelt. Danmarks Aandsliv er noget meget større og videre end Skønlitteraturen. Og hvad det 18. Aarhundrede har ydet af nyt paa de mange Omraader, er hverken lidt eller ubetydeligt, selv om meget af det, der dengang var nyt og epokegørende, ikke mere er det, ganske som det vil være Tilfældet med vor egen Tidsalders Landevindinger om et Par Hundrede Aar.

Ludvig Holberg. Stik af Lode 1752.

Ud fra dette Synspunkt er det følgelig urigtigt, naar man fra et romantisk, udelukkende litterært Synspunkt betegner Aandslivet i Aarhundredets første Halvdel med en enkelt Mands Navn og kalder det »Holbergs Tidsalder«. Holberg repræsenterer jo, hvor vidt hans Gaver og Interesser end spænder, kun en begrænset Del af Tidens Aandsliv. End ikke hele Skønlitteraturens og de humane Videnskabers Omraade omfatter han; i Lyrikken, Brorsons og Stubs Domæne, saavel som i den højere Digtning yder han intet; og over for Kunsten og Naturvidenskaberne, der jo ogsaa er Udtryk for Tidens Aand, og

hvori den yder noget fremragende, staar han fremmed. Selv inden for hans egentlige Omraade er det ikke saaledes, som Romantikerne lige ned til Georg Brandes mente, at han staar alene i en Nation af Taaber og Narre, repræsenterende en helt ukendt og forstandig Tankeverden. Mangfoldige af Tidens betydelige Mænd havde foretaget de samme Rejser som han, ofte til fjernere Lande: til Grønland, det barbariske Rusland og Orienten, og skrevet underholdende derom; de havde læst de samme af Udlandets store Forfattere og grundet over de samme Spørgsmaal som han. Hans Betydning ligger i, at han paa mange Omraader gav de Tanker, som ikke faa af hans samtidige delte, et saa tiltrækkende, muntert og almen forstaaeligt Udtryk, som ingen andre formaaede, og at han derved skaffede dem en vid Udbredelse. Hans Betydning ligger mindre i hans Tankers Originalitet end i den Form, han formaaede at give dem. Tidens danske Aandsliv rummer mange flere betydelige Mænd end Holberg, og dets Omfang er langt videre end det, Holberg spænder over. Men selv saaledes er hans Betydning stor nok.

Et Par væsentlige Ejendommeligheder ved det 18. Aarhundredes Aandsliv skal allerede her kort skitseres, før de uddybes i det følgende.

Den ene er, at man mere og mere forlader de tidligere Aarhundreders *religiøse* Verdensanskuelse, der var udledet af Bibelen og de klassiske Forfattere. I dens Sted træder et helt igennem *verdsligt* Livssyn, som man bygger op fra Grunden af paa egne Førstehaandsiagttagelser og Fornuftslutninger. Til at begynde med fornægter man ikke det gamle religiøse Livssyn; man søger, saa godt man kan, at bringe det i Overensstemmelse med det nye; men det træder mere og mere i Baggrunden.

En anden Ejendommelighed ved det 18. Aarhundredes Aandsliv er, at det breder sig til langt større Dele af Befolkningen, end Tilfældet havde været før; der sker en stor Landevinding for Kulturen. I de tidligere lærde og fromme Aarhundreder havde den højere Kultur været begrænset til et Faatal af rige og professionelt lærde Mennesker: Universitetets Mænd, Præster og nogle adelige. Borgerstanden havde gennemgaaende været for fattig til at have Interesser ud over Dagliglivets Behov og Tanker paa Livet efter Døden; dens Læsning havde væsentlig været Andagtsskrifter og smaa Folkebøger. Fra Begyndelsen af 18. Aarhundrede bedrer dens økonomiske Kaar

sig, saaledes at den faar Penge, Tid og Lyst til at beskæftige sig med andet end de daglige Ting; den vil vide Besked med det nye i Tiden, Livet herhjemme og i Udlandet og de nye Ideer. Dette voksende Publikum gør, at det begynder at betale sig for Forfatterne at skrive og for Forlæggerne at trykke andet end religiøse og folkelige Skrifter. Men Forfatterne maatte følgelig skrive saaledes, at det passede med det nye Publikums Fatteevne og Smag. Videnskaben og Litteraturen populariseres og gøres tiltrækkende. Et Tegn i det rent Ydre paa den nye Tids mere populære Præg er det, at Formatet paa Bøgerne i stigende Grad bliver den lette Oktav i Modsætning til den lærde Tids uhaandterlige Folioer og Kvarter. Holbergs kunstneriske og økonomiske Succes i Litteraturen beror ikke mindst paa, at han formaar at give den nye Tids Tanker og Synsmaader, der laa i Luften, paa en saadan Maade, at det passede og morede det nye Publikum. Men den havde været umulig uden den økonomiske Baggrund i Tiden, som han og andre udnytter.

Disse Ejendommeligheder ved Danmarks Aandsliv er jo imidlertid ikke noget særlig dansk. De har som ogsaa de foregaaende Tiders deres Oprindelse i de store Kulturlande, er indført Gods herhjemme. Men de antager i Danmark ejendommelige Former, der passer for dansk Tænke- og Følemaade, og hæver sig undertiden op i Højde med de store europæiske Kulturlandes ypperste Frembringelser. Før Skildringen af Oplysningstiden i Danmark skal den europæiske Baggrund for den kort betragtes.

I. Den europæiske Baggrund for det nye Livssyn.

Det Livssyn, som det 17. og 18. Aarhundredes Videnskab mere og mere fortrængte, var det kirkelige og teologiske, som Middelalderens skolastiske Videnskab havde skabt. Det var ikke baseret paa Iagttagelse og Eksperiment, men udelukkende paa litterære Autoriteter fra Fortiden, først og fremmest Bibelen, men i næsten lige saa høj Grad paa, hvad den græske og romerske Oldtids Forfattere havde udgransket; af særlig Anseelse var Aristoteles' mange Værker om Videnskabens forskellige Grene; de regnedes næsten lige saa højt som Bibelen.

Fra disse Kilder stammede Middelalderens *Verdensbillede*. Efter det var Jorden Verdens Midtpunkt, hvorom Planeterne drejede sig og blandt dem ogsaa Solen. Over Planeternes Sfære var »Himlen«, hvor Gud tronede og regerede Verden, ikke blot gennem de faste Naturlove, men lige saa hyppig paa tværs af dem gennem Mirakler.

Hans Styrelse af Verden skete ofte gennem Aander; Planeterne holdtes svævende i deres Baner af Aander, saaledes som endnu Kepler i sine tidligste Arbejder mener det; Sygdom og Ulykke skyldes Aander. Fra Bibelen skrev sig ogsaa den dualistiske Opfattelse af Verden, Legemets og Aandens Verden, adskilt ved en dyb Kløft, ligesom Gud og Verden, der var bleven ond ved Syndefaldet. Men Jorden er ikke blot Verdens astronomiske Midtpunkt, Mennesket paa den var ogsaa Centrum for Guds Forsorg og for hans Verdensplan fra Syndefaldet til Forløsningen.

De samme Kilder, Bibelen og Antikken, var ogsaa Kilden til hele Tidens Anskuelser om alle Livets Forhold: Ret og Moral, Fysiologi og Psykologi, Verdens Udvikling og Historiens Gang. Om mange af disse Forhold indeholdt Bibelen og Oldtidsforfatterne følgelig ikke direkte noget som helst; men man søgte da gennem sindrige og ofte yderst spidsfindige Slutninger at udlede dem af en lille Antydning i de gamle Kilder og fandt Svar paa Spørgsmaal som, hvorledes de salige levede i Paradiset, eller af hvilke Planter Kristi Tornekrone var lavet.

Denne Verdensbetragtning var ikke let at faa Bugt med; den hvilede jo paa Guds Aabenbaring, og Diskussion om dens Sandhed taaltes derfor ikke; baade i katolske og protestantiske Lande stod Stat og Kirke Vagt om den rene Lære og slog afvigende Meninger ned med haard Haand. Folk, der afveg fra de forskellige Landes Kirker, ansaas for slette Mennesker, der ikke kunde taales. Tolerance var et ukendt Begreb. Spinozas Paastand, at ikke blot en Fritænker, men selv en Ateist kunde være en god Borger, betragtedes endnu af Holberg som en Absurditet.

I det 18. Aarhundredes Begyndelse var imidlertid — trods Statens og Kirkens Værn — denne teologiske Verdensanskuelse og den skolastiske Videnskab ved at opløses og ved at fortrænges af en ny Livsanskuelse, der var rent verdslig, og af en Videnskab, der byggede paa Iagttagelse og Eksperiment. Grundene hertil var mange. Og de var ikke, som almindelig antaget, udelukkende af videnskabelig Art.

Der var først hele den *økonomiske og politiske* Udvikling. I de nye Handelsstater som Holland og England mødtes jo mange Mennesker og forskellige Trosbekendelser. Det var her langt vanskeligere end i Middelalderens mere fastboende og væsentlig agrariske Samfund at holde paa Enhed i Anskuelser. Økonomiske Synspunkter blev her i højere Grad end før bestemmende for Politikken, selv paa Bekostning af de religiøse. De forskellige Religionssamfund fik Lov til at leve i Fred, naar de blot var gode Borgere. Holland og England blev

i langt højere Grad end før *Hjemstedet for religiøs Tolerance,* Fristeder for forfulgte fra andre Lande. Her tryktes ellers forbudte Skrifter, og Forfatterne fik i den nye opblomstrende Borgerstand et købedygtigt Publikum. Men ogsaa i de nye store Enevoldsstater, der kom frem efter Religionskrigene, styredes der mere og mere efter økonomiske og politiske Synspunkter; Kirken underordnedes Staten. Naar Fyrsterne vilde bringe en nyanlagt By til Blomstring, anvendte de ofte religiøs og økonomisk Frihed; saaledes Karl Ludvig, da han 1652 anlagde Mannheim. — I de nye enevældige Monarkier med deres mere indviklede Styrelse kunde *Embedsmændene* heller ikke nøjes med den gamle latinsk-teologiske Dannelse. Der var Brug for en verdslig, »politisk« Viden. Alle disse Forhold bidrog til at undergrave Kirken og verdsliggøre Dannelsen, selv om man ikke direkte vendte sig mod Kirken.

Direkte undergravedes Troen paa Kirkens Ufejlbarlighed ved de store og forfærdelige *Religionskrige,* hvor de forskellige Religioner hver for sig gjorde Krav paa at være den eneste rigtige og forkætrede de andre som Djævelens Redskaber. To af de Mænd, der i det 17. Aarhundrede mest bidrog til at undergrave Kirken, Herbert af Cherbury og Bayle, siger udtrykkelig, at det var Religionskampene, der havde fremkaldt deres Tvivl; de mange stridende Kirker havde vist dem, at selv de centrale Troslærdomme var forskellige hos de forskellige Bekendelser, og at den samme Ting, der betragtedes som en Salighedssag, kunde ses fra flere Synspunkter. Den gamle Fasthed og Enhed svandt, alt blev relativt. Det var dette for Kirken farlige Synspunkt, Holbergs store Lærer Pierre Bayle (1647—1706) med en uskyldig Mine anlagde i sit store historisk-filosofiske Leksikon; det var det, Montesquieu anvendte i sine »Persiske Breve«, hvor han lader nogle tilrejsende Persere med forundrede og respektløse Øjne betragte religiøse og politiske Forhold i Europa, som man her var vant til at anse for uangribelige; det var det, hvorved Holberg i »Niels Klim« gjorde Forholdene i Europa og særligt i Danmark relative. — Men Religionskrigene gjorde ikke blot enkelte Forfattere, men hele religiøse Partier ligegyldige over for Dogmerne og de kirkelige Former. Det er i England Tilfældet med Latitutinarierne (»de rummelige«) og the Levellers (»Lighedsmændene«); de fordrer Tolerance; de stiller sig ret ligegyldigt over for Kirkens Dogmer og »Troen«; de fordømmer al Strid om Kirkeformer og hævder, at den sande Kristendom beror paa Hjertets Tilslutning til den aabenbarede Religion, hvis ydre Former stadig maa skifte efter Tidernes Krav. Ogsaa en Retning som *Pietismen,* der i meget arbejder forud for »Oplysningen«, stiller

sig ret ligegyldig over for Kirkelæren og »Troen« og søger den sande Kristendom paa andre Omraader.

Medens saaledes Respekten for Kirken og dens Livssyn undergravedes ved de ydre Forhold, økonomiske og politiske, skabte *Videnskaben* en helt ny Opfattelse af *Verdensaltet* og af *alle menneskelige Forhold,* uafhængig af Bibelen. Den var ikke et Resultat af Spekulation, men af Iagttagelse og Eksperiment, en ny videnskabelig Metode.

Begyndelsen til det *nye Verdensbillede* skete, da *Kopernikus* 1543 fremsatte den Antagelse som den rimeligste, at Jorden ikke, saaledes som Bibelen lærte, var Verdens Midtpunkt, men at den kun var en Biplanet til Solen. *Giordano Bruno* gik endnu videre i Deklasseringen af Jordens Betydning ved at hævde, at selve vort Solsystem kun var eet af uendelig mange, og at Rummet var uendeligt. *Kepler* førte Beviset for Rigtigheden af Kopernikus' Antagelse; og i sin epokegørende Afhandling om Mars (1609) gjorde han Ende paa Troen om, at det var levende Aander, der holdt Planeterne i deres Baner; i Stedet opstillede han Teorien om, at det var en død Naturkraft, der førte Planeterne; »forhen«, siger han, »troede jeg, at den Kraft, der bevæger Planeterne, var en Sjæl; men da jeg betænkte, at denne bevægende Kraft aftager med Afstanden, sluttede jeg, at den maatte være noget legemligt.« Endelig satte *Newton,* efter eget Sigende saa tidlig som 1666, Kronen paa Værket ved at paavise, at den Kraft, der holder Maanen i sin Bane om Jorden omtrent svarer til Tyngden paa Jordens Overflade, altsaa ikke er noget mystisk eller ukendt. Samme velkendte Kraft er det, der holder de andre Himmellegemer i deres Baner. Verdensaltet var herved forvandlet ligesom til en stor Maskine, hvis Bevægelser var lovmæssige som et Urs; og de kunde beregnes af Mennesket ad ganske naturlig Vej. Betegnende for Ændringen i Verdensopfattelsen fra guddommelig Mystik til noget ganske naturligt er Titlerne paa to af Keplers Hovedværker. Det ældste fra 1596 hedder »*Hemmelighederne ved Verdensordningen (Mysterium Cosmographicum)*«, men Arbejdet om Planeten Mars fra 1609 hedder »*En ny Astronomi eller Himmelsk Fysik*«.

Den samme mekaniske Betragtning, som gjaldt i Universet, syntes imidlertid ogsaa at kunne overføres paa *Mennesket* og forklare alle *Legemets og Sjælens Funktioner.* Galilei, Grundlæggeren af den videnskabelige Fysik, havde forklaret Stoffernes »Forvandling« til noget nyt ad rent materiel Vej som en blot Omlejring af deres Atomer. Forandringer i Tingenes Væsen kunde herefter føres tilbage til Bevægelse

— en Teori, hvis Love har været Nøglen til al videnskabelig Kundskab om den materielle Natur. Nu begyndte man snart fra den døde Natur at overføre denne Forklaring paa selve Mennesket, og ikke blot paa Legemets, men ogsaa paa *Sjælens* Funktioner; de forklaredes som Resultatet af Bevægelse i de fine Smaadele, hvoraf baade Legemet og Sjælen mentes at bestaa. Harveys Opdagelse af Blodets regelmæssige Kredsløb (1628) — en Opdagelse, der vakte lige saa megen Forargelse og Modsigelse som Kopernikus' Teori i sin Tid — syntes at bekræfte, at Legemet var en Mekanisme; Hjertet, som man før havde anset for Sjælens Sæde, reduceredes ved denne Antagelse til blot en Pumpemuskel. Descartes drog den sidste Konsekvens af denne mekaniske Betragtning og hævdede, at Mennesket var en Maskine, men hævdede endnu, at Sjælen var noget immaterielt. Hobbes fejede dette sidste Forbehold til Side og forklarede ikke blot Legemets, men ogsaa Sjælens Virksomhed rent mekanisk ud fra Galileis Bevægelseslære.

Man kalder denne Opfattelse af Verden og af Mennesket for den mekaniske. Den gaar ud fra Iagttagelser. Og Descartes hævdede, at alle Slutninger ud fra disse skulde drages ganske som, naar man fører et matematisk Bevis. Spinoza, hans største Discipel, skrev da ogsaa sit Hovedværk Etiken (1677) i Form af matematisk beviste Sætninger.

Denne matematisk-mekaniske Metode og Verdensanskuelse, som var det 17. Aarhundredes Stolthed, trængte snart igennem overalt og satte sit Præg paa alle Videnskaber. Ogsaa de *humane Videnskaber* rev sig løs fra den gamle teologiske Grundvold og byggedes op paa ny ud fra rent naturlige Forudsætninger ved Hjælp af Descartes' matematiske Slutningsmetode. Oprindelsen til *Staten, Retten* og *Moralen,* ja til sidst ogsaa til selve *Religionen* søgtes forklaret ad rent naturlig Vej. Man havde jo tidligere ment, at alle disse Ting var indstiftet direkte af Gud: Kongedømmet ved Sauls Salving, Retten og Moralen gennem Moseloven, Kendskabet til de overjordiske Ting ved Guds Aabenbaring. Nu er der en Række Forskere som Bodin, Althusius og især Hugo Grotius (1583—1645), der hævder, at Regering, Lovgivning og Moral slet ikke behøver at være indstiftet af Gud. De kan være opstaaet ad ganske naturlig Vej, simpelt hen fordi Menneskene maatte skabe Orden og Regler, hvis de skulde kunne klare sig i Tilværelsen. Folk har alle Vegne for at hindre Krig og Voldsfærd overdraget Magten til en enkelt, enten stiltiende eller ved en ligefrem Kontakt, en »Samfundspagt«. Det er ad denne ganske naturlige Vej, at *Staten* er bleven til. Den samme Trang til Orden og Fred er Oprindelsen til en *»naturlig Ret«* og en *»naturlig Moral«;* de er skabt af den menneskelige Fornuft; og de er i det væsentlige ens overalt, fordi den menneskelige Natur i Hovedsagen er ens alle Vegne, selv om Retten og

Moralen i Enkeltheder kan variere efter de stedlige Forhold. Disse Forskere benægter ikke Guds Tilværelse eller Aabenbaringens Betydning, men de hævder, at selv om der hverken var en Gud eller en Aabenbaring, vilde Samfund, Ret og Moral opstaa af sig selv. En Forfatter som Montaigne (1533—92) gaar endnu videre og henviste Menneskene til at søge Oplysning om, hvad der var godt og ondt, ikke i Bibelen, men hos vor »store og mægtige Moder Natur«; hun ved bedst Besked, hende skal man adlyde.

Og ud fra samme Tankegang hævdede man, at selv om der ikke havde eksisteret en aabenbaret Religion, vilde Menneskene gennem deres Fornuft have udfundet en saakaldt »naturlig« Religion, der indeholdt de faa sikre og fundamentale Sandheder om det overnaturlige, der er selvindlysende, og som er fælles for alle Religioner, naar man frigør dem for de Dogmer og Former, der skifter med Tid og Sted, og som Menneskene i deres Uforstand ofte har anset for det vigtigste i Religionerne; for det har de forfulgt hinanden og ført Krige mod hinanden. De forfærdelige Religionskrige havde, som omtalt, mægtig bidraget til at fremme Tanken om en fælles Religion for hele Menneskeheden. Henrik IV, der jo havde oplevet de lange franske Religionskriges Rædsler, sagde: »De som følger deres Samvittighed, hører til min Religion; og jeg hører til den Religion, som alle brave Mennesker har«. En anden af de store Religionskriges samtidige, Jean Bodin, skrev 1593 en mærkelig Afhandling, hvori han lod Repræsentanter for de forskellige Religioner mødes: en Katolik, en Lutheraner, en Muhammedaner og to Deister; de opgiver, efter lang rolig Samtale, al Drøftelse af Dogmer og slutter sig sammen i et Broderskab, hvis Religion bestaar i ren Vandel; en af Deltagerne, Torolba, hævder, at den »naturlige Religion«, der uafhængig af Dogmerne frembringes af Fornuften, er den ældste i Verden; den er tilstrækkelig og er, som Forfatteren siger i et Brev, »ikke andet end en renset Sjæls Henvendelse til den sande Gud«. Bodins Bog blev af Frygt for Autoriteterne ikke udgivet og først trykt 1841. Derimod førte Lord *Herbert af Cherbury* (1582—1648) Tanken om den naturlige Religion frem for Offentligheden; som et Slags Program, der er fælles for alle Religioner og kan gælde for Hovedindholdet af den naturlige Religion, opstiller han fem Sætninger, 1) at der eksisterer et højeste Væsen; 2) at dette bør dyrkes; 3) at Dyrkelsen bør ske ved Dyd og Fromhed; 4) at Angeren soner Fejl; 5) at der er et hinsidigt Liv, hvor Menneskene faar Belønning og Straf. Fra Herbert af Cherbury udgik den Retning, som kaldes *Deisterne*, hvis betydeligste Repræsentant er *John Toland* (1670—1722); de hævder som den naturlige Religions Indhold, hvortil Menneskene kan naa

ved Fornuften: at der findes en Gud; han har skabt Verden; han har engang sat den i Gang ved sine Naturlove, men han griber ikke senere ind i dem ved Undere.

Alle disse Opdagelser og Synsmaader er jo nu gammelkendte, udenadlærte Lektier fra Skolebøgerne. For Datiden var de overvældende og satte Tankerne i Bevægelse hos alle de bedste af de unge. Mange nød uden Skrupler Bekendtskabet med de nye Veje og de uanede Muligheder, der aabnede sig for Tanken. Hos andre skabte Bruddet med de gamle trygge Anskuelser Uro og Rædsel. Den tyske Mystiker Jacob Böhme fortæller 1612, hvorledes han fyldtes af en »haard Melankoli og Sørgmodighed« ved Tanken om, at Jorden kun var som et Sandskorn i det uendelige, lovmæssige Verdensalt og Mennesket endnu mindre; Gud var rykket saa langt bort, og der var bleven saa højt til »Himlen«. Der var i Virkeligheden skabt Uro om en Mængde Spørgsmaal, hvor man havde haft Sikkerhed i den gamle Tro. Hvor var Gud? Hvorledes var Forholdet mellem Gud og Naturen? Mellem Legeme og Sjæl? Var der overhovedet en Sjæl? Havde ogsaa Dyrene en udødelig Sjæl? Havde Mennesket midt i Lovmæssigheden en fri Vilje? Hvorledes kunde det onde og Ulykken i Verden forenes med Troen paa Guds Godhed og Alvidenhed? Og Hundrede andre. Af Tidens filosofiske Systembyggere, hvis Systemer er nogle af de dybsindigste i Historien, gik enkelte som Spinoza konsekvent Enhedens Vej; for ham var Gud og Naturen, Sjælen og Materien eet; de var kun forskellige Opfattelsesformer i den menneskelige Bevidsthed for det samme. Andre som Descartes og Leibniz søgte at forene den mekaniske Verdensanskuelse med Antagelsen af en personlig Gud og af Sjælens Eksistens, af en Hensigt i Tilværelsen, af det godes Sejr over det onde. For Datiden var der overalt nye Synsmaader og Problemer at tage Stilling til.

Af væsentlig Betydning var det, at Interessen for de nye Synspunkter i denne Periode bredte sig til meget videre Kredse af Befolkningen end før. Tidligere havde, som før antydet, Interessen for aandelige Spørgsmaal været forholdsvis faa rige og lærde Folk forbeholdt. Nu var Borgerstanden overalt bleven saa velstaaende, at den fik Raad og Tid til at beskæftige sig med andet end Dagliglivets Krav, den fik Penge tilovers til at købe Bøger og Lyst til at lære Tidens Rørelser at kende. Det kunde nu betale sig at skrive, vel at mærke, hvis det skete i en Form, der var tilpasset efter det

nye Publikum. Tidens Tanker udbredes da ogsaa gennem en helt ny Art Litteratur, hvorigennem Kundskaber kunde erhverves om alt muligt paa en nem Maade: Aviser, Tidsskrifter og Konversationsleksika. Holland var Udgangspunktet for denne nye Litteratur. *Bayle* er her Foregangsmand med sit store historiske og filosofiske Konversationsleksikon (1697) og med et Tidsskrift, der i Modsætning til de lærde Fagtidsskrifter behandler alle Tidens Spørgsmaal. Fontenelle (1657—1757) gjorde i klare og simple Skrifter, som selv Damer skulde kunne forstaa og diskutere, Rede for Videnskabens Fremskridt og de uhyre Udsyn, den aabnede. Latinen afløses af Landenes egne Sprog ved Fontenelle, Thomasius og Leibniz. Fremstillingsmaaden bliver let, munter og klar. I England havde Deisterne og Locke ført an; de franske Forfattere fulgte efter; gennem lette Tidsskrifter som Steeles og Addisons »Spectator«, gennem ræsonnerende Romaner som Richardsons »Pamela« (1741) og »moralske« Skuespil spredes de nye Ideer.

Menneskeidealet forandres ogsaa. Det er ikke mere den fromme og lærde Mand, for hvem Tilværelsens Maal er det hinsidige, men den »dannede« Mand, Verdensmanden, der er bevandret i fremmede Sprog, kendt med Tidens Ideer om Politik, Økonomi og Historie, som kan vinde frem her i Livet. I England gør Locke, i Tyskland Thomasius sig til Talsmand for dette nye Ideal.

I Praksis giver Borgerstandens Interesse for de nye Ideer sig mange Udslag. Et af dem er Oprettelsen af *Frimurerselskaberne.* Ligesom Filosofferne søger de bag om de mange Religioner, der havde splittet Menneskene, tilbage til en fællesmenneskelig naturlig Religion, hvor Folk af alle Trossamfund kan mødes, og mødes som Brødre i et Broderkærlighedens Samfund, der bygger paa den naturlige Moral. Hvor stærkt de imødekom en almindelig Trang i Tiden, viser disse Selskabers hurtige og vide Udbredelse; 1721 stiftedes den første Loge i London; 1725 naaede de Paris; 1733 Firenze og Boston; 1737 Preussen, hvor selve Frederik II blev Stormester for Logen i Berlin, og 1740 fik Danmark sin første Loge.

Et andet Udtryk for mange af Tidens nye og bærende Ideer er en Bevægelse som *Pietismen.* Man opstiller ofte Pietismen som en absolut Modsætning til Oplysningen, Pietismens »Tro« over for Oplysningens »Vantro«. Det er omtrent lige saa urigtigt, som naar man som noget centralt ved Pietismen har fremdraget Ting som dens Foragt for Fornøjelser eller det sværmeriske og sødladne, som yderliggaaende Retninger inden for den bar til Skue. Oplysningen er almindeligvis i de germanske Lande ikke »vantro«; den vil bevare Kristendommen, men den søger at bringe dens Lære i Overensstemmelse

med den nye Videnskab, som den ikke syntes, at man kunde komme uden om. Og paa meget væsentlige Punkter gaar Pietisme og Oplysning jævnsides. Ligesom hos »Fritænkerne« havde ogsaa hos Pietisterne de blodige Krige om teologiske Stridsspørgsmaal vakt Tvivl om, at det just var »Rettroenhed« over for Dogmerne, der var det væsentlige i Kristendommen og Tegnet paa den sande Kristne, saaledes som de »ortodokse« Tider havde ment. De angriber ganske vist ikke »Læren«, men den træder for dem i Baggrunden; og baade Pietismens Stifter Spener og især de yderliggaaende Retninger som Brødremenigheden i Herrnhut stiller sig ret frit eller endog ligegyldigt over for de Meninger, Folk havde om religiøse Spørgsmaal. Kendetegnet paa den sande Kristne bliver ikke Meningerne, men det, at han lever sit Liv opgaaet i Gud og i Renhed og Kærlighed til andre Mennesker. Pietisme og Oplysning gaar i noget væsentligt her Side om Side; Kravet om Tolerance er fælles for begge; ligesom naar Pietisterne hævder Individernes Frigørelse for Kirken; i deres private »gudelige Forsamlinger« kan enhver — ikke blot Præsterne — tale og bede. Fælles for begge Retninger er Fremhævelsen af det virksomme Liv for at hjælpe andre. Pietisterne kæmper for Opdragelsens Betydning for at højne ogsaa det brede Folk; Francke oparbejder i Halle for intet Opdragelsesanstalter af alle Slags ligefra Barneskole til Gymnasium og Seminarium. Brugen af Modersmaalet hævdes ligesom de »reale Fag«, noget ganske nyt; og en jævn og folkelig Forkyndelse over for den gamle Tids »lærde« Udtryksmaade. Spener og Francke kunde paa dette Punkt saare vel gaa sammen med deres Kollega ved Universitetet i Halle, den af Holberg som Forkynder af Friheden saa beundrede Thomasius.

Men i noget meget væsentligt adskiller Pietismen sig jo fra Oplysningen. Det gælder Livet i Gud, der for Pietisterne er Hovedsagen, Vejen dertil og deres Afstandtagen fra denne Verdens Sager, for saa vidt de drager Mennesket bort fra det, som er det væsentlige. Ligesom de mystiske Retninger, som Spener er paavirket af, mener Pietisterne, at de højeste Ting ikke kan forstaas, ikke erkendes ad logisk Vej og ikke udtrykkes i Ord; de maa »opleves«. Ordene kan højst være ufuldkomne Symboler; de samme Ord dækker ofte forskellig Mening. Vejen til Gud gaar ikke gennem lærd Erkendelse.*) Der maa bringes en beskuende Forening af Sjælen og Gud i Stand, som er mulig, fordi der er Væsensenhed imellem dem. Ofte forekom det imidlertid Pietisterne ligesom Jacob Böhme, at

*) Derfor siger Spener, at »et Kvintin levende Tro er bedre end et Centner historisk Kundskab; og een Draabe sand Kærlighed er mere værd end et Hav af Indsigt i Videnskabens Dybder«.

Gud, i det nye Verdensbillede var rykket for langt bort. De skyder derfor ind mellem Gud og sig den lidende Jesus, der synes mere menneskelig og mere nær; og Udtryk for Sjælens hemmelighedsfulde Forening med Jesus og for Lyksaligheden derved søgtes i Højsangens glødende og brogede Elskovssprog. Men som alle Tiders Mystikere har ment, maa Sjælen for at kunne blive et med Gud renses for Forbindelsen med Legemverdenen med dens urene Lyster og Tilbøjeligheder. Dette er altid vanskeligt, fordi Kødet hænger ved dem, og det naas først gennem en lang og angstfuld Bodskamp. Derfor bør man — som Francke 1727 svarede Frederik Vilhelm I af Preussen — sky Ting som Teater, Dans, Kortspil og Tobak, selv om de ikke i og for sig er onde; ti »naar Naaden og Sandheden i Christo, Syndernes Forladelse og alle himmelske Goder ret erkendes, saa finder man ingen Glæde i den Slags Ting, men opnaar en renere og sandere Glæde i Gud derved, at man ikke agter det andet«; derfor »bør Leg forbydes i alle Skoler ... den sande Lyst skal Børnene finde i Jesu Kærlighed og Sødme og i alle andre hellige Goder«. Verden er for Pietisterne ond og syndig, fordi den drager bort fra Gud.

Vi skal i det følgende se, hvorledes man i Danmark reagerede over for de nye Tanker, hvorledes de opfattedes og udbredtes.

2. Det nye Livssyn i Danmark.

Ved Københavns Universitet vedblev den gamle skolastiske Videnskab at herske til langt ned i 18. Aarhundrede. Grundlaget for den var jo Bibelen og de gamle Forfattere; og de Værker, der frembragtes, var derfor for en meget stor Del teologiske, filosofiske og antikvariske; mange af disse var store og dygtige Undersøgelser. Men ved Hjælp af den skolastiske Metode kunde der ogsaa udspindes lærde Undersøgelser om saa subtile teologiske Emner som »Absalons Haar« eller »den til en Saltstøtte forvandlede Loths Hustru« (af Masius 1663 og 1689) eller om, »at Ærkeenglen Mikael snarere er skabt end uskabt« (af O. F. Müller saa sent som 1751), eller om antikvariske Emner som »Fløjterne hos de gamle« (af Caspar Bartholin 1677) og »de Fodbeklædninger hos Romerne, som kaldes Pantoffeln«. Selv medicinske og naturvidenskabelige Arbejder byggede ofte alene paa, hvad de gamle Forfattere havde skrevet om disse Emner, og ikke paa egne Undersøgelser. Som et særlig skarpt Eksempel herpaa har Gosch fremdraget en Afhandling af Christoffer Jensen Lidøe fra 1712; den handler om »Muldvarpenes Øjne og Syn« og søger at komme til Bunds i dette Problem gennem 5 Afdelinger med forskellige

Lærdes Meninger derom; »at der gaves en 6te Maade til at komme til Kundskab om en saadan Ting, nemlig at forskaffe sig en levende Muldvarp og undersøge den, dertil gør Forfatteren ikke fjerneste Antydning«.

Allerede i 17. Aarhundrede var der jo flere Lærde, der havde rejst Kritik mod denne skolastiske Videnskab og hævdet egne Undersøgelser som nødvendige i Medicin og Naturvidenskaber; Mænd som Bartholinerne og især Niels Stensen; saa tidlig som 1661 havde han i sin fremragende Disputats »Om Mundens Kirtler« slaaet fast, at hvis man ikke undersøger Tingene selv, men nøjes med rent logisk Bevisførelse, »saa opnaar man selv med de mest afgørende Argumenter kun at vise, hvad der *kan* være Tilfældet uden at forsikre sig om, at det ogsaa virkelig *er* saadan«.

Omkring 1720 er disse Anskuelser naaet ned til de dygtigste unge ved Universitetet; de forsømmer og haaner de skolastiske Disputatser. Andreas Hojer, Holbergs Rival, bekender, at han »hverken har haft Penge eller Lyst til at holde Disputatser paa Universitetet«, og at de 20—30 Rdl., sligt koster, er bedre anvendt til gode Bøger; som Professor skæmter Holberg uafladelig med de gamle lærde Emner for Disputatser som de gamle Romeres Tøfler og Underbukser, Enhjørningen, og hvorvidt Englene er skabt før eller efter Menneskene (Dr. Hans Bartholin); og naar det som Bevis for »Fruentimrets Herlighed« anføres, at selv efter Drukning vender Kvinderne af Blufærdighed Ryggen op, advarer han — ligesom Steno paa andre Omraader — at »man først maa examinere, om det virkelig er sandt«, og ikke nøjes med Plinii Vidnesbyrd, »helst efterdi man kan bevise det sikrere af daglig Erfarenhed«. Vi er tilbøjelige til at more os over denne Kamp mod Skolastikken, fordi den er os kendt i Holbergs muntre Fremstilling, i Virkeligheden er den ikke bragt til Ende før omkring 1740; og den er et epokegørende Vendepunkt i dansk Tænkning.

De unge nøjes imidlertid ikke med at bekæmpe den gamle Tids Videnskab. De gør sig ogsaa til Talsmænd for det nye Verdenssyn, som søges frigjort for Teologien og gjort helt verdsligt. Tidligst skete dette som ogsaa andensteds i Europa med Retten, Moralen og Historien. Allerede omkring Aaret 1700 holder Professor Chr. Reitzer, der havde studeret hos Thomasius, Forelæsninger over *Retten* paa »naturligt«, rent fornuftmæssigt Grundlag, ikke ud fra Bibelen. Han ansporede og hjalp de dygtigste unge som Falster, Hojer og Holberg, der traadte i hans Spor. Holberg bearbejdede under hans Vejledning og med Benyttelse af hans store Bibliotek Pufendorfs Naturret paa Dansk (1715); den senere store Jurist og høje Embedsmand Andr.

Hojer, der ligesom Holberg yndede at forarge Borgerskabet med »Paradokser«, vovede endog 1718 ud fra Fornuftgrunde at hævde, at Forbudet mod Ægteskab mellem Forældre og Børn ikke lod sig begrunde ud fra Naturretten og Bibelen, en Paastand, som rigtignok — delvis ved Holbergs Angiveri — voldte ham mange Ubehageligheder. Og Tidens nye Dannelsesideal, Verdensmanden modsat den gamle Tids »lærde« Mand, prædikes særlig af Holberg baade i hans historiske og hans poetiske Skrifter.

Christian Falster.
Maleri paa Universitetsbiblioteket.

Den nye Verdensopfattelse var i det hele omkring 1720 begyndt at vinde Indpas ogsaa uden for de studerende Kredse. Biblioteksfortegnelserne fra 17. Aarhundrede viser, at de fleste af Tidens store Tænkere læstes herhjemme. De vakte ogsaa Tvivl af al Slags. Holberg fortæller, at han som ung havde tvivlet om Aabenbaringens Sandhed; Falster, at han 19 Aar gammel havde betvivlet endog Guds Eksistens. Og den Samling Essays, som Falster 1729—32 udgav under Titlen »Amoenitates philologicæ« (Lærdoms Lystgaard), viser, at selv i en Udkant af Riget som Ribe, var flere af Egnens Honoratiores grebne af fritænkerske Anskuelser; i Falsters Satire »Daarers alamodiske Leveregler« fra 1721 fremstilles en moderne Kavaller, der er Repræsentant for Tidens Vantro; han foragter Bibelen, forklarer alt ad naturlig Vej, baade Sodomas Undergang og Jødernes Overgang over det Røde Hav; Troen paa Djævelen og Dommen skal kun tjene til at holde Almuen i Ave. Men disse Anskuelser drøftes foreløbig ikke offentlig i Litteraturen.

Dette sker mærkelig nok først rigtig omkring 1740, altsaa midt i Christian VI's pietistiske Tid. Der vælder da som med eet Slag en stor *populær-filosofisk Litteratur* frem, der drøfter den nye Verdensanskuelse i alle dens Konsekvenser. Grundene til, at det skete just da, var mange. Christian VI's fredelige Tid fremmede i det hele videnskabeligt Arbejde, og den var ogsaa trods Pietismen egentlig tole-

rant: Værker som Holbergs »Niels Klim« og hans »Moralske Tanker« fik uhindret Lov til at passere trods deres meget dristige Tanker. Og samtidig fremstilledes herhjemme for første Gang de nye Tanker i Leibniz' systematiske Fremstilling gennem Professor Chr. Wolff i Halle i en Form, som alle dannede kunde fatte, og ikke for radikalt, men saaledes at den forsøgte at forlige det nye med det gamle. Wolffs Fremstilling fastholdt ganske vist den mekaniske Verdensanskuelses Resultater, men søgte samtidig at vise, at der dermed godt kunde forenes Troen paa en Gud, paa Sjælens Eksistens og paa et fornuftigt Formaal med Tilværelsen. Og saa var der endelig ved de foregaaende Aartiers rige Litteratur, mest Holbergs Arbejder, herhjemme modnedes en Generation af dygtige og aandeligt interesserede unge, der blev begejstret for Wolffs Filosofi, ligesom hele den samtidige germanske Samtid var det med den senere Frederik II i Spidsen. Der var, blandt disse unge, Mænd som den 27-aarige *Henrik Stampe,* en Discipel af selve Wolff og da lige udnævnt til Professor i Filosofi ved Københavns Universitet; der var den tunge, fattige og uegennyttige Magister *Andr. Lundhoff* og den højtbegavede *F. C. Eilschow,* der 1741 lige 16 Aar gammel var bleven Student; der var den tyveaarige *Jens Kraft* og *Jens Schielderup Sneedorff,* som blev Student Aaret før Eilschow og senere blev Krafts Kollega som Professor i Sorø. Ingen af disse unge blev, med Undtagelse af Henrik Stampe, ret gamle, Eilschow endda kun 25 Aar, men de fik alle i deres korte Liv stor Betydning for dansk Aandsliv. Rimeligvis tilskyndet af det unge Slægtled begyndte ogsaa Mænd af den ældre Generation som *Holberg* og *Pontoppidan,* hvis litterære Virksomhed omvendt havde fremskyndet Bevægelsen, netop i disse Aar at drøfte de store filosofiske og religiøse Spørgsmaal. Der skal kortelig nævnes nogle af Tidens Arbejder: Stampes og Lundhoffs Forelæsninger 1741 fulgtes snart af trykte Lærebøger over den nye Verdensanskuelse. Samtidig fremsatte Holberg og Pontoppidan deres Anskuelser om Tidens store Spørgsmaal i Romanerne »Niels Klim« og »Menoza« (1741 og 1742—43); 1744 kommer Holbergs modneste filosofiske Værk, de »Moralske Tanker«. Og endelig udkommer ved denne Tid en Mængde *populære Tidsskrifter;* det bekendteste af dem var Jørgen Riis' »Danske Spectator«, der begyndte et Par Maaneder, efter at Holbergs Bog var kommen; i de følgende Aar, 1747—48, kommer saa Eilschows og Holbergs Samlinger af »adskillige historiske, politiske, metaphysiske, moralske, philosophiske, item skiemtsomme Materier«, som Undertitlen lyder paa Holbergs »Epistler«, og næsten enslydende i Eilschows Samlinger. Op gennem 50erne og 60erne kommer en Rigdom af Bøger og Tidsskrifter af Pontoppidan, Sneedorff, Kraft og mange

andre. Holberg var forfærdet over denne store Litteratur, som han selv havde været med til at fremkalde, men som gik videre, end han havde tænkt; »det var just ikke saadan Activitet, som jeg havde ønsket«.

Noget samlet filosofisk System har den danske Litteratur ikke frembragt; Systematikken stemmer næppe med det noget nøgterne og skeptiske i den danske Folkekarakter. Men ligesom samtidig i Nationaløkonomien toges *alle den nye Tids centrale Spørgsmaal* op til Drøftelse, ofte med stor Dygtighed. Man drøfter Spørgsmaal som: er Materien evig eller er den skabt af Gud; er der foruden Jorden en Uendelighed af beboede Verdener; er Sjælen et selvstændigt Væsen forskellig fra Legemet, eller er den blot en Funktion af Legemet; skyldes Livsytringerne hos Dyr en Sjæl af samme Art som Menneskets; hvad er Forskellen paa Forstand og »Instinkt«; hvorledes kan Mennesket fri Vilje forenes med Guds Alvidenhed og det ondes Eksistens med hans Godhed? Men ogsaa et Utal af andre Spørgsmaal drøftedes: hvad er Aarsagen til Samfundets Opstaaen, er det mon Sympati mellem Menneskene eller Frygten for Udfoldelse af Menneskets onde Natur; hvilken Regeringsform er den bedste? Og ikke mindst drøftes herhjemme ligesom i Udlandet af alle Forfattere Kvindespørgsmaalet, oftest i meget liberal Aand; den uerotiske Holberg er af logiske Grunde endnu mere frisindet end en Erotiker som Eilschow.

Men et Hovedspørgsmaal for Tiden var jo, *hvorledes den nye Verdensanskuelse kunde forenes med Kristendommen.* Alle Tidens Forfattere er ganske vist begejstrede over Videnskabens mægtige Opdagelser, mest Newtons, og over Fornuftens Resultater; man er med Riis enig om, at »Fornuften er i sig selv aldrig vildfarende i sine Sandheder og Slutninger«, og med Eilschow om, at »Fornuften nu uanset Præsternes Myndighed og Religionens Tvang har besteget sin Trone«. Men trods al Begejstring for Videnskab og Fornuft vil alligevel ingen opgive Kristendommen; alle søger de at bevise, at Kristendommen stemmer overens med Fornuften. For en gammel og bekymret Mand som Holberg, der nu alt følte sig »rejsefærdig«, kunde det ofte knibe at forsone Kristendommen med den Fornuft, der var en saa væsentlig Del af hans Personlighed. Ja egentlig syntes han ofte, at Vantroens Fare truede ikke blot Kristendommen, men at det kunde være vanskeligt at holde selv paa den deistiske Religions faa Trossætninger, som han ikke vilde slippe: der er en Gud til; Sjælen er udødelig; der er Belønning og Straf i det andet Liv; Ting, som han ikke syntes at kunne undvære, hvis Livet skulde være til at udholde. Hans Standpunkt til de store Spørgsmaal er

ikke altid konsekvent, det skiftede med hans »Vægelsind« efter »Vædskernes« Tilstand i hans Legeme. Men den bekymrede Redelighed i hans Søgen er smuk, ikke mindst fordi den saa ofte krydses af Spøg, selv naar man mærker, at det er ramme Alvor for ham.

For Flertallet af de unge, der jo havde Livet for sig og var anderledes harmoniske og lykkelige Naturer end Holberg, faldt Sammensmeltningen af gammelt og nyt lettere. Selv om der maaske kunde være Ting, der var over Fornuften og maatte tros, mente man almindelig, at ogsaa de højeste Ting lod sig bevise ud fra Fornuften. At en Naturvidenskabsmand som Kraft i en Afhandling i Videnskabernes Selskab fra 1754 mener at kunne bevise Sjælens Udødelighed ad geometrisk Vej, forundrer maaske ikke saa meget. Men Bevægelsen var saa stærk, at selv en Mand som den pietistisk farvede Biskop Erik Pontoppidan stiller Religionen for Fornuftens Domstol; han søger i en Afhandling »Om Verdens Nyhed« (1757) ad naturvidenskabelig Vej at bevise Rigtigheden af Bibelens Skabelsesberetning; han vil ogsaa ligesom Kraft i sin »Tractat om Sjælens Udødelighed« (1762) efter Wolffs Metode føre matematisk Bevis for Sjælens Udødelighed. Hvad man ved disse Bevisførelser bevarer af Kristendommen, er ofte kun dens Terminologi, men bag den findes der hos de bedste i Tiden en lykkelig og frisk Optimisme over for Tilværelsens Spørgsmaal, som var Holbergs tungere Natur fjern. En Mand som Sneedorff er — trods det vanskelige Spørgsmaal om det ondes Eksistens — overbevist om, at det ikke er Egoisme, men en Drift mod Fuldkommenhed, der er det dybeste og egentlige i Menneskenaturen, og at det er denne Drift mod det gode, der knytter Menneskene sammen i Samfund. Holberg havde med Gru for Konsekvenserne syntes, at han maatte tilstaa, at han egentlig ikke kunde se nogen Forskel paa den afdøde Hund Fairfax's og dens Herres Sjæl; men Eilschows lyse Optimisme synes lige modsat, at det — efter Leibniz — er en skøn Tanke, at ogsaa Dyrene har Sjæl, ja Religion og Sprog, og at der ikke er Spring i Naturen; han drager ikke som Holberg den Slutning, at Mennesket altsaa lige saa lidt som Dyret ejer nogen Udødelighed.

Men ved Siden af den latinske, fornuftbestemte »Oplysning« staar der i Tiden en anden stor Strømning, nemlig *Pietismen* med dens germanske, følelsesbestemte *Mysticisme*. Der har i det foregaaende været talt om de Former, Pietismen tog ude i *Livet* og om Regeringens Stilling til den (S. 560 f.); og der skal senere fortælles om

Vajsenhuset paa Nytorv.
Maleri af Rach og Eegberg (ca. 1747—50). Nationalmuseet.

dens Betydning for den almindelige Oplysning og Dannelse (S. 643). Her skal kun gøres Rede for, hvad *Virkning* den har haft i Tidens Aandsliv i Almindelighed. Den er i Virkeligheden uhyre. For mange, særlig inden for Borgerstanden, betød Pietismen en første Vækkelse til aandeligt Liv. Ogsaa herhjemme søgte den at gøre Livet alvorligere; Hofpræst Bluhme skrev til Christian VI mod Komedier og Dans i samme Vendinger som Pietismens Stifter Francke til Frederik Vilhelm I af Preussen. Mest lagde man som vel altid Mærke til de yderliggaaende Udslag af Bevægelsen: Lægmandsforsamlingerne med deres begejstrede Forkyndelse, deres Bekendelser om Omvendelse fra Synden, deres aandelige Elskovssprog og deres Broder- og Søsterkys, som de udenforstaaende forargedes over og fortolkede paa deres Maade; i København var Hovedsædet for denne Side af Pietismen i »Den gyldne Okse« hos Madam Wulff, Johannes Ewalds Mormoder, hvor Pastor Enevold Ewald fra Vajsenhuset lige overfor ledede Møderne. Men hos de betydeligste Mænd i Tiden møder vi Pietismen i dens dybeste Form, frigjort for Overdrivelserne. Saaledes hos Biskop Peder Hersleb († 1757), hvis Prædikener med Rette beundredes for deres Simpelhed og Menneskelighed. Det væsentlige i Kristendommen er for ham ikke at »bede, læse, høre, gaa i Kirke, alt sligt er kun Midler«; men »at overvinde sig selv med Fornægtelse, overvinde sine Lyster med Fornyelse, overvinde Lidelser med Tro, andres For-

trædelighed med Sagtmodighed, overvinde Verdens Tillokkelser med Korsfæstelse, overvinde Døden til sidst — det er Kristendom«. Ordene er almenmenneskelige i Tiden, de kunde med en lille Nuance have staaet i Oplysningsmanden Holbergs »Moralske Tanker«. I Pontoppidans »Menoza«, Bogen om den asiatiske Prins, der drog Verden om for at finde Kristne, men fandt kun lidet, møder vi i forskellige Forklædninger den Side af Pietismen, der vendte bort fra den halleske Retnings virksomme Kristendom, den, der søgte Fred ved at afdø fra Verden og ved i hemmelighedsfuld Beskuen at blive til eet med Gud; »de Kristnes Andagt og Omgang med Gud i Troen« — hedder det ved Omtalen af Michael Molinos mystiske Kvietisme — »har trende forskellige Grader«, den laveste er den sanselige, som bestaar i de »kærlige Gemytbevægelser«, som kun er flygtige, højere staar den forstandsmæssige Erkendelse af Gud, men den højeste er den beskuende, »naar Sindet sætter alle Billeder, Tanker, Overlæg og Forestillinger til Side for at se med et rent enfoldigt Øje paa Gud alene og uden at se paa noget andet end ham, — — man lader da Sjælen blive ganske stille og rolig i hans Paasyn«; men denne Evne til at »strække sine Tanker ud, vidt ud over Tidens Grænser, hvor Fornuftens Syn er klart, men kort og snart formørkes«, og for en Tid »henrykkes til nærmere Samfund med Gud og have himmelske Aabenbaringer, som er noget centralt i Kristenheden«, findes, siger Pontoppidan, hele Jorden over i forskellige Religioner. Mærkeligt nok skildrer ogsaa Holberg den som noget, han glimtvis har følt, hvor han paa et Sted i de »Moralske Tanker« med et Citat af Charron skildrer den mystiske »Henrykkelse«, der lader sig »drukne og opsluge i det uendelige«, en »skinnende Afgrund uden Bund og Grænser«. Ogsaa paa dette Punkt kunde Pietismen bevæge sig uden for Konfessionernes Grænser.

Til det store Publikum henvendte Pietismen sig i en Strøm af Skrifter, danske og oversatte, Prædikener, Andagtsbøger, Smaaskrifter og Digtsamlinger; mange af dem tilhørte Brødremenighedens følsomme Retninger; de advarer mod Verdens Fristelser, skildrer Omvendelsesgangen med »Bodskampen« og den endelige Hvile i den rosenrøde Jesu Vunder og Saar; men ikke faa er af den dybe og frigjorte Art som ovenfor er skildret.

Paa alle Maader greb Pietismen saa dybt ind i Livet for den enkelte, at alle, ogsaa Tidens ledende Mænd, maatte tage Stilling til den. Mange vendte sig med Uvilje mod den. I Ribe blev Falsters yngre Lærere og Disciple grebne af den nye Moderetning og voldte ham meget Besvær. Grams Stedsøn bragte ogsaa Uro ind i Hjemmet, saa at Gram ret ønskede, at Assessor Holberg turde gøre det farlige

Skridt at skrive en Komedie om »disse nye apostoliske Folks Bodskamp«. Efter sin Natur holdt Holberg da heller ikke sin Mening for sig selv, men skrev en Pjece mod Pietismens Sekter- og Separatistvæsen, som han trods al Tolerance bekæmpede skarpt, fordi det bragte Enevældens Ensretning i Fare. Han imødekom ogsaa senere Grams Ønske om at bringe Retningen frem paa Scenen; i Komedien »Philosophus udi egen Indbildning« spotter han »de saakaldte genfødte og kvintesserende Brødre«, samtidig med at han fandt Lejlighed til at lange ud efter de nye, som det syntes ham, »raffinerede« Moderetninger i Filosofien, repræsenterede af Eilschow, Lundhoff og Sneedorff (S. 620).

3. De humane Videnskaber.

Det er imidlertid ikke blot for Undersøgelsen af Verdensaltet og de store Livsspørgsmaal, at det 18. Aarhundredes Forskere har Betydning. De bidrager ogsaa meget til Forstaaelsen af Menneskeslægtens Historie, af de forskellige Institutioner, af Nationaløkonomien, af Sprogenes, Litteraturens og Kulturens Historie. De indsamler et stort nyt Materiale af Kilder paa alle disse Omraader, og andre Forskere bearbejder det i sammenhængende Fremstilling.

Vi skal først betragte, hvad de har ydet for *den historiske Videnskab,* baade de, der samler nyt Materiale og grundlægger en kritisk Prøvelse deraf, og de, der søger Sammenhæng og Forstaaelse i Kendsgerningerne og stræber at fortælle i en for alle tilgængelig Form.

I ældre Tid havde man væsentlig bygget Fortidens Historie paa de *Beretninger,* som tidligere Historieskrivere havde givet; og naar disse Beretninger var nogenlunde gamle, havde man troet paa dem, naar de blot ikke altfor groft stred mod Fornuft og Erfaring. I 17.—18. Aarhundrede gør man nu den Opdagelse, at ingen Beretning, selv ikke en meget gammel, giver et nøjagtigt Spejlbillede af de Begivenheder, den skildrer. Det gaar med Historien som med Historier i Dagliglivet; de forandres stadig ved at genfortælles, tit til de bliver helt ukendelige; selv i den første Beretters Mund forvanskes de ved unøjagtig Iagttagelsesevne, ved Partiskhed, ved Lyst til at være interessant. Det var særlig katolske Lærde af Benediktinerordenen, der kom ind paa en saadan videnskabelig Undersøgelse af de historiske Kilders Værdi og opstillede Regler derfor, da de i Religionskrigenes Tid maatte forsvare deres Kirkes Overlevering mod protestantiske Forskeres Angreb, særlig Mænd som Jean Mabillon († 1707) og B. de Montfaucon († 1741). Men hvad skal man da bygge Historien paa, naar Beretningerne er saa tvivlsomme? De nye kritiske Forskere henviser

her til at bygge Historien paa selve *Levningerne* fra Fortiden, særlig Dokumenter og Breve; de lyver ikke, hvis de ikke for Fordeles Skyld er forfalskede. Men ogsaa Beretningerne er paalidelige Levninger, nemlig om deres egen Forfatter og Tid, selv om det, de fortæller om Fortiden, er upaalideligt. Man begyndte derfor rundt om i Europa at foranstalte store Samlinger af Dokumenter, ogsaa — med behørig Kildekritik — Krøniker.

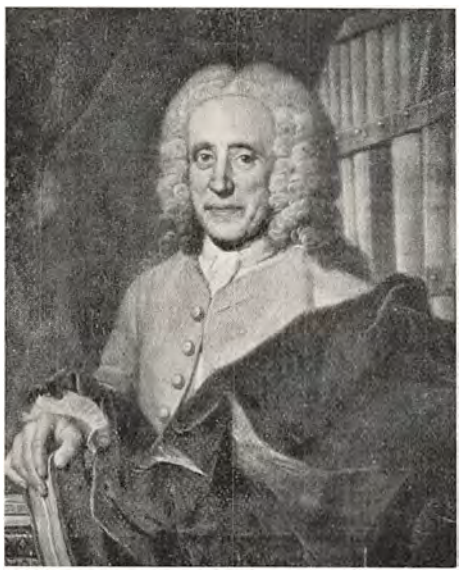

Hans Gram.
Maleri af Wahl fra 1749. Frederiksborg.

Herhjemme fik denne kølige, kritiske Retning med dens Samlen af Dokumenter flere fremragende Repræsentanter. *Arne Magnussen* (1663—1730) hjemførte fra Island næsten alt, hvad der paa Øen fandtes af gamle Skindbøger og Dokumenter, og anstillede de omhyggeligste Undersøgelser om deres Historie og Kildeværdi; de udgør nu den arne-magnæanske Samling paa Universitetsbiblioteket, omkring 2000 Manuskripter og 6000 Diplomer. Men Skolens betydeligste Mand var *Hans Gram* (1685—1748), Professor, Gehejmearkivar og kgl. Bibliotekar. Han nævner selv de store franske og tyske Kritikere og Samlere som sine Forbilleder; allerede som helt ung fremlægger han i en lille Klub af unge Videnskabsmænd Haandskrifter og gamle Breve med kritiske Bemærkninger; han har saa tidlig som 1718 Planer om en stor Kildesamling til den danske Historie i Lighed med de tyske, og som kongelig Bibliotekar og Gehejmearkivar fik han fra Arkiv og Bibliotek Adgang til et uhyre Materiale af danske og fremmede Kilder. Som de store udenlandske Forskere søger han bag om Historieskrivernes Beretninger, som Arild Huitfeldts, til samtidige Dokumenter, der prøves efter de nye Metoder; »et Brev med tre Fyrsters Sigiller under og ey ringeste notam falsitatis aut suppositionis« opvejer for ham »et hundrede Relationes manuscriptæ«. Trods hans uhyre Arbejdsevne — »han kunde i 1 Time gøre det samme, som mange andre var Dage om« (Reitzer) — kunde han følgelig med den nye Prøvelse af alle Enkelt-

heder kun behandle enkelte Afsnit af Historien, mest beskæftiger han sig med Middelalderen, og hans Arbejde er ofte kritisk mønstergyldigt. Hans Betydning ligger ogsaa mindre i Resultaterne end i hans store Stofsamlen og hans kritiske Metode, hans Trang til at trænge helt til Bunds i Spørgsmaalene og nøjagtig at klare sig Sikkerhedsgraden af vor Viden. Ved sin Elskværdighed, sit jyske Lune, sin Paalidelighed og Dygtighed (han blev under Pesten 1711 i København og passede sit Korrekturarbejde i Laurentzens Trykkeri) var han bleven vel modtaget af den ældre Generation og blev en kær Gæst hos Rigets store lige op til Christian VI; ved sin Hjælpsomhed samlede han mange af de unge om sig og drev dem til at udføre, hvad hans mange offentlige Hverv hindrede ham selv i. Hans kritiske Metode gaar igen hos *Kofod-Ancher* i hans Lovhistorie og især hos *Jacob Langebek* (1710—75), ligesom Gram en jysk Præstesøn og Grams Efterfølger som Gehejmearkivar.*) Hans historiske Sans var vakt ved hans Hjemland, Thys, historiske Minder: Kirker, Ligsten, Voldsteder. Han fik 1745 oprettet det lærde »Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog«, der skulde samle Bøger, Manuskripter, Dokumenter, Portrætter, Kort og Mønter og udgive historiske Arbejder i et særligt Tidsskrift (»Danske Magazin«), og han virkeliggjorde Grams Plan om Udgivelsen af en stor Samling af Kilder til Danmarks Historie i Middelalderen, forsynede med ypperlige Indledninger om Kildeforhold, Haandskrifter og lignende. Men i det hele fremdroges der i denne Tid, ofte støttet af Gram og Langebek, store Samlinger af Kildestof af alle Slags. *Erik Pontoppidan* udgiver en Samling af Indskrifter fra Gravmæler (Marmora Danica 1739—41) og Samlinger til Danmarks Kirkehistorie; *Hans de Hofman* udsender 11 store Kvartbind, der omhandler offentlige og private Stiftelser og Fundatser, forsynet med en Rigdom af Aktstykker samt historiske, topografiske og genealogiske Optegnelser; ved Hans Gram udgiver Videnskabernes Selskab 1745 *Johs. Mollers* vældige Samlinger til Hertugdømmernes Litteraturhistorie, ligesom *Jens Worm* begyndte sine først senere udgivne Optegnelser til den danske Litteraturs Historie. I den lærde Tids Stil er de mange morsomme antikvarisk-topografiske Værker over Byer og Sogne, ligesom Pontoppidans Bøger over Fortidens og Datidens Danmark og over København (Theatrum Daniæ 1730 og Origines Hafnienses 1760). Op over dem alle rager de skønne Topografier, som den store Bygmester *Laurids Thurah* i sit korte Liv og midt i sin uhyre kunstneriske Virksomhed fik Tid til at udgive: Beskrivelser af Bornholm, Samsø og Saltholmen, men især dog hans to Billedvær-

*) Mærkelig nok skaffede alle tre Gehejmearkivarer: Arne Magnussen, Gram og Langebek sig Penge ved Ægteskab med bemidlede Enker, Langebek endda to Gange.

ker, et over hans Tids København (Hafnia hodierna 1748) og et stort Kobberstikværk over Kongerigets Slotte, Palæer og offentlige Bygninger, »Den danske Vitruvius« (1746—49). Mønstret for den er Tidens store franske og engelske Kobberstikværker, særlig vel Campells »Vitruvius Britannicus« (1715—31). I sine sidste Aar tænkte Thurah paa at udarbejde et »Atlas« over hele Danmark og samlede Materiale dertil. Planen og Materialet overtoges og udarbejdedes af Pontoppidan i hans »Danske Atlas«, der fortsattes af Hans de Hofman, Langebek og Sandvig.

Disse Forfattere fortsætter alle i deres Betragtning af Historien den lærde Tid; de er Samlere og Kritikere, deres Interesse er væsentlig antikvarisk; de vil ganske uanset Nytten af deres Forskning til Bunds i de enkelte Problemer. Men der er en anden Slags historiske Forfattere, hvis Hensigt er en anden, og som tilhører det nye i Tiden. De analyserer ikke, men sammenføjer Kendsgerningerne til Helheder; de vil have Overblik over Historien, forstaa Tingenes Aarsager og Mening, for dem er Historien en »Lærer i Livets Kunst« (Magister vitæ). Den betydeligste af dem, *Ludvig Holberg,* har i sin 159. Epistel formuleret sin Opfattelse af Historiens Nytte saaledes: »jeg lærer deraf at kende Lande; jeg lærer at kende Mennesker; jeg lærer at kende mig selv; ja jeg lærer at spaa; thi man kan af forbigangne Ting dømme om tilkommende«. Han vil gennem Historien selv forstaa Livet, og han vil lære sine Læsere det. Derfor er det — efter hans store Lærer Pufendorfs Eksempel — særlig Samtidens Historie, han vil fortælle, fordi den er til mest Nytte; i hans Ungdomsværker »Introduction til de europæiske Rigers Historie« (1711) ligesom i hans store »Danmarks Riges Historie« (1732—35) indtager den nyeste Historie en meget væsentlig Del af Pladsen; han vil belære sine Læsere om det danske Monarkis Regering, Institutioner og Næringsveje som i »Danmarks og Norges Beskrivelse« eller om Kristendommens og Kirkens Udvikling som i sin »Jødiske Historie« og i »Kirkehistorien« (1742 og 1738); han vil lære dem mærkelige Menneskeskæbner at kende og lade disse belyse hinanden gennem Personskildringerne i »Danmarks Riges Historie« og i de sammenlignende »Helte- og Heltindehistorier« (1739 og 1745). Ogsaa sit eget Livs mærkelige Omskiftelser og sin underlig sammensatte Konstitution og Karakter fremstiller han til Belæring for andre i sine latinske Levnedsbreve. Hans historiske Arbejder omfatter næsten alle Tider og Sider af Historien; de enkelte Værker tæller hver for sig Hundreder eller Tusinder af Sider i Oktav eller Kvart; det er rent kvantitativt en uhyre Produktion. Der kan her følgelig ikke være Tale om en kritisk Prøvelse af enhver Enkelthed, som Gram krævede det; Holberg maa bygge paa

andres Undersøgelser, og hans Værk vilde da heller ikke være tænkeligt uden den lærde Tids Arbejder; paa dem bygger han; hans »Introduction« og hans »Natur- og Folkeret« er Bearbejdelser af Pufendorf; Huitfeldt er den væsentlige Kilde til hans »Danmarks Riges Historie« indtil Christian III; de forskellige Afsnit i hans »Danmarks og Norges Beskrivelse« er bygget op paa Mules Mønthistorie, Th. Bartholins Værk om den danske Oldtid, Resens »Atlas« o. s. v.; ofte brugte han kun meget faa Kilder og holdt sig meget nær til disses Ordlyd. Alligevel kommer der noget nyt og værdifuldt ud af det ved hans Evne til at skelne væsentligt og uvæsentligt — en Evne, som f. Eks. Gram manglede — en vis intuitiv Gave til at stille Spørgsmaal om det, som det kom an paa, saa at han ofte naar langt ned i Problemerne (f. Eks. angaaende Vornedskabets Oprindelse og Udvikling), ligesom ved hans Trang til at klare Aarsagssammenhæng og Udvikling. En Redegørelse for Holbergs Historieopfattelse tillader Pladsen ikke. Der skal kun peges paa et enkelt omfattende Synspunkt, ud fra hvilket meget lader sig forklare: hans Glæde ved Orden, Ensartethed og forstandig Klarhed og hans Uvilje mod Kaos og Uklarhed; han deler den med hele Tiden, men den er særlig fremtrædende hos ham. Bl. a. ud fra den forstaas hans Beundring for Enevælden; den havde gjort Ende paa Middelalderens Forvirring, Uensartethed, uklare »Overtro« og skabt Orden, Regelmæssighed og borgerlig Lighed; han er Enevældens, Statens — og særlig hans egen, den danskes — svorne Beundrer og Forsvarer. Derfor bliver han bidsk og ironisk, hver Gang han staar over for Middelalderen med dens Uro, Ulighed mellem Stænderne, dens »Overtro«, dens skolastiske Videnskab; den var endnu en farlig Fjende, der skulde bekæmpes; man havde endnu ikke Raad til at »forstaa«, som Romantikken fik det; Mirakler, Askese, Munke er for Holberg kun Udslag af taabeligt Bedrag; Korstogsbegejstringen er »at anse for en hidsig Feber, hvorunder hele Europa kunde ikke anses anderledes end en stor Daarekiste«; den gotiske Arkitektur er for ham, der beundrer Barokkens Overskuelighed, ikke

Ludvig Holberg.
Pasta i Bergens Museum, Kulturhist. Samling. Efter Tradition foræret til Historikeren Suhm af Holberg; maaske dog efter en Dødsmaske.

andet end »mange Broderier og Ophævelser, der stikke udi Øyene, men ingen Orden«. Ud fra samme Synspunkt hans Uvilje mod de store Erobrere, »der intet arbejder paa uden at gjøre Verden til et Chaos«, ikke blot »deslige Bulderbasser som Cingiskan og Tamerlan«, men ogsaa »Helte« som Alexander den Store og Karl XII; ud fra dette Syn er det, at han kan mene, at »en Husfader, der har bragt et Douzaine af vel optugtede Børn til Verden, er nærmere ved Heroismus end den store Alexander, der opofrede en Million af Mennesker.« Han er saa meget Artist og Paradoksmager, at han ogsaa undertiden kan sige noget ganske andet, men dette er nu det blivende i hans Syn. Det er ud fra denne Kærlighed til den rolige borgerlige Udvikling, den Kontinuitet i Historien modsat Krige og Revolutioner, som allerede Leibniz havde gjort sig til Talsmand for, at Kulturhistorien kommer til at indtage en saa stor Plads i Holbergs Fremstilling; han er her Førstemand i Historieskrivningen. Han er en af de tidligste og betydeligste Forgængere for Voltaires »Ludvig XIV's Aarhundrede«, der helt er Kulturhistorie. Hvad der foruden Sansen for det væsentlige og for Aarsagssammenhængen gjorde Holbergs historiske Skrifter saa tiltrækkende og endnu gør, at man kan læse dem med Fornøjelse, er deres Skildringers Anskuelighed; de er aldrig abstrakte, men — ligesom Komedierne — fulde af malende og konkrete Enkeltheder og Eksempler, Anekdoter, karakteristiske Smaatræk, der gør Fortællingen haandgribelig og levende. Og saa er der Fortællemaaden, som er en Kunstners; den frigør sig aldrig fra de mange Fremmedord og de indviklede latinske Konstruktioner, skønt han ogsaa i den Retning skriver sig fri gennem Komedierne; men den er fuld af anskuelige Billeder, klar, munter og ganske respektløs: »at studere nordiske Antiquiteter — Tidens Stolthed og Universitetskollegers Beskæftigelse — er ikke andet end at rage udi Møddinger og et Arbejde, som man til Straf for Forseelser burde dømme Folk til, hvis der ikke fandtes saa mange, der frivilligen applicerede sig derpaa som et nyttigt Hovedstudium«; naar han — i selve Kirkehistorien — taler om de gotiske Kirkers Taarne (en Pryd som Barokken ikke yndede), nøjes han ikke med at haane dem, fordi »de er til ingen Nytte og koste undertiden mere end Kirkernes Bygning udi sig selv«, men kan ikke dy sig for denne lidt barokke videre Flugt i Tankegangen: »ikke at tale om de besværlige Rejser en fattig Ringer derved ofte om Dagen foraarsages at giøre igennem den halve Del af Jordens Atmosphæra, saa at mange have nødig at forsyne sig med Proviant, saasom Vejen er baade lang og besværlig«. Men bag den muntre Form ligger alligevel en bunden Varme for det, som han anser for væsentligt i Livet.

Holbergs Værker er ikke de eneste i denne Retning; af samme Art

er *Andr. Hojers* saare interessante Frederik IV's Historie, bygget paa Studier fra Arkiverne, og *Pontoppidans* Kirkehistorie, begge skrevne paa Monarkiets andet Hovedsprog, det tyske. De er interessante ved, at begge Forfattere har beklædt høje Embeder inden for Administrationen og af Erfaring kendte, hvad de skriver om, og hvorledes Historien bliver til.

Interessante er ogsaa *Memoirer* og *Breve* fra Tiden. Det ypperste er Holbergs Selvbiografi, en halvt munter, halvt sørgmodig Skildring af Ungdommens bevægede Rejser, af Manddomsaarenes Værker og af Forfatterens fysiske og sjælelige Ejendommeligheder, som han af Interesse for sig selv og til Belæring for andre skildrer med en Læges Kølighed. Saa er der morsomme *Rejsedagbøger* som Terkel Klevenfeldts og Apotekersvenden Claus Seidelins, og *Brevsamlinger* som Hans Grams; de fleste af Grams Breve er lune og muntre, skrevet til fornemme Velyndere om Begivenheder i Datidens København; i enkelte fortrolige, især dem til Broderen Laurids, aabner han Blikket ind i en følsom Sjæl, som naar han mindes sin Barndoms Kælketure hjemme i Bakkerne i Bjergby eller fra sin lune Professorstue i Kannikestræde skildrer en tidlig frostklar Foraarsdag, hvor de første Fugle begynder at fløjte; han kunde have skrevet skønne Memoirer, hvis han havde haft samme Interesse for sig selv og samme Meddelelsestrang over for Publikum som Holberg; han havde ingen af Delene, derimod i høj Grad Jydens Blu.

En betydelig Plads i vort Folks Aandsliv i 18. Aarhundrede indtager Bidragene til *Nationaløkonomien,* enkelte af dem er af europæisk Betydning. Der var i Aarhundredets Begyndelse egentlig mange Forhold, der kunde bringe Folk til at tænke over økonomiske Problemer: Forskydningen i Grundejendommenes Værdi efter Branden 1728, den 1736 oprettede Banks Mangel paa Evne til at indløse sine Sedler, og især Landbrugets elendige Kaar; men alligevel var der i Aarhundredets første Halvdel egentlig kun een Mand, der virkelig beskæftigede sig med økonomiske Problemer, nemlig *Holberg;* nysgerrig og interesseret og oplagt til at fremsætte sin Mening om alle mulige Forhold skriver han muntre Smaaskrifter om Ejendomsforholdene efter Branden, om Det ostindiske Kompagni, om København som Stabelplads, og Gang paa Gang kommer han — især efter at han 1740 er bleven Godsejer — ind paa Bondespørgsmaalet. Grunden til den ringe Interesse er vel, at man efter Merkantilismens Principper mente, at Regeringen ledede alt bedst; ogsaa de fattige og fortrykte Forhold efter Krigen gør Interessen for offentlige Spørgsmaal ringe.

Omkring 1740 stiger imidlertid Priserne paa Landbrugsprodukterne,

og Landet kommer til Kræfter. Interessen for økonomiske Spørgsmaal vaagner da, og en overordentlig rig og delvis værdifuld økonomisk Litteratur fremkommer. Regeringen selv fremmer disse Interesser for at faa Klarhed over Problemerne, idet den 1755 indbyder alle til at indsende økonomiske Afhandlinger; det er rimeligvis *Erik Pontoppidan,* der har faaet A. G. Moltke til at udstede Indbydelsen. I hans fortræffelige Tidsskrift »Danmarks og Norges økonomiske Magasin« offentliggøres i Aarene 1757—64 en stor Række Bidrag om økonomiske Spørgsmaal, baade specielle for Tiden og almindelige, for en væsentlig Del af Præster. Der er Afhandlinger om Jordens Behandling, om dens Hvile og Gødning; Forslag til Udnyttelse af Tørvemoser; Anbefaling af nye Plove og Tærskemaskiner; Artikler om Heste- og Faareavl, om kemiske og fysiske Opdagelser. Men ogsaa alle Tidens store principielle økonomiske Spørgsmaal drøftes: Hvorledes bliver Staten rig, hvad udgør Statens egentlige Rigdom, hvilke Næringsveje bør mest fremmes? Er det bedst, at Bonden er fri, eller kan han ikke taale det uden at blive doven? Er det godt, at Befolkningstallet forøges, at Arbejdslønnen holdes kunstigt nede? Er Ulighed i Indtægter af det gode? o. s. v. Der findes ikke faa betydelige Afhandlinger om disse Spørgsmaal, ofte paavirkede af Udlandets Forfattere, især Montesquieu, men næsten altid baarne af et sundt Omdømme, der lader dem undgaa yderliggaaende Teorier og tager Hensyn til de givne Forhold her i Landet; trods al Tidens Begejstring for Industri og Handel er de saaledes alle paa det rene med Landbrugets dominerende Betydning i et Agerbrugsland som Danmark. En fremragende Forfatter er Præsten *O. D. Lütken* (1713—88); han behandler i sine mange Afhandlinger næsten alle de store økonomiske Problemer, ofte paa en Maade, der viser langt ud over hans egen Tid; han er — maaske let paavirket af Antydninger hos Montes-

Erik Pontoppidan.
Maleri paa Frederiksborg.

quieu — inde paa, at det ikke — som almindelig antaget i Tiden — lader sig gøre at forøge Folkemængden i det uendelige ved Fødselspræmier, Skat paa ugifte og lignende, men at Mængden af de forhaanden værende Fødemidler bestemmer Folketallet; han foregriber her Malthus' Teorier. Han betoner, at det ikke kan nytte at beskatte een Folkeklasse til Fordel for andre, men at alle Stænder maa være solidariske, hvis det hele skal trives; at Arbejdere og Bønder ikke for Industriens Trivsel skal holdes paa Sulteløn; og i hans handelspolitiske Betragtninger dukker — i Modsætning til Tidens almindelige nationale Egoisme med Toldmure — Tanken frem ikke blot om Forsigtighed med Told, der kun lader Fabrikanten trives, men om Frihandel, om alle Nationers Solidaritet og om det gavnlige i en international Arbejdsdeling. Men i det hele er Tiden overordentlig økonomisk interesseret; Pontoppidan søger 1759 i »Eutropii Philadelphi Økonomiske Ballance« for første Gang at give en Oversigt over Rigets økonomiske Tilstand, dets Areal, Folketal, Erhverv; rigtignok kun skønsmæssigt (den første Folketælling finder først Sted 1769); Sneedorff behandler i sine Skrifter og i sin »Tilskuer« let og muntert alle Slags økonomiske Spørgsmaal. Alle Bondereformernes store Spørgsmaal er allerede drøftede og fremmede i Pontoppidans Tidsskrift; han og Brødrene F. C. og O. D. Lütken er Grundlæggerne af den økonomiske Videnskab herhjemme. Men lige saa lidt som i Filosofien frembringes der i Nationaløkonomien noget stort System; det ligger Folkets Tankegang fjernt.

Otto Diderik Lütken.
Maleri i Privateje.

Men der er mange andre Omraader, paa hvilke Tidens Aandsliv frembringer noget nyt. Der er de *Samlinger af Folkeminder og Ordsprog,* som Erik Pontoppidan udgiver (rigtignok i moralsk Øjemed), der er de nye Skildringer af *Grønland* og Grønlænderne og af grønlandsk Sprog, som Hans og Poul Egede udarbejder, og der er endelig

Tidens *Sprogstudier*. Det betydeligste her er hverken deres Drøftelse af Ortografien eller deres Teorier om Sprogenes Oprindelse og Udvikling, skønt Eilschow, Sneedorff og især Kraft fremkommer med ny og ypperlige Synsmaader. Det væsentligste er her den sindige og praktiske Universitetspedel Jens Høysgaards Iagttagelser og Beskrivelser af det *talte* Sprog; her er han inde paa helt nye Baner, og her, hvor han havde den faste Grund under Fødderne, hvad han ligesom sin Medjyde Hans Gram nødigst af alt vilde undvære, er han i sine Iagttagelser af Sprogets syntaktiske og fonetiske Ejendommeligheder langt forud for sin Samtid.

4. Naturvidenskaberne.

Inden for *Naturvidenskaberne* havde Danmark i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel paa en ærefuld Maade taget Del i den fælles europæiske Videnskabs Arbejde baade paa Anatomiens og Astronomiens Omraade. I denne Periode ophører dette; der udføres ikke herhjemme noget Arbejde af europæisk Betydning; men de bedste i Folket følger dog de store Bevægelser paa Videnskabens Omraade i Udlandet.

Tidens Interesse for de økonomiske Videnskaber giver sig ogsaa Udslag i, at der 1769 foranstaltedes den første *Folketælling* her i Danmark, ikke længe efter at *Befolkningsstatistikken* var bleven grundlagt i Frankrig og Sverige (1710 og 1749). Ligeledes paabegyndes der fra 1762 paa Foranledning af »Videnskabernes Selskab« en *videnskabelig Kortlægning af hele Danmark* paa Grundlag af de nye Metoder, som C. F. Cassini (1714—84) havde anvendt ved sine berømte Frankrigskort. Samtidig foretoges der en *økonomisk Opmaaling af Landets Jorder* til Brug ved *Udskiftningen*. I Spidsen for dette store Foretagende stod den dygtige Matematiker *Th. Bugge*, der til Hjælp ved sit Arbejde oplærte og eksaminerede en Stab af Landmaalere. Der udarbejdedes ogsaa *Søkort over de danske Farvande* af Navigationsdirektør C. C. Lous, rigtignok kun baseret paa spredte Søopmaalinger, men et betydeligt Fremskridt mod de tidligere brugte hollandske Kort.

Regeringens Forsøg paa i Tiden omkring 1750 ad rationel Vej at ophjælpe Landets Næringsveje førte i det hele til en Opblomstring af Naturvidenskaberne: Zoologi, Botanik, Mineralogi, Fysik og Kemi. Da Universitetet var uvilligt til at tage sig af de nye Videnskaber, oprettede A. G. Moltke 1759 et stort økonomisk Centralinstitut, »Naturalie- og Husholdningsselskabet«, med botanisk Have, Samlinger, Bibli-

otek og Forelæsninger af dygtige Forskere som G. C. Oeder. Han opfordrede ogsaa Præsterne rundt om i Landet til at anstille Undersøgelser om deres Sognes Økonomi. Resultatet af disse Bestræbelser blev, at der begyndte at udvikle sig en rig økonomisk og naturvidenskabelig Litteratur. Zoologi, Botanik, Fysik og Kemi var før kun bleven betragtet som Bifag til Lægevidenskaben og var bleven nødtørftigt foredraget af de medicinske Professorer, dengang som nu kun for deres praktiske Nyttes Skyld. Men efterhaanden fik de deres Formaal i sig selv; det første Værk, der herhjemme ikke ser Botanikken ud fra et rent Nytteprincip, er Oeders »Elementa Botanica«, der udkom 1764—66. Det er dog først i Tiden efter 1765, at den naturvidenskabelige Litteratur rigtig vokser frem.

Af stor Betydning allerede i denne Periode er de udmærkede *topografiske Værker* over Dele af Monarkiet, der ikke fornemmelig betragter Stederne ud fra arkæologiske og historiske Synspunkter, men tager særligt Hensyn til Landenes Økonomi og Naturprodukter. Af den Art er de Undersøgelser over Islands Natur, som Regeringen 1749—51 og 1752—57 lod foretage af *Niels Horrebow* og af de to Islændere *Eggert Olafson* og *Bjarni Povelsen;* særlig de sidstes Rejseværk blev grundlæggende for Kendskabet til Island. 1761—67 bekostede den danske Regering en stor Ekspedition til Arabien under Ledelse af den danske Filolog *F. Chr. v. Haven;* alle dens Deltagere døde undtagen den store hannoveranske Geograf *Carsten Niebuhr,* der over Indien og Persien under store Anstrengelser hjemførte Ekspeditionens store Materiale af etnografiske, botaniske, astronomiske og geografiske Oplysninger; gennem hans to store Værker om Rejsen (1772—80) var det egentlig først, at »Arabien aabnedes for Europa«; størst Betydning fik Ekspeditionen dog ved Niebuhrs for Tiden enestaaende nøjagtige Kopier af de vanskelig tilgængelige Kileindskrifter fra Persepolis. De satte senere Grotefend i Stand til at begynde Tydningen af Kileskriften, hvorved de gamle mesopotamiske Kulturer atter droges frem af Mørket. Det Værk, der blev Mønstret for den senere store og udmærkede topografiske Litteratur, var dog *Erik Pontoppidans* »Første Forsøg til Norges naturlige Historie« (1752), hvortil han paa sine Visitatsrejser i Norge havde samlet Materiale hos Jægere og Fiskere, Præster og Degne, og hvorom der skal tales senere.

I *Matematikken* og *Fysikken* havde jo i de sidste Aar af det 17. Aarhundrede Newtons Udvikling af Differential- og Integralregningen og hans afsluttende Behandling af Læren om Legemers Bevægelse og Hvile i »Principia« (1687) været som en Aabenbaring for Tiden og aabnet uanede Synsfelter. Herhjemme sætter disse Ting ogsaa Tankerne i Bevægelse; den sejge, selvlærte *Jens Høysgaard* forsøgte paa

sin egen Vej at finde ud af, hvad der er Matematikkens Hovedsag, i det lille skarpsindige Skrift »Algebraisk Kvadratur eller tydelig Integralregning«. Jens Kraft skrev sine fremragende »Forelæsninger over Mekanik« (1763) og »Forelæsninger over Statik og Hydrodynamik med Maskinvæsenets Theorier« (1763—64). Hans Teori for de algebraiske Funktioner, der laa glemt i Videnskabernes Selskabs Skrifter, genopdages først henved 100 Aar senere af Puiseux.

Lægekunsten stod ved Aarhundredets Begyndelse lavt. Medicinen, der doceredes paa Universitetet, var skarpt adskilt fra Kirurgien, der øvedes af Barberer. Medicinen regnedes for langt den fineste, men Undervisningen paa Universitetet var ret tarvelig; den var væsentlig teoretisk, Diktat efter de klassiske Medicinere med Udlægning. Den Adgang, der efter 1644 var til Dissektion paa Anatomikammeret og til Klinik paa Børnehospitalet, benyttedes kun lidt. Der var almindelig kun 3—4 studerende, og Kravene til Eksamen var meget smaa. Kurene bestod i Anvendelse af meget skarpe og sammensatte Medikamenter, Plastre, Tinkturer og Eliksirer. Kirurgien ansaas for et altfor foragteligt Haandværk til at udøves af de fine universitetsuddannede Medicinere; den besørgedes af Barberlavet; Uddannelsen var her væsentlig praktisk, Drengene gik i de tre Læreaar Mestrene til Haande, saa fulgte almindeligvis lange Svenderejser til Udlandet og til sidst efter kirurgiske Øvelser Eksamination af Professorerne og Amtsmestrene. Enkelte af Kirurgerne, som Lars Nielsen og Ph. Hacquart, var imidlertid dygtige Mænd, der kunde foretage vanskelige Operationer. Ved Siden af disse Barberkirurger optraadte der imidlertid omrejsende, markskrigerske Kvaksalvere, der »brækkede« Tænder ud og opererede for Stær og for forskellige Slags Brok, »Tandbrækkere«, »Stærstikkere«, »Sten- og Broksnidere«; de skulde ganske vist have Øvrighedens Tilladelse til at praktisere, men de var oftest ret uvidende; den fra Holberg kendte v. Qvoten var Komediant og afdanket Soldat.

Omkring Aar 1700 kommer der imidlertid nye frugtbare Synsmaader frem i Medicinen, og Kirurgien bliver fra en foragtet Barberstilling en Videnskab Side om Side med eller over den fine Medicin.

I Medicinen rejser der sig ved det pietistiske Universitet i Halle en Bevægelse mod de skarpe Lægemidler, man havde anvendt til at bekæmpe Sygdommene, og man anbefaler simpel og sund Levevis som den bedste Kilde til Sundhed. Det er især Lægen *G. E. Stahl* (1660—1734), der her gaar i Spidsen, idet han i en noget kristelig tilpasset Form genopliver den store græske Læge Hippokrates' Synspunkter; Naturen — eller som Stahl siger »Sjælen« — ejer efter disse en helbredende Kraft, der ustandselig, i Sundhed og Sygdom, virker til

Organismens Bevarelse; den er langt den viseste; Naturen er selv den største Læge. Lægen kan, naar han ikke vil gøre Skade, kun understøtte og hjælpe dens vise Virksomhed. Stahl vender sig derfor skarpt mod de voldsomme og kunstige Indgreb over for Naturen, som ogsaa tidligere »Hippokratikere«, som den store engelske Læge Sydenham, havde anvendt mod Sygdomme. Han ansaa Brækmidler, Aareladninger, Klysterer, al Slags Medicin som Opium mod Feber og Kopper, selv Kinin mod Koldfeber, for skadelige; naar Læger anvender saadanne Midler, og deres Patienter kommer sig, er det ikke formedelst, men paa Trods af disse Kure. De eneste gode Indgreb er Kirurgiens. Naturen skal blot have Ro til at helbrede Sygdommen, den ved bedst Besked; selv Feberen skal ikke modereres. En tarvelig Levemaade, Motion, Vanddrikken, ikke Medicin er Hovedsagen. Men Lægens Hjælp til Naturen er ikke Rutine, kan ikke læres; den er en genial Intuition, en guddommelig Inspiration; og da de fleste Læger ikke ejer den, gør de langt mere Skade end Gavn.*)

Stahls Synspunkter faar stor praktisk Betydning i den danske Medicin, selv om de ikke faar Udtryk herhjemme i noget stort og selvstændigt Værk. Christian VI's tyske Livlæge Carl udgiver her i København et Skrift »Medicina universalis im Wasser und Mässigkeit«, der hævder Naturlægemetoden. Stahls Anskuelse deles imidlertid af næsten alle Tidens fremtrædende Mænd, Læger som Andr. Hojer i hans Disputats (1717) og Johannes de Buchwald i hans smukke Alderdomsværk om Saarbehandling (1736); det er dem, der gaar igen i Holbergs bidske Domme over Tidens Læger og i hans personlige Anvendelse af stadig Motion og tarvelig Levemaade; Holbergs Ideer er her som overalt hele Tidens; klarest og tydeligst fremsættes de af den dygtige og forstandige Erik Pontoppidan i et af Afsnittene i hans Roman »Menoza«: »Jeg spurgte Lægen, om han var for at give sine syge mange Lægemidler; han svarede: Nej, jeg har intet Haab om at kunne øse mindste Sundhed ind i Legemet, men vel ved en eller anden Ting at rydde Sundheds Forhindringer af Vejen og deri komme Naturen til Hjælp, saalænge den selv er i Bevægelse og arbejder paa at bryde igennem; for øvrigt mener jeg, at Sundhedsmidler selv gør mange syge, ja døde før Tiden ... den bedste Cura er at forekomme Sygdommen, hellere end at fordrive den, det koster mindst Penge og mindst Smerte. Vil man have en god Recept til et Betryggelsesmid-

*) Den berømte hollandske »Hippokratiker« Boerhave siger derfor: »Naar man sammenligner det gode, et halvt Dusin sande Æskulapssønner har udrettet, med alt det onde, den talløse Mængde Doctores har voldt Menneskeheden, saa kommer man utvivlsomt til det Resultat, at det havde været bedre, om der aldrig havde været Læger«. — Stahl bryder dog med sine Principper ved sine »rensende« balsamiske Piller (Antimon og Aloë), der skaffede Vajsenhuset i Halle store Rigdomme.

del imod næsten alle Sygdomme, da giver jeg den hermed, skønt ej til min eller mine Hrr. Kollegers Fordel, saafremt den bliver brugt af mange (hvilket jeg dog tvivler paa), og derfor giver jeg den desto dristigere: Recipe serenitatis animi, motus corporis & frugalitatis, ana ɔ: tag Sindets Renhed, Legemets Bevægelse og Maadelighed i Mad og Drikke, alt i lige store Dele ... Naturen trænger kuns til lidet; dens Varme kan kun fordøje en vis Del; bebyrder man den blot af Vellyst med mere, da bliver det overflødige, som skal fordøjes, staaende og forvandles til sure og usunde Vædsker.« Ord, der er som fra i Dag.

Et Omraade, hvor disse nye Synsmaader gør sig gældende, er i Betragtningen af de store Pestepidemier, der hjemsøgte Mennesker og Dyr. I et lille Skrift, som Københavns Læger udgav under den store Pest, der 1711 bortrev $^1/_3$ af Københavns Indbyggere, nævnes de gamle Aarsager og Midler, Guds Vrede og Bod, kun en passant af Høflighed. Lægernes Syn er her helt »oplyst«; om Sygdommens Aarsag og Natur siger de intet at vide, men som Midler mod den anbefales Afspærring, Renlighed, Desinfektion med ren Kalk og Svovl. I den Diskussion om Aarsagerne til de ødelæggende Kvægpestanfald i 1740-erne, som Medlemmerne af det medicinske Fakultet, Buchwald og Detharding, førte i »Videnskabernes Selskabs Skrifter« for 1745, og hvori ogsaa Holberg deltog som Godsejer, er de enige om, at Lægemidler ikke hjælper; men som Aarsag anføres nu — efter de hollandske Forskere Leuwenhoecks og Hartsoekers Undersøgelser — mikroskopiske »Insekter, hvilke af Kvægets Legemer ved Respiration fordeler sig i Luften og tilligemed den trænger sig ved Indaanding ind i andre Legemer« og frembringer Forgiftning. Holberg giver som sædvanlig sin Mistro til Lægerne frit Løb, men er her af samme Mening som sine Kolleger.

Disse nye Synsmaader i Medicinen har stor Betydning ved at fremhæve en forstandig Diætetik over for Tidens Umaadehold, Aareladen og Medicineren. Men ogsaa paa andre Omraader viser der sig Fremskridt inden for Lægevidenskaben: i *Kirurgiens* og *Fødselsvidenskabens* store Opsving. Ogsaa de er Led i den fælles europæiske Bevægelse. I Frankrig og England havde fremragende Kirurger, ikke mindst de kongelige Livlæger, naaet til før ukendte Resultater, f. Eks. ved Davids Stæroperationer; nye Instrumenter var opfundet som Fødselstangen; Anvendelsen af Mikroskopet havde muliggjort en før ukendt Forstaaelse af Forplantningsprocessen; der var grundet Hospitaler og Fødselsstiftelser med Undervisning i Fagene, f. Eks. Berlins Sygehospital med 300 Pladser 1727 og den første Fødselsstiftelse i Paris; der var stiftet kirurgiske Akademier (Paris 1731) og udgivet kirurgiske Tidsskrifter og Haandbøger, f. Eks. af den danske Kirurg

J. B. Winsløw, der virkede i Paris, og hvis Haandbog i Anatomi (1732) benyttedes over hele Europa. Gennem denne Udvikling var Kirurgien bleven en Videnskab, og dens Udøvere havde hævet sig selv i det almindelige Omdømme.

Disse nye Bevægelser inden for Kirurgien indføres herhjemme af to Barberkirurger, Ditmarskeren *Johs. de Buchwald* (1658—1738) og især af hans Elev *Simon Crüger* (1687—1760). De var begge oprindelig Barbersvende, foretog som Svende aarelange Studierejser til Europas første Kirurger og Medicinere og bliver begge Livkirurger hos Frederik IV. Med Buchwald naaede en Kirurg for første Gang inden for Universitetet og holdt Forelæsninger for Medicinere og Kirurger — rigtignok var han som forhenværende Barbersvend Genstand for sine Universitetskollegers Spot; Holberg har i »Peder Paars« latterliggjort ham som Anholts »Barberdoctor«, der hvert Aar dræber tolvte Delen af Øens Folk med Piller; men kyndige Folk som Ole Rømer og J. B. Winsløw omtaler ham med Højagtelse. Trods al Kritik kom Kirurgien og han imidlertid ind ved Universitetet. Han var en fremragende Operatør og Lærer; han holdt for første Gang Forelæsninger over Fødselsvidenskab og var virksom ved Indførelsen af Jordemodereksamen 1714. Crüger faar 1736 oprettet en ypperlig anatomisk-kirurgisk Læreanstalt med Bibliotek, Præparater og Mikroskoper — rigtignok uden for Universitetet — og faar indført offentlig Eksamen for Kirurger, medens Universitetets Eksaminer holdtes for lukkede Døre. Blandt andet ved hans Virksomhed faar Danmark ogsaa sit første egentlige Hospital, Det kgl. Frederiks Hospital (1752), hvortil knyttedes en Fødselsstiftelse, begge Dele med Klinik for de medicinske og kirurgiske studerende; de tidligere militære Hospitaler som Søkvæsthuset og Epidemihospitaler som Pesthuset paa Vester-

Simon Crüger.
Maleri af Beenfeldt. Rigshospitalet.

Frederiks Hospital i Bredgade.
Opført 1752 ff. af Arkitekterne Eigtved og Thurah som Danmarks første Sygehus.

fælled havde kun været benyttet som Hospitaler i Krigs- og Epidemitider. Ved Buchwalds og Crügers Virksomhed bliver Kirurgien en Videnskab her i Landet, og fra det kirurgiske Akademi udgik i Aarhundredets Slutning ypperlige Læger.

Man søgte følgelig dengang som nu en fornuftmæssig *Forklaring af Livsfænomenerne,* af Organismens Funktioner. Man havde i det 17. Aarhundrede søgt det gennem anatomiske Undersøgelser. Som Følge af de store Opdagelser paa Fysikkens og Kemiens Omraade i det 18. Aarhundrede prøvede man nu at forklare Livsfænomenerne som Udslag af fysiske og kemiske Processer, ofte for meget ad rent spekulativ Vej. Et Omslag sker ved Schweizeren Albrecht v. Hallers store Værk »Grundrids af det menneskelige Legemes Fysiologi« (1757—66), hvori han samler hele Tidens fysiologiske Viden og sætter Eksperiment i Stedet for Spekulation. Han fremsætter her Læren om Musklernes Sammentrækning og om Nervernes Evne til at lede Indtryk fra Omverdenen. Disse nye Synsmaader vinder ogsaa Indpas herhjemme, særlig gennem Hallers Elev Oeder; i 50erne og 70erne behandles af danske Forfattere Læren om Musklernes Irritabilitet, om Aarsagerne til Blodets røde Farve (Jernet), om Aarsagen til Legemets Varme (Gnidning).

Alle Tidens Bevægelser sætter sig Spor i dansk Lægevidenskab.

5. Almindelig Oplysning.

I den første Halvdel af det 18. Aarhundrede gør den almindelige Oplysning store Fremskridt. Først begynder de nye Videnskaber: Statsvidenskaberne og Naturvidenskaberne at gøre sig gældende i den *højere Undervisning* ved Siden af Teologien. Dernæst bredes ikke blot finere Levemaade, men ogsaa aandelige Interesser og almindelig Viden sig til *Borgerskabet.* Og endelig sker der en Begyndelse til at hæve ogsaa de *laveste Samfundslag* op af deres dybe Uvidenhed og Elendighed ved, at der lægges den første Grund til en Folkeskole.

Hvad først den *højere Undervisning* angaar; da blev det kun for en ringe Del *Universitetet,* der blev Bærer af det nye i Tiden. Det vedblev stadig væsentlig at være en Præsteskole. Holberg takserer 1729 Tallet af de Studenter, der ikke studerede Teologi, til højst et Dusin. Baade inden for Regeringen og blandt de studerende havde man Følelsen af, at baade Fag og Metode burde reformeres efter Tidens forandrede Krav. Men Professorerne vilde kun ugerne gaa med til Forandringer. Og da der endelig 1739 kom en Reform, blev alt væsentlig ved det gamle. Folk, der vilde uddanne sig til Statstjenesten eller til Læger havde længe søgt den Uddannelse, som Latinskolerne og Universitetet forsømte, paa *Rejser* til Udlandets Kulturcentrer. Overmaade mange af Tidens ledende Mænd har ogsaa uddannet sig ved tit aarelange Ophold i Udlandet. Holberg er her slet ikke nogen Undtagelse, saaledes som det ofte fremstilles. Pontoppidan, Professor Chr. Thestrup, Genealogen Terkel Klevenfeldt, Bogsamleren Henrik Hjelmstjerne og mange andre besøgte de samme Lande som Holberg: Tyskland, Holland, Frankrig, England; Biskop Hans Trellund var i flere Aar Feltpræst ved de danske Tropper i Italien; Navigationsdirektør Lous besøgte Orienten; P. v. Haven opholdt sig ligesom Poul Vendelbo længe i Rusland; Kirurger som Johannes de Buchwald og Simon Crüger, Apotekere som Cl. Seidelin og Thomas v. Westen foretog aarelange Svende- og Studierejser gennem en Mængde af Europas Lande. De omgikkes der mærkelige og lærde Folk; flere af dem, som Klevenfeldt og Hjelmstjerne, bragte Samlinger af Bøger med hjem eller Samlinger af Musikinstrumenter, italienske Malerier og Rariteter som Apoteker v. Westen i Odense, Ambrosius Stubs Omgangsven. Ved Siden af noget Snobberi for fremmed Kultur, som Holberg og Falster og andre satiriserer over, opnaaedes ad denne Vej ikke lidt af den Verdensmandsdannelse, som Tiden krævede.

Rundt om i Europa havde man søgt at supplere eller fortrænge de teologiske Universiteter ved Oprettelsen af de saakaldte *Akade-*

Universitetet og Kommunitetsbygningen. Efter »Danske Atlas«.

mier, der skulde undervise de unge i de nye Fag, som Statstjenesten krævede: moderne Historie, Naturret, Matematik, Fysik, Kemi og moderne Sprog. Der gjordes ogsaa herhjemme et Par Forsøg i den Retning. Det af Christian V 1692 stiftede Ridderakademi paa Nytorv i København maatte ganske vist lukkes 1710 paa Grund af Mangel paa Tilgang, men 1747 genoprettedes Akademiet i Sorø med stor Støtte af Holberg og efter en moderne Plan, som var lagt af Holberg; Foretagendet mislykkedes imidlertid, fordi det nærmest formedes som en Junkerskole, og gik i Staa endnu i 18. Aarhundrede. En anden af Tidens oplyste Mænd, Biskop Erik Pontoppidan, fik omtrent samtidig en lignende Institution, »Seminarium Fredericianum« oprettet i Bergen, men den bestod kun fra 1750 til 1808.

Andre private Midtpunkter for Aandslivet uden for Universitetet var de *lærde Selskaber,* der grundedes efter italiensk og fransk Mønster, og hvor Deltagerne oplæste Afhandlinger, der senere tryktes i Selskabernes Samlinger, saaledes »Videnskabernes Selskab«, der grundlagdes paa Grams Initiativ 1742, »Det kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog« (1745) og »Selskabet til Forfremmelse af de skønne Videnskaber og til Smagens Udbredelse« (1759). De udfoldede alle en betydelig litterær og videnskabelig Virksomhed; det var saaledes »Videnskabernes Selskab«, som begyndte den første systematiske Kortlægning af Danmark.

Det blev ogsaa uden for Universitetet, at flere af den nye Tids Videnskaber selv skabte sig Hjemsteder. *Kirurgien* fik sig et »Teater« med gode Præparater paa Købmagergade; og for de *økonomiske Videnskaber* og *Naturvidenskaberne* oprettedes der — efter at A. G. Moltke forgæves havde forsøgt at faa Universitetet til at tage sig af dem — en Centralinstitution paa Charlottenborg.

Paa eet Punkt blev Universitetet dog nødt til at føje sig efter den nye Tids Krav, fordi Staten krævede det. Enevælden med dens centraliserede Styre fik i stigende Grad Brug for Embedsmænd med faglig Uddannelse. Foreløbig havde Regeringen til Hverv i Administrationen, der krævede lidt mer end almindelig Rutine, i høj Grad maattet benytte Professorer eller Gejstlige, der sad inde med praktisk Sans og Arbejdsdygtighed, saaledes Ole Rømer, Hans Gram og Bartholomæus Deichmann; man havde ogsaa undertiden maattet nøjes med Folk uden nogen faglig Uddannelse; to af Københavns Politimestre, Erik Torm og Chr. Fædder, var saaledes forhenværende Lakajer. Nu bliver der 1736 ved Siden af den teologiske Eksamen, som var Universitetets eneste, indført en *juridisk Eksamen,* der skulde skaffe Staten Embedsmænd med faglig Uddannelse.

Men ogsaa uden for de lærdes og vidtberejstes Kreds, for det *jævne Borgerskab,* højnes det aandelige Niveau. De fredelige og gode Tider hævede Levefoden, forfinede Livet og gav Tid og Raad til aandelige Interesser. Men mange andre Faktorer hjælper her til. *Pietismen* er en af de vigtigste. Den har for Borgerskabet en lignende vækkende Indflydelse som Grundtvigianismen et Aarhundrede senere for Bondestanden og Indre Mission for Fiskerbefolkningen. Den virkede ogsaa paa mange andre Maader kulturfremmende. Den udjævner i denne den honnette Ambitions Tid Standsforskellen; ved de gudelige Forsamlinger sad Folk af det højeste Aristokrati, unge Pager fra Hoffet som A. G. Moltke og jævne Haandværkssvende paa Bænk sammen og følte sig som Brødre og Søstre. Den bidrog — sammen med hele den kulturelle Fremgang — til at højne Moralen, til at fremme Maadehold i Spise og Drikke; Chokolade, Kaffe og Te begyndte at afløse de stærke Drikke; den hjalp ogsaa til at udrydde de lange »Kødeder« og den ubeherskede Skælden og den plumpe Tone, der var almindelig og ogsaa spores i meget af Tidens Litteratur. Holbergs »frie Expressioner«, der o. 1720 snarest havde været ret moderate i Forhold til Skik og Brug, ansaas o. 1750 til hans store

Forundring og Forargelse for usømmelige, saa at han for at føje »de pene Tider« maatte »mynstre« de nye Udgaver af sine Skrifter for dem, noget, han dog gjorde med nænsom Haand.

Samtidig med Pietismens Inderliggørelse og Forfinelse af Aandslivet bidrog *Avisernes* Udbredelse mægtig til at udvide Borgerstandens Synskreds. Læsning af Aviser havde allerede fra Tiden o. 1650 været anvendt som et Hovedmiddel i den nye »politiske« Dannelse; rejsende Adelsmænd holdtes til Avislæsning, Holberg faar den i Skolen i Bergen anbefalet af en af sine Lærere, ved Bordet i det ridderlige Akademi i København oplæstes og kommenteredes Aviserne paa Postdagene af Lærerne (paa Kommunitetet og paa Herlufsholm læses derimod Stykker af Bibelen eller historiske Forfattere). Omkring 1720 bringer den dygtige Kancelliraad Joachim Wieland († 1730) sine danske Aviser op paa Højde med de tyske, franske og hollandske Aviser, der ellers i stort Tal læstes her i Landet; og under hans Efterfølger Mecklenburgeren E. H. Berling († 1750) faar de Udseende som moderne Aviser; de faar Kvartformat, spaltede Sider, politisk Del, Provins- og københavnsk Afdeling, Liste over fødte og døde, Skibsliste, Avertissementer o. s. v. Aviserne var jo sammenlignet med vor Tids smaa, kom kun et Par Gange om Ugen, og Efterretninger fra Udlandet kom sent, fra Berlin og Amsterdam brugte de 7 Dage, fra Rom og St. Petersborg en Maaned. Men det, at man nu pludselig kunde faa Besked ikke blot om sin egen By, men om de fjerneste Lande, om Storpolitik og Verdensmarkedets Priser, var som en Aabenbaring, en uhyre Udvidelse af Horisonten og udviklede i høj Grad Almenfølelsen. I Tidens Litteratur — i Birkerods Dagbøger, i Falsters Satirer, i Holbergs Komedier — finder man en stadig gentaget Scene: Oplæsning af Aviserne paa Postdagene paa Postkontoret eller paa Værtshusene og »sagkyndiges« Kommentering af det læste.

Læsningen af Avisernes lette Stof var en Forskole til Læsning af mere beskrivende og ræsonnerende Indhold. Da man kommer op i 1740erne, er Borgerskabet ikke blot velstaaende og interesseret, men ogsaa modnet til at bære den *store Litteratur af ræsonnerende og moraliserende Tidsskrifter*. De begynder egentlig med J. Riis' »Danske Spectator« (1744) og kulminerer i Sneedorffs »Patriotiske Tilskuer« (1761—63) og behandler alle mulige Emner, politiske, økonomiske, litterære, moralske og religiøse. Den voksende Læselyst i Borgerstanden ses ogsaa af den store Mængde af danske Værker og af Oversættelser af fremmede Værker, Rejsebeskrivelser, Romaner og populærvidenskabelige Bøger, som det nu kan betale sig at udgive. Holberg er ikke Aarsag til denne Bevægelse, den skyldes den stigende Velstand,

Kultur og Opøvelse i Læsning; han baade bæres selv frem af den og fremmer den. Holberg, der i sin Ungdom har beklaget Manglen paa dansk Litteratur, forskrækkedes over den Bevægelse, han selv havde været med til at fremme, og kunde undertiden ligesom Falster tvivle paa, om Bogtrykkerkunstens Opfindelse egentlig var et Gode.

Jens Schielderup Sneedorff.
Maleri, muligvis af J. Hörner. Privateje.

Langt tilbage i Kultur stod derimod gennemgaaende Bondestanden og især Byernes Underklasse. Hverken Stat eller Kommune gjorde noget rigtigt for deres Undervisning, en Folkeskole eksisterede ikke. Undervisningen paa Landet besørgedes af bosatte eller omløbende »Degne«, ofte havarerede Studenter eller helt ukyndige Folk, og bestod kun i lidt Kristendomskundskab og Læsning. Endnu værre stod det til med det store Proletariat af Soldater, Matroser, Smaahaandværkere og arbejdsløse i Byerne, særlig Københavns; Børnene drev der oftest om for Lud og koldt Vand, tit i hele Bander af Tiggere. Det er en af Pietismens Fortjenester at have taget den Opgave op at bringe lidt Kundskab og Orden ind i disse Samfundslag og lægge Grunden til en virkelig Folkeskole. I København paabegyndtes Sagen 1706 af et Par af Præsterne, særlig Frans Thestrup og den senere Biskop Chr. Worm; ligesom Francke i Halle forfærdedes de ved Katekisationerne over Børnenes Uvidenhed og Forsømthed; de faar de slette Skoleholdere afsat, og ved frivillige Bidrag opretter de Kirkeskoler ved de fleste af Byens Kirker. Af endnu større Betydning var det, at Hofpræst Bluhme fik Frederik IV til at oprette 240 gode *Almueskoler* paa Kronens *Ryttergodser,* der udgjorde $^1/_6$ af Landets Jord; der skulde her undervises i Kristendomskundskab og Læsning samt, hvis Forældrene ønskede det, i Skrivning og Regning. Staten havde herved gjort Begyndelsen til at erkende det som sin Pligt at sørge for Almuens Undervisning.

6. Skønlitteratur.

I Skønlitteratur, Skuespilkunst og Musik følger vi i det 18. Aarhundrede ligesom i Videnskaben de Former og Grundsyn, som de førende Kulturlande havde udviklet. Af disse var det jo stadig *Frankrig,* der var toneangivende i Europa; den franske Indflydelse paa vor Skønlitteratur er da ogsaa meget stor; det er en Franskmand, Etienne Capion, der bygger vort første Teater; og det er en anden Franskmand, René de Montaigu, der fatter Planen om at opføre Skuespil paa Dansk paa denne Scene, instruerer vore første Skuespillere og skaber Traditionen paa vort Teater; og fransk Drama er Forbilledet for Holbergs Skuespildigtning. Af Folk fra et andet romansk Kulturland, *Italien,* grundes vor Opera og vor Ballet, og langt ned i Tiden er vore Kapel- og Balletmestre Italienere. Men Side om Side med Paavirkningen fra Frankrig gaar hele Aarhundredet igennem en følelsesbestemt *tysk* Paavirkning; i den første Del af Aarhundredet sætter den sin skønneste Blomst i den pietistiske Salmedigtning; fra Tiden omkring 1750 fortsættes den i den Digtning, som har sit Udgangspunkt i Klopstock og sin største Repræsentant i Johs. Ewald. Men de fremmede Synsmaader og Digtformer afpasses dog altid efter vort Folks Natur og Krav; den forfinede franske Hofdigtning vinder ikke Indpas i det borgerlige Milieu i København saa lidt som det altfor følsomme i den tyske Digtning. Til den nye Borgerstand, der her som alle Vegne blev Litteraturens Bærer, passede bedst den jævne Forstandighed, der kom til Orde i Boileaus og Molières Digtning, og som ogsaa passede saa vel til vor største Forfatter, Holbergs Aandsform.

Den første Del af det 18. Aarhundrede har paa væsentlige Punkter Betydning for vor Skønlitteratur. I den skabes *dansk Teater* og grundes et *dansk Musikliv;* der indføres en *Række nye Litteraturformer:* Dramaet, det satiriske Epos og Romanen; og for Udviklingen af vort *Litteratursprog* er Perioden af grundlæggende Betydning, mest for Prosaen, der herhjemme som overalt har en Guldalder i det 18. Aarhundrede. I det følgende skal der kort gøres Rede for Skønlitteraturens væsentligste Nyvindinger.

Tidens største litterære Bedrift er jo Oprettelsen af *den danske Skueplads* og Holbergs Komediedigtning. Ingen af Delene er dog skabt uden Forbindelse med den hjemlige Fortid; de har begge ligesom det 18. Aarhundredes Videnskab Forudsætninger i det 17. Aarhundredes Danmark. Der var i over 100 Aar spillet Komedie herhjemme af omrejsende tyske Skuespillerselskaber, der optraadte paa

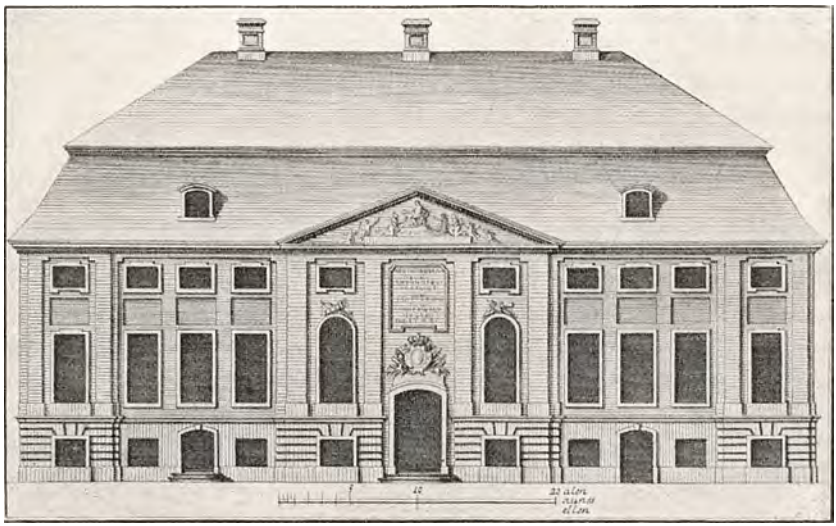

Det ældste kgl. Teater. Efter »Hafnia hodierna« (1749).

Byernes Raadhuse og Lavshuse eller opslog deres Boder paa Torvene. Deres Repertoire var imidlertid af en helt anden Art end Holbergtidens. Det bestod af sene og folkelige Udløbere af Renæssancens Drama med Emner af samme Art som dem, vi finder hos Shakespeare eller Calderon eller i Folkebøgerne, flikkede sammen af Skuespillerne selv efter et meget bredt Publikums Smag. De var fulde af spændende og eventyrlig Handling, Personerne var Eventyrfyrster og -prinsesser; Handlingen forlagdes fra Scene til Scene til helt forskellige Lande og Tider. Spændende Handling var Hovedsagen, Sandsynlighed og endnu mere Karaktertegningen Biting. Vi har ingen af disse Stykker bevaret, kender dem kun af Holbergs grove Parodi i »Ulysses von Ithacia« og af Plakaternes underlige Titler*); helt kan man ikke bedømme deres Værd efter Holbergs Parodi; i hvert Fald morede man sig endnu paa Frederik IV's Tid over dem helt op til Hoffet.

Men Forudsætningen for Holbergs Teater ligger som sagt ikke her, men i det franske Drama fra Ludvig XIV's Tid, der fortrængte Renæssancens og dens Udløberes. Det var Udtryk for en finere Kultur, for Tidens større psykologiske Interesse og Viden og for fransk Sans for fornuftig Orden og Naturlighed. Hovedsagen var her *ikke Handlingen, men Karaktertegningen;* det vilde gengive *Dagliglivet,*

*) Titlerne minder ofte om de moderne Biografteatres, saaledes: »Elskovsspøgelset«, »Statua eller den i et Marmor Stenbillede forelskede Prinsesse Armida« (1707).

ikke en fantastisk Eventyrverden, og den franske Virkelighedssans kunde ikke finde sig i, at Scenen skulde tænkes snart paa een Tid, snart paa en anden og henlagt til skiftende Steder; Teaterteoretikerne udtrykte — med behørig antik Hjemmel — dette i Reglen om *de tre Enheder*. Men ogsaa dette Drama var vel kendt herhjemme før Holberg gennem Læsning og gennem Opførelsen af de franske Hoftrupper helt tilbage til Frederik III's Tid; der var ogsaa længe før Holbergs Tid skrevet et fortræffeligt dansk Stykke helt i den moderne franske Stil, nemlig *Mogens Skeels* »Grevens og Friherrens Komedie« (1678); det cirkulerede paa Holbergs Tid ganske vist kun i talrige Afskrifter, men dets Eksistens viser, at der herhjemme tidlig var baade Forudsætninger for og Evne til at skrive Komedier.

Det ny, der sker paa Frederik IV's Tid, er, at Københavns velstaaende Borgerstand begynder at modnes til at kunne bære et fast Teater, den begynder at faa Sans for andet end Eventyr og Spænding, at faa Interesse for at se sit eget Liv paa Scenen, ja endog for Karakterskildring. De »tilfældige« Omstændigheder, der fremkaldte Oprettelsen af den danske Skueplads, var, at en foretagsom fransk Restauratør og forhenværende Teaterdekoratør *Etienne Capion* 1721 fandt paa at opføre et Teater for ved Skuespilopførelser*), Præmiemaskerader og Hasardspil at faa Afsætning for sine Spise- og Drikkevarer. Og samtidig fik et Medlem af den afskedigede franske Hoftrup *R. M. de Montaigu* den Tanke, at man kunde trække Folk til Teatret ved at opføre Skuespil paa Dansk. Han samlede da og instruerede efter klassisk fransk Skole en Stab af Skuespillere, mest unge Studenter, og opførte et ypperligt Repertoire af dansk og fransk Drama, hvoraf Holbergs Komedier var Blomsten. Trods Støtte af Hoffet, og skønt høje Embedsmænd fra Centraladministrationen og Universitetet hjalp den nye Scene med Oversættelser og originale Stykker, lykkedes Forsøget ikke straks; Byen var endnu ikke stor nok til til Stadighed at fylde Grønnegadescenens 4—500 Pladser; Branden 1728 og Christian VI's pietistiske Regering var ogsaa Hindringer. Men da den nye Skueplads 1748 aabnedes paa Kongens Nytorv i Eigtveds smukke Bygning, blev Teatret en fast Institution i dansk Aandsliv; det kunde nu bygges med Plads til 782 Tilskuere og maatte endda snart

*) Grønnegadeteatret laa paa Grunden mellem Ny Adelgade (Lille Grønnegade) Kongens Nytorv og Gothersgade, Façaden vendte ud mod Ny Adelgade og laa, hvor nu Nr. 6—8—10 ligger; bag Teatret laa Lysthuse og en Gaard med Stakit ud til Gothersgade. Teatret var en toetages Bygning med bred Kvist, dets Façade har næppe i det ydre adskilt sig synderlig fra de tre nuværende Bygninger; det blev nedbrudt 1738, og de 3 nuværende Bygninger opførtes vel i meget med Benyttelse af de gamle Mure og det gamle Materiale. Skuepladsen aabnedes med Molières »Den Gerrige«, Onsdag den 23. September 1722.

udvides. Borgerne kunde nu fylde det. I det nye Teater paa Kongens Nytorv fortsattes Traditionen fra Grønnegadescenens franske Instruktion gennem Fr. Pilloy, der som ung havde spillet i Lille Grønnegade og nu blev Instruktør i det nye Teater. Og der uddannedes her omkring Aarhundredets Midte en Stab af dygtige Skuespillere som den elegante C. P. Rose, den store Komiker Gert Londemann, den fine og skælmske Jfr. Anna Catherina Materna og Mad. U. Lenkiewitz; mest elskede Samtiden den straalende yndige Caroline Amalie Thielo for hendes ypperlige Spil baade i Tragedien og i Komedien; hendes pludselige Død 1754 i de samme Dage som Holbergs — man sagde, at hun blev dræbt af sin Elsker, den russiske Gesandt Baron Korff — vakte overalt stor Sorg.

Skuespillerinden Jfr. Thielo.
Stik af J. M. Preisler efter Maleri af C. G. Pilo.

Det væsentligste Resultat af Skuepladsens Oprettelse var dog, at den gav Anledning til, at Holberg skrev sine 35 Komedier efter Anmodning af »Mænd af de første Rangklasser«. De vurderedes allerede højt af Samtiden; citeres Gang paa Gang endnu i Holbergs Levetid som klassiske Værker, forøvrigt ogsaa til Stadighed af Holberg selv, der vel vidste, hvad han var værd; og de er jo en af den danske Litteraturs Skatte. Der skal kort skitseres et Par af deres væsentlige Ejendommeligheder. Holberg havde ikke, da han begyndte sin dramatiske Virksomhed, nogen praktisk Erfaring i den vanskelige Kunst at bedømme, hvad der tog sig ud paa Scenen. Hans første Komedier som »Den Vægelsindede« er derfor kun morsomme Læsedramaer, men taaler ikke Scenens Lys. Han besad imidlertid i høj Grad af Naturen den sjældne Evne, »som ikke ejes af en blandt 1000«, at kunne skrive for Scenen; han erhvervede sig efterhaanden et stort teknisk Mesterskab; de bedste af hans Komedier er fortræffeligt opbyggede, og han formaar at lade sine Personer afsløre sig gennem Stykkets Handling og Replikker; han er en Replikkens Mester. Han kender Livet og Menneskene i rig Mangfoldighed; Studiet af Menne-

sker var efter hans eget Sigende paa Rejser og herhjemme hans kæreste Syssel; men mest kendte han Menneskelivet fra sin egen brogede og sammensatte Natur, som han ogsaa ivrigt studerede; han kendte, som Vilh. Andersen har fremhævet, fra sig selv *noget* af næsten alt det, der findes i hans Komediers store Portrætgalleri: Erasmus' Disputeresyge, Jeans franske Modegalskab, Sparenborgs Nærighed, Lucretias Vægelsind, Henriks spillende Lune og Jeronimus' Gnavenhed. Hans Iagttagelser bundfælder sig ikke i hans Kunstnersind som teoretiske Betragtninger, men i et Mylder af *konkrete* Træk, af Vendinger og Ord, som er karakteristiske for de forskellige Mennesker, og som hans Fantasi saa, naar »Musen«, som han sagde, besatte ham, former til levende Mennesker. En Side af Livet kendte han ikke fra sig selv, den store, der rummer Kærlighedslivets mange Afskygninger fra stille Tilbedelse til rasende Skinsyge. Den formaar han heller ikke at fremstille; hans Elskerpar er ganske konventionelle, eller han søger i Bevidstheden om sin Mangel andre Passioner som Drivfjeder for Komedien som i »Jeppe« og »Kandestøberen«; thi »det er ganske ikke fornøden, som nogle foregive, at enhver Comedie skal ende med Ægteskab«. Hans Komedier staar i de lyriske Partier langt tilbage for de andre store Komedieskriveres som Shakespeares og Molières, hvem Livet her havde givet mere end nok af Erfaring. Men uden for dette Omraade er hans Menneskeskildring meget fremragende. Og han staar paa Højde med de allerstørste ved den festlige Humor, hvormed hans kølige Urørlighed tillod ham at betragte Livet, og ved hvilken han formaaede at hæve sig beskuende op over det og over sig selv. Hans Komedier ejer i høj Grad den »Festivitas og Gayeté«, som han betragtede som »Theatrets Sjæl« og det bedste Vaaben mod Dumhed, Vigtighed og Udygtighed i Livet.

Som alle Tidens Forfattere tager han ret suverænt sit Stof alle Vegne fra, Typer, Motiver, Morsomheder, ja hele Replikskifter. Men han omformer alligevel alt efter sin Personlighed og sit Folks Natur. Især hans første Komedier er fulde af levendegørende og aktuelle Enkeltheder fra Datidens København: det krogede Vimmelskaft, den franske Maries Tobakshandel, Helliggejstes Ur, der altid gaar forkert. Mest danske føles hans Komedier ved deres Jævnhed. Det, han skildrer, er »jævne Almues- og Haandværksfolk«, som det kun er »en fransk Grille« at være for fin til at beskæftige sig med. Ja han gaar endog ned til med den dybeste og inderligste Forstaaelse bag Komikken at skildre Bonden, hvis Person Samtidens franske Forfattere var enige om kun kunde anvendes i et Par muntre Farcescener, ikke som Hovedmotiv i en Komedie; ogsaa med Proletartjeneren, ja endog med Hestene, føler han. Han er heri et enestaaende Fænomen i Tiden.

Da Teatret paa Kongens Nytorv aabnedes omkring Aarhundredets Midte, havde Smagen forandret sig. Borgerstandens Fremgang i Velstand, Selvfølelse og Forfinelse mærkes herhjemme ligesom i Udlandet i Komediedigtningen. Den ønskede ikke mere at se sig fremstillet i komisk Belysning, men vilde have sit Liv taget med Alvor og Følelse; den gamle Komedie forekom de mere forfinede Tider plump, man ønskede fin Konversation, og den stigende psykologiske Viden gjorde, at man i Stedet for den gamle Komedies Fremstilling af kun herskende, typiske Karakteregenskaber forsøgte at fremstille Personlighederne i deres Sammensathed. I Frankrig bliver særlig A. C. Destouches Bærer af dette nye borgerlige, psykologiske og forfinede Konversationsdrama. Holbergs Komedier vedbliver at opføres, men den yngre Slægt som J. E. Schlegel, Sneedorff, Suhm og Rothe betragter dem som gammeldags og plumpe ved deres Tone og ved det alt for jævne Milieu, de skildrer. Tidens Skuespil i den nye Stil af Charlotta Dorothea Biehl, Fru A. C. Passow, født Materna og andre staar som Kunst uendelig langt under Holbergs; men de bringer noget nyt baade i deres nuancerede Menneskefremstilling og i deres Replikbehandling. Betegnende for Fremgangen i Kultur er det, at Borgerstanden paa denne Tid ogsaa faar Sans for Tragedien med dens forfinede Psykologi og rhetoriske Patos. Gamle og nye franske Tragedier oversættes og spilles under stor Deltagelse, særlig Voltaires »Zaïre« 1757. Samtidig kommer den alvorlige og patetiske Tone ogsaa frem i Lyrikken ved Klopstocks Indflydelse, men den bryder først ret frem i den følgende Periode med Ewald.

En af de Digtformer, som dansk Litteratur lige siden Reformationen havde yndet, var *den moralske Satire*. Den dyrkes ogsaa i denne Periode, men i moderne Former, med den store franske Satiriker Boileau som Mønster. Det er for en stor Del Emner hentet fra hans Digtning, der gaar igen hos vore Satirikere lige fra Wilhelm Helt og Tøger Reenberg til Chr. Falster og Holberg: Verden betragtet som en Daarekiste, eller er selv Dyrene ikke bedre end Menneskene, eller er Verdens Daarskab til at le eller græde over. Men baade Falsters og Holbergs Satirer giver tillige morsomme Kulturbilleder fra Datidens Liv, Holbergs aabner tillige Indblik i Sider af hans Sjæleliv, som han ellers ikke viser frem. Helt nyt i dansk Litteratur var det at anvende *Eposets* Kunstform som Bærer af Satire og Parodi. Ude i Europa havde man derimod langt tilbage parodieret Ridder- og Heltedigtningen fra Oldtid og Middelalder; Værker af den Art er Scarrons Virgiltravesti (1648) og Boileaus »Kor-Pulten« (Le lutrin 1674—83). I »Peder Paars« indfører Holberg 1719—20 denne Litteraturform herhjemme; det betydelige ved Værket er imidlertid ikke Parodien paa

de gamle Heltedigte, som Holberg ogsaa ret hurtig opgiver, men det Galleri af enfoldige, vigtige, selvglade og jordbundne Mennesker, der med urokkelig Alvor føres os forbi, maskerede som Helte, Dydsmønstre og Vismænd; Satiren gælder ikke blot Frederik IV's Danmark, — i saa Fald vilde Digtet jo kun have historisk Interesse —, den afslører paa den mest barokke Maade noget, der er ejendommeligt for alle Tider, Modsætningen mellem det, vi er, og det, vi vil synes at være, mellem Skin og Virkelighed, det stadige og evig gyldige Emne for Holbergs Munterhed. Satiren er ikke lokal eller tidsbestemt, men universel, derfor morer den bestandig.

Den af de nye Litteraturformer, der mest passede for det 18. Aarhundredes store læsende Publikum, var dog *Romanens;* dens brede Fortællemaade stillede ikke alt for store Fordringer til Læserens Opmærksomhed og Intelligens. Til denne Litteraturart hørte de Folkebøger, der tilfredsstillede den brede Befolknings Krav: om Roland, Finkeridderen og Dr. Faust. De tilsigtede kun Underholdning gennem spændende Optrin ligesom det før-holbergske Drama. Vi har ogsaa paa dansk en Underholdningsroman for det finere Publikum i Baroktidens Stil, nemlig Margrethe Lassens »Den beklædte Sandhed« (trykt 1723); her tumler sig mellem hinanden uden smaaligt Hensyn til den historiske Sandhed ridderlige Herrer som Servius Tullius, Cæsar, Kambyses, Ridder Fulco og Damer som den underskønne Prinsesse Diana i en Pragt af Atlask, Guld, Safirer ganske som i »Ulysses von Ithacia«. Men ved Siden heraf havde man lige siden Renæssancen bl. a. benyttet særlig Rejseromanens Form til at belære Læseren om Samfundsforhold, religiøse Spørgsmaal og lignende, som man ikke turde diskutere direkte, men som det var mindre farligt at drøfte, naar de henlagdes til fjerne Tider og Lande. Fénelon havde saaledes kritiseret Statsstyrelsen under Ludvig XIV i sin Roman »Den unge Telemachos' Rejse«, der kun tilsyneladende fortalte om Forhold paa Homers Tid, Defoe havde 1719 i »Robinson Crusoe« skildret Kulturens Opstaaen og Udvikling. I Rejseromanens Form giver to af Tidens betydeligste Forfattere, begge vidtberejste og belæste Mænd, deres Anskuelser om Statsstyrelse og Samfundsforhold, Moral og Religion; Holberg i »Niels Klims underjordiske Rejse« (1741) og Pontoppidan i »Menoza, en asiatisk Prins, der drog Verden omkring og søgte Kristne« (1742—43). Deres Livssyn er forskelligt, men begges er fordomsfrit. Holbergs er ofte forbavsende dristigt ved den Ugenerthed, hvormed han gør alle Forhold relative ved at fremstille det, Tiden ellers betragtede som selvfølgeligt, set fra forskellige Synspunkter i de forskellige underjordiske Stater. Disse Rejseromaner tilhører imidlertid en svunden Tid. Ny og epokegørende var derimod den Form for Romanen,

der indlededes med *Richardsons »Pamela«*, der udkom samme Aar som »Niels Klim«; her saa Borgerstanden for første Gang sit eget Liv med alle dets Smaating fremstillet som noget betydeligt; her anvendtes for første Gang en bevidst psykologisk Analyse af Sjælens daglige Tilstand, som man før ikke havde kendt; og her vistes som noget nyt, at ikke Adel og Rigdom er det vigtigste, men at en borgerlig Sjæls Dyd kan bringe Sejren hjem. Bogen vakte herhjemme samme Begejstring som overalt i Europa; den oversattes 1743 af Lodde og efterfulgtes af en Mængde af Tidens andre Romaner i Oversættelse. Derimod varede det henved 50 Aar, før vi fik en original dansk Roman i Richardsons Maner, nemlig Todes Københavnerroman »Kærlighedens Nytte«. Begejstringen for disse borgerlige, psykologiske Romaner er os nu uforstaaelig, dengang betød de noget væsentligt nyt, de var et af Symptomerne paa Borgerstandens voksende Selvfølelse og Trang til at forstaa sig selv.

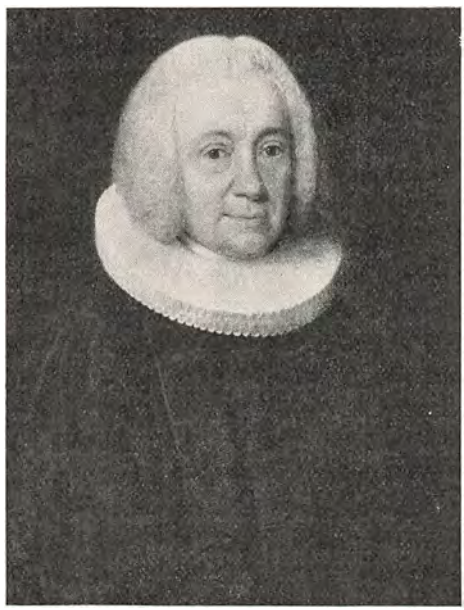

Hans Adolph Brorson.
Maleri af J. Hörner, 1756. Frederiksborg.

Rig er Tidens *lyriske Digtning*. Det meste af den er Lejlighedsdigtning, der kun har historisk Interesse: Digte til Bryllupper og Begravelser, snart formløst snakkesalige, snart som Wadskjærs iklædt al Barokkens Pomp. Op over det øvrige hæver sig *Stubs* og *Brorsons* bedste Digte ved deres Simpelhed, deres Musik og ved at give Udtryk for Sider af Sjælelivet, der er væsentlige og ens til alle Tider. I nogle af de mest bekendte af Stubs »Arier og Sange« (udg. 1771) berømmer han den Uafhængighed i Livet, der for ham var det højeste Gode, og som opnaas ved Nøjsomhed og ved kun at søge de Glæder, som ikke koster noget: Musik og Naturens Skønhed; eller han berømmer den Finhed, der afvæbner Grovheden. Gennem Brorsons Digtning — »Troens rare Klenodie« (1739) og »Svanesangen« (1765) — gaar lige fra hans tidligste Tid som en Grundtone, en træt Sjæls Længsel efter at frigøre sig for denne Verden; allerede i et af hans Ungdomsdigte

mener han, at »var Verden en Ring af purest Ofirguld — den Demant derudi er dog vor Graves Muld«; i mange af Digtene i hans to store Samlinger tager denne Længsel Form af en Higen efter den mystiske Forening med Jesus, iklædt den gamle jødiske Kærlighedsdigtnings glødende Billeder af Brudens Længsel efter Brudgommen. Ogsaa Stub søgte paa sine sidste Aar, da han som fattig Skoleholder var havnet i Ribe i et af Nabohusene til Brorsons Bispegaard, at synge sin Sjæl til Ro i Digte om Jesu Kærlighed til Synderen og om det himmelske Jerusalems Herlighed. Baade Stub og Brorson elskede Musik, baade de gamle Viser og den søde italienske Operas Arier; mange af deres Digte er tilpassede til dem og gennemtrængt af dem.

Der maa endnu gøres opmærksom paa den store Forandring, som Litteratursproget undergaar i Tiden 1740—65, større vistnok end i nogen anden Periode af dets Historie; det tilpasses i den til den nye Tids Krav. Det Prosasprog, som det 18. Aarhundrede overtog fra det 17., var uddannet af den latinske Humanisme. Det var tungt og broget som Barokkens Kunst; det var fuldt af Fremmedord, tyske, latinske og franske; og dets Sætningsbygning var indviklet som Latinens og Tyskens, alle en Tankegangs Led samledes til een Komposition af overordnede og underordnede Sætninger. Holberg skriver endnu dette Sprog overalt, hvor han fortæller og ræsonnerer, om end gennemstraalet af hans Lune. Det passede imidlertid ikke til den nye Tids Popularisering af Litteraturen, der jo nu skulde kunne forstaas af alle, selv af »Fruentimmer«. De unge Litterater omkring 1740 rejser da ogsaa et ligefremt Felttog imod det, mest Eilschow og Sneedorff, idet de forlanger Fremmedordene erstattet med danske og den tunge Sætningsbygning afløst af Dagligtalens og det franske Skriftsprogs Ordføjning med sideordnede Sætninger. Trods Modstand af de ældre som Holberg sejrer denne Sprogrensning o. 1765; Fremmedordene er i Sneedorffs »Patriotiske Tilskuer« forsvundne, Syntaksen er simpel, Sproget er helt vor Tids, allerede ved en Afgrund skilt fra Holbergs. Tidens Prosa er gennemsigtig og klar; det 18. Aarhundrede er i det hele en af vor Prosas store Tider.

7. Musik.

Det gik med Musikken herhjemme som med Skuespilkunsten. De var begge først forbeholdt Hoffet og nogle faa fornemme. Men med de bedre økonomiske Forhold breder Interessen sig i det 18. Aarhundrede ogsaa til Borgerstanden.

Hos Hoffet havde Interessen for Musik været stor i hele 17. Aarhundrede. Det var jo ogsaa en Nyskabelsens Tid i Musikken, som vel næppe nogen Sinde er overgaaet. Man opfinder i denne Tid Musikdramaet: *Operaen* og Oratoriet. Dette nye vækker uhyre Begejstring; i Løbet af 100 Aar opføres der 15 Operahuse og skrives der o. 400 Operaer. Dernæst bliver *Solosangen* med Akkompagnement almindelig ved Siden af den polyfone Sang, og Stemmens Teknik udvikles til en Grad, som man aldrig før havde tænkt sig mulig. Og endelig udvikles *Instrumentalmusikken* til en selvstændig Kunst; nye fuldkomne Instrumenter bygges som Violinerne i Cremona, og ligesom Stemmens fuldkommengøres ogsaa deres Ydeevne.

Ved *Hoffet* i København var Interessen for de nye Kunstarter stor. Operaen holder sit Indtog 1689 med »Der vereinigte Götterstreit«, komponeret af en af Kongens tyske Hofviolons P. C. Schindler. I 1721 indkaldtes den berømte Hamburgeropera, i Forbindelse med hvilken den geniale Komponist Reinhard Keyser (1674—1739) virkede herhjemme. Men først en Snes Aar senere fik Borgerstanden Adgang til at stifte Bekendtskab med disse højere Musikformer.

Tidlig i Aarhundredet var dog Interessen for Musik i mere beskedne Former vaagnet i *Borgerstanden.* Der begyndte at gives Instrumental- og Vokalkoncerter i Gæstgiver- og Lavshuse. I Hjemmene musiceredes der ogsaa. I den afskedigede Politimester Ratechens Hjem fandtes der 1726 2 Cremonesere, en anden Violin og 70 Nodehefter, Holberg havde ugentlige Koncerter i sit Hjem fra 30erne; og i »Barselstuen« fremføres blandt Selskabslivets Plager Madam Karen Urmagers med »30 splinternye tyske og franske Viser.«

I 1744 oprettes efter udenlandsk Mønster et musikalsk Selskab med ugentlige Koncerter, hvortil alle havde Adgang mod Betaling, »*Det musicalske Societet*«. Det havde lønnet Kapelmester og Komponist, cand. jur. J. E. Iversen. Det rummede baade professionelle Musikere og Amatører og var ikke blot et Koncertinstitut, men ogsaa en Musikskole for nye aktive Medlemmer. Det var Holberg til stor Glæde, og han lavede Reklame for det i sine Epistler. I dets Tjeneste arbejdede ogsaa den fremragende kgl. Kapelmester J. A. Scheibe, der ligesom Iversen hørte til Holbergs Musikvenner. For at udbrede Interessen for Musik fik Selskabet C. A. Thielo til 1746 at udgive den første danske Musikskole, et for sin Tid fremragende Værk, ligesom han fra 1751 begyndte at udgive Hæfter med Musikstykker til Brug i Hjemmene, bl. a. Sange af Thielo selv til Holbergs Alderdomskomedier, ofte yndefulde og skælmske, Menuetter og arrangerede Instrumentalsatser.

Stor Betydning for dansk Musikliv fik det, da Hoffet 1747 indkaldte et italiensk Operaselskab, som gav Forestillinger paa Charlotten-

borg. Blandt dets Dirigenter var Mænd som Sarti, Scalabrini, der senere skrev den yndefulde og morsomme Musik til »Kærlighed uden Strømper«, og en Tid den da ganske unge Gluck. Gennem denne Opera fik Publikum bl. a. en ny Maalestok for, hvad Sangkunst kunde præstere, og alle var meget begejstrede. Man fik ogsaa et Nys om den begyndende store Modsætning inden for Operaen: skal Hovedsagen være det rent skøntklingende i Sangen, som Italienerne mente, eller skal det være det dramatiske. Det sidste forfægtede bl. a. Scheibe, som her kan have paavirket den unge Gluck til hans senere Kamp mod Italienerne. Holberg stod paa Scheibes Side; for det første, fordi Operaen skadede hans to Hjertebørn, Den Danske Skueplads og Det musikalske Societet, for det andet, fordi han overhovedet hadede Operaen; ti »saasom det er modbydeligt at høre daglig Snak udført i Vers, saa er det end mere ufordøieligt at høre saadant i Sang.«

Størst Betydning fik Italienerne dog ved at give Stødet til *det danske Syngespil,* den Kunstart, der længe fyldte Scenen. Det ansporede til Efterligning. Iversen begyndte med at lave et Par smaa italienske Intermezzi med et Par halvvoksne Piger. Og 1756 opførtes det første danske Syngespil, N. Krog Bredals »Gram og Signe« med Musik af Sarti, Skuespillerne var Studenter, og det spilledes i Bredals og C. P. Rothes Privatlejlighed paa et lille Stueteater, som Maleren Peter Cramer havde dekoreret; Cramer sang tillige Diskant, og Bredal spillede Clavicimbel.

8. Kunsten.

Tiden 1720—65 falder inden for den Periode af Kunstens Historie, der kaldes *Barokken.* Efter at denne henimod 1765 var bleven afløst af andre Retninger i Kunsten, klassiske, romantiske og naturalistiske, blev den i over 100 Aar foragtet som en »Forfaldsperiode«, fuld af pralende Svulst og af koket fransk Letfærdighed. Vi har lært at se, at den er Udtryk for noget af det nye og store i dens egen Tid: for dens Enhedsbestræbelse og Midtpunktsøgen, saaledes som det blandt andet viser sig i de mægtige, enevældige centraliserede Monarkier med deres Pomp og Pragt, og for den Stræben mod regelbunden Overskuelighed og Klarhed, som vi møder i Tidens Litteratur og Tænkning. Men den har ikke blot Værd som Udtryk for en svunden Tid; den har ogsaa skabt Værker af en Storhed og Skønhed, som kan glæde senere Tider, maaske ikke mindst vor Tid, der med sin Centralisering og sine Enhedsbestræbelser minder om Enevældens om end ud fra et andet Syn. Dette gælder særlig dens Bygningskunst; i dens Former har Tiden tænkt og drømt ikke mindre end i Videnskabens og Digt-

Det Peltske Familiebillede.
Den københavnske Sukkerraffinadør Abraham Pelt med Familie.
Maleri af J. Hörner, 1758. Brødrene Petersens Jomfrukloster.

Nysø, opført 1671—73.

ningens Former. Barokken er en af den danske Kunsts Storhedstider, og skønt mange af dens ypperste Værker er gaaet tabt ved Brande og ved senere Tiders Uforstand, er der ikke mange Perioder af vor Kunst, der har flere og betydeligere Værker at fremvise.

Naar *Bygningskunsten* i denne Tid staar saa højt, hænger det for en Del sammen med, at den sjælden har haft rigere og bedre Kaar at arbejde under. Gennem den kunde Enevældens Monarker mere end gennem nogen anden Kunst rejse varige Monumenter for deres Storhed; de kunde ogsaa i ganske anden Grad end deres Forgængere raade over deres Lands Midler. Christian VI kunde som bekendt til et af sine Slotte anvende lige saa meget, som alt Sjællands Jordegods var værd. Tidens Konger, selv den ellers lidet aandelig interesserede Frederik IV, er ogsaa alle passionerede for Bygningskunst. Mest dog den stille Christian VI. Og som Fyrsterne deres Stormænd: U. Fr. Gyldenløve, Conrad Reventlow, J. L. Holstein, Chr. Lerche, J. S. Schulin, A. G. Moltke, J. H. E. Bernstorff og mange andre; til at være en fornem Herre hørte egentlig Kærlighed til Bygningskunst.

Omsorgen for Kunsten og Kunstnernes Uddannelse bliver under Enevælden som saa meget andet en Statssag, den centraliseres og organiseres. Opførelsen af ny og Tilsynet med gamle Bygninger bliver et helt Departement under en *Generalbygmester,* en høj og vellønnet Stilling. Af Tidens Bygmestre er flere, og blandt dem de betydeligste, danske, saaledes *J. C. Ernst, Laurids Thurah* og *Nicolai Eigtved.* Men

Landet kunde endnu ikke selv yde Kunstnere og Haandværkere til Opførelsen og Udsmykningen af de mange store Bygninger med Billedhuggerarbejde og Malerier, Kaminer, Gobeliner, Smedearbejde og Møbler. En overmaade stor Del af de Kunstnere, der virker herhjemme, er da ogsaa fremmede og tilhører den store internationale Koloni i København, Italienere som Brødrene *D.* og *M. Pelli,* Franskmænd som *L. A. le Clerc, N. H. Jardin* og *J. F. Saly,* Tyskere som *W. F. v. Platen, E. D. Häusser, Joh. Sal. Wahl* og *Marcus Tuscher,* Svenskere som *Joh. Hörner* og *C. G. Pilo.* Under Enevælden gaar Regeringens Bestræbelser imidlertid ud paa, efter de herskende økonomiske Teorier, at blive selvforsynet med Kunstnere. Den støtter derfor først de forskellige Kunstneres private Elevskoler som Hofmaleren *H. Krocks* Tegneskole i det »Gamle Posthus« bag Børsen og senere Eigtveds Værksteder og Skoler, der havde det Formaal at tilfredsstille Behovet til Christiansborgs Udsmykning; og 1754 overtager Staten paa Eigtveds Initiativ Kunstnernes Uddannelse ved at gøre den gamle Malerskole til et kongeligt *Kunstakademi* for Malere, Billedhuggere og Arkitekter. Dets første Præsident blev den meget alsidig interesserede A. G. Moltke. Til Kunstnernes Uddannelse skaffes Materiale i en god Samling af Antikker; delvis havde ogsaa den nyoprettede *kgl. Malerisamling* dette Formaal. Moltke havde selv ved Kunstkommissionæren Gerhard Morells Hjælp skabt sin ypperlige Malerisamling i Palæet paa Amalienborg. Ved Palæets Indvielse fik han Frederik V gjort begejstret for Malerier, saa at han ikke blot til Pryd for Kongemagten, men ogsaa til Uddannelse for Landets Kunstnere gennem Morells Indkøb skabte Grundstammen til den kongelige Malerisamling. Paa to Rejser til Holland købte han, for 10 493 Rdl., 171 for en stor Del meget fremragende Billeder, bl. a. El Grecos Mandsportræt og Rembrandts Kristus i Emaus.

Akademiets Lærere var 1754 næsten alle Udlændinge, og det blev ved Akademiets Indvielse ikke den danske Eigtved, men Svenskeren Pilo, der bød Kongen velkommen. I Løbet af det næste Slægtled havde Tidens store kunstneriske Opgaver og Akademiets Undervisning imidlertid skabt en Række danske Kunstnere og Kunsthaandværkere, der paa alle Omraader med Ære kunde afløse de fremmede.

Den Kunstart, hvori Tiden yder sit ypperste, er som sagt *Bygningskunsten;* Billedhuggerkunsten og Malerkunsten er for en stor Del kun til for at tjene Bygningskunsten, og i arkitektonisk Henseende er det de verdslige Bygninger, Slottene, Palæerne, Herregaardene og Borgerhusene, der har Betydning. Vor eneste rigtige Barokkirke er Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, opført af Lambert v. Haven 1682—96.

Christian VIII's (nuv. Residenspalæ, opr. Levetzaus) Palæ paa Amalienborg.

Hvad der er ejendommeligt for Barokkens Bygningskultur i de Former, hvori vi faar den, er, at det gamle latinske Krav om Regelmæssighed, Symmetri og Orden, om at Enkelthederne skal underordnes Helheden, sejrer over den nordiske Uregelrethed i Bygningen. Kirkebygningen havde vi heroppe modtaget fuldt færdig fra Italien, den havde altid været efter den latinske Aands Krav. Boligen havde derimod — efter Landets Natur og Klimaet — bygget sig op indefra, ikke som i Syden udefra. Derfor var den bleven uregelret; deraf de mange Udbygninger, Karnapper, Taarne; derfra Spirene og de høje Gavle. Ejendommeligt for nordisk Sind var ogsaa Kærligheden til Enkelthederne, til smukke Vindues- og Dørfatninger. Men med Renæssancen var den latinske Aands Sans for Regelmæssighed, der altid havde levet i Italien, ogsaa saa smaat begyndt at brede sig nordpaa i Boligkulturen; den havde vist sig i regelmæssig Plangivning i Renæssancens Gaard- og Haveanlæg, men i Bygningerne selv mest i Dekorationerne. Med Enevælden sejrer det latinske Ideal i Bygningskulturen som paa næsten alle Omraader, foreløbig i Overklassens Boliganlæg.

Det viser sig tydeligst i Façaderne af den nye Tids *Bygninger;* deres Ordning overses med eet Øjekast i Modsætning til den nordiske Renæssances brogede Bygninger som Rosenborg. Dette er fælles for to tilsyneladende vidt forskellige af den nye Tids Bygninger som Charlottenborg (1672) (se Bill. S. 507) og Amalienborg-Palæerne (fra 1740erne). Alt samler sig her om Bygningernes Midtparti, der er anseligere end det øvrige; Etagerne holdes her sammen til eet Hele af en Pilaster- eller Søjleorden, der strækker sig gennem dem alle helt op til den svære Gesims; de to Halvdele paa Siderne af Midterpartiet er fuldstændig symmetriske, og der arbejdes med store

og ubrudte Flader; ingen Enkeltheder som Vinduesindfatninger gør sig gældende paa Helhedens Bekostning, saaledes som Tilfældet kan være med en Bygning som Børsen. I det indre samme symmetriske Ordning af Rummene om Midten med dens store Trappeanlæg og Sal. I det hele er Trappeanlæggene fra Hallen et Omraade, som Barokken udarbejder med stor Pragt i Modsætning til de tidligere Tiders udvendige Trapper til Svalen eller Vindeltrapperne i de snævre Trappetaarne.

Samme Enhed som i den enkelte Bygning gør sig gældende i Slottenes og Herregaardenes *Bygningskomplekser*. Ladegaardens Bygninger, Hovedbygningen og Haven knyttes sammen til et Hele, symmetrisk ordnet om en Længdeakse, der gaar gennem Gaardens, Hovedbygningens og Havens Midte; Bygnings- og Havedelene paa begge Sider af Aksen er fuldstændig symmetriske. Haven er ikke til for sin egen, end mindre for de enkelte Træers og Blomsters Skyld; ogsaa den er en Del af det store arkitektoniske Hele. Foran Hovedbygningen, som Fortsættelse af den, ligger Terrassen med Trapper ned til Haven. Ogsaa denne er regelmæssigt anlagt paa begge Sider af den lange Midtergang med Blomsterbede i regelmæssige Figurer, og Buske og Træer klippet som Vægge i Sale, Stuer og Korridorer. Vi kender disse pompøse, symmetriske Gaardanlæg fra mange af vore Herregaarde, fra Christiansborgs og Frederiksberg Slots Slotsgaarde; af Barokhaverne er kun faa Levninger tilbage som paa Clausholm og Lerchenborg, ellers kender vi dem kun fra Billeder.

Kravene om Overskuelighed og Regelmæssighed udvides fra Bygningskomplekserne til hele *Bydele* og *Byer*. Middelalderens Byer var planløst vokset op inden for Voldenes snævre Plads; nu opføres Bydele og Byer efter en bestemt Plan, som et Stykke Enhedskunst, hvor Gadenettet grupperes regelmæssigt om Hovedaksen, hvor Bygningerne saa vidt muligt er ens, med samme Hushøjde og samme Vinduesflugt. Det nye Torino, Karlsruhe og Mannheim er Byer af denne Type. Herhjemme har vi i Amalienborgkvarteret et Anlæg af samme Art (se Bill. S. 585).

Det er jo ikke saaledes, som det let i en skematisk Fremstilling kommer til at se ud, at det nye bryder frem med eet Slag og har været helt ukendt før. Det har Forløbere baade i Bygningsidealerne, Gaard- og Haveanlæggene; men i det store og hele hører det dog Enevældens Aand til, er Udtryk for den. Faa Tider har heller haft en saadan Følelse for Rumformer som Barokken, eller har i den Grad tænkt og fantaseret i dem. Siden de store hellenistiske Monarkier og det romerske Kejserdømmes Tider havde man ikke kendt Bygningsanlæg og Byanlæg af Barokkens Format, havde hverken

Ledreborgs Haveanlæg. Paabegyndt 1742 under J. C. Kriegers Ledelse.
Efter »Danske Atlas«.

haft Midler, Plads eller Tanke derfor. Det nye i Tidens Bygningskunst slaar da ogsaa i Samtiden de unge, der var i Pagt med Tidens Idealer i det hele, med Begejstring; naar Holberg beundrer det nye Torino, fordi »der er en saadan Symmetri i Bygningerne og en saadan Proportionalitet i Delene, at man skulde tro, at det ikke var Huse, man saa, men eet stort Palæ, der strakte sig i en umaadelig Længde«, og hvori Husene kun skelnes ved Billeder og Numre, — er det ikke noget individuelt hos ham, ikke blot Tegn paa den Selvfølgelighed, at han ikke er »romantisk«. Det er et Udtryk for, at han ogsaa her saa noget af det, han beundrede i sin Tid: Enhed, Centralisation, Orden og Storhed.

Barokken antager rundt om i Europas Lande forskellige Former efter Landenes Natur. Den, som passer for vort Land, er den klare, klassiske Form, der er skitseret ovenfor; vi faar den i forskellig Omskrivning fra de Hovedlande, som vi kulturelt staar i Forbindelse med: Holland, Italien, Frankrig, fra det sidste vel i tysk »Oversættelse«. Men ligesom i de store Kulturlande tilpasses og omdigtes den ogsaa herhjemme efter Landets Natur og Omgivelser, saa at den, selv hvor Detaillerne er Fællesgods, faar en særlig dansk Karakter, og det sker, selv naar Bygmestrene er fremmede. De fantastiske,

Københavnske Borgerhuse fra 1730—40. (Nybrogade).

svungne Former, som Barokken antog hos italienske og sydtyske Mestre, stod os fjernt; de har egentlig kun sat sig Spor i Thurahs skønne Spir paa Frelsers Kirke med Sneglegangen, en sober Omdigtning af Borominis Kuppel paa St. Ivo alla Sapienza i Rom.

Det er *Holland,* der har givet Forbilledet for vore *ældste Barokbygninger.* For dets rige Købmænd og Godsejere var der skabt en intim, men dog fornem Boligtype, der med sine kølige brunrøde Murstensfaçader og Sandstensomkantninger stod godt til Kanalerne og Havernes lysegrønne Træer. Den passede ogsaa vel til danske Forhold og Omgivelser. I denne Stil opførte U. Fr. Gyldenløve 1672 sit Palæ paa Kongens Nytorv, det nuværende Charlottenborg, der egentlig indførte Barokstilen herhjemme; i den er nogle af vore smukkeste Herregaarde som Gavnø og Christianssæde bygget. Helt eller delvis i den opførtes endnu i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede flere af vore gode Bygninger saaledes v. Platens Operabygning i Bredgade (1701—03) og med stærke Drag af romersk Paladsstil J. C. Ernsts pompøse røde Kancellibygning paa Slotsholmen (se Bill. S. 458) og i 20erne det fantasifulde Palæ, som J. C. Krieger fuldendte for Grev F. A. Danneskiold-Laurwigen paa Hjørnet af Bredgade og Dronningens Tværgade. Disse Barokbygninger er imidlertid den sidste Indsats, som hollandsk Kultur gør i dansk Kunst; efter en vigtig aarhundredgammel Indflydelse gives der nu Plads for andre Strøm-

Eremitagen. Opført 1734—36 af Laurids Thurah.

ninger, her som paa saa mange andre Omraader. Ogsaa for jævne borgerlige Huse skabes der en smuk Type efter Branden 1728 (se S. 461).

I Frederik IV's sparsommelige Tid afløses de brunrøde hollandske Murstensbygninger med deres lodrette Pilasterordning af de hvide og gule Slotte som Frederiksberg (1700—1709), det ældste Fredensborg og Odense Slot; de er opført i den ædle romerske Paladsstil, som Frederik IV havde lært at holde af paa sine Ungdomsrejser, og som den store svenske Arkitekt *Nic. Tessin* gennem sine Samtaler og Udkast genkaldte i hans Erindring. Ligesom de hollandske Barokbygninger er ogsaa de paa en skøn Maade bragt i Harmoni med danske Forhold.

Den største Periode i Tidens Bygningskunst er dog Christian VI's og Frederik V's Tid. Hidtil havde paa Grund af Krigene og de daarlige økonomiske Forhold hverken Regenter eller Stormænd ret haft Raad til at bygge, som de ønskede det; de pragtfulde Udkast, som blandt andet Tessin havde givet til et kongeligt Residensslot, var bleven staaende paa Papiret. Nu fik de ved den lange Fredsperiode og de stigende Kornpriser Midler i Hænde. Der var til Udførelsen af deres Planer en Række fremragende Bygmestre: Generalbygmestrene *E. D. Häusser* og *Laurids Thurah* og Hofbygmesteren *Nic. Eigtved* og flere andre; alle var de uddannede gennem lærde teoretiske Studier og paa store Rejser i Barokkens Hovedlande, særlig Mellem-

og Sydtyskland. Gennem Häusser, og især gennem Thurah, afløstes den simple romerske Proportionsstil fra Frederik IV's Tid af den pompøse, dekorationsglade sydtyske Form af den fransk-klassiske Barok, den Form for Barokken, der kommer den almindelige Opfattelse af Ordet nærmest. Eigtved repræsenterer en lidt senere Tid; han var en sjællandsk Bondekarl, der var rejst ud som Gartnersvend, var landet i Sachsen, hvor han havde faaet sin Uddannelse som Arkitekt hos selve M. D. Pöppelmann, Zwingerens Bygmester; han bringer med sig den lettere Smag i den klassiske Stil, der mest kommer til Orde i Dekorationen af Inderrummene, men ogsaa — om end i meget ringere Grad — i Bygningernes Arkitektur, og som kaldes *Rokokoen*. Det var uhyre meget, der bødes disse Arkitekter af Opgaver; Listen over de Slotte, Palæer, Herregaarde og Privatbygninger, som Thurah og Eigtved — hver for sig og i Samarbejde indbyrdes og med andre — i deres korte Levetid opførte og ombyggede, er overordentlig stor, og mange af deres Arbejder er betydelige. Af Tidens Slotte er de to største og pragtfuldeste, Häussers, Eigtveds og Thurahs *Christiansborg* (se Bill. S. 566 og 567) og Thurahs Eventyrslot *Hirschholm* (se Bill. S. 568), gaaet til Grunde og kendes kun af Afbildninger; de havde, om de var bleven staaende, sikret Danmark en betydelig Plads i Tidens Kunst.

Buegangen omkring Christiansborg Ridebane.

Bevaret baade udvendig og indvendig er Thurahs lille festlige Jagtslot *Eremitagen;* det viser os alle den da kun 28-aarige Kunstners fremragende Egenskaber: hans store Herredømme over hans Kunsts

Marmorbroen. I Baggrunden Hofteatret, nu Teatermuseet.

Midler og hans Evne til at afpasse Stilen efter Bygningens Bestemmelse og Omgivelser, forskellig for et stort Slot som Hirschholm og en beskeden Landgaard som Holtegaard; det viser ogsaa den djærve Karakterfuldhed, der kendetegner alle hans Værker. Ved Bygningen af Eremitagen har han imidlertid ikke blot skabt en karakterfuld Bygning, passende til sin Bestemmelse; han har ogsaa løst den vanskelige Opgave at anbringe den lille Bygning saaledes paa den vide Slette, at den trods sin ringe Størrelse gør sig gældende i Omgivelserne og ikke griber forstyrrende ind i dem; liggende paa en lav Høj, hævet paa et højt Fodstykke og samlet i en tætsluttet kvadratisk Form hævder den sig selv, virker samlende i Landskabet og giver det forøget Værdi.

Fra Häusser og Eigtved stammer det skønne Gaardanlæg med Buegangene foran Christiansborg, der har overlevet Brandene. Det er som Gaardanlæggene i Almindelighed aksefast med Hovedbygningen og falder i to symmetriske Halvdele; men al Ensformighed er undgaaet ved, at Bygningerne er af forskellig Højde og Form, hvilket giver de afvekslende Silhouetter, som Barokken ynder, og noget aabent og frit; Anlægget var oprindelig tænkt lukket ved en Portbygning, men Eigtved ændrede paa en lykkelig Maade denne Plan ved Anbringelsen af de to yndefulde Pavilloner og Marmorbroen med dens

Det Berckentinske Palæ (Odd Fellowpalæet).
Opført 1751—55 af Nic. Eigtved.

smukt svungne Linier. Hele Anlægget danner en organisk og levende Enhed.

Fra Eigtved stammer *Prinsens Palæ* (1743—44) og det første *Kongelige Teater*. Men hans største Værk blev dog Anlægget af *Amalienborgkvarteret* (»Frederiksstaden«) (se ogsaa Bill. S. 585 og S. 659). Denne Opgave bød ikke blot paa en enkelt stor Bygning, men paa et helt Bykvarter med Gader, Pladser og Palæer. Det komponeredes som en Helhed med Midtpunkt i Amalienborgpladsens regelmæssige Ottekant, som omgives af fire Palæer, og en stor Kirkebygning i den ene Hovedakse. De fire Palæer byggedes ganske ens, skønt opført for fire forskellige Bygherrer, uden Hensyn til individuel Smag, noget, der er i høj Grad karakteristisk for Barokkens Underordnen alle Hensyn under Helhedsvirkningen; ogsaa Bygningerne i de to »Amaliegader« maatte rette sig efter Helhedssynspunktet; her opførte efter Approbation af Eigtved den dygtige mecklenburgske Arkitekt J. G. Rosenberg de 3 store Palæer: Greverne v. Dehns og J. H. E. Bernstorffs (Hornung og Møllers og Kong Georgs) og det fornemt tilbagetrukne Berckentinske Palæ (Odd Fellow-Palæet), ligesom Frederiks Hospital opførtes af Eigtved og Thurah. Amalienborgpladsen blev en af Verdens fornemste og skønneste Pladser. Efter Eigtveds Plan skulde den have været omgivet af en Husrække af ens Højde; men derved vilde den have faaet noget indelukket;

Frederiksdal.

nu blev ved en Rettelse af Marcus Tuscher de fire Palæer ved lavere Mellembygninger forbunden med Pavilloner; Pladsen fik derved det aabne og vide, som udmærker den fremfor Pladser af lignende Art som Vendômepladsen, og dens Silhouet fik Barokkens yndede afvekslende Rytme, der genfindes i Christiansborg Ridebane og i Schönbrunn i Wien. Samlende og harmonisk til Pladsen kom *Salys* pragtfulde Rytterstatue til at staa, skønt skabt i en anden Stil, med Klassicismens rolige Linier. Derimod blev den paatænkte mægtige Kirke (»Marmorkirken«) trods mange Projekter og Udgifter først opført 1894.

Ved Siden af de kongelige Slotte er der fra den velstaaende Tid 1730—65 bevaret en Række gode offentlige og private Bygninger i Barok: *Herregaarde* som det ypperligt komponerede Ledreborg, Lerchenborg, der opførtes af en af Eigtveds belgiske Konduktører, Valdemarsslots Gaardanlæg, Stiftamtmandsboligen i Viborg (1757).

I Ludvig XV's Tid gaar Smagen ogsaa med Hensyn til Bolig mere og mere bort fra det storladne og pompøse henimod det intime og hyggelige, mod en Tilbagevenden til »Naturen«; ud fra denne Trang skabes en Bygningsform som det enetages slotlignende Landsted, ikke beregnet paa Repræsentation, men paa komfortabelt Landliv, en Type, som ogsaa Stormændene begyndte at foretrække for Land- og Byslottet. I denne Stil, lettere og yndefuldere ogsaa i Arkitekturen, havde Frederik den Store opført sit Sans-souci. Herhjemme holder denne Type sit Indtog med Joh. Sig. Schulins yndige Landsted Frederiksdal, opført af Eigtved eller af en Arkitekt af hans Skole.

I det *indre* af Tidens fornemme Bygninger er der samme Regelrethed som i det ydre: i Midten en anselig Vestibule, hvorfra man ad det store »italienske« Trappeanlæg kommer op til Riddersalen paa første Sal; ud til Siderne ligger saa de mindre Beboelsesrum forenede ved praktiske Korridoranlæg. Bygningens Indre afspejler sig i det ydre, saa vidt der ikke derved sker Brud paa Symmetrien; Midten af Bygningen, hvor Hovedrummene findes, hæver sig over Sidefløjene med de mindre anselige Rum, ligesom den anden Etage ogsaa i Bygningens Ydre markeres som den fornemste ved Vinduernes Højde og Udsmykning. Derimod afspejler det indre sig ikke i det ydre, hvis der derved sker Brud paa Helhedsvirkningen; de Fløje paa Christiansborg og Hirschholm, der rummede Kirken, adskilte sig ikke i det ydre fra Beboelsesfløjene.

I Hovedlinierne af *Rummenes Udsmykning* samme Regelrethed, samme Sans for Helheden, særlig i den ældre Barok: Væggene deles som et Stykke Arkitektur ved Pilastre og Søjler i regelmæssige Felter; Malerierne anbringes i selve Vægfelterne og over Dørene som Dele af Væggen. Dog er Tonen her rigere og voldsommere; i virkningsfuld Modsætning til de faste og rolige Vægge staar ofte Lofterne med deres rige Stukdekoration og Malerier, der fortoner sig i en malet Arkitektur og en overjordisk Verden. Denne Reaktion mod Arkitekturens kølige Regelrethed og Symmetri kommer endnu stærkere frem i Periodens sidste Del, Hertugregentens og Ludvig XV's galante Tid, altsaa i den førnævnte *Dekorationsstil, Rokokoen* (ca. 1725—60). Man søgte da i Kunsten som i Livet bort fra de ordnede og pompøse Former fra Ludvig XIV's Tid henimod det intime, lunefulde og festlige; Boliger og Værelser gøres mindre og hyggelige; det varme Træ afløser det kølige Marmor; Farverne bliver lyse og lette, ofte hvidt og Guld eller rosa, æblegrønt, Sølv og lysegult. Mest giver denne nye Aand sig dog Udtryk i Dekorationsformerne; den lige Linie undgaas og erstattes med lunefulde Slyngninger og usymmetriske Mønstre; man søger Motiver i selve Naturen og i den nys opdagede kinesiske Kunst. Men betegnende er det, at den nye Stil — ogsaa i denne Periode — væsentlig holder sig til Dekorationen. I den ydre Arkitektur bevares Sansen for Helheden og Symmetri; Rokokoens skæve og lunefulde Former bliver mest en Ornamentik, der staar i en pikant Modsætning til Hovedformernes Regelmæssighed.

Vi har fra Barok- og Rokokotiden megen god *Interiørkunst*. Et af de ældste store Barokinteriører er Audienssalen paa Frederiksborg, udført af *Lamb. v. Haven* i 1680erne, et Stykke pragtfuldt Ludvig XIV's Stil tilpasset efter nordiske Forhold. Tidens pragtfuldeste Interiør var vel nok den forsvundne Havesal paa Hirschholm af Thurah;

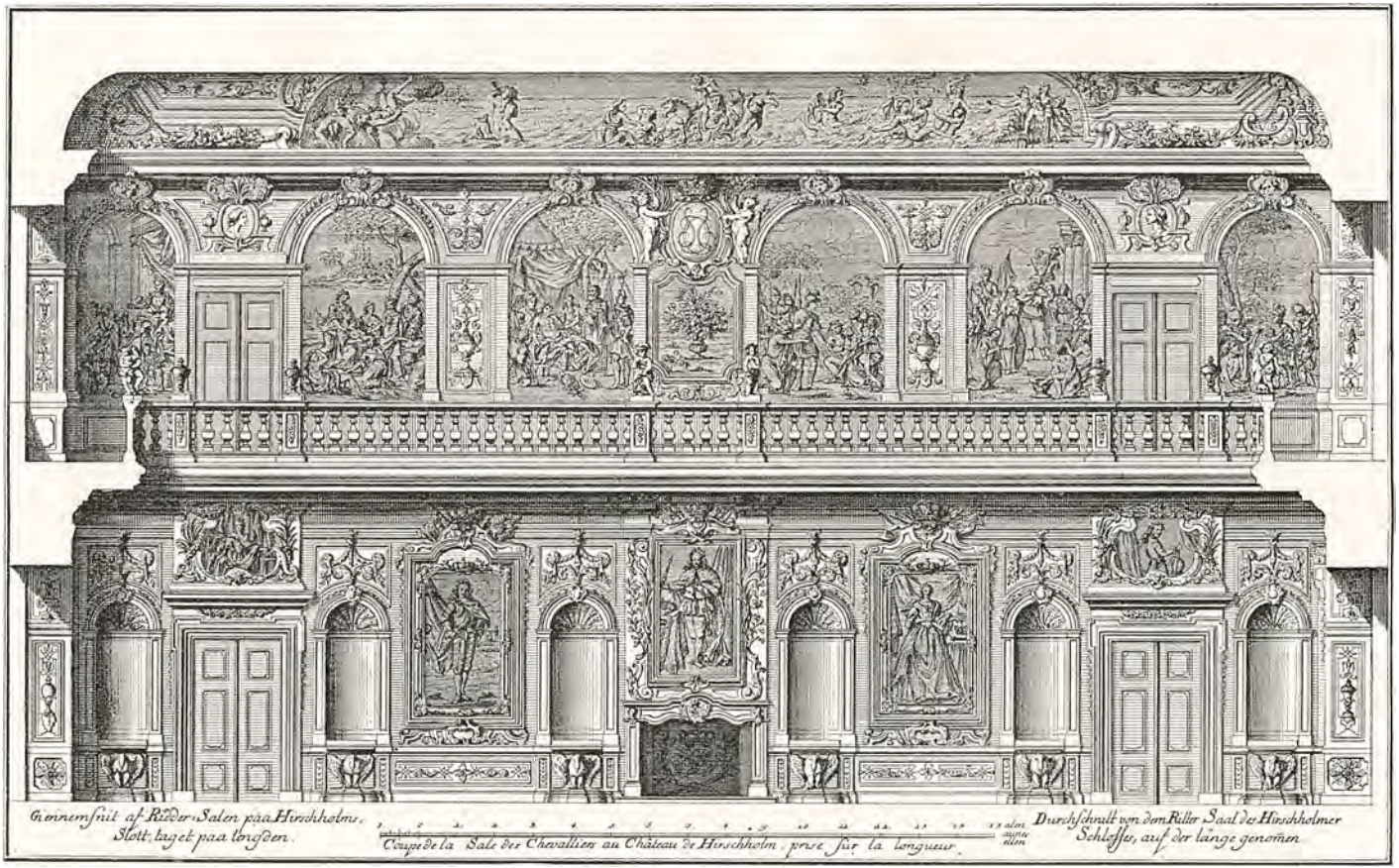

Snit gennem Riddersalen paa Hirschholm. Efter »Danske Vitruvius«.

Riddersalen i Christian VII's (Moltkes) Palæ paa Amalienborg.

den strakte sig op gennem alle Slottets Etager; med sit ternede Marmorgulv, sit ægte guldforgyldte Stukarbejde, sin Plastik, sine Loftsmalerier, Springvandet, der sendte en Straale paa 15 m i Vejret, sine Fontæner, der rislede i Marmorbassiner, har den været et enestaaende Barokinteriør. Skønne Rokokointeriører skabte Stormænd som A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff i deres københavnske Palæer; alt, Dørstykker, Gobeliner, Kaminer og Møbler var fra de ypperste franske Kunstnere og Kunstværksteder og dannede et enestaaende Hele. Riddersalen og Gobelingemakket med kinesiske Dekorationer i Moltkes Palæ paa Amalienborg er bevaret, medens det skønne Rokokointeriør fra Bernstorffs Palæ af en senere Ejer er solgt ud af Landet. Af en enestaaende intim Skønhed er Biblioteksalen i Schulins Frederiksdal med de dybe romerske Perspektiver i de hvide Vægge. Men ogsaa paa mange af vore Herregaarde som Clausholm og Selsø er der bevaret smuk Interiørkunst.

Et Led i Tidens Bygningskunst er ogsaa *Haveanlæggene*. Det ejendommelige for Barokkens Haver er ikke i og for sig, at de er geometrisk regelmæssige; det var ogsaa ejendommeligt for Renæssancens Haver. Det nye er, at de ikke blot virker ved Regelmæssighed i Bedenes Plan, men ogsaa i Interiørrum; de høje, klippede Hække dannede ligesom forskelligt formede Rum. Det er *Nic. Tessin*, der ved sine Udkast til Clausholm og Frederiksberg Have indfører den nye Have-

arkitektur med Terrasser, Trapper med Kaskader imellem geometriske Blomsterparterrer, Busketter med Fontæner og Alleernes lange Perspektiver, der gaar over i den fri Natur. Efter Anlægget af Frederiksberg Slotshave 1703 følger ved Slotte og Herregaarde den ene store Barokhave efter den anden. De betydeligste af dem er dem, vor største Havearkitekt *J. C. Krieger* anlagde ved Frederiksborg, Fredensborg og Frydenlund. De er nu næsten helt forsvundne, henimod Aarhundredskiftet afløst af engelske Parker, men de er ejendommelige og fornemme Udtryk for Baroktidens Kunst og Tankegang.

Clausholm. Det kinesiske Gemak.

Tidens *Billedhugger- og Malerkunst* er ofte bleven fordømt som overfladisk, udadvendt og unaturlig. For at forstaa den maa man imidlertid have i Erindring, at ogsaa den — ligesom Havekunstens Værker — oftest ikke i første Linie er til for dens egen Skyld, men for at udgøre en Del af et Rum, være Led i et Stykke Arkitektur. Det er ikke i første Linie Naturalisme eller intim Fordybelse, der tilsigtes, men Monumentalitet og dekorativ Virkning.

I Billedhuggerkunsten er Hovedværket fra Aarhundredets Begyndelse det prægtige *Alter i Vor Frelsers Kirke* paa Christianshavn (1697—1732); med det ophører den nederlandske Indflydelse, der i et Par Aarhundreder havde behersket den danske Kunst, og som i Plastikken havde haft sine sidste betydelige Udøvere i Medlemmer af Kunstnerslægten *Quellinus*. Det er udført i Berninis store patetiske Stil, med store fritstaaende Figurer, en virkningsfuld Forening af Arkitektur, Plastik og Maleri. I en Kolossalniche, flankeret af Søjler, fremstilles i Maleri Kristus i Getsemane, hvem Englen rækker en styrkende Kalk, der udgør Kompositionens lineære Midtpunkt; foroven aabner Nichens Søjleorden for Himlen, med tunge, graa Skyer med gyldne Straaler,

Altertavlen i Vor Frelsers Kirke.

svævende Engle og en lysende Guldtrekant med Jehovas Navn, oprindelig var den — efter italiensk Mønster — tænkt kunstig belyst. I Altrets mørke Nicher store Kvindeskikkelser af hvidt Marmor i heftig Bevægelse over Kristi Lidelse, udtrykt i det ekstatiske Blik og Klædernes voldsomme Foldekast. En festlig opbygget Komposition, skøn ved sin Farve- og Lysvirkning og ved sin virkningsfulde dekorative Modsætning mellem Figurernes voldsomme ornamentale Linier og Bygningens store rolige Murflader, en ægte Barokvirkning. I Opførelsen, der efter Tegning af Tessin udførtes af J. C. Krieger, deltog de fleste af Tidens betydende Kunstnere og Haandværkere. I de følgende Aar udarbejdedes i samme store Stil (modsat Gotikkens Kunsthaandværk) betydelige Værker af flere af disse: Altre som Helligaandskirkens af

J. D. Gercken og Trinitatis af J. F. Ehbisch. I samme Stil er J. C. Sturmbergers ypperlige Sarkofager for Christian V og Charlotte Amalie (1716—19) med den virkningsfulde Modsætning mellem de skønt udførte Kvindeskikkelsers Ro og Klædebonnets Bølgen ligesom Gerckens Sarkofager for Frederik IV og Dronning Louise. Under Christian VI afløses denne store Stil af den lettere Rokokosmag, i den har bl. a. den fintdannede S. C. Stanley (1703—61) udført smukke Kabinetstykker som Venus, Pomona og Amor (i Aalborg Museum) og Ganymed med Ørnen. Ogsaa god Haveskulptur er der bevaret.

Fred. Rostgaard.
Maleri af J. Hörner, 1741. Universitetsbiblioteket.

Ogsaa Malerkunsten maa mest ses under Synsvinklen dekorativ Kunst. Hvad Tidens mægtige her, som andetsteds i Europa, forlangte af Kunstnerne, var, at de hurtigt skulde fylde Slottenes uhyre Loft- og Vægflader med dekorative Fremstillinger af mytologiske og allegoriske Scener, der ikke skulde ses efter i Enkelthederne, men virke festligt og dekorativt i Forbindelse med Helheden. Der stilledes uhyre Fordringer til Kunstnernes Arbejdsevne, Hofmaleren *H. Krock* (1672—1738) har malet 50 store Loftsmalerier med 3—400 legemsstore Figurer, *B. le Coffre* (1671—1722) maaske næppe mindre. Der kunde her ikke være Tale om Naturstudium, men ud fra et stort Forraad af Formler for Figurer og Kompositioner efter Renæssancens store Kunstnere, som de beherskede med stor teknisk Dygtighed, har de ofte løst deres Opgave med megen Forstaaelse af det, det her i første Linie kom an paa: Rumfølelse, klar Ordning og Sans for Farvevirkning (Thorvaldsens uhyre Produktion har jo delvis en lignende Baggrund). Dette gælder ogsaa de store Portrætter til at indsætte i Salenes Vægge, afstemte efter et bestemt Rum, af Krock og Pilo. Men naar det ikke gjaldt repræsentative Portrætter, hvor man ikke maatte være for nysgerrig og nærgaaende i sin Skildring, men Kolleger og Venner, kunde disse Kunstnere yde ypperlig intim Menneskeskildring; det gæl-

Fajanceterrin fra Fabrikken i Store Kongensgade. Folkemuseet.

der f. Eks. Pilos Billeder af Kollegerne le Clerc og Saly og af den muntre Aktrice Mad. Lenkiewitz og den redelige Svensker Hörners Billede af den tunge, hæslige Fr. Rostgaard.

Dansk *Kunstindustri* var endnu — trods megen Dygtighed — ikke tilstrækkelig til at tilfredsstille Kongernes, Stormændenes og de rige Borgeres Fordringer. Meget indførtes fra de store Kulturlande, især Frankrig: Møbler, Gobeliner, Ure. Andet udførtes af fremmede Haandværkere af alle Slags, der indkaldtes i særlig stort Tal til Slotsbygningerne som Christiansborg. De indførte Varer og de fremmede Haandværkere fik stor Betydning for dansk Haandværk, mest fransk Kunstindustri, der jo i det 18. Aarhundrede paa alle Omraader staar højere end nogen Sinde. I denne Tid er det, at der frembringes de elegante og bekvemme Rokokomøbler, der afløser Barokkens tunge og store Møbler. Man opfinder i denne Tid Skuffemøbler som Chatollet, Kommoden og Skriveborde med Bronzebeslag, Indlægning eller kinesiske Lakmalerier eller magelige Siddemøbler som Kanapeen og Chaiselonguen. Udmærket er ogsaa Tidens Metalarbejde med overmodigt fantastiske Slyngninger; og dens fine Porcelæn, der udførtes, efter at man i Sachsen havde fundet den længe søgte Blanding for det beundrede kinesiske Porcelæn (1707—15).

Herhjemme efterlignes de nye Møbelstilarter, undertiden dygtigt, saaledes af Snedkeren *M. Ortmann* i Gothersgade. Der oprettedes ogsaa Fajancefabrikker, en i Store Kongensgade i 1722, der kønt

efterligner den blaa kinesiske Delfterfajance, en anden i Kastrup 1755, der frembringer saa store og smukke Ting som Kunstindustrimuseets hvidglaserede Buster af Christian VI og Frederik V; 1759—66 driver Franskmanden Fournier med kunstnerisk Assistance af S. C. Stanley og Wiedewelt en Porcelænsfabrik ved Blaataarn. Eigtved er ved sin Udsmykning af Christiansborg meget ivrig i at oprette Virksomheder af alle Slags til at forsyne Slottet.

Ogsaa paa *Bogkunstens* Omraade frembringes der dygtige Ting fra henimod 1750. I Aarhundredets Begyndelse er Bogtrykkerkunsten i Forfald; med Undtagelse af enkelte Pragtværker som Ligprædikenen over Christian Gyldenløve (1709) ofres der kun lidt paa Bøgernes Trykning. Henimod 1750 vokser Interessen for smukt Udstyr af Bøgerne, delvis ved private Bogelskere som Brødrene Hans og Tycho de Hofman, C. P. Rothe og Laurids Thurah; de støttes af dygtige fremmede Bogtrykkere som E. H. Berling (indvandret 1731) og Kobberstikkere som Marcus Tuscher og Danskerne O. H. de Lode og P. Cramer. I Berlings Trykkeri kan der udføres Pragtværker som Thurahs store »Danske Vitruvius« (1746—49) med 300 kobberstukne Planer og Prospekter, udført af Lode og Keyl. Men Højdepunktet af Bogtryk herhjemme naas i F. L. Nordens »Rejse i Ægypten og Nubien« (1755), trykt i Vajsenhusets Trykkeri med Hjælp af M. Tuscher, et sjældent fornemt Værk, der vakte stor Opsigt i Udlandet. I Bogbinderkunsten frembragte Tiden de hyggelige Spejlbind, mest i massiv Barok, men af og til med Rokokoornamentik.

Paa Kunsthaandværkets som paa Kunstens Omraade gjorde dansk Arbejde sig stadig mere gældende.

LITTERATUR

N. M. Petersen: »Den danske Litteraturs Historie« IV (Holbergtiden 1871). — *Vilh. Andersen:* »Tider og Typer« I, 2 (1909). — *Samme* i »Illustreret Dansk Litteraturhistorie« II. — *Jul. Paludan:* »Fransk-engelsk Indflydelse paa Danmarks Litteratur i Holbergs Tidsalder« (1913). *H. Høffding:* »Den nyere Filosofis Historie I—II« (1894—95). — *Samme:* »Danske Filosoffer« (1909). — *C. Paludan-Müller:* »Dansk Historiografi i XVIII Aarh.« (Hist. Tidsskr. 5. R. IV). — *Ellen Jørgensen:* »Hans Gram« (Hist. Tidskr. 9. R. III) og »Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800« (1931). — *Francis Bull:* »Holberg som Historiker« (Chria. 1913). — *Sigurd Høst:* »Om Holbergs historiske Skrifter« (Bergen 1913). — *L. Selmer:* »Ludvig Holberg og Religionen« (Chria. 1914). — *Bisgaard:* »Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarh.« (1902). — *Henrik Bertelsen:* »Jens Pedersen Høysgaard og hans Forfatterskab« (1926).

S. A. Christensen: »Matematikkens Udvikling i Danmark og Norge i det 18. Aarh.« (1895). — *Niels Nielsen:* »Matematiken i Danmark« (1919). — *Jul. Petersen:* »Den danske Lægevidenskab 1700—1750« (1893). — *Gordon Norrie:* »Chirurger og Doctores« (1929). — *Kirstine Meyer:* »Erasmus Bartholin« (1933).

P. M. Stolpe: »Dagspressen i Danmark indtil Midten af 18. Aarh.« I—IV (1879—82). — *Camillus Nyrop:* »Den danske Boghandels Historie« I—II (1870). — *J. Larsen:* »Bidrag til den danske Folkeskoleundervisning og den danske Folkeskoles Historie 1536—1784« (1916).

Th. Overskou: »Den danske Skueplads« I—II (1854—56). — *P. Hansen:* »Den danske Skueplads« I (u. A.). — *Eiler Nystrøm:* »Den danske Komedies Oprindelse« (1918).

C. W. Smith: »Om Holbergs Levnet og populære Skrifter« (1858). — *O. Skavlan:* »Holberg som Komedieforfatter« (1872). — *G. Brandes:* »Ludvig Holberg« (1884). — »Holbergs Comoedier, Peder Paars, Skiemtedigtene, Levnedsbrevene, Udvalg af de historiske og filosofiske Skrifter med Indledn. og Kommentar af *Carl Roos, Georg Christensen, S. P Thomas, A. H. Winsnes, Francis Bull* (Kbh. 1923—25). — Se ellers Holberg Bibliografien i »Illustreret Dansk Litteraturhistorie ved *Carl S. Petersen* og *Vilh. Andersen* II. — *A. D. Jørgensen:* »Hans Adolf Brorson« (1883). — *J. L. Koch:* »H. A. Brorson og hans Salmer« (1908). — *Th. A. Müller:* »Ambrosius Stub« (Festskrift til Kr. Erslev 1927 og »Tilskueren« 1934). — *V. C. Ravn:* »Koncerter og musikalske Selskaber i ældre Tid« (1888). — *Torben Krogh:* »Det tyske Operaselskabs Besøg i København under Frederik IV« (Aarbog for Musik 1924). — *Samme:* »Ældre dansk Teatermusik« (Musikhistorisk Arkiv I. 1931).

Vilh. Lorenzen: »Landgaarde og Lyststeder i Barok, Rococo og Empire« I—II (1916—20). — *Samme:* »Københavnske Palæer I—II« (1922—26). — *Samme:* »Dansk Herregaardsarkitektur fra Baroktiden I—II« (1928—35). — *Chr. Elling:* »Slotte og Herregaarde i Barok og Rokoko« (1928). — *Samme:* »Palæer og Patricierhuse fra Rokokotiden« (1930). — *Th. Oppermann:* »Kunstens Historie i Danmark under Frederik V og Christian VII« (1906). — *Fr. Weilbach:* »Dansk Bygningskunst i det 18. Aarh.« (1930). — *Samme:* »Overlandbygmester Joh. Corn. Kriegers travle Aar« (Hist. Meddel. om København II, 2). — *Samme:* »Frederik IV's Slotte og deres Forbilleder« (Architekten 1920, 1). — *Ragnar Josephson:* »Tessin i Danmark« (Stockholm 1924). — *O. Munthe af Morgenstjerne:* »Nicolai Eigtved« (1924). — *Fr. Weilbach:* »Om sikre og usikre Værker af Nicolai Eigtved« (Architekten 1927, 159). — *Samme:* »Arkitekten Laurids Thurah« (1924). — *C. W. Schnitler:* »Italiensk Renæssance og Barok i Havekunst og Bygningskunst« (Chria. 1917). — *M. Due:* »Hofmaler og Hofbygmester Carl Marcus Tuscher« (1916). — *Karl Madsen:* »Kunstens Historie i Danmark« (1901—07). — »Danmarks Malerkunst«. Redig. af *E. Zahle* (1937). — *Chr. Elling:* »Rokokoens Portrætmaleri« (1935). — *C. Nyrop:* »Den danske Porcelænsfabrikations Tilblivelse« (1878). — *A. Øigaard:* »Fajancefabriken i Store Kongensgade« (1936). — *Victor P. Christensen:* »Dansk Vignetkunst« (Aarbog f. Bogvenner 1920, 143). — *Anker Kyster:* »Spejlbindene fra Holbergs Tid« (Aarbog f. Bogvenner 1918, 60). — *Anker Kyster* og *Sofus Larsen:* »Danish Eighteenth Century Bindings« (1931).